

સુદર્શન.

પ્રોફેસર બાનારસીદાસ બાળાજીભૂષ
અરેમ. એ. એલ. એલ. બી.
૧૫ મું તિલાણી

રામય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો (વચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — માગવતમ્

અનુભવ-માગવતમ્ નભુવાઈ દિવસી.

અ. ૧-૨.] (માગિક) [ઓક્ટોબર-નવેમ્બર, ૧૯૦૭.]

૫૬.

.....	૧
મરણ.....	૪
ની ચર્ચા.....	૧૦
.....	૧૬
.....	૨૭
.....	૩૧
.....	૩૪
નિર્મલો.....	૩૬
.....	૩૮
.....	૪૩
.....	૪૮
પતે જો સજ્જતું હુંકે વ્યાખ્યાન.....	૫૨
પત.....	૫૬

રાત્રાનો અને સમાવેશ થાય છે; માનવિ ચૈતન્યરૂપ છે, જરૂર નથી; તે જીવન સમાન છે, રૂપ સમાન નથી. જીવન શું છે, એ સમગ્રતા પૂર્વે વ્યક્તિ અથવા જડ અને રૂપના ઉપર વિનય પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. મહાત્મા કાષ્ટરે કહ્યું છે, “ તારા જીવનનો ત્યાગ કર, અને તું જીવીશ જ. ” વ્યક્તિને એક પ્રકારની પોતાની જ. ઇચ્છાશક્તિ હોય છે તથા કોઈ કોઈ વાર તે તે, જીવાત્માની, આંતરઆત્માની આપણી સાથે વ્યવહાર ચલાવતી ઇચ્છાશક્તિથી ધણી જ ભિન્ન પડી આવે છે. આપણે પ્રત્યક્ આત્મસ્વરૂપ થતા પૂર્વે, શાંતિ સમતા પ્રાપ્ત કરતા પૂર્વે, આપણી ઉચ્ચ દિવ્ય ઇચ્છાશક્તિ સાથે, આપણી વ્યક્તિની ઇચ્છાશક્તિને એક તાલ બનાવવી જ જોઈએ. આપણે અતૃપ્ત ના થવું જોઈએ, પરંતુ આપણા પ્રત્યક્ ચૈતન્યના એક અંશ બનવા માટે અસંતોષી થવું જોઈએ. વ્યક્તિ ચૈતન્યના બંધનોમાં વધારે વાર બંધાય રહેવા માટે, સંકુચિત બનવા માટે અસંતોષી બનવું જોઈએ.

જ્યાં સુધી મનુષ્ય સંતુષ્ટ રહે છે, ત્યાં સુધી એટલું સ્પષ્ટ છે, કે તેણે ગતિ રહિત, અપ્રવૃત્તિમાન બનવું જ જોઈએ; વિશ્વનો નિયમ નિયમ વૃદ્ધિ પામવાનો હોવાથી તેનામાં અસંતોષી તૃષ્ણાનું બીજ વાવવામાં આવ્યું છે, જેથી તે કોઈ પણ પ્રકારની પ્રાપ્તિવડે ધણીવાર સંતોષી રહી શકતો નથી—તેથી તે જેથી સંતોષ મળે એવા કંઈકની શોધમાં સતત પ્રવૃત્ત બન્યાં જાય છે વિકાસના, વૃદ્ધિના સમય, સમયમાં તૃષ્ણા, કામના, એ જ આપણો એક મહાન શિક્ષક છે. તે આપણને કેવી આગળ વધવામાં પ્રવૃત્ત બનાવે છે, આપણે જેને અશુભ નામથી વ્યવહરીએ છીએ તેના અધમાધમ માર્ગોમાંથી હમેશાં ઉચ્ચ પંથે પગલામાં સહાય કરે છે—અંધતમ અંધારમાંથી, અતિ જડતામસમાંથી, હમેશાં થતા, મહાન પ્રપત્તમાં પગલાનો ઉત્સાહ પ્રેરે છે—પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવાના, કામનાઓ પુરી પાડવાના, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નોમાં દોરે છે. આપણા ઉચ્ચ પંથે પગતા માર્ગમાં, આપણી કામના, તૃષ્ણાની શક્તિવડે આપણે અસંખ્ય મુશ્કેલિઓ અને વિધ્નને તરી પાર ઉતર્યા છીએ; આથી આપણે હમેશાં જલમાં, ચારિત્રના નિશ્ચયમાં વૃદ્ધિ પામ્યા છીએ, હમેશાં શક્તિ વધતી ગઈ છે. તૃષ્ણાના સાધનવડે આપણી પ્રકૃતિ ક્રમે ક્રમે જાગૃત બની છે, પ્રવૃત્તિ પરાયણ થઈ છે—હમેશાં માનસિક અને ઉર્મિ વિષયક સૂક્ષ્મ બનાવોના સંબંધમાં આવતી ગઈ છે. આપણે હમેશાં કોઈક નવીન ઉત્સાહને માટે શોધ ચલાવ્યાં કરીએ છીએ, ગતક્ષણના અનુભવ કરતાં કોઈક વિશેષ બલવાન અનુભવ માટે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આખરે એમ જણાય છે, કે દુનિયામાં આપણે માટે કંઈ પણ નવું રહ્યું નથી. ગમે તો જ્ઞાન સંદિગ્ધ અથવા કદાચ જ્ઞાન વિના આપણે નવીની સહિયો ઉપર વિનય મેળવવા પહોંચી મારીએ છીએ. કદાચ સાગળી એટલી જ હોય છે, કે જીવન આપણને નિરસ નિવડ્યું છે; વર્તમાન ઝંખાનામાં લોકોની એક વિશાલ સંખ્યા આ બુધ્ધિએ પહોંચતી જણાય છે.

આવા અરસામાં, વિચિત્ર અસાધારણ શક્તિઓ દર્શાવતા લોક વિશેષ આપણા સાંમ જવામાં આવે છે; સામાન્ય ઇન્દ્રિય અનુભવોની હદની પારના પ્રદેશ વિશેષ જણવાના, સાં-

બળવાના, જીવાના અનુભવો વિશે, આપણને ઠહેવામાં આવે છે, કે આશક્તિયો સર્વેમાં સુષ્પ દશામાં છે, તથા તેઓને કેળવવાનો થમ લેનાર સર્વે તેમનો ઉપયોગ કરી શકે. અનુભવના પ્રદેશો વિશે આપણા સાંભળમાં આવે છે, તેમની મૂલાકાત લેવાની કેટલાકની શક્તિ હોય છે, જ્યાં જીવન એક નવીન અને જનદુર્ધ રીતે આકર્ષક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે; એમ ઠહેવાય છે, કે આ પ્રદેશોમાં હુનિયાના ઇતિહાસના ભેજો, તેના અતિ પ્રાચીન સમયના સ્મરણને સદા જવદંત અતિમાન ચિત્રોમાં જળવાવી રાખવામાં આવ્યું છે, તેમાં આપણા અને દરેક જીવંત જીવાતમાના ગતકાલના ઇતિહાસનો સમાવેશ થાય છે. કદાચ પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્ત વિશે આપણા સાંભળવામાં આવે છે; આપણે પૂર્વે અનેકવાર હુનિયામાં વસ્તા છીએ, એ જુલી જવાયકા જન્મોની સ્મૃતિને પાછી મેળવવાની વ્યાજત સંભવિત છે; અનેક અભ્યાસિઓને આર્ચા દૃષ્ટિક દર્શનો ચર્ચા છે, રમ્ય, સાહસિક જન્મોનાં, કાવ્ય દરપનામય જન્મોનાં, માન અને સમૃદ્ધિ અને કદાચ શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ તેમના બાગ્યમાં હતાં એવા જન્મોનાં, પુનઃસ્મરણો જન્યત જન્યાં છે; આર્ચા દૃષ્ટિક દર્શનો વડે તેઓ વર્તમાન કાલના મિત્રોના ગતકાલના સંબંધો કેટલેક દરજ્જે શોધી શકે છે તથા તેમના ઉપર આવી પડેલાં કેટલાંક પરિણામોનાં દારણો શોધી શકે છે.

અનેકને અંતમાં આ બાવના આકર્ષક લાગે છે. આવી સૂક્ષ્મ શક્તિયોના વિકાસ વડે જીવન કેટલું બહુ વિશાલ બને તથા તેમની તરંગી દરપનાઓ કરતાં પણ કેટલું બહુ વધારે સમૃદ્ધ અને દૃઢ બને, એ તેમના સમજવામાં આવે છે. કદાચ આપણે જે મોટે દીલગીર થતા હતા એવી જીતવાની નવી સ્થિતિઓ અત્રે મળી આવે છે. આપણાં બહામાં દીલુ બનતા પ્રયત્નોને અત્રેથી જ નવીન ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થાય છે, નવીન અનુભવ પામવાની આપણી સદાની બુખને સંતોષવાની ખાત્રી પણ અત્રેથી જ મળી રહે છે, નવ નવા ઉત્સાહ પામવાનું અનહદ વસ્તુ આપણને અત્રે જ મળી આવે છે. વર્તમાનકાલમાં અસંખ્ય લોકો ઉપર આની અસર થઈ છે, તથા આજ કાલનો પ્રશ્ન જ સૂક્ષ્મ વિકાસ પામવા વિશેનો થઈ પડ્યો છે, પૈમાની અમુક અમુક રકમો આપવા વડે, આ સૂક્ષ્મ શક્તિઓ કેવી રીતે મેળવવી, એ તમને શિખવવામાં આવે છે. ઘણા લોકો આને માત્ર એક ધ્યાનની સાદી વ્યાખ્યાતરૂપ જાણીને, પોતાની સર્વ શક્તિયોને તેના અભ્યાસમાં લગાડે છે; આ સર્વેનું શું પરિણામ આવશે એ વિચારથી કોઈને પણ ભીતિ પામ્યા વિના ચાલે એમ નથી. આમાંથી આખરે સર્વે સાર્જન થવું જોઈએ; 'પરંતુ સાથે સાથે વિચારતાં, એક ઝડપમાં મહિન સત્વોને પણ છટાં મૂકવાં જોઈએ, એ બિબ્બવાણી ખરી પડવાના જેવું કંઈક લાગે છે. હું એટલું ઠહેવાની હિંમત ધરું છું, કે સંપૂર્ણ નિઃસ્વાર્થતા માર્ગમાં સારી રીતે વધી ના શકેલા કોઈએ પણ, પોતાની જાતે સૂક્ષ્મશક્તિયોનો વિશ્વાસ કરવો જોઈએ નહિ; કારણ કે સ્વતો, સ્વાર્થતા પ્રિયાય મરણ ચરણ ના થાય ત્યાં સુધી, કેવા પ્રકારની અપ્રમ લાલચ આપણા ઉપર હુલસો કરશે, કેવી અપવિત્ર કામના, વૃષ્ટાનો આપણામાં ઉદય થશે તથા મન આત્મા અને શરીરની આપણી સર્વે શક્તિઓને તે પોતાના સ્વાર્થમાં ગળી જશે, એ આપણાથી દિને દિને આગળથી સમજ શકાતું નથી.

જો કે આવી સૂક્ષ્મ શક્તિયો પોતાને અંધવા અન્યને તુકશાન કરી શકતી નથી, તથાપિ તેઓ પ્રાપ્ત થયા પછી આપણને અથવા અન્યને કેટલી ઉપયોગી છે એ થોડુંક વિચારવા યોગ્ય છે. આથી આપણું કંઈ દિશામાં ગમન થાય છે, એ સમજવા જેવું છે. આથી માત્ર એટલું જ સૂચવાય છે, કે આપણે ઇન્દ્રિયાનુભવ અને તૃષ્ણાના તેના તેજ પ્રાચીન પ્રદેશમાં પુનઃપ્રવેશ કર્યો છે; આરંભથી આપણે આ પ્રદેશમાં જ બંધાઈ રહ્યા છીએ, તથા આપણે માટે મોક્ષનો માર્ગ અતિ વિકટ બની જાય છે. માત્ર આપણે આપણી આશાઓ, તૃષ્ણાઓ, કામનાઓનો, દુનિયાના પ્રદેશમાંથી અન્ય ભુવનોના પ્રદેશમાંથી અન્ય ભુવનોના પ્રદેશમાં ફેરફાર કરીએ છીએ. કામનાઓના અનંત ગુણકાર અને દૃઢિકરણમાં માત્ર આ એક અન્ય ડગલું છે. હજુ પણ આપણે તૃષ્ણાઓના ગુલામ હોઈએ છીએ; કાંઈ પ્રકારની શાન્તિ મળી શકતી નથી, એ દિશામાં કાંઈ પ્રકારનો નિત્ય સંતોષ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી તેમજ તે દિશામાં આપણાથી સદા માટે પ્રયાણ બનતું નથી. સમગ્ર સૃષ્ટિનો આપણી એક મુદ્દિમાં ગ્રભાવેશ થઈ રહે, બૂત અને બાવિના સમગ્ર જ્ઞાનની સ્મૃતિનો ઉદય થાય, આપણામાં બાવિકથન કરવાની શક્તિ હેવ, અથવા આંતરાત્માને સૃષ્ટિના દિગંતોમાં મોકલવી શક્તિ હોય, અથવા આપણા માર્ગમાંના પર્વોતોને ખસેડવાનો સત્તા હોય, આ સર્વથી આપણને યથાર્થ લાભ શો ? આથી કાંઈ પણ પ્રકારનો ખીજકુલ લાભ નથી, કારણ કે હમેશાં અનિવાર્ય રીતે તેનો અંત કંટાળામાં, શૂન્યતામાં આવે છે, હજુ પણ તૃષ્ણ ના યાવ એવી તૃષ્ણા હોય છે, જેને હજુ આથી પણ ખીજી નવીન સૃષ્ટિઓ ઉપર વિજ્ય મેળવવાની કામના હોય છે. તૃષ્ણા આપણને અમુક નિશ્ચિત હદની બહાર લઈ જઈ શકતી નથી. આ દિશામાં કાંઈ પ્રકારની નિત્ય વૃદ્ધિ જોવામાં આવતી નથી બંધન કર્તા, બાધકારક, ઇન્દ્રિયો અને તૃષ્ણાઓની ત્રિલોકીની આસપાસ સદા ભ્રમતા જન્મમરણના ચક્રમાં આપણને તેજ બાંધી લે છે.

આપણા બધુઓને મદદ આપવા સમર્થ બનવા માટે સૂક્ષ્મ શક્તિયોની શોધ ચલાવવામાં આવે છે, આવી બાવનાઓ આપણે આપણી જાતને હેતરવાની જરૂર નથી. ગમે તેની સૂક્ષ્મમાં, સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયોના વિશેષ વિકાસ વડે આપણે કાંઈ કાલે આપણી જાતિના મદદગાર બની શકવાના નથી. સમગ્ર વિશ્વમાં માત્ર એક મદદ કર્તા છે, તે એક તે હૃદય છે, તે સમગ્ર ઉત્પત્તિના પ્રભવ અને કેન્દ્રસ્થાનરૂપ છે. યથાર્થ રીતે સહાય કરવાનું આપણે માટે માત્ર એક સાધન છે, તથા તે પરમાત્મા સાથે અબેદતાવ પામવારૂપ છે; આપણી વ્યક્તિની ઇચ્છાશક્તિનો, દિવ્યઇચ્છાશક્તિ સાથે પૂર્ણ અબેદ સાધવા વડે આમ બની શકે છે: આથી સહાયને, મદદને વહેવાના વહન માર્ગો સમાન 'આપણે બનીએ છીએ. ગુપ્ત, રહસ્ય ભરપૂર બાબતોમાં આકર્ષક વૃત્તિ અનુભવનાર અભ્યાસિઓ માટે શાંતિનો માત્ર આ એક માર્ગ છે; જેની દુનિયાના પદાર્થો માટેની આકર્ષક વૃત્તિ અસ્ત યામરા ઉપર છે, તેમને માટે તે વિકાસનો વૃદ્ધિનો માત્ર વ્યાજ માર્ગ છે. પરમાત્મા સાથે આવા પ્રકારનો અબેદ બાવ અનુભવનાર, પોતાના આંતરાત્માને શોધી સ્વસ્થપાનસંધાન પામનાર, સંપૂર્ણ શાંતિ અનુભવનાર, હૃદ બાવને આધિન ન બનનાર, શુભ તેમ જ અશુભ, એકને પણ આધિન ના થનાર અભ્યાસિ, એક યથાર્થ શુભ વિદ્યાનુવાચી છે. ગમે તેવો વિજ્યવત નિવડેલો સૂક્ષ્મ શક્તિયોનો વિકાસ, આપણને આપણા હૃદયમાં સમાવેશ

યતા ક્ષાંતિના કેન્દ્રની આસપાસજ નટકતા રાખે છે. આ પામવા માટે તો આપણે ઇન્દ્રિયો પંચોગ અને કામનાના પદાર્થોની બાહ્ય સૃષ્ટિમાંથી, આત્માની, ચૈતન્યની આંતર સૃષ્ટિમાં વળવાનું છે. ત્યાગના માર્ગ વડે એક અભ્યાસિ, યથાર્થ શુભવિદ્યાનુયાયી બની શકે છે આસુરીપ્રકૃતિ અને તેની કામનાઓના ત્યાગ વડે આમ સંભવે છે. શુભવિદ્યાના મા ગેના પ્રથમ પગલાનો આર્માજ સમાવેશ થાય છે; આપણે ન્યાં સુધી વ્યક્તિના આધિનમાં રહીએ છીએ ત્યાં સુધી તો આ ત્યાગની ભાવના, જલ્દી કે જીવનના સર્વસ્વને લઈ લેતી હોય તેવી લાગે છે. પરંતુ એટલું સ્મરી રાખવાનું છે, કે આ તો માત્ર જીવના બારના ત્યાગ સમાન છે, તેનાં પાપ, શોક, કંટાળાના ત્યાગ સમાન છે. માત્ર એક છાયાને જવાદેવા સમાન છે.

જે આપણાથી થયું દૂર નથી તેમજ વિસ્મૃત પણ થતો નથી એવા ધણા દૂરના ભૂતકાલમાં આપણે માટે આરંભાયલાં જીવનનોથી માંડીને આપણે સર્વેએ અહણ કરવા માટે દોડા દોડી કરી મૂકેલી આપણી કામનાઓના સંતોષના સુખના, માયાવિ અને કલાપિ અહણ ના થઈ શકે એવી છાયાના ઉત્પાદકને શોધી કાઢવા સમાન છે. આપણે જે શોધ્યાં કરીએ છીએ તે શોધના સમયમાં પણ આપણી પાસે જ હોય છે, એટલો અનુભવ થતાં આપણે હમેશ માટે બાલેન્દ્રિયસૃષ્ટિના નિષ્ફળઆકર્ષણમાંથી વિરામ પામીએ છીએ.

આપણા હૃદયમાં એક નિત્યયથાર્થતાર્પ પ્રત્યગાત્માનો સમાવેશ થાય છે, જેની સરખામણીમાં બાલેન્દ્રિયસૃષ્ટિના સર્વે પદાર્થો દૃષ્ટિકાયાઓ સમાન છે. આટલો અનુભવ થવો, એ આપણી ભૂલી જવાયલી એકતાને પુનઃપ્રાપ્ત કરવા સમાન છે, અખૂટભૂત કાલનાં અખૂટ સ્મરણો સહિત, અતિરાત્માનો અનુભવ થવા સમાન છે; યથાર્થ રીતે ગત જન્મોત્તર સ્મરણ પ્રાપ્ત કરવાનો અન્ય કોઈ માર્ગ નથી. સ્ફુર્તશક્તિયોગના વિકાસ વડે, આ યથાર્થ સ્મૃતિશક્તિની છાયાઓનાં માત્ર છુટાં છતાંપાં દર્શનો જ થાય છે; આવાં દર્શનોમાં વિશ્વાસ રાખી શકાય એમ નથી. તે તમારાં વા અન્યનાં ગમે તેનાં સંભવિ શકે.

પ્રથમ તમારે પરમાત્માના ભુવનને શોધવાની જરૂર છે, પછીથી અન્ય સર્વે બાબતો તમારા જાણવામાં આવશે. ચૈતન્યનાં આવાં ભુવનો, ભૂમિકાઓ વિશે કેટલાક વાચકોનાં એવી ભાવના હોય છે; કે આપણી દરરોજની સામાન્ય ચૈતન્યભૂમિકાના કરતાં ધણી દૂરની એક ઉચ્ચભૂમિકામાં ઇશ્વરનો નિવાસ છે; ન્યાં તેનો નિવાસ છે એવા ઉચ્ચભુવનની ભૂમિકા પામવા માટે, અભ્યાસિએ, ભૂવલોકીથી આરંભિને. ભુવલોકની ઇન્દ્રિયોને કેળવીને, તે પ્રદેશમાં જીવન ગાળી ત્યાંના જીવનનો અનુભવ મેળવવો જોઈએ; આ પ્રમાણે અન્ય ભુવનોનું યાન મેળવવું જોઈએ. જે કે એક દૃષ્ટિબિંદુથી આ સત્ય છે, તથાપિ એક અત્યંત લમ ઉપગમનાર સત્ય છે. ભુવલોક અથવા અન્ય લોક દશે કે નહિ, એના જરાપણ બાન વિના, આપણે પરમાત્માના ભુવનનું યાન પામી શકીએ, અભેદ ભાવ સાધી શકીએ, કારણ કે પ્રત્યગાત્માનો અન્ય કોઈ પણ લોક અથવા ભુવન કરતાં અમારા અત્યંત નિકટમાં વાસ છે, આવી ભાવના તદ્દન ખરી છે. પ્રત્યગાત્મા સાથે

અભેદભાવ પામવાનો એટલોજ અર્થ છે, કે આપણી વ્યક્તિની ધ્રુષ્ટિ, દિવ્યધ્રુષ્ટ શક્તિ સાથે અભેદભાવ પામી છે. 'જેમ જેમ આ સધાતું છે, તેમ તેમ આપણે દિવ્ય ત્મા સાથે વિશેષ અભેદભાવ પામતા જઈએ, તથા દિવ્યશક્તિયોના ભાગીયા બનીએ છીએ; કારણ કે આ સમયે જ તેઓ આપણને વિશ્વાસ પૂર્વક સોંપી શકાય એમ હોય છે. બાલ અને આંતરમાં અન્ય જીવનોની ચેતના ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામતી જાય છે. ભૂત અને ભાવિને આપણે ઉકેલવા હોય તેટલા ઉકેલી શકીએ છીએ. આપણે પરમાત્માનો આશ્રય ના શોધીએ, સંપૂર્ણ શાંતિવાળા અને ભીતિવિનાના ના બનીએ, આપણા બધાં કરતાં શ્રેષ્ઠ બનવાની કોઈ પ્રકારની કામના વિનાના ના ચક્રએ ત્યાં સુધી, આપણાં માનઆબરૂ શુભાભ્યાંની ભીતિવિના, આપણે આ લેખો ના, ઉકેલવા એ જ આપણે માટે ઉત્તમ છે. એક જન્મથી અન્ય જન્મનું સ્મરણ તાબું બનાવવું. મરણ માં આવે તો તેવું જીવન પુનઃસ્મૃતિમાં માળી જવું, અસંખ્ય ઉત્કરતા અનુભવોમાંથી ખસાર થવું, સર્વપરિણામોને તેમનાં પૂર્વનાં કારણો પર્વત શોધી કાઢવાં, વર્તમાનમાં જેજે અંધકારમાં હોય તેના અર્થને પ્રકાશમાં સ્પષ્ટ રીતે જોવો, જે જે બન્યું છે તેની આવ-સ્થિતિને સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારવી, આ સર્વ બાળનો પણ આત્મદર્શનક. નિવડે. એમ છે, આપણા આરિત્રના કમિષ્ટ વિકાસમાર્ગને તપાસવાનું, ઈશ્વરે આજંબથી નક્કી કરેલી ભાવના પર્વત નજીકને નજીકને આવતી જતી, બલવાન બનતી, ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામતી આપણી વૃદ્ધિને વિલોકવાનું કાર્ય પણ આકર્ષક લાગે છે. છતાં પણ સંપૂર્ણ સમતા પામ્યા વિનાના કોઈ પણ અન્ય જીવાત્મા માટે આ સર્વ બાળતોમાં એવું ધણું જોવામાં આવશે કે જે અંતમાં દુઃખદાયક થઈ પડશે; એ ઇતિહાસમાં અનેક અશુભ કાર્યોના લેખ મળી આવશે, અનેક અધોપાતના સમયો જોવાશે, આપણામાં જે જે શુભ હોય તેને કામનાઓએ મક્કિન બનાવી દીધેલા અનેક જન્મો ખુલા થશે.

ભૂતકાળના ઇતિહાસના લેખને ઘણું લાંબે સુધી ઉકેલવાથી, આપણે કદાચ લીધેલી આપણી શ્રેષ્ઠતાના હેઠા ધાગાઓ અને તાંતણાઓ પણ હમેશ માટે ટુટી જાય છે. શુભ અથવા અશુભ, ઉભયમાં ઈશ્વરનો સમાન રીતે વાસ છે. દિવ્યચક્ષુઓ તો માત્ર આપણી ભાવનાને અવલોકે છે કે તેના દૃષ્ટિબિંદુમાં તો આપણે પ્રથમથી અંત પર્વત બંધાવેલી, એક ભાવના સમાન છીએ. આ ભાવના પર્વત આપણે આપણાં ઉદયની માત્ર હ્રસ્વ દશા બનાવવાની છે, આપણી વ્યક્તિવાચક સ્વાર્થ ભાવનાનો ત્યાગ કરવાનો છે. આમ ચતાં જ આપણે આપણી ભાવનારૂપ ચંદ્રએ ૧ જેવી હમેશાં ખરેખર આંતરત્મા રૂપ આપણી ભાવના હોય છે તેવી જ તે ચાય છે.

આવો સંપૂર્ણ અનુભવ બનતાં આપણા ઐત્હિક અસ્તિત્વનાં બંધનોનો અંત આવે છે. જીવન, યથાર્થ જીવન, ચૈતન્ય આપણી સર્વ પાસા ઉભરઈ જાય છે. યોગ્ય લાગે એવા દરેક ઐત્હિક અનુભવનું કાર્ય ઉપાડી લેવાને આપણે તત્પર બનીએ છીએ. આપણા સમક્ષ અનતકાલમાં વિસ્તરતા કીર્તિર્વંશ જાનિમાં, " ગત જન્મોના સ્મરણની " વાત આપણે માટે એક સાંદી નિરૂપયોગી બાબત સમાન થઈ પડશે.

Theosophist."

અગાધ વિષયની ચર્ચા.

(પૂર્વ ને પશ્ચિમ)

(મહેસુ.)

સ્વભાવ ભાવવિકારને વશ થવાનો, એટલું નહીં છે. મૃત્યુ કુંદરતને રૂપાંતર આપે છે. હાઇડ્રોજન ઓક્સીજન એ વાયવીય-દ્રવ્યોમાંથી આપ (જલીય) દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને ઉષ્ણતા-ચેતન્યશક્તિને બળે તે બનવા સમર્થ છે. ચેતનતાનો મુખ્ય ધર્મ સંચરણ કે ગતિમત્વ; એ જાતિના બધા ધર્મો તે ચેતન્યશક્તિનું સંસ્કરણ અથવા આવિર્ભાવ; એ વિના ભાવવિકાર સંભવે નહિ. કારણ કે વિકાર એ પણ પેટાભાગ આ શક્તિનો છે. ત્યારે આ શક્તિના મુખ્ય ત્રણ વિભાગો લીધા; સત્ત્વ, રજસ્, તમસ્; પૂર્વમાં આ ત્રણ લેવાયા. એનો અર્થ તપાસતાં લાગે છે કે: આકર્ષણ, ને અપકર્ષણ-કે જે રજસ્ તથા તમસ્ અનુક્રમે ધેાતન કરે છે તે ગતિ-ધર્મો મુખ્યત્વે પાશ્ર્વિક વિધાને પણ શ્રાવ્ય છે. આકર્ષણનો ધર્મ-Gravitation or Attraction of Gravitation-રચૂળ દ્રવ્યો તેમ સદૃશ દ્રવ્યો બધાં ઉપર પ્રસરેલ છે. તે બંને પક્ષોને મંજૂર હોય તેમાં તવાઈ નથી; અને એજ રીતે તેનાથી વિકલ્પ ધર્મ અપકર્ષણનો તે પણ બનેને સ્વીકાર્ય છે. બંને ધર્મોનું સમતોલન એ અર્થ સત્ત્વ શુણ્ણ છે—Equipoise or Equibalance or Equilibrium.

અગ્રેષ્ઠ ભાષાદ્વારા પ્રતિપાદિત થયેલી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની ચાર પાંચેક અતિ પરિચિત શક્તિ-સમૂહનો દૃષ્ટાંત લેતાં, સહજ વિચાર કરવાથી લાગશે કે તે બધામાં આકર્ષણ તેમ અપકર્ષણના શુણ્ણ છે. પ્રથમ ઉષ્ણતા, પ્રકાશ, વિદ્યુત્ અને ચુમ્બક એટલી ચાર શક્તિઓ વિષે નિરીક્ષણ કરશું તો બાલ યસે કે એ બધીઓ પોતે અમુક દ્રવ્યની અંતઃસંચાર કરતાં પહેલાં દ્રવ્યને બેબે છે અને દ્રવ્યમાં અમુક જાતિની ગતિ મૂકે છે. Heat is a mode of motion-ઉષ્ણતા તે એક ગતિની રીતિ જ છે અર્થાત્ ગતિ દ્રવ્યના આણુઓ તમામમાં શરૂ થાય છે તેનું અમુક જાતિની ગતિ અમુકકાળે રહેલી નામ ઉષ્ણતા પડે. પરંતુ તે પ્રમાણે જાતની ક્રિયામાં અણુઓ એકબીજાને આપડાં છે તેજ ન તેને તે ક્રમને આપડાં છે એક લૌકિક દૃષ્ટાંત ધરવાયુ લક્ષ્યે કે ટેબલ—ઉપર એક પુતાનનું ધરેલું કરવામાં આવે ત્યારે બે પ્રતિની ગતિ વિના ધરેલું એનું તથા એટલું નજ યાય કે જેને પરિણામે ઉષ્ણતા ઉદ્ભવે. સૂર્યની ઉષ્ણતા બ્રહ્માંડના જેટલા જાગ ઉપર અસર કરવા સમર્થ હોય તેટલા ભાગને પોતા તરફ રશ્મિ મારફત આકર્ષે છે; અને તે તે દ્રવ્યો પોતા તરફ રશ્મિઓને અંબાવા દેવા પ્રયાસ કરે છે. આં રીતે પ્રકૃતિમાં સંતત પ્રવાહ અવિચ્છિન્ન હોય તેમ આ બે શક્તિઓ ચેલ કરે છે. તેજ રીતે પ્રકાશાત્મક શક્તિનું વૈદ્યુતાત્મક શક્તિનું તથા ચંબુકાત્મક શક્તિનું સમજી લેવું; અને બીજી એવી જાતિની શક્તિઓનું પણ હંકામાં આપણી પૂર્વની ત્રણ મૂળ શક્તિ જેને પ્રકૃતિશક્તિ કે માયાશક્તિ ગણેલી છે તેમાં એ બધી શક્તિઓ સમાધ

ગયેલી માલમ પડે છે. આ સ્થળે, ખીજી શક્તિઓ Energies વિષે સ્ફુટીકરણ કરવાનું ઉચિત નહિ; ધારી, એકથી અનેકની સિદ્ધિ કરવી સહેલી છે એમ માની, ખીજી વાત ઉપાડવી યોગ્ય લાગે છે.

૧. ૧. ૧.

ચૈતન્યશક્તિથી સમેત આ બ્રહ્માંડ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિ વડે જોયું; તેજ પદાર્થ—વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી, અતર્ગત વ્યક્તિબ્રહ્માંડ પણ બાબતું. અને એ બધું પોતપોતાના વ્યાપારમાં નિયમિત રીતે ઉલ્લુક્ત રહ્યા કરે છે, એ કદમ અનુભવ્યું. આ નિયમિત, રીતિ, પણ બાણી, અને નિયમો જેને આધીન સર્વ પ્રકૃતિ છે તે : પણ જોઈ લીધા. આ નિયમો—એક અથવા લક્ષ, ગમે તેટલા હોય—તે અવિકૃત, અવિક્ષિત, અવિકાર્ય અને દુંકામાં સ્થિર રીતે પળાતા છે એમ તો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને સ્વીકારવા જરૂર છે, તો ખીજા પણ તે પ્રમાણે સ્વીકારી આગળ વધે. આ નિયમોને અમુક યુગે, અમુક કાળે, અમુક સ્થળે, અમુક સ્થાને અને અમુક કારણોના સમૂહને લીધે ભાવવિકાર અસર કરે કે નહિ એ પ્રશ્ન પ્રથમ ઉદ્ભવે. કારણ કે જ્યાં જ્યાં આ નિયમત્વ ત્યાં ત્યાં અવિકાર્યત્વ એ વ્યાપ્તિ ખરી નથી. પૃથ્વી ઉપર પ્રકૃતિ નિયમો અમુક છે, અને મંગળના મહામાં તેજ નિયમો લાગુ પડતા નથી; વાતાવરણની પરિસ્થિતિ સુધી ઉચ્ચતાના નિયમો અમુક, તેથી પર પ્રદેશમાં અન્ય નિયમો. હાઇડ્રોજન તથા ઓક્સીજન—એ વાયવીય પદાર્થોનું ઉચ્ચતાથી સમેત સંમિલન થતાં મંગળ, યુધ વિગેરે સર્વે મહોમાં જલપરિણામમાં પરાવર્તન થયે? એટલું ખરું કે ઉચ્ચતા બાળે ને ન બાળે એમ બને, પરંતુ શીતલ કરે એવો વિરોધી શુણ્ મહાશુ કરે એ માનવું તો મિથ્યા થાય, અને એવું કહેવાનો આશય પણ નથી; એટલે ન બાળે એમ બને તેનું પણ કારણ આપી ન્યાયપુરઃસર સમજાવી શકાય છે.

વ્યાપ્તિ તો એક વિરહ દૃષ્ટાંત આપવાથી દૂષિત થઈ માની શકાય. વ્યાપ્તિ પણ દૂષિત નથી થઈ માની લેવાય; કદાપિ આ નિયમો સર્વદા સર્વકાળે અવિક્ષિત છે, એ પણ સ્વીકારાય; તો હવે વ્યક્તિની વાત લઈ, તેનું નિરીક્ષણ કરી પાછા આ વિષય ઉપર ફરીશું. પરંતુ આનું તાત્પર્ય એટલું કે જેટલી આ હિત્ર બિત્ર, અસ્ત વ્યસ્ત, પૃથક્ પૃથક્ રહેલી વસ્તુજાત વિશ્વમાં છે, તેનો એક અવિક્ષિત નિયંત્રતા છે, જેને અત્યારે “ નિયમસમૂહ, પ્રકૃતિ—ધર્મો ” એ નામ આપી શકાય, અને કૃત્રી વિનાની માત્ર બ્રહ્મવણી જ નથી.

વ્યક્તિ પરત્વે જોતાં ઇચ્છા, સંકલ્પ, કામ વિગેરે સર્વે બાબો વિકારને અત્યંત આધીન છે અને તેનો નિયંત્રતા પણ એજ રીતે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે “ પ્રકૃતિ—ધર્મ—સમૂહ ” માની લેવે. હવે આ અખિલ વિશ્વને અભાવની દૃષ્ટિથી જોવા પ્રયાસ કરીએ; અથવા તો બિત્ર બિત્ર બાબોનું એકાકાર નિયમોના સમુદાયમાં લાવી મૂકીએ તો ગૌરવદોષ આવી જાય છે. ખીજી રીતે નિરીક્ષણ કરવાથી લાગશે કે; સુખે હોય અર્થાત્ સુખ છે એ સિદ્ધાંત મૂકતાંવારને દુઃખનું અસ્તિત્વ આપણે સ્વીકારી લઈએ છઈએ; વિકાર છે કહેતાંવારને અવિકારના સિદ્ધાંત સત્ય થાય; મૃત્યુનો અભાવ ઇચ્છતાં જીવિત-જીવનનો અભાવ અવશ્ય કરવો જોઈએ; એટલે કે મૃત્યુમાંથી અતિ મૃત્યુની સ્થિતિ તો પ્રાપ્ત થાય કે જે જીવિતમાંથી અતિ

જીવિત બંનાય. માટે મૃત્યુયો: સઃ. ચતિમૃત્યુમેતિ ॥ એમ કહ્યું; અને જ્યાં ત્યાં “જન્મ મૃત્યુ” ના પાસાંમાંથી મુક્ત થવા માટે ઉપદેશ થાય છે.

આ ઉત્કટ ઇચ્છા પ્રત્યેક જીવને શા માટે થવી જોઈએ પ્રશ્ન યથોચિતપણે કદપી લેવાય. એ રીતે હજી અન્ય દૃષ્ટિબિંદુથી અન્યોક્ત કરીએ તો સહજ જણાઈ આવશે કે પ્રત્યેક જીવને આખી જીવન શકતો હોય તેના કરતાં અધિક જોવાની, એટલે અધિકદૃષ્ટિ મર્યાદા નિઃસરી જાય તથા દૃષ્ટિ અમર્યાદિત થઈ પડે એવી, તૃષ્ણા ઇચ્છા-થાય છે; એજ રીતે અનેક ઈંદ્રિયો રૂપી દિવાલ ખસી નહિં શકતાં છતાં માત્ર વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રનાં સિદ્ધાંતો થી પ્રતિપાદિત થયેલી વસ્તુ-ગતનું જ્ઞાન મેળવી સરેરાશ જીવને અધિક અતરેન્દ્રિયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા થાય છે તેનું શું કારણ? કારણ માત્ર એકજ લાગે છે કે: વસ્તુગત-સજીવ તથા નિર્જીવ-અધાનિ વિજ્ઞાનવાદિઓ પણ સ્વીકારી લેશે કે, જે જે “બંધનો” હોય તે તે પોતાના રસ્તામાંથી દૂર જાય કે વૃદ્ધી જાય ને તેઓના નાશ થઈ જાય, એ રીતિથી વર્તન રાખવાનું બને છે. એનો અર્થ એ કે મનનો ધર્મજ એવો છે અતરથી પોતે પોતાની બાહ્યર ઇં જાણે કુદકે મારવા વારંવાર તલપી ન રહું હોય એવી મનની સ્થિતિ જ્ઞાન પરવે થયા કરે છે. આ પ્રમાણે તો કરવા અસમર્થ છે, માટે અધિક અધિક બંધ-નોમાંથી મુક્તિ Liberty Freedom પ્રાપ્ત કરવા સતત મથન કરે છે—પરંતુ પાછી ઇંદ્રિયરૂપી દિવાલો વચમાં વિધરેય થાય છે, અને નડે છે.

એક ગમે તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પોતાના પ્રયોગના વિષયમાં એટલો લીન થાય છે કે તેને તેમાં લય પામેલી સાધારણ વ્યવહારિક ભાષામાં કહી શકાય; છતાં એ લય એવો નથી કે જેને લયત્વ—લયનો ભાવ—કહી શકાય. કારણ કે હજી તેને ખીજી ક્ષણ નહિં તો ખીજે દિવસે પિતા તરીકે, કદાચ પુત્ર તરીકે અને અનેક સ્થિતિમાં ખીજાં કાર્યો સાધવાં છે; કદાપિ એમ નહિં તો તેને ખોળા વિદ્યાના એક ચંદ્રમાં લય થયો સ્વીકારે તો ખીજી તક ખીજા ચંદ્રમાં લય થાય છે, કે જ્યારે તેને “લયનો ભાવ પ્રાપ્ત થયો,” એમ વિશેષિત કરવા જતાં બાધ આવે, તે એ ભાવ શિખવા માટે અધિક જ્ઞાનની તૃષ્ણા અને વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર કેવળથી અસંતોષ તે શાસ્ત્રમાંના કેટલાકને આ તૃષ્ણા થઈ તેનું બિન પરિવર્તન થયું છે; તો ખીજા કેટલાકને ઇશ્વરવાદમાં ધસડેલા જોઈએ છઈએ. તો કેટલાક ચોક્કસને એવો વાદ લાવતાં જોઈએ કે: એવું ગણિતશાસ્ત્રમાં કહેલું માત્ર વિચાર-કલ્પનામાં જ સમજી શકાય એવું જો બિંદુ વૈષયિક જગતમાં ક્યાંઈ જડી આવે તો આવો ભાવ-લયનો—સત્ય રીતે થાય છે એમ માની શકાય.

આ ગમે તે હો; આપણે તો માત્ર પક્ષો આપી બેસી રહેવાનું છે; આગ્રહ પૂર્વક એક વિષયની ચર્ચા કરવાની નથી. કારણ કે તેમાં શું સત્ય, કયું અસત્ય એનો નિર્ણય કોઈ યુગમાં થઈ શક્યો નથી ને થઈ શકેજ નહિ; તેમ વળી સ્વપક્ષ સિદ્ધ કરી પરપક્ષ દૂષિત કરવા અપેક્ષા નથી; પ્રત્યેક પક્ષનું તારતમ્ય જોવું નથી; માત્ર વિજ્ઞાન સંતોષકારક રીતે જગતને સમજાવી વૃદ્ધિ કરી શકે કે નહિં, તે વાતનું તોલન યથાશક્તિ થાય એટલે બસ ઉપર કલા મુજબ પ્રકૃતિની ઉજ્જ્વલતા વિગેરે શક્તિઓએ અટકીએ કે એ શક્તિના

ધારાઓથી અટકી નહિએ ? એજ પરો ક્રાંતિ પરાગતિ ગણી લેવી કે કેમ ? આવો પ્રશ્ન થાય છે. શક્તિ-સમૂહથી સંતોષ પામશું તો તેના નિર્ધાર પ્રકૃતિના ધારાઓ છે; પરંતુ તે બંનેનું સ્વરૂપ એકજ અર્થાત્, શક્તિ છે એજ એમ સૂચવે ને અર્થિત કરી ચૂકે કેમ તેની સાથેજ ધારા પણ છે, એટલે ધારા પ્રમાણે વર્તનારી શક્તિ છે એમ મતનું “મધ્યસ્થ તત્ત્વ”-mediating Principle પૂર્વનું સાંખ્યમત હોઈ, “પ્રધાન” શબ્દથી ઘોષિત થતો અર્થવાચક સારી રીતે બહુી શકે; તો બીજા નંબરને ત્રીજા માટે નિચે પ્રમાણે વાચ્ય લખી તેનો અર્થ તટસ્થ રીતે અર્પણ કરવો ઠીક છે:—

“Accordingly in Neo—Platonic fashion, the Kabbala invents a “mediating principle” based on the figure of the radiation of light from an invisible centre. This principle corresponding to the “ideal world” of Plotinus, is designated, “the world of Emanations and is elaborated and arranged into successive symmetries” (ત્રિશુણ્ણાત્મક પ્રકૃતિ. સાંખ્યની ?

આમ છે ત્યારે એક એક એવું કહેવામાં સાર નહિ કે સાંખ્યના પ્રધાન માટે શી શંકરાચાર્યનાં નિરાકરણો જોઈ લેવાથી આવું નિરાકરણ આવી રહેશે; અને નિરાકરણ કરવું કે કરી શકવું, એ શક્તિની બહારની વાત છે તથા ઉદ્દેશની પેલી બાજુનો પ્રદેશ છે. જડ પ્રકૃતિની શક્તિ તેનો સમૂહને તેના ધારા એ બધાં વિચાર રહિત છે ! એ વાત અધિક વિવેચન તથા મૂકતાં અધિક સ્થળનો અવરોધ થાય; તોપણ એટલું તો કહેવું પડશે કે શક્તિઓનું મૂળ સ્વરૂપ ફરતું નથી, એમ પણ થાય તો એ જડ મરી ચેતન સ્વરૂપ બની જાય, જે કે મિથ્યા પ્રકાશ જેવું ગણાય. અમિ ઉજ્જ્વલતા ઉત્પન્ન કરે છે, બરફ શીતતા, એવી રીતે પ્રકૃતિનો વિશેષ ગુણ—અસાધારણ ધર્મ—(ત્રિશુણ્ણાત્મકશક્તિ અથવા એ નહિ તે) વૈખરી થઈ શકે ને ઘટી શકે, તો તે પરાકાષ્ટા, પરાગતિ ગણી લેવી, એવું કહિત થાય. આવું છે ત્યારે મનુષ્ય—જીવાસા તથા ઈન્દ્રિયા જે સ્વતંત્રતા, નિર્બંધનત્વ—Freedom Absolute ને માટે એક પગભર સ્વભાવિક રીતે ચંદ્ર રહે છે, તે જડ—પ્રકૃતિ—શક્તિ કે જે ધારાને પોતેજ વચ છે, તેનાથી તૃપ્ત થવાની ! ધારાને વચ શક્તિસમૂહને શક્તિસમૂહને વચ પ્રકૃતિ તેનું શું મનુષ્યને નિર્બંધનત્વ સંપાદન કરવામાં ગળું ? સૂર્ય પોતાનો રસ્તો મારે છે, અર્થાત્ ધર્મો બજાવ્યા કરે છે, પૃથ્વી અને અન્ય અનેક નાની મોટી વિશ્વની વસ્તુ જાત સ્વધર્મ—નિષ્ઠ છે, તે શા ઉદ્દેશ ? આજ પ્રકૃતિ—ધર્મને વચ—સ્વભાવી છે, તે બંધનથી મુક્તિ શી રીતે આપશે ? અણુથી આરંભી લક્ષાંશ પર્વત બધે પોતપોતાના એવને અર્થે અન્યનું ધ્રુવે તેમ થાય કરી, સતત મથન કર્યા જવાને લીધે, જે અવિનિબળ, કોલાહલ સાંસારિક દૃષ્ટિએ પડે છે તે તે દૃષ્ટિએ પણ સ્વતંત્રતા—બંધનોમાંથી મુક્તિની આજ્ઞા એજ. મંદગતની માથામાર કે જનાં સરળ દૃષ્ટિ આપ્યા વિના પણ વિચાર—અસને સદાજ ઇલાનમાં આવી શકે એ—પણ પોતાની જીદને અન્યનો ક્રોધ, તેઓની દૃષ્ટિ મુજબ સૂચવે છે, પરંતુ અખંડ એક વિશ્વનો સમસ્ત રીતે જોતાં ક્રોધ પણ નથી અને જીદ પણ નથી, એ વાત તેઓને માન્ય

હાવી જોઈએ. અર્થાત્ સમસ્ત-વિશ્વમાં જે શક્તિ-સમુદાય છે, તે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે વિચરે; છતાં આખરે તેમાં ન્યૂનાધિક્તા નથી. તો આ શક્તિમાં સ્વતંત્ર કે નિર્બંધન્ય છે? કદાચ તેમાં છે તો પણ તેને કોની સાથે નીચેના સિદ્ધાંતોમાંથી સરખાવવું, તેનું અવલોકન કરવું આવશ્યક છે:—(૧) સાંખ્યવાદિઓનું “પ્રધાન”; (૨) નીઓ-પ્લેટોનિકમનું “ચિન્મય-જગત (માનસિક જગત?) Ideal World; કે (૩) ક્રિસ્ટાલા વાદિઓની ભાષામાં શક્તિ-સમૃદ્ધ Energies છે. તો એ અમુક નિયમે મૂળિ, સ્થિતિને સંહાર ચલાવનાર શક્તિ-સમૃદ્ધ નહિ પણ આ “નિયમ” શક્તિ-સમૃદ્ધમાં ચેતન છે કે તેઓ ચેતનાત્મક છે, તો પાછાં વિકારને આધીન છે, તે ઉપરાંત તેનો નિયમ નિયંતા છે. હવે આ બધું “ચક્ર” દોષમાં ઘસડે છે, તે ધ્યાનમાં ન લઈ આગળ ચાલીએ તો નિયમો એટલે તો છેક “જડ” ને. તેને “નિયંતા”ની આવશ્યકતા!!

આ રીતે વેદના સમયમાં ભિન્ન ભિન્ન શક્તિ સ્વરૂપો કદપાછ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિ-શક્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન દેવતા તરીકે પૂજાઈ; એવું માનવું સ્વીકાર ધડીભર કરીએ તો પણ ઉપનિષદોએ એ જ્ઞાતિની અપૂર્ણતા દૂર કરી તેના નિયંતા તરીકે એક બ્રહ્માંડ એ વિગેરે વાર્તા પ્રતિપાદન કરી. આ શું શું વાતો, તે વર્ણવવાનો આ અવસર નથી, માટે તે વાત એટલેજ મુકાય તો હીક. આ વિષયાત્મક જગતની ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓનો નિષેધ કરીએ ત્યારેજ કાંઈક ખ્યાલ અનંતતાનો આવે; નહિં તો વારંવાર દેશ તથા કાળ તથા અગ્રેષ્ઠ ધોરણ પ્રમાણે કાર્ય-કારણચક્રનો બાંધ ડગલે ડગલે નડવાનો. ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ નિષેધિત થઈ કે પરિભાણવાળાં પરિણામો ટળી અનંત, અગાધ એવું અખંડ એક અદ્વિતીય રહે, એમ દહેતાં પૂર્વે થોડી કડાકટ કરવી બાકી રહે છે, તે એ કે સ્વ-ચિત્તની સ્થિતિ ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. વ્યક્તિ સ્વરૂપે અમુક ભાગ-સ્થૂલ-તે પરિભાણિ નથર જગતને મંજોતો છે, અને અમુક ભાગ-સૂક્ષ્મ-અનંત અદ્વિતીયતા સ્વરૂપનો છે, એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ સિદ્ધ થઈ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય ત્યારે એકાદ્વિતીયનો એકાકર બની શકે. Spinoza સ્પાષ્ટનોત્ત્રા કહે છે કે:—

“The recognition of the inadequacy of finite objects is not only the expression of the implicit consciousness of an infinite object but also of my relation to the finite. But it implies something more than this. The recognition of the inadequacy of finite objects is not only the expression of the implicit consciousness of an infinite object, but also of my relation to that object. It is through something in me that I belong to the finite world, which as independent reality, is negated, on the other hand there is a side of my nature in which I belong or as inwardly related to that infinite and eternal reality which negates or annuls it.”

આટલી સીમા ઉપર વિજ્ઞાન વાદ લાવી મૂક્યા પછી પાછા વિકાર વાદ ઉપર જઈએ.

ધારાઓથી અટકી જઈએ? એજ પરા કાષ્ટ પરાગતિ ગણી લેવી કે કેમ? આવો પ્રશ્ન થાય છે. શક્તિ-સમૂહથી સંતોષ પામશું તો તેના નિર્ધાર પ્રકૃતિનાં ધારારૂપી છે; પરંતુ તે બંનેનું સ્વરૂપ એકજ અર્થાત્, શક્તિ છે એજ એમ સૂચવે ને અર્થિત કરી ચૂકે કેમ તેની સાથેજ ધારા પશું છે, એટલે ધારા પ્રમાણે વર્તનારી શક્તિ છે એમ મતનું “મધ્યસ્થ તત્ત્વ”-mediating Principle પૂરું સાંખ્યમત હોઈ, “પ્રધાન” શબ્દથી ઘોષિત થતો અર્થવાચક સારી રીતે જાણી શકે; તો બીજા નંબરને ત્રીજા માટે નિચે પ્રમાણે વાચ્ય લખી તેનો અર્થ તટસ્થ રીતે અર્પણ કરવો ઠીક છે:—

“Accordingly in Neo-Platonic fashion, the Kabbala invents a “mediating principle” based on the figure of the radiation of light from an invisible centre. This principle corresponding to the “ideal world” of Plotinus, is designated, “the world of Emanations and is elaborated and arranged into successive symmetries” (ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ. સાંખ્યની ?

આમ છે ત્યારે એક એક એવું કહેવામાં સાર નહિ કે સાંખ્યના પ્રધાન માટે થી સંકરાચાર્યનાં નિરાકરણો જોઈ લેવાથી આનું નિરાકરણ આવી શકેશે; અને નિરાકરણ કરવું કે કરી શકવું, એ શક્તિની બહારની વાત છે તથા ઉદેશની પેલી બાજુનો પ્રદેશ છે. જડ પ્રકૃતિની શક્તિ તેનો સમૂહને તેના ધારા એ બધાં વિકાર સહિત છે? એ વાત અધિક વિવેચન તથે મૂકતાં અધિક સ્થળનો અવરોધ થાય; તોપણ એટલું તો કહેવું પડશે કે: શક્તિઓનું મૂળ સ્વરૂપ ફરતું નથી, એમ પણ થાય તો એ જડ મટી એતન સ્વરૂપ બની જાય, જે કે મિથ્યા પ્રલાપ જેવું ગણાય. અગ્નિ ઉજ્જ્વળતા ઉત્પન્ન કરે છે, બરફ શીતતા. એવી રીતે પ્રકૃતિનો વિશેષ શુભ-અસાધારણ ધર્મ-(ત્રિગુણાત્મકશક્તિ અથવા એ નહિ તો) વૈભવી થઈ શકે ને ધટી શકે, તો તે પરાકાષ્ટ, પરાગતિ ગણી લેવી, એવું કહિત થાય આવું છે ત્યારે મનુષ્ય-જીસાસા તથા ઈચ્છા જે સ્વતંત્રતા, નિર્બંધનત્વ-Freedom Absolute ને માટે એક પગભર સ્વંભાવિક રીતે યત્ન રહે છે, તે જડ-પ્રકૃતિ-શક્તિ કે જે ધારાને પોતેજ વચ છે, તેનાથી વૃક્ષ મવાની? ધારાને વચ શક્તિસમૂહને શક્તિસમૂહને વચ પ્રકૃતિ તેનું શું મનુષ્યને નિર્બંધનત્વ સંપાદન કરવામાં ગળું? સૂર્ય પોતાનો રસો માપે છે, અર્થાત્ ધર્મો બળબા કરે છે, પૃથ્વી અને અન્ય અનેક નાની મોટી વિશ્વની વસ્તુ જાત સ્વધર્મ-નિષ્ઠ છે, તે શા ઉદેશે? આવા પ્રકૃતિ-ધર્મને વચ-સ્વભાવી છે, તે બંધનથી મુક્તિ શી રીતે આપશે? અણુથી આરંભી બ્રહ્માંડ પર્વત બધે પોતપોતાના એવને અર્થે અન્યનું કાવે તેમ થાય કરી, સતત મયન કર્યા જવાને લીધે, જે અનિચ્છિત-કોલાહલ સાંસારિક દૃષ્ટિએ પડે છે તે તે દૃષ્ટિએ પણ સ્વતંત્રતા-બંધનોમાંથી મુક્તિની આશા એજ. મંદતત્ત્વની મારામાર કે જગાં સરળ દૃષ્ટિ આપ્યા વિના પણ વિદ્યાન-પ્રશ્નને સદાજ્ઞ આનમાં ગ્રાપી શકે એ-પણ પોતાની જિહ્વેને અન્યનો હ્રાસ, તેઓની દૃષ્ટિ મુજબ સૂચવે છે, પરંતુ અખંડ એક વિશ્વનો સમસ્ત રીતે જોતાં હ્રાસ. પણ નથી અને જિહ્વે પણ નથી, એ વાત તેઓને માન્ય.

૧. કર્મ વિપાક. ૧.

(મળેલું)*

(અનુસંધાન ગત વર્ષ-૫૯-૨૮૭.)

આત્મ-જ્ઞાન એ પ્રમાણે 'ઓહું યદ્દિ હૃદય નિર્વજત્વ કેમ ધારણ કરે છે, તે આપણે કેટલેક અંશે જોયું છે, તો પણ હજી તેને વિશેષ રૂપે જોવા સારું વધારે ઉદાહરણોની જરૂર છે. અશુભ કર્મોથી ઉત્પન્ન થયેલી આકૃતિઓમાંથી જ્યારે કિરણો વહન કરતાં હોય છે, સારે છાયાદેહને તે કિરણોની છાયા આવરી લે છે. પછી ક્રમેક્રમે મુખાકૃતિ મ્હાન જણાતી જાય છે. એક વાર સત્રીના નવ વાગ્યાનો સુમાર છે, હટ ઉપર રવારી કરનાર બે જણ એકદમ ઉતરી પડે છે. એક તો અનુચર છે, સારે પીએ અમલદારની પદવી ભોગવતો જણાય છે, તેઓ મુખાકૃતિથી શ્રમિત થયા હશે, એમ જાણી ઓળખીતાએ તેનો સત્કાર કર્યો. આશરે એક કંસાક સુધી વિશ્રાન્તિ લીધા પછી પણ તેમના મુખ પરથી અશ્રાન્તિ ગર્ભ નહીં, સારે ગૃહપતિએ પૂછ્યું કેમ થું છે? કશું નથી, જવાબ મળે છે. ભોજન માટે ચાતો-જમવું નથી. ઠીક નથી. ઓઢીને સુધ રહેવા ધો. તો પણ આગ્રહથી મુખ ઉપરથી આગ્રહાન દૂર કરતાં વળી મુખાકૃતિ વધારે વિચિત્ર જણાઈ. અને ફરી પાછું થું છે? પૂછવામાં આવ્યું પણ અરપટ હચારો નીકળ્યા આ આમ કાં કરે છે? મ્હને ઉધરા ધો. બીજું કાંઈ પણ જવાબ કે મૂયન મળતું નથી. વેહેલા ઉઠી બને મુસાફરો તેજ વાહનપર પાછા પ્રયાણ કરી જાય છે. લગભગ ચારેક દિવસ થયા કે તે ગૃહસ્થના પિતા અને પિતૃજનનાં મરણો સાંભળવામાં આવે છે, અને શોકની છાયામાં વધારો થયો હતો, તેનાં જ એ પ્રયત્નના ચિન્હો હતાં, એમ રપટ જણવામાં આવે છે. ચોડાજ દિવસ પછી પેલી મુખાકૃતિ જોતાં તે ગંભીર પણ ભવસિત જોતાં શુભ ચિન્હનું જ્ઞાન પ્રકટ થઈ આવે છે. અને ખરેખર તેમજ જન્યું. આવી વાર્તાનો કાષ્ઠએ અનુભવ લઈ જોયો હોય તો તેમના જણવામાં પણ આજા ધણા દાખલાઓ મળી શકશે, હમેશાં પૂર્વ રૂપે ધડાય છે અને સાર પછો રચુલમાં ઉતરી આવે છે. બે ક્ષેત્રપાલોની પણ એવીજ બીના છે. બે વ્યક્તિઓને પરસ્પર વૈરભાવ જાણાય છે. અને તે ક્ષેત્રની સરહદ નિર્ણય કરવામાંથી થાય છે. વખતો વખત વાંધા પડે છે. વાદવિવાદો અને તકસારો થયા કરે છે. પંચાયતમાં પણ તે વાત ચૂકવામાં આવે છે અને નિકાલ લાવવા પણ અરસપરસ પુશી છે. પણ છેવટ પરિણામ સારું આવતું નથી. એક દિવસે અચાનક એક વ્યક્તિ જે ઉત્તમ જાતિની માનવામાં આવે છે, તેને પેલી બીજી અધમ મનાતી વ્યક્તિએ માયામાં એક ખનિત્ર વડે પ્રહાર કર્યો. તુરંતજ શિરોભાગ વિદારિત થયેલો દેહ સહિત નીચે પડે છે, અને જીવ મુક્ત થાય છે. અધમ વ્યક્તિ ગૃહમાં શુભ પ્રવેશી શુભજ રહેવા પ્રગટે છે, પણ તેજ દિવસની સહાંતે શુન્દાની સામિતી માટે તેને બહાર ફેંકાડવામાં આવે છે. કુદાલી લોહીથી ખરડાયેલી જોવામાં આવે છે,

અને સુદાધી હેનાધી કાંઈ પણ ના કહેવાતી નથી. જોશો તો સુખાકૃતિ ને એક ઉચ્ચ ગંભીરતા અને પ્રૌઢતા દર્શાવનારી હતી, તે છેક સ્વામ, મ્હાન અને વિચિત્ર ભાવ દર્શાવનારી યદ્ય પડી. હેના હમેશના સહવાસીઓએ તે પ્રશ્ન દીધું, અને ખોલ્યાં કે વિશેષ ખાતરી શું જરૂર છે? હેનું સુખજ કહી આપે છે કે તે અમુક પ્રકારે ગુન્હાનો કરનારો છે. છેવટની સભા નિર્ણયમાં પણ એજ મતની સાથે ખીમ દિષ્ટિ પૂરાવા મળી આવવાથી હેને જન્મ દેશ નિકાલની સમ્મ કરવામાં આવે છે અને તે સદા જાય છે. મરણ પર્વત પેલી પાછી વળી ગયતી ઉચ્ચગતા ગંભીરતા અને પ્રૌઢતા કદિ પણ પ્રાપ્ત થઈ શક્યાં નહીં, અને એ પ્રમાણે મરણ સમયે પણ તે અસંત દુઃખદાયક સ્થિતિનો અનુભવ કરતો દેહ વિમુક્ત થાય છે પાઠ્યધી હેનાં ઓ, પુત્રાદિકની સ્થિતિ પંચ બંદુજ નમળી અને નિર્માલ્ય જોવામાં આવે છે. છેવટે સર્વે જણાં પાઠ્ય કાંઈ પણ મૂલ્ય વિતા મરણ શરણ થાય છે. અશુભ કર્મ કૃતિઓનાં આ પ્રમાણેનાં રૂપો જોવાં આપણને બહુ સારા લાગતાં નથી. આથી પણ વધારે બંધકર બનાવો અને કૃતિઓ હેઠ શકે, પણ તે જોતાં આપણું મન પાછું ફરી જાય છે. જો કે આવી બાગતો વધારે વિગતથી સમજાવીએ તો તેનાં પરિણામ ધણાં સારાં આવવા સંભવ છે, પણ તેઓ આપણી દિષ્ટિમાંથી પૂરાં પડી શકે તેજ નથી. થોડાં ખોલ કરતાં શું ન મળી શકે? તે પછી આવાં દર્શાવો જોઈએ તેટલાં મળી શકે, પણ આપણે આટલેથીજ પતાવીશું અને હજી આપણે આગળ પણ જોવાનું છે, તે પ્રસંગે કેટલાંક એવાં પણ ઉદાહરણો જોવાં જોઈશે, કે આપણે જે વાન કહેવા છતાં રાખીએ છીએ, હેના આધાર અને પૂરાવા રૂપ પણ યદ્ય પડે. હજી એક દર્શાવત કથાં લો. તારીખ ૨૯ મી નવેમ્બર સને ૧૯૦૫ ના રોજ સવારે નવ વાગતાંને સુમારે એક પોષ્ટ ખતાના ઇન્સ્પેક્ટર તરફથી ખાતરી ખબર મળે છે, કે મ્હારે મુકામ લદમારા રથગથી એક ગાઉ દૂર છે. મ્હને મધ કાલનાથી સખ તાવતી ખીમારી યદ્ય પડી છે. કેટલીક લદમારી જરૂર છે. જમદી આવો, અને મજો, કેટલુંક જરૂરનું કામ આટોપી લેજ પચ્છીતા મિનિટનો રસ્તો પસાર કરી પછી હું લેમને જઈ મળું છું. જોનાંજ તાવતી સખાઈને સુખપર લાલચ માલમ પડે છે. આપણે આપણે તાવતી લાલચ મારતી આકૃતિનાં જોતજોત યથેકું જણાય છે, ઉપચારો અનેક વિધિના કરતાં તાવ નિરુત્ત થાય છે. પણ છેક મૂળમાંથી નહીં. આખી રાત્રી નિદા વિનાની વાર્તાલાપમાં અને અનેક નિમ બિન પરિચયના આવેલી ભક્તિઓનાં ગુણ ચરિત વર્ણવવામાં ગાળી. યથામતિ પ્રેમ અને પ્રવૃત્તિ થવા, છેવટ આં સુખાકૃતિની વિચિત્રતા અને જાણ દેહમાં થતી મિત્રિ વિષે વાતચિત નીકળતાં ઉપચારક વ્યક્તિએ કહ્યું, ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ! હું લદમારા સુખ ઉપર જોવાનું કાંઈ પ્રકરની જાણ કેપ્પું છું. માલુમને કાંઈ કારણ કાર્વની સફળતા માટે હમેશાં ચિન્તા રવા કરે, એ એક સ્વાભાવિક છે. તેથી તેઓએ જવાબ આપ્યો કે—હા, એક તમાર આવે છે. તેમ તે કાંઈ એટલા બધા મદત વાળું પણ નથી. પછી તે લોલ કે કાંઈ ખીજી. ઇષ્ટરમ્હા શું દશે? તે કહી શકાય નહીં. એટલું જોવી નિરુત્ત યથાસાર પછી થોડી તંદ્રાનો પ્રવેશ થયો, અને જણ જગવાર વિરાન્ત થવા પણ એ વિચિત્ર નિની અન્નર પેલા ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના મુખ ઉપર અનેક પ્રકારનાં પરિવર્તનો ફરી વળ્યાં, અને તાવમાં થાય છે, તેમ મસ્તક બમણુ થઈ થયું. જોઈ હું ઉડું છું. પણ પૂરે પૂરે ફરી શકાતું નથી. માટે જાણે નીચે પાડે. આ

શુદ્ધ ભાંગી ગયો. એરે તેના પર દુઃખ થાય છે, માટે હાય ફેરવું છું. એવામાં જામત પછ જવાયું, જોઈશું તો આ મહાનમાં હું આટલા પર પધારીમાં પડ્યો છું. અને કાંઈ પણ ઇચ્છા થઈ નથી. હાય પશં સલામત છે. છતાં હૃદયને કાઈ પણ પ્રકારનો આભાવ લાગ્યો જણાય છે. બનાવ નજર આગળથી જતો નથી. મેં કહ્યું એતો સ્વપ્ન વિષે કાંઈ જાણ વિચાર કરવો નહીં. બીજો દિવસ થયો. સવાર પડ્યું. ઉપચારો ચાલ્યા. અને તાવમાં બીજા દિવસનો તાવ ઉમેરાવા માંડ્યો. સેવન વિધિ ચલા માંડી. મંત્રાક્રમાંસ્થાયકા વામતા હોય તેમ થવા લાગ્યું. પધારીમાં સત્ત રહેવાયું નહીં. બેઠા થઈ માથું મોંમેર ફેરવવા માંડ્યું. અને અન્ય વ્યક્તિને આગળને પાસે બેસારીને તેના શુદ્ધ ઉપર માથું ઝૂકી નિઃશ્વાસ નાંખવા માંડ્યા. પણ તેમને બીજો મુશ્કેલ જવાની ઉતાવળ તથા ધર તરફ કામ પ્રસંગ હતો, અને રસ્તાનું કામ ઉકેલી જોવાનું હતું. તેથી સૂક્ષ્મ જોજાત તથા યોડું દ્વય પાછ વિદાય થીયા. રસ્તામાં વળી વરસાદ નડ્યો. વાહિમાં ઉપાધિ નહી. તેથી કટલીક આધિ પણ મોઝવતી પડી. તા. ૨. મી ડીસેમ્બરે રાત્રે એક માણસ નવ વાગતાં સુમારે મળ્યો. અજાણ્યો તોપણ તેને પછતાં જણાયું કે, પોષ ખાંતાના ઈન્સ્પેક્ટરની માણતું ઉતર કાંઈ આવતી હાલતું છે. તે ઉપર જ્યાં હું અચૂક ગૃહસ્થને ત્યાં રાત્રી રહેવા ઇચ્છું છું. તેનું ધર ક્યાં આવ્યું. જરા બતાવવા મહેરબાની કરશો ? હા. એમાં શું. કહી એક જતાઆવતા માણસને તેમને જવાનું ધર બતાવવા સંચા કરી વિચારવા લાગ્યો કે સ્વપ્નમાં હડતાં મગ ભાગ્યો તે શું ? આ બતાવને ક્ષમતી દરિકત તો નહીં હોય ? ! અને વળી મુખ ઉપર પરિવર્તનો ફરી વળ્યાં તેનો આની સાથે સંબંધ તો નહીં હોય ? ! હાથારેહની લાસારા આ બનાવવાનું કારણજૂન પણ હોઈ શકે. બધી સરવાળો કરતાં એજ પરિણામ કે કાંઈ એવુંજ પરિણામ નીકળવાનું હોયું જોઈએ. કેમકે પિતાનું મૃત્યું ધણી મુદત પહેલાં થઈ ગયું છે, અને આધારજૂન માતાગૃહનું પરિપાલન કરે છે. બીજાં બાળ બચ્ચાં નહાનાં છે, અર્ધાંગના અર્ધ છંદગી ભોગવે છે, ત્યારે ખરેખર આ સંસારના મતિમાન થના પ્રવાસમયી એક સાચો આધાર ટળી ગયો કે જતો રહ્યો તે એક પગ ભાંગ્યો સમાનજ છે, અને પરિવર્તનો ફરી વળ્યાં તે હવે તે બધી બાર ખોતાને વહન કરવાનો છે, એવું સચવનારં હોવાં જોઈએ કારણકે હવે એક બદલાયું છે. જે હમાધિ ખોતાને સિર નહોતી તે હવે ખોતાને સિર આવી ચઢે છે. જોકે હવે તો ખોતાની ઉપાધિ પણ જાર વહન કરવાનો વહીં હતો. તે હવે મડે વહન કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે, એવું સચવનારં તે પરિવર્તનો હતાં. એમ હવે કહી શકાય છે. કારણકે હું તેનો જાણ પરિચીત જાણુસ જાણું હતો. પરિચીત અને અપરિચીત જાણુ. જોમાં પણ આ તાત કહેવાનો ફેર પડે છે, સંબંધમાં કે જોજાણુમાં આવેલાં જાણુસોમાં પણ સર્વ પ્રકારે આ દરિકત કહી શકવી મુશ્કેલ છે, તેમજ એક ગૃહમાં વસતાં જાણુ મનુષ્યોને એક સરખીજ આપત્તિઆવરી પ્રેતી નથી એતો જમનાં હૃદય લાગણીને અનુભવે છે, અને મનની પ્રવિવતાને નિરંતર સેવે છે, સ્વપ્નપર ત્યાચા છે, અને જાણુપણુના વિવેચી હવે જાણીને આજ લહન કરવાનો છે, તેમનેજ એ આવોની વિધિ દૃશ્યમાન થઈ શકે છે. અચાની નાસ્તિક અને અપવિત્ર જાણુસોમાં એ ફેરફાર લગોલગ આવીને રહેલો હતો પણ દેખાતો નથી. દેખાતો નથી જોડમે નથી એમ નથી, છે, પણ કાંઈ જુદાજ પ્રકારથી રહેલો છે. કારણ કે એક હુદુજમાં જાંચ જ જાતાઓ બે અગ્નિઓ અને એક

માતા છે, તથા પુત્ર વધુઓ છે, અગ્નિ મનુષ્યો છે. બ્રહ્માના હૃદય સરખી લામણીવાળા છે, એક વડિલના મુલ્યથી સર્વને એક સરખું દુઃખ થવાનું છે, તોપણ જેમના શિરપર હવે પછીનો બધો આધાર રહેવાનો છે, તેમની આકૃતિમાં વિકૃતિ પ્રવેશો છે. બીજાં એને એટલી બધી અસર જણાતી નથી ત્યારે તહેને કહેશે કે એતો લામણીની ભાવના ઉપર આધાર રાખે છે, પણ તહેમાં એક ભેદ છે. અને તે, જો બરાબર સમજવામાં આવે તો પછી તદ્દભારી ધણી ખરી શંકાઓ વિરામ પામશે. અહીં છાયા દેહને આવરી લેનારી શક્તિ જેમ બહારથી પ્રવેશ પામે છે, તેમ અંદરની કૃતિથી પણ એવીજ એક પ્રકારની વિકૃતિ થાય છે: અને તહેમાંના ધણાખરાં બનાવો આ પ્રમાણે છે:—અતિ લાંબી મુસાફરીથી, અતિ હલ ઉપરાન્તના પરિશ્રમથી, અનિયમિત આહાર વિહારથી, માનસિક વ્યાધિથી, રોગગ્રસ્ત શારીરિક ક્રિયાથી, દુઃપથ્ય ભોજનથી, વાયુ અગર આપત્તિના વધારાથી, અશુભ્યથી, વિદ્વ મન્થ (મત્તાવરોધના દરદ) થી, ફેરસાંની નબળાઈથી સંનિષ્પાતનાં વ્યાધિથી. પિત્તકમળીના દરદથી, તાપમાં ટેવ વમરના ફરવાથી, ધણાં જીનાં ધાન્ય ખાવાથી, સંગ્રહણી અને તહેના જેવા લગતા વ્યાધિથી નવા ઠંડા જળમાં બહુ નહાવાથી, વગેરે ધણાં કારણોથી આકૃતિઓ ખૂબે ભારી જાય છે. દેખાવ એવો થાય છે કે જોનારને તુરંતજ કાંઈ એવો આભાસ લાગી જાય કે આ પ્રકાર કાંઈ દુઃખદસ્થિતિ ધરીવનારો છે, અને કેટલીક વખત રોગની ઉત્પત્તિ પણ થઈ આવે છે, અને નહીં તો સમાનતા ગમે તે પ્રકારે આવી મળવાથી તુરંતજ સાઈ થઈ જાય છે. પણ આ ભેદ અલંકારના ભેદ જેવો છે કેટલાક સાહિત્યમાં અલંકારો પણ આવે છે, જેઓ એકમેકને એટલા બધા લગતા હોય છે કે જેઓ તેના સંપૂર્ણ અવ્યાસીઓને ઝોળખીતા છે, તેઓજ તહેને સ્પષ્ટરૂપે ઝોળખી શકે છે, બાકીના જેમ અલંકાર શું તે પણ જાણતા નથી તેઓ તો શું કહી શકે? બહુનારને જેમ શંકા થાય છે કે આ અલંકાર કયા પ્રકારનો કહેવો? લગતા કાષ્ઠાઓનાં નામો એટલાં બધાં હોય કે તેઓ યુગચાડો પેદા કરે. પણ તહેની પાર ગએલો અધ્યાપક જેમ સમૂદમાંથી અમૂને છુટો પાડી ઝોળખાવે છે, તહેના જેવું આ છે. અનંદરતું અને ખૂબરતું આમાં તો આ બેજ ભેદ છે, અને દુઃખના આચાહન રૂપ છે પણ પહેલું પેતાનીજ કૃતિથી સ્થુલ અને માનસ ઉપર પોતાનું અધિરાજ્ય ચલાવે છે, ત્યારે આ બીજું ફક્ત છાયાદેહ (પટ્ટદેહ) તથા આત્મ ચૈતન્ય ઉપર પોતાની સત્તા અજમાવે છે. પેહેલું તહેના ઉપચારથી સમન પામે છે, ત્યારે આ બીજું તહેની અવધિ પૂર્ણ થયા પછી જાય છે, અગર તો તહેના પ્રવાહની અટકાયત કરવાના નિયમોનું મથાશિયત પાલન કરવાથી દૂર થાય છે, નિર્ભજત્વતો બનેથી પ્રાપ્ત થાય છે. ચોથા ઉપચારો મળી આવવાથી, નિર્ભજત્વ થતું અટકે છે, અને પાછું ધીમેધીમે પ્રથમની સ્થિતિ ધારણ કરતું જાય છે, માનસિક રોગ કેમ કહ્યુંએ છે કેમ વધે છે. અને કયા કયા ઉપાયોથી તે નિર્મૂળ થઈ જાય છે, જો બાજત અમેરિકાના પ્રખ્યાત અધ્યાત્મતત્ત્વવેતા મી. બેકબીટર પોતાના માનસિક રોગ સમન વિદ્યાનાં પરિપાકમાં જણાવે છે, તે મુજબના ઉપાયો કરવાથી માનસિક રોગ મટી જાય છે, મનની નબળાઈ આપણે પ્રથમ કહ્યું છે તેમ બે પ્રકારે કલ્પન થાય છે. શારીરિક નબળાઈથી, અને ચિન્તાથી તથા ભય વગેરેથી. બનેને અરસપરસનો સંબંધ છે તેથી એક નજીક યતાં બીજું અનાયાસે નજીક થાય છે. એકનું દરદ મટવાથી બીજાનું પણ મટી જાય છે. તોપણ જેમ કેટલાંક શરીરો

વહેલાં આરોગ્ય યદ્ય નય છે, તેમ કેટલાંક મન પશુ વહેલાં સારાં યદ્ય રહે છે. રોગ વધતો જતો હોય અને તેના યોગ્ય ઉપાયો નહીં કરવામાં આવ્યા હોય તો તદ્દમો જાણો છોકે તેહું છેવડે પરિણામ શું આવે ? દેખાઇ તો વિનાશ અથવા તેને લગતી સ્થિતિ "દેખાઇ તો વિનાશ" અથવા "તેને લગતી સ્થિતિ" કહેવાનું કાંઇ ખાસ કારણ છે. કેમકે તે અમુક પ્રકારનાં રૂપાંતરમાં આવિર્ભાવ પામી જાય છે, અથવા પરમાણુઓનું બળ ઘટવામાં છે, તૌપણ જેમ શું કમોંથી ઉત્પન્ન થયેલી આકૃતિઓના સમુચ્ચયમાંથી કિરણોના વહનફળની સ્થિતિને અનુભવ કરતાં કરતાં અન્તે બાકી રહેલા પરિણામી ફળની મહત્તાથી છેવટે સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમજ આ અશુભ કમોંથી ઉત્પન્ન થયેલી આકૃતિઓના સમુચ્ચયમાંથી કિરણોના વહન ફળની સ્થિતિને અનુભવ લેવાતાં લેવાતાં અન્તે શેષ રહેલા પરિણામી—વિપાકી ફળના સમૂહથી છેવટે નર્ક પ્રાપ્તિ થાય છે, અને ત્યાં પશુ બાકી રહેલાં ફળોના અનુભવનો સ્વાદ આખવો પડે છે. નર્કનું વર્ણન દુઃખદસ્થિતિના દેખાવોની ભયંકરતા, વસ્તુતા તથા કપારી વછૂટે એવા શબ્દોથી કરવામાં આવેલાં છે, વિશેષમાં તો તે શબ્દ રચનાની પશુ બહારના દેખાવો હોય છે, અને તેમાં પશુ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે, તેમાં કર્મ, પ્રાપ્તિની યોજના વગવામાં આવી હોય છે. તે પ્રમાણે આવતી જતી સંખ્યાઓને વેહેંચી નાંખવામાં આવે છે આંદી જુઓ તો સંખ્યાનું પ્રગળ છે, અને તે પેલા સ્વર્ગની સંખ્યાથી અનેક મણી વધારે છે (બરાબર અમુક ગણાઇ નહીં) વળી તેમાં દિનપ્રતિદિન બદલ મોટા ફેરફાર થાય છે, અને સંખ્યાઓ વધતીજ જાય છે, અને ફળ ભોગવાવતી વખતે ત્યાંના ઉપરીઓ પોતાનાં હૃદય એક કોરે મૂકીને આવે છે. ફળ તેમને મુદતો આપવામાં આવી હોય છે અહીં ફક્ત ભયંકર કાલાહલ સિવાય બીજું કંઈ પણ જોવામાં આવતું નથી. દિવ્ય આકૃતિઓ નથી, પ્રભા નથી આનંદ નથી. શાંતિ નથી. તેમ ઉચા પ્રારનાં વડનો નથી. કેવળ અધમ વ્યક્તિઓના નિસ્તેજ અને વિરૂપ મહેસાઓ, તથા હાથ પગ કાપી લીધેલાઓના નમૂના જોવામાં આવે છે. નાક કચચિત્તજ હોય છે. કારણ કે નાક એવું સ્વર્ગનું અને શોભાનું નામ છે, તે આ સ્થળે સીરીતે જોવામાં આવે ? આંદીનો હૃદય વગરના ઉપરિઓ હૃદય બળવાળાં અધમ જીવમનો ઉપર પોતાની સ્ત્રી અલાવ છે શું કરે ? તેઓ તેના નિવામકને આધિન છે, અને તેથી તેમ કર્યા વગર તેમને બીજે કરી પશુ ઇલાજ નથી. તેઓ એક બીજું પશુ કામ કરે છે તે એજ કે, જોઓનાં પૂર્વ કર્મનાં ફળોનાં પરિણામ રૂપે આ સ્થળે કર્મો ભોગવાઈ પૂરા થયાં તેમને નિવામકની સમક્ષ લઇ જઇ ઉભા રાખવામાં આવે છે. નિવામક સિવાય વાણીનો વ્યવહાર આ જગ્યાએ સંભવતો નથી. માત્ર ઇન્દ્રિઓના અવનવલનથી ફક્ત દર્શાવવામાં આવે છે, અને હોય છે તો કદાચ અસ્પષ્ટ ઉચ્ચાર પોકાર રૂપે જોવામાં આવે છે. સમક્ષ આવેલા સૂક્ષ્મ દેહ ધારીઓને એટલે સૂક્ષ્મની આસપાસ ફરી વળેલા સ્થૂળ સહિતને જીવ લોકમાં અવતારવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સ્વર્ગ લોક અને નર્ક લોકના મધ્યમ માર્ગ તરીકે જીવ લોકની ઉત્પત્તિ ઉપની આવી છે. 'આવાજ કારણથી' જીવ લોકમાં રહેલાં અમુક હૃદ સુધીનાં સુખો અને નર્કનાં અમુક સીમા સુધીનાં દુઃખો જોવામાં આવે છે. કારણ કે આ જીવ લોક તે કર્મ લોક છે. અને તેમાં સારાના સારાં

અને નરસાનો નરસાં ફળો કેટલેક અંશે ભોગવાઈ શકે છે. સ્વર્ગના ઉંચામાં ઉંચા પ્રકારના સુખની પણ પેલી પાર કેટલીક સ્થિતિઓ છે. ત્યાં જવા માટે અનુકૂળ ક્રિયા અને સાધનો બધી આપ્યાં હોય તો ત્યાં પણ જઈ શકાય છે, પણ નર્કના છેવટ ભાગ પહોંતી સ્થિતિ સંભવિ શકતી નથી. સ્વર્ગમાંથી બધીજ વ્યક્તિઓ જીવલોકમાં કિતરી આવે એવા કાંઈ ચોક્કસ નિર્ણય નથી, કેમકે ત્યાંથી કેટલીક આકૃતિઓ આગળ પણ ગતિ કરનારી હોય છે, પણ નર્કનાં ફળ ભોગથી આવેલી આકૃતિઓ તો તેથી આગળની અધમ સ્થિતિ નહીં હોવાથી ત્યાં જવી સંભવતી નથી, તેથી ત્યાંની બધીજ કૃતિઓ જીવલોકમાં કિતરી આવવી વધારે વાસ્તવિક જણાય છે. નર્કમાં ભોગવેલાં દુઃખોની અસર બૂધી જવાય એવી સ્થિતિ આપવામાં આવે છે. આંહી હવે કર્મની જાળ ફરીથી શરૂ થાય છે. ત્યારે પ્રારબ્ધ તો ત્યાં રહ્યાં નહીં, તો પણ નવાં કર્મોથી પ્રારંભ કરવા માટે, ત્યાં સુધીના સમયમાં ત્હેમની હપ્ત મદાન દયાળુ નિયામકની કૃપાથી ત્હેમને પોષણના સધન તરીકે કાંઈ પણ આવાર અપવામાં આવે છે; અને ત્યાર પછી તેઓ કર્મચિત્ર યાચ છે. મતલબ કે તે વખતથી જ્યાં કર્મો કરવા માટે તેવા તેવાં ફળો દુરતજ મળ્યા કરે. આ પણ એક નિયામકનીજ ગોઠીય હોય છે. આપણે આ વિચિત્ર સંસારમાં આ પ્રમાણે ધણાં ધણાં બનાવો શું નથી જોતા ? આને માટે ધણાં માણસોને એમ પણ કહેતા સાંમળ્યા છે. કે-“ જ્યાં માથું ફેડીશુ ત્યાં લોહી નીકળશે ” એ શું ખતાયી આપે છે તે એ જ કે કર્મનાં ફળો દુરતજ મળે છે. કેટલાંક કર્મનાં ફળો દુરતજ મળે છે. કેટલાંક કર્મો એવાં લઘુ સ્વરૂપનાં હોય છે કે ત્હેમાં પણ કર્મનાં ફળો દુરતજ ભોગવાયી લેવામાં આવે છે, ત્યારે આ બે પ્રકારમાં ભેદ શી રીતે સમજી શકાડયે; અવતાર પદપરા ચાલી આવતી હોય ત્યારે તો પ્રારબ્ધાધિન હોવા છતાં પણ એવાં કર્મોનાં ફળો ‘કચમિત્ત જ’ જોવામાં આવે છે અને આ તો નિયામક કીધેલી ગોઠવણ હમમેશને માટે હોય છે એવી દિશામાં પણ મહત્ત્વ કર્મો આગળ વધારે ઉંચી સ્થિતિમાં લઈ જવાને માટે સંચિતરૂપ હોઈ નવા અવતારમાં પ્રારબ્ધ રૂપ બની રહે છે, પણ એના એ અવતારમાં તો એમ બની શકે નહીં કારણ કે એમ યવામાં રૂપાન્તર કે અર્થાન્તર થતું જોઈએ છીએ હવે જ્યારે સ્વર્ગ કે નર્કમાંથી જીવલોકમાં કિતરી આવેલો અવતાર શરૂ કરે છે ત્યારથી તે કર્મની પ્રથમથીજ શરૂઆત કરે છે એમ જણાવું. અને તેઓ સ્વર્ગ કે નર્કનાં સુખો કે દુઃખો ભોગવ્યા પહેલાંની સ્થિતિનાં કર્મોનાં કાંઈ પણ રહી ગએલી અસરથી તેઓ કર્મો દિશાને અનુસરીને કર્મની સુનરાવૃત્તિ શરૂ કરે છે. અને તેથી એકલું ક્રિયામાણ જ ત્હેમને સદાય જૂન થનારું હોય છે. સંચિત તેમજ પ્રારબ્ધ આંહી હોઈ નથી. આ પ્રમાણે જીવલોકને કર્મ લોક કહે છે, અને એટલાજ વારતે શુદ્ધ ભંજવાને પોતાના સિદ્ધાન્તમાં “કર્મ” તેજ સુખ્ય માનેલું છે, અને કર્મથી જ સધળી કૃતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે મનની પવિત્રતા નિરંતર રાખી સારાં કર્મો કરવાં અને ત્હેનાં પરિણામ સારાંજ આવશે પણ ત્હેમાં નિયામકની કાંઈ જરૂર નથી એમ કહે છે, આ જૂલ સંકર ભજવાને બાંગી નાખી છે અને કહ્યું છે કે-નિયામક વગર ગત કર્મો કાંઈ પણ ફળ આપી શકતાં નથી. અખિલ વિશ્વમાં એક એવી સક્રિય પ્રવૃત્તિ છે કે તે પોતે ગતિવાન અને ક્રિયાવાન હોઇને સર્વ જૂન પ્રાણી માથે ગતિવાન અને ક્રિયાવાન રાખી શકે છે, તેમ છતાં ત્હેમને ત્હેમના વર્ગના પ્રમા-

શુભાં કેટલીક ઇચ્છાઓ, શક્તિઓ, અને શક્તિઓ પણ અર્પણ કરેલી હોય છે કે તેના આધારથી તેઓ કોઈ પણ સાત માર્ગપર ચઢી શકે, પણ તે ઇચ્છા, શક્તિ, અને શક્તિને કેટલાક માર્ગ મસાર કરવો પડે છે, વચ્ચે આરતી વિધો દર કરવાં પડે છે, ત્યાર પછી તેઓ તેના એક સરસ માર્ગ પર આવી શકે છે, અને એવો સત્ય માર્ગ મળી આવવાથી પછી પોતાની ગતિમાં તેઓ જલદી જલદી આગળ વધી શકે છે, કારણ કે જે અડચણો આવવાની હતી તેમની ઉપર તો તેમણે પ્રથમથી જ છૂત મેળવી લીધી છે, એટલે હવે તેમનો રસ્તો નિર્વિઘ્ન ચલે છે, અને સ્થિતિ હોય તો જવામાં વિલંબ લાગતો નથી. હવે તેઓમાં સહને ન્યાં અવકાશ મળે છે, હાં તે પોતાનો માર્ગ જલ્દી પ્રગળતાથી કરતું શક્તિ પામતું જાય છે, અને બીજાં ચેતરકથી મળી આવતાં સત્યોને ખેંચી એકઠાં કરે છે, રજઃકોનો નેમ એક વિશ્વમાન્ય નિયમ છે, નેમ આ સહનો પણ એવો જ નિયમ છે. સમજાતિનાં પરમાણુઓ, બીજાં વિજ્ઞાતિય પરમાણુઓને દૂર કરી એકત્રપણાને પામે છે, અને પછી નેમ સુવર્ણની અને રજઃગીરીની ખાણો એકજ નળ્યાઓથી નીકળે છે, તેમજ બીજા અન્ય વસ્તુઓની પેઠે પણ સંશ્લિષ્ટ શક્તિ પામતું જાય છે, આજ ઠેકાણે નેમ સાથે શક્તિ પામતું જાય છે, આજ ઠેકાણે નેમ સત્યનું સંમિલન થતું જાય છે, તેમ તેથી વિરૂદ્ધ બાબતોનું પણ બની શકે છે, અથવા એમ કહીએ તો પણ આજે કે સહની પેઠેજ સહ સિવાયની બીજા બાબતોનું પણ ને. વિરૂદ્ધ ગ્રન્થ લક્ષ્યો પ્રકાર ખતાવે છે. અહીં ઉલટા પ્રકાર સિવાય બીજા પણ પ્રકારો છે, તેઓ નિરંતર વાતા વરણમાં સંમિલિત રૂપમાં રહેલા છે. જે નેમ પ્રકારના બનેા કરશે, તેવા તેમાંથી જુદા પડી જે જરા પણ મળી શક્યા તો તેજ જાતનાનું પ્રગળ વધતું જશે. આતો એક મનુષ્ય શોકને માટેની દક્ષિત છે, પ્રથમ તે સિવાય બીજાં જીવ માનો શું હોઈ શકે ? તેનો પણ સાથે સાથેજ વિચાર કરવો જોઈએ. વનસ્પતિઓને તો અમુક ધર્મો સેવિલાજ છે, તેથી તેઓ એક સરખા પ્રવાદથી પોતાના ધર્મો જાળવતા જાય છે, અને હેવટે તેમના જીવની ગતિ નિયામક હયા પ્રકારમાં લઈ જાય છે. અગર તો તેમને તેમ રાખે છે. ક્વચિત્ તેથી ઉતરતા દરજ્જામાં પણ લઈ જાય છે. આમ થતું એ તેમનાથી અદ્વિતા જીવ શોકને ઉપયોગી થઈ પડવાની કૃતિ ઉપર આધાર રાખે છે, તેમાં પણ નેમને ઉપયોગી થઈ પડતું છે, તેમની કૃતિ ઉપર પણ આધાર રાખે છે, એમ બંનેની કૃતિઓ સારી હોય તો ઉત્તમ ફલ મળે છે. આને લીધે સ્થિતિ પણ સારી પ્રાપ્ત થાય છે. આવી પણ એક પ્રકારની સાન્યતા છે, પણ તે સર્વથા સિદ્ધ છે કે નહીં તે વિષે જરા વિચાર કરવાનું રહે છે. હવે પ્રાણીઓનો વિભાગ પણ આવજા પ્રકારનો છે, તેઓને ફક્ત શ્યુલનું જ માન હોય છે. તેઓ આત્મા-પરમાત્મા કે પોતાના પ્રાણ શું, શું ધર્મો છે તે કંઈ પણ જાણતા નથી. તો પણ મનુષ્ય શોકનાં મહત્ત્વાસહી તેઓ છાણું ખૂંદે પ્રસોદાઈ જાય છે, નિયમમાં આવી જાય છે, અને નિયમના જળથી તેઓ ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે તો તેમાં જલ્દી મવાઈ પામવા નેતું નથી. એમ તો મનુષ્યો પણ નિયમને જાણ્યા સિવાય કૃતિ સંકટો વેઠે છે. અને તેમની અવદયા પણ તુલ્ય છે. તેથી પણ અધમતાને પામે છે, માટે નિયમેનું સંશોધન અને તેનું અનુસરણ એ જ અતિ અવશ્યનાં ઉચ્ચ ગતિનાં સહાયક સાધનો છે. જે પ્રકારના સંશોધનમાં નહાં નહાં પરંપરનો વિશેષ

આવતો હોય ત્યાં ત્યાં વિવેચનો ત્હેનો પરિહાર કરવો જોઈએ. શુદ્ધ બુદ્ધિ અતિ હંચા પ્રકારના બેદરે સમજી શકે એટલી અવસ્થાએ પહોંચી હોય તો એ કાર્ય જેનું જોઈએ તેવા પ્રકારનું થઈ શકે, એ તો નિરસંશય છે. અવસ્થાનો બેદ આ જગ્યાએ લક્ષમાં રાખવો જોઈએ છીએ. અવસ્થાના સંસ્કારો જેમ વિના પ્રયાસે થયે જાય છે. તેમજ વિવેકના પ્રકારો પણ અવસ્થાનિર્ભર છે. તેમજ સ્થિતિ પરત્વે છે. પણ ત્હેમાં જે સંસ્કારોની જરૂર છે. તે બધા સંપૂર્ણ ભાવે ભોગવાઈ ગયા પછીની આ દશિકત છે. ઘણી ખરી વિગતોમાં અનુભવની જરૂર છે. ત્યારે ઘણી ઘણી વિગતોમાં સંસ્કારની જરૂર છે. તે ઉલ્ભવના એક પ્રજાળની સત્તા જ્યારે શરૂ થાય છે, ત્યારે મનુષ્યો નિયમો તે શું ? તે સમજતા થાય છે અને ત્યાર પછી આગળ ચાલતાં સારા અને નરસા નિયમોને ઝોળખી સારાનું શ્રદ્ધા અને નરસાનું વિદ્વત્વ દર્શાવે શીખે છે, હવે આંદોશી અવસ્થા શરૂ થાય છે. ત્હેમાં વૃદ્ધિ પરમાર્થ અતિ દૃઢ દશાને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, આ પ્રમાણે અવસ્થા ત્રણે ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમ તો પ્રાચીનકાળથી અભાર સુધી સિદ્ધ થયેલા નિયમોનું બેદ વગરનું અધ્યયન અને પરિણામ. આ જગ્યાએ બેદ એટલે શું—પણ ભાગ—નહીં સમજવા. નિયમોના બેદ અને પેટા બેદ એટલે કેમ તો જાણવાનું જોઈએ. ફક્ત ત્હેમાં સંદેહ ન રાખવો એટલુંજ કહેવું અવશ્યક છે. આ પ્રમાણે જતાં છેાટની વૃદ્ધિગત થએલી સ્થિતિથી બીજીની શરૂઆત થાય છે, અને ત્હેમાં વિશ્વની સાથે પેલા પરિપાક્ત નિયમોનું એકીકરણ અને નવાનું ઉમેરણ કે રદોટન થાય છે, અને ત્યાં સંધ્યા પ્રકારનું વાસ્તવિક જ્ઞાન ઉદય પામે છે. અને ત્યાર પછી તે સર્વેનો સંન્યાસ કે વિન્યાસ દ્વંદ્વભવે છે. અને જ્ઞાન-ધન-સ્થિતિ યત્તાં અંતિમ પરિણામ દિવ્યતાને દર્શાવે છે. અરે ! દિવ્યતા દર્શતાં પણ આગળ ગયેલી આ કૃતિ કહેવામાં કાંઈ પણ ખોટું મથાણું નહિ. સ્વર્ગ જ્ઞાનના દિવ્યાત્માએ અન્વયે યચાર્યતા દર્શાવી શકતા નથી કે કષ્ટાણુ કરી શકતા નથી. તે સમયે આ અન્યસ શ્રદ્ધા ક્રીયેલા યચાર્ય દિવ્યાત્માએ કષ્ટાણુ અને ત્હેના સુગમ રસ્તાએ દર્શાવતાં તૈયાર થઈ દરતા માલુમ પડી આવે છે, અને અનુકૂળતામાં ત્હેનાં બીજાંરોપણ કરતા પોતાના પ્રવાસમાં આગળને આગળ ધધ્યા જાય છે. અને કાંઈ પણ આશા રાખવામાં આવતી નથી. ફક્ત આંટલા ફૂલધોળ પોતે સંતોષ માની ભેધ પોતાનું સ્વુલ્લ જીવન ઉપર છાપડું ચીરે ત્યાંજ રહી અજ્ઞાન જોત-નકળ-દિવ્યરસી-મહાશક્તી મહા શક્તિવાન, મહાદુહાર સમર્થિ રૂપ સાથે અભેદપણને પામે છે, અને સંધ્યા ક્રિયાથી મુક્ત થાય છે. આનેજ મુક્ત કહેવામાં આવે છે, અને અનુષ્ઠાં બક્ષિમાંની સારખ મુક્તિ પણ આનેજ માનવામાં આવે છે, અને પુનઃ ત્હેમનું અવતરણ જન્મ થાય છે. મહાત્માએ ખરા સંન્યાસનું આ પ્રમાણે પરમ સુખનિધાન શક્તિનું સ્વર્ગ શા માટે બોલ્યું છે ! તે હવે ત્હમણાથી સમજાઈ ગયું હશે ! !

(આપુ.)

મહાકરનાગર.

પ્રયત્ન.

(મળેલું.)

પ્રિય વાચક, તારી ઉન્નતિ પછી તે શારીરિક, માનસિક કે પારમાર્થિક હોય તો પણ તે અર્થે તને આજે આ પ્રયત્નના પ્રકર્યે માર્ગે પ્રેરાવા વિનવવામાં આવે છે. આજ સુધી તે લૌકિક વિદ્યાઓ યોગ વિદ્યા, તત્ત્વવિદ્યા અને બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી અનેક ગ્રંથો વાંચ્યા; વાંચવાથી તને જે લાભ થયો તેના કરતાં. અનેક શુભ લાભની પ્રાપ્તિ થાય એવા માર્ગે પ્રયાણ કરવાનું આજે તને કહેવામાં આવે છે; તે માર્ગે પ્રયાણ કરી તારી ઉન્નતિના માર્ગમાંથી બનીશકે તેટલાં પગલાં આગળ ભર. પેલા સુંદર ખીલતા શુભાશ્વના નાના સરખા રોપાને જો.

આ રોપો એક અડવાડિઆ પહેલાં આવી જરા નાનો હતો; પણ થોડાં અઠવાડિઆં ઉપરતો તે એટલો નાનો હતો કે તેના ગર્ભ ભાગમાં આવાં રમણીય મનોહર પુષ્પો ખીલવાની કલ્પનાએ ન કરી શકાય. આજે તેના પર સુશોભિત અને સુવાસિત શુભાશ્વનાં સુંદર પુષ્પો ખીલી રહેલાં વૃક્ષોએ છે તેમાંનું એકાદ પુષ્પ મદ્ય કરવાનીએ તને ઇચ્છા થાય છે.

આ વાડ પર સચી પડેલી સુપુષ્પિત વેલીની મનોહરતા કાંઈક ઓરજ છે; તે કેવી વધારે ને વધારે પથરાતી જાય છે જ્યાં જવું છે ત્યાં પોતાના તંતુઓ કેવી આગળને આગળ ફેલાવતી જાય છે. એક જગ્યા અતુકુળ ન પડી તો તરતજ બીજી અતુકુળ જગ્યા શોધે છે, અને તેમાં પોતાના તંતુઓને પ્રવેશાવે છે. તંતુઓને જરાબર પકડવાની જગ્યા મળી કે તરતજ આગળ વધી બીજા નવીન તંતુઓને પણ કાઢતી જાય છે. બે માસ પૂર્વે જે કાંટાની વાડ જોઈ હતી તેને માત્ર આ વેલીએજ કુદરતના મનકરે લીલા રંભથી રંગી કાઢી તેમાં રાતી છાટકપ આ પુષ્પો પ્રગટાવી તેના સૌંદર્યમાં અનેકશુભ ઉમેરો કર્યો છે.

પણ પેલો જરા દૂર પડેલો પર્યટનો મોટો દગલો જો. તેતો જેવોને તેવોજ. તેમાંથી કાંઈ વધારે વધ્યું હોય કે ઓછું ચર્ચું હોય તેવું જણાતું નથી. તેનું સૌંદર્ય સૌંદર્ય રૂપે પ્રગટ્યું હોય કે તેમાં કાંઈ બેડોગતા વધી હોય તેનું કાંઈ દેખાતું નથી. વળી આ જગ્યા લોહાના સળીઆની વાડ તરફ દૃષ્ટિ કરે પૂર્વે કરતાં એકે સળીઓ વધ્યોએ નથી અને ઘટ્યોએ નથી. બે માસ પહેલાં આપણે તેમને જે સ્થિતિમાં જોયા હતા તેજ સ્થિતિમાં હજી તેઓ સ્થિત છે.

પ્રિય સજ્જન, આમ ચલાતું શું કારણ કે પ્રથમનામાં એટલી બધી વૃદ્ધિ અને બીજામાં કેમ જરાએ નહિ ? કારણ સ્પષ્ટ છે પ્રથમનામાં ક્રિયાશક્તિની ગાડી પવન વેગે દોડે છે. બીજામાં તે ઊંધતી પડી છે પ્રથમનામાં ચેતન્યના ચિદ્ધર્મને અવિર્ભાવ થતો જાય છે, બીજામાં તે હજી જડતામાંજ પડ્યો છે. પ્રથમનામાં પ્રયત્નનો પ્રખર પ્રકાશ પ્રગ-

દીત છે ખીજામાં તેના વિરોધી આલસ્યનું સાંક્રાન્ત્ય છે. જ્યાં પ્રયત્ન છે ત્યાંજ વૃદ્ધિ છે, જ્યાં અલસ્ય છે ત્યાંજ વૃદ્ધિની મંદતા છે.

તારી જે સ્થિતિ છે તે સ્થિતિમાંજ “ અટ્ટદુવારકાં ” એ ‘મારવાડી’ આજસુ આજણુ ધરગા ડોસાના કંધનાતુસાર પડી રહેવાનીજ ઇચ્છા હોય, તારિ વર્તમાન સ્થિતિ - તને અપ્રિય હોવા છતાં તેને દૂર નહિ કરવાનો દૃઢનિર્ણયજ ને તે ક્યો હોય તો તો પ્રિયસંજ્ઞન તને કંઈજ કહેવાતું નથી; તો તો આ લેખ તારે માટે લખાયોજ નથી; તને તારી પ્રિય કે અપ્રિય સ્થિતિમાંથી તારા શિવાય સમજુવનમાંથી કાઢ પણુ દૂર કરનાર નથી. જલે તે અપ્રિય સ્થિતિરૂપ કડવાં ફળો ખાઈ પછી વળી તેથી મિષ્ટ ફળોની આશા કરજે. ને તને તારી સ્થિતિજ પ્રિય હોય તો તો હું આ લેખ વાંચવાનોજ નથી, પણ આ લેખ તું વાંચે છે તેજ સુચવે છે કે તું હજી આ સ્થિતિથીજ વધારે સારિ સ્થિતિ મેળવવા માગે છે.

એક વાંચે છે અને પછી વળી ખીજું હાથમાં લે છે. ખીજા પછી વળી કાઠ ઝોલુંજ શોધે છે તારા નિત્યના ધંધા રોજગારમાં એક પછી ખીજી યુક્તિ તું કામે લગાડે છે. વ્યાપાર કરેનો હોય તો જેટલું કમાય છે તેને વધારે પ્રમાણમાં ઉત્તર કરવા મથે છે એક શેઠની પાસે નોકરી કરતાં તેને વધારે પ્રસન્ન કરી તારા પગારને હોય તેથી અધિક ચુણુ વધારવા ઇચ્છે. જેટલું આરોગ્ય તને પ્રાપ્ત છે તે કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં હોય તો તું તારી વધારે ઉત્તર કરી શકે એમ માને છે. જે વિધા હાલ તારામાં છે તે કરતાંજ ને વધારે શ્રેષ્ઠ વિધા તું ધરાવેનો હોય તો તું આ કરતાં વિશેષ સવલતાવાળું રથાન પ્રાપ્ત કરી શકે એમ ત્રિચારે છે. વર્તમાનમાં જે જ્ઞાન તારામાં છે તેના કરતાં વધારે જ્ઞાન હોય તો તું વધારે દુઃખોથી નિવૃત્ત રહિ સુખોને વધારે પ્રાપ્ત કરી શકે એમ ધારે છે. તારી લક્ષિમ, આરોગ્ય, વિધા, જ્ઞાન વગેરે સંપત્તિઓને હાથ છે તે કરતાં ઉત્તરોત્તર વિશેષને વિશેષ યત્ન લેવા ઇચ્છે છે, અને તદર્થે અનેક ઉપાયોને શોધવા મથે છે.

આ બધું શું સુચવે છે? માત્ર ઉત્તરિનીજ ઇચ્છા; આ ઉત્તરિના સર્વોત્કર્ષ ધિખરે પહોંચાડવાના સિદ્ધ નિયમનીજ પ્રવૃત્તિ; આજ તારામાં રહેલા ત્રેશાસપાપિપતિ આત્મતત્ત્વને પોતાના સર્વતત્ત્વ અને સર્વસક્રિયતત્ત્વના સિંહાસનપર આરોહણ કરવવા માટે પ્રવર્તતા અખણિત મહાનિયમનું પ્રાકટ્ય. પ્રિય સંજ્ઞન ઉત્તરિ તો તારીજ થવી જોઈએ કારણ કે અખણિત સક્રિયયુક્ત ચૈતન્યતાપ તારામાં રમે છે. વિજય તારોજ છે. યજ્ઞયોગેશ્વર કુરુણઃ જ્યાં યોગેશ્વર કૃષ્ણ છે, જ્યાં યોગિંઓનું લક્ષ્ય રથાન આત્મ તત્ત્વ છે ત્યાંજ શ્રી, વિજય, જુતિ એઓ નિશ્ચય પલ્લે નિવસે છે. હવે ઉપાયોને જાણુ અને તદનુસાર પ્રયત્ન કરી સિદ્ધિને જો.

ઉપાયો જાણી તદનુસાર વર્તન કરવાનું તને આકાશ અને પૃથ્વી એક કરી મુકવા જેવું વિકટ જણાય છે? અખણિત ધનના કરવા જેવું લાગે છે? પણ તેમ ન લાગતું જોઈએ. કારણ ઉપાયોને જરાબર જાણવામાંજ પ્રયત્નનું મુળ આવી રહેલું હોય છે. પ્રયત્ન કરતાંજ કાર્ય સરસ થવામાંડે છે પ્રથમ વિકટ જણાતું હતું, પ્રયત્ન કરતાં તેની વિકટતા

દૂર થઈ જાય છે. સાંભળતાં સાંભળતાં મેંમાંથી પાણી છુટે તેવી ઉત્તતિ તો શું પણ નહિવત ઉત્તતિએ પ્રયત્ન શિવાય સાધિ શકાતી નથી. પ્રયત્ન આગળજ લક્ષ્મી, વિદ્યા, યોગ સિદ્ધિ કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સાર્વભૌમ રાજ્ય પાસે માંડળિકરાજ્યએ શેવક થઈ રહે તેમ થઈ રહે છે. તું પ્રયત્ન કર અને તેના પરિણામોને જો. વાત તજ અને પ્રયત્ન આરંભ. જ્યાં વિદ્યો મહાન પવનના સુસવાદાથી જેમ આદાશનાં વાદળાં વિખેરાઈ જાય છે તેમ યોગીજ ક્ષણમાં વિખરાઈ જાયે. અમુક કાર્ય આરાથી નજ થાય હું તેને કરી શકું કે ? આવાં કાપરતાનાં વાક્યો પ્રયત્ન રૂપ મહા અગ્નિને મુસળધાર પરસાદ જેવાં છે. મારાથી અમુક કાર્ય થાય, હું તે કરી શકુંજ, અને મારામાં તે કરવાનું પૂર્ણ સામર્થ્ય છે એટલીજ દૃઢ માન્યતા જ્યાં કાર્યને સિદ્ધ કરનાર, અસંભવિત જણાતાં કાર્યોને પણ સંભવમાં આણનાર છે.

અર્જુનના નાનકડા પુત્ર અભિમન્યુનો નિર્ણય—“ હું દૈત્યોના અગ્યારઅક્ષોહિણી સૈન્યને એકલોજ પુરતો છું. ” આટલાજ નિર્ણયે ચક્રવ્યુહનું ઉદન ભેદન કરી છેવટે દૈત્યોને અન્યાયે લડવાની ફરજ પડી હતી. પેલા પાંચવેના મુવને જો, “ ત્રણે કયાધિપતિને પ્રસન્ન કરી અવિચલ રાજ્ય સંપાદન કરીશ. ” આ નિર્ણય યુક્ત પ્રયત્નેજ માત્ર ઉપાસમાં પ્રભુને પગટવાની ફરજ પડી. પેલા ઉપમન્યુ જેવા ન બાપા બાળકને જો. “ માતાના આપેલા હોટ મિશ્રિત પાણી પીવાને હું લાયક નથી, પણ જગત્પિતા સ્વયંજ ભગવાન આગળથી અમૃતચંદ્ર દૂર પીવા લાયક છું. હું વિશ્વનાથનેજ માંગે નાથ કરીશ. ” આ નિર્ણય યુક્ત પ્રયત્નેજ અંજાસહ શિવ-ભગવાનનું આકર્ષણ કર્મ હતું. શિવચંદન અને એડીસનને જો વરાળ અને વીજળીથી થતા અનેક લાભોને તથા નિર્જીવમાંથી સજીવ એ મધુર સ્વરોને સંભળાવનારને પાદ કર. પ્રયત્નના પ્રખર પ્રતાપેજ તને પાદ કરવાની ફરજ પડી છે. પશ્ચિમની દરિયા પારની પેલી ધોળી પ્રજા જો. મુઠી જેટલા દેશો “ વિદ્યાજ મેદાનપર સામ્રાજ્ય કરવા સમર્થ છીએ. ” એ નિર્ણયેજ આખા દિંદને તેમના પગેમાં મુકાયો છે. પેલા વેંતીઆ જપાનને અને રૂસ રીંછને જો. વેંતીએ માત્ર પ્રયત્નથીજ રૂસ રીંછને સીધો કીધો છે. આ જુદા માત્ર પ્રયત્નનાં પરિણામો છે; પ્રયત્ન રૂપ વૃક્ષનાંજ મધુર ફળો છે; પ્રયત્ન રૂપ અજનુંજ સ્વાદિષ્ટ ભોજન છે.

તું એક પ્રયત્ન આદરે છે “ હજી તો કાર્યનો કાંઈ પણ ચિન્દ જણાતાં નથી. કાણ જાણે આમ કરવાથી સિદ્ધ થાય કે તેમ કરવાથી ? આ યોગ્ય માર્ગ દશે કે કેમ ? ” બાવા વિચારે તારા પ્રયત્નમાં ભંગાણ પાડ્યું. વળી તું બીજા આરંભે છે, વિદ્યને જોઈ તેનેએ મુઠ્ઠા દેવાનું કરે છે. એક કાર્યને નિર્ણય કર અને તેને મારે યોગ્ય જણાય તે પ્રયત્ન આદર. વિદ્યથી ન હર. વિદ્યો માત્ર તારાંજ ઉપજાવેલાં છે; તારા મનમાંથીજ માત્ર તેને તે હાં કયો છે. તેને તોડી પાડવાં એ તારાંજ ક્ષાપમાં છે. તું પ્રયત્નનેજ આગળ ચલાવ અને વિદ્યો અજપાઈ ગયેલાં જોશે. જાદુ પરિકરને વળી વિદ્યો શાનાં ? તારે તો સ્વપ્રયત્નથીજ બધું કરવાનું છે. છતાં જાણ તને વિદ્યો આવેલાં જણાય તો બ્યાજખીજ છે. કદી પણ દાયમાં સ્ટેટ ? ચોપડી લઈ નિચાળે નહિ જનાર છોકરાને ક્યારેય કોઈ પણ શિક્ષકને પોતાનું લેસન જરાજર નહિ કરવાનો કપકો દેતાં સાંભળ્યો છે ?

કંઈ પણ કામ કાજ નહિ કરનાર, પારકે પરશેવેથી મલીદો ચપાટનાર મસિદને ઓટલે પડેલા પેલા કુકારને કોઈ પણ યુદ્ધમાં તેણે અમુક કીક ન કંઈ એમ કહે છે ? કોઈ દિવસ કૂતરાઓને અછંકે હાથે નહિ મારનાર પેલી ડોશીને “ બોજનમાં અમુક પકવાન બરાબર નહિ કરાવ્યું. ” એમ કહે છે ? વિદ્યો તો પ્રયત્નના રણમાં ગર્જનાર વીર, તને જોઈએજ. કારણ કે વિદ્યના પ્રભાણમાંજ તારા કાર્યની કિંમત અંકાશે. જે કાર્યોમાં વિદ્યો નથી તે કાર્યો તારે માટે હવે આથી ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવનાર નથીજ. વિદ્યની વિશેષતાજ તને ઉન્નત દશા પ્રાપ્ત કરાવનાર છે.

હવે પ્રિય સન્નન, તારો પ્રયત્ન સાધ્ય કર. પછી દબ્યોપાર્જન સંબંધી હોય કે લક્ષ્મીથીએ કોટીગુણ શાંતિપ્રદ સંતોષને પ્રાપ્ત કરવાનો હોય, લૌકિક વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત કરવાનો હોય કે અવિદ્યા માત્ર જેને પરિણામેજ કલેશ ઉદ્ભવે છે તેના મૂળને ભસ્મિયુત કરનાર બ્રહ્મવિદ્યાને સંપ્રાપ્ત કરવાનો હોય, સામાન્ય કળાઓને પ્રાપ્ત કરવાનો હોય કે સર્વ કળાની શિરોમણી રૂપ યોગ કળાને પ્રાપ્ત કરવાનો હોય, આ બધાં પ્રયત્નનાજ પરિણામે પ્રગટનાર છે, પણ અપયત્ન રૂપ આસરવાના પરિણામે નહિ.

કયો પ્રયત્ન કરીએ ? એ પ્રશ્ન પુછીશ નહિ. તેં આજ સુધી એકંડોને પુછ્યું. લાખોએ તને ડાહ્યા ડમરા યદને “ આ કરો ને તે કરો. ” એવા ઉપાયો બતાવ્યા પણ તેથી તારૂં શું દારિદ્ર્ય રેડ્યું. કોઈ તારૂં શું દિત કરી દેનાર છે ? તારૂં દારિદ્ર્ય રેડ્યું તારાજ હાથમાં છે. તારૂં દિત તારા પોતાના પરજ આધાર રાખે છે. “ આત્માનં વિજ્ઞાનિયાત્ ” “ Know thyself ” આ મહા વાક્યને સ્મર; અને બીજીની આશા રૂપ મોટા શેખસહીના તુરંગોને અજપાવી દે. બીજીપર આશા રાખનાર કદાપિ કાળેય વિજયને મેળવી શકતો નથી. સ્વાશ્રયોએજ પોતાના વિજય પતાકાને ગગન, મંડળમાં ઉડાડ્યા છે. સ્વાશ્રયને જય મળવાનાં લાખો દૃષ્ટાંતો મૂળી આવે છે.

હવે તારે આદરવાના પ્રયત્નનો મુનિર્ણય કર, તે નિર્ણયને ક્રુવના નિર્ણય પ્રમાણે આચારમાં મુક અને સદ્બ્રહ્મ: વિદ્યો આવવા છતાં અડગ રહી પ્રયત્નના પરિણામે મહાન ફળનો અનુભવ મેળવી સુખી થા.

પ્રિય સન્નન, તારી ઉન્નતિ અર્થે જે અમોઘ ઉપાય હોતો તે આજે વર્ણવાયો છે. આ જિવાય અન્ય ઉપાયો પાંગળા છે, આ મળતાં મને તેવો પાંમજો ઉપાય પણ પવન પેગે દોડવા માટે છે. હજી તારી વધારે ને વધારે વાંચવાનીજ મજા હોય તો બસે વાંચ, અને જો જય જોઈએ તો આજથી પ્રયત્નને સરણ થઈ જય રૂપ મહારાજનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત કર. આ સંબંધે જે કંઈ જણાવ્યું છે તે લેખકે અને સદ્બ્રહ્મ: પુરુષ વરોએ અનુભવ્યું છે, અને ભવિષ્યમાં જ્યારે આનેજ આચરવામાં-પ્રયત્ન કરવામાં આવશે સારેજ જય થશે.

આ લખું લેખ લખવાનો હેતુ તને બીજા દસ બાર લેખોની સ્તીકતા અપાડવાનો નથી: તને વધારે વાંચ વાંચ કરાવવાનો અને મોટાના એકંડો તટકા મારવામાં

શોધીત કરવાનો પણ નથી; આ લેખકે માત્ર તને પ્રયત્નના પવિત્ર પ્રદેશમાં ધુમી વિજયને જોવા અર્થે પોતાની લેખિનીને ચલાવી છે. પ્રિય સજ્જન તારૂં શારીરિક, માનસિક અને પારમાર્થિક હિત સાધવાજ તને આ પ્રયત્ન રૂપ સ્વયંવરમાં આમંત્ર્યો છે; કાર્ય સિદ્ધિ રૂપ કન્યાની પરમાણા પ્રયત્ન રૂપ બળ પ્રગટાવતાંજ તારા કંઠમાં આરોપારો. તું ઉઠે, પ્રયત્ન કર અને કાર્ય સિદ્ધિને તારા ચરણાવિંદની દાસી કર. પ્રિય સજ્જન આ બંધુવર કે સ્વર્ણકમાં તારા અદ્યં પ્રયત્નને નિષ્ફળ કરનાર કોઈ નથી. કર્મના અખંડિત મધુર મહા નિયમને સ્મર અને સુખી યા. તે નિયમજ ઉન્નતિના મહા નિયમના ખરા સ્વરૂપને પ્રબોધે છે. તે નિયમયોજ તને વિજયની પ્રાપ્તિ છે.

એક થીઓસોફીસ્ટ.

। શ્રાદ્ધતત્ત્વ ।

(મળેલું.)

(રહસ્ય, ભેદ અને નિધિવિવેચન સહિત)

પ્રકરણ ૧લું.

અથવા.

આ પૃથ્વી ઉપર વસતી મનુષ્યજાતિના પ્રાચીનધર્મોનું સદૃશ અવત્રોકન કરી, પ્રેફેસર મેક્સમ્યુલર જેવો મહાન પંડિત વટે છે કે—સમગ્રા રામાત્મિક ધર્મોનું મૂળ કુદરત, મનુષ્ય અને અંતઃકરણની રચનામાંથી કંઈ એક અનંતતત્ત્વનું શૂદ્ધ કરવામાં છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, પવન, વર્ષા, વિદ્યુત, આકાશ, પૃથ્વી, પર્વત, સમુદ્ર અને નદીઓના નિરીક્ષણથી, મનુષ્યની મનુષ્યની અવસ્થામાં એકાએક ફેરફાર થતો જોવામાં આવવાથી અને દુઃખો, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર તથા ચિત્તના નિરંતર વ્યાપારોનું પૃથક્કાર કરવાથી મનુષ્યની દૃષ્ટિમાં એક, અવિવેચનીય અચિંત્ય શક્તિનું જ્ઞાન થયા વિના રહેતું નથી. દેવો, પિતાઓ અને આત્માનું અસ્તિત્વ તેમજ તેઓનો મનુષ્યના વ્યાપાર અને શરીર સાથેનો સંબંધ સદૃશ સદૃશમાં આવે છે. અર્થાત્ સમગ્રા પ્રાચીન ધર્મોનું પ્રયક્ષરણ કરતાં, તે મહાન પંડિત એવા નિશ્ચય ઉપર આવે છે કે—કોઈ પણ ધર્મનું સ્વરૂપ આ ત્રણ તત્ત્વોથી રચાયેલું છે* આપણા શાસ્ત્રો અથવા તત્ત્વવેત્તાના શબ્દોમાં કહીએ તો, મનુષ્યની-પિંડની તેમજ બ્રહ્માંડની રચના અને વ્યાપારોની પર્માણિ અધિષ્ઠિત, અધિદેવ અને અધ્યાત્મમાં જ સમાયેલી છે. પિંડ તેમજ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ જૂત (Elements) દેવ અને આત્માથી જ

યથેલી છે; તેઓની સ્થિતિ એટલે ક્રમવિકાસ (Evolution) પણ એ તથા તત્ત્વોની યદ્ય શકે છે; અને પ્રલયનું મારણ પણ એ તથા તત્ત્વોનું છે. ભૂત શબ્દમાં પ્રકૃતિના વિકારરૂપ પણ મહાભૂત આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વીનો સમાવેશ થાય છે.

પૃથ્વી ઉપરના પ્રત્યેક પદાર્થનું શરીર પાંચિય એટલે સ્પૃશ્ય તત્ત્વનું અનેક હોય છે. અન્ય શેષમાં ગ્રહતા સજ્જોનાં શરીરો. સજ્જોતત્ત્વોનાં હોવાથી પ્રકાશમાન લાગે છે; અને તેથી તે સત્ત્વો દેવશબ્દથી વ્યવહારાય છે. આ સજ્જોમાં પણ દેવ, પિતૃ અને અમુરશક્તિ અનેક બેદો છે. પરંતુ જેઓની સાદાપ્યથી આપણે ક્રમવિકાસ મધ્ય શકે છે, તે દેવો અને પિતૃઓ કહેવાય છે. આ સર્વનું અધિષ્ઠાન સત્, ચિત્ અને આનંદરૂપ એકજ તત્ત્વ છે, જે આત્મા અથવા બ્રહ્મ શબ્દથી ઓળખાવવામાં આવે છે. પરંતુ મનુષ્યની બુદ્ધિ બહુ વિલક્ષણ હોય છે. કાળાનુક્રમમાં એવા અંતરો આવે છે કે જે અંતરોમાં મનુષ્યોએ સંચિત કરેલા ગાન ઉપર તેઓની પોતાનીજ સંતતિની અશ્રદ્ધા થાય છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ તેઓની બુદ્ધિને સ્વાભાવિક અને મલ્લ લાગે છે. શબ્દ પ્રમાણ અથવા પૂર્વજોએ મુકેલો ગાનમંદાર મિથ્યા કપટ રચના થઈ પડે છે. ઓગણીશમાં શતકનો પેણો બાગ અશ્રદ્ધાનોજ કાળ હતો. જે પાશ્ચાત્યોએ ધર્મનેજ માટે મુસલમાન સાથે અધોર મુદ્દ કરી લાખો મનુષ્યોની પ્રાણાહુતિઓ આપી હતી, જે માત્રાઓએ ધર્મને નામે હંજીરો મનુષ્યોને જીવતાં સળગાવી મુક્યાં હતી, તેજ પાશ્ચાત્યો વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (Science) થી પરાસ્ત થઈ ગયા; અને વિજ્ઞાન દેવીની વેદી આગળ ધર્મ શ્રદ્ધાનું અભિધાન આપવા લાગ્યા. તેઓના સંસર્ગથી આપણા દિંદુરયાનમાં પણ તેવીજ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ. દેવો, પિતૃઓ, પરશોશક્તિ મિથ્યા રૂપના છે; સ્વાર્થી અને આગમુ પાતાણોની તે માત્ર કપટ ભાગ છે, એમ અનાયાસે મનાવા લાગ્યું. દિંદુરયાનમાં એવો કાળ માત્ર પ્રથમ વખત આવ્યો નહતો. દિંદુરયાને ધર્મ શ્રદ્ધા ઉપર અનેક હુમલા સહન કર્યા છે ક્ષણભર તેવા અભિભવ કરનારાઓ પ્રાચી પણ ગયા છે. પરંતુ જ્યારે તેઓનું બળ નરમ પડી ગયું છે, અને અંતઃ કરણની જ્ઞાતિઓનો પ્રવાહ શાંતિથી વહેવા માંડે છે, ત્યારે દમાઈ ગયેલી શ્રદ્ધા પુનઃ જાગૃત થાય છે, અને ધર્મનો સર્વ પુનઃ તેટલાજ પ્રકારથી પ્રકારો છે.

હાંદોગ્યોપનિ યદ્યમાં આપણે ચાંચીએ છીએ કે-મમુરોનો રાજ વિરોચન અને દેવોનો રાજ મન્દ્ર, એ જન્મે એટલેજ પ્રજાપતિના શિષ્યો દોવા છતાં વિરોચનને આ જમ-વનું તત્ત્વ જટાત્ત્વમાં અને છન્દને ચૈતન્યમાં પ્રતીત થઈ શક્યું તો ઉપરથી એમ કહીએ તો ચાલી શકે કે-ધર્મનો ગ્રહડો અનાદિગ્રામથી જોવો તેવો આશોજ આવે છે.

* જુઓ સમ્યક સત્.

अष्ट विकल्पो ऽयं स्तैर्यग्योनयश्च पञ्चषा भवति ।

મનુષ્યચૈકવિધઃ સમાસતો ભૌતિકઃ સર્ગઃ ॥

દેવોના આઠ, પશી 'પસ્તાદિના પાંચ અને મનુષ્યનો એક પ્રકાર છે. એ પ્રમાણે સંશેષમાં બોલિતો સર્ગ છે.

x જુઓ હાંદોગ્યો-પનિપદ પ્રમાણ ૮ અંક ૭-૮.

ઉપનિષદના કાળ પછી મહાભારતના કાળમાં ચાર્વક નારિકવાદ ઉપર એક બૃહત્ અંથ રચ્યો છે. તે અંથના સિદ્ધાંતો આજના જડવાદીઓના શિરોમણિઓને પણ હઠાવે તેવાજ હતા. તેથી તેના યોગ્ય સિદ્ધાંતો તેનાજ શબ્દોમાં આપવાની આવશ્યકતા છે.

મૃતાનામિહ જન્તૂનાં શ્રાદ્ધં ચેત્તૃત્તિકારણમ્ ।

ગચ્છતામિહ જન્તૂનાં વ્યર્થં પાથેયકલ્પનમ્ ॥

સ્વર્ગીસ્થતા યદા વૃત્તિ ગચ્છેયુસ્તવ દાનતઃ ।

પ્રાસાદસ્યોપરિસ્થાનામત્રકસ્માન્ન દીયતે ॥

યાવજ્જીવેત્ મુલ્લં જીવેદ્ગંઠતઃ ઘૃતંપિવેત્ ।

ભસ્મો ભૂતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કુતઃ ॥

યદિગચ્છેત્ પરં લોકં દેહાદેષ વિનિર્ગતઃ ।

કસ્માદ્ભૂયો ન ચાયાતિ વન્યુ સ્નેહ સયાકુલઃ ॥

તતથ જોવનો પાયો વ્રાહ્મણૈર્વિદ્યતે સ્તિવદ્ ।

મૃતાનાં પ્રેતકાર્યાણિ ન ત્વન્યપિદ્યતે ક્વાચત્ ॥૪૬

મરણ પામેલા પ્રાણીઓને શ્રાદ્ધ જે વૃત્તિનું કારણ હોય, તે આ લોકમાં પ્રવાસ કરનારાઓને માટે માતૃ કરવું નિર્વ્યર્થ છે.

આ લોકમાં જન કરવાથી સ્વર્ગમાં રહેલાઓ જે વૃત્તિ થતા હોય તે મહેલની અમાથી ઉપરનાને નીચે જમીન ઉપરથી કેમ આપી શકાતું નથી ?

જ્યાં સુધી જીવાન ત્યાં સુધી સુખે જીવવું દેવું કરીને પણ ક્ષી પીવું. બગીચાને આખ યજ્ઞ ગયેલો દેહ પાછો ક્યાંથી આવવાનો છે ?

જો આ દેહમાંથી નીકળેલો જીવ પરલોકમાં જતો હોય તે સર્ગાવહાલાના સ્નેહથી પીગાળને તે પાંછો કેમ આવતો નથી

માટે મરેલાની પ્રેતાક્રિયા બીગેરે કાંઈ આજીવોએ પેટ-ખરવાને માટે કર્યાં છે બીજું કંઈ સમજાતું નથી.

ચાર્વક પછી જૌતમણ્ણ અને મહાવીરસ્વામીએ હિંદુ ધર્મને એવા પ્રહારો કર્યા છે કે, હિંદુ ધર્મ તેના પ્રાચીન સ્વરૂપમાંથી વિકૃત યજ્ઞ ગયેલ છે, એમ કહ્યા વિના આલે તેમ નથી. પાશ્ચાત્ય સંસર્ગ પછી જાણીસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ અને છેવટમાં છેવટ આર્યસમાજે હિંદુ ધર્મને અધોગતિ કરવાને બગીચા પ્રપત્નો કર્યા છે. આર્ય સમાજના સ્થાપક સ્વામી દયારાવ સરસ્વતી વેદ, આજીવ, ઉપનિષદ અને વેદાંગોને માને છે તેમજ મનાવવાને અસામર્થ કરે છે. છતાં તેઓ મુક્ત કંઈ કહે છે કે—પૃથ્વી

ઉપરના વિદ્વાનો દેવો છે; પોતાનાં માત પિતા તથા વડીલો પિતૃઓ છે; સ્વર્ગ સુખનો અને નરક દુઃખનો પર્વાય છે. દેવયજ્ઞ અથવા પિતૃયજ્ઞ અને પિતૃતર્પણનો અર્થ વિદ્વાનો અને વડીલોનું પાલન કરવાનો અને તેઓને પ્રસન્ન કરવાનો થાય છે. વેદમાં મૃત પિતૃઓને માટે શ્રાદ્ધાદિક ક્રિયા કરવાની આજ્ઞા કોઈ સ્થળે કરેલીજ નથી. અગ્નિજ્વાતાદિ પિતૃઓનાં નામો વેદમંત્રોમાં જોવામાં આવે છે. તે તેઓનાં વિશેષજ્ઞોજ છે.* અર્થાત્ તેઓએ વેદને જોવો તો વિરૂપ જનાવી મુકપો છે કે-સ્વામી દયાનંદના વેદને વેદ કહેવો તે વેદનું મોઢામાં મોઢું અપમાન કરવા બરાબર છે.

યુરોપમાં પણ સંસ્કૃત વિદ્યાનો પ્રથમ પ્રચાર થયો ત્યારથીજ વેદવિદ્યાનું અધ્યયન થવા લાગ્યું હતું. તે દેશના વિદ્વાનો પણ પિતૃય જનની સંરચા વેદમાં નથીજ એમ સ્વીકારવા લાગ્યા હતા. પ્રસિદ્ધ તત્ત્વવેત્તા હર્બર્ટસ્પેન્સરે પોતાના સમાજ તત્ત્વશાસ્ત્ર (Principles of Sociology) નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે-તેઓએ જે કંઈ સાંભળ્યું છે, વાંચ્યું છે અથવા પ્રગિય પાંચેલાં પુસ્તકોમાં અવલોકાયું છે, તે ઉપરથી તેઓ કહી શકે છે કે, કોઈ પણ ઇન્ડોયુરોપીયન અથવા સેમેટિક ધર્મમાં મૃત પિતૃઓનું યજ્ઞન કરવું, એમ લખેલુંજ નથી. આના પ્રત્યુત્તરમાં પ્રોફેસર મેક્ઝમ્યુસર બાર મુકીને કહે છે કે-“તેઓએ દિંદુ ધર્મનું એક પણ પુસ્તક ઉઘાડીને વાંચ્યું હોય, તે આવા નિર્ણય ઉપર આવી શકે તે કેવળ અશક્યજ છે. ઋગ્વેદ સંહિતામાં પિતૃઓને ઉદરોત્તે સૂતો કહેવાયેલાં છે; બ્રાહ્મણ ગ્રંથો અને યજ્ઞ ગ્રંથોમાં પિતૃયજ્ઞનનો વિધિ વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણવેલો છે; મહાભારત અને રામયણ જેવા ઇતિહાસોમાં, સ્મૃતિઓમાં અને પુરાણોમાં પિતૃઓને અસિદ્ધાન આપવાની સૂચના એકથી વધારે વખત કરેલી જોવામાં આવે છે. દિંદુઓની સધળી સામાજિક વ્યવસ્થા, તેઓના લગ્નના નિયમો અને વારસાનો ક્રમ પિતૃઓની માન્યતા ઉપરજ આધાર રાખે છે. છતાં આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે-કોઈ પણ ઇન્ડોયુરોપીયન ધર્મમાં પિતૃયજ્ઞનની સંરચા નથી, એ કેવળ આશ્ચર્ય કારક છે.”†

માનસંકર વિ. પિતાંબર મેહતા.

* જુઓ તેઓનો રચેલો સત્કાર્ય પ્રકાશ. તે ગ્રંથમાં અગ્નિજ્વાતાદિના અર્થો તેઓએ નીચે પ્રમાણે કર્યા છે.

૧ સોમસદ=પરમાત્મા અને પદાર્થ વિદ્યામાં નિપુણ।

૨ અગ્નિજ્વાતા=વેદુહિયા જાળુનાર।

૩ બદિપદ=ઉત્તમ વિદ્યા જાળુનાર.

૪ હવિર્બુજ=ઉત્તમ ભોજન કરનાર.

૫ આન્વય=જાળવા યોગ્ય અથવા પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પદાર્થ જાનાર.

૬ યમ=નાય અથવા દુહને દંડનાર.

૭ સ્થાપિત=એઓને ધર્મ કર્મ કરવાને શુભ કાર્ય છે તેવા.

પૃ. ૯૧-૯૨

† જુઓ પ્રોફેસર મેક્ઝમ્યુસર દ્વારા ‘What can India teach us.’ પૃ. ૨૨૧-૨૨૨.

श्लोक अनेकभार्ग प्रवासी.
महाविश्व भविष्यत् ननुभाष.
द्विवेदी.

ਪ੍ਰਦੀਪਿ.

પ્રોફેસર આનંદરાંજક બાબુભાઈ મુર
એમ. ડો. એલ. એમ બી.

2407

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર.)

“सत्यं परं धीमहि”—भागवतम्.

तन्त्री—भाषवज्ञान नलुभाध द्विवेदी.

[पृष्ठ २३, शं. २.]

(भाषित)

[नवम्बर, १९०७.]

साधना.

(મજેસ્ટ્ર.)

શાન્તિવાળા ગહન નીધિને તીર તું શાન્તિ રાખી,
દૃષ્ટિ સાંધી અનુભવ યવા ધ્યાનથી ધારી ધારી;
જોતાં રહેવું, નિરમળ યવા દિવ્ય વૃત્તિ રૂપાળી,
રંગો દેખી નવિન નવલા, ચિત્તમાં રાખ્ય ખાળી.
વિચારોમાં ઉદ્દશવ યતા યોગ્ય ભાવો મળના,
ઉચ્ચા ઉચ્ચા અતિશય ઉચ્ચા, રાખજો તું ખળના;
ધીમે ધીમે નજર પથમાં લબ્યતા ભાળી લેજો;
તહેમાં તેજે ફરક દિસતો તે અધુના ન ફેરજો.
કિન્તુ તહારા અનુભવ બધા એકઠા કેં યવા દે,
ને તહેમાંથી પરમ રસના પાત્રને શોધી લેજો;
વૃત્તિ સાથે વિચરણુ યવા નિયમે મેળવી લે,
આ નીધિના ગહન—તળીએ તત્વ એવાં ભર્યા છે.
ભેદ ભેદી સમૂહ કરીને જાત તું પાડ જુદી,
તહોએ ખાંડી પણ કંઈ રહે સત્ય વાર્તા અધૂરી;
તે સત્યાર્થે મયન કરીને, તત્વના તત્વ શ્રાહી;
સારે પથે ગમન કરજો સાર વીળે ન આંહી.

મહાસકર-નાગર.

॥ નરહરિકૃત જ્ઞાન રમણી ॥

(મણેધુ).

(અનુસંધાન ગત વર્ષ-પૃષ્ઠ ૩૬૨ થી).

તમ આયિ ત્રીય કહોઝિ એહી, રજ મનુસ કહાવિ દેહી;
સત્વ દેવ લોક પ્રકાશી, નીર્ગુણ યથારથહી ભાસી. ૧૯૩

તમ કાલા રજ રાતા લોઈ, સત્વ ઉન્નવલ નીર્ગુણ સમ સોઈ;
સત્વ ધરી જીવ રજ તમ મેલી, નિર્ગુણ ગ્રહી સત્વડું ઠેલી. ૧૯૪

નીર્ગુણ સો નીજ રૂપ દેખાવી, તળ જીવ તૃપિયાતીતહી પાવી;
જખહી તૃપિયા તીત ણિરાજી, તળ આપહી મન જાણી સખલાજી. ૧૯૫

નિઃસ્તીરંગ અરણ્યવણુ હોઈ, તાકો થાહન પાવી કોઈ;
જે પદ સંતનિ દીયો જતાઈ, સોઈ પરમં પદ રહ્યો સગાઈ. ૧૯૬

સોઈ પૂરણ બ્રહ્મ સકલ મહી પેખો, અંતરજામી ઘટમે' દેખો;
સખ મેહે આપ આપહી જાણી, દુગ્ધ ભાવ કખહુ ન આણી. ૧૯૭

તાકે નહી કછૂ માન અપમાના, યત્ર મિત્ર સુખ દુખ સમાના;
જરતી જંગલ સરખા સળ કામે, આત્મ દરશી પૂરણ કામે. ૧૯૮

સહજે આવે સહજે જાવે, સહજે તૃપત સહજ સુખ પાવે;
સેહેજે સમાધ્ય નીરંતર લાગી, નરહી લાગ્ય ન જાવે ભાગી. ૧૯૯

આનંદ મગન સદા રસ માતા, હરખી હરખી વે નીજ શુભ ગાતા;
પર બ્રહ્મ પદવી જીન પાઈ, તીનકી સંતોએ જોલખાઈ. ૨૦૦

દરસન સોજે અદરશન જૂલે, અંજન સો જે નિરંજન સૂલે;
મંજન સો જે મનકા મેલ ટાલે, જોખદ સો જે વિકારડું જાણે. ૨૦૧

શીતળ સોજે ત્રય તાપ સમાવે, બેદ સોજે ભવ રોગ મિટાવે;
ધર્મ સો જહાં વિરોધ ન હોઈ; કર્મ સોજે દ્રબ ન પાવે કોઈ. ૨૦૨

શુક્રસો જે સખકા હીતકારી, શીય સોજે તત્ત્વ લેહુ બિચારી;
પંથ સોજે જહાં મીતું ન દીસે, વણજ સોઈ જહાં આત્મ હીસે. ૨૦૩

પિતા સોઈ જાકે માય ન જાણે, માતા સોઈ જે આપી આણે;
ભાઈ સોઈ જે ભયડું નિવારી, બેદન સોઈ જે દૂસ્તર તારી. ૨૦૪

અગ્ની તેજે સદા સુખદાઈ, પૂત્ર સોજે પિતાકું બજી ભાઈ;
ધર સોજે ભડું કોઈ ન દાવી, નગર સોજે ભડું ભંગ ન થાવી. ૨૦૫

દેશ સોઈ જે જહાં ડર નાંહી, લોક સોઈ જે રહેતા માંહી;
 રાજા સોજે હસપર નહી કોઈ, અમન રાખી પરધાન સો ઓઈ. ૨૦૬
 સેવક સોજે મરજાદ ન છોડી, અપણી તરફથી કહૂ ન માંડી;
 રવામીકો વાયક શીર ધરી, સો સેવક તારી આપ તરી. ૨૦૭
 સોઈ ભેગી જે ભેગફૂં જાણી, સોઈ ભોગી જે ભોગ પીછાણી;
 સોઈ ધ્યાની ધ્યાનફૂં જુએ, સોઈ ગ્યાની જે કાહૂ ન ગૂએ. ૨૦૮
 પડિત સોજે પદફૂં દેખાવિ, ગાયન સોજે તત્વફૂં ગાવી;
 ભગત સોઈ જે હરિફૂં દેખી, સંત સોઈ જે પરફૂં ન પેખી. ૨૦૯
 બ્રાહ્મણ સોઈ જે બ્રહ્મ પ્રકાશી, સોઈ વૈશ્ણવ જાકે વૈષ્ણુહી ભાસી,
 કવી સોઈ જે કાહૂ ન નંદી, સીદ્ધ સોઈ જે સખફૂં બંદી. ૨૧૦
 ભગત સોઈ જે એકહીફૂં જાણી, જ્ઞાન સોઈ સગ બ્રહ્મ પ્રમાણી;
 જૈરાગ સોજે કાહૂ ન અટકી, ભેગ સોજે મનહી ન ભટકી. ૨૧૧
 ચેદ્ધ સોઈ જે કળાહૂ ન ખૂટી, સિદ્ધ સોઈ જેથી ગંધન છૂટી;
 નિદ્ધ સોઈ જે કહૂ અન કલપી, બુદ્ધિ સોઈ જે કહુઅન જલપી. ૨૧૨
 સૂખ સોઈ જહાં દૂખ ન આવી, દૂખ સોઈ જાકે કહુ અન ભાવી;
 સૂરા સોઈ જે સનમૂખ જુએ, પૂરા સોઈ જે પૂરણફૂં જુએ. ૨૧૩
 જામે નહી કહુ ભેદાસેદ, સર્વ બ્રહ્મ કહી સોઈ વેદ;
 જેહી ઠેર એહી મન પાવી, નીગમ સોઈ જે અગમ ખતાવી. ૨૧૪
 વીધા સોઈ એકાંતમે બોલે, જે એક શબ્દે સર્વ સંસે બોલે;
 જહાં બાદ બિળાદ કર્મ નહી કાલં, બીધા સોઈ જે નિલગ નિરાલં. ૨૧૫
 ચાત્ર સોઈ જે ઠહીરાવી એકં, જામે ઠેવલ આત્મ વિવેકં;
 પરદા બોલી જે તત્વ દિખાવી, સોઈ ચાત્ર સાધુ જન ગાવી. ૨૧૬
 સોઈ પૂરાણ જે પૂરણ દેખાય, જા પરિચે ઇહો પ્રગતી સમાય;
 જહાં પંચ પંચકા હોય મમાસં, જો પૂરાણ જે સહીજ પ્રકાશં. ૨૧૭
 સોઈ અમૃત જે બોલે સારં, જહાંથી ઉપજે ગસ્તુ બિચારં;
 સોઈ અનલે જે અચલ બુધ હોઈ, આત્મ બીન બીજ ન ભાસે કોઈ. ૨૧૮
 સોઈ જન્મ જે જન્મ ન ધરણા, સોઈ કર્મ જે કહુ અન કરણા;
 સોઈ મરણ જે બહોર ન મરણા, સોઈ ચરણ જહાં નહી સંચરણા. ૨૧૯
 ગૂણ સોઈ જે જહાં ગૂણ નાંહી, અશુણ સો જે રહી જહાં તાંહી;
 કરતા સો જે કહુ અન કરતા, ધરતા સો જે કહુ અન ધરતા. ૨૨૦
 ભરતા સો જે કહુ અન ભરતા, હરતા સો જે કહુ અન હરતા;
 જીવ સો જે જીવ ન દેખે, ઇશ્વર સો જે ઇશ્વરફૂં પેખે. ૨૨૧

બ્રહ્મ સો જે બ્રહ્મ કું જાણે, સર્વ નીરંતર વસ્તુ પ્રમાણે;
 વસ્તુ સોઈ કઈ કહી ન જાવે, જેમાંથી ઇહો સખ હોઈ આવે. ૨૨૨
 ઇહો સખ કેવલ બસ્તુહી જાણે, સત ગુરુ વચને નેહીઠા આણે,
 બાદબિબાદ કરો મત કોઈ, જેન તળ છૂત તીત સખમી ઓહી. ૨૨૩
 ઓહી લય રાખો હરદી માંહી, ઇતના અણુ રહો જહાં તાંહી,
 સખમે પૂરણ આત્મ પેખો, કળહુ કાહુ કું ન ઉવેખો. ૨૨૪
 જાણનહારા સખમે જાણે, આત્મ તૂલ સખકું કરી માનો;
 ઇહો અનબે ઇહો બક્તી જ્ઞાન, જે કીછ નિરંતર દ્રષ્ટ સમાન. ૨૨૫
 બેદ પૂરાણ શાસ્ત્ર ઇમ ગાયા, સખ સંતો મલી ઓહી ઠરાયા;
 નીરગુણ સગુણ બસત સો ઓકં, અંતર રાખો ઓહી બિબેક. ૨૨૬
 હરી માંહી જગત જગત હરી માંહી, જગત હરી કળહુ લીન નાંહી;
 સુમિરણ ધ્યાન પ્રણામ એ સેવા, જે સર્વ નીરંતર આત્મ દેવા. ૨૨૭
 અખંડ સમાધ્ય ઓહીહી ભાઈ, જેમીતું (હું તું) ભાવ દો દૂર ગમાઈ;
 ઇહો સખ આત્મ ઓકંકારા, નાંમીનાં તું નહિ સંસારા. ૨૨૮
 પરમ શૂન્ય તીરથ ઇહો મારં, ભેતી બિગલ જલ અગમ અપારં;
 ચૈતન બ્રહ્મ દેવ નીરાકાર, આપૂ પૂજા આપ પૂજનહારા. ૨૨૯

(અપૂર્ણ.)

। લિહાપક ।

(મણેશુ)

સ્થિતિને લયરૂપ વ્યક્તિને ‘અજ્ઞાત’ કહેવાય છે, ને તેજ લિંગ છે. એ લિંગની સ્તુતિ આઠ શ્લોકમાં કાઠએ કરેલી છે. તેના કર્તાવિષે અને ખબર નથી, પરંતુ મારા એક મિત્રના ઘરમાંથી જૂના કાગળો તપાસતાં એક હસ્તલિખિત પ્રતિ મળી આવી તે ક્યારે અને કોણે લખેલી તે પણ કશું તેમાં જણાતું નથી માત્ર આઠ શ્લોકોજ છે, એટલે એ વિષે કશી માહિતી મેળવી શકાઈ નથી. અગ્રએ આઠ શ્લોકો ભાવાન્તર તથા અધ્યાત્મ ટીકા સહિત લખું છું. એ ટીકા મારી પોતાની છે:—

॥ ૐ ॥

ब्रह्मा मुरारि सुरार्चितलिंगम् निर्मल भास्कर शोभित लिंगम् ।

जन्मनिदुःख निवारणलिंगमत्त्वां मणतोऽस्मि सदाशिव लिंगम् ॥ १ ॥

લયચક્તિ રૂપ ચેતન—રુદ્રની સ્તુતિ લિંગરૂપે કરી છે. કારણમાં લય પામવો તેજ મોક્ષ કહેવાય છે, માટે મોક્ષગતિ તેજ સિવલિંગ છે. ઉત્પાદક ચેતન બ્રહ્મા, પે.પક ચેતન પુરારિ-વિષ્ણુ. અને સુર-દેવગણો-થી અર્ચિત-પૂજયેલ લિંગ, એમ પ્રથમ પાત્રનો અર્થ છે. એ લિંગ કેવું છે, તે બીજા પાત્રમાં કહ્યું છે, કે-નિર્મલ ભાસ્કર શોભિત—છે. લયરૂપ હોવાથી મોક્ષ આપનાર હોવાથી જન્મ દુઃખોને નિવારનાર છે. એવા સદા સિવલિંગને પ્રણામ કરી મંગલ કયું છે.

આ શ્લોકમાં વિષ્ણુનું નામ મુરારિ કહેલું મુર્ કાતુ વેદન વાયક છે, ને તે હૃપ-રથી અજ્ઞાનરૂપી આવરણ, કે જોનાથી છવ વેશિત છે, તેના ઘર્ષિ=શત્રુ અજ્ઞાન અધ-કારનો નાશ કરવાવાળા—મુરારિ—વિષ્ણુ. એમ અર્થ છે. પુરાણોમાં મુર નામના પાંચ મસ્તકવાળા દેવને વિષ્ણુએ માર્યાની વાત આવે છે. એ પરથી પંચ કોણરૂપ શરીર વા-ચક પણ કહે છે. પંચ કોણર્પી આત્મા વેશિત છે, માટે પંચકોણ નાશથી આત્માની મુક્તિ છે. એ મુર દેવ નરકાનુરોધ પ્રધાન હતો. શરીરમાં જન્મ ધરવો અને વીંટાલું, એ નરકજ છે. નરકરૂપ દુઃખને આપનાર શરીર, તેનો પ્રધાન પંચકોણ છે. સુર સખ પ્રકાશ વાયક છે, ને તેપરથી ત્રિલોકિ દેવો સુર કહેવાય છે.

भास्कर नाम सर्वानु છે. માસ સખ પ્રકાશ વાયક છે. પ્રકાશને કરનાર, માટે ભાસ્કર. શિવલિંગ એટલે શિવ અથવા રુદ્રનું લિંગ શરીર (involuion); અથવા શિવ કલ્યાણ તેને કરનાર લિંગ એમ અર્થ છે. આખા શ્લોકનો શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે:—

“બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, (અને) દેવો (થી) પૂજયેલ લિંગને; નિર્મલ સૂર્ય (સમ) શોભિત લિંગને; જન્મ (મરણાદિ) દુઃખ (ને) નિવારણ (કરનાર) લિંગને; તને (લિંગને) કલ્યાણ કર લિંગને સર્વદા પ્રણમેષો છું.”

सिद्ध सुरासुर वांछित लिंगम् शुद्ध सुगंध सुलेपित लिंगम् ।

बुद्धि विवर्धनकारण लिंगमत्त्वां मणतोऽस्मि सदाशिव लिंगम् ॥ २ ॥

સિદ્ધ ચન્દ્ર સિદ્ધ ધાતુપરથી વ્યુત્પન્ન છે, એ ધાતુનો અર્થ 'પ્રહોંયતું,' થાય છે. સિદ્ધ=પ્રહોંયેલ. યોગાદિથી સિદ્ધિ જેણે મેળવી હોય, અથવા જે પરમજ્ઞાનપામી પરમપદને પ્રહોંયેલ હોય, તેને સિદ્ધ કહે છે; સુર દેવતા (પ્રથમ કહેલ છે) સુર નહિ તે અસુર—દૈત્યો. મુરાસુર પ્રકાશ માર્ગી તથા અપ્રકાશ માર્ગી સર્વથી વંદિત વંદન કરાયેલું લિંગ એમ પ્રથમ ચરણનો અર્થ છે. શુદ્ધ ચન્દ્ર શુષ્ક સ્વચ્છ કરવું થવું તે પરથી સ્વચ્છ થયેલ નિર્મલ; તથા મુગંધ વડે સારી રીતે લેપિત લિંગ એટલે મોક્ષ માર્ગ પ્રમાણિતો સુધુષ્ણા માર્ગ દિવ્ય ગંધમય છે.

ઉત્પત્તિ, પછી સ્થિતિ, અને પછી લય એ ત્રણ ભાગ આખા બ્રહ્માંડના છે. તેમાં બ્રહ્માંડનાં તત્ત્વો સંપૂર્ણ વ્યક્ત થઈ રહે ત્યાર પછીથી લય શરૂ થાય છે. એ લય ભાગમાં શુદ્ધિ તત્ત્વ વિશેષ પ્રકાશિત થાય છે, માટે લયમાર્ગ—લિંગ—શુદ્ધિની વિશેષ વૃદ્ધિનું કારણ છે. આખા શ્લોકનો શબ્દાર્થ હવે આ પ્રમાણે છે.

“ સિદ્ધ, સુર, (અને) અસુર (થી) વંદાયેલ લિંગને; શુદ્ધ (અને) મુગંધ (થી) સુ-લેપિત લિંગને; શુદ્ધિ (ની) વિવૃદ્ધિ (ના) કારણ (રૂપ) લિંગને; તને કથ્યાણુ કર લિંગને સદા પ્રણમેલો છું. ”

સુર ગુરુ સૂર્ય સુપૂજિત લિંગમ્ સરસિજ પુષ્પ સદાચિત લિંગમ્ ।

.પરમપરા પરમાત્માનિ લિંગમ્ ત્વાં પ્રણતોઽસ્મિ સદાશિવ લિંગમ્ ॥ ૩ ॥

સુરગુરુ—દેવોના ગુરુ. ગુરુ=પૂજન કરવું. દેવોના ગુરુ સૂર્ય જેવાજ હોય, અથવા દેવતાઓના ગુરુમાં સૂર્ય જેવા મહાત્માઓથી સારી રીતે પૂજાયેલું લિંગ એમ પ્રથમ ચરણનો અર્થ છે. સરસિજ કમળ. સરસ્વ તળાવ, તેમાંજ જન્મેલું ઉગેલું—કમળ પુષ્પવડે સદા અર્ચિત પૂજાયેલું લિંગ; એમ દ્વિતીય ચરણનો અર્થ છે. પરમ. પર દૂર, અને મા માપવું દૂર માપ આ આખા વિશ્વમાં માપીને અનંત નિઃસીમ પ્રસરેલ બ્રહ્મ. વૃ બરવું, તે, પણ માપ વાચક છે. આવું જે અનંત છે, તે પરા એટ છે, પરા વાચવું નામ છે, તે રૂપ, એમ અર્થ છે. પરમાત્માનિ પરમાત્માને વિષે રહેલી પરમપરા એટ વાચરૂપ લિંગ; એમ તૃતીય ચરણનો અર્થ છે. આખા શ્લોકનો શબ્દાર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

“ સુરગુરુ સૂર્ય (થી) સારી રીતે પૂજાયેલા લિંગને, સર્વદા કમળ પુષ્પ (થી) પૂજાયેલા લિંગને; પરમાત્માને વિષે પરમપરા (રૂપ) લિંગને; તને કથ્યાણુ કર લિંગને સદા પ્રણમેલો છું ”

દેવગણાચિત દિવ્ય મુલિંગમ્ । કામચિનાશન કારણ લિંગમ્ ॥

રાવણદર્પ નિવારણ લિંગમ્ । ત્વાં પ્રણતોઽસ્મિ સદાશિવ લિંગમ્ ॥ ૪ ॥

દેવગણાઃ—દેવોના ગણો. ગણ=સમૂહ. દેવતાઓના સમૂહથી પૂજાયેલું. દિવ્ય=પ્રકાશ.

શમાન્-લિંગ એમ અર્થ છે. કમ્ ઇન્ધ્રિય, પ્રેમ લગાડવો; તેપરથી ઇન્દ્રિય વાચક કામ શબ્દ વ્યુત્પન્ન છે. ઉત્પત્તિમાં ચતુર્થ તત્ત્વ કામ છે, ને તેજ લયગતિમાં જવાહેતું નથી. સંસારસંક્રિત મોક્ષ માર્ગની આધક છે. માટે તેનો વિનાશ લય માર્ગ ગમનથીજ છે—લિંગથીજ છે, માટે લિંગને કામ વિનાશનું કારણ કહેલ છે રુદ્રેજ કામ દેવને મારેલો છે, એમ પુરાણોમાં કથા આવે છે, તેનો અર્થ આ પ્રમાણેજ છે. જ નાદ કરવો, તે પરથી રાવણ=નાદ. દર્પ=ઉચ્ચુતા. નાદની ઉચ્ચુતા. સંક્રિતી ઉત્પત્તિનું બીજ પ્રણવ અથવા નાદ બ્રહ્મ છે, માટે નાદ મયઉત્પત્તિનું નિવારણ કરનાર લયરૂપ લિંગ; એમ અર્થ છે. અથવા રાવણરૂપી દર્પ ગર્વ તેનો નાશ કરનાર લિંગ, અથવા દર્પ=કામદેવરૂપી રાવણને નિવારણ કરનાર લિંગ એમ અર્થ છે. આખા શ્લોકનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

“ દેવ સમૂહો (થી) પૂજયેલ પ્રકાશત સારા લિંગને; કામ (ના) વિનાશ (ના) કારણ (રૂપ) લિંગને; રાવણ (રૂપી) દર્પ (ના) નિવારણ (રૂપ) લિંગને; તને કલ્યાણકર લિંગને સદા પ્રણમેલો છું.”

કુંકમચંદન લેપિત લિંગમ્ । ચંપક પુષ્પ સદાચિત લિંગમ્ ॥

સંચિત પાપ વિનાશન લિંગમ્ । ત્વાં મળતોઽસ્મિ સદાશિવ લિંગમ્ ॥૫॥

કુન્કુમ, એપરથી કુંકુમ રક્ત. ચંદન=પ્રકાશવું, એપરથી ચંદન પ્રકાશરૂપ કુંકુમચંદન રક્ત પ્રકાશરૂપ. બયરૂપ હોવાથી દિનકર લયનાજેવા અથવા અગ્નિના જેવા રક્ત પ્રકાશરૂપ=લિંગ; એ સક્રિય. કુંકુમ અને ચંદન પદ્યોથી લેપિત લિંગ; એ રથુલાર્થ છે.

ચંપુ=ચાંત પાડવું, તેપરથી ચંપક=ચાંત પાડનાર. લયમાર્ગ શાંતિ પમાડનાર છે; માટે શાંતિરૂપ મુખકર ચંપક પુષ્પથી પૂજયેલ લિંગ-એમ કહેલું છે. માયાને ચાંત પાડનાર લય માર્ગજ છે, માટે ચંપાનું પુષ્પ પણ શિવ સિવાય દેવને ચડતું નથી. આમ અર્થ છે.

લિન્ગ=એકલું કરવું, સં=સાથે, સંચિત્ત=સાથે એકત્ર કરી રાખેલું. એક જન્મમાં કરેલાં સમમ કર્મોનો સરવાળો મૃત્યુસમયે થાય છે, અને તે આવતા જન્મમાં પ્રારબ્ધ થનાર છે, માટે એ સરવાળોજ નવો જન્મ આપનાર હોવાથી, તેજ સંચિત છે. બીજા જન્મને માટે સાથે એકલું કરી રાખેલું કર્મ-બીજા જન્મનું કારણ સંચિત. એ સંચિત કર્મ-જન્મ મરણને આપવા વાળું હોવાથી પાપ છે. પાપ=બેગવતું, તેપરથી પાપ=બોમ-તેનો વિનાશ કરનાર લિંગ; એમ અર્થ છે. આખા શ્લોકનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

“ કુંકુમ, ચંદન (થી) લેપિત લિંગને; ચંપક પુષ્પ (થી) સદા પૂજયલા લિંગને; સંચિત (રૂપી) પાપ (નો) વિનાશ કરનાર લિંગને; તને—કલ્યાણકર લિંગને સદા પ્રણમેલો છું”

ગેણ વિદ્યાધર પૂજિતલિંગમ્ । ગણ પરિવેષિત શોભિત લિંગમ્ ॥

દક્ષમુખ મવિનાશન લિંગમ્ । ત્વાં મળતોઽસ્મિ સદાશિવ લિંગમ્ ॥ ૬ ॥

રાક્ષસ. મનુષ્ય, અને દેવ—એ ત્રણ ‘ગણ’ કહેવાય છે. રાક્ષસ પાતાલના રહીશ, મનુષ્ય બુલોકના રહીશ, અને દેવ સ્વર્ગ લોકના રહીશ છે; એપરથી પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, અને સ્વર્ગ—અર્થાત્ સમગ્ર શાહાંકની વ્યક્તિઓ અથવા તત્ત્વો—ગણ કહેવાય છે. ગણ શબ્દ સમૂહ વાચક છે. દેવતાઓજ વિદ્યાધર છે. સ્વર્ગના લોકો. આ સર્વથી પૂજ્યવર્તુ લિંગ; એમ અર્થ છે.

એ ગણ—ત્રિલોક—થી પરિવેશિત—વીંટાયલું—આદ્ય—લિંગ; એમ દ્વિતીય ચરણનો અર્થ છે.

દક્ષ શબ્દના અર્થો વધારે છે, દક્ષ ધાતુનો અર્થ “વૃદ્ધિ પામવી” છે; તથા દ દાન. અને દર=નાશ—દાનનો નાશ, એમ બે અર્થ અત્રમુખ્ય છે. ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ, એ બંનેજ ધમ્મી લય માર્ગનો અનાદર કરનાર—દક્ષ. દક્ષે લયચકિત રૂપ ચિવનો અનાદર કર્યાની-જાત ‘પુરાણમાં’ પ્રસિદ્ધ છે. અને તેથી સિરે તેનું મરતક કાપ્યું હતું; અર્થાત્ લયચકિતનો અનાદર કરનાર—અથવા મોક્ષને નહિ ઈચ્છનારને દુઃખ આપનાર લિંગ એમ અર્થ છે. આખા શ્લોકનો શબ્દાર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

“ગણ, વિદ્યાધર (થી) પૂજ્યવર્તુ લિંગને; ગણ (થી) વીંટાયલા શોષમાન લિંગને (અને) દક્ષ મુખ (નો) નાશકરનાર લિંગને; તને—કલ્યાણકર લિંગને—સદા પ્રણમેશોર્તુ”

કનકમહામણિભૂષિતલિંગમ્ । દિનકરકોટિ સમગ્રમ્ લિંગમ્ ॥

કુક્ષજગત્પરિવેષિત લિંગમ્ । ત્વાંપ્રણતોઽસ્મિ સદાશિવ લિંગમ્ ॥ ૭ ॥

કનક=સુવર્ણ. મણિ=શૃંગાર. લયરૂપ અરત મમયનો રક્તપીન રંગ કનક જેવો હોય છે, એ કનક જેવા શોભાપમાન શૃંગારથી શૃંગારેલ—લય માર્ગ—લિંગ, એમ અર્થ છે. સ્પષ્ટાર્થ તો એજ ૩ સુવર્ણ અને મણિના અલંકારથી ભૂષિત લિંગ.

દિનકર=સૂર્ય કોટિ=કરોડ સમગ્રમ્=સરખી પ્રભાવાળું. કરોડો સૂર્યના સરખા પ્રભાવવાળું લિંગ; એમ અર્થ છે.

કુક્ષ=ઉદર. જેના ઉદરમાં જગત્ વીંટાયલું છે, એનું લિંગ. આખા શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—

“કનક, મહામણિ (થી) ભૂષિત લિંગને; કોટિસૂર્યસમ તેજોમય લિંગને; (અને) ઉદર (માં) જગત્ (ને) વીંટલું (છે એવા) લિંગને; તને કલ્યાણકર લિંગને; સદા પ્રણમેશોર્તુ”

પ્રાપ્ત છે—સદિ તત્ત્વો સમઘા યાવ છે. એ સાત અને તેમાં વ્યાપક બ્રહ્મભગી આઠ લોક યાવ છે. બૂર, બુવર, સ્વર પ્રત્યાદિ સમસ્તોક અને આઠમું બ્રહ્મ; એ રીતે આઠ લોકથી વીંટાયેલું લિંગ, એમ અર્થ છે.

સમુદ્વદ—સદિ પ્રવાહને ચલાવવો. અર્થાત્ સદિ પ્રવાહના કારણરૂપ લિંગ, એમ અર્થ છે.

લયરૂપ હોવાથી મોક્ષ આપનાર છે, માટે જન્મ, વૃદ્ધતાદિભયને હરાવનાર લિંગ. આખા શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે છે.

“અદિ વિદ્યાધર (પી) વેદિત લિંગને; સદિ (પ્રવાહને) બેડેવા (ના) કારણ (રૂપ) લિંગને; (અને) જન્મ, જરા (દિ) ભય (ને) હરાવાવાળા લિંગને, તને કંઈપણ કર લિંગને સદા પ્રણમેષો હું”

આ પ્રમાણે લિંગાદ્યક કરીને પછી કર્તા એક શ્લોકમાં તેના પાંદડું ફલ કહે છે, કે:-

લિંગાદ્યકમિદં પુણ્યં યઃ પઠેચ્છિવસંનિધૌ ।

વિદ્યાય સર્વ પાપેભ્યઃ શિવલોકં સગચ્છતિ ॥ ૯ ॥

“પુણ્ય (રૂપ) આલિંગાદ્યક (નો) જે શિવસમીપે પાઠ કરે છે, તે સર્વ પાપોથી મુક્તિને શિવલોકે (સપમાર્ગે) જાય છે.” એમ શબ્દાર્થ સ્પષ્ટ છે.

અમનરાય શિવશંકર વૈષ્ણવ.

૧. કર્મ વિપાક ।

(મળેલું.)

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

આ જગ્યાએ એક રિવ્ય સંગાનના સખ્તો કહારવા યોગ્ય થાયું છે; તે “સંપ્રા-વ્યદેહચિલયં લભતે સમોક્ષમ્” મધુરાક્ષરે અમને અતિ પ્રિય છે.

વળી આ સર્વની રહામે પ્રતિપક્ષી રૂપે હિમ મથન કરનારી શક્તિયો પણ જોવામાં આવે છે. તેનો નામ પ્રકૃતિ અને આશા છે, આ વિધના તમામ જન્મ—એતન

પદાર્થોમાં પ્રકૃતિનો મહાન્ નિયમ પ્રવૃત્તિમાન જોવામાં આવે છે. જડ વસ્તુમાં તે એક સરખા પ્રમાણથી અને ધણી લાંબી મુદ્ત સુધી રહી શકે છે. ઉપાધિઓ ને તહેને બહુ હરકત કરતી નથી તો તહેમાં વિશેષ ફેરફાર થતો પણ નથી. સજીવ વસ્તુઓમાં તો તે પ્રતિપજ બદલાયા કરે છે, અને તહેમાં અવસ્થા પ્રસંગો અને રથાનો પરત્વે બિજા બિજા સ્વરૂપો બદલાયા કરે છે. માનવ પ્રાણીઓને આ વાર્તા વિશેષ લાગુ પડે છે, “ પ્રકૃતિ અને પ્રાણ સાથે જીવ ” એવી જો કહેવત છે, તે કાઈ અન્ય સ્વરૂપમાં સંલ્પ હશે, પણ આ જગ્યાએ તે સ્પર્શ નથી. એ પ્રકૃતિ તો પ્રાણની હશે, વિશ્વની નહીં આ તો વિશ્વના વદનમાં ઓત પ્રોત થયેલી અને તે વદનની સાથે સુલટી અને હલટી બંને રીતે સાલનારી મહાન્ શક્તિ રૂપ છે. જો કે પ્રાણની પ્રકૃતિ આ પ્રકૃતિમાંથીજ વદન કરતી હશે, તો પણ બંને સ્વરૂપમાં એક નથી. શુભોમાં કદાપિ સરખી હેમ તો તેની ના કહેવામાં આવતી નથી. આ પ્રકૃતિના સ્વરૂપમાંથી આપુ વૈધક શાસ્ત્ર ઉદ્ભવી આવ્યું છે પ્રકૃતિ શુભો હતપજ કરે છે, આ ઉપરથી તહે સંગ્રહ શકશે કે એનાં સ્વરૂપો અનન્ત છે. હજુ પણ નવા નવા નિયમો અને સિદ્ધાન્તો મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થતાજ જાય છે. આપુ પદાર્થ વિજ્ઞાન પણ આ પ્રકૃતિ શુભને આધિન છે. તહેને સંપૂર્ણ પણે ઓલખતું બહુ બહુ મુશ્કેલ છે. તે સ્થુલ રૂપ છે. એમ ધારવામાં આવે છે, પણ તે સ્થુલ દૃષ્ટિએ કેમી શકાય એવું નથી. મનની પેઠે તે વિવિધ રૂપ ધારી કૃતિ વાળી જોવામાં આવે છે. જેમ મનને વશ રાખવાના નિયમો છે, તેમજ પ્રકૃતિને ફેરવવાના પણ નિયમો છે, અને તહેનું પણ શોધન કરવામાં આવે છે. પ્રસંગો તહેમાં મદદ કરે છે.

માયાનું પણ આજ પ્રમાણે છે, પ્રકૃતિને વશ કરવી પડે છે, ત્યારે માયાને છતરી પડે છે. માયા વિસામો લેતી લેતી બદલાય છે. પ્રકૃતિને રૂપ-રંગ અને શુભ છે, તેમજ માયાને પણ છે. તો પણ માયાનું વદન વિશ્વ વદનથી હલટા પ્રકારનું પણ તેનીજ અન્દર વદન કરતું જોવામાં આવે છે. માયાના કરતાં પ્રકૃતિનું વદન સાઈ છે. કેમકે તે બંને બાણુ આવી શકે છે. આ માયાનું વદન તો વિશ્વ વદનની સ્થાને પૂર જોસમાં અતિ તાણુ વાળું જોવ માં આવે છે, સંગે કરીને પ્રકૃતિ બદલાય છે પણ માયા મૂકાતી નથી. એવો કાઈ પ્રદેશ બતાવો કે જ્યાં માયાને જરા પણ લેશ (શુભ) ન જોવામાં આવે ! ! જો કે માયાને હતપજ કરનારી પ્રકૃતિજ છે. પણ તે માયાનાં સ્વરૂપ ધરીને જતી રહે છે, અગર માયાને વશ વર્તવવાને સ્થામી કૃતિમાં પ્રવેશ કરે છે. તેના સ્થુલમાં રહેલા પ્રાણની પ્રકૃતિ સાથે એક યર્ષ જાય છે. ધણી ધણી વાર તે વધીલાતનું કામ કરતી પણ જોવામાં આવે છે, અને પોતાના અરીસાને બચાવવા કરતાં મારવામાંજ સન્નોય માનતી જણાય છે. એ વિશ્વ વદનની સાથે વદનકરતી પ્રકૃતિને સ્વધ્યાસ ને પ્રાણની પ્રકૃતિ. રૂપે ઓળખાય છે, તે મનની સાથે અપિશય સંબંધ રાખે છે; જો મનને શાન્ત વર્તવવામાં આવે તો પ્રકૃતિ પણ શાન્ત પ્રવર્તે છે, જો મનને છૂંદું મૂકવામાં આવે તો પ્રકૃતિ પણ તેનાથી વધારે છૂટ મે છે, તેમજ મન અઅવરિયત દશામાં રહેતું હોય તો પ્રકૃતિ પણ નિયમ વગરની રહે છે, મનના જગ સાથે પ્રકૃતિનું જગ વધે છે, અને

મન છેક નબળું યતાં પ્રકૃતિ પણ નિર્બળત્વ ધારણ કરે છે. મન સ્થુલ છે તો પ્રકૃતિ પણ સ્થુલ રૂપ છે. મતલબ કે મનની સાથે તે નિકટ સંબંધ રાખે છે, જેમ મનને શાન્ત રાખવાને મહેનત કરીએ છીએ તેમ પ્રકૃતિને શાન્ત રાખવામાં મહેનત પડતી નથી. કુમકે મનની શાન્તિ પહેલાં પ્રકૃતિ શાન્ત થવા માંડે છે. ઘણાઓની પ્રકૃતિ શાન્ત હોવા છતાં મનની સ્થિરતા હોતી નથી. પણ મનની શાન્તિ હોય ત્યાં તો પ્રકૃતિની શાન્તિ હોવીજ જોઈએ, ત્યારે હવે મનની શાન્તિ કેવે પ્રકારે અને કેવા સાધનોથી સ્થિર કરી શકાય. અને તેમાં અશાન્તિનાં મોળાં કેમ ન હોઈએ એમાં ખરેખરા ધૈર્યની અને શક્તિની જરૂર છે. ઉત્સાહ પૂર્વે એક સરખાં નિયમથી પ્રયત્ન ધ્યાનાવસ્થિત રથીતિ પ્રાપ્ત કરતાં શીખવું જોઈએ, અને તે ધ્યાન કોઈ અમુક નિશ્ચિત સ્વરૂપના ધ્યેય ઉપર પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. ધ્યાતાની ઇચ્છા તદાં ઉપયોગની નથી. એ તો આર્ગદર્શકની સદ્વિચારને આધિન વર્તવામાંજ લાભ છે. સરૂઆતમાં સ્વકૃતિ કોઈ કામની નથી. અમુક પંથે પહોંચ્યા પછીજ સ્વતન્ત્રતાને વળગાય તો સાફ છે, નહિ તો લાભ મેળવવા જતાં લાભ તો ક્યાં રહ્યો, પણ કેવળ આપતિજ ઠોડીરી ભેગાય છે. રવામી શ્રી વિવશાનંદે પોતાના “ રાજયોગ ઉપરનાં આપણા ” માં કહ્યું છે કે—“ મન એક માંદગા સમાન છે. તેને છૂટું મૂકો. જય ત્યાં જવા દો. કુદે તેમ કુદવા દો, છેડે શાન્ત થઈને એની મેળે ટેકાણે આવશે.” આ વિચારની સાથે અમે કેવી રીતે અભિમત થઈએ.—? । ન્હાનપણમાંથી જેમ કુમકા હોડને વાળીએ તેમ વળે. એ કહેવત પ્રમાણે મનને આધ્યાવસ્યાથીજ નિયમમાં રખાવતાં શીખવું એ તેમનાં દરેક મા આપની ફરજ છે. અને છૂટું મૂકવાથી તો જેમ અમ, ઉપરના સ્વારને પછાડ્યા પછી કે મારી નાંખ્યા પછી તેની પાસે આવે તે શા કામનું છે. જળ માણસને કુખાડી જીવ લીધા પછી ઉપર લાવી તારે છે, પણ એ શા પ્રયોજનનું છે. એ તો નહિ સમાન્ય તેવી વાત છે. હા, ખીલો અને બન્ધન મન્યુત હોય અને તદાં માંકડાને બાંધવામાં આવ્યું હોય તો પછી તે તેટલી હદમાં મને તેમ પોતાનું બળ પછાડ્યા કરે, તો તેનાથી તે સીમાનું ઉત્ક્રાંધન થશે નહીં, અને છેવટે શાન્ત થઈને સ્થિરતા મારણ કરશે. તેમજ આ મર્કટ મનને ધર્મને ખીલો જહુ મન્યુત હોવો જોઈએ. નિયમની શૃંખલા અપરિચિત હોવી જોઈએ. તેજે કરીને વ્યક્તિત્વને બન્ધન હોવું જોઈએ. તોજ સ્વામીશ્રીનું સત્ય ફક્તથી નીવડી શકે, તરીકે તો છૂટું કાણ જાણે ક્યાંનું ક્યાંએ ભટકતું, રખડતું અધ્યાત્મી મારે, અને એવું થયા પછી તેને ટેકાણે લાવવું કે નિયમમાં લાવવું જહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે, માટે પ્રથમથીજ ઉપાય કરવા એ વધારે સાફ છે. રોગ યથા પછી મટવાના ઉપાયો કરતાં તે રોગજ ન થવા પામે તેવા નિયમોનું પાલન કરવું વધારે ઉચિત છે, કારણ કે તેટલો સમય વચ્ચે નિરર્થક જાય છે. અખંડ સન્ધાન રહેવાને જદલે વિમાણંત થઈ જાય છે, અને જોઈએ તેવું ફલ મળતાં વિલંબ લાગે છે. કદાચ અપૂર્ણ પણ રહે છે એજ પ્રમાણે મનને છૂટું મૂકવાથી ધણીવાર જહુ વિપરિત પરિણામ આવેલાં છે. એ તો સ્વામીશ્રીએ ધ્યાની થવાને માટે પ્રથમની અવસ્થાનું મનનું રૂપ બતાવ્યું છે. એમ કરીને ધીમે ધીમે મનને વશ વર્તવાતાં શીખવાનું છે. જો કે એ કામ જહુ મુશ્કેલ છે; તો પણ ધૈર્યના અવલંબનની સાથે તે કાર્ય પાર પાડી શકાય છે. તુખી શલને જમ

વધારે યતનથી જળમાં પ્રવેશાવીશું, તેટલાજ જળના પ્રમાણથી તે હજી આવશે, પણ જો મરજી મુજબ ચલાવવું હોય તો તો ફરતા ફેર વીંટી ફેરીનો છેડો હાથમાં રાખી ગતિ આપીએ છીએ તોના જેવું આ દેશાન્તથી સમજી લેવું. કુળાડવું નહીં, પણ તારવવું તેવીજ રીતે નિયમના ફેરથી સંસાર સાગરમાં મન તુંખી પાત્રને સદાયરણ કે સત્કર્મના હાથમાં ફેરનો છેડો આપી વર્તવાથી આપણું કાર્ય ધણી સુગમતાથી ચઢી શકશે. મનને અનેક પ્રકારની વિચિત્રતાઓ ટળી જશે; અને એક સરખા પ્રમાણથી ગતિ કરતી રહેતી આગળ વૃદ્ધિ પામતી જશે. સ્થુલ દેહમાં રહેલી પ્રકૃતિ બહુ ફેરલામણી છે, તે હવે મનને બમાવી શકશે નહીં. એટલે પ્રકૃતિ ઉપર મનને વિજય પ્રાપ્ત થશે. આ પ્રમાણે ચિત્તની સામ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત થશે; ત્યાર પછી પ્રાણો પોતાનું બળ વધારી શકશે. બુદ્ધિ નિર્મળ થશે, અને તેને લીધે વચારે પણ પવિત્ર બનતા જશે, પ્રાણોની શક્તિ વૃદ્ધિ પામવાથી હૃદયનું બળ પણ વધશે, અને જ્યાં હૃદય બળ વધશે ત્યાં હમેશાં ઉન્નતિ—અભ્યુદય—ઉત્કર્ષ પણ ચલાવ કરશે. જ્યાં જ્યાં હૃદય બળ વૃદ્ધિ છે, ત્યાં ધર્મની શિશિલિતા થયેલી પ્રેક્ષા જોવામાં આવી છે. આટલાજ માટે ધ્યનની ક્રિયાને ધર્મના એક મુખ્ય અને આવશ્યક ભાગ તરીકે ગણી છે, આ ઉપરથી તદ્દમે સમજી શકશો કે ધર્મના દરેક અવયવ રૂપમાં નિયમ અને ધ્યાન શા માટે પ્રથમજ યોજવામાં આવ્યા છે; ચિત્તની સામ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા તેની ફેટલી ખેંચી જરૂર છે. તે વગર 'વિલ'બે કરી શકાય તેમ નથી. નિયમે જોવાથી કે જાણવાથી તો કિમ્મત વગરના લાગે છે, પણ જ્યારે તેનો અનુભવ થતો જાય છે તેમ તેમ તેની કિમ્મત વધારેને વધારે અંકાતી જાય છે, અને દરેક કર્તવ્યમાં રહસ્ય શું છે ? તે સમજઈ જાય છે. એક ધ્યાનનીજ જ્યારે આટલી મહત્તા છે, તો ત્યાર પછી ખીજા વિશેષ ઉપયોગી કે જેથી સમદર્શિતા પ્રાપ્ત થાય, અને આત્માનું અવિનાશીત સિદ્ધ થાય એવી ઉચ્ચતર ક્રિયાઓમાં ફેટલા મહત્તા અને આનંદ રહેલાં છે, તે અનિર્વચનીય છે. પ્રથમ-નિયમ અને ધ્યાનને લક્ષમાં લેઈ તદ્દનુસારવર્તન ચલાવવાથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં પેત્રી અનિર્વચનીયતાનાં ખીજા રહેલાં છે. તે હવે સ્વયં પહે જોઈ શકાય છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ અને મન એક બીજાને આશ્રયે રહેલાં મૂડી જાય છે, અને એક રૂપ યઈ જાય છે, પછી જાનેનાં કાર્ય જુદાં હોતાં નથી.

પ્રકૃતિ ત્રિવિધા મતા : સત્, રજ, અને તમ. જેમ ધણી પ્રસંગોમાં બુદ્ધિ-કર્માનુસારિણી છે, તેમ ધણી ખરા યોગોમાં પ્રકૃતિ : સંગાનુકારિણી પણ જોવામાં આવે છે. આ પ્રકૃતિના મુખ્ય ત્રણ ભાગોમાં પણ દરેકનાં અધમ, મન્દ, મધ્યમ અને ઉમ્મ એવાં સ્વરૂપો હોય છે. અને એ પ્રમાણે ભાગ-વિભાગમાંથી અનેક પ્રકારના મિત્ર મિત્ર પ્રમાણના સંપર્કની અનન્ત ઉચ્ચવિભાગો પણ થયેલા છે. એકજ કૃતિમાં પણ વખતો વખત જુદાં જુદાં સ્વરૂપો ઘડાતાં જાય છે; અને એકના શુદ્ધસ્વરૂપને બદલાવી નાખી લાંબી જીવું સ્વરૂપ આપી લેખું રહે છે. છતાં લાંબાં કાંઈ તદ્દાવત માલૂમ પડતો નથી. એ પ્રકૃતિના નિયમોમાં એક અત્યારિક ભાવ જોવામાં આવે છે. પ્રસંગોને લક્ષને તેનાં ઓછા વધતા ફેરફારો થયા કરે છે. દરેકનો તેના ઉમ્મ સ્વરૂપથી નિશ્ચય

કરવામાં આવ્યો હોય તો તેમાં બહુ નવાઈ પામવા જેવું નથી. એ ઉગ્ર સ્વરૂપોજ કાર્ય સાધક છે. સત્વની ઉચ્ચતા એટલે ઉચ્ચતા સમજવી, છેવટનું છેક ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્વરૂપ જે તેના ખરે ખરા આનન્દ અને સુખનું પ્રમત્ત સ્થાન છે, અને વૃત્તિને નિર્ભણ તથા શાન્ત કરે છે. બાકી બીજી બેના સ્વરૂપો એવાં સુખદાયક નથી. રાજસ અને તામસ પ્રકૃતિની ઉચ્ચતા તેના સેવક પામે જે જે કામો કરાવે છે તેનાં ફળો તુરતજ નહીં મળતાં બધાંનાં એક સામગ્રી એકજ વખતે આવી મળે, એવું પણ જોવામાં આવે છે. અધમતા તો દેખાડતીજ અધમ ફળોને આપે છે. મંદ અને મધ્યમ ગુણોવાળી દરેક પ્રકૃતિના કાર્યને પશ્ચાત્ તુરતજ ફળો જોવામાં આવે છે. જો કે બધી વખત આમજ બને છે, એમ પણ કહી શકાય નહીં. પણ ઘણા ખરા પ્રસંગોમાં એની ના પણ કહી શકાય નહીં. એટલા ઉચ્ચથી હવે તદ્દમે કહી શકશો કે-એકજ વ્યક્તિને તેના સારા ગુણો છતાં પણ એકજ વખતે ઉપરા ઉપરિ દુઃખો કેમ આવી પડે છે. તે હવે સદજ સમજાય તેવું છે. પ્રકૃતિમાં ઉચ્ચતાને લીધે તે પોતાના કાર્ય ક્રમમાં આગળ વધતો જાય છે, અને પછી કેટલો દદ સુધી આગળ વધે છે, અને કેવાં કેવાં કામો કરે છે, તે નિયમક એક દૃષ્ટિથી જોવા કરે છે અને જ્યારે તેની છેવટ હદ આવી રહે છે, ત્યારે તેને નિર્ભણ બનાવવા સારું, અને શુદ્ધ સત્વની પ્રકૃતિનું માન કરાવી તે તરફ વાળવા સારું-એક સામગ્રી તૈયાર કરેલાં ફળોને તે તરફ ફેંકે છે. સૃષ્ટિના નિયમો પોતાનું કાર્ય સાધે છે. જો છેવટની હદ આવ્યા પહેલાં પ્રસંગવશાત્ કોઈ આકસ્મિક કારણથી કાર્ય ક્રમ અટકી જાય તો અને વૃત્તિ પાછી વળતાં સમજી જાય તો પ્રમાણમાં ધણું ઓછું ફળ મળે છે. આ બાબત જ્યારે જોઈએ તેવી સમજવામાં આવે છે, ત્યારે અજાણ્યા થાય છે અને દરેક વ્યક્તિને વર્તનને માટે કેવો એક સીધો સરસ પંથ છે, તેમ યચારિયત જણાઈ આવે છે, અને તેથી આડાં અંધળાં ચાલતાં કેવાં કેવાં વિપરિત ફળો છે, તે પણ જોવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે હવે સુખ અને દુઃખ કેમ ઉદ્ભવી આવે છે. સુખો કેમ પ્રાપ્ત કરી શકાય, દુઃખો કેમ ઓછાં કરી શકાય, તેના યોગ્ય ઇલાજો આ ઉપરથી આપણા સમજવામાં આવ્યા સિવાય રહેશે નહીં. સુખ અને દુઃખ શું છે ? તે ક્યાંથી કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, તે જોઈ શકાય છે. પ્રકૃતિમાં પણ સુખ અને દુઃખ રહેલાં છે. પ્રકૃતિ કેટલુંક સુખ મેળવી શકે છે, તેમજ દુઃખ ઉત્પન્ન કરી પણ તેજ છે. પ્રકૃતિમાં સત્વનું પ્રબળ વધતું જાય પણ તે જુદું, વિચાર અને તર્ક પૂર્વક હોય તો તે સુખ-સન્તોષ પ્રાપ્ત કરી શકે, તે સિવાય તો સત્વ દુઃખદ છે. પ્રકૃતિમાં સત્વનું અતિ-ઉચ્ચ સ્વરૂપ બહુ વિશાલ છે, અને તે પ્રાપ્ત થવા પછી દિન પ્રતિદિન વધતું વધતું જાય છે, અને તે ચાન્ત પ્રદીપ્ત તૈજસમાં તેથી ઓછા તૈજસના સત્વ વાળાં આવી સમાતાં થાય છે. કેટલાંક અજાણ પણ જાય છે. રાજસમાં પણ એમજ બને છે. અને તામસમાં પણ એવુંજ જોવામાં આવે છે. દરેકમાં તેવું ઉગ્ર સ્વરૂપ નેતા રૂપ હોય છે અને બીજા તેમાં અનુયાયી હોય છે. આ પ્રમાણે છે. એટલાજ માટે શ્રી ગીતાશાસ્ત્રમાં વિભૂતિ દર્શન રૂપ યોગમાં શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ સમજાવેલું છે કે: જનાવરોમાં સિંહ હું છું, રમતોમાં ગુરુ હું છું, કવિઓમાં હરના કવિ હું છું. ઋષિઓમાં વસન્ત હું છું.

વગેરે વગેરે જે કહેલું છે, તે તેના ઉચ્ચસ્વરૂપનું યથા દર્શન કરાવી આપવા સાક્ષી કહેલું છે. વળી શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા પ્રાકૃત સ્વરૂપ છે, અને પ્રકૃતિનું પ્રકૃત સ્વરૂપ તો પહેલાંનું છે, કે જેમાંથી તેઓએ અવતાર ધારણ કર્યો. એ મૂળ સ્વરૂપમાં તે આપણને બહુ બહુ વિસ્તાર વાળી લાગે છે અને એ પ્રકૃતિનો એક અંશ-માથા છે, પણ તે પ્રકૃતિની અન્દરજ. બહાર તો તે પ્રકૃતિ કરતાં પણ અતિ સ્વરૂપ વાળી છે. એક બીજાને બુલવતાં જાય છે. પ્રકૃતિ જેમ ત્રણ મુખ્ય અને બાકી અસંખ્ય પેટા વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે, તેમજ માયા પણ ત્રણ મુખ્ય અને બીજા અસંખ્ય વિભાગોમાં વહેંચાયેલી છે. તામસ અને રાજસ ગુણોના દરેક ભાગ અને ઉપવિભાગોમાં યજ્ઞને બુદ્ધિ પાર જાય અને સાત્વિકી માયા, અને સાત્વિકી પ્રકૃતિને પાર મથા પછી તે પોતે ચોતાને ઝાળખી શકે છે. બુદ્ધિ તેમને ઝાળખાવી શકે છે યૌગિક ક્રિયાઓ આમ થવા સાક્ષી ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે. તેના ક્રમ પણ આ કૃતિને પ્રાપ્ત થવા સાક્ષી યોગવામાં આવ્યા છે. હઠયોગ અને રાજ યોગ તેનાં મુખ્ય અંગો છે. અને બીજા કરતાં પહેલું વધારે મુશ્કેલ છે, મુશ્કેલ છતાં રસ્તો હુંકો છે, 'અને નિરંતર સહાયની જરૂર રહે છે દરેક પગથિયે પહોંચ્યા પછી આગળના પગથિયા માટે ગુરૂની સંદાયની જરૂર રહે છે, તેમ છતાં સ્હડવું મુશ્કેલ છે. એકજ પગથિયા ઉપર અનેક કિસાહીઓ ઉભા હોય તેમાંથી ગુરૂની સહાયથી પણ ધણા યોગીજ આગળ જઈ શકે છે. રાજયોગમાં જાણવું એટલુંજ જરૂર છે, અને પછીનું વર્તન પાળવાની જરૂર છે. જે કે રસ્તો લાંબો છે, પણ સુગમ છે, સ્હડવાની મુશ્કેલી વગરનો છે. તેમ તે મધ્યમ વર્ગનો છે. કોઈ ખાસ અમૂક પ્રકારના કાર્યને માટે યોગ્યતા ધરાવતો હોય. એવું પણ જોવામાં આવતું નથી. તો પણ સામાન્યતઃ સર્વ તત્ત્વોનો તે માહી થવા હમ્મે છે. અને આગળ વધવા છતાં પણ એના એજ સ્વરૂપમાં દમેશાં રહે છે. લક્ષ્ય તો બંનેનું સત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવાનું એકજ છે. હક યોગ વ્યવહારથી શુદ્ધ પડી જણાઈ આવે છે, સારે રાજ યોગ વ્યવહારની દિશામાં પણ સામાન્ય પણે જળવાઈ રહેશે માલુમ પડી આવે છે; અને તે તેની કાઠિમાં અતિ હલકા પ્રકારે હોય તો સત્ત્વની વિશુદ્ધિ અને પ્રાપ્તિ તથા સ્થિરતા જળવાઈ રહે છે, આ એ પણ એક સુખ પ્રાપ્તિ અને દુઃખની જીતિનો પરમ સરલ માર્ગ છે, આ સિવાયના હઠયોગ, અને રાજયોગનો એક પણ અંશ નહિ ધરાવતા હોય એવા રસ્તાઓ દુઃખના ઉત્પાદક છે. આવે સમયે પ્રકૃતિનું ઉચ્ચ સ્વરૂપ અને મનની દહીલાઈ તથા અન્ય પ્રતિ તુચ્છકાર જોવામાં આવે છે, પણ બ્યારે પ્રકૃતિ અને મન માર્ગ સિવાય આત્માથી નિર્મળત્વ ધારણ કરે છે. સારે તે કૃત કાર્ય ને સ્મરણમાં લાવી પંચાત્તાપ કરે છે, અને કાં તો તેનાં દ્રવ્યો તેને પ્રસક્ત દેખા દે છે ગ્જાનિ ઉપજાવી જાયલીત બતાવે છે, અને કેમ જાણે કાર્યનો બદલો ન આપતા હોય એવું જણાય છે. એક અતિ હલ પાર સેકાર કરનાર રાજ-રાજસ પ્રકૃતિના આત્મ સ્વરૂપને ધારણ કરતો રાજ યોગ કે હક યોગને મિલકુલ નહીં પિછાનતો હતો, તેના મૃત્યુ સમયે નર હરિણો ચારે તરફ શીંગડાં મારતા વીંટલાઈ વળેલા જોવામાં આવ્યા; અને તે બધાના લયથી ચીસ પાડી મૃત્યુને શરણ થયો. આ તો એકજ વ્યક્તિનો દક્ષિણ છે. પરંતુ આવાં આવાં ધણાં સ્વરૂપો જોવામાં આવે, અને તે બધાનો ઉપરોક્ત કથનની સત્યતા દર્શાવવાનો હેતુ છે.

વળી અર્તિ-ઉમ પ્રકૃતિ-પોતાના સ્વરૂપમાં, આગળને આગળ વૃદ્ધિ પામતી ચાલી જતી હોય છે, સારે રાજસ પ્રકૃતિ અને તામસ પ્રકૃતિને નિવારવાને માટે તહેને લગતા સંબંધમાં કોઈ એવી પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ ઉતરી-અવતરી આવે છે કે તહેને તે ન પહોંચી શકે. ન્યારે બીજા અનેક પ્રસંગો તહેને નિવારવાને અર્થે નિષ્કૂળ નીવડયા છે. દરેક ઉપાય રજા પ્રાપ્તિ થઈ ધુલિમાં મળી ગયેલા છે, અથવા જાય છે, તે સમયે પેલી અવતરી આવેલી શક્તિ રૂપ પ્રકૃતિ સમર્થ ઉપાય કે સાધન રૂપ થઈ પડે છે. શ્રમિત થઈ પાછી ફરેલી પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપો તો કહે છે કે, “ એક જાણે—ને એનાં કર્મ જાણે ” એમ કહી અટકી જાય છે. અથવા અનુચાર સ્થિતિ ભોગવે છે, કદાચ કથનારને પણ અભિમાન વૃત્તિનો આવેશ હત્યજ થઈ કથવા જાય છે, તો તહેને પોતાનેજ કોઈ એવા પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે કે તે અન્ય વ્યક્તિને સમજાવવા જતો અટકી જાય છે; હવે પછી આ સર્વને માટે નિયામક ને ગોઠવણ કરવી પડે છે અને તે એવા પ્રકારની કે,— પેલાં ઉમ સ્વરૂપો ને તે પહોંચી વળે—અથવા પહોંચી વળવાને સમર્થ થઈ પડે. આમ કહેવાતું કારણ એમ કે અવતરતાં વેતજ પહોંચી વળે એવો કોઈ નિયમ નથી, એ તો આગળ જતાં જ્યારે ખરેખરો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય સારેજ કાર્ય કરવાને તત્પર થાય છે, વખતે એવું પણ થાય છે કે પ્રકૃતિનું અત્યુચ્ચ સ્વરૂપ પોતાના પથમાં આગળ વૃદ્ધિ પામતું હોય છે, તત્સમયે પેલું નિવારક શક્તિ સ્વરૂપ પણ આગળ વૃદ્ધિ પામતું હોય છે. ન્યારે ઉમ સ્વરૂપ હક વહાર વૃદ્ધિ પામી તહેને અટકાવવાની કે ફેરવવાની જરૂર છે, સારે નિવારક શક્તિ એક ખરેખર સંપૂર્ણ સ્થિતિને પ્રાપ્ત છે. એક વૃદ્ધ સમાન છે, સારે બીજું પૂર્ણ યોગ્ય છે.

(આલુ.)

મહાકવિ—નાગર.

॥ સર્ગ સંવાદ ॥

(મળેલુ)

દેવી પ્રસાદ—પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ એ ઉભય વચ્ચે સાંપ્રતકાળે મોટો કલહ છે. પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધ ને ઊંડા ઉતરી વિશોધીએ છીએ તો એ ઉભય વડે જ કાર્ય સધાતું જોવામાં આવે છે. હવે એ ઉભયમાંથી કોની ઉત્તમતા કહેવી એ મ્હારી બુદ્ધિને અગમ્ય જ છે. તમે તેનો કંઈ પણ નિર્ણય લાવશો એવી આશા રાખું છું.

શાન્તિ પ્રસાદ—કાળવ્યકતા પરિણમે જન મંડળમાં વિચારનો પરિવર્ત થયા કરે છે, અને એ પરિવર્તમાં જ વિચાર બાહ્યદષ્ટિએ ફળપ્રદરૂપે દેખાય તેને પ્રાધાન્યતા

અર્પવામાં આવે છે. કિંતુ જે શાસ્ત્ર દર્શાવે છે-કાર્ય કારણરૂપવ્યાપ્તિના નિયમોથી અભિરાત છે-તેઓ આ કેવળ બાહ્યબાહ્યદષ્ટિમાં સત્યાંશ કેટલો છે, તેનું નીરીક્ષણ કરી પ્રત્યક્ લક્ષ્ય દૃષ્ટિવડે અધિક સત્યાંશ નીરખવા પ્રવૃત્ત થાય છે. કાર્ય કારણની વ્યાપ્તિના નિયમો વડે રચાયેલી જગદ્ રચનાના એક પછી એક પાના ફેરવી તેમાં રહેલા નિગૂઢ સિદ્ધાન્તોને દઝોચર કરે છે. પશ્ચાત્ત રચ્યુલ દૃષ્ટિ માટે અન્ય રીતવા પ્રત્યક્ષ કરાવે છે. રચ્યુલ દૃષ્ટિને તે રીતિ માન્ય કરવી જ જોઈએ. જો પ્રમાદથી તેમ કરવામાં નથી આવતું તો પરિણામ વિપરીત આવે છે, જેનું કેટલેક અંશે આપણું નિવાસ સ્થાન ઉદાહરણ છે.

બાહ્યદૃષ્ટિ એ પુરુષાર્થવાદી છે. રચ્યુલ દૃષ્ટિમાં અચાનકતા (અપૂર્વાર્થ સમજ) છે અને તેથી જ આ કલહનો ઉદભવ છે. આપણે સદ્મર્યાદા શાસ્ત્રદૃષ્ટિવડે વિલોક્ષીશું તો એ ઉભયમાં રહેલું સત્ય દઝોચર થશે અને ત્યારેજ તેનો નિર્ણય થશે.

પૂર્વે આરંભાયેલું તે પ્રારંભ અને પુરુષના અર્થ માટેની વર્તમાન પ્રવૃત્તિ એ પુરુષાર્થ, આમ ઉભય શબ્દોની વ્યાખ્યા છે. વાસ્તવે તો ઉભયમાં પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ જ છે. કિંતુ એકમાં વર્તમાન છે; જ્યારે અન્યમાં જૂત છે. આટલો જ તેઓમાં વિભેદ છે. આમાં કોની ઉત્તમતા કહેવી અને કોની અનુત્તમતા કહેવી એ પ્રશ્ન જ નથી, કિંતુ જે ઉભય જે રૂપે છે તેજ રૂપે તેઓને સમજવું એજ પ્રશ્ન મનનનીય છે, અન્ય વિવાદની આવશ્યકતા નથી. એજ જ્ઞાન કહેવાય છે. વસ્તુને તેના યથાર્થ રૂપે સમજવું એજ શ્રેયસ્કર છે. સિવાય શબ્દ જાળવડે વાદમાં ઉતરી અચાનકતા ઊંડા કુવામાં પડવું એ અશ્રેય છે, અને તેથી જ વિજ્ઞાનવિદ પુરુષો જલ્પ અને વિતંડા વાદને અશ્રેય ગણી સંવાદને માન્યગણી શાસ્ત્ર, યુક્તિ અને અનુભવથી તરવે. નિર્ણય કરે છે કે જે કદમાણ રૂપ છે.

શાસ્ત્રમાં પ્રારંભ અને પુરુષાર્થ એ ઉભયને એક બીજાથી શ્રેષ્ઠ વર્ણવ્યા છે. આમ જ્ઞાને માટે છે આ પ્રશ્નને લઈ આપણે રચ્યુલ ઉદાહરણરૂપે વિલોક્ષીએ કે જેથી તેમાં રહેલી યથાર્થતા સમજાય છે.

મુંબાઈથી અહમદાવાદ લગભગ ૩૫૦ માઈલને અંતરે છે. બિન્ન બિન્ન કાળે અનેક પુરુષો મુંબાઈથી અહમદાવાદ જવા માટે નીકળેલ. આમાં કેટલાક પુરુષો અહમદાવાદથી પચ્ચાસ માઈલને અંતરે આવી પહોંચેલા, કેટલાકો સો માઈલને, કેટલાકો-દોઢસો માઈલ અને કેટલાક અઢીસો માઈલ દૂર હતા; જ્યારે કેટલાક તેજ સમયે મુંબાઈથી નીકળેલ હતા. પચ્ચાસ માઈલને અંતરે આવી પહોંચેલમાંના કેટલાકો ત્વરિત ગતિથી અહમદાવાદ જઈ પહોંચેલ; કેટલાક ધીમી ગતિથી ચોરેક દૂર રહેલા હતા, જ્યારે કેટલાકો પછીથી જઈશું એમ ધારી ત્યાંજ બેસી રહ્યા. હવે સો માઈલને અંતરે જ્યાં હતા તેમાંના ધણાઓએ અતિ ત્વરિત ગતિથી જાણતાં ત્યાં જ્યાં બેસી રહેલ તેઓને પાછળ મુકી ચોરેક દૂર આવી પહોંચેલાઓને પકડી પાડ્યા. કિંતુ અહમદાવાદ જઈ પહોંચેલ પુરુષોથી તો

તેઓ પાછળ જ રહ્યા. જેઓ ધીમી ગતિથી ચાલતા હતા તેઓ ત્યાં બેસી રહેલાઓની પાસે આવી પહોંચ્યા, અને આગળનાઓથી પાછળ રહ્યા. જેઓ ઘણી જ ધીમી ગતિથી પ્રયાણ કરતા હતા. તેઓ તો પચાસ માઈલને અંતરે બેસી રહેલ પુરુષોને પણ પકડી પાડવા અશક્ત થયા. જેઓ દોઢસો માઈલને અંતરે હતા અને મુંબાઈથી નીકળેલ હતા તેઓમાંના, તિલ્લે, મુદુ, તિવ્રતર અને તિવ્રતમ ગતિના યોગે, એક બીજાથી આગળ વધતા અને પાછળ રહી જતાં; આ સર્વેનું કારણ કાળ અને ગતિની ભિન્નતા છે. સર્વેનું ગતિબદ્ધ સ્થાન અદ્ભુતવાદ છે. પૂર્વકાળે પ્રયાણ કરેલ પુરુષ, ધીમી ગતિથી જો પ્રયાણ કરે છે તો પણ મુંબાઈથી વર્તમાનકાળે નીકળેલ પુરુષથી ત્યાં પ્રથમે પહોંચે છે, અને મુંબાઈથી વર્તમાનકાળે નીકળેલ પુરુષ ગમે તેવી ત્વરિત ગતિથી આવે તોપણ ત્યાં તેની પહેલાં પહોંચી શકે નહિ. તેમજ વિશ્વે પહોંચવા પણ તેને પ્રયાસ ધણી કરવો પડે છે, તોજ ત્યાં પહોંચી શકે છે નહિ તો તેને અતિવિશ્વં લાગશે. આજ પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધનું સ્વરૂપ છે, અને એનાવડેજ તેનો નિર્ણય છે. મિવાય ઉત્તમતા અને અનુત્તમતા એ વૃથા વાદ માત્ર છે.

ઉક્ત દૃષ્ટાન્તથી આપને સમજવામાં આવ્યું હશે જે પ્રારબ્ધ એ ફલ પ્રાપ્ત્યર્થે કરેલ પૂર્વ પ્રયાત્ન છે જેઓ ફલ પ્રાપ્તિ કરી ભોગવવાથી વિમુખ રહેલ તેઓને આ જન્મે વિના પ્રયાસે ફળરૂપ ભોગ સંપ્રુખ થાય છે. જેઓએ યોગ પ્રયાસ કરેલ હશે અને તેની પ્રાપ્તિ માટે અન્ય યોગ પ્રયાસની આવશ્યકતા યોડી હોય છે તેઓ આ જન્મે યોગ પ્રયાસે ફળરૂપ ભોગ સંપ્રુખ થાય છે. અને જેઓએ તદ્યં પૂર્વે કંઈ પણ પ્રયાત્ન નથી કરેલ, તેઓને આ જન્મે અતિ પ્રાસ કર્યા છતાં પણ કંઈ ફળરૂપ ભોગ સંપ્રુખ થતો નથી. પ્રયાસમાં જે ફળરૂપ ભોગની વિભિન્નતા દૃષ્ટિ પામ્યાં આવે છે, તે આને લાગે છે, પૂર્વે ફળ માટે કરેલ અપૂર્ણ પ્રયાસ જો આ જન્મે પુરુષાર્થ વડે પરિપૂર્ણ કરવામાં આવતો નથી તો ફળરૂપ ભોગથી વિમુખ જ રહેવામાં આવે છે, અને તેથી જ પ્રારબ્ધની સાથે પુરુષાર્થની આવશ્યકતા છે, કે જે સાંપતકાળે સુખ્યમનાય છે.

ઉક્ત સર્વે આધુનિક પ્રવૃત્તિને અનુસરી કહેવામાં આવ્યું, 'કિંતુ આર્થસિદ્ધાન્તકારો પુરુષાર્થ-ક્રિયામાણ અને પ્રારબ્ધ એ ઉભયને સચિત્તની સાથે મેળવી કર્મબ્યવસ્થાનિયોજ છે. તેઓનો અભિમત એવો છે કે જે કર્મ જે છે તે અનાદિ છે. અને પૂર્વ પૂર્વ કર્મો ઉત્તર ઉત્તર કર્મોના કારણે થઈ, કર્મની અનંત જળ અનંતકાળ માટે ગુણે છે. મન, વાણી અને શરિર વડે જે જે કર્મો વર્તમાનકાળે કરીએ છીએ તે સર્વે ક્રિયામાણ કર્મો કહેવાય છે. વર્તમાનકાળે જે કર્મો ફળરૂપ ભોગ ઉપજાવવા અશક્ત છે કિંતુ જે કર્મો, હૃદયમાં પ્રતિબિંબિત-સંસ્કારરૂપે રહે છે, અને પૂર્વે કરેલાં અનેક કર્મો, જે હજી અપકવ છે, તેઓમાં તે મળી જાય છે. તેઓ સચિત્ત થઈ રહે છે. સચિત્ત એ અનંત કર્મોનું સંગ્રહસ્થાન છે. એમાંથી પ્રારબ્ધ કર્મોનો ઉદ્ભવ છે, ફળ આપવા માટે તત્પર થયેલા કર્મોનો,

આરંભથી તે અંત સુધીનો કાળ, એ પ્રારબ્ધકર્મ-કહેવાય છે. એ પ્રારબ્ધકર્મે જેઓ વિ-
શ્વશક્તિના નિયમાનુસાર નિર્માયલા છે તેનો કદી અન્યથા ભાવ થવાનો નથી. અને તેથી
પ્રારબ્ધજ્ઞ જ્ઞાન માટે પ્રાધાન્ય હોઈ બળવત્તર છે. આમ હોવાથી પુરુષાર્થનો અનવ-
કાશ રહે છે, એમ કોઈ પ્રશ્ન કરે તો તેને માટે, આ પરિહાર છે. પ્રારબ્ધ કર્મો જે છે
તેઓ જે રૂપનાં પરિણામો ઉપજાવે છે. એક વાસનારૂપ પરિણામ અને અન્ય, જ્ઞાનરૂપ
પરિણામ. આપણે ઉપર કહી ગયા તેમ જ્ઞાનરૂપ પરિણામમાં કદી અન્યથાભાવ યદ્ય શ-
ક્યો નથી. કિંતુ જો મનુષ્યત્વા પુરુષાર્થ માટે પ્રવૃત્ત થાય તો, વાસનાના સ્ફુરણમાં
આ અન્યથા ભાવ કરી શકે છે, અને વારતવે ત્યાંજ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ છે. એ પુરુષાર્થ-
થી શી ઇચ્છતા પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રશ્ન માટે એજ પરિહાર જે, શુભ પ્રારબ્ધ કર્મોથી
યતાં શુભરૂપ સુખદજ્ઞાન અને શુભ વાસના માટે અન્ય પુરુષાર્થની આવશ્યકતા નથી,
કિંતુ આપણે તેને પુષ્ટિ આપવા માટે પ્રયત્ન કરીએ તો તે વધારે કલ્યાણરૂપ છે. પરંતુ
અશુભ કર્મોવડે યત્ની અશુભ વાસનાને આપણા પુરુષાર્થવડે અટકાવીએ અને શુભવાસ-
ના સ્ફુરવાદ્ય, શુભ કાર્યમાં જ પ્રવૃત્ત થઈએ, તો તેનું પરિણામ એ આવે છે જે, જ્ઞાન
તો થવાનું હશે તે થશે કિંતુ સદ્વાસના અને સદ્કર્મવડે આપણા અંતઃકરણમાં શુભ
કર્મોની છાપ પાડીએ છીએ જે અંતઃકરણમાં સંસ્કારરૂપે રહી ભવિષ્યમાં આપણું કલ્યા-
ણ કરશે. જ્યારે અશુભવાસનામાં પ્રવાહિત થઈશું તો પુનઃપુનઃ અધમાતમાં જ ઉતરતા
જઈશું અને તેથી જ વાસનાના સ્ફુરણમાં અન્યથાભાવ કરવા પુરુષાર્થની અવકાશ
સહ સાર્થકતા છે.

પુનઃ એ સર્વનો ઉપસંહાર એજ કે સુખ દુઃખરૂપ ફલભોગ ઉપજાવવામાં પ્રારબ્ધ
પુરુષાર્થ કરતાં બળવત્તર છે અને પ્રારબ્ધ થોડો હૃદયગત સ્ફુરતી શુભાશુભ વાસનાને
સ્વેચ્છાનુસાર અન્ય માર્ગ પ્રતિ લઈજવામાં પુરુષાર્થ પ્રારબ્ધ કરતાં બળવત્તર છે. તેજ
તેનો સ્વાર્થ નિર્ણય છે, ન્યાય છે.

પુરુષોત્તમ દ્વારિકાંદાસ,

ઉપાસના અને ઓં શબ્દનું ટુંકું વ્યાખ્યાન.

(મળેલું.)

(અનુસંધાન મત વર્ષ ૫૪—૧૮૩.)

હવે એટલું તો તકી કે મુંઝકે ઉપાસનામાં કહ્યું છે તેમજ ગીતામાં પણ એજ અર્થ પ્રકટ થયો છે કે સંસાર વૃક્ષ કે જેને ધર્માધર્મથી થતાં કર્મ રૂપી ખીજ છે, અને અવિદ્યા રૂડી જમીન (Soil) છે તેનાં મૂળ જાણે અને નીચે પ્રસ્તાર—શાખા પર્ણ છત્યાદિ. હવે એ વૃક્ષનું મૂળ સમજાય; એટલે ધર્માધર્મ—કામ, ક્રોધ આસક્તિ—રૂપી ખીજનું સ્વરૂપ જણાય; એટલે વળી જે ખીજ અવિદ્યાની જમીનમાં ઉગી શકી રહ્યું છે તેનું રહસ્ય જણાય; સારે એ વૃક્ષનો નિર્મૂળ પણે હઠેદ કરવો મુશ્કેલી સુકર થઈ પડે. તો આવા હેતુથી મુશ્કેલીને ઓંનું ધ્યાન ધરવાનું આવશ્યક છે. સર્વ કર્મનો સંન્યાસ થાય અને વિષય સંસારમાં, બહિઃસ્થિતમાં. સમષ્ટિમાં આખા જલનના સ્વરૂપનું ખરૂં જ્ઞાન થાય માટે સંકેપથી, યોગ વાણીના નિષ્કેપથી, ટુંકાઆધારે, નમન કરીએ અર્થ સમર્થ; પણે માત્ર આ સાધી શકે છે. દર્શન તરીકે એક દષ્ટિ મર્યાદામાં આવતા આકાશ માત્રનું વર્તુલ કલ્પનામાં દેરવાનું યતન કરીએ તો તે પૃથ્વી ઉપરથી શરૂ થઈ પછી આગળ નહિંજ વધાય; પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે વર્તુલ દેરવાનું જાણેથી શરૂઆત કરતાંજ કાવશે. માટે જાણેથી શરૂ કરીને, એટલે ધર્માધર્મ ખીજમાંથી આરંભનો ઉદ્દેશ મણીને વચસા અવકાશમાં અવશ્ય આવવું પડશે માટે પછી સાંધી પૃથ્વી ઉપર પડશે; એટલે મનુષ્ય યોનિમાં ઉપર કલા પ્રમાણે અવતાર યયો. પરંતુ એ એકનું રૂપ માત્ર સમજાયુ. હવે એ આધારઃ ઓં ઉર્ધ્વ લોક { ઉર્ધ્વ મૂળ, મધ્યાવકાશ { અધઃશાખ પૃથ્વી {

હવે આમાં શું થયું તે સમજવા જરૂર છે. મધ્યાવકાશમાં જરા વાર ટકી રહેવાથી જન્મેનો મેળાપ, એકત્ર બાંધ થાય છે, એટલે જિંદગી લોકે ખીજનું નામ ખાસ નથી અપાતું) અને પૃથ્વીને જોડી દેવાય છે. કારણ કે ધર્માધર્મનું ખીજ નીચે શી રીતે આવે તે ઉપર એનો આધાર રહે છે. ઉપનિષદોમાં બધે—નૃદદારપ્રવક મુખ્યત્વે—વાંચવામાં આવે છે કે કર્મ—પુણ્ય અને પાપ—એમાંથી જે જે સારાં ધર્મ, આચાર, વેદોક્ત વિધિ પ્રમાણે થયાં હોય તેમાં જે જે આહુતિ આપી હોય તે વડે, ચરણોતે દેહ બંધાય છે અને એ દેહ આપોમય માટે જાણે વાસ થાય છે. વળી એ દેહ યગ—ધૂમ જાણે મયેલ તેના ધરને બંધાયેલ છે માટે તેનું સ્થાન ઉચ્ચે હોય. હવે જે ઝોઝો અને સંજળ સમૃદ્ધ આવા યજ્ઞ તપ દાન વિગેરેનો હોય તેાં રહે છે, અને ભોગો ચંદ્ર લોકમાં ભોગવ્યા પછી નીચે પૃથ્વી ઉપર યોગ્ય યોનિમાં અવતાર ધરે છે. પરંતુ એવો સમૃદ્ધ બળવાન ન હોય તો તે

ચોડા કાળ પછી તરતજ જળ મચનનું-ઓગળા જઈ તેનાં પરમાણુઓ અત્ર તત્ર ઉરાગતાં ઉરાગતાં વાયુનાં જોરથી મધ્ય ભાગે આવી અટકે, વળી ઉપર ચડે; એમ તાણ એ ચ ચલા કરામથી ચોડા કાળ વચલા પ્રદેશમાં કાઢવો પડે છે; અને એ વચલો બામ ઉધ્વ લોક અને પૃથ્વીને એકત્ર મેળવે છે માટે સંગમ સૂચક બિંદુ જેવો આકાર વચમાં થઈ રહ્યો છે. એ ઉપર કહેલ વારિ બિંદુઓ વર્ણના આકારમાં પૃથ્વી ઉપર પવન વિગેરેના જોર વડે યોગ્ય કાળે પડે તેમાંથી ધાન્ય શામ કે જે 'ધાન્ય' મનુષ્ય ખાવ અને રેતસ રૂપે આ યોનિમાં સિંચન કરે, તેથી એ ધર્મ અધર્મથી વીંટળાયેલ મનુષ્ય અવતરે. આ વિષય વળી વધારે અગાધ; પરંતુ અહિં તેનું પ્રયોજન નથી. અહિં તો માત્ર ઊં નો પેહેલો આકાર શી રીતે અને શા માટે અમુક થયો એ જણવાનો ખરો ઉપયોગ હતો. હવે વળી આગળ ચાલતાં પહેલાં ઊં વિષે પ્રથમ ઉપનિષદ શું વધારે કહે છે તે તપાસીએ, ઊં એ અપર અને પર બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે; અર્થાત્ નિર્ગુણ બ્રહ્મ તેમજ સગુણ એટલે માયા સમેત બ્રહ્મ જેને દિરૂપગત્ત્વ કહેવામાં આવે છે તે ઊં છે. વળી તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે: ઊં નું ધ્યાન એકાગ્ર નિતે કરાય તો અંબર પદ પાંખે તે પહેલાં ઈંદ્રિયોની શક્તિ અધિક થાય: કર્ણ વધારે અવાજ—સૂક્ષ્મમાંથી સૂક્ષ્મ એટલે પરા પરચની ઇલાદિ—બધા સાંભળે. વળી માંડુક્ય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે: કાળ દિશાના અર્ધન તોડીને ઊં એ સર્વ અનંતતાનો પ્રકાશ કરે છે; અને પછી આત્મા જગદવસ્થામાં વૈશ્વાનર રૂપે ઊં ને ધટાવતાં એનું વર્ણન્યું છે કે એ સ્વરૂપ ને ઉપરનો વાદળ આકાશ ખરતલ રચાને, સૂર્ય આંખ રચાને, વાયુ તેનો આગ્રોચ્છવાસ, સર્વ-મધ્વ-ગત વાતાવરણનો જાળ તેનું શરીર, પૃથ્વી તેના પગ, અને ધાન્ય તેનું રેતસ તેમ યજ્ઞનો અગ્નિ તે તેનું મોં ને ઉપરાંત ઊં ને ત્રણ વેદો, ત્રણ લોક, ત્રણ શક્તિના શુભો—સત્, રજઃ, તમઃ ત્રણ કોષ અને બ્રહ્મા એ ત્રણ દેવો ઇલાદિ મહિમાથી વર્ણન કરાયેલું હર કોષ ધર્મ મિત્ર સદા વાંચવામાં આવશે.

અવિનિશ્ચય—અખંડ નાદ ધ્યાન કરે છે; પરંતુ તે સાંભળવામાં આ ઉપર કશા પ્રયાસ શક્તિ પ્રગટ કરવી પડે છે; એ નાદનું કાંઈક અંશે સમાન સ્વરૂપ કહીએ તો પશ્ચિમના શાસ્ત્રમાં Music of the Spheres નામના વચનમાં સમાયું છે. જે નાદ અખિલ વિશ્વમાં પ્રસાર પામ્યો છે અને દરેક ગતિના એકત્ર એકાકાર સમૂહ—ધ્વનિ જે આપણી કલ્પનામાં પ્રાકૃત જનને પણ આવી શકે તેવો દિવ્ય પ્રકારનો કાંઈક નાદ હશે એમ સદૃશ અનુમાન હર કોઈને થઈ શકે. જે ચાર ભાગમાં જ્યારે વધુના રજકણો ઝંઝા વાતને સમયે દેશ કાળના માપમાં પૂરાઈ રહીને પણ જે સુસવાટ કરી શકે છે તે સુસવાટને રચાથી બિંદુ કરી આપણી કલ્પના શક્તિથી મર્યાદાને વિરતારથી સામર્થ્ય જન્યરવા દ્યએ તો એક એવો અખંડ નાદ સર્વ સમગ્ર વિશ્વમાં ઉત્પન્ન થતો કલ્પી શકાય કે જે નાદ સર્વત્ર ફેલાઈ ગયેલ અને સતત વ્યાપી રહેલ તે સૃષ્ટિ નિર્માણ કાળે થયેલ હોવો જોઈએ. આ નાદ સૃષ્ટિ નિર્માણ કાળે થયેલ પરંતુ તેને દેશ કાળનું માપ નથી; એવી રીતે હોવાથી ને આ અથવા ગમે તે સમયે સાંભળવામાં આવવો જોઈએ, છતાં અમુક માણસોએ જોને અનુભવ કરવા સમર્થ છે, તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે જેણે શ્રવણ શક્તિ એટલે સુધી તીવ્ર કરી હોય કે પરાપર્યંતી હતાકિ સર્વે વાગવિભાવ સાંભળી શકે. માત્ર આવો યોગાભ્યાસ સદૃશ હોય તેજ આ સાધના પ્રાપ્ત થાય છે અને ઉપરે સિદ્ધિ મળે છે. એટલા માટેજ ઈંદ્રિયો માત્ર રસ નાખી અમુક રીતે યોગાભ્યાસમાં કેળવવી આવશ્યક માની છે.

પરંતુ વળી ખીલ રીતે વાક તથા વાયુને અતિ નિકટ સંબંધ યોગશાસ્ત્ર પણ માને છે. અર્થાત્ વાકનું શ્રવણ કરવા સાર, વાયુમાં ગતિ થયેલ ધ્વનિ, આકાશમાં સંચાર કરને કરતે, શ્રવણેન્દ્રિય ગ્રાહ થાય, એવી દરેક વાક પ્રત્યે શ્રવણેન્દ્રિય તીવ્ર થવી જોઈએ. આ વખત વળી એટલું કહેવું ઘટે છે કે સમઘિમાં જેનું તેનું જ બરાબર વ્યક્તિમાં વ્યક્તિ તો સમઘિના ભાગજ છે; માટે પિંડમાં પણ જલ્દાઈ જેનું રહે, અને બંને એક સંધ એક રાગ, એકજ સ્વરૂપે યજ રહેલની ખરી પ્રતીતિ થવી જોઈએ. આટલા માટે ઝંઝાનું મનન એનું દૃઢ અમુક રીતે કરવાનું કે જેથી સમગ્ર વિશ્વરૂપ તેમાં સમાય અને એનું ગાન મુમુક્ષુને પૂર્ણ પ્રકારરૂપ થાય. છાંદોગ્યોપનિષદમાં કહેલ છે કે: ઝંઝા એ શબ્દ વાક પ્રાણ કે વાકવાયુનું મિથુન છે; અને વાક અર્થાત્ શબ્દ=અવાજ; તેમજ પ્રાણ વાયુ અર્થાત્ પવન. વિજ્ઞાન—જડ—વાદીઓના મત પ્રમાણે સર્વના જાણવામાં છે કે પવનની અમુક ગતિથી શબ્દ=અવાજની ઉત્પત્તિ છે તો અહિં આ ઉપનિષદમાં પણ વાણી અને વાયુને ઝંઝા=દિવ્યનાદમાં સમાયલાં, એકત્ર રહેલ, અર્થાત્ પૂર્ણ સત્તાથી પોતાના વ્યાપાર કરતા સમજવાના છે. વાણી તથા વાયુને એકત્ર મેળ છે એનું સ્વરૂપ એજ જગ્યાએ પ્રકટ કર્યું છે જ્ઞાતિ રમ્ય છે. તે જ કે ઝડગેદ જે માત્ર વાણીની પ્રતિમા લેખાય અને સાત્ર વેદ ગાયન પ્રકાર હોવાથી વાયુ સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતો મનાય, એટલા ઉપરથી એમ કહેલ છે કે જાણી—ઝડ અને પ્રાણસાત્ર એ બેનું મિશ્રણ, એકમ ભાવ ઝંઝારમાં છે. એમ સમજીને તેનું ધ્યાન કરવું. વરગુહ, જ્યારે પ્રથમ શબ્દ જ્ઞાના મુખમાંથી ઉપર

કલા મુજબ નિઃસાર પામ્યો સારે ઊં બોલાયો અને પછી ઋચા 'ચર' થયું; એ ઋચાનો ગાયન પ્રકાર થયો, સારે પણ તેને ઊં સાથે વધારે સંબંધ રહ્યો; કારણ કે ગાયનને અમુક ધ્વનિ, અમુક તાદ, અમુક તાત, એ વધારે કેળવવાનો વિષય થાય છે. માટે ઋચનો સાર સામ અને સામનો સાર ઊં; એ પ્રમાણે છાંં ઉપાં માં કહેલ છે અલંત સદ્મ સ્થિતિએ રહેલ વાક જ્યારે વધારે સ્થુગપણે આવિર્ભાવ પામે સારે તે પ્રથમારંભથી ને સ્થુજ ભાવ પામતાં મુધી વાયુનો અત્યંત સંચાર થાય અને પછી વાણીનો પ્રાદુર્ભાવ બને; માટેજ સામ સાથે—વાયુ કે પ્રાણ સાથે—અધિક નિકટ સંબંધ ઊંકારનો ગણ્યો; અને ઋચ અર્થાત્ વાક્ કે શબ્દનો પ્રકાશ તે પછી થાય છે, માટે એટલે અશે તેનું દૂર પાણું. આ સમુદ્યુતી જડ—વિરાન વાદીઓને રચીકર થયો ?

વળી બીજી રીતે જોતાં પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં આજ રીતે ઘટાનવાતું છે, અને તેનું સાધન યોગજ છે. પ્રાકૃત કલ્પનામાં પણ એટલું તો સદજ આવી શકે છે કે ઊં શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરતે કરતે અથી શરૂ કરવું પડે છે; અને ઉ સાથે લેતાં, જે શ્વાસ લાંબી મુદત ટકાવી શકવા કોઈ સમર્થ હોય તો, ઘણે લાંબે વખતે અ ને ઉ મળી જઈ શકે છે; અને છેવટે મ બોલતાં વારનેજ મોંના હોઠ બંને બીડાઈ જાય છે. એ બોલાયો કે ઊં પુરું થયો પણ વળી સાથે સાથેજ, શબ્દ—અવાજ ને આકાશમાં ઉત્પન્ન થયો હતો તેનો તાત્કાલિક નાશ થયો. કદાચ થોડી મુદત રહ્યોકારો “ મમા ” થી ઉત્પન્ન થયેલ, અને ને છાનિ—મૂં મૂં.....એવો ધઈ રહે, પણ તેનું આકુષ્પ તો કેટલું પોહોંચે ? હવે એ શી રીતે અ અ અ અ અ.....ઉ ઉ ઉ ઉ ઉ.....મૂ મૂ મૂ.....તે આવા જેવા તેવા આકારમાં સમજાવાથી કાંઈક ખ્યાલ આવશે. અને પોતાના શ્વાસના ટકાવના સામર્થ્યનું ને પ્રમાણ તે પ્રમાણે લાંબી ડુંકી મુદત રાખી શકાય છે; તેમજ ઉ અક્ષરને પણ મ બોલ્યા કે હોઠ બીડાયાથી તો મૃત્યુજ થાય; પછી જરા ખોડો બોળડો ધ્વનિ નીકળે તે “ મ ” નેવો. આમાં એટલું સચન કર્યું છે કે: અખિત વિષ સ્વરૂપનો સમાવેશ થઈ જાય એવા વર્તુલ આકારમાં આકાશ રોકવા પ્રયાસ કર્યો હોય તો ઉપર જતાવ્યા પ્રમાણે અ થી શરૂ કરી, એટલે સ્વર્ગના અવકાશને વર્તુલાકારની બાથ બીડાવી, નીચે ઉતરતે ઉતરતે જ્યાં પર્જન્ય વાસ છે ત્યાં આમગ સંગમ ગણ્યો છે, અને ત્યાં આ ઉચ્ચારણ કરવામાં પણ અ અ.....(કરતે કરતે)—ઉ ઉ ઉ..... જ્યારે બોલાય છે, ત્યારે આકાશમાં બનેનો સંયોગ થવાથી જો બની જાય છે, તે દર કોઈ અનુભવ કરી પોતાના સ્વતંત્ર જ્ઞાન સાર સિદ્ધ કરી શકે એવી વાત છે. હવે ઉપર લખેલ ભાગમાં જતાવ્યા પ્રમાણે સ્વર્ગ સ્થાનમાં જ્યાં ચંદ્ર લોકમાં ઉપાસક યજ્ઞમાન ક્ષય બોગવે છે ત્યાંથી પાછો નીચે, ક્ષીણ પુણ્ય થવાથી, આવે ત્યારે પાછો વચલા પર્જન્ય સ્થાનમાં અટકે; અને ત્યાંથી ભત્ત્ય લોકમાં જન્મ સ્થાન પૃથ્વી સાથે અ અને ઉ ના સંયોગને મેળવે, કે જન્મની પ્રાપ્તિ; અર્થાત્ એક શબ્દ—એનિનો નાશ અને બીજીની પ્રાપ્તિનું સ્થાન ચંદ્રલોક, કે ને ઉપરના ચિત્ર મોઢેનું છેલ્લું પાંખડું વર્તુલ આકાર મોઢું છે. વળી અદિ-આં પણ હોઠ બંધ થવાથી આં નો શબ્દ—જન્મ નવો કરવો

પડે છે, અને એક શબ્દ થોડાં નાશ માનવો પડે છે. વળી બીજી રીતે જોતાં જે સંસાર વક્ષને ધર્માધર્મ—બીજા ફાલી ફાલીને મધ્ય રચાનીય પર્જન્ય લોકમાં વિસ્તાર અટકે છે, તેનાં પશું, કુલ, ફળ બધું પૃથ્વી ઉપર અડકીને રહે છે; તે ફળ, પૃથ્વીમાં જન્મ ધર્માધી ભોગવાય છે એટલુંજ નહિં પણ તેજ ફલાનુરોધ બીજા કર્મ સરણિએ અવિચ્છિન્ન ધારાએ વહી જાય છે. તે મ. બોલી રહ્યા પછી જે શબ્દ—ઉચ્ચારણનો નાશ થયો વર્ણવ્યો તે બતાવી આપે છે. !

ઉપર કાઢેલા ચિત્રમાં તો ઉપાસક ને કર્મ, શુદ્ધ ધર્માચરણનાં, બક્ષિત ભાવ સહિત, હોવાથી પુણ્ય લોકમાં ગતિ થાય છે, એ ફળ ઉપાસનાનું એવું બતાવ્યું; પરંતુ ઓમ એ તો પવિત્ર બ્રહ્મનું નિર્ગુણ સ્વરૂપ છે તે વિષે શું ? ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ ॥ વળી ચિત્રમાં તો ઓમ નું પહેલું ઓમ એટલુંજ સ્વરૂપ આપ્યું; પણ ઓમ આવો આકાર રહી ગયો, તે વિષે કહેવું બાકી રહે છે.

શ્વાસો શ્વાસ લેતી વખતે, આમ્ય કદંગી રીતે વિચાર કરીએ તોપણ એટલી ખાતરી થાય છે કે, “ હ્રાશ ” એ વચન નીકળે સારે ઉગ્રતા ઉપતાપ વિગેરેની શાંતિ યદ્ય હશે એમ લાગે છે; એ એવું સૂચવે છે કે શ્વાસ માંહે ને માંહે નીચે ઉતારવો હોય સારે “ સુસવાટી ”—વાચક “ સ ” અક્ષરનું ઉચ્ચારણ, પ્રત્યેક મનુષ્યના મુખમાંથી થતું સંભળાય છે. કાંઈને થાક લાગ્યો છે તેની શાંતિ યાવા સાર “ સ સ ”—એવો અવાજ સંભળાય છે; અને એજ પ્રભાવે શ્વાસને હવે ચઢાવવો અથવા માંહે લેવો હોય સારે જે ઉચ્ચારણ થાય છે તે “ હ ” અક્ષરનો છે. ખરું જોતાં એમ છે કે યોગાભ્યાસમાં “ અક્રુપા જપ ” ના નામથી ઝાળખાતો “ હ્રસ ” નામનો અવાજ અથવા “ સોહ ” એ ધ્વનિ થવાનું કારણ એટલું છે કે, “ સો ” અક્ષરના ઉચ્ચારથી અપાન વાયુનો દેહ માંહે રોધ કરવાનો; અને “ હ ” નો ઉચ્ચાર કરી પ્રાણવાયુ ને ઊંચે ચઢાવી નાક વાટે બહાર લાવવાનો છે. આ બે પ્રાણાપાનની ક્રિયા હૃદય પુંડરીક પાસે બંધાય છે તેનો દેખાવ ગળીએ તો પણ આ ચિત્રમાં માત્ર અસાર સુધી ઉપર દર્શાવેલ ભાગ યદ્ય શકે; અર્થાત્ પ્રાણ { ગાંઠ—અપાન

પરંતુ બીજા ભાગનું વિવેચન કરવા પેટેલાં એટલું કહેવું જરૂર છે કે સાથે સાથે “ સોહ ” એ એકાકાર વાય શબ્દ છે અહંXસઃ=મહં—બ્રહ્માસ્મિ અર્થાત્ જે અબેદ તત્ત્વમસિ મહા વાયમાં સમાયો છે તેજ અબેદ એકાકારયણું, પ્રલગાત્મા તથા પરમાત્માનું એક બતાવનાર છે; અને એટલા માટે ઓમકાર સર્વ વસ્તુમાં શ્રેષ્ઠ; અને સર્વ વેદમાં અગ્ર પ્રતિષ્ઠા પામેલ ગણાયેલ છે. “ હ્રસ ” “ હ્રસ ” એવું રટણ પર્યવસાન પામતાં માત્ર ભ્રમણાથી બાસે છે કારણ કે “ સોહ ” “ સોહ ” એમ રટણ કર્યા કરતાં એક બીજા આગળ પાછળ આવતા એજ શબ્દના ઉચ્ચારણમાં હ્રસ એ ઉચ્ચારણ જાણે યંત્ર હોય નહિં એમ બાસ થાય છે. —રામ રામ રામ લાંબા કાળના રટણમાં

કોઈ વાર મરેા મરેા એવું અલંત અનર્થક વચન સમજવાની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી રીતે એમ છતાં “ હંસ ” નો અર્થ નથી એવું નં સમજવું કારણ કે “ હંસ ” એટલે પણ પ્રલગાત્મા એવા અર્થની પ્રતીતિ થાય છે, માટે ઉચ્ચારમાં તેા ધણો અર્થ રહેલો છે; બૂલમાં બ્રાંતિમાં પણ કાંઈક ન્યુનાધિક રહસ્ય વર્તાવાળા કરશે. ગુજરાતી કવિ વર્ગમાં પણ “ સોહ ” નું ભાગીને, સંધાપેલ ભાગ અલગ કરી અર્થ સ્વરૂપ પ્રકાશ પમાડ્યું છે તે પણ વિચિત્ર કૃતિ લાગતાં આનંદ આવે છે; સ્વચ્છોદ્ધ—આમાંથી સ તથા હ ને દૂર કરતાં કેવળ નિર્લેપ પણે એમાં રહે છે; અર્થાત્ આવરણથી મુક્ત થયેલ, આત્મા પરમાત્માનું ઐક્ય સ્વરૂપ.

હવે પરમાત્મા બ્રહ્મમાંથી અસંખ્ય સંસારી જીવોની ઉત્પત્તિ થઈ અનંત કાળ સુધી અગાધ સ્થળ મર્યાદામાં ધ્રુમરીઓ ખાધા કરે છે; એ સૂચક દેહ—સ્વપ્નમાં ભ્રમતાં મોદ પાશથી બંધાપેલ અને પરબ્રહ્મથી વિમુખતા ધરાવતાં જીવો માત્રની ગતિ દર્શાવનાર ચિત્રના ભાગમાં છે તે આ પ્રમાણે:—

જ્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આત્મા પરમાત્માનું ઐક્ય થાય છે, ત્યારે એક આલંકિક મુક્તિ ન થવા છતાં, અવિધાને દીધે કામનાથી થયેલ કરમના ધરમાધરમ માંહેની વાસના રહી જવાથી ને રિચિતિ થાય છે, તે ઐક્ય ભાવ પામ્યા છતાં જીવને શિવના મિલન થવા પછી પણ પાછું સંસાર સરણિમાં ચડવું પડે છે. પરંતુ એ સરણિનો અલંત નાશ અવિધાના નાશનો સહભાવી છે; તેથી જ્યારે આ અનંત સરણિ બંધ થાય છે, ત્યારે જીવ શિવ એકાકાર થઈ જાય છે. એનો અંત માત્ર આવે છે ત્યારે અવિધાનો અંત અને મૂળ સદ્ જ્ઞાન સ્વરૂપનો આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. આ વાત ઉપર અરધ ચંદ્રાકાર અને તે માંહેનું બિંદુ પ્રકટ કરે છે:—

સંસાર જાગની ઉપર જવાના અપર બ્રહ્મ તથા પરબ્રહ્મની ઉપાસના એમ બે મારગ હોવાથી નીચેનો વિમુખતા સૂચક મારગ છેક અધમ કરમ કરનારની સસાર સરણિ બતાવે છે, અને ઉપરનો ભાગ ઉપાસનાથી પ્રાપ્ત થયેલ પુણ્યને બળે ચંદ્ર લોકમાં રિચિતિ; પરંતુ સાચી અધોગતિ ન કદાપિ થઈ ઉચ્ચતર રિચિતિ થવા કરે છે; એવું દરશાવનાર અરધ ચંદ્ર છે બિંદુ એકાકાર કરનાર તેજ. આ અરધ ચંદ્રનો આકાર માયાનું દરશન પ્રકટ કરાવે છે એમ કહેવું પણ અયોગ્ય નહિં ગણાય. કારણ કે બ્રહ્મથી અલગ છતાં બ્રહ્મને તેના પ્રયોગથી સચુચ્છ કરી મૂકે છે એટલે મ ને મૃત્યુ વાયક ઉપર કહો તે પ્રમાણે મૃત્યુથી જોડાતા જીવની સમેત શિવનું સ્વરૂપ* થઈ ગયું. વળી એના સંમિલનથી વિમુખતા ને સંસારી અવસ્થામાં જીવની શિવ પ્રત્યે હોય છે તે પણ આવી ગઈ કહેવાય.

શંભુપ્રસાદ વિ. શિવપ્રસાદ મેહેતા.

* આને માટે માયાનું સ્વરૂપ બીજે પણ આ પ્રકારે વર્ણન કર્યું જેવામાં આવે છે:—વૈદ્રસ્યેયશરાસનસ્ય દધર્તૃ મપ્યે લલાટ પ્રમો—અર્થાત્ ઉદ્ધના શરાસન કે અરધ ચંદ્રના આકાર જેવી મધ્ય લલાટમાં ધ્રુતિ, પ્રભા, પ્રકાશ—ધારણ કરનારી માયા; ઇલાદિ.

॥ સુખની કીમત ॥

નીતિવિદ્યાના ભેખડો વારંવાર " દુઃખની કીમત ઉપર " બાર મૂકે છે, તથા જાણે કે આનંદ પ્રકૃતિ વાળી પરમાત્મસત્તામાંથી આવિર્ભાવ પામતી એક સદ્ધિમાં તેની હાજરી માટે કેટલાક ખુલાસાની જરૂર હોય તેમ દુઃખ અને શોકની હયાતીનાં કારણો આપવામાં આવે છે. સુખનો અનુભવ થવાની બાજતને સ્વાભાવિક જેવી ગણી સેવામાં આવે છે; પરંતુ દુઃખ પણ અનુભવાવું જોઈએ, એ બાજત માટે એકદમ ખુલાસો આપવાની માગણી કરવામાં આવે છે. " આવા પ્રકારનું દુઃખ ભોગવવા માટે મેં શું કર્યું હશે ? " આવા પ્રકારનો એક પ્રશ્ન વારંવાર પુછવામાં આવે છે. " અમુક પ્રકારનું સુખ ભોગવવા માટે મેં શું કર્યું છે ? " આવા પ્રકારના પ્રશ્ન વિશે ઘણા યોડાજી વિચાર કરવામાં આવે છે. સારા બાગ્યને, બાન વિના પણ સ્વાભાવિક રૂપે સ્વીકારવામાં આવે છે; કમ ભાગ્ય માટે એકદમ ખુલાસો મેળવવાની જરૂર પડી થાય છે. જો આત્મ કમભાગ્ય, વિશેષ સુખકર માર્ગમાં જવાની એક આવશ્યક ભૂમિકા રૂપે હોય તોજ આ કારણને સંતોષકારક ગણવામાં આવે છે. સુખના સાધન રૂપે દુઃખને બંધ બેસતું ગણવામાં આવે છે. સુખ તો અસ્તિત્વના સાદાંક પરિણામ રૂપ છે.

એક સંપૂર્ણ રીતે યથાર્થ આંતરભાવના વડે મનુષ્ય આ પ્રમાણે પોતાના જન્મના હક રૂપે સુખનો સ્વીકાર કરી લે છે. " બ્રહ્મ આનંદમય છે. " એ એક સ્વીકૃત સિદ્ધાન્ત છે. એક પરમાત્માના વિભાગ રૂપે માનવ જીવાત્માએ પોતાની મૂલપ્રકૃતિનો ભાગ ભોગવવો જોઈએ; પરમાત્મા આનંદમય છે, એટલામાંથી અનિવાર્ય રીતે એટલું ફક્ત થાય છે, કે દરેક માનવિનો " જીવાત્મા આનંદમય છે " તેની યથાર્થ પ્રકૃતિ આનંદ મય છે. આપણી પ્રકૃતિ, સ્વભાવ આનંદમય હોવાથી, દુઃખ આપણને અસ્વાભાવિક, અપ્રાકૃતિક લાગે છે; આપણા ઉપર દુઃખ આવી પડે છે ત્યારે જાણે કે મહાન ઉપદ્રવના સામે હોય તેમ આપણા અંતરમાંથી તેના સામે મહા કોપ કરવામાં આવે છે. સદા આનંદ હોવો જોઈએ, સુખ હોવું જોઈએ, એ બાજતને સ્વાભાવિક ગણવામાં આવે છે; દુઃખ હોવું જોઈએ, શોક થવો જોઈએ, એ બાજતના ખુલાસાની અગત્ય પડી થાય છે.

દુઃખને દેવની પદવી આપનાર વિદ્યાળની ગણના ધર્મો પણ તેને અનંત સુખના માર્ગે રૂપે ગણે છે; જીવનના ઉગ્ર વિચાર વાળાં તથા વિશેષ તાત્વિક દૃષ્ટિનિહિતો, સુખને સર્વ પ્રાણિ માનનાં પ્રવૃત્તિના અંતિમ ઉદ્દેશ રૂપે સ્વીકારવામાં આવે છે. હિંદુ તત્ત્વ શાસ્ત્રના દરેક દર્શનને નિશ્ચિત ઉદ્દેશ " દુઃખની નિવૃત્તિ " રૂપ છે; " શોક શમન " માર્ગનો ખુદના દુનિયા પ્રવેશના સદેશના વિભાગમાં સમાવેશ થતો હતો. દરેક ધર્મ સુખ પ્રત્યે જવાના માર્ગ સમાન છે; આરોગ્ય કરીના સમયમાં માત્ર એક ક્ષણમાં પસાર થતા અકરમાત રૂપે દુઃખ છે.

માનવિધી બાહ્યપ્રદેશમાં અસ્તિત્વમાં છે તેવી કુદરતને, પ્રકૃતિને અવલોકતાં, તેના એક અતિ મૂખ્ય લક્ષણ રૂપે તેની આનંદમયતા આપણું લક્ષ આકર્ષે છે; જેમ જેમ આપણે તેનું ઉત્કૃષ્ટ અવલોકન કરીએ છીએ તેમ તેમ વધારે વધારે આપણા જોવામાં આવે છે, કે તેમાં દુઃખનો સમય ટુંકા છે તથા સુખનો સમય લાંબો છે. "ઇત અને પંજામાં રક્તિમાધારણ કરતી પ્રકૃતિ" વિશેની ટેનિસન કવિની વિખ્યાત લીટીઓ ધણાને પરિચિત હશે. પ્રકૃતિમાં સર્વ પાસા દુઃખ અને મરણનો નાદ સાંભળવામાં આવે છે, એટલી વાત સંપૂર્ણ રીતે સત્ય છે. પરંતુ અન્ય પક્ષે જંગલો અને ખેતરોની જીવંત સૃષ્ટિનો વિશેષ અભ્યાસ કરનારાઓ આપણને કહે છે, કે મરણ અને દુઃખ હોય છે, એ બાબત ખાત્રી બરેલી છે, પરંતુ આ એકાએક થાય છે તથા જલદી પસાર થાય છે; આ સૃષ્ટિનું નિયમ જીવન આનંદમય હોય છે. જંગલી પ્રાણીઓના અન્યોન્ય પ્રત્યેના જીવનને અવલોકતાં, આ બાબત પ્રખલ રીતે આગળ તરી આવે છે. એટલું ખાત્રીથી લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે, કે આ સૃષ્ટિમાં એક એકની પાછળ પડતાં, એક અન્યનો પ્રાણ લેતાં આપણા જોવામાં આવે છે, પરંતુ સુખનું, આનંદનું પ્રમાણ અતિ ઘણું હોય છે. નકામા મારી નાખવાની અને દુઃખ દેવાની વાત ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. વનોમાં, જંગલોમાં ગગાતું જીવન આનંદ મય છે; જે એકદમ ઝાડીમાંથી શિયાળ ધસી આવે છે, કાચ માળામાંથી એકાદ પક્ષિને પકડે છે, તો એક એક દુઃખ થાય છે, એકા એક જીવનમાંથી પસાર થવાય છે પ્રાણનો લાગ થાય છે. પરંતુ મરણથી અંત આવતા પૂર્વના જીવનમાં સમાવેશ થતા આનંદમય જીવનનું પ્રમાણ વિશેષ હોય છે. આ પ્રમાણે સર્વ બનાવોમાં બન્યા જાય છે. આજ કાલના સંભાળ પૂર્વક અવલોકન કરનારાઓએ વન સૃષ્ટિના જીવન વિશે પ્રસિદ્ધ કરેલા અસંખ્ય ગ્રંથોમાં, આ બાબત કદાચ પૂર્વના કરતાં પણ વિશેષ વજનદાર રીતે સાબિત કરેલી જોવામાં આવે છે; ભીતિથી નસાડી મુકવા અથવા મારી નાખવાને નહિ પરંતુ જંગલી પ્રાણીઓના સ્વાભાવિક જીવનનું નજરે નજર અવલોકન કરવા માટે જંગલોમાં જનાર માનવિજ્ઞાએ આવા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. જંગલ, અરણ્ય, વન અને મેદાનના જંગલી પદાર્થોના અદ્ભૂત આનંદને આ ગ્રંથોમાં પ્રખલ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યો છે. અનુસરાયલા પ્રાણિને ખત્રી જતાં, બચારમાં આનંદ લેતાં, હુચ્ચાધનો ગર્વ દર્શાવતાં તથા ચાકેલા અનુસરનારને એડે એડે હસતાં, સંભાળ પૂર્વક અવલોકનારનાં હૃતાંત વારંવાર તમારા પાંચવામાં આવશે. માનવિનાં ઇચ્છા, વિચાર અને મારામારી હજી સુધી નથી પેસવા પામ્યાં એવા આ પ્રકૃતિ પ્રદેશમાં, જીવનનો શુદ્ધ સ્વાભાવિક આવિર્ભાવ આપણા જોવામાં આવે છે; "જીવન, એક પ્રકારના શોક નાદ સમાન નથી, પરંતુ આનંદગીતમય છે." એવું એક માનિક લેખકનું કથન કેટલું બધું સત્ય રીતે પ્રસક્ત થાય છે.

વિકાસક્રમમાં બજવાતા બાગ ઉપર સુખની કીમતનો આધાર છે, કારણ કે સુખ માટેની શોધ, એજ તેના હેતુ રૂપ શક્તિ છે. વિકાસક્રમના માર્ગમાં સુખના ઉપભોગવડે કોષોમાં નવીન જીવન પ્રવાહના વદનને લાગે છે. જીવનના પુનરુદ્ભવનો, માત્ર રમણ આનંદ અને હામ સંબંધી મોદ સાથે સંબંધ હોય છે એટલું જ નહિ પરંતુ એક

જીવતા પ્રાણીના શરીરમાં આદોષનોની નિયમિતતા—સુખનો સ્થૂલ સહવાસ—એજ જીવનની ટાઢ સમાન છે. દેહો જેના બનેલાં છે એવા અણુઓની એકતાશક્તિ તેમને શક્તિઓના આંતર વદનના મોહક બનાવે છે, તથા સુખનું બાન આ આંતર પ્રવાહના પશ્ચિમ રૂપે શક્તિના વધવાને, જીવનની વૃદ્ધિને આંબારી છે. ચૈતન્યની, આંપણાથી સુખના નામે વ્યવહારાતિ અવસ્થાનો દેહોના અણુઓનાં એક તાલ આદોષનો સાથે સંબંધ હોય છે, તથા આને કાંધે જીવનના આંતર વદનની વૃદ્ધિ થવાથી સુખના બાનની વિશેષતા સમવે છે. તેટલા માટે આંતરમાં અનુભવાનો દરેક પ્રકારનો આનંદ, વિકાસમાં વૃદ્ધિમાં સીધી મદદ રૂપે છે તથા તેથી જીવનના ક્રિસાકમાં પણ વધારો થાય છે; આટલી બાબત પણ અમુક હદમાં સત્ય છે, એટલું યાદ રાખવા જેવું છે, કારણ કે જે આનંદ પણ અત્યંત તીવ્ર હોય અથવા ધણી સમય સુધી લગાય તો તેથી જડ અણુઓ ઉપર અત્યંત બોળે આવી પડે છે તથા તેના બંધારણની સ્થિતિરૂપકતા દૂર પળે છે, પ્રાણીના, જીવનના આંતર વદનને વધારનાર રૂપે, ઉપરના પ્રકારની સ્થિતિરૂપકતા ના શુભાવે ત્યાં સુધી સુખનો, આનંદનો ઉપભોગ ઉપયોગનો છે. જીવનની વૃદ્ધિના અનુભવમાંથી પરિણામ પામતા આનંદોને લીધેજ સર્વે જીવતાં પ્રાણીઓ પ્રયત્ન કરવામાં, મહેનતુ થવામાં ક્ષલચાય છે.

અન્ય પક્ષે જ્યાં જ્યાં આદોષનોની અભ્યવસ્થિત દશા હોય છે ત્યાં દુઃખ હોય છે. અન્ને એક આનંદ જનક વિચાર ઉપસ્થિત થાય છે. સર્વેમાં બ્યાપેલું જીવન દિવ્ય છે. માત્ર તે એક પિનાં અન્ય કોઈ પ્રકારનું જીવન નથી. એક શરીરિ જીવનનાં અન્ય સાથેના સંબંધમાંથી કોઈ કોઈ વાર (ઉભય જીવનોનું મધ્ય બિંદુ સ્વિય હોવા છતાં) દુઃખની ઉત્પત્તિ થાય છે, એ કેમ સંભવે ? જ્યાં એક સ્વરૂપનું તત્ત્વકય અન્ય સ્વરૂપના તત્ત્વકય સાથે એકતાલ ના હોય ત્યાં તેવાં સ્વરૂપો વચ્ચે યતા સંબંધના પરિણામ રૂપ દુઃખ છે, જીવનોના સંબંધના પરિણામ રૂપ નથી. પ્રાકૃતિક પદાર્થોમાં, માનવિને આમાં ગણતાં પણ, એવું કોઈ પણ વસ્તુ નથી કે જેને સ્વતઃજ દુઃખ આપનાર રૂપે ગણી શકાય. માત્ર જ્યારે એક તાલ ના હોય એવાં બે સ્વરૂપો વચ્ચે સંબંધો ઉપજ આવે છે ત્યારે તેમના વચ્ચેના સંબંધમાં દુઃખનો ઉદય થાય છે; આવા અવ્યવસ્થિત સંબંધમાં જ્યાં જીવનના જીવન સાથે જોડાવાના પ્રયત્નમાં નિયમિતતાના કોઈ નિયમનો અંગ કરવામાં આવ્યો હોય છે ત્યાં દુઃખ ઉપજ આવે છે. એટલું યથાર્થ રીતે સત્ય છે, કે સર્વે પદાર્થો પોત પોતામાં, સ્વતઃ તો શુભજ છે, માત્ર જ્યારે કેટલાંક અયોગ્ય જોડખાં અન્યોન્ય સાથે સંબંધમાં આવે છે ત્યારે ઉભયના મધ્યમાં અશુભનો, દુઃખનો સંબંધ ઉપજ આવે છે.

હવે આપણે માનવવિકાસક્રમ પ્રત્યે જરૂર ફેરવીએ; આ સંબંધમાં પણ સુખજ વિકાસના મુખ્ય કારણ રૂપે છે, એટલુંજ સત્ય છે તે તપાસીએ. સર્વે માનવ વ્યક્તિઓ નિરંતર સુખની શોધમાં લાગેલીઓ છે, એટલી વાતની કોઈપણ પણ ના પાડી શકાય નહિ માનવો તેની બૂઝ બરેલી રીતે, અધેની પેઠે શોધ ચલાવી રહ્યા છે અને તેમને એ શોધમાં વારંવાર દુઃખ ભોગવવું પડે છે, એ સ્પષ્ટ છે. વિશેષ નહિ તો ઉચ્ચ પ્રકૃતિને લક્ષમાં લેતા પર્યંત તેઓ અમુક પ્રકારના દુઃખને પુરોષાથી સ્વીકાર કરે છે, એ બાબત

પણ સસ છે; તથાપિ આમ કરવામાં આવે છે તે હમેશાં વિશેષ સ્થાયિ સુખની શોધ માટે હોય છે. કોઈ પણ મનુષ્ય, દુઃખ માટે દુઃખની શોધ ચલાવતું નથી; અલંત સ્વેચ્છિત જીવ્યા એવાં સ્વરૂપોમાં પણ દુઃખને જોગવવામાં આવે છે તે માત્ર મહાન સુખ પ્રત્યે લાઇ જનાર માણે રૂપે ગણીને હોય છે.

પરંતુ આ સુખ માટેની હમેશની શોધને દિવ્ય કરકસરમાં કેવી રીતે વિકાસ કર્મમાં પસંદાવી નાખવામાં આવે છે ? દરેક પદાર્થમાં સત્તા છુપાઈ રહેલી છે; માત્ર આ એક સુલ સ્થાનમાંથીજ સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ અને સમગ્ર આનંદનો ઉદ્ભવ થાય છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા અથવા સહેજ સાજ જ્ઞાનવાળા પદાર્થો અને તેમની આસપાસની પરિસ્થિતિમાં સમાવેશ થતા પદાર્થો વચ્ચે આકર્ષણનો આરંભ થાય છે. દરેક જીવ એકાદ પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવા માટે શોધ ચલાવે છે; તુષ્ટ્યા પદાર્થો માટેની આવી કામનાને લાઇનેજ તેના વિકાસને સાધનારી શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવાને તે લલચાય છે. ગમે તો વિકાસ કર્મની અધમ બુદ્ધિઓનો વિચાર ચલાવીએ તો પણ સધળે એવું જડી આવે છે કે કામનાઓ, તુષ્ટ્યાઓને લીધેજ લોકો પ્રવૃત્તિમાં પડવાને લલચાય છે. આનંદપ્રદ પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે જ માત્ર તેઓ પ્રવૃત્તિપરાયણ થાય છે; ગમે તો આનંદપ્રદ પદાર્થ તત્ત્વેતાની ઉચ્ચ જાવના રૂપે હો અથવા એકાદ સાદામાં સાદા મનુષ્યના અધમ રચૂલ આનંદ રૂપે હો, તો પણ કામનાના પદાર્થો બિલ બિલ હોવા છતાં પ્રવૃત્તિપરાયણ બનાવનાર તો સુખ પામવા માટેની કામનાજ છે. ઉપજોગનો આનંદ મેળવવાના ઉદ્દેશથીજ વિત્ત પ્રાપ્ત કરવા પાછળ મંડયો રહેનાર માનવિ, પોતાની પ્રકૃતિની એવી શક્તિઓને કેળવે છે, કે જે ને આમ વર્તવામાં ના આવ્યું હોત તો તેના આત્મામાં છુપાયેલીજ રહત. વિત્ત પ્રાપ્ત કરવા માટે એથી અધમ કામનાઓને—દેહના નિકટના દક્ષિણ ઉપજોગો રૂપ—પગ તળે કચરી નાખવી પડે છે. વિત્ત પ્રાપ્તિ વડે પોતાને આધિન થનાર તુષ્ટ્યાપદાર્થોમાં છુપાઇને રહેલી પરમાત્મ સત્તા, તે પામવા માટેના જરૂરના પ્રયત્નો કર્યા કરવા માટે તેને લલચાવે છે; આ પ્રાપ્તિ માટેના પ્રયત્નમાં તેને અનેક કષ્ટમિતિ ઉપદેશો મળી રહે છે; આથી તેનો દેહ એક ઉપરિ સમાન જનવાને જદ્યે એક સેવક સમાન થઇ રહે છે. આ પ્રમાણે આ શોધમાં માનવિ, પોતાની આસુરીપ્રકૃતિ ઉપર આધિપત્ય મેળવતો જાય છે, અન્ય આપેક્ષિક એક કામના વડે અધમ કામના ઉપર વિજય મેળવે છે. તેને સારી પેઢે બે પૈસા પ્રાપ્ત થતાં એક વિચિત્ર અનુભવ થાય છે. પ્રથમ તો આનંદ થાય છે, ધાર્યું થવાનો ગર્વ આવે છે, હવે તે જીવનને બડકાવી ભારતી સામાન્ય આશ્વતોમાંથી તો છુટો બન્યો છે એવી સુરક્ષિતતાની લાગણીનો ઉદય થાય છે પરંતુ આવા આનંદનો અદ્ય સમયમાં અંત આવે છે. માનવ જીવનના જલવાન તત્ત્વ રૂપ દેહ, આવી પ્રાપ્તિને તેની નજરમાં એક સાધારણ સ્વરૂપ આપે છે, તથા તેથી તેને હવે વધારે વાર આનંદ મળી શકતો નથી. જડતા, સ્થુલતા સાથે સંજ્ઞા ધરાવતો કોઈ પણ આનંદ ટકી શકતો નથી. આવો આનંદ આપણો દરેકજનો વિષય થઇ પડતાં તેનાથી આપણે એકદમ કંઠાળી જઈએ છીએ; કદાચ આવા આનંદ અવસરને ગૂમાવ્યાનો દંડ દિલમાં લાગે છે, તથાપિ તે હમેશનો યદ્ય પડે તેથી પણ દરેકજ સુખ મળી શકતું નથી. આ પ્રમાણે.

વિત્તના મહાન્ સંચયના મધ્યમાં માનવિને જડી આવે છે, કે જે આનંદ અનુભવતા હોતો તે વિત્તની પ્રાપ્તિમાં, સંચયમાં નહિ, પરંતુ તે મેળવવાના મુદ્દમાં અનુભવતા હોતો. આવા અતિ વિત્ત-સંગ્રહતા મધ્યમાં, સંચયમાંથી તેનો આનંદ જાણે થવા માંડતો, તેને આનંદ અનુભવવાના અન્ય પદાર્થની શોધ ચલાવવી પડે છે. માનવિ જે જે જગ પદાર્થમાં પોતાનું હૃદય અર્પે છે, જે જે મેળવવાની માયા હોડ કર્યા કરે છે, તે સર્વેમાં ઉપરના પ્રકારનોજ અનુભવ વારંવાર યાવ છે. તેથી તેને સુખ મળશે એમ માર્ગીને તે તેને માટે પ્રયત્ન ચલાવજી યાવ છે. તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી તેને એક દાષ મળે સુખ યાવ છે, અને પછીથી તેના હાથમાંજ તેના દુકડે દુકડા યજી જાય છે. માનવિને વિકાસ પામવાનો આવેજી માર્ગ છે,—સદ્ગતિમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે પરંતુ જેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્નની, પ્રવૃત્તિની જરૂર છે, એવા કંઈકે માટેના સતત પ્રયત્ન રૂપ માર્ગ છે; તેની શક્તિઓનો આજી આવીર્ભાવ કરવા સમાન છે; વૈજ્ઞેય પામવા રૂપ, તેને ઝડપી રાખવા રૂપ તથા તેનાથી જલદી કંટાળી જવા રૂપ છે. તૃષ્ણાપદાર્થ આપણી કામનાનો વિષય રહેતો નથી તો પણ વિકાસ પામેલી શક્તિથી તે અવરોધ રહેં છે.

આ પ્રમાણે દિવ્યપરમાત્મસત્તા પોતાનાથી નિર્મ પડી ગમતા જીવાત્માઓને પ્રવૃત્તિ પરાયણ બનવા લલચાવે છે. વિશાલ લોકસમૂહના માનવ વિકાસ ક્રમમાં વર્તેલ શક્તિયોનું આપણી આસ પાસના પ્રદેશમાં અવલોકન કરતાં એટલું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે, કે જેમાં હમેશા સુખનો સમાવેશ યજી શકતો નથી એવા પદાર્થોમાં જુલથી સુખ માટેની શોધ ચલાવવાને લીધે વિકાસક્રમ આગળ ધસ્યાં જાય છે, તથા આવડેજ માનવિની એક પછી એક શક્તિયો ખીલતી જાય છે. માનવિને જે જે સર્વે ધનાઓ જાણી અર્પે છે, તે બધામાં આવીને આવીજ બાબત ફરીફરી બન્યાં જાય છે—માલકને નવનવાં રમકડાંથી હમેશાં આનંદ મળે છે; જૂન કાલનાં રમકડાંના ભાગવાનાંથી તેની ખાત્રી નથી થઈ શકતી કે અત્યાર સુધી તેણે જે આનંદ સુખાનુભવ ગૂમાવ્યો છે તે તેને મવાન રમકડાંમાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકવાનો નથી; આ પ્રમાણે તે એકથી બીજાને ત્યાંથી ત્રીજાં એમ ઉપરા-ઉપરી વિવિધ જાગતોમાં લલચાયાં જાય છે. સદ્ગતિ વિકાસ પામેલા લોકો આગળ, તેમના વિકાસની ભૂમિકાને બારે યજી પડે એવા તાત્કાલિક જીવનનું દૃષ્ટિ બિંદુ ખડું કરવું, એ કોઈ કોઈ વાર કરવામાં આવતી અધમ સેવાઓ સમાન છે; આવા નતેવ શાસ્ત્રા સિદ્ધાન્તોના માત્ર મુખ્ય પાઠ વડે, આવા લોકોનો પ્રવૃત્તિ માટેનો આવશ્યક ઉત્સાહ વારંવાર ચૂમ થઈ ગયો છે; આમ થયું છે તે પણ કોઈ અન્ય ઉચ્ચ ઉત્સાહ તેનું સ્થાન લઈ શકે તે પૂર્વે થયું છે.

ભગવદ્ ગીતામાં આપણા વાચકમાં છે તેમ એટલું સ્પષ્ટ છે, કે કર્મોનાં ફલો માટે આપણે ઉદાસીન રહેવું જોઈએ, આપણા પ્રયત્નનું સફળતા ના નિષ્ફળતામાં પરિણામ આવે તો પણ આપણે શાંત અને ઉદાસિન રહેવું જોઈએ; પરંતુ સાચે સાચેજ આટલું પણ સમાન રીતે સત્ય છે, કે અદ્યપિ નિર્વૃત્ત ઉચ્ચપ્રકૃતિના વિકાસ નહિ સાધેલાં માનવિઓથી મહત્ત્વ યતું જીવનનું આનું દૃષ્ટિ બિંદુ, તેને તેનું જીવન જાગવામાં સાધન

જૂત થઇ પડે એવું તત્વશાસ્ત્ર શિખવવાને બદલે, સ્થિરતા, જડતાની દશામાં તેને ગમડાવી પાડે એવો વિશેષ સંભવ છે જીવન અને દેશવવામાં સ્વરચાન જાળવી શકે એવો અન્ય હૃદય ઉદ્દેશ પ્રાપ્ત થયા વિના, માનવિએ આવા સર્વ પ્રકારના સાધારણ ઉદ્દેશોનો, કામનાઓનો, તૃષ્ણાઓનો ત્યાગ કરવો, એ બીજાકુલ સલાહ બરેલું નથી માત્ર જો એક મહાનુ તૃષ્ણાનો સ્વીકાર કરે છે; વિકાસ ક્રમ સાંધવામાં પ્રવર્તતા નિયમ સાથે એકતાલ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તથા જોમને તેમાંથીજ પ્રવૃત્તિપરાયણ જનવાનો પૂરતો હેતુ જડી આવે છે, તેઓ સુરક્ષિત રીતે પોતાનાં હૃદયોમાં કર્મનાં ફક્તો મારેની ઉદાસિનતાના ઉપદેશને કાતરી શકે. ઇચ્છાશક્તિમાં પલટાઇ જતા સુખી તૃષ્ણા, જોજી જીવનના ઉદ્દેશ રૂપ શક્તિ જનવાની જરૂર છે; વિવિધ દશામાં પ્રદર્શિત થતી એક શક્તિ રૂપ, ઇચ્છા અને તૃષ્ણા છે, ઉભયનો ઉદ્દેશ પોતાના માલિકને સુખી જનાવવાનો હોય છે. બાહ્ય પદાર્થોનાં આકર્ષણો વડે નિયમાતી પરમાત્માની માત્ર એક શક્તિ રૂપ તૃષ્ણા છે; સર્વ વ્યાપક એક જીવન અને એક નિયમ સાથે જરોજર બંધ બેસતી, સંપૂર્ણ રીતે આંતરૂમાંથી નિયમાતી તેની તેજ શક્તિ રૂપ ઇચ્છા છે. આ પ્રમાણે જનતાં હજુએ પણ ખરેખરી રીતે સુખ શોધવામાં આવે છે; પરંતુ એટલો અનુભવ થાય છે, કે એક જીવન અને એક નિયમ સાથે સંપૂર્ણ રીતે અબેદથી વર્તવામાજી સુખની એક ખરેખરી યથાર્થતાનો સમાવેશ થાય છે. પોતાની જાતના હેતુનું સ્થાન આવડે રોકાય છે.

સંપૂર્ણતાના તત્વ શાસ્ત્રની પોતાની ભૂમિમાં ચાલતી આવી વિઠ્ઠલિને તપાસનાગએ સદજમાં જોઈ શકશે, કે પોતાના સ્વરૂપમાં આત્માનો સમગ્ર સાથે અબેદ બાર અનુભવે તેવો પુરતો આવિર્ભાવ થતા પૂર્વે, આલસને છુપાવવાના માત્ર એક બદાના રૂપે આ વાદનો નામોચ્ચારમાજી સ્વીકાર કરવાથી કેટલું બધું નુકશાન થવાનો સંભવ છે. આવા દાખલામાં પ્રવૃત્તિ માટે હેતુજૂત શક્તિના અભાવને લીધેજ આલસમાં પરિણામ આવે છે; એક સમયે સાંબળેલું એક વિવેક પુર્ણ વાક્ય અને ઉત્તારવાનું મન થાય છે, " હજુ કર્મ, પ્રવૃત્તિ, એટલે શું, તે નહિ સમજનારાં માનવિઓ, અકર્મ અને નિવૃત્તિ એટલે શું, તે સમજવાનો પ્રયત્ન આદરે છે. " કર્મને સમજવા કરતાં અકર્મને સમજવાનું કાર્ય અતિ વિકટ છે; યથાર્થ પ્રવૃત્તિ તે શું, એ નહિ સમજનારાં માનવિઓ, દિવ્ય ઇચ્છા શક્તિ સાથેના સંપૂર્ણ એકતાલમાંથી નહિ પરંતુ પ્રવૃત્તિના હેતુના અભાવમાંથી પરિણામ પામતી આલસ્ય રૂપ શાંતિમાં પ્રવેશ પામે છે, એ અતિ ગંભીર ભૂત છે. શ્રી કૃષ્ણે, અગ્ર જનોમાં ખુદિ બેદ ના ઉપજાવવો જોઈએ, એમ ઉપદેશનાં તપા કાર્ય આકર્ષક અને એવી રીતે અર્જુનને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાની આજ્ઞા કરતાં, આ બીતિને લદામાં રાખી હોય એમ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે.

(ચાલુ.)

એનિએશન્ટ.

આ પુસ્તકોનું વી. બી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને શીર છે.

રા. રા. મ ન દિવેદીકૃત પુસ્તકો.

બાલ વિલાસ,

(આવૃત્તિ બીજી)

આ પુસ્તક પદ્મ મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઈનામ તથા લાયબ્રેરી માટે મંજૂર કર્યું છે.

કિં. રૂ ૧-૦-૦

કેન્ડી.

(નાટક)

આવૃત્તિ બીજી.

તૈયાર છે. કિ. ૦-૮-૦

કુતુબ અરિન્.

આવૃત્તિ-૧ બીજી.

કિમત રૂ ૧—૦

અરિન્.

(આવૃત્તિ બીજી)

કિમત રૂ. ૧—૦—૦

મે ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળામાં ઈનામ તથા લાયબ્રેરી માટે પસંદ કરેલું છે.

આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન એફીસ—નડીયાદ અથવા એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાંઠેવી રોડ, મુમુક્ષુથી મળી શકશે.

એક આનાની દીકરી મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન એફીસ નડીયાદથી મોકલવામાં આવશે

ગુજરાત.

રાજકીય, સામાજિક તથા ધાર્મિક વિષયો ઉપર ચર્ચા ચલાવતું અને સામાન્ય સમજાર આપતું માસમાં ત્રિકાલિક દર્શન દેતું પત્ર આ પત્ર માટે જાણીતા વિદ્વાનોના ઉત્તમ પ્રતિભા અભિપ્રાયો મળેલા છે. લવાજમ રૂ. ૨-૨-૦ પોસ્ટેજ સહીત સ્થાનિક ૧-૮-૦

નડીયાદ

કુલિય ઇમાપુલ શાહ.

ગુજરાત એશીયન

એડીટર ગુજરાત.

સવાજમ.

સવાજમ અગાઉથી લેવાનો અમારો રિવાજ છે એનું અમારા મુઠા માલકોને
અમરજીવદશીજી. વ્યવસ્થાપક.

સૂચના.

અમદાવાદમાં ખેગને લીધે પ્રેસમાં માણસોની તાંબુ હોવાથી આ અંગે જરા મોઘ
ખદાર પડ્યા છે. હવે ફેક્ટુઆરીનો એકલો છૂનો અંક જલદી ખદાર પડશે તથા પછીથી
નિમ્મિત્ત પ્રતિભાસે નિકળશે. વ્યવસ્થાપક.

શ્રી વૃત્તિમલાકર.

ખંધાઈને તૈયાર છે.

કીમત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્વલદાસજી પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનનું ગુજરાતી
ભાષાંતર કર્તા રા. રા મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી,
સુદર્શન એડીસ—નડીઆદ

રાજ રજવાડામાં વખણાતીદવાઓ

રાજ રજવાડામાં અધીના તથા કેટલાક રાજવંશીઓના ખાસ વૈદક સલાહકાર ડા.ક.
દરકાલીદાસે સરકારમાં મેડીકલ ઓફીસરના હોદ્દા પર નોકરી જાળવી હતી સરકારીકેટ મળવલ છે.

બાદશાહી યાકુતી

અનંગ વિલાસ

મને તે દારૂખી ગુમાવેલી તકત પાછી લાવે છે. પુંકપાતન કાયમ રાખે છે. સંસાર
મુખમોખવવા માટે ઉંચામાં ઉંચી દવા જોઈએ તો અનંગ વિલાસ યાકુતિ છે; રાજ રજ
વાડામાં તથા ધીમંત લોકોમાં આ દવા જદુ વખણાય છે, વીર્ય દોષના તમામ બ્યાથી
મટાકી અર પુષ્પાતન આવે છે. ખરી મરદાઈ આંખનાર અને નખળા માણસને પણ જુવા
નની માફક જોવાર જવારનાર આ દવાને સામ લેવા અમારી ખાસ બધામણ છે, ગુમા
વેલી તાકાતને પાછી લાવે જુવાનીને દકાચી રાખવી એ તો આ દવાનો ખાસ ગુણ છે
આ દવા વાપરવામાં કોઈપણ જાતની પરેશની જરૂર નથી. ૪૦ ગોળીની ડબી એકના રૂ. ૧૬

ખાનુઓના લાભની વાત:

પ્રદર ધુપણી, રતુદોષ, દસ્તાન સજમી વ્યાધી અને ધાતુ વિકારના ઓઓના દરેક રોગ
મટાકી અબલો જીવન નામની દવા અરમાલ્ય સુધારે છે ૧૪ ગોળીની ડબી એકના રૂ. ૧૬

ગરમીનો દુરમન

રક્ત સુધારક નામની વનરપતીની ગોળીઓ ગરમીને લીધે જગડી અથલ ભોલી સુધા
રવા માટે અમૂન સમાન દવા છે, આ દવાના રોગવધી (Syphilis ઉપદંશ) ગરમીનું ખર
જ દરદ ફરીયા મવાથી ધાસ્તી રહેતી નથી ૧૪ ગોળીની ડબી એકના રૂ. ૧૬
ઓના જખમને તરવરજરનાર અલમની ડબીના અડવાના તમામ દવાઓનું પોરટ ખર્ચ જુદું
પ્રકટર દારૂદોષ મોતીરામ રાજકોટ—શાંતિવાસ.

આવ્યવસ્થા

એક અલેક્ષાનું પ્રવાસી.
અલેક્ષાનું પ્રવાસી.
અલેક્ષાનું પ્રવાસી.

સુદર્શન.

સુદર્શન આનંદશોક રંગાનુભૂતિ મુખ.
અલેક્ષા, અલેક્ષા, અલેક્ષા.

મનની.

(ધર્મ-યુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર.)

“સત્ય પરં ધીમહિ” — ભાગવતમ્.

તન્ત્રી—માધવલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી.

[પુસ્તક ૨૩, અંક. ૩ જો.] (માસિક) [ડિસેમ્બર. ૧૯૦૭.]

મીઠો—મ્હેરામણ.

(મળેલું)

રાગ—મ્હેરામણ.

મીઠો મ્હેરામણ મ્હેરામણ.....

મ્હેરામણ મીઠો મ્હેરામણ મ્હેરામણ.

શાન્ત સુધારસ સારંગ સરિયો

લેવા પૂરણ, લેવા

આવ્ય વસીના શુદ્ધ હૃદયમાં—

કર્મ-કૃતિ બતલાવ્યે.....

મ્હેરામણ મીઠો મ્હેરામણ મ્હેરામણ-મીઠો.

અનુકરણ આ સેવક ઉપર.....

કરજે દિલ દરિયાવ.

મિષ્ટ અમીરસ પાન કરાવા,
વધતો રખાવે ભાવરે.....
મહારા મીઠા મહેરામણ મહાવ-મીઠા.

રસબસતું લરિયો પરિપુરણ.....
હોરે હોર મહાભય,
ઉછળતો બહેતો આ વિશ્વે
આન્તર માંહિં વસાવ્યરે.....
મહારા મીઠા મહેરામણ મહાવ-મીઠા.

આજ અગાધ ભયો આ પ્રેમે.....
શાન્તિથી નાત ચલાવ્ય,
અનુપમ સંગતિ કોઈ અલૌકિક,
રમવા દેજે દાવરે.....
મહારા મીઠા મહેરામણ મહાવ-મીઠા.

હૃદયી ઉછળતાં અધિક રૂપાણી,.....
દેવી ગીતડાં ગાવ,....
અર્થ નહીં સમજતા જહેના—
પ્રેમે કરી સમજાવ્યરે.....
મહારા મીઠા મહેરામણ મહાવ-મીઠા.

જીવ અનન્ત જીવ્યા જરૂરી કરતા,.....
ભરતા અનુભવ ભાવ.....
અન્ત વિષે આવીને મળતા,.....
તે સ્થળ તું બતાવ્યરે.....
મહારા મીઠા મહેરામણ મહાવ-મીઠા.

મહારામણ—નાગર.

॥ વર્ષાષ્ટકમ્ ॥

(મળેલું.)

વસંતતિલકા.

આકાશ મેઘગણધી ભરપૂર ભાસે,
 ૧ અંબુદ છાદિત રવિ પથુ ના પ્રકાશે;
 વારિથી આર્દ્ર ભુમિ ભૂરિ સુગંધ આપે,
 આર રસાલ થઈ લોકનુ કષ્ટ કાપે. ૧

૨ વિદ્યુલ્લતા વિચિત્રમાં ન જરા વિરામે,
 ઘોષો ઘણા ગગન મધ્ય અતીવ ભમે;
 આનંદ મગ્ન શિખિ તાંડવતો કરે છે,
 આહ્લાદદાયિ મધુર સ્વર ઉચ્ચરે છે. ૨

તૂંધિત આતક દીનોદિત આતિ કરે છે,
 કોઈક વારિદ વર શ્રવણે ધરે છે;
 ણીળ ઘણા નીરદ ગર્જનતો કરે છે,
 બિંદુ ધરા ઉપર એક નહી ખરે છે. ૩

વિદેશથી પથિક લોક શુદ્ધ વળે છે,
 ૪ સ્વીયાનિ વિરહ પિડા સસુળી ટળે છે;
 સ્વામિની સાથ હસતાં લલના વહે છે,
 ભેઈ પતિ તવરતિ ન જરા હુદ્દે છે. ૪

જો પ્રીતિ પૂરિ પ્રમદા પર છે તમારી,
 તો કેમ વાંક વિષુ મૂકિ મને તમારી;
 એવું પદી વદન ફેરવિ બેઠિ નારી,
 આલિંગોને પતિ કહે અતિ પ્રીતિ મારી. ૫

૧. વાદળોથી ઢંકાયેલો. ૨. વીજળી. ૩. આકાશમાં. ૪ મેઘ. ૫. સ્વધીયા.

* “યદિગર્જતિ વારિધયો ગર્જનુ તન્નામં નિપ્તુરાઃ પુરુષાઃ ।
 અયિવિંદ્યત્પ્રમદાનાં ત્વમપિ ચ દુઃખંનજાનાસિ” ॥૧॥

દામિનિને ૭પધિક કામિનિઓ કહે છે,
ગર્જ સલે ધન ૮ નૃશંસ નરો રહે છે;
તું સ્ત્રી થઈ ૧૦ તડિત યોષિત હુઃખ જાણે,
તો ૧૧ વિપ્રયુક્ત પ્રમદા જન કેમ જાણે* ૬

નાળાં અને નદી મહી બહુ નીર ભાસે,
વૃક્ષો ૧૨ તટસ્થ લઈ તે પછિ ખૂબ નાસે;
ચાતું ૧૩ હરીત પરિધાન ધરા ધરે છે,
મોટા મુનીતુ પંથુ ચિત્ત અત હરે છે. ૭

ચોલે ૧૪ મુરેશ્વર-શરા સન! રંગધારી,
થાયે સ્વરો ૧૫ ખગ તણાં અતિ ચિત્ત હારી;
શક્તિ પ્રભૂ તથા અપાર ન પાર પામું,
વિશ્વેશ વાણિ નર્થી વર્ણવતાં વિરામું. ૮

વે દિવસ ન રહ્યો!

(ખગલુ.)

હરિગીત.

“ બે દિવસ ન રહ્યો મુજ ગૃહે ” એણે લખીને પત્રમાં,
મુજને ઉપાલભે ક્યો છે યત્ન તે શરમાવવા;
બે દિવસથી છે અધિક શું? તે હું નહિ સમજી શકું,
શું પ્રેમને પટ આપવાતું એ યકો ધાર્યું હતું?

સત્કારના ઉપચારથી હૃદ પ્રેમને કરવો હતો?
શું રનેહને દર્શાવવાનો સમય મેળવવો હતો?
સહવાસની ઈચ્છા મુઠ્ઠા તારી અપૂર્ણ રહી ગઈ?
શું વ્યક્તિના વિશ્લેષમાં ભિન્નતાની જ્ઞાતિ થઈ?

૬ વીજળીને. ૭ વિદેશ ગયેલા પુરુષોની સ્ત્રીઓ. ૮ મેધ. ૯ દયારદિત. ૧૦ વીજળી.
૧૧ વિયોગી. ૧૨ કિનારા ઉપર લગેલાં. ૧૩ લોહ. ૧૪ ઈંદ્ર ધનુષ્ય. ૧૫ પક્ષિ.

વ્યવહાર પહે હોય ને મુજ મિત્ર ! લેખન તાહર ?

તો એ વિનયે વંસુધા તંજો ધરિંદે ન અંતર માહર ?

મળવું, બુજેથી લેટવું, જમવું અને રંમવું સદા,

હૃત્સપ્તિમાં છે આપણે, પ્રાકટયનું શું કામ ત્યાં ?

સહવાસથી ને રનેહ અંતરમાં અંતિશય ઉપજે,

તો સરિજલ તંજ મેઘજલને ચિત્ત ચાતક કાં ભજે ?

ને રનેહોના સંયોગ કેરા સમયની ગણના થંશે,

તો ઉંલયેના અંતરતણુ એકત્વ પૂર્ણ નહિ હશે.

ને મિત્ર મિલન તણી જિરે ધચ્છા અધિક રહેતી હશે,

તો સર્વથા અનિવાર્ય તન્મયતા હૃદયની નહિ હશે;

“ કેા હૃદયનો હેતુ કરે વ્યતિપંગ ઉલય પદાર્થનો, ”

“ સ્વીકારશે સત્પ્રીતિઓ ન કદી ઉપાર્થિ.ખાદ્યનો. ”

એવું સ્મરણ કર તો સકળ અસાન તારૂં ઉડશે,

ઉપચાર સહુ સંસારના તું જરૂર કેતવ બણશે,

સત્સનેહ ભાજન મનુજ પાસે આ કથન મુજ સત્ય છે;

વ્યવહારકેરા ભક્ત પાસે વાત સઘળી વ્યર્થ છે.

॥ સુખની કીમત ॥

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૪ થી.)

બોલવામાં ડાહ્યા પરંતુ આચરણમાં તેવા મધાર્ય નહિ એવા ઘણા લોકો જાતેજ અગ્ની સામિત યજા છે; કેટલાકમાં તો આ જૂઠા ધણુ વિચિત્ર રીતે પસાર થાય છે; આવા લોકોએ તૃષ્ણાના દરેક પુષ્પનો વિનાશ સાધીને, માનવ વિક્ષસની સંપૂર્ણતાએ પહોંચતા પૂર્વે, આ દુનિયામાંની તેમની હયાતીને પણ અશ્વઘવત બનાવી દીધી છે. આનું પરિણામ એ થયું છે, કે—જેઓ યોગ વિશે કંઈક કંઈક જાણતા હોય છે, પરંતુ અર્થ “ કર્મમાં કુશલતા ” તથા કર્મનાં ફલો પ્રત્યેની ઉદ્ધસિનતા રૂપ નથી સમજતા—આવા લોકો તૃષ્ણાને મારી નાખતા પૂર્વે તેનું સ્થાન લે એવું અન્ય કંઈ પણ ના હોવાથી, માત્ર નિદ્રામાં, યાંત્રિમાં, આલસ્યમાં પડી જાય છે; આખરે આવા લોકો કોઈ અન્ય માનવગંતવ્યમાં ધણી દૂરની સદિમાં જન્મ લેવા લાયક બને છે; આ સદિમાં, જે ઉપદેશો મહણ કરવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યા હતા તેવા સિખે છે. આ પ્રમાણે આપણાથી સુખનો સત્વર ત્યાગ થઈ શકે એમ નથી, તેજ વિદ્વાસ કરીને ગતિ આપે છે; ધણે ભાગે આપણે મારે તો “ કર્મમાં કુશલતા ” ૧૫. “ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ ” ૧૫ યોગનું અનુસરણ

પૂરી પાડી શકતી નથી. દરેક ફેરફારમાં, આપણે જેને મરણના નામથી વ્યવહરીએ છીએ એવા ફેરફારમાં જે યથાર્થ રીતે બને છે તે આજ છે. જમીનમાં વાવેલા ખીજનું પણ આજ સત્ય છે, માત્ર ખીજના વિનાશ વડેજ ઉપર ચડ રૂપે અને નીચે મૂલ રૂપે વધવાની જરૂરની શક્તિનો સંચય થઈ શકે છે. વિકાસ ક્રમમાં દુઃખના ઉપયોગનું સ્વરૂપ એ છે, કે તેથી શક્તિનો એક પ્રકારનો છુટકારો થાય છે, દુઃખ વડે છુટી પડતી આસક્તિ, વિશ્લેષણ વડે ઉચ્ચ જીવનનાં, ઉચ્ચ વલ્લભો વાળાં વિશેષ શુચવાડા વાળાં સ્વરૂપો આધવામાં સદાય મળી રહે છે. નવીન જીવન પ્રત્યેના, નવીન પ્રવૃત્તિ પ્રત્યેના માત્ર એક માર્ગ સમાન દુઃખ છે; જે જે અસંતં શોકકારક અને મહિન દેખાય છે તે સર્વ વિશેષ ઉડી દૃષ્ટિ વડે પ્રકૃતિની રીતિઓમાં પલટાઈ જાય છે.

આ સર્વના સાર રૂપે આપણા જોવામાં આવ્યું, કે પદાર્થોના આંતરમાં સુખેનો સમાવેશ થાય છે; કાર્યમાં પ્રવર્તાવનાર સુખની ભાવનાજ છે, તેના વડેજ કર્મ વધારે વધારે ઉચ્ચ માર્ગોમાં નિયમાય છે. વિનય પ્રાપ્ત થવાના સતત કંટાળામાંથી ઉચ્ચ ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરવાના નવીન પ્રયત્નમાં જામત થવાય છે; આ પ્રમાણે આપણે આગળને આગળ ધાર્યાં જઈએ છીએ. આખરે સર્વને પ્રેરતી એક ઇચ્છા શક્તિને, આપણા પોતાના આંતરમાં તેમજ બાહ્ય વિશ્વમાં કાર્ય કરતી ઇચ્છા શક્તિ રૂપે પીછાનીએ છીએ, આપણી પ્રવૃત્તિના અધમ હેતુઓનું સ્થાન આ વડેજ રોકાય છે, તથા આપણા વિશ્વના આવિર્ભાવના અંતિમ સ્થાન પર્યંત આપણને લાઈ જાય છે. જ્યારે એમ જોવામાં આવે છે, કે સુખના વિરોધિ રૂપે જણાતું દુઃખ પણ, નવીન સુખને પ્રદર્શિત બનાવવાના એક યથાર્થ વિધિ સમાન છે, ત્યારે આપણા અગ્નિના દિગોમાં હોય છે. તેના કરતાં પણ વિશેષ આનંદી દેખાવ દુનિયા ધારણ કરે જે આદલો ખાત્રી બરેલી બાબત છે:—આપણે જેમ જેમ વિશેષ જાણતા જઈએ છીએ, વિરોધ ગાન પામતા જઈએ છીએ તેમ તેમ જીવન અને દુનિયા ક્રમયે જેવાં હોય તેવાં સાથેજ વધારે વધારે સંતોષની બનતા જઈએ છીએ. દુઃખનો અધમ દંડ દેનાર અગ્નિ છે; જેમ જેમ આપણી બાજુ ઉડી ઉતરતી જાય છે તેમ તેમ દુઃખના આંતરમાં પણ સુખનો સમાવેશ થાય છે એ સ્પષ્ટ થતું જાય છે. એટલું સત્ય છે, કે આ જીવનમાં અત્યંત વીર દુઃખ સંહન કરનારાઓજ અત્યંત સ્પષ્ટતાથી અવલોકનારાઓ હોય છે, કારણ કે તેમને માટે આંતર દૃષ્ટિ અને આંતર શક્તિને લીધે, સહન કરવાને ધણી અચક્ત દૃષ્ટિવાળાઓના કરતાં આ દુનિયાના વિશેષ ધાંધલનો જરા પણ વિરોધ ભાવ વિના પોતામાં વિશેષ સમાવેશ કરવાની શક્તિ હોય છે. જે આ જડ સંસ્થા બધાયલા માનવને દુઃખજ સ્વાભાવિક છે, તો એટલું પોતે જાણે છે. દુઃખજ નવીન જીવન અને આનંદના ઉદ્ભવસ્થાન રૂપ છે. દુઃખને નિરાશમાં ગતિઓ—ખતા દંડ વિના વધારેમાં વધારે દુઃખ સહન કરનારાઓજ વધારેમાં વધારે આ પ્રમાણે છે; સર્વ પદાર્થોનું આંતર શક્તિ અને સુખમય છે, તથા માનવમાંતો

। શ્રાવ્યતત્વ ।

(મળેલું.)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૪ થી.)

પ્રકરણ ૨ નું.

ચીયોસોફી.

પ્રેક્ષક મેક્સમુલરના ગમે તેવા આગ્રહપૂર્વક સ્પષ્ટકરણ છતાં વિજ્ઞાનથી મુગ્ધ થઇ ગયેલ જુદીયા ઉત્પન્ન થયેલા જડવાદને તેઓનાં વચન કંઈ પણ અમર કરી શક્યાં નહતાં. એ કાર્ય કરવાને માટે એક જુદીજ સંસ્થા નિર્માણ હતી. ત્રીજા બીજી વર્ષના સ્વરૂપ સમયમાં યીયોસોફીકલ સોસાયટીએ યોગ્ય ધર્મો વિજ્ઞાન દર્શાવ્યો નથી. જડવાદને હજુ તેણે નિર્મૂળ કર્યો નથી, પણ એમ તો કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી કે, જડવાદને યીયો સોફીએ કેવળ નિર્બળ અને શિથિલ કરી નાખેલ છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના મહાન્ યોદ્ધાઓ પણ યીયોસોફીએ પાડેલા પ્રકાશમાંજ પોતાનો માર્ગ આગળ ચલાવે છે. અખિલ સૃષ્ટિનું પર્યવસાન રચ્ય પરમાણુમાં આવી અટકતું હતું, તે માન્યતા દૂર થઇ ગઈ છે. રેડીયમ અને ઇલેક્ટ્રોનની શોધથી પ્રત્યેક પરમાણુ એક તત્ત્વનું નહિ પણ અનેક તત્ત્વોનું બનેલું છે, એમ સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેવું રહ્યું નથી. જડ પદાર્થનું પદાર્થત્વ શોધવામાં વિજ્ઞાનિક યંત્રો નિષ્ફળ થઈ પડ્યાં છે. રચ્ય પદાર્થની પાર કંઈક અતીન્દ્રીય સૂક્ષ્મ પદાર્થ છે, એમ વિદ્યમ ફક્ત જોવા મહાન્ વૈજ્ઞાનિક વિદ્વાન ખાત્રી પૂર્વક કહેવાને આગળ પડ્યો છે. જીવનશક્તિ, ખનિજ અને ઉદ્ભિજન પદાર્થોમાં પણ છે, એમ પ્રેક્ષક જગદીશચંદ્ર બોસે વૈજ્ઞાનિક યંત્રોથીજ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. હજુ સમય જતાં યીયોસોફીની સાદાપ્યથી વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર શું નહિ કરી શકે, તે અટકળવુ મુરકેલ થઇ પડે તેમ છે.

મેક્સમુલરની કહે છે તેમ યીયોસોફી ધર્મ, વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy) નું સમગ્રીકરણ (Synthesis) છે. યીયોસોફીકલ સોસાયટીનો ઉદ્દેશ સમજાવતાં તેઓ કહે છે કે—“ અમારે જે કંઈ કરવાનું છે તે એ છે કે, કુદરતના નિયમોનું જ્ઞાન મેળવવાને માટે પર્યાપ્ત કરવું. આધુનિક મનુષ્યોથી કુદરતના જે નિયમો સમજાઈ ચકાતા નથી, તે નિયમોનો અભ્યાસ વધારવાને બની શકે તેટલું ઉત્તેજન આપવું; એટલે શબ્દ પ્રમાણુ અથવા અર્ધ શ્રદ્ધાથી ઉત્પન્ન થયેલી વેહેમ ભરેલી માન્યતાઓને જદલે કુદરતના સત્યજ્ઞાન ઉપર આધાર રાખતી ગુપ્તવિધાનો અભ્યાસ વધારવો. * * * * * અર્થાત્ સોસાયટીનો પરમ ઉદ્દેશ એવો છે કે—વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના અવલોકનનો પ્રદેશ વિસ્તૃત કરવા માટે આવો કંઈક અમુક માર્ગ ગૂઢણ કરવો. ”*

વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોઈ શકે છે. અતીન્દ્રિય વિષયોમાં વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગોની સત્તા ચાલી શકતી નથી. તેવીજ રીતિએ તર્કનો આધાર પણ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન ઉપર દોષ છે. ધર્મશાસ્ત્રો અતીન્દ્રિય વિષયોનો પ્રકાશ કરી શકે છે. તેથી અતીન્દ્રિય વિષયોની સિદ્ધિ માટે વિજ્ઞાન અથવા તર્કની સાહાય્ય ઇચ્છવી, તે નિરર્થક છે. છતાં વિજ્ઞાન, તર્ક અથવા તત્ત્વ જ્ઞાન અને ધર્મશાસ્ત્ર એકદલિ બિંદુથી પર્યેષણ કરવા પ્રવૃત્ત થાય તો એક બિંદુએ એકવચવાનો સંભવ છે. તે ત્રણેના સમગ્રીકરણથી જો કંઈ પણ લાભ થઈ શકે તો તેટલોજ લાભ થઈ શકે તેમ છે.

તેટલો લાભ પણ થોડો ધણો નથી. ક્રમવિકાસ (Evolution) ની જૂનિયામાં બુદ્ધિવિકાસનો પણ સમય આવે છે. થીયોસોફીની માન્યતા પ્રમાણે ચાલતા મન્વંતરમાં મનુષ્યની પાંચમી મૂળ જાતિનો ક્રમવિકાસ થાય છે. પ્રત્યેક જાતિમાં ઉત્તરોત્તર એકેક તરતનો વિકાસ થાય છે. તે આધારે આ પાંચમી જાતિમાં પાંચમું તરત જ શુદ્ધ મનસ છે, તેનો જ વિકાસ પ્રધાન હોવાથી મનુષ્યને પ્રત્યેક જનાવની કારણ કાર્યની શૃંખલા જાણવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય, તે સ્વાભાવિક છે. વિદ્યુષી આની બીસેટ કહે છે તેમ અતીન્દ્રિય વિષયોનો પ્રકાશ હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં જોડ્યો કરવામાં આવ્યો છે, તેટલો અન્ય કોઈ પણ ધર્મશાસ્ત્રોમાં જોવામાં આવતો નથી x સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષે ઋગ્વેદ સંહિતાના પુરુષસૂક્તમાં, બ્રહ્મસૂત્રપરિણામમાં, મનુસ્મૃતિ આદિ સ્મૃતિઓમાં અને પ્રત્યેક પુરાણમાં વિસ્તાર પૂર્વક રિચેચન કર્યું છે. દેવો અને પિતૃઓ તેમજ અસુરો અને રાક્ષસોનો આ લોક સાથે કેવો અને શો સંબંધ છે, તે વિષે તેજ અંચોમાં કંઈ એણું વર્ણન કરેલું નથી. છતાં એકમ પ્લેયરસ્ત્રી કહે છે તેમ તેવા ધર્મશાસ્ત્રોમાં સૃષ્ટિનું રહસ્ય ગુણ રાખવાના હેતુથી જ લખાણ કરવામાં આવ્યા છે, તે મામિક અને રૂપક જાણમાં હોવાથી, તેમજ તે સમજવાની કુચી ગુમ યર્ધ જવાથી અભ્યાસિની બુદ્ધિને ગમ્ય થઈ શકે તેમ નથી;† એટલુંજ નહિ પણ જુદા જુદા અંચોમાં જુદી જુદી શૈલી વાપરેલી હોવાથી અભ્યાસિને બુદ્ધિગમ્ય શૃંખલાબદ્ધ વર્ણનને બદલે કેવળ અત્યવસ્થિત હિંમને અર્થશૂન્ય શુંઅંચાડોજ માણુમ પડે છે. થીયોસોફીના અભ્યાસીઓ જાણે છે કે, મનુષ્યજાતિ તેવાં રહસ્યો સમજી, તેનો સદુપયોગ કરવાને તૈયાર થાય ત્યાં સુધી તેવાં રહસ્યો ઇચ્છાપૂર્વક ગુપ્ત રાખવામાં આવેલા છે. થીયોસોફીની માન્યતા પ્રમાણે હવે મનુષ્યજાતિ તેવાં રહસ્યો શુદ્ધ કરવાને તૈયાર થતી જાય છે; અને તેથી થીયોસોફીનું મોટામાં મોટું કાર્ય તે ગુપ્ત રહસ્યોને પ્રકટ કરવાને કુચી પુરી પાડવાનું છે.†

થીયોસોફી જુદા જુદા દેવોમાં પ્રવર્તેલા પ્રચીન ધર્મોનું એકીકરણ (Summation) છે. તેથી કદાચ કોઈ પણ એક ધર્મના સિદ્ધાન્તોની સધળી વિમતો સાથે થીયોસોફીના સિદ્ધાન્તોની વિમતો સર્વાથો મળતી આવે નહિ: તે પણ પ્રત્યેક ધર્મમાં સમાયેલ સનાતન

x જુઓ આની બીસેટ કૃત Pedigree of Man, ૪. ૨.

† જુઓ Key to Theosophy. ૪. ૧૫.

† જુઓ Pedigree of Man. ૪. ૧૦૧.

સત્યો થીયોસોફીમાંથી મળી આવ્યા વિના રહેશે નહિ. હિંદુ ધર્મના સિદ્ધાન્તોની વિગતો સાથે થીયોસોફીના સિદ્ધાન્તોની હાલ સુધી જાણાયેલી વિગતો ગમે તેટલી જુદી પડતી હોય, તો પણ આજુ તો સ્વીકારવું પડશે કે—હિંદુ ધર્મના મુખ્ય સત્યો, જેવા કે પરમાત્મા, આત્મા અને જીવનો પરસ્પર સંબંધ, જગત્ની ઉત્પત્તિ, રચિતિ અને પ્રલયની પ્રક્રિયાઓ, આ લોક અને પર લોકોનો સંબંધ, કર્મ અને ઉપાસનાથી થતી અસરો, મરણ પછી જીવની યતી અવસ્થા, પુનર્જન્મ સૃષ્ટિ રૂપ થઈ કરવામાં પ્રવેશ અને તેની ત્રિમૂર્તિ તેમજ દેવો અને પિતૃઓનો ભાગ, કુળવિકાસ અથવા કુળમુક્તિ વિગેરે પ્રધાન સત્યોના વિષયમાં થીયોસોફીના સિદ્ધાન્તો હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના સામાન્ય મર્મથી કદિપણ વિદ્યમાન પડશે નહિ. સત્ય છે કે, હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના કેઈ એક અગ્રુક દર્શન સાથે કદાચ થીયો સોફીનાં સત્યો સર્વાંશ મળતાં આવતાં ન હોય, તો તેટલાજ ઉપરથી જેમ કે પ્રપચ દર્શનને વેદ વિરુદ્ધ અથવા નારિતક ઠરાવી શકાતું નથી, તેવી રીતિએ થીયોસોફીને હિંદુ ધર્મથી વિરુદ્ધ ઠરાવવાને કંઈ પણ ખાસ કારણો મળી આવતાં નથી. તેથી થીયોસોફી આપણા શાસ્ત્રમાં ગ્રામ રાખેલાં રહસ્યોનો બંડાર ઉઘાડવાને કુંચી પુરી પાડતી હોય તો આપણી ધરજ છે કે, તે કુંચી વડે આપણો બંડાર ખુલ્લો કરી તે સર્વ રહસ્યોને હસ્તામલકવળ રખડ કરવા જેવું છે. આદ્યાર્થિક ક્રિયાની વ્યયોગિતામાં પણ થીયોસોફીએ જે પ્રકાશ પાડ્યો છે, તે પ્રકાશથી આપણાં દિવમાણુ કાસો વાંચવાની પુરી આવશ્યકતા છે. આત્મ પર તજ પ્રકાશથી જ્યારે તે વિષેનો મર્મ સમજાવવામાં આવશે ત્યારેજ જાણી શકાશે કે, હિંદુ ધર્મ ઉપર થીયોસોફી એ સ્વલ્પ સમયમાં કેટલા ઉપકારો કર્યા છે, અને હજુ પણ કેટલા બધા ઉપકારો તેના તારૂંથી ચલાવેલાં સંભવ છે.

(આજુ).

માનસાંકર વિ. પિતાંબરદાસ મહેતા.

। કર્મ વિપાક ।

(મળેલું)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૯ થી)

આ પ્રમાણે એક અરેખરા સ્વરૂપમાં—કૃષ્ણ લીલા—રામ લીલા—પ્રહલાદ લીલા—
ધ્રુવ લીલા—વગેરે પુનાણાન્તર્ગત અનેક કથાઓના વિસ્તારને અવલોકી સકીશું. ઉપાસના
અને જ્ઞાનનો આમાં સમાવેશ થઈ શકશે નહિ. એમાં પ્રતિબંધ નાંખવાને નિવારક શક્તિનાં
સ્વરૂપો અવતારવાં પડતાં નથી. એ તો અવતારી મૂર્તિ હોય છે; પછી જ્યારે કામ પડે
ત્યારે દક્ષ પ્રેરણા કરવી પડે છે. અને તે પોતાના કાર્ય જાળવે છે. જો દક્ષે પામે તો
અન્ય શક્તિ પાછી દહી જાય છે. જો પ્રતિશક્તિ દક્ષે પામે તો તે પોતાના
પથમાં સરલતાથી માર્ગમાં વૃદ્ધિ પામી શકે છે. આવું પરિણામ દૃષ્ટિએ ગર્ભાં જોવામાં આવે
છે, અને તે વખતે એવું થાય છે કે—પોતાના પથમાં જુદા આગળ નહિ ગયેલો યોગી
જેમ દારે તેમ સાફ ગણાય છે. આગળ વૃદ્ધિ પામેલાને પ્રતિશક્તિ છતે તે સાફ ગણાવું
નથી. કારણ કે તેની ધણી મહેનત મિથ્યા જાય છે. તદમે પૂછશો કે કોની પેઠે ? એક
વસ્તુગણની પેઠે. તો હું કહું છું કે—એક દબાર રૂપિયા ગણવાના છે. યોડું ગણ્યા પછી
બૂધ થાય તો ફરીથી ગણવાને અતિ શ્રમ વેઠવો પડશે નહિ. પણ લગભગ આઠસો નવસો
ઉપરાંત ગણ્યા પછી બૂધ થાય તો પાછું પહેલેથી ઠેઠ અંતરમુખી મહેનતની પુનરાવૃત્તિ થાય
છે. જો કે આ સંખ્યાના દક્ષાન્ત નેટલું, બધું એ તો નહિ હોય, તો પણ યોડું ધણું
આમ હોઈ શકે—એ નિર્વિવાદ જેવું છે. કેટલું ? અને કેવા પ્રકારનું ? તે આપણાથી
ઠીક સકાય નહીં. આપણો એ પથ અણખણ્યો છે. એટલું તે માર્ગમાં આગળ ગયા
વિના આપણથી કેમ સંપૂર્ણ પણે ઠીક સકાય ? વળી આવો અનુભવ તેના ક્રોધને
પોતાની જાગૃતિમાં એકજ વાર હોઈ શકે ? કે અનેક વાર હોઈ શકે ? એ પ્રશ્ન પણ
જાણવા જોવો છે. ખરે ! જોવા જઈએ તો—અનુભવ વગરની આમાં બધીએ ખામીઓ
છે. જોએ પોતાના પથમાં ત્રિવિધ પામવાની પ્રતિજ્ઞા કરીલી છે, અને ત્રિકાલે અવલમ્બન
કર્તુ છે, તેઓને તો ગમે નેટલાં રિધ્ન આવે તો પણ તેને નહિ ગણકારતાં કે લેખવતાં
આગળ ચાલુ ગતિનેજ પ્રાપ્ત થાય છે.

કાર્યકૃતિને વિષે ધૈર્યવસ્થાની કેટલી જરૂર છે ? અને તેમાં ઉત્સાહની કેટલી
અગત્ય છે ? તે એક સામાન્ય બનિદર્શનથી સદજ સમજ સકાય એવું છે. જે તપસ્વીઓની
રુપિય ધણને એક સમયે જાહિર્ બગવાન નારક જતા દતા. તેમનું પ્રયાજ સ્વર્ગ ભૂમિની
રિસા જગલાતું હતું. તપસ્વીઓના એકે પૂછ્યું કે જાહિર્ આપનું ગમન સ્વર્ગ તરફ
લાગે છે, કે જેને માટે હું આ તપ સિદ્ધિ આચરણ આચરું છું. તદ્દાં જઈ મદારી
વતી ધન્ધ બગવાને પછી જોશો કે—અચૂક એક તપસ્વીને સ્વર્ગના દારમાં પ્રવેશવાને

હવે કેટલો વિલમ્બ છે ઠીક—મતે—કેવી આગળ ચાલના થયા—ત્યાં અવર તપસ્વીનો પશુ એવોજ પ્રશ્ન સાંભળવામાં આવ્યો. ઉત્તર લાવી વળતી વખતે તદ્દમેને હું ખુલાસા આપીશ. તદનંતર કેટલીક મુદત વિલા બાદ નારદજી લાંબી નીકળે છે. ઉત્તરગુર તપસ્વીઓ વિનયથી બ્રહ્મર્ષિને વિનવે છે: મહામુનિ ! વદશો કે હમારા પ્રશ્નના પ્રત્યુચ્ચારને માટે કયા શબ્દોનું ઉચ્ચારણ થયું છે ? મહાભાગ ! ઉત્તર તો એ છે ને:—તદ્મારે માટે હજી એક સો. એક વર્ષની મુદત છે. એવું સાંભળી મનો ભંગ થાય છે. અન્ય મહાશય પ્રતિ એજ પ્રમાણે પૂછવામાં આવ્યું, ત્યાં કથન એ હતું: હજી “ સન સદસ્ય ” વર્ષની અવધિ છે. “ પણ તાર પછી પણ મને સ્વર્ગ તો મળશે ના ! ! કાંઈ ચિન્તા નહિ. નારદજી ! આપનો હું ઉપકાર આનું અને હું મહાન કર્મ:કર્મમાં ઉત્સાહ ધરાવુંછું, તેથી વિશેષ હત્સાહ ધારીને પણ હું મહારા કાર્યમાં રોષ જર મેળવીશજ. બગાનું ! મને ધૈર્ય આપો ” એવા શબ્દોચ્ચારના પ્રતિ ધ્વનિ રૂપ ઉત્તરમાં આશા વાણી થઈ કે:—“ નારદજી ! તેઓને માટે સ્વર્ગનો દાર ખુલાં છે. ” તુતજ તેઓ સ્વર્ગમાં પ્રવેશ પામ્યા, અને બ્રહ્મર્ષિ અન્નેજ અન્તર્ધાન થઈ ગયા. આટલા ઉદયથી સમજી શકાય છે કે—પહેલામાં હુંકી મુદતને માટે પણ અર્ધસાઈ છે, ત્યારે બીજામાં દીર્ઘ કાળને પણ આનન્દથી વધારી લીધો છે, અને તેથી મનો ભંગ નહિ બનતાં કાર્ય ભંગ પણ થયો નથી. સાદાંત ધૈર્યવસ્થાની ને જરર છે, તે આ સ્થળે પ્રલક્ષ દેખાઈ આવે છે અને એટલી મુદતની અવધિ આપ્યા છતાં પણ ફલ નિશ્ચિને વિલમ્બ લાગતો નથી. એ જગ નિર્ણય મહાન પ્રભુની અદ્ભૂત અમરકારિ લીલા છે.

આકાશ વાણી—એ પણ કર્મ વિપાકની એક દિશા સ્પષ્ટ છે. તે ખરેખરા છેવટના પ્રસંગેમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તથા તે વડાજીના સૂક્ષ્મ તરિકે છે. મનુષ્યત્વનાં છેવટ સ્વરૂપો મનુષ્યે જોઈ લીધા પછી તે એમ સમજે છે કે હવે મહારે કાંઈ પણ આથી વધારે કાર્ય કરવાનું રહ્યું નથી. ત્યારે આકાશ વાણી ત્યેને કાર્ય પ્રેરક થઈ સદાય કરે છે, અને ધણી વખત દેવો વરપ્રદાનમાં પણ એનો ઉપયોગ કરે છે. “ વરંદ્રુહિ—વરંદ્રુહિ. ” આનો ઉપાસના અને મંત્ર સાધનમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. ને દેવની ઉપાસના કરવામાં આવે છે તે દેવની એજ “ વાણી ” સંભવી શકે છે, અને ત્યાર પછી દેવત્વ પ્રકા થઈ સમુખ આવી હજી રહે છે. તે હૃદયેગ્રને કે અનેગ્રાને પાર પાડવાને વચન આપે છે. તે વચન સર્વ પ્રકારે સસ નિવડે છે. પછી વર—યાચનામાં યાચાનું હૃદય કે મન લાગણી—(ભાવના) કે શુદ્ધિ દ્વારાએ ને પ્રકારની યાચના કરે, તે પ્રકારનો વર પ્રાપ્ત થઈ શકે. આ પ્રકારે આકાશ વાણી એ પ્રકારની દોષ શકે. એક તો દિશાસ્પષ્ટ, અને બીજી વર: પ્રદાનની. પહેલામાં તપ:સિદ્ધિની કાંઈ બહુ જરર નથી. નિર્મળ મન અને હૃદય વાળાંને પણ આપત્તિએ તો આવી પડે છે અને તે કેવા પ્રકારની કે નેથી તેઓ મૃત્યુને વશ થવાના ઉપાયની તૈયારીએ કરે, તેવે સમયે તે યાચના કે તયારીઓને ચાન્ત પાડવા અને ધારણા શકિતનું બીજ રાખવા આકાશ વાણીનો ઉપયોગ થાય છે. તે એક દિશા સ્પષ્ટ છે. પહેલી એકાએક દૃઢભવી આવે છે, ત્યારે બીજી ક્રિયાના ક્રમની સાથે શક્તિગત થતી જાય છે. અવકાશનાં ગર્ભમાંથી વાણીનો વિકાસ થઈ આવે છે. પહેલું

શુદ્ધ રવિરૂપ છે, અને દાન રૂપ છે. બીજું વિચારીને હાપન ધર્મ આવેલું ફળ ક્રિયાના બદલા રૂપ છે, ક્રિયાના બદલા રૂપ છે, એ સસ વાર્તા છે, તો પણ જેમ વૃક્ષ કંતાં ફલ મ્હાનું તેમજ શુભકારી હોય છે, તેમજ સમય મને તેટલો દીર્ઘ હોય તો પણ ફલ મધ્યસ્થ છે. રહેમંથી પાછું આખું વૃક્ષ યથ શકે છે. પણ આ બાબતમાં સર્વ પ્રકારો તેવા ન હોઈ શકે. કેમ કે એ ફલો એવા પ્રકારનાં છે કે—રહેમંથી અગાઉના જેવુંજ બીજું વૃક્ષ એટલે ક્રિયા ન હુદ્બવી આવે—અને ફલ આબ્યા પછી વૃદ્ધિ અટકી જાય—જે વૃક્ષોમાં જોવામાં આવતી નથી. જેમ વેલામાં વેલા કરતાં ફળ મ્હોટું પણ જોવામાં આવે છે તેમ ફટલીક વેલારૂપ ક્રિયાઓમાં ક્રિયા કરતાં સિદ્ધિનું માપ વધારે પણ મળી જાય છે. આ પ્રમાણે કવચિત્તજ બને છે, હમેશાં આમ બનવું સંભવિ શકે નહિ; તો પણ આટલું તો સિદ્ધ છે કે—ફલ આબ્યા પછી આગળ વૃદ્ધિનો ક્રમ અટકી જાય છે.

અથવા એમ કહેવું વધારે સુમમ ધર્મ પડશે કે, કાર્યક્રમની ગતિનાં પડો સંકેતાતી જાય છે. એ દરેક ફળ એક શુભકારી ચીજ છે. આગળ જતાં—જેતાં એકથી આગળ વધેલું પડ પહેલા કરતાં વધારે કપયોગનું છે. દરેક ફળ ઓછી કે વતી રીતે ફલ દાતા છે; તો પણ વૃદ્ધિમાં હેવટનું હુદ્બવી આવેલું પડ (ફલ) પાછળનાં બીજાં બધાં કરતાં હિતમ છે. દરેક પડ એક બીજાની સાથે સંલગ્ન ધર્મ રહેલાં છે. તેમ છતાં દરેક એક બીજાથી જુદું અને જુદા શુભ વાળું પણ છે. આ, ફલો આગળ જેમ જેમ જોતા જાય એ તેમ તેમ આશર માનમાં ન્દાનાં ન્દાનાં હોય છે, પણ શુભોમાં વધતાં હોય છે. જેમ ધાતુઓમાં કેરાલા એક વજનનું તાંબુ રહેનાથી ધણાજ ન્દાના પ્રમાણમાં આવેલા સુવર્ણની સાથે કિંમતમાં સમાનપણું ધરાવે છે. તેજ પ્રમાણે તામ્ર પત્રના પડની સાથે સુવર્ણનું સંધાન કૃતિ જોઈ શકશે, એ સુવર્ણ પણ રહેનાથી આગળના પડ આગળ તામ્રપત્ર સમાન છે. એમ દરેક પડ સુવર્ણ પડ હોઈ તામ્રપત્ર પડ પણ હોઈ શકે છે. એ સમજવા સારૂ આ દલાન્ત લીધું છે; આપણે આગળ કહી ગયા કે દલાન્તો નિયમો નથી, પણ નિયમોનું સમર્થન કરવે ને ગાટે છે, અથવા નિયમોમાં જે વાર્તા ગૂઢ હોય તે દલાન્તથી રપટ યાય છે, અને નિયમો સચોટ ધ્યાનમાં જનરે છે. એટલા વારતે દલાન્તોને ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તો તે ઉપરથી ત્હમો દલાન્તોને નિયમો સમજ લેશો નહીં. હવે એ પડો તામ્રનાં છે કે સુવર્ણનાં ? એ નિઃસર્વાર્થ માટે દરેક પડ તપાસીને જોશો તો સુવર્ણનુંજ જણાશે. અને જો દરેક જુદું જુદું નહીં જોતાં સંજ્ઞા પૂરક જોશો તો આગળનું જોતાં પાછળનું તામ્ર સમ જણાશે. એમ કરતાં જે અતિમ સૂક્ષ્મ પડ જ્યાં સુધી તામ્રનું બન્યું નથી ત્યાં સુધી સુવર્ણનુંજ દેખાશે. વિશ્વમય નહીં પામતાં દક્ષિણ વચાસ્થિત અવલોકન કરશો તો આ કથન સર્વથા સસ રૂપ બાસશે અને તામ્રમાંથી સુવર્ણ અને સુવર્ણનું તામ્ર કેમ બની જાય છે, તે સર્વથા સમજ શકશો. અન્ધ પ્રકાશની આમાં જરૂર નથી. દહિમાં આખી સુદિનો સમાવેશ ધર્મ શકે છે. દહિ રચુલ તો સહિ પણ રચુલ—દહિ સૂક્ષ્મ તો સહિ પણ સૂક્ષ્મ. એ તો તે સમાન રચુલ સુદિની અભિગતના હોષ શકતી નથી એક પ્રદેસમાં પણ બેડું બેડું જાણવાનું બાકી રહે છે, તો પછી ક્રિયા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ નો મ્યાંથીજ સંભવિ શકે ? એક રચુલની ઘણી ખરી વિચિત્રોને પાર જાય

પછી સંધિગત સુદૃઢક્રિયા જ્ઞાનની શરૂઆત થતા મળે છે. દૃષ્ટિ એકજ છે, પણ ક્રિયાની સાધનાની સિદ્ધિ બેઠે અસંખ્ય બેઠે. હવેજી આવે છે. અંગ્રેજી ભાષા જાણનાર અંગ્રેજી વાંચી શકે છે; જંગલી ભાષા જાણનાર જંગલી વાંચી શકે છે. અને સંસ્કૃત ભાષા બણેલ સંસ્કૃત ભાષા વાંચી સમજે છે. એમ જેટલી ભાષાના સંસ્કાર હોય તેમની દૃષ્ટિદ્વારાએ આનંદમાં પ્રવેશ્યા છે, તેટલું હોય તેમની દૃષ્ટિદ્વારાએ જહાર અનુભવિ શકે છે, જોજખવું અને જાણવું એ બેમાં આ જગ્યાએ બેઠ સમજવાનો છે, આ અંગ્રેજી છે કે જંગલી એમ જોજખી શકનાર તે તે ભાષા જાણી શકે છે એમ ન કહી શકાય. ચક્ષુ છે, પણ દૃષ્ટિ એકજ છે, માટે બે ચક્ષુ હોવા છતાં પણ વસ્તુઓ પદાર્થ એકજ દૃશ્યમાન થાય છે. દૃષ્ટિની વંકતા થતાં કદાચ બે વસ્તુઓ દેખાઈ શકે, પણ એ તો દૃષ્ટિ ભંગ છે, એકજ પદાર્થના બે દેખાવ એવી ભંગગતી દૃષ્ટિ થાય છે. અનેક વસ્તુઓ જોવા છતાં તેમાં એક અર્થ અવેનથી ચેતન્યનું જ્ઞાન થાય તો સમજવું કે તેની દૃષ્ટિ અતિ વિશુદ્ધ છે. દૃષ્ટિની કુળવણી એજ એક સૃષ્ટિને અજ્ઞાસ છે. અને અસાર મુખી અન્ધકાર (તેને મન) માં પડેલાં સંયોગ ઉકેલવા મારે છે. એ ગીતો અને મહાત્માઓ, ઋષિ અને મુનિઓ, દેવો અને સન્તો બહોળા અને સાધુઓનું આ એકજ દિશા તરફ ગમન હોય એવું જણાય છે, અને જાણ્યા પછી દૃષ્ટિ પોતાને યોગ્ય કાર્ય ક્રમમાં ચુકાય છે. તપસ્વીઓ પણ નિરંતર એને ધરતી પ્રયત્ન કરતા હોય છે. અને ધણે જરૂર આવી તેઓ પોતાના કાર્યમાં વિજય પણ મેળવે છે. જહારથી બે ચક્ષુની અન્દરના ભાગમાં પ્રવેશ્યા એકજ છે અને તેમાં ત્રણ શાખાઓ મુખ્ય છે. અને બીજી અસંખ્ય છે. એક જહારની એટલે પાચન ક્રિયાની માથે સંજ્ઞાધિન છે. બીજી હૃદય હારમાં પ્રવેશી છે ત્રીજી શિરો ભાગ એટલે મગજમાં સ્થિત ધર્મ રહેલી છે. પહેલીનું કામ શક્તિ અર્પણ કરવાનું છે, અને બીજી બે બુદ્ધિ પ્રદેશમાં યથા જાય છે, એક લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરે છે, અને બીજી તર્ક તથા સ્મરણ શક્તિને ટેકા આપે છે. તેઓ બે એકી સાથે ઉત્પન્ન ન થતાં અતુલ્ય ઉત્પન્ન થાય છે; અને જવાનો ક્રમ એક સરખો નિયમિત નથી. તો પણ એટલું તો ચોક્કસ કે તેઓ એકી સાથે જતી નથી. ગમે તે ક્રમમાં ચાલી જાય છે.—

આ પ્રમાણે દૃષ્ટિ વિશાળ થતાં થતાં અને સત્યના અંશોનો સંયોગ થતાં થતાં હવે વિશ્વદૃષ્ટિ ધર્મ શકે છે. તોપણ પોતે પોતાના પયનું નિર્માણ કરી શકતા નથી. હું કયે રસ્તેથી આવું છું, ક્યાં છું? અને હવે કઈ તરફ જવાનું છે? તે નિશ્ચિત હોતું નથી. જૂતકાળ અને વર્તમાનકાળને કદાપિ જાણી શકે છે, તોપણ બિવિધકાળનું યથાર્થ જ્ઞાન હોઈ શકતું નથી. આવે વખતે તેઓ જાણના રસ્તાના ભોજિયા હોઈ શકે છે. દરેક મનુષ્યના શિરો ભાગે કપાલમાં જે અદરશ ગૂઢ લેખ લખેલા હોય છે, તે તેઓ વાંચી શકે છે. તે દેશોએ અમુક સ્થલ સાથે જે જાતાના છવનું જોશણ કરવામાં આવ્યું હોય તે જાતાનું નામ લખેલું હોય છે અને ગતઃકાલના કર્મનાં શેષ રહેલાં ફોનોની શિલિક ખેંચેલી હોય છે. બે જમરો જમણી અને ડાબી આપણા જમા ઉધાર જોઈ છે, સાં વચ્ચે જરા ઉપર પાછળના તમામ સમયનો એકજ સંયોગ નિરૂપવામાં આવ્યો હોય છે. યોગીઓ ત્રાટક સુદ્રાથી આને જોઈ શકે છે, પણ હવેટ ગયા વિના વાંચી કે જાણી શકે નહિ. અને એવી ક્રિયાઓ તથા તેની કુચીઓ જન્મ યજ્ઞ જવાથી તે વિદ્યા તલન લેવા જવી

યથ ગમ્ય છે, નહિતો અમૂક મુખાકૃતિ જોતાંજ એવા વિશ્વદૃષ્ટિવાળા સામાન્ય સજ્જન પશુ જોઈ શકતા કે તે અમૂક પ્રવાહમાંથી વહેતો આવે છે, અને અમૂક રથીતમાં છે, અને અવશિષ્ટ પશુ હવે આ પ્રમાણે છે, તેઓ જો કે તહેમને ખાસ કારણ સિવાય કહેતા નહીં, તોપણ જાણીને સમજી શકતા એ તો નિર્વિવાદ છે.

અક્ષુઃપ્રદેશ તૈજસથી બરેલો પશુ પ્રકૃતિ યુદ્ધિ અને તૈજસનું પ્રમાણ બતાવી આપે છે. તહેમાં નિરંતર વિકૃતિઓ થવાથી આખી મુખાકૃતિમાં પણ વિકૃતિ થઈ જાય છે, સહજ ફેરફાર પણ ઠાંક્યો રહી શકે નહિ. જેમ સ્વચ્છ જલની નીચેના મલિન કાંપને ઉખેળવાથી ઉપરનું શુદ્ધ જળ પણ રૂહોળાયેલું થઈ જાય છે, તેમ પ્રકૃતિ, યુદ્ધિ અને તૈજસમાં મલિન સત્વોનું આવી મળવું. અને તહેને પ્રસંગોએ વિચલિત કરવાથી આખો અક્ષુઃપ્રદેશ અવનવો થઈ જાય છે. જોનાર જોઈ શકે છે, અને ફેંશારનાં કારણો જાણી શકે છે, અવરથાના બેદથી પણ આમાં વિકૃતિઓ થઈ જાય છે. તો તે ખીના પણ જનવા થોડા છે, અને ઘણા ખરા પ્રસંગોમાં અવરથાના ફેંફારો મુખ્ય હોય છે. બાળપણ-ધાવન અને વૃદ્ધાવસ્થા જુદી જુદી પાડી બતાવી શકાય નહીં. એકજ જીવંતમાં ધૃત રિપલંતરો છે, અને તે પણ કાંઈ અચાનક બની જતાં નથી. કેટકેમે જીવનવૃદ્ધિ સારે તેઓ આવતાં રહેતાં અને જતાં થાય છે તે પ્રમાણે નિરંતર અક્ષુઃપ્રદેશમાં ફેંફાર થાય છે. એ વાત સાચી હોવા છતાં પણ પ્રકૃતિના ફેંફારો કાંઈક જુદા પડે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ સત્વમય હોયને અમે જોયાં છે, જે જન્મધાન એવાં હોય છે.

દૃષ્ટિપ્રદેશ, આનંતર અને બાહ્ય દૃષ્ટિઓનો ગ્રાહક, સન્ધિક અને સામ્યતાદર્શક છે, તે હૃદયમાં જામણીઓ, યુદ્ધિમાં-તર્ક વિચાર વગેરે અને મગજમાં રૂપ તથા સ્મરણ શક્તિઓ ઉત્પન્ન કરે છે. અક્ષુ અને દૃષ્ટિ એક નથી. અક્ષુ એ તો દૃષ્ટિને બહાર ફેલાવતું સ્થાન છે. અધ મનુષ્યને અક્ષુ હોતાં નથી, પણ દૃષ્ટિ શક્તિ તો હોય છે અને તેથી જ તેઓ ઘણું ખર્ચ કામ કરી શકે છે હવે અક્ષુના નીચેના ભાગમાં મધ્યસ્થ નાક (સ્વર્ગ-સ્થાન સાદર) રહેલું છે અને બંને તરફ પુનઃપાપ જમા ઉધાર લખાય છે, અને લખાતાં જાય છે. દક્ષિણ દરતે કરેલું પુન્ય જમા થાય છે, અને તે જમણી તરફની અક્ષુ નીચે નિરૂપણ થતું જાય છે. પાપ ટાળી તરફ, તહેમે કહેલો કે એ બાપા કઈ સિપિમાં લખેલી દશે ? તો સાંજો-તમેએ કોઈએ અત્યારના જમાનામાં "કેરપેસન્ટો" એવી સિપિનું નામ સાંભળ્યું છે ? ચિન્હથી જ આખાં વાક્યોનાં વાક્યો સમજી શકાય એવી બાપા મનુષ્યોએ પણ શોધી કઢાડેલ છે, તો પછી આ અલૌકિક બાપા વિચારને માટે તહેમણું ન કળુસ કરી શકશે ? અમુક એક પ્રકારના ચિન્હમાત્રથી આખી જીવંતોની જીવંતોનાં વચ્ચેના વર્ણવી આપે તો પછી તેવા લેખ લખી શકાય છે, એમાં તદ્દમાસથી ગિલકુલ ના કહેવાઈ શકાશે નહીં. જમણા દરતે કરેલું પાપ પણ ટાળી તરફ જાય છે. આપણામાં કહેવત છે કે ' જમણે હાથે કરેલું જમણો ભોગવશે અને ડાબે હાથે કરેલું ડાબે હાથ ભોગવશે ' તે ચતુરચિત્ર નથી-ચિલિક જમા હોય છે તો પાપનાં રૂહો તુરત મળી શકતાં નથી. અને જો પાપની ચિલિક જમા હોય તો મનુષ્યોનાં રૂહો પણ તુરત મળી શકે નહીં—આમાં કાંઈ સિદ્ધ કરવાની જરૂર નથી. આતો એક કેબાહતી બીના છે,

તેમ કોઈ સામિતિની પણ જરૂર નથી. માનવું કે ન માનવું એમાં કંઈ આગ્રહ પણ કરવો પડે નહીં એ તો એક ખુદ્દિ પ્રદેશના વિચારનું પરિણામ છે. અમારો આગ્રહ પણ નથી. કારણ કે જેઓ વિશાળ દૃષ્ટિની સમીપમાં હતા છે તેઓ તો ખુલ્લે ખુલ્લે જોઈ જ શકે છે, આગ્રહ કરીને સહ છે એમ મનાવવાથી અમે વિરહ છીએ. અહીંયાં તો અનુભવની વાતો સાચે કામ છે, અનુભવ યાવ તો તદ્દમે પણ સમજી શકો એવી વાત છે. આ જગ્યાએ એક દૃષ્ટાન્ત આપવું હચિત ધારે છઉં. એ બ્રાહ્મણ કુમારો રસ્તો કાપતા વિનોદ કરતા ચાલ્યા જાય છે. રૂપરણા ઉપજે છે કે આપણને રાજ્ય મળે તો આપણે શું કરીએ. ગળ શક્તિ પ્રમાણે સ્થિતિ પરત્વે વિચારો બાંધે છે. એક કહે હું હમેશાં એક બ્રાહ્મણને જામીડીને જમું, અન્ય કહે હું હમેશાં એક બ્રાહ્મણને જીવથી માર્યા પછી જમું. આગળ ચાલ્યા રાત પડી એક ગામના દરવાજાની દોઢી ઉપર રાત્રીએ સૂઈ રહ્યા. તે દરવાજાવાળા ગામના મહેલમાં સાંના અપુત્રવાન રાજાનું તેજ રાત્રીએ મૃત્યુ થયું છે. વારસ કોઈ નથી. પ્રધાને મંડળસહ વિચાર કર્યો કે:—રહવારમાં જ અમૂક દરવાજો ઉઘાડતાં જે મનુષ્ય પ્રથમ મળી આવે તેને રાજ્યાભિષેક કરવો. એ દંડ સંકલ્પાનુસાર વર્તન કરવામાં આવ્યું. પેલો જામીડવાનું વૃત્ત ધરનાર વેહેલો હડી દાતણ પાણીની શોધ સાર મથેલો, એટલે પેલા બીજાને—મળી આવતાં તુરત જ રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો જે બીના અનિશ્ચિત રૂપમાં હતી તે હવે નિશ્ચિતરૂપમાં પ્રસક્ત આવી મળી. ત્યારે તે પોતાના નિયમનો અમલ શા માટે ન કરે? નિયમ લેતી વખતે: આમ જનવાનો કદિ પણ સંભવ જણાતો નહોતો, તો પણ અદૃશ્ય દૃશ્ય થયું. તુરત જ નિયમનો અમલ થવા લાગ્યો. પેલો અન્ય મહાપુરુષ આ વાત જાણી હર્ષપૂર્વક ઉદાસ થયો, કોઈ મહાત્માની સેવામાં હવેનું જીવન વ્યતીત કરવા ચાલી નીકળ્યો. તે પણ પોતાની ઇચ્છામાં પાર પડ્યો; અહીં હમેશાં એક દિવસનું કર્તવ્ય થવા લાગ્યું. અને કેટલેક કાળે બ્રાહ્મણોની સંખ્યાની દૃઢ આવી રહી, એટલે દર પ્રદેશમાં ઉપવિત ધારીઓની શોધ થવા લાગી, તેમાં એક દિવસે પેલો પૂર્વ સહગામી મિત્ર ગુરુસહ આવી મળ્યો. મિત્રનું મિત્રપણું નજરોનજર મળ્યા સિવાય શી રીતે કામમાં આવી શકે? આ કાર્ય તો હમેશાં નિયમપૂર્વક પરમાર્થ જ થવું હતું તો પણ આ મિત્રે રાજાને મળવા જણાવ્યું તેનો સ્વીકાર થયો, પણ મળ્યા પછી રાજાએ નિયમ ભંગ નહિ થવા જણાવ્યું. ત્યારે અર્ચાદિને ગુર્વોચ્ચ સર્વોચ્ચ પછી હું આવું, એમ કહ્યું. પૂર્વના કોઈક સ્નેહને લીધે, અને હવે દંડ છેવટની છે માટે, મમે તે કારણે હા કહી; ગુરુને કહેલા વૃત્તાંતથી પરિણામ એ આવ્યું કે:—ગુરુએ પોતાની અદ્ભૂત શક્તિ બતાવી. રાજાના મહેલમાં આવી પોતાના સત્સિંધ્યને, જનન શલાકાથી અંજન આંજ. પશ્ચિમ દિશા તરફ જોવા કહ્યું, એક મહાન પર્વત સળગતો કિંચિત્તમાત્ર અવશિષ્ટ રહેલો દોઢો. રાજાને પણ એવીજ ક્રિયાથી ખતાવ્યો, અને એ શું છે, તેનો વિસ્તાર કહી સંજનાવ્યો. રાજાની ગતઃકલના પૂન્ય કર્મના ફલોત્તે સમુચ્ચય છે, અને આ પાપક્રિયાથી તેમાં દવ લાગ્યો છે. તે હવે ચોક્કસ ક્ષણમાં પરિપૂર્ણ થયે. ત્યાં રાજાના આધુષ્યનો પણ અન્ત આવશે. મહારાજ! ત્યારે પેલો નાનો ટેકરો વર્ષાદની. ધારો વરસતો દેખાય છે; તે શું, હશે? અમ્મા! તે કોઈ સન્તની સેવા કરી છે; તેને લીધે ઉત્પાદ્યો થયો પૂન્યનો એ વિષય છે તેથી ત્યાર ઉપર ઇશ્વરની કૃપા સાતકુળ છે, એમ જણાય છે. એમ વાત

ચિત થાય છે ત્યાં ઉદાસ થયેલો રાજા ઢળી પડે છે. અને નામ માત્ર રહે છે. હંસેા
ગયેને દેશવર સૂનો બની રહ્યો, કે પુરતજ પેલા અન્યદીજને રાજ્યાભિષેક થાય છે.
પુન્ય કર્મનો વિસ્તાર કરવામાં આવે છે અને ગુરુને વચ વરતી યથાનિયમ રાજ્યતંત્ર
ચલાવે છે, આ ઉપરથી એટલું નિશ્ચિત થાય છે કે પ્રારબ્ધ ગમે તેટલાં - ઉચા પ્રકારનાં
કે સારાં હોય તો પણ ક્રિયામાથુ તો સારાંજ હોવાં જોઈએ; સારાં ક્રિયામાથુ પ્રારબ્ધ ન
હોય તો પણ ખેંચી લાવે છે. એ આપણે એવાં અનેક દૃષ્ટાન્તોથી જોઈ શકાય એમ
છે, પણ હાલ જરા વિશ્રાન્તિ લઈએ તો ઠીક. (આધું.)

મદ્દકાર—નાગર

॥ અથ ચાસ્તોત્રમ્ ॥

ૐ । અસ્ય ચાસ્તોત્રલગુમાલાપંત્રસ્ય શ્રોવિવેક ક્રુપિઃ । ગણનારહિતછન્દઃ ।
ચાદેવી દેવતા । આલસ્પનિવારણભ્રાંતિરિતિ ષોઝમ્ । સ્વપર્માદિઠાનિરિતિ
શક્તિઃ । વ્યમનત્પાગે નિર્વચ્ચતેતિ કોલકમ્ ॥.

અથ કરન્યાસઃ ॥ પ્રાતઃકાલમાં અનાયાસે પોતાનું સ્મરણ કરાવવાના સા-
મર્થવાલી રૂતિ અંગુષ્ઠાભ્યાં નમઃ । પોતાની અપ્રાપ્તિમાં વગાસાં આદિદ્વારા વ્યા-
કુલતા ઉપજાવવાની શક્તિવાલી રૂતિ તર્જનોભ્યાં નમઃ । દ્રવ્યાદિનો નિરર્થક
વ્યય કરાવવાના થલવાલી રૂતિ મધ્યમાભ્યાં નમઃ । અપવિત્રતાદિ વધારનારી
રૂતિ અનામિકાભ્યાં નમઃ । નગર નેં ગ્રામાદિ વિવિધ સ્થલમાં પ્રતીત થનારી
રૂતિ કાનિષ્ઠિકાભ્યાં નમઃ । લોકોનું આકર્ષણ કરી ઘણાં જોને પ્રિય થઈ પડેલી
રૂતિ કરતલકરપૃષ્ઠાભ્યાં નમઃ ॥ રૂતિ કરન્યાસઃ ॥

અથ હૃદયાદિન્યાસઃ ॥ પ્રાતઃકાલમાં અનાયાસે પોતાનું સ્મરણ કરાવવાના
સામર્થ્યવાલી રૂતિ હૃદયાય નમઃ । પોતાની અપ્રાપ્તિમાં વગાસાં આદિદ્વારા વ્યા-

કુલતા ઉપજાવવાની શક્તિવાળી इति શિરસે સ્વાહા । દ્રવ્યાદિનો નિરર્થક વ્યય કરાવવાના બલવાળી इति શિરસે વપદ । અપવિત્રાદિ વધારનારી इति કવચાય હુમ્ । નગર ને ગ્રામાદિ વિવિધ સ્થલોમાં પ્રતીત થનારી इति નેત્રત્રયાય વૌષદ । લોકોનું આકર્ષણ કરી ઘણાઓને પ્રિય થઈ પડેલી इति અસ્ત્રાય પદ ॥ इति હૃદયાદિન્યાસઃ ॥

ચામૌત્યર્યે પાઠે વિચારે ચ વિનિયોગઃ ।

અથ ધ્યાનમ્ ॥ ચીન, આસામ, નીલગિરી, લંકા, ને કાંગ્રાલીના આદિ વિવિધ સ્થલમાં ઉત્પન્ન થનારી, ઘણા વાલરૂ યુવાન અને દૃઢ સ્ત્રી પુરુષોના દાયમાં વિવિધ પાત્રોમાં ઉષ્ણ જલાદી સાથે પ્રાતઃકાલમાં તથા સાયંકાલમાં તેમના સદ્ધાર માટે સ્થિતિ કરનારી, ને પોતાના ઉપાસકોમાં અત્યંત માનવામેલી માતૃકા ચા દેવીનું તેમના ભક્તો પોતાના હૃદયમાં નિરંતર માનપૂર્વક ધ્યાન કરે છે ॥ इति ધ્યાનમ્ ॥

હે આ દેવી ! તારી શક્તિ અપાર છે. તારામાં શરીરસામર્થ્ય વધારવાનું વા સમધાતુ-ઓમાંના ડોઈ પશુ ધાતુને પુષ્ટ કરવાનું ભેદ પશુ સામર્થ્ય નથી, છતાં ધણી ભોક્ષા સવારસાંજ તારૂં પ્રીતિપૂર્વક ઉપાસન કરે છે, એ તારી આશ્રુત શક્તિનું ઠિંઠિંભ છે !

આ ખીધાથી ભરિતપ્તમાં રૂર્તિ આવે છે, આજસ દૂર થાય છે, પામ્યન શક્તિ મુધરે છે, મન ને ઈન્દ્રિયો પ્રસન્ન થાય છે, ને પ્રાતઃસ્વપ્નકાર કન્વામાં રમિ ઉપને છે, આવા આવા વિચારોને મનુષ્યોનાં હૃદયમાં તું તારી સંભોલનશક્તિવડે અનાપાસે ઉપજાવે છે, તેથી તું ખરેખર નમરકાર કરવા યોગ્ય છે !

તારામાં જગન્નાથજીના જેવું આશ્ચર્યકર બળ પ્રતીત થાય છે. તારા ઉપાસન મારે ઉત્તમ જાતિના આર્યો ધરાનીઆદિની દુકાનોમાં જાય છે, નવા પાવત્ર પાણી તથા પાત્રાદિનો અસંભવ હોય ત્યાં પશુ બ્રાહ્મણુદિ તારૂં સેવન કરે છે. આગગાડીમાં પશુ પ્રવાસિજનો પવિત્રતાઆદિના પોતાના વિચારોનો સાગ દરી આતુર મને તારૂં ઉપાસન કરે છે, કેટલીક વેળા તું અનાયોગવડે એકવાર વપરાય છતાં તારો આર્યો ખીજવાર ઉપયોગ કરે છે, અને મેળાવણમાં એક પાત્રમાં બરેલા જળમાં ચીંધા ચાના પ્યાલાઓ ધોઈ કમપૂર્વક વપરાય છે, એમ જાણતાં છતાં ધણી ઉત્તમ જાતિના આર્યો તે બધી અલક્ષ્ય કરી પ્રસન્ન મને તારી ઉપાસના કરે છે, એ તારૂં પૂર્વોક્ત બળ સ્પષ્ટ સિદ્ધ કરે છે.

તું મહામાયાની પેઠે સર્વત્ર વ્યાપેલી જણાય છે. એશીઆ, યુરોપ, અમેરિકા, આફ્રિકા, ને આસ્ટ્રેલિયામાં તારો નિવાસ છે; ચીનાલેહા તારો કલાકે કલાકે સત્કાર કરે છે એમ સંભળાય છે; ને અરતખંડમાં પશુ દિનપ્રતિદિન તારો સત્કાર વધતો જાય છે. નગરોમાં ચા, ગામડાઓમાં ચા, સાધુઓના અખાડાઓમાં ચા, મિત્રમંડળમાં ચા, પુરુષોના મિલાવડામાં

આ, ને બાહડીઓના મિલાવડમાં પણ આ, જોવામાં આવે છે, એમ સર્વેત્ર બાપી રહેલી છે આ ન તું મદામાપાની સ્પર્ધા કરતી હોય એમ જણાય છે ।

મિત્રના સત્કારમાં આ, અતિથિના સત્કારમાં આ, સંજાધીતા સત્કારમાં આ, પ્રિયના સત્કારમાં આ, ને પ્રિયાના સત્કારમાં પણ આ, વપરાતી જોઈ છે આ । કેયો સમજી માણસ પોતાના બંને જ્ઞાનની બૂટા જાણીને તારી મોટાઇનો સ્વીકાર ન કરે ?

સાંજસવાર સંધ્યાવર્દન, પ્રભુસ્મૃતિ, જપ, ને શાસ્ત્રપાઠન આદિ ઉપયોગી કામ આપું કુટુંબ એકત્ર થઇને પ્રેમ ભાવથી ભાગ્યેજ કરતું જોવામાં આવે છે, પણ તારી ઉપાસના તો નાના બાળકથી માંડી ધરનાં વૃદ્ધ માણસો સુધી સર્વ એકત્ર થઈ સાંજસવાર પ્રસન્નતા પૂર્વક કરે છે એટલુંજ નહિ, પણ કોઇ તેમને ઘેર આવે તો તે આવેલા માણસને પણ તારી ઉપાસના કરવાનો તેઓ આમંત્ર કરે છે. આ બનાવ જોઈ તારી મદતાતું માન કોને ન થાય ?

તું મનુષ્યના જઠરાગ્નિને મંદ કરે છે, નાનાં બાળકોમાં પ્લીહાની વૃદ્ધિ કરે છે, અમાદિ ચરીરના પોષક પદાર્થોમાં મનુષ્યોને જોઈએ તેવી રચિ ઉપજાવે તેની નથી, તેમના ચરીરમાંના શોષીને મહાબ્રહ્માદિને અપોષ્ય ઉચ્ચતા આપી તેમના મનમાં રજેશુભની વૃદ્ધિ કરે છે, બંધકોશ કરે છે, રાત્રે તારી સેવા થઈ હોય તો મન તથા ઈન્દ્રિયોને કાંઈ આપનારી નિદ્રાનો દેહલોક સ્ત્રવ્ય વિયોગ રખાવે છે, ને નાનાં બાળકો કે જેમને ગળપણ સ્વભાવથી ગમે છે તેમને તેમનાં માબાપોદ્વારા તારાં ઉપાસક કરી શોષીવિનાનાં શીઘ્રાશ્વ મોહવાળાં રાખે છે, છતાં તું તારા દીવા જેવા દોષોને તેમનાથી અત્યંત ગ્રામ રાખી તારા ઉપાસકોદ્વારા તારા શુભોત્તર માન કરાવ્યા કરે એ તારો મદિમા નાનોમનો નથી ।

ઉપાસના કરવાના સમયનું પરિપાલન કરવા દીન સુખાવાળા યદ્ય જોડેલા. જોઈ તારી અગાધ શીશાનું ઉદાસીન જનોને પણ રમટ જાન થાય છે ।

એક દોષ અનોખાસે ખીજ દોષોને ઉપજવી ચકે છે એ વાત માંસાદારી લોકોને મધ પીવાનું વ્યસન થાય છે તેથી સિદ્ધ થાય છે. એવા જે દોષવાળાને તારી સેવાની પણ પછી ધ્રુજ થાય છે. માંસનો અહાર કરનાર તથા મધપાન કરનારને તેમની રચૂલ બુદ્ધિથી તારી સેવાની કદાચ અગત્ય જણાતી હોય; પણ વનરપતિનો અહાર કરન રને તો તારી સેવાની લેશ પણ અગત્ય નથી, છતાં તું તેમના વિવેકને ઢાંકીને તારી ઉપાસનામાં જોડે છે, એ તારી વીવેકને આચ્છાદન કરવાની શક્તિ અદ્ભુત છે ।

ધનાદય શુદ્ધરથોને ત્યાં તથા મોટા સત્તાધારીઓને 'સાં પ્રાતઃકાલથી રાત્રીના દશ વાગ્યા સુધી તું વારંવાર ઉપ્પજ જળમાં સ્નાન કરતી જોવામાં આવે છે એ તારૂં વિશ્લેષણ તપ તારા મહાત્મ્યને પ્રકટ કરનારું છે ।

તારા મહીમાનું કેટલું જાન કરવું ? કેટલાક મનુષ્યો પોતાના મિત્રોને 'સાં' જઈ બળાત્કારે તારી ઉપાસના કરવાની જોગવાઈ કરી આપવાની સુચના કરે છે, ને કેટલાક ઉપરીઓ પોતાના સેવકોને 'સાં' જઈ એવી આજ્ઞા કરે છે, એ સર્વ ક્રિયા તારા પ્રતિ તેમની અનન્ય ભક્તિ દર્શાવી તારા મહીમાને પ્રકટ કરે છે ।

તારા આગમન પૂરું પણ લોકો એક ખીજને 'સાં' જતા ને તેમનો પરસ્પર સંતકાર થતો હતો પણ હવે તારા વિના તેમને અન્ય કંઈ સંતકાર કરવાના સાધન રૂપે પ્રતીત થતું નથી ને. ગામડીયા લોકો પણ " સા " કરવા થીખ્યા છે એ સર્વ તારૂં અદ્ભુત પરાક્રમ છે ।

લોકો ગતાતુગતિક છે એ વિદ્યોત્તમ કથન જ્યાં 'સાં' તારો અધીક પ્રસાર થતો જોઈ પૂર્વે પક્ષિને પણ સંદેહરહીત યદ્ય સ્વીકારવું પડે છે. નિર્મલ જળ ને દૂધ આદિ ઉત્તમ પેય પદાર્થોને સજી દેખાદેખીયા વિના વિચારે તારા તરફ લોકોનું ચીત્ત ખેંચાય છે ને તારા ઉપાસકોની સંખ્યા દિન પ્રતિ દિન વધતી જાય છે જે અસરમાંથી નિર્ધન મનુષ્યો પણ મોઢળા રહી ચકતા નથી. આવા તારા ઉપાસકોને જે કોઈ ગાડરની ઉપમા આપે તો તું તેના પર કાપ કરીશ નહીં કેમકે તું બળવાન છે, ને બળવાનનું ક્ષમા એ શુભ છે.

દેવ મંદીરમાં તને ઉજળતી જોઈ તને પરમેશ્વરથી એટલે દોઢ પરમેશ્વરની ઉપમા આપવી જોઈએ. જે ઘરમાં પતિને આવીના ચાલતું હોય પણ પત્નીને સાંજ સવાર આ વિના નજ આલતું હોય તેમની પદ્ધિ ભક્તિને, શરૂને આ વિના ચાલતું હોય પણ એલાઓને સાંજ સવાર આ વિના નજ આલતું હોય તેમની શરૂ ભક્તિને, ને જે સંન્યાસી, શ્વશ્વર, ને વિધવાને સાંજસવાર આવીના નજ આલતું હોય તેમના સન્યસ્તને, શ્વશ્વરને, ને વૈધવ્યને ઘૂંઘૂળ મેળવે છે, તેથી તારી દોઢ પરમેશ્વરી શક્તિ

સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રાણીયામ, ધારણાં, ને જપ કરનારા પશુ જે પ્રથમ તાઈ સેવન કર્યા પછી પોતાના કામમાં પ્રવૃત્ત થતા હોય તો તેમના સાધન કરતાં તુંજ નિઃસંશય શ્રેષ્ઠ છે. આતું તાઈ અલૌકિક બળ જેમ્મ તટસ્થ મનુષ્યનું મન ચક્રિત થઈ જાય એ સ્વભાવિક છે.

સજ્જનના સત્કારની પૂર્વે દુર્જનનો સત્કાર કરવો ઉચિત છે, એ ન્યાયે આ તાઈ સ્તોત્ર પશુ તારા ગુણનો વિચાર કરી કમણું છે, ને તે સાર્થક છે.

આ સ્તોત્રનો જોએ અદ્વાબક્તિથી સમજા પૂર્વક પાઠ કરશે તેઓ ભગવતી ચાહેવીના પ્રસાદથી તેની સત્તાના પ્રદેશનું ઉદ્ધાધન કરી સુખી થશે. ભગવતી મહા માયાના સ્તવનવડે તેમની કૃપાથી જેમ તેમનો શુદ્ધ ઉપાસક તેમની સત્તાનું ઉદ્ધાધન કરે છે તેમ આ ચાહેવી પશુ ભગવતી મહામાયના અંશરૂપ માતૃકા છે તો તેની કૃપા વડે પશુ તેની સત્તાનું ઉદ્ધાધન કરી શકાય તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. જોએ પોતાના પુરુષાર્થથી વા તારી કૃપાથી મનોબળ વધારી તારી સત્તાનું ઉદ્ધાધન ન કરી શકે તેઓ બીજા પ્રબળ વિકારોનું શી-રીતે ઉદ્ધાધન કરી શકે ? ને કૃતાર્થ પશુ શી રીતે થઈ શકે ?

જોએ આત્માથી બિજાને પરમપ્રિય માને છે તેમને “તમાઈ પરમપ્રિય તમને રાવ-રાવશે” એમ જ્ઞાવેતા કહે છે. તેમનું તે વચન મુમુક્ષુને આશિર્વાદ રૂપ થાય છે, કેમકે તેઓ અનિત્ય પદાર્થોમાંથી પરમપ્રીતિ ત્યજી પરમપ્રીતિ રાખવા યોગ્ય પરમાત્મામાં પરમ-પ્રીતિ રાખી કૃતાર્થ થાય છે, ને વિવધી જીવો તેમના વચનનું તાત્પર્ય નહિ સમજી પુત્રાદિને પરમપ્રિય માને છે, માટે તેમનું તે વચન તેમને શાપરૂપ થાય છે, ને તેથી તેમનું પર-મપ્રિય જે વિનાશી છે તે તેમને વારંવાર રાવરાવે છે. એ ન્યાયે જોએ માને પરમપ્રિય માને છે તેમને આ પશુ રાવરાવશે. આ ચારનોત્રને પાઠ જોએ અનુકૂલ બુદ્ધિથી કરશે તેઓ ચામાંથી ચાહ (પરમપ્રીતિ—વ્યસન) ત્યજી પરમાર્થના સાધનમાં આગળ વધશે, ને જોએ આ ચારનોત્રનું તાત્પર્ય નહિ સમજી આત્મી પૂર્વવત્ આગ્રહપૂર્વક ઉપાસના કર્યા કરશે, ને ચામાંથી ચાહ (પરમપ્રીતિ—વ્યસન) નહિ ત્યજે તેઓ “જે વાર્યા ન માને તે હાર્યા માને” એ ન્યાયે જ્યારે પોતાના દુર્વ્યસનનું દુઃખરૂપ રજા અનુભવશે ત્યારે તેમાંથી પરમપ્રીતિ—વ્યસન—ત્યજશે.

આ ચાના સ્તોત્રવડે તેની સખી કરીનું તથા તેના સખા કોકોનું પશું સ્તોત્ર કરાણું છે એમ સમજી તેઓ પશુ પોતપોતાના ઉપાસક ઉપર પ્રસન્નતા દર્શાવી પોતાના પંજમાંથી જોમને મોકળા કરશે.

ચાહેવીના સ્તોત્રરૂપ જે આ લઘુ સ્તવન કર્યું છે. તેથી ચાહેવીના અધિષ્ઠાનરૂપ પર-માત્મા પ્રસન્ન થઈ ચાહેવીના ઉપાકોને શુભ બુદ્ધિ આપવા કૃપા કરે.

॥ इति चास्त्वोत्रं समाप्तम् ॥

(હું છું.)

। वैष्णव परिपदनुं कर्तव्य ।

(મળેલું)

કેટલાક વખતથી અનેક પ્રકારની પરિપદો ઠેક ઠેકાણે ભરાય છે—તે સામાજિક સુધારા પરિપદ, જૈનપરિપદ, સાદિત્યપરિપદ વગેરે અનેક નામો ધારણ કરે છે. આ સમજણા પરિપદોનો હેતુ કાંઈક સ્તુતિપાત્ર હોય છે. તે કારણથી એ પરિપદો વિશે આપણે જ્યારે વાંચીએ છીએ કે સાંભળીએ છીએ ત્યારે આપણને કાંઈ આશ્ચર્ય નેતું લાગતું નથી. પણ વૈષ્ણવપરિપદ વિશે જ્યારે બોલવા, લખવા કે વાંચવામાં આવે છે ત્યારે કેટલાકને અચંબો લાગે છે કે વૈષ્ણવો ને માર્ગને એટલે પુષ્ટિ માર્ગને વળગેલા છે તે માર્ગ તો પ્રસિદ્ધ રીતે વિપયમક અને વિપયવર્ધક કરી ચુક્યો છે ત્યારે કેળવાયલા વર્ગ પૈકીના પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષો આવી પરિપદમાં સામાટે સામેલ થાય છે. આ અચંબો દૂર કરવાની જરૂર છે.

સન ૧૮૬૦—૬૨ માં મહારાજ લાઈબલ કેસ વખતે પુષ્ટિ માર્ગને મહારાજે અને વૈષ્ણવો ઉપર હુમલો થયો હતો એ વાત જુની અને નવી પ્રાંતની મહારાજ લાઈબલ યાદગાર બહાર નથી. તે પહેલાં પણ અનેક વખત એ માર્ગ ઉપર બલ કેસ. કે માર્ગેય વૈષ્ણવો ઉપર કે એ વૈષ્ણવો ને મિન્હ ધારણ કરે છે તે ઉપર હુમલા કરવામાં આવ્યા હતા એ સમજણ હુમલાના સ્વરૂપ, ઉદ્દેશ અને પરિણામનો યથાર્થિયત વિચાર કરવામાં આવે ત્યારેજ ઉપર કહેલો અચંબો દૂર થવાનો સંભવ છે, માટે આ માર્ગ ઉપર કેવા અને કેટલા હુમલા થયાં હતા તેની કાંઈક નોંધ આ રચણે કરવી જીવિત છે.

પ્રથમ હુમલો સંવત ૧૬૭૪—૭૭ (ઇ. સ. ૧૬૧૮—૨૧) માં એક ચિદ્રૂપ નામના સન્યાસીએ કર્યો હતો. એ સન્યાસી પૂર્વે શુજરાતમાં હિંમોલ ચિદ્રૂપ વાસણા નામના ગામનો રહીય હતો, અને સન્યાસી થયા પછી ઉજ્જૈનમાં રહેતો. એણે કરેલા હુમલાનું કારણ વ્યારાના કવિ ગોપાળદાસ ને તે અરસામાંજ થયા હતા એમણે પોતાના માલા પ્રસંગ નામના ગ્રંથમાં આપ્યું છે.

ગોપાળદાસ કહે છે કે ઉજ્જૈનના વૈષ્ણવો મહાશક્તિ, હોમ, હવન, ચિવરાત, નવરાત, વારપરવ વગેરે કરતા નહોતા તેથી ત્યાંના બ્રાહ્મણોએ ચિદ્રૂપને શરિયાદ કરી હતી કે એમ થવાથી અમારી શક્તિ નુકસાન થયું છે, માટે એ વૈષ્ણવો કર્મકાન્ડ ઉપર પ્રીતિવાળા થાય એમ કરો. એ પ્રમાણેની શરિયાદને લીધે ચિદ્રૂપના મનમાં વૈષ્ણવ ધર્મ ઉપર દ્વેષ ઉત્પન્ન થયો. એ દ્વેષને પુષ્ટિ આપવા બ્રાહ્મણોએ ચિદ્રૂપની ને બાણેજ ઉજ્જૈનમાં રહેતી હતી અને ને વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતી તેની થયેચ્છ વર્તણૂકના સમાચાર ચિદ્રૂપને કહ્યા તે કારણથી વૈષ્ણવ ધર્મ પ્રત્યેનો એનો દ્વેષ વધ્યો.

એ રીતે ચિદ્રૂપના વૈષ્ણવધર્મ પ્રત્યેના દેવતાં એ મુખ્ય કારણો માલમ પડે છે. પહેલું એ કે પ્રાદિમાર્ગીય વૈષ્ણવો અનેક દેવદેવીઓને શુદ્ધ પૂજતા હોવાનાં એ નથી અને સ્મૃતિ અને પુરાણોમાં કહેલાં અનેક પ્રકારનાં દાન, મત, ક્રિયાઓ વગેરે કરતાં નથી, કારણ કે એક સર્વ સમર્થ હંધરનીજ સેવામાં બધા દેવોની સેવા પૂજનો સમાવેશ થવાથી બિન બિન દેવોની ઉપાસનાની આવશ્યકતાજ નથી હોતી. ખીજું કારણ પોતાની બાણેજનું અયોગ્ય આચરણ.

દેવ ઉત્પત્તિ યતાં શાસ્ત્રની રીતે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના પ્રુષ્ઠિ માર્ગ પર હુમલો કરવાની એની હિંમત આલી નહીં તેથી જહાંગીર ખાદશાહના બળ વડે એ માર્ગ ઉખેડી નાખવાનો એણે યત્ન કર્યો. તે અરસમાં જહાંગીર હાથીના શીકારને માટે ગુજરાતમાં આવવાનો છે એમ સંભળી ચિદ્રૂપ સામે ગયો અને ઉજ્જૈનથી થોડી મજલોને છેટે એની સાથના શીકારી રજપૂતોને ખળ્યો. રજપૂતોએ એનો આદર સત્કાર કર્યો, અને ઉજ્જૈનમાં ખાદશાહનો મેળાપ કરાવવાની એને આશા આપી પછી હુંકે માર્ગે ચિદ્રૂપ ઉજ્જૈન આવ્યો. રજપૂતોએ લાગ મગતાં ખાદશાહ આગળ ચિદ્રૂપનાં ધણાં વખાણ કર્યાં તેથી ખાદશાહે ઉજ્જૈનમાં એની મુલાકાત લેવાની ઇચ્છા જવાવી પછી ઉજ્જૈન મુકામ આવતાં થોડા રજપૂતોને લેધને ચિદ્રૂપને આશ્રમે ગયો. ત્યાં તેણે અંધરી જગામાં ચમત્કાર યુક્ત પ્રસાદ ખતાવ્યો. તેથી ખાદશાહે મોહ પામી એને બાબાજી કહી બોલવ્યો, અને કાંઈ વર મામ-

વાનું કહેતાં ચિદ્રૂપે માગ્યું કે કોઈ માણસ ઉજ્જૈન તિલક કરે નહીં અને તિલક ન કરવાનો વલસીની માસા ધારણ કરે નહીં. ખાદશાહે એ માગણી કબુલ કરી અને માસા ઉતા- હાજર ચરણરેતે હુકમ કર્યો કે બાબાજીના કહેવા પ્રમાણે અમલ રવાનો ખાદશાહનો કરો. પછી મુકામે આવી તે બાબતના હુકમો છોડ્યા પછી હુકમ.

ખાદશાહ ગુજરાત ગયો.

પશુ સ્તંભવત ઉભેલા દેવાભાષને દેખીને તે એવો સમજીને નાઠો કે રસ્તામાં હજારો જાતની ખુવારી યથ મહમદતકી અંખવાણો પડ્યો અને ચિદ્રૂપને ગાજો ભાંડી દેવાભાષને પોતાને મુકામે બોલાવી તેને શાસ્ત્ર આદાડી તેની આસના વાસના કરી.

ચોડા વખત પછી બાદશાહ આગે ગયો અને ત્યાંથી કાશ્મીર જવાનો છે એમ સંભળાયું. કાશ્મીર જતા પહેલાં મથુરામાં બાદશાહને મળવાની ઇચ્છાથી ચિદ્રૂપ મથુરા ગયો ત્યાં શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી ગિરિધરજી અને ચોથા પુત્ર શ્રી ગોકુળનાથજી વગેરેની મુલાકાત યથ.

કાશ્મીર જતાં બાદશાહ મથુરા આવ્યો ત્યારે શ્રી ગોકુળનાથજીએને આશ્ચર્ય દેવા ગયા. શ્રી ગોકુળનાથજીના કપાળમાં તિલક ભેદ બાદશાહે તે જુસી નાખવાનું કહ્યું, ત્યારે શ્રી ગોકુળનાથજીએ તે શાસ્ત્ર યુક્ત છે એમ કહી જુસવાની ના પાડી ત્યારે બાદશાહે એમને પુછ્યું કે તમે ચિદ્રૂપની સાથે એ બાળત વાદ કરશો ? ત્યારે શ્રી ગોકુળનાથજીએ હા પાડી તેથી બાદશાહ શ્રી ગોકુળનાથજીને સાથે ભેદ ચિદ્રૂપને આશ્રમે ગયો, અને આ શ્રમ બહાર શ્રી ગોકુળનાથજી અને બીજાને ઉભારાખી ચડી સવારીએ આશ્રમમાં ગયો. ત્યાં ચિદ્રૂપને કહ્યું કે શ્રીગોકુળનાથજી માળા અને તિલક શાસ્ત્ર યુક્ત છે એમ કહે છે તો તમે એમની સાથે વાદ કરશો ? ચિદ્રૂપે કહ્યું મારે વાદ કરવાની જરૂર નથી. આપની છડીજ માલા અને તિલક ઉતારાવશે, મારે આપે આપેનું વચન પાળે. બાદશાહે પુછ્યું હું શ્રી ગોકુળનાથજીને અહીં બોલાવું ત્યારે તેણે ના પાડી, તેથી બાદશાહ સમજી ગયો, પણ આપેનું વચન પાળવું ભેદએ એમ ધારી પોતાને મુકામે જઈ શ્રી ગોકુળનાથજીને માલા ઉતારવાનો આદેશ કર્યો. ત્યારે શ્રી ગોકુળનાથજીએ કહ્યું કે જો શાસ્ત્રને આધારે માલા ઉતારવાનું સન્યાસી કહે તો હું ઉતાર. પછી બાદશાહે શ્રી ગોકુળનાથજીને રંગ આપી, પણ પોતાના સાળા અને મંત્રી આસપખાનને બોલાવી ચિદ્રૂપ અને શ્રી ગોકુળનાથજી વચ્ચે સમાધાન કરાવવાનું અને તે બાળત શ્રી ગોકુળનાથજી પાસે ભેદ કરાવી દેવાનો હુકમ કર્યો. ત્યારે આસપખાન શ્રી ગોકુળનાથજીને સાથે ભેદ ચિદ્રૂપને આશ્રમે ગયા અને એને માલા તિલક ઉતારાવવા બાળત શાસ્ત્રના આધાર પુછ્યા. તેણે કહ્યું મારે શાસ્ત્રનું કામ નથી. બાદશાહે વચન આપ્યું છે તે પાળે. પછી આસપખાને પોતાને મુકામે આવી શ્રી ગોકુળનાથજીને ગમે તે પ્રકારનું લખાણ કરી આપવાનું સમજાવ્યું, ત્યારે શ્રી ગોકુળનાથજીએ લખી આપ્યું કે માલા ઉતારવાની જરૂર છે એમ ચિદ્રૂપ શાસ્ત્રના આધારથી સિદ્ધ કરી આપે તો માલા ઉતારવી. આ લખ્યું કરાવી ભેદ આસપખાને બાદશાહને કહ્યું કે લખ્યું કરાવી લીધું. તે પછી બાદશાહે ચિદ્રૂપને ઘણું માન આપ્યું, અને તમામ અમલદારોને એના હુકમ પ્રમાણે ચાલવાનું ફરમાવ્યું. પછી બાદશાહ કાશ્મીર ગયો. તે પછી શ્રી ગોકુળનાથજીએ ચિદ્રૂપની પાસે જવાનું બાંધ કર્યું પણ શ્રી ગિરિધરજી અને એમના પુત્રો એની પાસે જતા.

શ્રી ગોકુળનાથજીએ માલા ઉતારવાની ના પાડી તેથી ચિદ્રૂપ ઘણો ક્રોધે ભરાયો, અને માલા ઉતારાવવાના અનેક યત્નો કરવા લાગ્યો. તે યત્નોમાં ન ફાવતાં એક વખત

એ રીતે ચિદ્રૂપના વૈષ્ણવધર્મ પ્રત્યેના દેવતાં એ સુખ્ય કારણે માલમ પડે છે. પરંતુ એ કે પ્રાણમાર્ગે વૈષ્ણવો અનેક દેવદેવીઓને જુદી પૂજા હુમલાનાં એ નથી અને રમ્પતિ અને પુરાણોમાં કહેલાં અનેક પ્રકારનાં દાન, ધન, ક્રિયાઓ વગેરે કરતા નથી, કારણ કે એક સર્વ સમર્થ હંસરીજ સેવામાં બધા દેવોની સેવા પૂજનો સમાવેશ થવાથી બિન બિન દેવોની ઉપાસનાની આવશ્યકતાજ નથી હોતી. ખીન્નું કારણ પોતાની ભાણેજી અયોગ્ય આચરણ.

દેવ ઉત્પત્તિ થતાં શાસ્ત્રની રીતે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના પુણિ માર્ગ પર હુમલો કરવાની એની દિ'મત ચાલી નહીં તેથી જહાંગીર બાદશાહના બળ વડે એ માર્ગ ઉખેડી નાખવાનો એણે યત્ન કર્યો. તે અરસમાં જહાંગીર હાથીના શીકારને માટે શુજરાતમાં આવવાનો છે એમ સંભળી ચિદ્રૂપ સામે ગયો અને ઉજ્જૈનથી યોદ્ધા મજલોને છેડે એની સાયના શીકારી રંજપૂતોને મળ્યો. રંજપૂતોએ એનો આદર સત્કાર કર્યો, અને ઉજ્જૈનમાં બાદશાહનો મેળાપ કરાવવાની એને આજ્ઞા આપી પછી હુંકે માર્ગે ચિદ્રૂપ ઉજ્જૈન આમ્ને રંજપૂતોએ લાગ મગતાં બાદશાહ આગળ ચિદ્રૂપનાં ધણાં વખાણ કર્યાં તેથી બાદશાહ ઉજ્જૈનમાં એની મુલાકાત લેવાની હજી જવાબી પછી ઉજ્જૈન મુકામ આવતાં થી રંજપૂતોને લેઇને ચિદ્રૂપને આશ્રમે ગયો. ત્યાં તેણે અંધરી જગામાં ચમત્કાર યુક્ત પ્રકાર બતાવ્યો. તેથી બાદશાહે મોઢ પામી એને બાબાજી કહી બોલવ્યો, અને કાંઈ વર માગવાનું કહેતાં ચિદ્રૂપે માગ્યું કે કોઈ માણસ ઉજ્જૈન તિલક કરે નહીં અને

તિલક ન કરવાનો તુલસીની માલા ધારણ કરે નહીં. બાદશાહે એ માગણી કબુલ કરી અને માલા ઉતા- હાજર ચરદારને હુકમ કર્યો કે બાબાજીના કહેવા પ્રમાણે અમલ કરવાનો બાદશાહનો કરો. પછી મુકામે આવી તે બાબતના હુકમો હોડયા. પછી હુકમ.

બાદશાહ શુજરાત ગયો.

પશુ સ્તંભવત ઉમેલા દેવાભાષને દેખીને તે એવો ચમકીને નાડો કે રસ્તામાં હજારો જાતની ખુવારી યથ મહમદતકી જંખવાણો પડ્યો અને ચિદ્રૂપને ગાળો ભાંડી દેવાભાષને પોતાને મુકામે બોલાવી તેને શાસ્ત્ર ઓઢાડી તેની આસના વાસના કરી.

ચોડા વખત પછી બાદશાહ આગે ગયો અને ત્યાંથી કાશ્મીર જવાનો છે એમ સંબળાયું. કાશ્મીર જતા પહેલાં મથુરામાં બાદશાહને મળવાની ઇચ્છાથી ચિદ્રૂપ મથુરા ગયો ત્યાં શ્રી વિકૃલનાથજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી ગિરિધરજી અને એકા પુત્ર શ્રી ગોકુળનાથજી વગેરેની મુલાકાત થઈ.

કાશ્મીર જતાં બાદશાહ મથુરા આવ્યો ત્યારે શ્રી ગોકુળનાથજીએને આશિર્વાદ દેવા ગયા. શ્રી ગોકુળનાથજીના કપાળમાં તિલક જોઈ બાદશાહે તે જુસી નાખવાનું કહ્યું, ત્યારે શ્રી ગોકુળનાથજીએ તે શાસ્ત્ર મુકત છે એમ કહી જુસવાની ના પાડી ત્યારે બાદશાહે એમને પુછ્યું કે તમે ચિદ્રૂપની સાથે એ જાળત વાદ કરશો ? ત્યારે શ્રી ગોકુળનાથજીએ હા પાડી તેથી બાદશાહ શ્રી ગોકુળનાથજીને સાથે લેઈ ચિદ્રૂપને આશ્રમે ગયો, અને આ શ્રમ બહાર શ્રી ગોકુળનાથજી અને બીજાને ઉભારાખી ચડી સવારીએ આશ્રમમાં ગયો. ત્યાં ચિદ્રૂપને કહ્યું કે શ્રીગોકુળનાથજી માળા અને તિલક શાસ્ત્ર મુકત છે એમ કહે છે તો તમે એમની સાથે વાદ કરશો ? ચિદ્રૂપે કહ્યું મારે વાદ કરવાની જરૂર નથી. આપની ક્ષીજ માલા અને તિલક ઉતારાવશે, મારે આપે આપેલું વચન પાળે. બાદશાહે પુછ્યું હું શ્રી ગોકુળનાથજીને અહીં બોલાવું ત્યારે તેણે ના પાડી, તેથી બાદશાહ સમજી ગયો, પણ આપેલું વચન પાળવું જોઈએ એમ ધારી પોતાને મુકામે જઈ શ્રી ગોકુળનાથજીને માલા ઉતારવાનો આગ્રહ કર્યો. ત્યારે શ્રી ગોકુળનાથજીએ કહ્યું કે જો શાસ્ત્રને આધારે માલા ઉતારવાનું સન્યાસી કહે તો હું ઉતાર. પછી બાદશાહે શ્રી ગોકુળનાથજીને રંગ આપી, પણ પોતાના સાળા અને મંત્રો આસપખાનને બોલાવી ચિદ્રૂપ અને શ્રી ગોકુળનાથજી વચ્ચે સમાધાન કરાવવાનું અને તે જાળત શ્રી ગોકુળનાથજી પાસે લેખ કરાવી દેવાનો હુકમ કર્યો. ત્યારે આસપખાન શ્રી ગોકુળનાથજીને સાથે લેઈ ચિદ્રૂપને આશ્રમે ગયા અને એને માલા તિલક ઉતારાવવા જાળત શાસ્ત્રના આધાર પુછ્યા. તેણે કહ્યું મારે શાસ્ત્રનું કામ નથી. બાદશાહે વચન આપ્યું છે તે પાળે. પછી આસપખાને પોતાને મુકામે આવી શ્રી ગોકુળનાથજીને ગમે તે પ્રકારનું લખાણ કરી આપવાનું સમજાવ્યું, ત્યારે શ્રી ગોકુળનાથજીએ લખી આપ્યું કે માલા ઉતારવાની જરૂર છે એમ ચિદ્રૂપ શાસ્ત્રના આધારથી સિદ્ધ કરી આપે તો માલા ઉતારવી. આ લખ્યું કરાવી લેઈ આસપખાને બાદશાહને કહ્યું કે લખ્યું કરાવી લીધું. તે પછી બાદશાહે ચિદ્રૂપને ઘણું માન આપ્યું, અને તમામ અમલદારોને એના હુકમ પ્રમાણે ચાલવાનું ફરમાવ્યું. પછી બાદશાહ કાશ્મીર ગયો. તે પછી શ્રી ગોકુળનાથજીએ ચિદ્રૂપની પાસે જવાનું બંધ કર્યું પણ શ્રી ગિરિધરજી અને એમના પુત્રો એની પાસે જતા.

શ્રી ગોકુળનાથજીએ માલા ઉતારવાની ના પાડી તેથી ચિદ્રૂપ ઘણો ક્રોધે બરાયો, અને માલા ઉતારાવવાના અનેક યત્નો કરવા લાગ્યો. તે યત્નોમાં ન કાવતાં એક વખત

એક મેઝર કરાવી તમામ માળા ઉતારનાર વૈષ્ણવોની તેમાં સહી કરાવી: એ મેઝર બાદ શાહના ઉપર બીડી દીધી અને: લખ્યું કે માત્ર શ્રી ગોકુળનાથજી માલા ઉતારતા નથી તેથી એમને માલા ઉતારવાનો હુકમ કરો, અને ન ઉતારે તો ધરબાર છોડી ગોકુળબહાર રહેવાનું ફરમાવે. આ કાગળો બાદશાહના આગળ રજુ થતાં શ્રી ગોકુળનાથજીને બાદશાહે ચોમાસામાં કાશ્મીર બોલાવ્યા. શ્રી ગોકુળનાથજી કાશ્મીર ગયા. ત્યાં બાદશાહે માલા ઉતારવાનું કહેતાં એમણે તેમ કરવાની ના પાડી ત્યારે બાદશાહે ગોકુળ છોડવાનો હુકમ કર્યો. તે હુકમ ઠણ્ણ કરી તે બાબતનું લખ્યું કરી આપી શ્રી ગોકુળનાથજી ગોકુળ આવ્યા અને ધરબાર છોડી કુટુંબ સહિત સોરમજીના ઘાટ ઉપર જઈ રહ્યા.

ચિદ્રૂપના ખોટા આમદને લીધે શ્રી ગોકુળનાથજીના ઉપર જીલમ શુભયો એ વાત સર્વના સમજવામાં આવતાં ચામીર, ઉમરાવ, નુરજહાન વગેરે નિજ મંદળોને ખોડું લાગ્યું. કાશ્મીરથી આવતાં બાદશાહ માંડો પડ્યો તેથી ત્રણ લાખ કિપિયાનું સોનું સંત સાધુઓમાં વહેંચવા ચિદ્રૂપ ઉપર મોકલાવ્યું. ચિદ્રૂપે એમાંથી ઘોડા ભાગને બદલેપરોગ કર્યો એ વાત પણ જાહેર થઈ. કાજી, મોલવી વગેરે ચિદ્રૂપની વિરુદ્ધ બોલવા લાગ્યા. નૂર જહાન પણ ઘણો દુપડો આપવા લાગી. એ જોઈ બાદશાહને ચિદ્રૂપ તરફ કંઠાંજો ઉપજ્યો. એક વખત આચેથી બંગાળા તરફ જતાં બાદશાહે મયુરામાં ચિદ્રૂપની મુલાકાત લીધી નહીં. મયુરાના કીનારા ઉપર બાદશાહનું વાહાણ જતું હતું તે વખતે ઢોઢોએ શ્રી ગોકુળનાથજીની જે બોલાવી તે સાંભળી બાદશાહે આસપખાનને તેનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે આસપખાને કહ્યું કે એ ઢોઢો માલા માગે છે. ત્યારે બાદશાહે પોતાના દેડાને બંડો ગળામાં નાખી કહ્યું કે માલાપ્રેરો. પછી શ્રી ગોકુળનાથજીને બોલાવી ગોકુળમાં રહેવાની આજ્ઞા આપી એ પ્રમાણે માલા પ્રસંગની મતલબ છે.

વૈષ્ણવો અનેક દેવ દેવીઓને પૂજતા નથી એ અને પોતાની માણેજીની અયોગ્ય વર્તણૂક એ એમાંથી એક પણ કારણ વૈષ્ણવ ધર્મ ઉપર દેવ કરવાને માટે સંતોષ કારક નહોતું. જુદાં જુદાં દેવદેવીઓને પૂજવાથી ભગવાન પ્રત્યેનાં શ્રદ્ધા અને ભાવ ઓછાં થાય છે એ વાત સ્વતઃસિદ્ધ છે. મનની તમામ શક્તિઓ કોઈ એકજ પ્રભુ તરફ વાળે એમાંજે કાંઈ શુન્હો કરતો નથી. ભોગ નિમિત્તે બચવા બીજા કોઈ નિમિત્તે કોઈ ક્રિયાઓ ન કરતાં માત્ર શ્રી હરિનું સ્મરણ કરે તેમાં તે રોપને પાત્ર થતો નથી. શાસ્ત્રોનાં હેતુ કાંઈ અમુક કોમની આજીવીકા ચલાવવી એ નથી.

પોતાનાં સર્ગાં સંજંધી કદાચ યથેચ્છ વર્તણૂક કરતાં હોય તે માટે કાંઈ પુષ્ટિ ભક્તિ માર્ગ જવાબદાર નથી. પુષ્ટિ ભક્તિ માર્ગનું સ્વરૂપ શ્રી વલ્લભ ચરિત્રમાં કેટલેક અંશે જતાવવામાં આવ્યું છે. એ ચરિત્ર વાંચનારના મનમાં આવ્યું હશે કે પુષ્ટિ ભક્તિ માર્ગ વિષયાત્મક કે વિષય વર્ધક નથી. પણ વિષયનું છેદન કરનાર છે. તેમ છતાં એ માર્ગ સ્વીકારનારની ગેરવર્તણૂકથી એ માર્ગને દૂષણ આપવું એ ગેરવ્યાજબી છે. સાચું મહેતાજી પાસે શીખેલો છોકરો ચોરી કરે એને માટે મહેતાજીનું શીશણ વંચોવવું એ ગેરવ્યાજબી છે. ઘોડા વગેરે ઉપર આપણે સધળાઓએ જોયું છે કે કાફર કેસમાં બાંધ

આપનાર અનેક બ્રાહ્મયજ્ઞેટી-દત્તા, અને લાંચ લેનાર સિવિલ સર્વિસનો ઉચ્ચ દરજ્જાનો એક અધિકારી હતો. બ્રાહ્મયજ્ઞેટીએ લાંચ આપી અને સીવીલસરવંટે લાંચ લીધી એ કારણથી મુનીવર્સિટિને કે સિવિલ સર્વિસને વગોવવી એ જોડસે દરજ્જે ગેર વ્યાજબી છે તેટલેજ દરજ્જે માર્ગસ્થવ્યકિતઓ કે વૈધ્યવેની અથોઅ વર્તણુકને માટે માર્ગના સિદ્ધાન્ત અને ઉપદેશને હોય દેવો એ ગેર વ્યાજબી છે. નકશો ખરો હોય તેમ છતાં હમારત કરનાર હજનેર કે મીસ્ત્રી જૂલ કરે તેમાં નકશો કરનારનો વાંક કાઢી શકાય નહીં.

(ચાલુ)

લલુભાષ બ્રાહ્મવૈદ્યસાહસ પારેખ.

(જન્મે, રમોલકોઝ કાંટે—અમદાવાદ)

—૦૦:૦૦—

વર્તમાન વિચારસૃષ્ટિમાં બ્રહ્મવિદ્યાની કીમત.

* * * * *

વિચાર સૃષ્ટિમાં જણાઈ આવતી માનવપ્રવૃત્તિઓના દૃષ્ટિમિત્રથી વિચારતાં આ મડલની કેટલી કીમત ઓછી શકાય, એ યોદ્ધાં ધણું વિચારતું જરૂરનું છે. બ્રહ્મવિદ્યા, અધ્યાત્મવિદ્યા, એ શબ્દોના ઉચ્ચાર સાથે. માનવજાતને તેના માનસિકજીવનના વિવિધ વિભાગોમાં ધર્માર્થ કીમતનું નિવડે એવા કંઈક ત્રિશે ભોલવા માગીએ છીએ. આવા હેતુથી બ્રહ્મવિદ્યાની મૂલ ભાવનાના એક ટુંકા વૃત્તાંતથી આરંભ કરવા ધણું ધું; પછીથી ધાર્મિક વિચારસૃષ્ટિમાં, કલાના ભાવનાપ્રદેશમાં, પદ્યર્થવિદ્યાના વિચારપ્રદેશમાં, આખરે રાજકીય વિચારસૃષ્ટિમાં વિચાર ચલાવીને દર્શાવવા 'માગું' છું કે અનુક્રમે દરેકમાં " બ્રહ્મવિદ્યા " ના નામથી વ્યવહારતા કંઈક વડે કેટલી બધી કીમતિ સહાય થઈ શકે.

બ્રહ્મવિદ્યાનો નામાનુસાર અર્થ, પ્રજ્ઞાન, દિવ્યપ્રયોગ સમાન છે; તમારા સર્વના જાણવામાં છે તેમ આ નામ, પૂર્વના દેશોમાં વિવિધ નામથી વ્યવહારતી અધ્યાત્મવિદ્યા સાથે સમાનોર્થ છે.—ચીનમાં ટેઓના નામથી, હિંદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના નામથી, ગ્રીક-લોકો અને આરેબકાલના ક્રિસ્ચિયનોમાં નૉસિસના નામથી, મધ્યકાલમાં અને વર્તમાનકાલમાં પાસ્કાસેલિ, અધ્યાત્મવિદ્યાના નામથી આ વિદ્યાને વ્યવહારવામાં આવે છે. હમેશાં તેનો અર્થ જ્ઞાન, સામાન્ય જ્ઞાનની પાર વર્તતા પ્રજ્ઞાન સમાન થાય છે. ફ્રેનચાની સામાન્ય વિદ્યાની પાર વર્તતી વિદ્યા સમાન થાય છે. જીવન સંબંધી પ્રજ્ઞાનો તેમાં સમાવેશ થાય

છે, પદાર્થોની તાત્વિક પ્રકૃતિ સંબંધી જ્ઞાનનો પણ સમાવેશ થાય છે, “ ઇશ્વરી—જ્ઞાન ” એ બે શબ્દોમાં સમાવેશ થતાં જ્ઞાનનો પણ તેમાં સમાવેશ છે. પ્રાચીન સમયમાં એમ માનવામાં આવતું—વર્તમાનમાં વિશાલ વિભાગમાં આ વાત વિસારે પાડવામાં આવી છે— કે મનુષ્ય પોને પોતાની જાતને જાણ્યા વિના તથા પોતાની જાતને, દિવ્ય છે, એમ ખીલાન્યા વિના, કદાપિ યથાર્થ રીતે કંઈ પણ જાણી શકે નહિ. એક, સર્વ વ્યાપક જીવનનું આવું ઇશ્વરી જ્ઞાન, એજ જડ તેમજ ચૈતન્ય હોયના સર્વ પ્રકારના સત્ય જ્ઞાનના આધાર રૂપ છે, આ સૃષ્ટિના તેમજ આપણા વિનાની અન્ય સૃષ્ટિઓના સત્ય જ્ઞાનના આધાર રૂપ છે. આ એક એક વિદ્યામાં અન્ય સર્વ પ્રકારની વિદ્યાઓનું ઉત્પત્તિ સ્થાન મળી આવે છે. આ એક એક જ્યોતિર્માથી અન્ય સર્વ જ્યોતિર્ઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. મનુષ્ય જો કંઈ પણ જાણી શકે એમ છે તો તે એટલાજ માટે કે તેની પ્રકૃતિ દિવ્ય છે, તથા એક સૃષ્ટિમાં સ્વતઃપ્રદર્શિત થતા ચૈતન્યના વિભાગી બનીને તે ઉપાદકચૈતન્યને તેમજ તેને આધિનવર્તતા જડને એકદમ જાણી શકે છે.

આવા દૃષ્ટિબિંદુથી આરંભતાં એકદમ તમામ સમજવામાં આવશે, કે જડવાદના સામે વિશ્વના એક ચૈતન્યવાદ રૂપે અધ્યાત્મવિદ્યા છે. તે ચૈતન્યને જડના આકાર બનાવનાર, ધડનાર, શોકવાનાર રૂપે બુદ્ધિ છે તથા જડને તો ચૈતન્યના માત્ર એક આધિન આધિર્ભાવ અને સેવક રૂપે અવશેષ છે. નામરૂપના વિશ્વમાં અનુભવ વડે પોતાની શક્તિઓનો વિકાસ શોધનાર એક આધ્યાત્મિક વ્યક્તિ રૂપે, તે માનવોનો સ્વીકાર કરે છે. માનવિ પોતાની જાત માટેના અવજો વિચાર બાંધે છે, તથા જો તે અમર ચૈતન્યને બદલે નશ્વર નામરૂપ સાથે પોતાની જાતનો અભેદભાવ સાધે છે તો યથાર્થ અતિમ હૃદય પ્રાપ્ત કરવામાં તે નિષ્ફળ નિવડે છે, એવું તેનું ખુલ્લે ખુલ્લું કહેવું છે. તેથી પદાર્થ વિજ્ઞાન અને તત્ત્વશાસ્ત્ર ઉભયમાં સમાન જડવાદથી વિરુદ્ધ રીતે, તે વિશ્વની એક આધ્યાત્મિક ભાવના ધરી કાઢે છે, તથા ખાસ કરીને તેના વિચારમાં તે ભાવના પ્રધાન છે, સર્વ પ્રકારની માનવ પ્રજાતિઓના એક નિયામક રૂપે ભાવનાની અગત્ય ઉપર ભાર મૂકે છે. આદિત્તમાં અવતર્યાલા વિચારરૂપ ભાવના, એજ અધ્યાત્મવિદ્યાની, (Theosophy) ખરેખરી કૃતિ છે, તથા અનેકવિધ વિચારસૃષ્ટિઓમાં તેની કીર્તિ અંકાય છે. સંકલ્પની (વિચાર) શક્તિ, સંકલ્પનું સામર્થ્ય, જન્મ આપનાર વિચારના સતત પ્રવર્તન ઉપર માત્ર આધાર રાખતા જીવન વાળી વિચાર મૂર્તિઓનાં સ્વરૂપો સ્વતઃ ધારણ કરી લેવાની તેની સત્તા, એજ માનવ દુઃખોમાં લગાડવામાં આવતા સર્વ પ્રકારના ઉપાયોમાં મધ્યમ સ્વરૂપ અથવા મૂખ્ય કૃતિ સમાન છે. તે સર્વત્ર ભાવનાવાદી છે; તે ધર્મમાં, કલામાં, પદાર્થ વિજ્ઞાનમાં ભાવ પ્રાધાન્યવાદી છે. માનવોથી “ રાજ્યવિદ્યા ” ના નામથી વ્યવહારતા વ્યાધારિક જીવનમાં પણ ભાવનાવાદી છે, સધળે ભાવપ્રાધાન્ય ક્યાંથી રહ્યું છે; જ્યારેનું કેટલોક ભાવપ્રાધાન્યવાદીઓ કરે છે તેથી બૂલને દૂર કરવામાં આવી છે; માનવ સંકલ્પ (વિચાર) એ સમગ્ર રૂપે નથી પરંતુ સમગ્રના માત્ર એક વિભાગ રૂપ છે, એટલું તેઓ સમજી શક્યા નથી. અધ્યાત્મવાદી સ્વીકારે છે, કે વિશ્વ જેના આધિર્ભાવ રૂપ છે એવા દિવ્ય સંકલ્પ વડે, પોતાની વિચાર શક્તિ ઉપર. પોતાની ઉપાદક શક્તિ ઉપર બંધેના મૂકાય છે, સમગ્ર એક અંશને જરૂર પાડે છે, તેનો પોતાનો વિચાર પણ દિવ્ય

સંકલ્પના વિશાલ વર્તુલના મધ્યમાં જ ગતિ કરી શકે છે; એ વર્તુલને તે સહેજ સાજ દેશવે છે, એમ તેના સમજવામાં આવે છે, જે કે તે, અધમ સૃષ્ટિઓમાં “ યથાર્થ ” ના નામથી વ્યવહારતા સર્વનો આધાર બાવના ઉપર છે, એમ માને છે તથાપિ તેનો એટલો અનુભવ થાય છે, કે તેની હત્યાદક શક્તિ માત્ર ધીમે ધીમેજ પોતાની ઇચ્છા શક્તિ અનુસાર જડતો આકાર ધરી શકે છે; જે કે એકાદ હત્યાદક સંકલ્પ ઉપર દરેક પરિણામનો આધાર રહે છે, તથાપિ વારંવાર પરિણામો ધણે ધીમેથી ગતિ કરે છે, તેમને જન્મ આપનાર વિચારાનુસાર બને છે. જે કે તે બાવપ્રાધાન્યવાદી છે તથાપિ તે અવ્યાવહારિક નથી. તે વિચારની, સંકલ્પની શક્તિનો સ્વીકાર કરે છે, તથા સાથે સાથેજ તેનાં દિશ્ અને કાલનાં બંધનોને પણ હક્ષમાં રાખે છે. તે યથાર્થ વિચાર, અને યથાર્થ શ્રદ્ધાની અત્યંત ઉપયોગિતાને સાબિત કરે છે, તથાપિ માત્ર ક્રમે ક્રમેજ વિચારનું પુષ્પ કર્મ રૂપ ફલમાં પરિપક્વ બને છે.

પરંતુ વર્તમાન કાલમાં અસાધ્યગ્ન્ય ગણાય એટલો નથી બાર તે વિચાર, સંકલ્પની અગત્ય ઉપર ચૂકે છે. આવીજ વર્તમાન દિનોની “ નબલુની ” બાવના છે, એકાદ માનવિની કીમત આંકતાં, “ તે શું વિચારે છે, માને છે, - તેનો કંઈ દિગ્ગજ નથી પરંતુ માત્ર તે શું કરે છે, એટલુંજ ઉપયોગનું છે. ” એમ ગણવામાં આવે છે. આ બાવના ખીલકુલ સત્ય નથી. એકાદ માનવિ શું વિચારે છે, માને છે, એ અત્યંત ઉપયોગનું છે; કારણ કે જેવી માનવિની માન્યતા તેનું તે હોય છે; જેવા એકાદ માનવિના વિચાર, તેવાજ અનિવાર્ય રીતે તેનાં કર્મો હોય છે. ઉપરના સમાન જૂલ બરેલી રીતે એક કારણે વિચારસૃષ્ટિમાં એમ કહેવામાં આવતું હતું, “ એક માનવ શાં શાં કર્મો કરે છે, તેનો, જે તેની શ્રદ્ધા, માન્યતા, યથાર્થ હેય તેો કંઈ પણ દિસામ નથી. ” જે આ “ શ્રદ્ધા ” શબ્દનો અર્થ માનવ સંકલ્પની સત્યતાના સંબંધનો મુશ્કેલ હોત તેો ધણી થોડીજ જૂલ સંભવી શકત; કારણ કે યથાર્થ વિચારથી અનિવાર્ય રીતે યથાર્થ કાર્યોનો ઉદ્ભવ થાય છે; પરંતુ એ દિનોમાં વિચારનો અર્થ માત્ર પ્રાચીનશાસ્ત્રીયવિચાર સમાન કરવામાં આવતો હતો, આ પ્રમાણે ખુલાસો કરવાના સાંકડા પ્રદેશ પ્રમાણે વર્તમાનમાં આવતું હતું, મતપંથોની આધિન માન્યતાનું પુનઃવર્તન થતું હતું, આચાર્ય રૂપ સત્તાએ ઠોકી બેસાડેલા સિદ્ધાન્તોનો અધઃસ્વીકાર થતો હતો. તે દિનોમાં ધર્મમાં જેને પ્રાચીન પરાધણતા કહેવામાં આવતી હતી તે વડેજ માનવિની કીમત આંકાતી હતી તથા પ્રચીનતા રૂપ મત સ્વીકાર ઉપર આભિપ્રાયનો આધાર હતો. મધ્યકાલની સમાસિની મહાન સંસ્થાની જૂલ સામે માનવ બુદ્ધિનો પ્રતિગાપૂર્વક વિરોધ ઉભો થયો હતો; કોઈ પણ જાણ સત્તાએ બુદ્ધિ શક્તિને બંધનમાં નાજ નાખવી જોઈએ, તથા માનવના આંતરૂતત્વ રૂપ વિચારને બાજી શ્રદ્ધામાંથી તેના ઉપર ઠોકી બેસાડવાનો કાષ્ટને પણ હક નથી, એમ સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવ્યું હતું; સ્વતંત્ર નિર્ણયના હક્કનો માનવજાતની શુદ્ધિ માટે અત્યંત આવશ્યક સ્વતંત્ર બુદ્ધિશક્તિના શ્રેષ્ઠતત્વનો મહાન સિદ્ધાન્ત પ્રચલેત બન્યો. પરંતુ સર્વ બાબતોની પેઠે આમાં પણ પ્રત્યાધાત થયો છે; માનવો અન્ય અંત પર્યંત ઠોકી ગયાં છે; વર્તન વના અન્ય કથાનો હિસાબ નથી. માત્ર કર્મોનેજ લક્ષમાં લેવાનું છે. પરંતુ તમારું કર્મ, તમારા ગઇ કાલના વિચારનું પરિણામ છે, તથા બાજી સૃષ્ટિમાંના પોતાના આવિર્ભાવ

રૂપે તમારી મહત્કામને અનુસરે છે. તમારો આજના દિનનો વિચાર, આવતી કાલના તમારા કર્મ રૂપે છે, તમારા બાવિનો આધાર આ જાતની યથાર્થતા ઉપર છે. તેના સહનો આધાર યથાર્થતા સાથેના તેના અવિરોધ ઉપર છે. માટે વર્તમાન દુનિયામાં વિચારને તેનું યથાર્થ રચાનું, કર્મ ભરના પ્રદેશમાં વર્તનાર રૂપે, તેના પ્રેરક અને નિવામક રૂપે પાછું આપવું, એ સર્વ કરતાં અસંત અગત્યનું છે; કારણ કે માનવ જીવાત્મા પોતાના બુદ્ધિ શક્તિ રૂપ આવિર્ભાવમાં, અવલોકે છે, નિર્ણય કરે છે, આચાર કરે છે, ચાશન અલાવે છે. તેના વિચાર શ્રેણિના પરિણામ રૂપ તેની પ્રવૃત્તિ છે, જે તમે વિચાર, સંદેશ માટે જરા પણ પરવા રાખ્યા વિના કર્મ પ્રદેશમાં મુખ્યતો તેથી વારંવાર થતા પ્રયોગો થાય છે, નિર્ણય, નિષ્કલ નિવડે છે, આપણા વર્તમાન જીવનનું વિશાલતાથી આપણે લક્ષણ જેવામાં આવે છે.

હવે આપણે યથાર્થ વિચાર કરવાની અમલના પ્રથમ સિદ્ધાન્તને 'રહેવા' દર્શને, અધ્યાત્મવિદ્યાનો ધાર્મિકસદ્ધિ પ્રતિ કેવો સંદેશ છે તે તપાસીએ. ધર્મ એટલે શું? માનવ જીવાત્માની પરમાત્મા માટેની ન છીપાય તેવી તૃપ્તાનું નામ ધર્મ. ક્ષણિક ધ્વનાવેલી સદ્ધિમાં પ્રવિલાપેલી, પોતાની નિલતા પમવાનો પ્રયત્ન કરતી નિલ સત્તા સમાન તે છે. માર્ય સદ્ધિમાં આવી પડેલી, પોતાનું અમરત્વ પામવાનો પ્રયત્ન કરતી અમર સત્તા અમરૂપ તે છે. અનંત અવકાશમાં જન્મેલા, જડના સળીયા સામે પોતાની પાંખોને વધુ ગાળ તથા તેમને ભાગવાનો પ્રયત્ન કરીને પોતાના જન્મ રચાન અને યથાર્થ ગૃહ રૂપ અનંત અવકાશમાં ઉડવાનો પ્રયત્ન કરતા હંસ સમાન તે છે. આનંદ નામ ધર્મ. ઇશ્વર તમારો માનવ પ્રયત્ન, ઇશ્વર માટેની માનવિની આ તૃપ્તાને ધણાએએ તારાશ્રેણી નાનાથી અવહરતા કંઈક વડે, પવિત્ર મનાતા પુરતકો વડે, પ્રજ્વળ મનાતી પુરાણવાતાંરે પોતા કો વિશ્વમાન્ય સહના માત્ર એકદેશીય આવિર્ભાવો રૂપ આચારો અને ક્રિયાઓ માટે, છીપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જેમ તમે રજુમાંના ગણ સુકતા, મરતા મુસાફર પ્રતિ જુઓ, અન્યને ગળે પાણી છતરે છે એવું તેને સબગાવાને છીપાવી ચકશે નહિ, તેવી રીતે માનવિની ઉપરના પ્રકારની તૃપ્તાને, દિવ્ય સત્તાના જાતિય અનુભવ વિના અન્ય નાકાકર્મી પણ છીપાવી શકશે નહિ. માનવ અનુભવ, માત્ર એજ. ધર્મના આધાર રૂપ ખડક નહે, એ ખડક કદાપિ ડગે એવો નથી, એના ઉપરજ દરેક યથાર્થ મંદિર, સંસ્થાના બાંધાવાની આવશ્યકતા છે. એટલું સહ છે, કે અંધો પવિત્ર મનાય છે; ગમે તો તમે દુનિયાના દરેક પવિત્ર અંધનો વિનાશ કરો તથાપિ ન્યાં સુધી માનવિનું અસ્તિત્વ હશે તથા માનવિને પ્રેરનાર પરમાત્મા હશે ત્યાં સુધી નવીન અંધો લખી શકાશે, પ્રેરણાથી ઉભરાતાં નવીન પત્રો લખાશે. અકર્ષક અને શ્રેષ્ઠ એવી દરેક આચારવિધિના તમે તુકડે તુકડા કરી નાંખો તથાપિ પોતાની જાતને દર્શાવવાને તેમનું નિર્માણ કરનાર આંતરાત્માની કલ્યાણવિષયક શક્તિનો વિનાશ અર્થ થકતો નથી, નોડી ફેડીને દૂર ફેડી દીધેલાં દરેક આચાર વિધિના રચાનમાં નવીન આચારો અને વિધિઓ ખડા થાય છે. ઇશ્વર જેમ અમર છે તેમ આત્મા અમર છે તથા આત્માની આ અમરતામાં ધર્મની નિશ્ચિતતાનો, અમરતાનો સમાવેશ થાય છે. અધ્યાત્મવિદ્યા, આ અમર અનુભવને અરજ કરતાં, ધાર્મિક સંદેશને દર્શાવે છે—જે અનેક દુઃખલાઓથી શુચ્ચરાક્ષમાં આવી પડી છે, અનેક પ્રકારના પ્રદારોથી

મુસાદ મદ છે, દર રોજ શોધાતા નવીન સત્ય આગળ અર્ધેભીરૂ દશામાં આવી પડી છે; જ્ઞાના પાયાઓ ડટાઇ જવાથી અર્ધે ભાગી તૂટી દશામાં આવી પડી છે; જેમાં અનેક લેખોને ટીકા ઉપર ટીકાઓ વડે છિન્ન બિન્ન કરી નાખવામાં આવ્યા છે; આવી ધાર્મિક સંદિર્શા તેનું પોતાનું અખૂટ મહારથાન દર્શાવવામાં આવ્યું છે, તથા આત્મા સત્ય અને નિત્ય સ્વરૂપ હોવાથી કાલ તેમજ સત્ય લભયમાંના એકથી પણ તેને ડરવાનું નથી. ટીકા ઉપર ટીકાઓ વડે તમારી પાસેથી જે જતું રહે છે તે માત્ર બાહ્ય સ્વરૂપજ છે; કદાચિ જીવંત યથાર્થતા દર થઇ શકતી નથી. જ્ઞાન અને અનુભવ રૂપ કિશ્કાતી અભેદતા દર્શાવવા માટે, લેખો રૂપ બાહ્ય બચાવનાં બાધકોમાં જમીન, દોસ્ત થાય, એ દુનિયાના ધર્મો અને મંદિરો માટે અત્યંત અગત્યનું છે.

આપણે ઉપર એક દર્શાવી આપ્યા તેના કરતાં સત્યના સંજ્ઞામાં ઓછી અગત્યની એવી અનેક ક્રિયાઓ, આચરણો ધાર્મિક વિચાર સંદિર્શા સમાવેશ થાય છે, તથાપિ આ સર્વે વિધિઓ દુનિયાના અનેક વિધે ધર્મોમાં અગત્યની છે, કીમતી છે. ઇન્દ્રિય જ્ઞાન અને અધમ મનની તર્ક શક્તિયોના પારના પ્રદેશમાં વર્તતા જ્ઞાનની યથાર્થતાને પગપા પ્રમલિત કથનાનુસાર અધ્યાત્મવિદ્યા માનવિજ્ઞામાં પુનઃજીવન બનાવે છે. અદૃશ્ય સંદિર્શો વિશેની; સ્થુલ કરતાં અન્યસૂક્ષ્મ સંદિર્શો વિશેની સાનિતીઓથી આધુનિક પ્રકારના પુરાવાથી વર્તમાનમાં માગવામાં આવે છે એવા પુરાવાથી, તે વિશેના જીવતા જગતા અનુભવીઓથી ઉભરાઇ જતા આધારો વડે તે પુનઃ પ્રવર્તવા લાગી છે. સ્થુલસંદિર્શાના અનેકવિધ ધર્મો જેના સાક્ષિઓ રૂપ છે એવી અદૃશ્ય સંદિર્શોની યથાર્થતાની જાતિય અનુભવ વડે, દરેક ધર્મના સ્થાપકો અને શુરૂઓની પેઠે પુનઃ ખાતરી કરી આપવાને તેનો પ્રચાર યવા લાગ્યો છે. જેમ જેમ જ્ઞાનનું સ્થાન શ્રદ્ધા રોકતી જાય છે તથા જીવતા પુરુષના જીવતા જગતા પુરાવાનું સ્થાન સંપ્રદાય રોકતો જાય છે તેમ તેમ માનવો ઉપરની સત્તામાં ધર્મો કાલા બધા નબળા બનતા જાય છે, એ તમે કાંઈ કાંઈ મહાનુ ધર્મોના ઇતિહાસોમાં અવશેષકું છે ? ધાર્મિક સંદિર્શા અધ્યાત્મ વિદ્યાની અનેક પ્રકારની કીમતોમાંની એક એ છે, કે તે માનવિજ્ઞાને અદૃશ્ય સંદિર્શોમાં મુસાફરી કરવાનું તથા તેમણે સાં જે જે જોયું હોય, અભ્યાસ કયોં હોય તેનો પુરાવો પાછો સાચે લાવવાનું શિખવે છે. તે માનવિજ્ઞાને તેમની પોતાની પ્રકૃતિ વિશેનો એવા પ્રકારનો ઉપદેશ આપે છે, કે જે વડે તેઓ જીવાત્મા અને દેહને છુટા પાડવાને સમર્થ થઇ શકે છે, તથા ધણી સમયથી માત્ર મરણના દરવાજા વિના અપ્રાપ્ય રૂપે ગણવામાં આવતી સંદિર્શોમાં સ્થુલ દેહ વિના મુસાફરી કરી શકે છે. "ધણી સમયથી અપ્રાપ્ય રૂપે ગણવામાં આવે છે." એમ ગદારૂ કહેવું છે; પરંતુ દરેક ધર્મનાં શાસ્ત્રો શાક્ષિ પુરે છે, કે આ સંદિર્શો અપ્રાપ્ય નથી. ધાસના યદ ઉપરથી કાચને દૂર કરો છો તેમ માનવિજ્ઞાને પોતાની જાતને દેહમાંથી જુદી પાડવી જ જોઇએ, એમ કિંદુ આપણને ઉપદેશ છે. ઉગ્ર વિચાર અને ધ્યાન વડે સ્થુલ મગજથી બિન્ન દશામાં મન પોતાને મન રૂપે ઓગળી શકે, એમ જુદા ધર્મોનુયાયી ઉપદેશો છે. ક્રિષ્ણન ધર્મ આપણને, તેના પ્રાચીન ઉપદેશકોના જાતિય જ્ઞાન વિશેનાં, દેવલમાં વસતિ દેવદૂતોની એક પ્રધાન મંડલિનાં, સિખાડ અભ્યાસિજ્ઞાને જ્ઞાનમાં કેળવતા શુર રૂપ દેવ દૂતોનાં, અનેક વૃત્તાંતો પુરાં પાડે છે. ઇસ્લામ ધર્મે કહે છે, કે તેનો મહાન પયગંબર, પોતાની જાતે ઉચ્ચસંદિર્શોમાં મુસાફરી

આવકદંડ

જોઈ અભેદભાગે પ્રવાસી.
અદાનિષ મણિલાલ નણભાષ.
દિવેદી.

સુદર્શન.

મળી.
જોઈસર આનંદસંકર બાપુજીભૂમ.
એમ. એ. એસ. એલ. બી.

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર.)

“સત્ય પરં ધીમહિ” — માગવતપ્.

તત્ત્વી—માધવલાલ નણભાષ દિવેદી.

[પુસ્તક ૨૩, એક ૪.]

(માસિક)

[જાન્યુઆરી ૧૯૦૮.]

વ્રહ્મદર્શન.

(ખગેશુ.)

રાગ-આરતિ.

જય બ્રહ્મ જય બ્રહ્મ.
જય પરમાત્મા જય અધિલાત્મા.
જય વિશ્વંભરણ—જય વિશ્વંભરણ.
દેવ દયાળુ નિરંજન—દેવ દયાળુ નિરંજન,
હો ! સત્યાક્ષરણ—જય બ્રહ્મ-જય બ્રહ્મ.
પૂર્ણ પ્રકાશી હો ! અવિનાશી.
નારાયણ હરણ—નારાયણ હરણ.
પૂર્ણ પરાત્પર ધામી—પૂર્ણ પરાત્પર ધામી.
દિલ શાન્તિ ભરણ—જય બ્રહ્મ-જય બ્રહ્મ.
વરસી રહી, વિલસી રહી,
હર્ષ તણી નદીઓ, —હર્ષ તણી નદીઓ,
અગાધ પ્રેમ-સરોવર—અગાધ પ્રેમ સરોવર.
ભણે શાં ભરીઓ—જય બ્રહ્મ-જય બ્રહ્મ.

ઉચ્ચગીરિનાં મૃંગો,
 દીઠાં આહુરૂપે, દીઠાં આહુરૂપે,
 જળહળ જયોતિઃ પ્રકાશે—જળહળ જયોતિઃ પ્રકાશે.
 દીઠી કૃતિ અંતુષે જય પ્રદ્ય જય પ્રદ્ય.

મહાકવિ-નાગર.

હિન્દાદગારે.

(મળેલું.)

રાગ-માઢને મળતો.

મહારાં જહાલાં બાહુડાંરે મારાં પ્યારાં બાહુડાં.
 નિદ્રામાંથી જાગને—મારાં જહાલાં બાહુડાં.
 શ્રાવ ગઈ મધરાત યદ્ય યશે હુવે પરભાત,
 મુલું તે ભલા કયાં સુધી યાશે તારો ધાત રે—
 મારાં જહાલાં બાહુડાં.

જાગી જો પૂરવ ભણી, રકત વર્ણિ આકાશ;
 ઉદય ખરો જો ભંગમાં, સૂર્ય દિશે તે પાસ રે—
 મારાં જહાલાં બાહુડાં.

વૃક્ષ હલ્યો એક વાસુધી, ખર્યા અનેકાં પાન;
 જહાલા વીરા જાગને, જો જ જો જા-પાન રે—
 મારાં જહાલાં બાહુડાં.

કામ ઘણેરાં છે હલ, સુતાથી શું યાય;
 જાગેલો જગ-જીવશે, સુતેલો પ્રસ્તાય રે—
 મારાં જહાલાં બાહુડાં.

ઉઠે વીરા ઉઠ હવે, યયો ખરો વિચ્છેદ,
 નાતુ મોહુ જો સુહુ, મૂકી દધને લેદ રે—
 મારાં જહાલાં બાહુડાં.

નાતુઃ જરોતમ અધિયા.

॥ નરહરિકૃત-જ્ઞાન રમણી ॥

(૧ મણેકું) :

(અનુસંધાન પ્રકર ૩૬ થી) :

- પરમ તપ ઇહોં જાણો બાઈ, જેમ નથી દુષીધાં સખંદીં શુંમાઈ; ૨૩૦
- જપ એહી જે સખ આપી આપ, લય સોઈ જે ઉપાંત ન તાપ. ૨૩૦
- ઉત્તમ જોગ અઘાંગ સો બોલું, આંખ પારકાં મંસા ખોલું; ૨૩૧
- સંસે થયી મીટી સખ કર્મ, પ્રગટા બાંસી હરી પંરબ્રહ્મ. ૨૩૧
- નીવર્યે અણું સમ ભોમ્ય એકાંત, વીવેક ગુફા જાણો સીદાંત; ૨૩૨
- અસંગ સોં જાહે મોહો નાંહી, મૌન્ય સોં જે રહી ચીત્તકાં માંહી. ૨૩૨
- અચલ આસન ઇહોં જાણો લોકા, તને કલ્પના હર્ષહી શોકા; ૨૩૩
- ખીયે બાસના રોકો બાઈ, પ્રાણાયામ ઇહોં દેહ બતાઈ. ૨૩૩
- ઈદ્રીય બીધય પ્રતી ન ધાવી, પ્રત્યક્ષાર મહા પૂરસ ઇહોં ગાવી; ૨૩૪
- મમસો જે કછુ કલ્પે નાંહી, નેમસો જે રહી લય માંહી. ૨૩૪
- ધ્યાન સોજે એકાત્મ ધ્યાન, ધારણા સોઈ જે બ્રહ્મ જ્ઞાન; ૨૩૫
- સમાધ્ય સોઈ જે બ્રહ્માકાર, જહાં મી તૂં ત્રિગુણ નહી સંચાર. ૨૩૫
- ઇહો પરમ અઘાંગ જોગ જે જાણે, એ અનલે અંતર ગતી આણે; ૨૩૬
- સોં જોગી ઇત ઇતહી ન ધાવી, જાણુ બૂજ આપ ઠહીશાવી. ૨૩૬
- બ્રહ્માકાર મનકી વર્ત હોઈ, તૂરંયા તીત કહાવી સોઈ; ૨૩૭
- જંઝત સ્વપ્ન સૂષોપતી તૂરિયા, જહાં ઇહો લય પાવી સો હરીઆ. ૨૩૭
- ત્રત્રી તૂરીમી કર્ જોળખાઈ, તૂરિયા તીત લક્ષણ કંહું બાઈ; ૨૩૮
- જાણુ બૂજ અવસ્થા મેટો, તો તૂમ તૂરિયા તીતહી ભેટો. ૨૩૮
- ઈશ્વર ચોર ઇશ્વરકી માયા, ઇહો ત્રિગુણુ જિહાર ઉતહી ઉપાધા; ૨૩૯
- ધોર સુભાવ જોં જંઝત હીં જાણો, રોજસ ગુણુથી ઇહોં પંરમાણો; ૨૩૯
- સત સૂભાવ સોં સૂપના કહિયે, સંત્વ ગૂણુ આજે ઇહોં પૈએ; ૨૪૦
- મૂઢ સૂભાવ સૂષોપતી કહાવી; તમેં ગૂણુ ત્રીત સોઈ આવી. ૨૪૦
- ત્રિગુણાતિત સો તૂરિયા કંહિયે, જહાં ધોર શાંત્ય મૂઢતાં ન પૈએ; ૨૪૧
- સદા નિરંતર ચૈતન જ્ઞાન, અમૃત રૂપ તૂરિયાકા યાન. ૨૪૧
- પ્રકૃતી પૂરૂવંકા બીખેક બૂએ, સોં તીન અવસ્થા માહી ન ગૂણે; ૨૪૨
- તૂરિયા ધરી તૂરિયાતીત પાઘએ, તંબહી એક રસ હોઈ રહીયે. ૨૪૨

જળ મનકી લેહેરી સળહી બાણ, તળહી તૂરિયા તીત ખીરાણ;
આપ પરહી એક પીછાણી, સકળ વિશ્વકું બ્રહ્મ કરી જાણી. ૨૪૩

બ્રહ્મ જાંઘયા વે સળકું બંદે, સો કળહૂં કાહૂં કું ના નંદે;
પરમ સમાધ જાણો જન ઓહી, જન ઇહો દીલથી દુખીધા ખોઈ. ૨૪૪

જે પૂરણ બ્રહ્મ નીરંતર પેખી, સો કળહૂં કાહૂં કું ન ઉવેખી;
સોહં હસ સળહી મહી ખેલે, આપ પરિચી આપ ઇહો મેહેલે. ૨૪૫

સોહં બ્રહ્મ પ્રગટ ઇહો ભાઈ, જે પંડ બ્રહ્માંડ રહો સમાઈ;
ઉસ ખીન નહી કો ખાલી ઠામે, સળહી પૂરણ આત્મારામે. ૨૪૬

બૂધણ ભાંડા નામ પટ કહિયે, બાબા કારણ જાણ સળહી કું કહિયે;
આઘ અંત્ય મધ્ય બસતૂ હે એકે, જગત નાંમ ઇહો આત્મ વિવેકે. ૨૪૭

જગત સકળ ઇહો તાકા રૂપં, જ્યૂં સમૂંદ લહિરી તદ્રૂપં;
એહી કહિરાવ રાખો મનમોહી, અંતરજાંભી જહાં તહાંહી. ૨૪૮

સખત પાતાલ નીચેહી સોઈ. બેકુંઠ ઉપર ખીરાજે ઓઈ;
સોઈ અકલ લોક મહી બરિયા, ઉનહી ચરાચર નાંમહી ધરિયા. ૨૪૯

અખંડ દ્રષ્ટ નિરંતર જાકેં, તૂરિયા તીત સો કહિયે તાકેં;
યા પર કછૂ બૂજણો નાંહી, જે કરણો કછૂ સો ઇયા કેતોઈ. ૨૫૦

એ નીધી અગમ અગોચર કહિયે, હરી ગૂરૂ સંત કીપાધી પાઈએ;
હરી ગૂરૂ સંત કે પાઈ લાગૂ, આત્મ ભાવ નિરંતર મારૂં. ૨૫૧

અદિક તાંતૂ શુર ભાગ ઇહો મોટા, એહી વણજે કળહૂં નાવી ટોટા;
મોટમકી ઇહો મોટ નાંખે, તૂં તૂં તૂં લય હીરદે રાખો. ૨૫૨

સંજમ ધરે ન બ્યાખી રોગ, સંતોષ થહી તો ન વાંછી લોગ;
બ્રહ્મ જાણી સો નકથી જાને, આત્મ પરિચી ન ધરી ધ્યાને. ૨૫૩

જ્યૂં મરણ આયે અવરયા છૂટી, ત્યૂં બે હઠ પાય હઠ સળ છૂટી.
જ્યૂં અત્રીત પાની સર્વ રૂણ ભાણ, ત્યૂં તત્વ બુઝી કીયા સળ લાણ. ૨૫૪

જ્યૂં રવી મહી તેજ સકલ લય હોઈ, ત્યૂં વસ્તુ આગિ મોટી નહી કોઈ.
અખંડ વસ્તુ શું પરચા પાયા, નરહરિ નરહરે માંહી સંભાયા. ૨૫૫

જ્ઞાનરમણિ જન નરહરી ગાઈ, સતગુરૂ બ્રહ્મ ચેતન ઉપાઈ;
ઇહો અનુભો રૂઢી રાખો ભાઈ, કહી નરહરી ખીશાન બજાઈ. ૨૫૬

ઈતિ નરહરિકૃત જ્ઞાનરમણિ સમાપ્ત.

શ્રાદ્ધતત્વ ।

(મળેલું.)

(અનુસંધાન ગતાંકથી.)

પ્રકરણ ૩. જી.

શ્રાદ્ધ અથવા પિતૃયજ્ઞનની પ્રાચીનતા તથા સાર્વત્રિકતા.

ધીયોસોશીના પ્રકોરાથી શ્રાદ્ધક્રિયાનું રહસ્ય સમજવાનો પ્રયત્ન કરવા પૂર્વે શ્રાદ્ધ અથવા પિતૃયજ્ઞનની સંસ્થા પ્રાચીન છે કે અર્વાચીન છે, તેમ જ સાર્વત્રિક નાસ્તિકો કહે છે તેમ સ્વાર્થી બ્રાહ્મણોની જીવનોપાય કપટ ભજ છે કે સાર્વત્રિક છે, તે ભજવાની વિશેષ આવશ્યકતા છે. એ તો નિર્વિવાદ છે કે, ધર્મ સંબંધી પ્રાચીનમાં પ્રાચીન કોઈ પણ મંથો અસ્તિત્વમાં હોય તો તે વેદ જ છે. વેદથી પ્રાચીન કોઈ પણ ધર્મ મંથ અથવાપિ પર્યંત મનુષ્ય જાતિના ભજવામાં આવેલ નથી. આ વિષયમાં પ્રોફેસર મેક્સ મુલરના જ શબ્દોનું અવતરણ કરવાથી વધારે ખાતરી થશે, તે મહાન પડિત કહે છે કે,

The Veda may be called primitive because there is no other literary document more primitive than it. But the language, the mythology, the religion and philosophy that meet us in the Veda open vistas of the past which no one would venture to measure in years. *

“ વેદ કરતાં બીજો કોઈ પણ વિધાનો લેખ પ્રાચીનતર ન હોવાના કારણથી વેદને મૂળ મંથ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ તેમાં સમાવેલ ભાષા, પૌરાણિક કથાઓ, ધર્મ અને તત્ત્વ જ્ઞાન એવા પુરાતન કાળનું દર્શન કરાવે છે કે, જે કાળનું માત્ર અમુક વર્ષોથી કરવાને કોઈની હિંમત આવી શકે તેમ નથી ” તે વેદના મંથોમાં અગ્નિવેદની સંહિતા સૌથી પ્રથમ અને પ્રાચીનતમ મનાય છે. તે સંહિતાના ૧૦ માં મંડળના ૧૪ માં સૂક્તોથી ૧૮ માં સૂક્ત સુધીમાં તેમજ તેજ મંડળના ૧૫૪ માં સૂક્તમાં પિતૃયજ્ઞનની આવશ્યકતા, મરણોત્તર રિયતિ ઐરલે મરણ પછી જીવને ઐત હોઈ અથવા યમ લોક તથા પિતૃ લોકમાં જવાના માર્ગો, તે તે માર્ગોમાં માધુમ પડતી સુરકેલીઓ, અગ્નિ, સોમ, યમ, વરુણ, પૂષા, અશ્વિનાત, બર્હિષદાદિ દેવો અને પિતૃઓથી ચતુર્નું તેનું રક્ષણ વિગેરે વૃત્તાંતોનું સ્પષ્ટ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. શુક્લ યજુર્વેદના અધ્યાય ૨, ૧૬, તેમજ ૩૩ માં પિતૃયજ્ઞના મંત્રો તથા તેનું વિવેચન જોવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે અથર્વવેદના કાંડ ૧૮ માં પણ પિતૃઓ અને અંર્યેષ્ટિ ક્રિયાનું વર્ણન તેમ જ સતપથ બ્રાહ્મણ કાંડ ૨ બ્રાહ્મણ. ૨ થી ૪ સુધીમાં પિંડ પિતૃ યજ્ઞનો વિાષ સ્પષ્ટ રીતિએ કહેવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરથી પિતૃ યજ્ઞનની પ્રાચીનતા નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

પરંતુ માત્ર હિંદુસ્થાનમાં વેદ ધર્મનો અનુયાયીઓમાં જ પિતૃ યજ્ઞન કરવામાં આવતું અને આવે છે, એટલું જ નહિ પણ અન્ય પ્રજાઓનાં ધર્મ પુસ્તકોનું અવલોકન કરવાથી તેમ જ તેઓ આધુનિક કાળમાં જે ધર્મ ક્રિયાઓ કરે છે, તેનું નિરીક્ષણ કરવાથી નિઃશંક સ્થાપિત થયું છે કે—પૃથ્વી ઉપરની એકે એક, સભ્ય (Civilized) તેમ જ અસભ્ય (Uncivilized) જાતિઓમાં પિતૃ યજ્ઞનથી સંસ્થા કંઈ કંઈ સ્વરૂપમાં પ્રચલિત હતી અને અદ્યપિ પર્યંત છે.

આ વિષે 'પ્રોફેસર' મેક્ઝમ્યુલરે મનુષ્યવિદ્યાધર્મ (Anthropological Religion) નામના ગ્રંથમાં ખડું વિસ્તાર પૂર્વકે લખ્યું છે. તેઓનાં લખાણ ઉપરથી મૃત મનુષ્યોના જીવો માટે અસભ્ય અને સભ્ય પ્રજાઓમાં કેવી કેવી ક્રિયા કરવામાં આવતી હતી, તેનો સાર માત્ર અત્રે આપવામાં આવે છે.

આસ્ટ્રેલીયાની આસપાસના દ્વીપોમાં પોલીનીશિયન નામની અસભ્ય જાતો વસે છે. તે જાતોમાં કોઈ મનુષ્ય મરણ પામે છે ત્યારે તેને દાટવાની ક્રિયા કર્યા પછી તેની કબર પાસે તેના જીવને અર્પણ કરવાના હેતુથી મૃત્યુવાન વસ્તુઓ મુકવામાં આવે છે. (પૃ. ૨૭૭). ત્યાર પછી આખા ગામના લોકો એકઠા થઈને તે મૃત મનુષ્યના માનની ખાતર સમગ્ર જોજન કરે છે. (પૃ. ૨૭૮). એટલું જ નહિ પણ તે સમયે તે મૃતકના નામનો ઉચ્ચાર કરી તેને અત્રે દાન કરતાં નીચે પ્રમાણે મંત્ર બોલે છે. " આ તારું અન્ન છે; તેનું ગૃહણ કર. તને છેવટની સલામ કરવામાં આવે છે. દેવે અમે તારી પાછળ આપણું નહિ. " X (પૃ. ૨૭૯). ત્યાર પછી ૧૦ અંધવા ૧૫ દિવસ સુધી તે મૃતકને ઉદેશી સર્વે એકઠા મળી નાચે છે અને અંધુક સ્તોત્રોતો પાઠ કરે છે. તેવા સ્તોત્ર પાઠમાં કેટલીક વખતે વધારેમાં વધારે ૬૦ સ્તોત્રો ગાવામાં આવે છે. આ સઘળી ક્રિયા કરવાને એક હલાયદું મહાન ખાંધવામાં આવેલું હોય છે; તે મહાનમાં રાત્રીએ મશાશે સજાગી આ સઘળી ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે. સામાન્યતઃ આ સઘળી ક્રિયા એક વર્ષ સુધી કરવામાં આવે છે. (પૃ. ૨૮૦).

દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતાં ખુલુ લોકો તો મૃતમનુષ્યોના જીવોને અર્પણ કરવાના હેતુથી અંગિમાં અજની આહુતિઓ આપે છે; અને શેપીલ તેઓનાં સ્નેહી સંબંધીઓ ખાંધે છે. એવા જીવો ખીનજીને દુઃખ દેવાની શક્તિ ધરાવે છે, તેવી તેઓમાં માન્યતા હોવાથી તેઓ સંઘળી પ્રેત ક્રિયા યથા સાંઘ કરે છે. (પૃ. ૨૮૩). તેઓ મૃત જીવોને એમેંગો (Ametongó=પિતૃઓ) અને તેઓના રક્ષકને ઉન્કુલુન્કુલુ (Unkulunkulu=પ્રજાપતિ) કહે છે (પૃ. ૨૮૭). દિંદુઓના કામ્ય અને આબુદયિક શ્રાદ્ધોને

X સરખાવો દિંદુ શ્રાદ્ધ વિધિ; પતત્તે ડગ્ન સ્વધા । દદમમુકાય ન મમ ॥
તેમ જ ઋગ્વેદ મં. ૧૦ સ્. ૧૪ મં. ૭.

મેદિ મેદિ પદિમિઃ પૂર્વ્યેમિ
યન્ન નઃ પૂર્વે પિતરઃ પર્યુઃ ॥

પૂર્વે ને માર્ગે આપણા પિતૃઓ ગયા છે, તે માર્ગે જ ।

મુળતી, કુટુંબો, પશુ, આપતિમાંથી, બ્યારે તેઓનું રક્ષણ થયું હોય ત્યારે તેમજ સામાન્ય આશીર્વાદ મેળવવાની કામનાથી પિતૃયજનની ક્રિયા કરે છે. તે સમયે નીચે પ્રમાણે મંત્રનો ઉપયોગ કરે છે.

“ તમે જેઓ ઉપર છો, તેઓ અમારું અસિદ્ધાન રચીકારો ! અને અમારું દુઃખ નિતારણ કરો ! તમે જેઓ ઉપર છો તેઓ અમારું અન્ન દાન શુદ્ધ કરો ! અને અગ્નિમાં અમે જે અન્ન દોમીએ છીએ તેના ગંધથી તમ ધ્યાઓ ! તેમ જ અમને શાંતિ અને સમૃદ્ધિ આપો ! ” (પ. ૨૮૮).

સુમાત્રાની પાસે એક નાનો દ્વીપ છે. તે દ્વીપમાં ન્યાસન (Niassans) શોકો વસે છે. તેઓ નિત્ય પિતૃઓની અને દેવોની પ્રતિમાઓનું પૂજન કરે છે. પિતૃઓ તેઓની આપતિ દૂર કરે, એટલા માટે તેઓ તેઓને અસિદ્ધાન આપે છે. (પ. ૨૮૦).

હાવે નામના દ્વીપમાં વસતા શોકોની એવી માન્યતા છે કે—મરનારનો જીવ પશ્ચિમ દિશામાં જે રથને સ્પર્શે અસ્ત થાય છે, ત્યાં જાય છે. (પ. ૨૮૭).

રેરેટાંગાના શોકોને બ્યારે મરણ પામેલા જીવોને અર્પણ કરવામાં આવતા અન્નનું શું થાય છે, તે વિષે ખુલાસો કરતાં તેઓમાં એવી માન્યતા જણાય છે કે, અગ્નિનો સ્વચ્છ ભાગ જીવજંતુઓ ખાઈ જાય છે, પરંતુ તેનો સુદૃઢ ભાગ તેવા જીવોનેજ તમ કરે છે. (પ. ૩૦૫).

જે પ્રમાણે અસંખ્ય ભૂતિઓમાં મરણ પછી જીવના સોકાંતર ગમનની તેમજ તેઓને અધ્યાત્મિક દાન કરવાથી અને મંત્રોથી તુષિ અને સાદાઈ કરી શકાય છે, તેવી માન્યતા છે, એટલું જ નહિ પણ ચીનાઓ, જાપાનીઓ, શ્રીકો, રોમનો, માહુદીઓ, પારસીઓ તેમ જ રોમન ક્રિસ્ટીયોમાં પણ પિતૃયજનની સંસ્થા તેવી જ માન્યતાથી પ્રચલિત હતી, એમાં કંઈ પણ શંકા રહી શકતી નથી.

જાપાનીઓનો મૂળ ધર્મ શીન્ટો નામનો છે. ચીનમાં કોન્ફુશીયસ, ટેઓ અને બૌદ્ધ એ ત્રણ ધર્મો ચાલે છે. તે જ રીતે દેશમાં શુદ્ધચીના ધરમાં બે મંદિરો રાખવામાં આવે છે, એક મંદિરમાં તેઓના મૂળ ધર્મ પ્રમાણે પિતૃયજન કરવામાં આવે છે; બીજામાં બૌદ્ધધર્મોનું સાર ધર્મ ક્રિયા કરવામાં આવે છે. (પ. ૨૩૭).

ઝિક્ટર વિક્ટર વૉન સ્ટ્રૉસ (Victor Von Strauss) ના કહેવા પ્રમાણે ચીનમાં ચાર હજાર વર્ષોથી અથવા તેથી પણ વધારે લાંબા સમય પૂર્વેથી પિતૃયજનનો પ્રચાર ચાલ્યો આવે છે. (પ. ૧૩૧). એક પ્રસંગે કોન્ફુશીયસ ચીનના મહારાજ સંગને કહે છે કે—ધોને માન આપો. (દેવ પૂજન). પિતૃઓનું પૂજન કરો. (પિતૃયજન). જે તમે તેમ કરશો તો સર્વ સંઘર્ષો પોતાની નિરંતરની ગતિમાંથી કદિ પણ રખસિત થશે નહિ.

પ્રાચીન ગ્રીકો, રોમનો, સ્લેવેનિકો અને ઇયુરોપીય પ્રજાઓની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા (Funeral Ceremonies) સાથે હિંદુઓની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા એટલી બધી મળતી આવે છે કે, તેઓનું સાદરચ બેઠને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયાં વિના રહેતું નથી.

પ્રાચીન ગ્રીકો મરણ પછી મૃત્યુના જીવને ઐડોલા (Aidola) અને પિતૃલોકને હેડીસ (Hades) કહેતા હતા. હેડીસમાં જતાં જીવને ચેરન (Charon) ની નેકામાં બેસી ત્રણ મસ્તક વાળા જ્ઞાનના રક્ષણ નીચે એક નદી ઉતરવી પડતી હતી. આ પ્રસંગે પાપીઓને અત્યુચ્ચ પીડા થાય તેવાં દુઃખો દેવામાં આવતાં હતાં. (પૃ. ૨૯૬). ઇસીયડમાં આ હેડીસનો લોક જૂઝોંકની નીચે અને ઓડીસીમાં પશ્ચિમ દિશામાં સર્પ દીપની પછવાડે આવ્યાનું લખ્યું છે. (પૃ. ૩૩૯). તેઓમાં એવી માન્યતા હતી કે— જ્યાં સુધી મૃતકોની યથાર્થ અંત્યેષ્ટિ થાય નહિ ત્યાં સુધી તેઓના જીવો હેડીસમાં પ્રવેશ કરી શકે નહિ. (પૃ. ૨૬૨). એટલું જ નહિ પણ અસ્થિ સંચયની ક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી તેઓ પિતૃ લોકમાં જઈ શકે છે. જ્યાંથી ફરીથી તેઓ પાછા આવતા નથી. (પૃ. ૨૩૮ તથા ૨૬૪) મરણ પછી પ્રેતને ઉદેશીને છઠ્ઠે અથવા બારમે દિવસે સ્નેહી સંબંધીઓને બોલન કરાવવામાં આવતું હતું. (પૃ. ૨૬૩). બારમા દિવસ પછી નિર્ધારિત શોક સમાપ્ત થયો છે, એમ મનાતું હતું. (પૃ. ૨૬૫).

* * * *

હે યમરાજ, તે પ્રેતને ચાર ચક્રવાળા, માર્ગનું રક્ષણ કરનાર, મૃત્યુના કર્મને જાણનાર તે બે જ્ઞાનને સોંપ; અને તેને કલ્યાણ અને આરોગ્ય આપ ।

આચેન્સમાં ત્રીશમે દિવસે પ્રેતને ઉદેશીને બોલન કરાવવા (માસિક શ્રાદ્ધ) નો આચાર હતો. એટલું જ નહિ પણ પ્રતિમા અને અંતે (દર્શ શ્રાદ્ધ) અને મરનારની મરણ તિથિએ પણ (સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ) મૃતકને ઉદેશીને અગ્નિમાં બસિદાન અપાતું હતું. (પૃ. ૨૬૫). હિંદુઓમાં પાર્વણ શ્રાદ્ધમાં પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ—એ

+ જુઓ તેજ, પૃ. ૨૩૪.

‡ સરખાવો ગરુડ પુરાણની વૈતરણી નદી તથા જ્ઞાનના વિચાર માટે જુઓ ઝગવેઝ મંડળ ૧૦ સુક્ત ૧૪ મંત્ર ૧૦—૧૧—૧૨.

* * * *

યૌ તે જ્ઞાનો યમ રક્ષિતારૌ
 ચતુરસૌ પથિ રક્ષો નૃચક્ષસૌ ॥
 તામ્યામેનં પરિદેદિ રાજન્
 સ્યસ્તિ ધારુમા મનર્માચં.ચ છેદિ ॥ ૧૧ ॥

* * * *

હે યમરાજ, તે પ્રેતને ચાર ચક્રવાળા, માર્ગનું રક્ષણ કરનાર, મૃત્યુના કર્મને જાણનાર તે બે જ્ઞાનને સોંપ; અને તેને કલ્યાણ અને આરોગ્ય આપ ।

પણ પૂર્વજોને હૃદયીને પિંડદાન કરવામાં આવે છે, તેમ પ્રાચીન ઓકોમાં પણ ત્રણ પૂર્વજો (Tretopatres) ને હૃદયીને યુત્ર જન્મ અથવા અન્ય માંગલિક પ્રસંગે પિતૃ યજ્ઞ કરવામાં આવતું હતું. આપણામાં કન્યા રાધિના સર્વે થાય છે ત્યારે મહાલય શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે, તેવી જ રીતિએ તેઓમાં મરણ પામેલા સઘળા જીવો માટે વસંત ઋતુમાં શ્રાદ્ધ કરવાનો પ્રચાર હતો; જેને તેઓ એન્થેસ્ટેરીયા (Anthesteria) કહેતા હતા. એન્થેસ્ટેરીયાના દિવસો પૂર્ણ થતાં અતિમ દિવસે તેઓ નીચે પ્રમાણે મંત્ર બજાતા હતા.

“ હે કીરો (Keres), પધારો ! એન્થે રંટરીયા સમાપ્ત થયા છે. ” (૫. ૨૧૬).

તેઓના શ્રાદ્ધ વિધિ પણ હિંદુઓના શ્રાદ્ધ વિધિને ધણે અંશે મળતો આવે છે. તેઓ વીર યુદ્ધોની શ્રાદ્ધ ક્રિયા રાત્રીએ કરતા હતા; પરંતુ સામાન્યતઃ અન્ય સર્વ યુતકોની ક્રિયા દિવસે જ કરતા હતા. જમીન ઉપર દગલી નીચો વેદી ઉપર આ ક્રિયા કરવામાં આવતી હતી. કાળા રંગનાં પ્રાણીઓ અને રધિત્રા અગ્નિની આહુતિએ અપવાનો તેઓમાં મહુષા રીવાજ હતો, તે પ્રસંગે યુતક જીવોને તે આહુતિઓનું મહણ કરવાને પ્રાર્થના કરવામાં આવતી હતી. (૫. ૨૬૭).

રોમનોમં અત્યેષ્ટિ ક્રિયા મરણ પછી આક્રમે દિવસે થતી હતી. (૫. ૨૭૧). પંદરમે દિવસે હિંદુઓની સપિંડીકરણ ક્રિયા જેવી સંકોશીયમનોવેન્ડીયેસ (Sacrificium Novem Diale) અથવા ફેરે ડેની ડેન્સ (Ferae Denicales) નામની ક્રિયા કરવાનો રીવાજ હતો. આ સઘળી ક્રિયા ધમ રહ્યા પછી યુતકનો જીવ પિતૃ લોકમાં જતો હતો; જ્યાં તેણે જીવે મેન્સ (Mnes) એટલે પિતૃઓ કહેવાતા હતા.

પ્રત્યેક વર્ષના ફેબ્રુઆરી માસની પંદરમી તારીએ પિતૃઓને હૃદયીને શ્રાદ્ધ ક્રિયા કરવામાં આવતી હતી; જેને તેઓ ફેરેલીયા (Ferelia) અથવા પેરેન્ડી લીયા (Parentalia) કહેતા હતા. હિંદુઓ સંક્રાંતિ, મન્યતર, તથા યુગાદિ તિથિ તેમ જ અતિપાતાદિ દિવસોએ કામ્ય શ્રાદ્ધ કરે છે, તેવી રીતિએ રોમનો પણ કેલેન્ડી (Calendae) નોને (Nonae) અને ઇડસ (Idus) ના દિવસોએ તેમ જ એવા અન્ય પ્રસંગોએ એટલે વિવાહાદિક માંગલિક કાર્યોમાં પિતૃઓને અભિદાન આપતા હતા. (૫. ૨૭૨).

પિતૃઓને માટે રોમનોની માન્યતા એવી હતી કે—પિતૃઓ અધોલોક (Manus & orcus) માં રહેતા હતા. પિતૃઓના બે વર્ગો તેઓ માનતા હતા; જેઓ સારા સ્વભાવના હતા તેઓ લારીસ (Lares) અને કુટ સ્વભાવ વાળાઓ લારવી (Larvae), કહેવાતા હતા. તેઓનું સામાન્ય નામ ડીઆષ મેન્સ (Dii Manes) અથવા માત્ર ડી આષ (Dii) હતું; અને તેઓ દેવોની સાથે રહેતા નહોતા, એમ માનવામાં આવતું હતું. (૫. ૨૭૩). એપ્યુલ્યુસ (Apuleus) ના કહેવા પ્રમાણે પિતૃઓનું સામાન્ય નામ મેન્સ (Manes) પ્રેતનું નામ લીમર (Lemor) સુથીલ જીવનું નામ લાર (Lar) અને પાપી જીવનું નામ લારવી (Larvae) હતું. (૫. ૨૭૪).

યાહુદીઓનો પ્રેત સોક—(શેઓલ (Sheol) પૃથ્વીની નીચે હતો; જને તેઓ અધોસોક કહેતા હતા. ત્યાં સુધી મરણ પામેલા જીવો દેવ સોકમાં જતા નહોતા ત્યાં સુધી તેઓ અધો સોક (Inferi) માં રહેતા હતા, એમ માનવામાં આવતું હતું; દેવોનો સોક ઉપર સોક (Superi) કહેવાતો હતો. (પૃ. ૨૬૭).

પ્રાચીન ક્રિસ્તીયન ધર્મમાં મૃત જીવોની શાંતિ માટે પ્રાર્થના કરવાની આદા કરેલી છે. યુરોપના દક્ષિણ દેશોમાં મહાત્માજીવોદાર દિવસે અથવા મૃતજીવોદાર દિવસે (All Saints' day or All Souls' day) અન્ય ધર્મોની માફક મનુષ્ય-હૃદયની અભિલાષાને પ્રાર્થનાથી અધાવધિ પણ પરિતપ્તકરવામાં આવે છે* રોમન કેથોલીકોમાં હજુ પણ મૃત જીવોની શાંતિ માટે નીચે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે.

“હે ઇશ્વર! તેને શાશ્વત શાંતિ આપ; અને તેની કપર અનંત તેજનો પ્રકાશ કરા”x

પારસી ધર્મની દેવ સંજ્ઞાઓ તેમ જ પિતૃ સંજ્ઞાઓ ઘણી ખરી ક્રિયાઓ દિંદુઓની ક્રિયાઓને મળતી જ આવે છે. મરણ પછીની ગતિમાં જન્મે પ્રમળના વિચારો લગભગ સરખા જ છે. તેઓને મૂળ મંથ અવસ્થા નામનો છે. તે મંથમાં હેકોક્ટ નાસ્ક (Hadokt Nask) નામનું પ્રકરણ છે. તે પ્રકરણના પ્રથમ વિભાગ (યસ્ત ૨૧) માં પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે અથવા મરનારના જીવના કલ્યાણ માટે અરોમ વોહુ (Ashem Vohu) નામના મંત્રનો જપ કરવાનું કહ્યું છે. બીજા વિભાગ (યાસ્ત ૨૨) માં હત્રીશ સ્થોકો છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે—મરણ પછી ત્રણ દિવસ સુધી મૃતકનો જીવ પોતાના શરીરની આસપાસ ફર્યા કરે છે. ચોથે દિવસે પુણ્યસાક્ષીનો જીવ દક્ષિણ દિશા તરફ જાય છે. ત્યાં તેના સદ્વિચાર, સદ્ગુણી, સત્કર્મ અને સદર્મની ખતેલી નવ યોજના સી તેને માર્ગમાં મળે છે.† દુમન (સદ્વિચાર), દુષ્ (સદ્ગુણી), દુવૈ

* જુઓ What can India teach us ? પૃ. ૨૪૨.

x જુઓ લેક બીટર ફ્રાંક Other Side of Death પૃ. ૧૭.

† સરખાવો કૌપીતકી બ્રાહ્મણોપનિષદ.

તં પજ્ઞા શતાન્યપસરસાં પ્રતિધાવન્તિ । શતં માલાહસ્તાઃ
શત માઝન હસ્તાઃ શતં ચૂર્ણ હસ્તાઃ શતં ઘાસો હસ્તાઃ શતં
કળાહસ્તાસ્તં પ્રહ્મલંકારેણાલંકુર્યન્તિ । સ પ્રહ્મલંકારેણા
લંકૃતો પ્રહ્મ વિદ્વાન્ પ્રહ્મયામિત્યેતિ ॥ જ. ૧ મં. ૪.

અર્થ (બધા સોકમાં જતાં મર્મમાં) તેને (યોગીને) સેવાને અજ્ઞા અને અજ્ઞા વચ્ચે (ઉપાસના કર્મ) નામની પાંચસો અપ્સરાઓ આવે છે. સો અપ્સરાઓ માલા વડે, સો અપ્સરાઓ અંજન વડે, સો અપ્સરાઓ ચૂર્ણ વડે, સો અપ્સરાઓ ઘાસ વડે અને સો અપ્સરાઓ કળ વડે તેનું પૂજન કરી તેને બ્રહ્માલંકારથી અલંકૃત કરે છે. એ પ્રમાણે અલંકૃત થયેલો તે જલ દેવ ૧૫ યજ્ઞ બ્રહ્મ દેવના મંત્રમાં જાય છે.

(સત્કર્મ) અને શાશ્વત તેજોમય લોક—એવા ઉત્તમ લોકના ચાર વિભાગ પાડ્યા છે. પુણ્યશાલી જીવો ક્રમે ક્રમે છેવટના વિભાગમાં જઈ દિવ્ય મંધરી તૃપ્ત થઈ તથા અમૃતા દ્વાર કરી અમુરમજદ સાથે શાશ્વત શાંતિ અનુભવે છે. પાપીઓ ઉત્તર દિશામાં જાય છે. નરકનાં પશુ દુઃખન (દુર્ગતિચાર), દુઃખ દુઃખ (દુર્ગતિ), દુઃખ વર્ષ (દુઃકર્મ) અને શાશ્વત દુઃખ—એવા ચાર વિભાગો છે પાપી જીવો પશુ ક્રમે ક્રમે ચોમા વિભાગમાં જઈ દુર્ગતિથી દુઃખિન થઈ એના આહારથી અંજોમન્યુ સાથે શાશ્વત દુઃખ ભોગવે છે * એ પ્રમાણે મરણોત્તર સ્થિતિનું વર્ણન કેલ્લેક અંગ્રેજી પૌરાણિક વર્ણનને પણતું આવે છે. તે જ પ્રમાણે મરણોત્તર ક્રિયામાં ધર્મ સાદર્ય જોવામાં આવે છે. તેઓમાં અરણ્યાન્તર ત્રીજે દિવસે જીવને પરશોકની પાંત્રાનો આરંભ કરાવવા માટે અમુક ક્રિયા કરાવવામાં આવે છે. દશમે દિવસે પણ તેવા જ હેતુથી ઇજ્ઞને (Ijshne) નામની ક્રિયા કરાવવામાં આવે છે.† પ્રત્યેક વર્ષના અંતિમ પાંચ દિવસો અને નૂતન વર્ષના પ્રાથમિક પાંચ દિવસો મળી દસ દિવસોને તેઓ ફરરદિનન કહે છે. તે દિવસોમાં હિંદુઓના મહાલય શ્રાદ્ધની જેમ તેઓ પણ પિતૃઓ જોને તેઓ કોદાર અથવા ફરરદી કહે છે. તેઓને હૃદયને શ્રાદ્ધ ક્રિયા કરે છે વર્ષની છ ઋતુઓમાં પ્રત્યેક ઋતુના પ્રથમ દિવસને તેઓ ધંબાર કહે છે. તે ધંબારના દિવસોએ જ ક્રિયા કરવામાં આવે છે, તે હિંદુઓની માતૃભારણી ક્રિયા જેવી છે. તે ધંબારની ક્રિયામાં પણ મૃતકોને અર્થે અમુક ક્રિયા કરવાનું તેઓના પાનંક અથવા પાન નામના પુસ્તકમાં લેખેલું છે.* ફરરદીમાનના તૃતીય દિવસે આફ્રીમાનર પીધના નામની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. તે ક્રિયાથી સ્વર્ગમાં દક્ષિણાવનના પિતૃઓ પ્રસન્ન થાય છે, મરણ પછી ચિન્વદ નામના પુસ્તક ઉદ્ઘાધન કરવાની ઇચ્છા રાખનારે તે ક્રિયા અવશ્ય કરવી જોઈએ, એમ કહેલું છે.‡

(આહુ.)

માનસકર—વિ પિતાંરદાસ મહેતા.

* જુઓ માર્ટીન હાઉ (Martin Haug) યૂત Essays on the Parsis પૃ. ૨૧૭—૨૨૩.

+ જુઓ તેજ. પૃ. ૨૮૧.

* જુઓ તેજ. પૃ. ૧૨૯.

‡ જુઓ તેજ. પૃ. ૨૨૫.

॥ તમાકુસ્તોત્રમ્ ॥

(મધ્યમ.)

ૐ । અસ્ય તમાકુસ્તોત્રલઘુમાલામંત્રસ્ય શ્રીવિવેક ક્રપિઃ । અસંગ્હંદઃ । તમાકુદેવી દેવતા । મનમાં ચંચલતા ઉપજાવવાના સામર્થ્યવાળી એવી શ્રાંતિ ઇતિ વીજમ્ । સ્વધર્માદિનો હાનિ ઇતિ શક્તિઃ । વ્યસનત્યાગમાં નિર્વલતા ઇતિ કીલકમ્ ॥

કરન્યાસ તથા હૃદયાદિન્યાસ વિવેકીય પોતાની મેલે યોજી લેવા ॥

તમાકુમીત્પર્યે પાઠે વિચારે ચ વિનિયોગઃ ॥

અથ ધ્યાનમ્ છીંકળો એ રસિક જનોને આનંદ ઉપજાવનારી તથા મગ-જના વ્યાધિઓ દુર કરનારી છે, તેથીજ હિંદી ભાષામાં તેનું ફુલાસ એવું નામ છે, વીંટી હોકો ને ચિરુટ જઠરાગ્રોને પ્રદીપ્ત કરી પેટમાંની વાદી દૂર કરે છે, ને મલને સાફ ઉતારે છે. તથા જરદામાં પણ એવાજ ગુણો રહ્યા છે, આ સર્વ તેના ગુણો તેના કૃપાપાત્ર ભક્તોવિના અન્ય મનુષ્યોને તેઓ કરોડો વર્ષ યત્ન કરે તોપણ નહિ સમજી શકાય એવા છે ! તેઓ તેના કૃપાપાત્ર ભક્તો તેની વિશેષ કૃપા મેલવવા તેનું અહોનિશ શ્રદ્ધાભક્તિથી ધ્યાન કરે છે ॥ ઇતિ ધ્યાનમ્ ॥

કેટલાક મનુષ્યો તને હોકાની ચલમમાં નાંખીને, કેટલાક મનુષ્યો તને ચલમમાં નાંખીને, ને કેટલાક મનુષ્યો તને આસોંધાના પાનડામાં કાગળમાં કે નાની 'હોકાલીમાં નાંખીને, ને કેટલાક મનુષ્યો તારા પાનડાઓને એકત્ર કરી ચિરુટ બનાવી હોય તેને પીએ છે. કેટલાક મનુષ્યો તારો જુકો કરી તેમાં ચૂનો મેળવી ખાય છે; ને કેટલાક તારી ગાળાઓ બનાવી હોય તે ખાય છે, અને કેટલાક મનુષ્યો તને દગલી રિયતિમાં સુધે છે. અથવા પોતાના દાંતોને લગાડે છે એવી રીતે બિન બિન માથુસો બિન બિન પ્રકારે તારો ઉપયોગ કરે છે એમ પૃથ્વી ઉપરના ઘણાં માથુસોને તે તારે વશ કર્યા છે એ તારી સંબોદનશક્તિ વિસ્મય પમાડનારી છે.

તું પ્રથમ અમેરિકાના જંગલી લોકોમાં જન્મતી, પશુ સુધરેલા હીપના લોકો તને ન પૂતે એ તને લીક લાગ્યું નહિ, તેથી તે તેમના ઉપર કૃપા કરવા આશરે સાડા ત્રણસો વર્ષ ઉપર કાન્સીસકો દરનાંડિક આદિની સાથે યુરોપમાં પ્રવેશ કર્યો ને ત્યાં શીઘ્ર પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપી પછી આફ્રિકા એશીયા ને આસ્ટ્રેલિયા આદિમાં પણ તે ક્રમાત્ શીઘ્ર પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું પૃથ્વી ઉપર કોઈ રાજાનું લૌકિક સામ્રાજ્ય તારા જેવું વિસ્તાર

પ્રામેલું નથી, કોણ તને પ્રજતું નથી. હિંદુઓ, જૈનો, બૌદ્ધો, મુસલમાનો, ખ્રીસ્તીઓ, યાહુદીઓ ને અન્ય-જગલી પ્રજાઓ એ સર્વે તારૂં ભાવપૂર્વક અહોનિરા સેવન કરે છે. આમ અદ્ય સમયમાં તેં તારૂં નિષ્કંટક સાત્ત્વજન્ય રથાપી શોકોને પોતાના મોઢામાંથી ધૂમાડો આદિ કાઢતાં ચીખવી તેં તારો અલૌકિક મદિમાં પ્રકટ કર્યો છે.

તું ગુપ્ત રીતે મનુષ્યને વશ કરે છે. પ્રથમ તું શોકોને માત્ર તારૂં સ્વરૂપ જોવા નિમંત્રણ કરે છે, પછી હૃદયસીપજો તેઓને તારા પ્રશંગમાં લાવે છે, પશ્ચાત્ તેમને કિંચિત્ દુઃખ થાય તો પણ તેઓ તારો સંગ સેવવા લાગે એવી સ્થિતિમાં મૂકે છે ને અંતે તું તેમને તારા ગુલામ કરી મૂકે છે, એ તારૂં પરાક્રમ તટસ્થ પુરુષોના મનને પણ વિસ્મય પમાડે છે !

પરમાત્માએ મનુષ્યોને પોતાનું નામસ્મરણ કરવા, કીર્તનભક્તિ કરવા સદુપદેશ કરવા, ને પ્રાણુધારણ માટે પવિત્ર પદાર્થો બ્રહ્મણ કરવા મુખ આપ્યાં છે, તેમાંથી નાના મોટા મનુષ્યો તારા કૃપા કટાક્ષરૂપે ધુમાડાના ઓરોગોટ કાઢવા લાગી જવાગામુખી પર્વતો જેવા દેખાય છે, વા પોતાના મુખને દુર્ગંધનું રથાન બનાવે છે, ને દાંતને જોવા ન ગમે એવા મહિન કરે છે, એ સર્વ કર્મ સંજ્જનોના હૃદયને જો કે ખેદ ઉપજાવનારૂં છે, તોપણ નિઃસંશય તારોતો મહિમા પ્રકટ કરનારૂં છે.

દસવીય હોડાના કે ચલમના બંધાણી બેઠા હોય તેમાં એક હોડા કે ચલમને તેમના ઉપર કૃપાની વૃદ્ધિ કરવા ફરતાં જોઈ તે હોડાની કે પીવાની ચલમમાં વિરાજમાન થયેલી જે તું તે તારૂં ભક્તવત્સલપણું કોને સ્પષ્ટ ન થાય !

સર્વ જૂતોના હૃદયમાં પરમાત્મા રહ્યા છે એમ સત્તાસો પોકારીને કહે છે. તે હૃદયમાં તારા ભક્તો ધૂમાડો બરીને વા તારો વિષમય રસ બરીને પરમાત્માને કચેસ આપે છે, તેથી એમ જણાય છે કે તેમને પરમાત્માની કૃપા કે અવકૃપાની કાંઈપણ દરકાર નથી.

તારામાં વિષ રહેલું છે. તારો અર્ક જો ચોડા પ્રમાણમાં જ્ઞાનને આપ્યો હોય તો તે મરણ પામે છે. તું તે સામર્થ્યરૂપે શોકોનાં માર્યા ફરવે છે, વમન કરાવે છે, દાંત કાઢાવે છે, કફ ને પિત્તની વૃદ્ધિ કરે છે, આંખોને હાનિ પહોંચાડે છે, તેમના પેટમાં દાહ કપજાવે છે; ને ક્યારેક તેમને ઉધરસ પણ ઉપજાવે છે, છતાં તારા અનન્ય ભક્તો તારામાં પૂજ્યભાવ રાખી તારૂં પ્રસન્ન મને ઉપાસન કરે છે, તો હે દેવિ ! તું તેમના ઉપર સતત કૃપા કરવા યોગ્ય છે !

હોડાની ને બદલવાથી, વા તે ઉપર દાય ફેરવવાથી, તથા ચલમની સાફ બદલવાથી ચદતી ઉતરતી જાતીવાળાને પરસ્પરમાં વટાળ થવાનો લેશ પણ બય રહેતો નથી, ને યવનપાસેથી ખીડી માગીને બાંગી તેમનાં જરદો આહરણે પણ ખાવા લાગે છે, તથા તપખીરની એક ડાબલીમાંથી ઉચનીય, સો પોતપોતાનું જાતિમાન સજી તપખીર સુધે છે, ને સુગ લાવતા નથી. એ તારો મહિમા અવર્ણનીય છે ! જરદો ચાવનારના ધરતી બીંતો ખૂણા ને ફળીયું. હોડા ચલમ કે ખીડી પીનારના ધરતું ફળીયું, ને તપખીર

સુધનારના અંગરખાની ચાળ ધોતીયું કે પછેડી એ સર્વ મસિન જોઈ તારા સેવનવડે તેમનામાંથી પવિત્રતા કિંવા રવચ્છતા સાચવવાની બુદ્ધિ કેવી નાશ પામી ગઈ છે તે સર્વને સ્પષ્ટ થાય છે. અતઃતેવ તારો પ્રભાવ અકથ્ય છે !

તારા ભક્તોને તારા વિના તાંબૂલ રચિકર લાગતું નથી, તથા સેવનથી તારા ઉપાસકોના મુખમાંથી દુર્ગંધ નીકળે છે છતાં તેઓ તેનો વિચાર કરતા નથી, વારંવાર યુકવાથી અજને પચાવનાર રસનો નિરર્થક વ્યય થાય છે તેવું પણ તેઓ સ્મરણ કરતા નથી. ચૂનાની ડાખલીમાં તેઓ ગમે તેવું પાણી ભેળવે છે, ને તારી સાથે ચૂનાને ભેળવી હાથથી તને ત્રણવાર વિનોદપૂર્વક શિક્ષા કરી પોતાના મુખમાં મૂકે છે તારા ઉપાસકોની એ સર્વ પ્રવૃત્તિ જોઈ તે તેમને ઉન્મત બનાવી દીધા છે એ સર્વને સ્પષ્ટ સમજાય છે.

કેટલીક સ્ત્રીઓ તાંડે અપૂર્વ મહાત્મ્ય સમજી તને પ્રેમપૂર્વક પોતાના ઉજ્જવલ હાંતોપર ધરી તેમને જોવા ન ગમે એવા મસિન કરે છે, તેઓ તારા સેવનથી વારંવાર વમન વા ઉબકા કરે છે. ને પોતાના મુખને દુર્ગંધથી યુક્ત કરે છે, છતાં રોદથી સવાર, બપોર, ને સાંજ તેમને તાંડે સેવન કરતી જોઈ તેમનો ક્રોધજ્વલિત સ્વરૂપ કંઈ રીતે દુર કરાવી દીધો એ સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ થતું નથી.

તારાં પોંદડાં બ્યારે છોડપર લીલાં હોય છે ત્યારે તેમને જીણા જંતુઓ ન ખાઈ જાય માટે તેનાપર ચવન કે ઉતરતા વર્ષુના દિંદુઓ કોમળા છાંટે છે, તથા અસંખ્ય જંતુઓને વીણી દુર કરે છે. આમ તારી ઉત્પત્તિમાં અપવિત્રતા તથા દિસા રહેલા છે, પણ એ વિચાર તું તારા ઉપાસકોમાં આવવા દેતી નથી તેથી તને ધન્ય છે !

નાનાં બાળકો બીડી પીતાં સીખ્યા છે, જુવાન વિદ્યાર્થીઓ બીડી કે ગ્રીસ્ટ પીતાં સીખ્યા છે, ઘણા જુવાનો ને જુદોને હોઝાવિના ચાલતું નથી, ઉતરતા વર્ષુની સ્ત્રીઓ પણ બીડી કે હોઝા પીવા સીખી છે, અને અતીત ખાખી અને સાધુઓને તારા વિના ચાલતું નથી આ સર્વ જોઈ તાંડે વચીકરણ કોઈ અલોપીકા છે એમ જણાય છે !

તારા અનન્યભક્તોની તારામાં જેવી શુદ્ધ ભક્તિ છે તેવી તેમની પરમેશ્વરમાં કે શુરમાં પણ ભક્તિ નથી ! તેઓ તાંડે નિરંતર સ્મરણ તથા ધ્યાન કરે છે, પરમેશ્વરનું નિત્ય તારા જોડે સ્મરણ કે ધ્યાન તેઓ કરતા નથી, અને શુરની આશા તારા સેવનનો લાગ કરવાની હોય તોપણ તેઓ તારી અપાર કૃપા ભેળવવા શુરની આશાનું ઉછેદન કરી ઉત્સાહ પૂર્વક પ્રકટ કે અપ્રકટ રીતે તાંડે સેવન કર્યા કરે છે. વળી તેઓ તારા સેવનથી શરીર તથા મગજને દાની પહોંચશે એમ યોગ્ય ધણું સમજતા હોય છે, છતાં શરીરને મગજના બગાડની પણ દરકાર નહિ કરતાં તેઓ તાંડે પ્રસન્ન મને સેવન કરે છે, તેથી પોતાના શરીરને મગજ કરતાં પણ તેઓ તાંડે ઉપકારકપણું વિશેષ સમજે છે. મનુષ્યને આવી દિલવિષાતક ઉન્મત્ત મેથા કરાવનાર તું અવશ્ય એક પ્રકારે ધન્યવાદને પાત્રજ મળાવી જોઈએ !

કેટલીક વેળા તારા ભક્તોને વિશેષ આનંદ ઉપજાવવા'તું ગાંજ તથા ચરસને તારી સહાયમાં બોલાવે છે ગાંજે કે ચરસ બ્યારે તારી સહાયમાં આવે છે સારે તારા ભક્તો ચલમમાં ખુબ બડકા કરે છે ને પોતાનાં કાળજ બાળી પ્રસન્ન થાય છે અને પછી રાત્રે તારા ઉત્સવ નિમિત્તનું ખેં ખેં કરી જમરણુ કર્યાં કરે છે તારા ભક્તોને ખાવાને અન્ન ન મળે તો ચાલે છે પણ તારા ને ગાંજાવિના પછી તેમને ચાલતું નથી. આ સર્વ તારો આશ્ચર્યકારક મોહની છે !

તેં સાધુનો વેશ ધરનારાઓને ગુરૂમંત્ર આપ્યો છે કે “ તમાકુ ” કે ગાંજે ન પીએ તે સાધુ નહીં માટે સાધુનો વેશ ધર્યો કે તુસ્ત તમાકુની કે ગાંજની ચલમ પીતાં તેણે શીખવીજ નેમ્મએ ” વળી “ એક દિવસમાં વધારે ચલમો પીવાય તેમ વધારે ઠીક ગણાય ” એમ પણ તેં તેમને સમજાવી રાખ્યું છે તેથી તેવાઓ પોતાનું સાધુ તરીકેનું યથાર્થ કર્તવ્ય ભાગ્યેજ જાણતા કે આચરતા હોય છે પણ તાજે સેવન કરવામાં તેઓ કદી પણ પ્રમાદ કરતા નથી તેથી તું સાધુનો વેશ ધરનારાના મોટા આચાર્યરૂપ છે એમ કહેવામાં કાંઈ પણ અતિશયેક્ત થતી નથી એ સ્પષ્ટ છે ।

તમાકુ તથા ગાંજે પીવાનો અભ્યાસ રાખનારા બ્રાહ્મણો અન્ય સોકાથી પોતાનું દુષ્ટ વ્યસન છુપાવવા ચલમને કંઠાવડીને ગાંજને શીઘ્ર બોધ કહે છે સોકાથી બધ પામી જે કર્મ છાતું કરવામાં આવે તે પાપ એવું જો પાપનું લક્ષણ કરીએ તો જોયો તાજે સેવન એકાંતમાં કરે છે તેઓ એક પ્રકારનું પાપ કરે છે એમજ કહેવું જોઈએ.

કેટલાક બ્રાહ્મણો ને સાધુઓ સ્વપરના હિત માટે વિદ્યાધ્યયન તથા શુભ કર્મનું અનુદ્યન કરવાને રથાને તારી ઉપાસનમાં લેણે સમય ગાળે છે, તથા દ્રવ્યનો નિરર્થક વ્યય કરે છે, એ ખેદની વાર્તા છે, પણ તેઓને તારા ઉપાસનની મોહની એવી લાગી હોય છે કે ભાગ્યે જ તેઓ સાચા મનુષ્યોનું કહેવું સ્વીકારે એવી સ્થિતિમાં રહ્યા હોય છે.

જેમના મુખમાંથી સદુપદેશની શુભ વાતો કે સતચાઓનું ઉચ્ચારણ કરીવા પ્રભુ નામ સ્મરણ આદિ શુભ શબ્દો નીકળવા જોઈએ તેને બદલે તેમાંથી દુર્ગંધ વાળા ધુમાડો નીકળતો જોઈ કયા વિવેકીને ખેદ ન થાય ? પણ તેમનો એ ખેદ તારા પરક્રમનું વીલક્ષણ સ્મરણ કરાવનારો હોવાથી તારા મહાત્મ્યને વધારનારો છે ।

જેઓને શુભ કર્મ પ્રાપ્ત નથી વા જેઓ શુભ કર્મ કરવા ઇચ્છતા નથી એવા નવરા માણસોને તું તારી ઉપાસનામાં જોડે છે ને પછી પ્રયાસઃ શ્વેતુ પર્યંત તેમને છોડતી નથી એ તાજે ભક્તવત્સલપણું કાંઈ ન્યુન વખાણને પાત્ર છે ? કેટલાક કોમના ઉપદેશથી વા પોતાને યથેલા દુષ્ટ અનુભવથી તારી ઉપાસનાનો સ્થાન કરે છે પણ જ્ઞાન જેમ વમન કરેલાતું પુનઃ બહાણું કરે છે તેમ તેઓ તારી ઉપાસનાનો ત્યાગ કર્યા પછી ચોડાં સમયમાં પુનઃમનથી તારી ઉપાસનામાં તત્પર થઈ જાય છે મનુષ્યને જ્ઞાન જેવા સ્વભાવ યુક્ત બનાવવાની આ તારી શક્તિ અવરજ અલૈકીકજ ગણવી જોઈએ !

તાજે મહાત્મ્ય અપાર છે. તાજે મહાત્મ્ય સાંભળી જેઓ પોતાના કાન ઉઘા કરે

છે તેઓ અદ્વિતીય છે એમજ તારૂં માનવું છે. તેથીજ તું કેટલાક વિદ્વાનોને પણ “મનુ-
ષ્યોના મગજમાંના ઝેરી જંતુઓનો હું વિનાશ કરૂં છું” માટે મારૂં સેવન કરવું લોકોને
અહુ ઉપકારક છે ” એમ સમજાવી તેમને તારા બંદીઓ બનાવે છે !

તારા બંદીઓના મન તેં એવા દુર્બળ કરી નાખ્યાં હોય છે કે હવે ‘તેમનામાં મન
છે કે નહિ તે ધણી વેળા પરીક્ષકને નક્કી કરવું કઠીન થઈ પડેછે. જરૂરો ચાવવાનું છી-
કણી સુધવાતું, છીંકણી દાંતે દેવાતું, હોકા પીવાતું, ચીરટ પીવાતું, જેમને વ્યસન થયું
હોય છે તેમનાથી તે વ્યસન લાજી શકાતું નથી. ને કાંઈ ત્યજવાનો નિશ્ચય કરે છે તે
માત્ર થોડા દીવસજ તેમનાથી તે નથી થકે છે અને કેટલાકથી ચાવજીવન તારો ત્યાગ
નભાવવાની પ્રતિજ્ઞા પણ થઈ શકતી નથી ને જેઓ પ્રતિજ્ઞા કરે છે, તેમાંના કેટલાક તે
પ્રતિજ્ઞા યથાયોગ્ય પાળતા નથી તેથી ઉપર દર્શાવેલી વાત સુસિદ્ધ થાય છે.

તારા બંદીઓને અન્યાયથી યથા જવાતું અહુ બધા લાગે છે તેથીજ તેઓ જે જે
દઃખનુ બાતું બતાવી તારૂં સેવન કરતા હોય છે તે સર્વ દુઃખ નિર્દોષ ઉપાયથી સુખ
પૂર્વક દુર કરી શકાય એમ હોય છે છતાં તેઓ તે ઉપાય કરતા નથી, ને તારૂંજ સેવન
કર્તા કરે છે.

હુ દેવિ ! જે તારૂં પાનમાં સુનામાં ભેળવી બક્ષણ કરે છે, જે તારા મુદ્દમ ચૂર્ણને
સુધે છે કે દાંતે દે છે જે તારા જીકાને હોકાની ચલમમાં; પાનડામાં કે કાગળમાં બરી
પીએ છે. એ સર્વેને તારૂં ખરૂં સ્વરૂપ સમજાવી તારી સત્તાનું ઉદ્ધાધન કરાવી સુખી કરજે
કેમકે બંદીઓ ઉપર અત્યુગ્રહ કરવો એ મોટાઓનો સ્વભાવ છે એ વાત સાચી છે કે
ચીરકાળ તેઓએ તારૂં પ્રેમપૂર્વક સેવન કરેલું હોવાથી તેઓ તારો વિયોગ સદસા સહન
કરી શકશે નહીં પણ તું તેમને સંયોગને અંતે વીયોગ હોય છે એમ સમજાવી તારા
વિયોગથી તેઓ મનમાં ઓછું ન લાવે એમ તેમને વારંવાર સમજાવતી રહેજે ને જણા-
વતી રહેજે કે જો તમે મારી પુત્રી સત્તાનું ઉદ્ધાધન કરી શકશો નહીં તો બીજા વિકા-
રોનું તથા દુસ્થ પ્રપચંચનું શ્રી રીતે ઉદ્ધાધન કરી શકશો ? ને કૃતાર્થ પણ શ્રી રીતે
થઈ શકશો ?

બજરવાળા બંધાણી ને ચપરી વાળા ચોર;
હોકાવાળો હડી કાઢે જેમ ઓખરીઉં ઢોર.

(હું છું.)

વર્તમાન વિચાર સૃષ્ટિમાં બ્રહ્મવિદ્યાની કીમત.

(અનુસંધાન—પૃષ્ઠ—૯૬—પી.)

હવે આ વિચાર ઉપરથી આપણે અન્ય ધાર્મિક બાબત ઉપર આવીએ. આચારો વિશે, દરેક ધર્મની ધાર્મિક ક્રિયાઓ વિશે આપણે વિચારી ગયા. અધ્યાત્મ વિદ્યા આ વિશેની શોધ ચલાવે છે અને તેમને યથાર્થ રીતે સમજાવે છે. માનવિઓની વિશાસ સંખ્યાએ, ઉપયોગી લાગવા છતાં ધાર્મિક ક્રિયાઓનો, આચારોનો ત્યાગ કર્યો છે, ધરણુ કે તેઓ તેમને સમજી શકતા નથી તથા તેમના ઉપજોગમાં તેમને બહેમની ભીતિ લાગે છે. જ્ઞાનના બે મહાન્ શત્રુઓ છે: બહેમ અને ચંચલવાદ. બહેમે નિરૂપયોગી બાબતોને વધારી મૂકેલી એવા પ્રાકૃતિક સિદ્ધાન્તોને સમજાવીને સિદ્ધ કરવા વડે, જ્ઞાન અંધ બહેમનો વિનાશ સાધે છે. અદૃશ્ય સૃષ્ટિની સત્ય બાબતોની યથાર્થતાને સિદ્ધ કરી બતાવીને તે સંશય-ચાકરને મારી દેાવે છે. આત્મસૃષ્ટિનાં સત્યોની, ઇન્દ્રિયસૃષ્ટિમાંની એક છાયા સમાન ક્રિયાઓ, આચારો, વિધિઓ છે. દરેક ધર્મમાં, દરેક મત પંથ સંપ્રદાય સમાજમાં, અમુક આધ્યાત્મિક નિત્ય સત્યના બાહ્ય રશુલ આવિર્ભાવ રૂપે પોત પોતાની ક્રિયાઓ, આચારો હોય છે. અધ્યાત્મ વિદ્યા તેમને સમજાવીને, બચાવ કરે છે, યથાર્થતા સિદ્ધ કરે છે. આ સર્વે ખુલાસાવાર સમજાવતાં, આપણને અંધ બનાવતા બહેમનો ત્યાગ કરે છે, તથા ભૂર્ણ પાંગળા મનને આધ્યાત્મ જીવન ગાળવામાં મદદરૂપ ટેકાઓ સમાન થઇ પડે છે.

ધાર્મિક વિચાર સૃષ્ટિના વિચારમાંથી હવે આપણે એકાદ કાણુ માટે કલા વિષયક વિચાર સૃષ્ટિનું અવલોકન ચલાવીએ. માનવ જીવિના અન્ય કોઇ પણ વિભાગ કરતાં કદાચ કલાને જીવન માટે બાવનાની અસત્ય અમત્ય છે. માત્ર એક દૃષ્ટાંત લઇએ. વર્તમાન કાલની શિષ્ય કલા કરતાં, જૂતકાલની શિષ્ય કલા શા માટે આટલી બધી સૌંદર્યથી ભરપૂર છે, શા માટે આટલી બધી આકર્ષક છે આ પ્રશ્નથી વારંવાર સર્વે મનુષ્યો નવાઈ પામ્યાં છે. વર્તમાનમાં તમારે એક મહાન્ પ્રવ્રજકીય ભવન ખાંધું હોય છે ત્યારે તમારે નમુના માટે ગ્રીસ અથવા રોમ ગયલા મધ્ય કાલ પ્રત્યે પાછું ફરવું પડે છે. જૂત કાલને દર્શાવતી દત્તી તેવી તમારા વર્તમાન કાલને દર્શાવે એવી નવી નવીન પ્રકારની શિષ્ય કલા તમે શા માટે સંપાદન કરી નથી? કર્નાઠનાં સમર્થ દેવલોમાં હજીમનો સખ નિયમ આવિર્ભાવ પામ્યો છે; ગ્રીસના વિચારની રમણીયતા અને કાંતિ, ગ્રીસ દેશનાં ભવનોના સ્વચ્છ અને સાદા ભપકામાં મૂર્તિમત્તી થઇ છે. રોમન કાયદાની સંપ્રાપ્તિ, રોમમાં હજી પશુ ખંડીએરો મળી આવે છે એવાં અદ્ભુત ભવનોની બાવનામાં આવિર્ભાવ મળ્યો; મધ્ય કાલના ધર્મનો, ગોથિક શિષ્ય કલાની ઉપરથી વળતી કમાનમાં તથા રાજગારેલાં ભવનોના શ્રેષ્ઠ કોતર કામમાં આવિર્ભાવ થયો. તમે એકાદ કેયોલિક દેવલમાં જાઓ તો ત્યાં તમારા જોવામાં શું આવે છે? માત્ર ભૂમિધી કત સુધી પહોંચતા અદ્ભુત કમાનો અને રત્નોભોજ બાંધનારની કલાનો સમાવેશ થઇ જતો નથી. ગ્રીસપાસ ફરીને એકાદ દૂરના ખુણામાં જાઓ અથવા આનાં મહાન્ ભવનોનાં છાપરાંની અગાશીમાં જાઓ, ત્યાં

લક્ષમાં ના આવે એવાં રચનામાં, હુપાવણ ખુણા બોચરામાં, હમેશાં ટકતા-પથ્થરમાં નાળુક કાતર કામ રૂપે કલાવાનનો પ્રેમ મુર્તિમંત યતો તમારા એવામાં આવશે. માન-વિઓએ પ્રેમ માટે કાતર કામ કર્યો છે, માત્ર કીર્તિ માટે નહિ; માત્ર સૌંદર્ય ખાતર માનવિઓએ સુંદર કાતરણીનાં કાર્ય કર્યાં છે, માત્ર પૈસા ખાતરજ નહિ; તેઓ સંપૂર્ણવાથી ખંધારણ બાંધતા કારણ કે તેમના સાયમાં પ્રેમ અને શ્રદ્ધા રૂપ હ્રમય દિવ્ય બાંધનારાઓ હતા તથા આ હ્રમયને અમર પથ્થરમાં મુર્તિમંત કરતા હતા. માત્ર નકલ કરનારાઓના કરતાં તમે કંઈક વિશેષ બનો ને પૂર્વે તમારે તમારી વર્તમાન કાલની ભાવના શોધી કાઢવાની છે; આ શોધ્યા પછી તમે કાલના સામે ટકર ઝીમે એવાં બવનો બાંધી શકશો. પરંતુ હજી તમે આ શોધી કાઢ્યું નથી; આપણા અધ્યમાનો કલાવિદ નકલ કરનારનો ભાગ વિશેષ બન્યો છે તથા પ્રેરનાર અને બાંધકથનાના ભાગને બધા યોગ્ય બન્યો છે. આપણાં ચક્ષુઓ જોઈ શકે, એવાજ પદાર્થો ચિતરવાને આપણે ચિત્રકારની બીજકુલ જરૂર નથી. સામાન્ય દૃષ્ટિ શક્તિ કરતાં વિશેષ જોઈ શકે એવી કલાની દૃષ્ટિ શક્તિની આપણે જરૂર છે, આવી દૃષ્ટિ સૌંદર્યમાં જે જુએ તે તેણે આપણી અંધ દૃષ્ટિના ઉપદેશને માટે મુર્તિમંત કરવાનું છે. કેબેજસ, જાડ પાન અને એવા અન્ય પદાર્થોનાં આબેહુમ ચિત્રોની આપણને આવશ્યકતા નથી. મમે તેટલી અકલ હુંદીઆરીથી આમને ચિતરવામાં આવે છે તથાપિ તે કેબેજ અને જાડ પાનજ રહે છે. કેબેજને બનાવનાર વિચારને આપણે માટે ચિતરી આપનાર પુરૂષજ કલાવિદ જનવાને લાયક છે; જીવનને સમજનાર પુરૂષજ લાયક છે. આપણી નવીન કલા માટે મનહર ભાવનાની આવશ્યકતા છે. ભારે જડ વાદ ફોલ પામે છે, અધમ દૃષ્ટિ બનાવે છે, અધોપાત કરે છે, ત્યારે કલા કેટલું બધું અધમ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, એ તમારા લક્ષમાં છે ? કેટલાંક વર્ષ અગાઉ બોચરડીમાં ગોંધેલા ફ્રેન્ચ ચિકચરોના પ્રદર્શનને અવગ્રોહી, સૌંદર્ય કરતાં બિભત્સભાવ માટે વિશેષ પ્રીતિવાળાં માનવિઓજ તેનાથી આકર્ષાયાં હતાં; પછીથી તમારા સમજવામાં આવશે, કે જ્યાં ભાવના રૂપી પ્રાણ પ્રેરનાર અને સજીવન બનાવનાર નથી હતા ત્યાં કલા કેવી રીતે વિનાશ કરણ થાય છે. સૌંદર્યના કલાવિદ પુરૂષને સમમ જાતિ પ્રત્યેના એક હૃદયની ઝાંખી કરાવનાર રૂપે સ્વીકારનાર પ્રાચીન પૂજ્ય જુદિને અધ્યાત્મવિદ્યા કલાના પ્રદેશમાં પુનઃ મજીવન બનાવે છે. મહાન સંગીતકલાભિગને અથવા ચિત્રપણને, અથવા ચિત્રકારને તે એક હૃદય પ્રેરિત પુરૂષ સમાન સ્વીકારે છે, સદૃશનાં શુભ્યમય જીવનોને પ્રગાસનાર સ્પર્શિય સૌંદર્યને અવતારનાર રૂપે તેને જોવામાં આવે છે. કલાભિદોએ આપણા જમાનાના બાંધિ સચવાનાર મહાત્માઓ સમાન બનવું જોઈએ; જડમાં શુંગગાદી મરતી દિવ્ય સત્તાના દર્શાવનાર બનવું જોઈએ. જો આ ભોડા આવા બને તો તેમના પ્રત્યે પ્રેમ અને પૂજ્ય જુદાં નિદાળવામાં આવે. યથાર્થ કલાને શદ્ધિ માટે પૂજ્ય જુદિની જરૂર છે તથા જોતો જોતો રપણ થાય તે સંબંધી વિશેષ મુદ્દમ જુદિ વાગા. મદબુ કરી શકે એવા—અન્ય સર્વે મનુષ્ય કરતાં એક કલાભિગને, પ્રેમ અને પૂજ્ય જુદિના વાતાવરણની વિશેષ આવશ્યકતા છે; આથી તે પોતાની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ શક્તિ વિકસાવી શકે છે, તથા હૃદય રૂપ સૌંદર્યની સદૃશી સદેજ સાજાંખી કરાવી શકે છે.

હવે આપણે પદાર્થવિજ્ઞાનની સદૃશી તરાર વગાડીએ,—માર્મિસદૃશી પછી આ પ્રદેશમાં

અધ્યાત્મ વિધાને અસંત કીમતી આજતો. દર્શાવવાની છે. ચેતન શાસ્ત્રી દૃષ્ટાંત દ્યો. કેટલો બધો ગુણવાડો; કેટલી બધી સત્ય બાજતોને બવરચા સર ગેઠવવાની છે; યથાર્થ બાજતોનો કેટલો બધો ગોઠાગો કે જોમાંથી કોઈ પ્રકારની સૃષ્ટિ ઉપજવી શકાય નથી ! માનવિ, ચેતન્યનો દેહો સાધેનો સંબંધ, આત્માનો કેળો સાધેનો સંબંધ, આ સર્વ વિશેની અધ્યાત્મવિદ્યા રપટ અને યથાર્થ વ્યાખ્યા આપીને સત્યમાજનોના વિશાલ સમૂહને ક્રમ વાર ગોઠવે છે; આ સર્વ બાજતો વિશે વર્તમાનમાં ચેતનશાસ્ત્ર પ્રયત્ન ચલાવી રહ્યું છે. તે “ ચેતનાતીત ” અથવા “ અનાવિર્ભુત ” દશામાં ધસી જાય છે. વર્તમાનમાં તો જાણે કે આજ તેનો સર્વ ગુણવાડાનો પ્રસ્તોનો નિકાલ છે; પરંતુ તે સમજવામાં આવતું નથી—તે એ પ્રદેશમાં અપરોક્ષ શોધના પ્રકાશને લઇ જાય છે. બાવિ કાલના બાવિ કથનમાંથી, જૂત કાલમાંથી ઉદ્ભવતી “ચેતનાતીત” દશાના વિભાગ પાડે છે; આપણામાં “ અનાવિર્ભુત ” દશામાં વસતા, આપણા લાંબા જૂત પરંપરાના વારસાને જુદો પડી નાખે છે. વર્તમાનમાં જુદીની સાર્થિક રૂપ “ અનાવિર્ભુત ” દશાને નહિ પરંતુ ઉચ્ચ “ અવિર્ભુત ” દશાને સૂચવે છે; મગજની પાર માનવ ચેતન્ય વર્તે છે, એમ દર્શાવે છે; રથૂલપારની સૃષ્ટિએ સાથે માનવ ચેતન્ય સંબંધમાં છે, એમ સિદ્ધ કરી આપે છે; પદાર્થ વિદ્યાને દર્શાવેલી આશા માટે ખાતી આપે છે તથા નિશ્ચય કરે છે, કે વર્તમાનમાં જે બાન વિનાનું છે તે બાન વાળું બની શકે તથા માનવિ પોતાની જાતને માત્ર એક સંકૃતિત સૃષ્ટિ સાધેના સંબંધ વાળી નહિ પરંતુ એક વિશ્વ સાધેના સંબંધ વાળી જાણી શકે માર્ગસંકેત કોઈ કોઈ વાર જેને આપણા સંકૃતિત ચેતન્યના વિરુદ્ધ “ વિશ્વ ચેતન્ય ” ના નામથી બચાવે છે, એ એક ગંભીર સત્ય સિદ્ધાન્ત છે, તથા માનવિની બાવિ મહત્તાના બાવિ કથનનો પણ તેમાંજ સમાવેશ થાય છે. જેમ મત્સ્યનો પ્રદેશ પાણીમાં સંકોચાયેલો છે, પણ પવન પ્રદેશના સંકોચમાં વસે છે, તેમ માનવિ રથૂલદેહના સંકોચમાં બંધાયેલું છે, તથા યથાર્થ રીતે તેનો સંબંધ છે એવા અન્ય અવકાશો સાથે જાણે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી, એમ કલ્પના કરી કરે છે. તમારું ચેતન્ય એકમાં નહિ પરંતુ ત્રિસૃષ્ટિઓમાં વસે છે, મોટા મોટા સંબંધોના સંબંધમાં છે, સૂક્ષ્મ બનાવોના સંબંધમાં આવવાનો આરંભ કરે છે. તમારો નવીનમાં નવીન ચેતન શાસ્ત્રોમાં આ સર્વ બાજતોની નિશાનીઓ મળી આવે છે; અનેક સૈકાં યથા, લખખો કરોડો વર્ષ યથા સૃષ્ટિમાં અધ્યાત્મ વિદ્યા માનવિ સંબંધી અનેક સિદ્ધાંતો શિખવે છે તેની માત્ર એ સર્વ સાબિતીઓ સમાન છે.

હવે આપણે ભૌતિક વિજ્ઞાન (physics) અને રસાયણશાસ્ત્રના પ્રદેશ તરફ વળીએ; દરરોજ ઉપયોગમાં લેવાતી શક્તિઓની સૂક્ષ્મતામાં ગોળાં ખાતા આપણા ભૌતિક વિજ્ઞાનીઓ અને રસાયણ શાસ્ત્રીઓને, અધ્યાત્મ વિદ્યાના વિચાર અને શોધના દૃષ્ટિબિંદુથી મદદનું નિવડે એવું કંઈ કીમતી છે ? સૂક્ષ્મ શક્તિઓના શોધમાં ઉપયોગમાં આવી શકે એવી સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો હોવી જોઈએ, એવું-શું કેટલાક વિશેષ હોડો વિચાર ચલાવનારા ભૌતિક વિજ્ઞાનીઓ અને જડ વાંદીઓના લક્ષમાં આવ્યું નથી ? માનવમાં પોતામાં એવી ઇન્દ્રિયોનો સમાવેશ થતો હોય કે જેમના વિકાસ વડે, વર્તમાનમાં તે ખુલા કરવાના વૃથા હાં હાં મારે છે તેવાં રહસ્યોના ભેદો ખુલા થઈ શકે. શું એટલું પણ કદાપિ ભૌતિક

વિજ્ઞાની અથવા રસાયણ શાસ્ત્રીના લક્ષમાં નહિ આવ્યું હોય કે, આવી સૂક્ષ્મ શક્તિયો કેળવવાના સંભવને તે ના માનતો હોય તો પણ તે અન્યની તેવી શક્તિયોનો પોતાનો શોધ આગળ ચલાવવામાં ઉપયોગ કરી શકે ? ક્રાન્સમાં આમ થવાનો આગમ થયો છે. જેમને તેઓ, “ એનર્જી ” વાળા માનતા હોય છે એવા પુરુષોને ઉપયોગમાં લેવાનો તેમણે પ્રારંભ કર્યો છે; રચીલ કરતાં અન્ય સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ વડે જોનારાં માનવિજ્ઞોને ઉપયોગ કરવા માંડ્યો છે. તેમણે આમને વૈધકમાં ઉપયોગમાં લેવાનો આરંભ કર્યો છે. રોગની ચિકિત્સા કરવામાં તેમનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે, માનવિની ગ્રાહકદરાની કસોટી કાઢવામાં તેમને કામે લગાડવા મંડ્યા છે, માનવિનામાં રચીલ કરતાં અન્ય કોઈ સૂક્ષ્મ શરીર છે કે નહિ, તેની શોધ કરવામાં તેમને ઉપયોગમાં લેવાં લાગ્યાં છે. હું પાર્થ વિજ્ઞાનીને એમ નહિ કહું કે, “ અમારા સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરો. ” પરંતુ હું એમજ કહીશ કે “ અમારા સિદ્ધાંતોને એક પૂર્વસંકેત સમાન સ્વીકારો, કે જે વડે તમે તમારા વિશેષ આગળના પ્રયોગો કરી શકો; આમ થાય તો વર્તમાન કરતાં ઘણી ઝડપથી તમે આગળ વધીને શોધ કરી શકો. ” એવા અનેક વિષદૃષ્ટિ વાળા છે કે જેમના આગળ એકાદ તાત્વિક પદાર્થનો ટુકડો મૂકતાં, તમારા અંશાંશ વાળા પૃથક્કરણ કરતાં તેઓ તેનું ઉત્તમ વર્ણન આપી શકશે. અન્ય દિશાઓમાં—રસાયણિક અને વૈદ્યુત સંબંધિ—પરેપર કેટલુંક અસંતોષ લેવા જેવું છે; થોડાંક વર્ષો પૂર્વે માનવિજ્ઞો કહેતાં હતાં કે એક અણુ, અસંખ્ય પરમાણુઓનો બનેલો છે; માત્ર મત વર્ષમાં એટલું સચવવામાં આવ્યું છે કે કદાચ જેનું અણુ બનેલું છે એવો એક પરમાણુજ સર્વ સમાન છે. રચીલ કરતાં સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ વડે તમારા અણુઓનું મહત્ત્વ કરવાનો પ્રયત્ન શું જુદિ મુકત નથી ? ગમે તો કોઈ કોઈ વાર આટલે મુઠ્ઠીજ વિકાસ પામતી સામાન્ય વિષદૃષ્ટિ વડે અથવા રચીલમગ્નનાં બધોનોમાંથી છુટી પડતી ઇન્દ્રિયો વાળા મીન કેળવાયલા વિધેય વડે, તેની પાસેથી તમને તમારી વૈજ્ઞાનીક શોધમાં આગળ દોરનાર નિવડે એવું જડના બધારણ વિશે કંઈક જણી લેવું, શું બની શકે એમ નથી ? એક અથવા બે અથવા વીસ લોકો જે જુએ તે વૈજ્ઞાનીક પુરુષ માટે કોઈ પ્રકારની સામિતી સમાન નથી, એ હું સમજી છું; પરંતુ આપો કદાચ એકાદ સૂચના મળી રહેશે જેથી એવા એવા ગણિત સંબંધી સિદ્ધાંતો અને ગણતરીઓ બની શકશે કે જે અન્યથા વિચારમાં પણ આવવી અસંભવિત છે. તેથી હું એટલીજ સૂચના કરવા માગું છું કે સામાન્ય ઇન્દ્રિયોના કરતાં વર્તમાનમાં મળી શકે એવી કેટલીક વિશેષ સૂક્ષ્મ શક્તિયોને વિજ્ઞાનવિદ્યા ઉપયોગમાં લે—એક નવીન પ્રકારનું માનવ સૂક્ષ્મ અથવા દૂરદર્શક યંત્ર—આ વડે તમે અતિ અદ્ય તથા અતિ મદત પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી શકશો, જ્યાં સ્વતઃ દર્શિત થતી જુદિનાં નહિ પરંતુ ધાતુનાં બનેલાં જડ રૂપ સૂક્ષ્મ અને દૂર દર્શક યંત્રોના પ્રદેશની પાર જઈ શકશો.

અધ્યાત્મ વિદ્યાના વિચારોમાંથી વૈદ્ય વિદ્યાને કંઈ કીમતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે ! કેટલાક કહે છે કે તે એક વિદ્યા નથી, માત્ર તે તો જાણ પ્રદેશમાં કાર્ય કરે છે. આમાં કેટલાક સત્તનો સમાવેશ થાય છે; પરંતુ અત્રે પણ શું એવા શોધ પ્રદેશોનો સમાવેશ નથી થતો કે જેમનો લાભપૂર્વક વેધ અભ્યાસ કરી શકે ? દૃષ્ટાંત તરીકે, માનવ રેડ ઉપર વર્તેલી વિચારની શક્તિ; માનસિક રોગચાળાવિદ્યા, શ્રદ્ધા વડે રોગ ચમન, ઇલાદિ

વિદ્યાએ જોના યોગ ધણી ભાંગ ઉપરથી બનેલી છે : એવી સત્ત્વ બાબતોના વિચાર સમુદાયને લક્ષમાં લેવાનો છે. શું તમારું એમ ધારું છે, કે આ બાબતો હજારો વર્ષથી આજ્યા બધ છે, છતાં પણ તેમાં કોઈ પ્રકારના સંલગ્ન સમાવેશ થતો નથી ? તમે કહો છો, “ કલ્પનાનાં પરિણામો. ” પરંતુ કલ્પના એટલે શું ? પ્રથમ જ્યાં રોગ હતો ત્યાં તેનાથી શાંતિ થતી હોય તો, તે શાંતિ પરિણામ છે, તેના કંઈ દિસાખ નથી. જો તમે એકાદ માનવિના દેહમાં તમે નથી સમજતા એવું ઔષધ દાખલ કરો અને તમને જડી આવે કે તેથી રોગ મટે છે, દુઃખની શાંતિ થાય છે, તો શું તમે નથી સમજતા માટે તે ઔષધને દૂર ફેંકી દેશો ! તમે તમારા ત્રાજવામાં તોલી શકતા નથી તેમજ ક્યા એક અથવા અન્ય ત્રાજવાને જોયું નીચું બનાવે છે તે ના સમજાય તેટલા સાર શા માટે કલ્પનાની શક્તિને દૂર ફેંકી દો છો ? વિચારની સુદ્ધિમાં સુદ્ધિ શક્તિયોમાંની એક કલ્પના છે; ઔષધો નકામાં નિવડતાં, પ્રાચીન વિધિયો નિરપયોગી નિવડતાં ડાકતાર ઉપયોગમાં લઈ શકે એવી બલવાનમાં બલવાન એક શક્તિ કલ્પના છે. સચના, વિચારની શક્તિ છે શા માટે એવા બનાવોની નોંધો મળી આવે છે કે જેમાં સચનાએ મરણ નિપળવ્યું છે ?

જેનાથી મરણ નિપળવી શકાય છે તેનાથીજ રોગ શમન થઈ શકે છે; માનવ દેહ માત્ર વિચારના પરિણામરૂપ હોવાથી, અમાનાઓના અમાનાઓ થયાં બંધાતો આવતો હોવાથી, ખનિજ અને વનસ્પતિ વર્ગની બેઠંગી પેદાશો કરતાં, પોતાના ઉત્પાદક વિચારને જ તે જલદીથી પ્રતિ ઉત્તર આપે છે. અત્રે પણ હું માત્ર અજમાયશ કરી જોવાનું કહું છું. રોગીવિધેયનના દેહ ઉપર મૂર્છાદશમાં ધા ઉપગતી શકાય છે, એ તમારા લક્ષમાં હશે. સચના વડે, ખાની માત્ર એક સચના વડે, ઉઝરડા થઈ શકે છે, ડાંબ ઉપગતી શકાય છે, સોજો ચઢી આવે છે, દુઃખ થાય છે. દરદીના ઉપર એક પ્લાસ્ટર મૂકવામાં આવે છે, તેને કોઈ પણ પ્રકારે વિચારવાની, કાર્ય કરવાની મના કરવામાં આવે છે; પ્લાસ્ટર દૂર કરતાં ત્વચા ઉપર ખીસકુલ અસર જણાઈ આવતી નથી, બીના કાગળના એક ટુકડાને ખીસ્ટર હોવાનો સંકલ્પ કરીને તેને આપવામાં આવે છે, અને તેથી સાસાયણિક ખીસ્ટરથી ઉપજી આવતી સર્વ પ્રકારની ત્વચાને ઉપસાવવાની અસર જણાઈ આવે છે. વર્તમાનમાં આ બાબતો સર્વ પાસા જાણીતી છે. પારિસની હૉસ્પીટલોમાં આ પ્રમાણે ઉપગતવાયલા ધાનાં ચિત્રો તમારા જોવામાં આવશે; અંગ્રેજ લોકો કરતાં દેવ્ય લોકો આ દિશામાં વિશેષ આગળ શોધ ચલાવો રહ્યા છે. આ દિશામાં, માનવ જાતના રોગોના શમનમાં ઉપયોગી નિરૂંડે એવા ધણી અગત્યના પ્રયોગોનો સમાવેશ થાય છે.

આપણે જ્યારે આટલો વેધ વિધાનો વિચાર ચલાવ્યો છે ત્યારે મને એટલું કહેવા દો—કારણ કે મારે તે અત્રેજ કહેવાની જરૂર છે—કે અધ્યાત્મ વિદ્યાથી બારપૂર્વક વખોડી કઢાવી કેટલીક વર્તમાન વૈદ્યવિદ્યાની વિધિઓ છે. દુઃખ દેવાયલા, કાપલા કુપલી કરેલા પ્રાણીમાંથી પ્રાપ્ત કરાવું કોઈ પણ પ્રકારનું યાન, જેવી રીતે તેને નિરપયોગી સાબિત કરવામાં આવ્યું છે તેટલું કદાચ ઉપયોગી નિરૂંડે તો પણ વધાર્યું નથી, એમ તે સિદ્ધ કરે છે. સાજ તાજ શરીરમાં રોગની સર્વ પ્રકારની રસી મૂકીને મદાંડવાની વાત

ખીલકુલ નહીં છે, એમ તે દર્શાવે છે. તથા આવા સર્વ પ્રકારની રસીઓ પ્રત્યે તિરસ્કાર-
 રૂત્તિ દર્શાવે છે. મનુષ્યનું ખુદી ગવલું બળ પાછું લાવવા માટે, વર્તમાન કાલની વેધ-
 વિધાનાં, પ્રાણીઓમાંથી બનતા પ્રવાહી પદાર્થોનાં દેહમાં પીચારી લહે દાખલ કરવાનાં
 સર્વ પ્રકારનાં મલિન ઔષધો, જે દેહમાં દાખલ કરવામાં આવે છે તેને નુકસાન કારક
 છે, એમ તે સિદ્ધ કરી બતાવે છે. આ બાબતમાં પણ વળી પોતાની વિધિઓમાં અતિ
 હદ પાર ગયલા ક્રાન્સે, વર્તમાનમાં નિષ્પ્રભ આવતાં મરિચુઓથી કંટાળીને પાછા ફરવાનો
 પ્રારંભ કર્યો છે. માત્ર એ વર્ષ પૂર્વે પારિસના એક અગ્રગણ્ય ડૉક્ટરે મને કહ્યું હતું કે,
 ખીલકુલ આનાકાની વિના તથા સંશયવિના અનેક વર્ષોથી તેમનાથી અનુસરાતી
 વિધિઓમાંથી ઉપજી આવતાં પરિણામોનો વિચાર ચલાવવાને ધણું ડૉક્ટરો એકલા મળ્યા
 હતા, તેમણે એમ બીતિ દર્શાવી હતી કે તેમણે મટાડ્યા હશે તેના કરતાં અનેક ધણ
 રોગોનો વધારો કરી મૂક્યો હતો. આવી બાબતોને—શા માટે અન્યાય મણી તિરસ્કારી
 કાદવામાં આવે છે? કારણ કે માનવ દેહનું બંધારણ, એક જીવંત આત્માના પેતા માટે
 બનાવેલા એક મંદિરના બંધારણ સમાન છે, તથા પોતાના હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે
 આત્મા વહેજ તે ધણ છે, બંધાય છે. વર્તમાનમાં છે તેવા માનવ દેહ બુદ્ધિની ઉચ્ચ
 શક્તિઓએ બનાવ્યો છે; અતિ પ્રાચીન સમયથી માંડીને રમૂલ રીતે જોમાંથી તે જન્મે
 છે તેવા પ્રાણી દેહોથી તે ભિન્ન છે. તમારી સ્પર્શની સુકુમારતા, શ્રેષ્ઠ સંદર્ભ, તમારી
 જ્ઞાનતંત્ર સંરંધા તમારી બંધારણની કોમલતા, આ સર્વ માનવ દેહમાં સ્વતઃ પ્રદર્શિત
 થતી આત્માની ઉચ્ચ શક્તિઓના પરિણામ રૂપ છે; આ શક્તિઓ પ્રાણીના સ્વરૂપમાં સ્વતઃ
 જણાઈ શકતી નથી. જો તમે આ બાબતને લક્ષમાં ના લ્યો, વિસારે પાડો, મહેનત
 અને દુઃખના અનેક ઝમાનાઓ થયાં માનવિના આત્માએ પોતાના ઉચ્ચ શુભો—ધ્યાન,
 મૃદુતા, પ્રેમ, નબળા અને નિરાધાર માટે અનુકંપા, ગલવાનું સામે નિરાધારનું રક્ષણ,—
 દર્શાવવા માટે આ મનદાર માનવ મંદિર બાંધ્યું છે, એ વાત ધિરમરી જાઓ, જો આવી
 સર્વ બાબતો તમારા સ્મરણની બદાર જતી રહે તથા માનવિએ અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે
 સમાન રીતે જુલમ અને નિર્દયતાથી, એક પ્રાણી પણ ના વર્તે તેવી રીતે વર્તો, તો તમે
 જે દેહનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરો છો, તેનો અધીપાત્ત કરો છો, તમે રોગમાંથી બચા-
 વવાનો પ્રયત્ન કરો છો એવા દેહને સત્વ જતાવી દો છો, નિર્દયતાના નર્કે રૂપ જન્મથી
 રીત બાતમાં તમે પુનઃ પ્રવેશ કરો છો, તથા સિદ્ધ પ્રજાઓના વારસા રૂપ આવા શ્રેષ્ઠ
 દેહોના વિનાશ સાધો છો.

હવે આ ઉપરથી આપણે આપણી અતિમસદ્ધિ, રાજકીય વિચારસૂત્રિમાં પ્રવેશ
 કરીએ. પક્ષ સાથે સંબંધ ધરાવતી રાજ્ય વિધામાં અધ્યાત્મ વિદ્યા ખીલકુલ બાગ ભેતી
 નથી. માનવોની સમાનતા રૂપ અંધતાનો મહાન સિદ્ધાન્ત તે દર્શાવે છે, તથા તે પોતાના
 અનુયાયીઓને દુનિયામાં જઈને તાતુસાર કાર્ય કરવાની આજ્ઞા કરે છે,—તેમણે પોતાની
 બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાનો છે, પોતાની વિચાર શક્તિને કામે લગાડવાની છે, દર્શાવાયેલી
 દરેક વિધિની કોમતનું અવલોકન કરવાનું છે. વર્તમાન કાલની રાજ્યવિદ્યા માટે આપણી
 સામાન્ય ટીકા એટલી છે, કે તેનાથી સ્વચાલતા પ્રારંભ માત્ર હપથો સમાન છે, અટકાવો
 સમાન નથી, જોમાંથી સર્વ પ્રકારનાં દુષ્ટોનો ઉદ્ભવ થાય છે એવા મૂલને તો તે અ-

સ્પર્શજ રહેવા દે છે. કોઈ કોઈવાર તમારી શાક્ષિક રાજ્યનીતિ પ્રત્યે નમ્ર રૂપે રૂપતા, પુષ્પોને તોડીને રેતિમાં રેપતો, નિચે પ્રમાણે બોલતા બાલકો જેવા તમે મને જણાવો છો; “જુઓ મેં કેવી સુંદર બાગ બનાવ્યો છે.” તમે જીજી સવારે જાગીને જુઓ છો. તો પુષ્પો-કરમાઈ ગયાં હોય છે, કારણ કે તેમનાં કોઈ પ્રકારની મૂલિયા દત્તાંજ નહિ, માત્ર મૂલિયાં વિનાનાં પુષ્પોજ દત્તાં. તમારે ઉપાયો કરવા જોઈએ, એ મારા લક્ષમાં છે, પરંતુ તમારે તે સ્થાનેજ અટકી જવાની જરૂર નથી. તમે રેડકોસના ડોક્ટરો અને નસોને, તમારી યુક્ત વિદ્યાએ અપંગ બનાવેલાં લૂલાં લંગડાં શરીરોની સંભાળ લઈ ઉપાડી લેવાને મોકલો છો, આવા સોડો ઉમદા કાર્ય કરે છે, અમારા પ્રેમ અને આભારને પાત્ર છે, કારણ કે ધાયલ થયેલાંની સારવાર થવીજ જોઈએ; પરંતુ સલાહ કાંતિ માટે કાર્ય કરનાર પુરૂષ રેડકોસના ડોક્ટરો અને નસો કરતાં માનવ જાતના શ્રેય માટે ધણું ધણું કરી શકે છે. રાજકીય વિચાર સંદર્ભિ પણ આમજ છે. માનવજીવનના કોઈ પણ વિભાગમાં બની શકતું નથી, તેમ તમે રાજ્યવિદ્યામાં “ઉચ્ચ પળે” સુરક્ષિત જીવન ગાળી શકશો નહિ. રાજકીય પક્ષોમાં માત્ર પરિણામોનીજ પરવા ના કરતાં કારણોની પરવા કરવાળા કંટલા છે? આપણે આ વિશે ટીકા કરવાની જરૂર છે. સર્વત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્યની ભાવના પસંદગી આવણા જોવામાં આવે છે; પરંતુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની ભાવના કસોટીએ ચઢવાની તૈયારીમાં છે, અને જે તે માત્ર અગાની જનોની સંખ્યાને બારજ નહિ પરંતુ પ્રાચ પુરુષોજ રાજ્ય ચલાવે એવી કોઈક વિધિ ધડી નહિ કાઢે તો, તે પોતાનું મરણ પોતાને હાથેજ ઉપજાવશે. જ્યાં સુધી તમે તમારા લોક સમૂહને અજ્ઞાનમાં ગોળાં ખાવાદો છો ત્યાં સુધી તે રાજ્ય કરવાને લાયક નથી, મત આપે એવી દશાએ આવતા પહેલાંજ નિશાળોની સ્થાપના થવાની જરૂર છે; સત્તા પામતા પૂર્વે જ્ઞાન પામવાની આવશ્યકતા છે. તમે તમારા સ્વાતંત્ર્ય માટે મર્ગિજનોછો; બ્યાલકારિક, વિશ્વવ્યાપક સહાય કરવાનાં તમે બહુમાં કુટ્ટા છો—પરંતુ ખાત્રીથી અર્ધો અર્ધે માનવજાતને તમારા હિંસાજમાં ગણતા નથી. તમારામાં છે તેવી પુરૂષસહાયને લક્ષમાં લેતાં, વોટ આપવા જનાર કંટલા વોટરો રાજકીય ઇતિહાસનાં તત્વોથી બોમિયા હોય છે, અર્થ શાસ્ત્રનો લવ માત્ર જાણતા હોય છે, તોશની સમુદ્રમાંથી રાજ્ય રૂપી નાવને દોરવા માટે જરૂરના જ્ઞાનનો લેણ પણ જાણતા હોય છે? નૌકા નિઘાનું જરા પણ જ્ઞાન ના હોય એવા કોડોમાંથી તમે તમાર કામનો પસંદ કરતા નથી; પરંતુ તમે તમારા રાજ્યો બનાવનારોએને એવામાંથી પસંદ કરો છો કે જેમણે અભ્યાસ પણ કર્યો હોતો નથી તથા કંઈ જાણતા પણ નથી. આ કાંપણુ ભરેલું નથી. માનવના વિકાસ માર્ગમાં આ એક આવશ્યક ભૂમિકા છે, એટલી વાતનો હું નકાર બહુતી નથી. મારા લક્ષમાં છે, કે આત્મા યુદ્ધિ પૂર્વક વર્તે છે તથા પ્રજાઓને ઉપદેશો મદદ કરે એવા માર્ગોમાં દોરે છે. મને આશા છે, કે વર્તમાન કાલની રાજ્યવિધાની આવી ભૂલો અને દોષોમાંથી, તથા અપૂર્ણતામાંથી વિશેષ યુદ્ધિ વાળો માર્ગ વિકાસ પામશે, જેમાં પ્રજાના પ્રાચપુરૂષોને સત્તા મળશે તથા તેઓ મંડલિઓને નિયમશે, તથા અસ્થિત-નિશ્ચિત કાવ સંખ્યા નહિ પરંતુ પ્રજા આપશે.

વર્તમાનમાં વારંવાર સમજાવવામાં આવે છે એવી સહ વિદ્યા વિશેની એક ટીકા છે. એમ કહેવાય છે, કે રાજ્યવિદ્યાની પાછળ અર્થશાસ્ત્રનો સંભાવેશ થાય છે. આ વિચાર

સસ' છે. તમે હમેશ માટે રાજ્ય વિધાનો કારભાર કર્યા કરો; પરંતુ જો તમારો અર્થ શાસ્ત્રનો પાથો ડ્યુમથ હશે તો કોઈ પણ પ્રકારના રાજકીય ઉપાયો વડે સુખી અને આખા પ્રજાનું બંધારણ બની શકશે નહિ. રાજ્ય વિધાની પાછળ અર્થશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે, એ વાતમાં હું એક મત યાદી, પરંતુ અર્થ શાસ્ત્રની પણ પાછળ કંઈકનો સમાવેશ થાય છે, તથા આ વિશે ધર્મ. યોદ્ધા મારા સાંભળવામાં આવે છે. અર્થ શાસ્ત્રની પાછળ ચારિત્રનો સમાવેશ થાય છે; ચારિત્ર વિના તમારાથી એક સ્વતંત્ર અને સુખી પ્રજાનું બંધારણ બાંધી શકાશે નહિ. મહાન સામર્થ્ય વાળી એક પ્રજા, ધણી દૂર દૂરના અનેક દેશોમાં તમારી સત્તાનો કેવો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેની તમને શી ખબર છે ? તમારા વિશાલ હિંદ સામ્રાજ્ય વિશે તમે કેટલું જાણો છો ? તમારા વોટ આપવા જનારાઓમાંના કેટલા વોટરો, તમારી સત્તામાં રાખો છો તથા તમારી મરજીમાં આવે તેમ તેમની સાથે વર્તો છો એવાં ૩૦૦૦૦૦૦૦૦ માનવિઓ સાથે સંબંધ ધરાવતા કોઈ પણ પ્રશ્ન વિશે બુદ્ધિ પૂર્વક ઉત્તર આપી શકે એવા છે ? એક સામ્રાજ્યમાં જવાબદારીઓનો તેમજ ગર્વનો સમાવેશ થાય છે; જ્યારે સામ્રાજ્યની જવાબદારીઓને લક્ષમાં લેવામાં નથી આવતી ત્યારે સામ્રાજ્યનો ગર્વ બાગી પડવાની તૈયારી ઉપર આવે છે. તેથી અધ્યાત્મ વાદી આ બાબતના મૂલ પર્યંત ઉત્તરોને સંતોષ માને છે, તથા જેમાંથી તમોઈ બાવિ સામ્રાજ્ય બંધાવાનું છે એવા પેરજનો તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કેળવણી, યથાર્થ કેળવણી, આવહારિક કેળવણી, એ તમારી વર્તમાન ક્ષણની ખૂબ છે. ક્રાન્સમાં લોકોએ આવહારિક કેળવણીનો અખતરો કરી જોયો છે; તેમણે ધાર્મિક ઉપદેશનો નાશ કર્યો હતો; તેમણે ધર્મ વિનાની નીતિનો ઉપદેશ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ નીતિના ઉપદેશોનું કોઈ પણ પ્રકારનું પરિણામ આજુ નહિ; તેઓ અદ્યક્ષશક્તિ વિનાના, આલસ, મૃતપ્રાય બની ગયા; લોકની વિશાલ સંખ્યા ધાર્મિક છે એવા દેશમાં, તમને બિન પાડતી નજીવી બાબતો માટે તમે આટલી બધી તકરાર કરો છો, નિશાળોમાંથી ધર્મને બીલકુલ દૂર કરવામાંજ તથા બાલકોને માત્ર નીતિમાં કેળવવામાં તમને માત્ર શાંતિનો માર્ગ જણાય છે, માત્ર એક લક્ષમાં ના આવે એવી નાની સંખ્યાને તેનો પોતાનો માર્ગ લેવા દો છો, આ સર્વ શું એક પ્રકારના દુષણ રૂપ નથી ? આમ શા માટે ? અમે અધ્યાત્મ વાદીઓએ હિંદમાં આના કરતાં ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે. હિંદુ અધ્યાત્મવાદીઓએ ત્યાં એક કોલેજ સ્થાપી છે, જેમાં વિવિધ મતપંથસંપ્રદાયો હોવા છતાં તથા સર્વ પ્રકારની ધાર્મિક તકરારો હોવા છતાં, તેમનાં બાલકો ધર્મ અને નીતિમાં સમાન રીતે કેળવી શકાય એવી હિંદુ ધર્મની યોગ્યતા યોગી સામાન્ય બાબતો તેમણે શોધી કાઢી છે. આ સંસ્થાનો આરંભ કરનાર અધ્યાત્મવિદ્યાની પ્રેરણા હતી એટલું હું કબુલ કરું છું; પરંતુ હિંદુઓનો વિશાલ સમૂહ તેની સાથે એકમત થયો છે તથા કેળવણીના આધાર રૂપે તેના ધાર્મિક અધીને સ્વીકારતો થયો છે. સરકારે પણ તેનો સ્વીકાર કર્યો છે, તથા પોતાની શાળાઓમાં હિંદુઓના ઉપયોગ માટે તેમને દાખલ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો છે. અમે અધ્યાત્મવાદીઓ રાજ્ય વિદ્યામાં આ માર્ગ કાર્ય કરીએ છીએ, ઉમદા ચારિત્રો વડે, ઉમદા અને સમૃદ્ધ પ્રજા બનશે, એ અમારા લક્ષમાં છે. ખરોખર નહિ પકવેલી ઘંટા અને કો'યલુ લાકડા કામ વાપરીને રહી શકે એવું એક ગૃહ તમે નહિ બાંધી શકો, તેમ કર્તવ્ય અને સસ નિષ્ઠામાં નહિ કેળવાયતાં બાલકોમાંથી

સ્વતંત્ર પુરોગામી એક પ્રજાનું જન્મસ્થાન જતી શકશે નહિ. રાજ્ય વિધાની. અમારી કૃષિ જમીન છે. એનો આપદારિક-જીવનમાં ઉપયોગ થતાં તેમારે જોઈએ છીએ તેવી પ્રજા ઉભી થશે.

જમીન એટલે શું ? એનો અર્થ એટલો છે, કે આપણામાંનો દરેક જણ તમે અને હું, સમગ્ર જમીનનાં દરેક જીવો પુરોગામી, અન્ય સર્વે માનવિજ્ઞાને જાણે પોતાના જમીનને અવલોકતાં હોય તેમ અવલોકે તથા કુદરતમાં પ્રવર્તતા નિયમ પ્રમાણે તેમની સાથે વર્તે. તમે રાજ્ય ભવિષ્યમાંથી ધર્મને દૂર રાખવા માગો છો ? તમારા રાજ્યને ગુરુશાસ્ત્ર કથા વિના તમે આર્થ કરી શકશો નહિ. કારણ કે તમે જ્યાં સુધી તમારા લોકોને, તેઓએ સ્વીકારવાનું પસંદ કરેલા નહિ તે પછી તેઓ જમીન છે એવો ઉપદેશ નથી આપતા ત્યાં સુધી તમે અડગ ખડગ ઉપર નહિ પરંતુ રેતિ ઉપર તમારું જન્મસ્થાન બાંધો છો. સારું જમીન એટલે શું ? એનો અર્થ એમ છે, કે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરનાર મનુષ્ય, કોઈ પણ અજ્ઞાન ના રહે ત્યાં સુધી અજ્ઞાનીઓને શિક્ષણમાં તેનો ઉપયોગ કરે. એનો અર્થ એમ છે, કે પવિત્ર જમીન પુરુષ. સર્વે પવિત્ર જમીન સુધી, અપવિત્રને પોતાની પવિત્રતા વડે ઉપદેશે એનો અર્થ એમ છે, કે વિત્ત વાળો મનુષ્ય સર્વે સમૃદ્ધ જમીન સુધી ગરિબના લાભ માટે પોતાના વિત્તનો ઉપયોગ કરે. એનો અર્થ એમ છે, કે તમે જે જે મેળવો છો તેનો અન્ય સાથે વહેંચોને ઉપયોગ કરો; તમે જે જે કરો છો, તેના ફળનો લાભ સર્વેને આપો છો. જમીનનો નિયમ છે, પ્રજાના તેમજ વ્યક્તિના જીવનનો પણ એજ નિયમ છે. તમે એકલા આગળ વધી શકશો નહિ. તમે અન્યોના સાથે સમજાવવામાં જકડાયેલા છો. તમારા જાતિ બાધોને કારણે મારીને મોટા બનાવવામાં તમે તમારા જાતિનો ઉપયોગ કરો છો, તમે કચરી મારેલી નળજાઈ વડે નિષ્ફળ નિવડશો.

એકાદ રાજ્યના મોટામાં મોટા શરૂઓ કોણ છે, એ તમને ખબર છે ? બલવાન માનવિજ્ઞાની કચરી મરાતાં નિષ્ફળ માનવિજ્ઞા. કારણ કે 'સર્વે રાજ્યોની પાર એક નિત્ય ન્યાયનું રાજ્ય ચાલે છે; દુઃખી સ્ત્રીઓનાં આંસુઓ, જુએ મરતા કોઈ માનવિજ્ઞાના આંસુ, જમીનના નકાર બંધુનારા રાજ્યના પાયાઓને નળજા બનાવે છે તથા માત્ર જે વડે રાજ્યો જીવે છે તથા પ્રજાને પ્રવાહ સતત ચાલ્યાં કરે કરે છે એવા નિત્ય-ન્યાયના કાર્ય પર્યંત પહોંચે છે. એક કર્તવ્ય પરાયણ મહાત્માએ એક રાજ્યને કહેલું વાક્ય પ્રાચીન શાસ્ત્રમાં મળી આવે છે; " નળજાઓનાં આંસુઓથી ચેતતા રહો, કારણ કે એ વડે રાજ્યોની ગાદીઓ ઉઠવા પડે છે. " સત્તા કદાચ બંધીવસવે; નિર્બલતા તો ગાદી નાખે છે. સત્તા કદાચ ખડી રહીને શુદ્ધ ચલાવે, નિર્બલતા ચોદાઓને ઉભા રહેવાની જમીનના દુકાં દુકાં કરી નાખે છે. વર્તમાન રાજકીયસંસ્કૃતિ પ્રત્યે અધ્યાત્મવિધાનો આવો સંદેશ છે:—તમારા બાહ્ય કાર્યો વિશે જોઈએ વિચાર કરો તથા એ કાર્યોના આધિનમાં વસતો લોકોનાં જીવન વિશે વિશેષ વિચાર ચલાવો. એટલું યાદ રાખો, કે જ્યારે 'લોકો' સુખી હોય છે ત્યારે જ માત્ર સરકાર ટકી શકે છે; લોક સમૃદ્ધો જ્યાં સતેથી હોય છે ત્યાં માત્ર રાજ્યો આજાદ થઈ શકે છે. અધમાધમ, અને ગરિબમાં ગરિબના દુકાં,

પછી યંત્ર બંધ પડી મૂળ શાંત સ્થિતિમાં પાછું મૂકાય તે નિરોધ છે. સત્ત્વ ગુણથી સ્થિતિ, રજસ્વથી ઉત્પત્તિ, અને તમસ્વથી નિરોધ થાય છે. હવે એ સત્ત્વાદિ ગુણો તે શું તે જોઈએ.

ગતિ મૂળ એ પ્રકારની છે. એમ હાલના સાયન્સે પણ કબુલ કરેલું છે. પ્રત્યેક વસ્તુને કંઈ આકાર—રૂપ—કે, શરીર હોય છે. શરીર કે આકાર માત્રમાં મધ્યબિંદુ હોય છે. જે રચનાથી એ પદાર્થ વ્યક્તિ પામી વધીને શરીર રૂપ બનવા માંડે છે તે રચના તે પદાર્થનું—શરીરનું—મધ્યબિંદુ કહેવાય છે. એમ મધ્યબિંદુ કોઈ પણ પદાર્થનું શોધવું હોય તો તેની રીતિ આગળ જોવામાં આવશે, પણ હાલ તો એટલું જ કે પદાર્થ માત્રને એમ મધ્યબિંદુ હોય છે, અને સાંધા તેની રચના શરૂ થાય છે. એ મધ્યબિંદુમાં એકી વખતે બે પ્રકારની રહામી રહામી શક્તિઓ રહેલી હોય છે. એક શક્તિ એ મધ્યબિંદુમાંથી તેના પરમાણુઓને છુટા પાડનારી કે ઉષ્ણતા રૂપ શક્તિ છે અને બીજી એ પરમાણુઓને છુટા ન પાડવા દેતાં, બેળા જોડનારી શીતળતા રૂપ શક્તિ છે. ઉષ્ણતા શક્તિથી પરમાણુ છુટાપડે તેથી મધ્યબિંદુની ઘડિ કદમાં યતી જઈ શરીર બનતું આવે છે અને શીતળતા રૂપ શક્તિ એ શક્તિને અટકાવત કરીને શરીરને બહુ વધતું અટકાવી દે છે. આથી કરીને શરીર અમુક કદ સુધી વધીને અટકે છે અને પછી તે રૂપમાં તે સ્થિર રહે છે, એ ઉષ્ણતા રૂપ શક્તિ મધ્યબિંદુમાંથી નીકળી બહાર તરફ વધે છે તેથી તેને મધ્યોસ્થિતબલ (centrifugal force) કહે છે અને શીતળતા રૂપ શક્તિ મધ્યબિંદુ તરફ જતી હોવાથી તે મધ્યગામી બલ (centripital force) કહેવાય છે. આમાંની પ્રથમ શક્તિ તેજ રજસ્વ ગુણ છે અને બીજી શક્તિ તે તનસ્વ ગુણ છે. રજસ્વગુણ પ્રવૃત્તિવાચક હોવાથી ગતિ વધાર નાર શક્તિ છે અને તમસ્વગુણ નિવૃત્તિવાચક હોવાને તે ગતિનો રોધ કરનારી શક્તિ છે. આ પ્રમાણે રજો ગુણથી ઉત્પત્તિ ક્રિયા થાય છે, અને એ બંને શક્તિઓને સમાન બલમાં રાખનારી ત્રીજી શક્તિ તે સત્ત્વ ગુણ સ્થિતિ રાખે છે.

સૃષ્ટિ કાર્ય માટે જે નિર્ગુણ તત્ત્વ હતું તેમાં આ ત્રણ ગુણોના આધિર્ભાવની જરૂર છે અને તે થયો એટલે તે સગુણ તત્ત્વ ધણું તેનું નામજ વિષુ કહેલ છે. વિષુ શબ્દ સંસ્કૃત છે એનો અર્થ “ વિશેષે થયેલ ” છે, એટલે કે, સર્વ ભૂત સંયોગી, માટે સગુણ—મધ્વર—છે. ઋગ્વેદ (૧૦—૪૦—૧) ઉપરના બાખ્યામાં સામણે કહેલ છે કે, વિશ્વં વિમું વ્યાપિનમ્. માટે વ્યાપ, એમ અર્થ છે. એ વિષુએ આ ત્રણ ગુણો સૃષ્ટિ કાર્ય માટે ગૃહણ કર્યાં તે માયા વરે કર્યાં છે, તો એ માયા ને શું? આટલું હવે જોઈ રહેલું છે. મૌન્યે અપરોક્ષ વસ્ત્રદર્શ્યતેડનયા । જગત્ માત્ર જેમાં સમાય છે ને માયા છે. વળી ઋગ્વેદના બાખ્યામાં સામણે તેનો અર્થ પ્રગા—હુદિ—એવો પણ કરેલો છે. માયાને વળી ત્રિગુણાત્મક કહેલી છે, અર્થાત્ ઉપર કહેલા ત્રણે ગુણો કે શક્તિની એકરૂપતા કે એકશક્તિતા તે માયા. હવે ઉપરના બાગવતના શ્લોકનો સંપૂર્ણ અર્થ સ્પષ્ટ સમજાવો છે અને સાયન્સ પ્રમાણે મળતો આવે છે.

બાગવતના એજ અધ્યાયનો ૨૧ મો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

કાલં કર્મં સ્વભાવંચ માયેશો માયયા સ્વયાં । આત્મન્ય દૃઢ્યયા પ્રાપ્તં
વિષ્ણુસુપ્ત રૂપાદદે ॥ “ પોતાની ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત કરેલાં કાલ, કર્મ, અને સ્વભાવ, માયાવા પ્રભરે
પોતાની માયા વડે વિવિધ રૂપો ધારણ કરવા માટે સ્વીકાર્યા. ” સત્, ચમ્પ્દ અસ્તિત્વ
વાચક હોવાથી સત્ત્વ ગુણથી નિર્ગુણત્વ સગુણ રૂપ અસ્તિત્વ થયું. તેજ કાલ રૂપ છે,
રજ્જોગુણ ક્રિયા રૂપ હોવાથી કર્મ રૂપ છે, અને તમોગુણ ગતિ રોધક જડત્વ ધર્મ
હોવાથી તે સ્વભાવ રૂપ છે. એમ એ ત્રણે ગુણોથી વિષ્ણુમાં ત્રણ રૂપોનો આવિર્ભાવ
થયો. કાળ રિયતિ વાચક છે, કર્મ ગતિ કે વૃદ્ધિ વાચક છે, અને સ્વભાવ જડત્વ કે
નિરોધ વાચક છે. કલયતિબામુઃ । વિષ્ણુ પુરાણ (૧-૨-૧૪) માં કહેલું છે કે:—

“ પરસ્યે બ્રહ્મણો રૂપં પુરુષઃ પ્રથમં દ્વિજ । વ્યકાદ્યકો તથૈવાન્યે રૂપે
કાલસ્તયાપરમ્ ॥ પર એવું ન બ્રહ્મ, બ્રહ્મ નિર્ગુણ વિષ્ણુ, એ રૂપ પ્રથમ, પુરુષ
કહેવાય છે. એ અવ્યક્ત રૂપમાંથી બીજું વ્યક્ત રૂપ કાળ કહેવાય છે. કાલ વિષે આ રીતે
વર્ણન કરેલું છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

“ કાલ લોકને જાણે છે, કાલ જગતને જાણે છે, કાલ વિશ્વને જાણે છે, માટે તે
કાલ કહેવાય છે. દેવ, અપિ, સિદ્ધ, કિતર, સર્વ કાલને વશ છે; કાલજન જગવાન દેવ છે,
તે સાક્ષાત્ પરમેશ્વર છે. ઉત્પત્તિ કરનાર, પાળનાર, અને સંહાર કરનાર એ કાલ સર્વજન
સમાન છે. કાલ વડે વિશ્વની રક્ષણ થાય છે, માટે તે કાલ કહેવાય છે. જોનાથી ઉત્પત્તિ
થાય છે, અને જોનાથી કલાની રક્ષણ થાય છે, તે અંતવાન યનાર કાલ જગતને ઉત્પન્ન
કરનાર છે. ” એ રીતે કાલ ચમ્પ્દનું વર્ણન છે. એ કાલના ધર્મો બાષાપરિચ્છેદમાં આ
પ્રમાણે જાણેલા છે:—

૧. સંખ્યા. ૨. પરિમિતિ. ૩. પ્રયત્ન. ૪. સંયોગ. ૫. વિભાગ.

એકતત્ત્વ રજ્જોગુણથી અનેકતત્ત્વને પ્રાપ્ત થતું હોવાથી તે સંખ્યા રૂપ બને છે,
તમોગુણથી એ અનેકત્ત્વ રૂપ વૃદ્ધિ અટકવાથી તે પરિમિતિ રૂપ છે, પરમાણુઓ છુટા
પડી વધે છે તેથી પ્રયત્ન રૂપ છે, અનેક રૂપો એકતામાં જોડાઈ રહેતાં જગત્ રૂપ
એક બને છે તેથી સંયોગ રૂપ છે, અને એ એકમાં અવયવો રૂપો વિવિધતા રહેલી
હોવાથી વિભાગ રૂપ છે. આવી રીતે સત્ત્વ રૂપ કાલમાં ગતિ ધર્મની મુખ્યત્વે લીધે
ચાંત નિર્ગુણમાં ગુણની વ્યક્તિ થાય છે અને તેમાં પણ ગતિ ધર્મત્વને લીધે પ્રથમ રજ્જો
ગુણ વધે છે, એજ બીજું કર્મ રૂપ છે, અને પછી તમોગુણથી તેનો નિરોધ યતા
પરિમિતિ રૂપ સ્વભાવ બને છે. એજ આગવત્તનો ૨૨ મો શ્લોક એવો છે કે:—

કાલાદ્રુણ વ્યતિકરઃ પરિણામઃ સ્વભાવતઃ । કર્મણો જન્મ મહતઃ પુરુષા-
ધિષ્ઠિતાદમુત્ત ॥ “ કાલથી ગુણોનો વ્યતિકર થાય છે અને સ્વભાવથી પરિણામ
થાય છે, તથા કર્મથી મહત્તનો જન્મ થાય છે. એ સર્વ પુરુષાધિષ્ઠિતત્વથી થયું છે. ” ઉપર
કહેલું છે કે કાળ ગતિ વાચક. હોવાથી પ્રથમ રજ્જો ગુણ વધે છે અને ઉત્પત્તિ ક્રિયા
આલવા માટે છે, તેથી ગુણોમાં ને સામ્ય સાંતિ હતી તે વૃદ્ધિને એકની વૃદ્ધિ યતા
વિષમતા આવી, તે ગુણોનો વ્યતિકર કરનાર કાળ છે. એથી કર્મ આરંભ યતા બિંદુરૂપ
કારણ વિષ્ણુની વૃદ્ધિ થઈ તેનેજ મહત્ત કહે છે: એ મહત્ત કર્મથી થાય છે, અને તે
વિસ્તારનો પ્રતિબંધ સ્વભાવથી યતા કર્મ પ્રવૃત્તિ અટકાવે પરિણામી બને છે.

આપેલું ઉપર આવી મધુ છે કે પદાર્થ માત્રને મધ્યબિંદુ હોય છે, તે પ્રમાણે 'નેત્રાર્થ' આ શ્રદ્ધિ યજ્ઞ છે તે વિશુ રૂપ બિંદુ મધ્યબિંદુ છે, તેનો વિસ્તાર થયો તે તેનું શરીર કે આકાર છે, અને પરિણામથી સીમા બધાઈ તે એકશરીર રૂપ પદાર્થનો પરિધિ છે. આમ પદાર્થ માત્ર એક ગોળરૂપ છે. ગોળને મધ્યબિંદુ, વિસ્તાર, અને પરિધિ, એમ ત્રણ હોય છે. આ પદાર્થ તે સ્પર્શક છે. અંક એટલે ગોલ છે. આ ગોલનું નામ અક્ષ ગોલ છે, અને તેના દેહ કે વિસ્તારનું નામ મહત્ છે. - કાળ રૂપ બિંદુ કલન રૂપ—ગાન રૂપ—હોવાથી તેનો વિસ્તાર દેહ ને મહત્, તે ગાનની ગતિ રૂપ છે. મહત્તેજ્જ્યુદ્ધિ, અને પરિણામી પરિધિ તે સ્વભાવ—હું પણ—અહંકાર છે. બિંદુથી પર રૂપ સંસ કોઈ છે, મહત્ તેજ તે પોલોઈ છે, અને પરિધિ રૂપ અહંકાર તે જનશોક છે. - સારકૃત નેપંદુર્મા મહત્તા ૨૫ નામો કહેલાં છે, તે ઉપરથી અર્થ સૂચન થઈ એ શબ્દનો વિસ્તાર્યો સમજાવ્યો એકલા માટે એ નામો નીચે આપેલાં છે:—

૧. ક્ષમ: ૨. ક્રમ: ૩. બૃહત્ ૪. ઉક્ષિત: ૫. તવસ: ૬. તવિષ: ૭. મહિષ: ૮. અજ્ઞ: ૯. ક્રબુક્ષા: ૧૦. કક્ષા: ૧૧. વિદ્યામા: ૧૨. ક્ષ્મ: ૧૩. વ્યવક્ષિપ, ૧૪. વિવક્ષસે. ૧૫. અબુક્ષુ: ૧૬. માદિન: ૧૭. ગમીર: ૧૮. ક્રુટ: ૧૯. રમસ: ૨૦. ક્ષાલન ૨૧. વિરપ્થી ૨૨. અહુતમ ૨૩. વરિષ: ૨૪. બદિપત્ ૨૫. મહત્

પ્રકૃતે રાષ્ટ્રો વિકાર: । અત્ર બિંદુમાંની ત્રિશુભ સામ્બાવરથા તે પ્રકૃતિ કહેલ છે તે વિષમા બનતાં પ્રથમ ને બિંદુના સ્વરૂપનો વિસ્તાર રૂપ વિકાર થયો તે આ મહત્ છે. સાંખ્ય મુત્ર (૧-૧૧) માં છે કે—સામ્બાવરથા તે પ્રકૃતિ છે. મહત્ ને વળી સમષ્ટિ જુદી સ્વરૂપ કહેલ છે. આશ્વમેધિક પર્વમાં કહેલું છે કે:—

મહાનાત્મા મર્તિર્વિષ્ણુર્વિષ્ણુ: શંભુથ વૈર્વિવાન્ ।
 બુદ્ધિ: પ્રજ્ઞોપલબ્ધિશ્ચતયાભ્યાસેષ્ઠીત: સ્મૃતિ: ॥
 પર્યાયવાચકૈ: શબ્દૈર્મહાનાત્મા વિભાવ્યતે ।
 તંજાનન્ગ્રાક્ષણો વિદ્વાન્મમોહં નાધિગચ્છતિ ॥

એ રીતે મહત્ એ શબ્દ બુદ્ધિ વાચક છે. મહત્ વિસ્તારને પરિધિ થતાં ને ગોલ રૂપ થયું તેને અહંકાર કહેલ છે.

વિષ્ણુ રચનામાં પુરુષ પ્રતિભાસયોગ એ મુખ્ય કારણ કહેલું છે અને તેમાંથી પ્રથમ મહત્ જન્માનું કહેલું છે. પુરુષ એ દ્રવ્ય જામ છે અને પ્રકૃતિ કક્ષિત વાચક છે. એમ દ્રવ્યમાં ગતિશક્તિનો આવિર્ભાવ કહેલો છે. પર્મપર્મીની એકતા વિના કંઈ થઈ નથી. દવે મહત્તત્વ તે શું ? પ્રકૃતેરાષ્ટ્રો વિકાર: । પ્રકૃતે પૂજ્યતે ડમ્પીરિતિ । ક્ષોદાકષ, વિસ્તાર, એ અર્થો છે. પ્રકૃતિ જ્ઞાનો સ્વભાવ—બુદ્ધિ—તેનો વિસ્તાર તે મહત્ છે. રેવી પુરાણમાં પણ કહેલું છે કે:—

“ મહાન્વ્યાપ્ય સ્થિતા સર્વે મહાત્મા મહત્તિર્મતા ।
સ્મૃતિ સંસ્મરણાદેવી નિયતીચ નિયામતા ॥ ”

મત્સ્યપુરાણમાં પણ કહેલું છે કે—

“ સવિકારાત્મ ધાનાંતુ મહત્તત્ત્વં મજાયતે ।
મહાનિતિયતઃ સ્થાવિલોકાનાં જાયતે સદા ॥ ”

આ પ્રમાણે મહત્ શબ્દ બુદ્ધિ વિસ્તારનો વાચક છે. નિશ્ચયાત્મિકાંતઃ કરણવૃત્તિઃ આમ વેદાંત સારમાં કહેલ છે. એ બુદ્ધિનો આકાર આકાશ રૂપ હોય તેનો જોડ અર્થ. ધિપણી પણ છે; અને એ શબ્દનો અર્થ રચણ કે રચાન થાય છે. અહાં મહત્તત્વમાં રહેલું છે તેથી મહત્ એ તેનું ધિપણુ જ છે. બુદ્ધિ વિસ્તાર તેજ જગત્ રૂપ છે—વિશ્વરૂપ છે. બીજો અર્થ તેનો ધારણા શક્તિ છે. વિશ્વને સંકર્ષણશક્તિ વડે બુદ્ધિએ ધારણ કરેલ છે—ધારી નાખેલ છે. અહાંવૈવર્ત પુરાણમાં કહેલું છે કે—

“ બુદ્ધિર્વિવેચનારૂપાસાજ્ઞાનજનની શ્રુતૌ ॥ ”

મહા ભારતમાં છે કે—બુદ્ધિ એ આધ્યાત્મ રૂપ છે, છ ઇન્દ્રિયની વિચાર શક્તિ તરીકે તે, આધિભૂત રૂપ છે, અને અહાં અધિદેવી રૂપ છે (વિસ્તાર). બુદ્ધિદિયનો અર્થ શબ્દરત્નાવલીમાં તો મન, કર્ણ, નેત્ર, રસના, ત્વચા, અને નાસિકા, એ છનો સમૂહ કહેલો છે; અર્થાત્ પંચિન્દ્રિય સમુદાય તે બુદ્ધિ. એ રીતે પુરુષ પ્રકૃતિના સંયોગથી રચિત વિસ્તાર રૂપ મહત્—બુદ્ધિ—ની સીમા બંધાય જે વિસ્તૃત ગોલ થયો, તે અહાંકાર કહેવાય છે. પુરુષ આદિ રૂપ અને અહાંકાર તેનુંજ પરિણામી રૂપ છે. પુરુષ નિરવયવ સદ્મમ રૂપ અને અહાંકાર સાવયવ વિશ્વ રૂપ—મહદ્રૂપ—છે. અહાંમિતિજ્ઞાન ક્રિયતે ડનેન અહાં. એ અહાંકાર ત્રિગુણાત્મક હોઈને તેમાંના સત્ત્વગુણથી ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવો (૧૦) તથા મન (૧૧) બન્નાં છે, રજોગુણથી ઇન્દ્રિયો (૫) બુદ્ધિદિયો તથા ૫ કર્મેન્દ્રિયો, એમ ૧૦) થઈ, અને તમેગુણથી પંચ વિપયો સહિત પંચ સદ્મમજ્ઞો થયાં છે. મનુ કહે છે કે મન તેજ અહાંકાર છે. (મનસશ્રાવ્યહંકારં). મનનાં પણ આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણ રૂપો મહા ભારતમાં કહેલાં છે. મન તે આધ્યાત્મ રૂપ, પંચ જૂતને ધારણ કરનારરૂપ આધિ ભૂત, અને સંકલ્પરૂપ આધિદેવ છે અને તે ચંદ્રમા કહેવાય છે.

ભાગવતમાં ૨૩ તથા ૨૪ શ્લોકોમાં છે કે—

મહત્સત્ત્વ વિકુર્વાણાદ્રજઃ સત્ત્વોપવૃંહિતાત્ ।

તમઃ મધાનસ્ત્વભવત્ દ્રવ્યજ્ઞાન ક્રિયાત્મકઃ ॥

સોઽહંકાર ઇતિ પ્રોક્તો વિકુર્વન્સમભૂન્નિષા ।

વૈકારિકસ્તૈજસશ્વતામસયોતિવદ્વિદા ॥

દ્રવ્યશક્તિઃ જ્ઞાનશક્તિરિતિ પ્રભો ॥

“ મહત્તત્ત્વ વિકાર પામ્યાથી, સત્ત્વની શક્તિ યતાં તમે શુદ્ધ નેમાં પ્રધાન છે એવો દ્રવ્ય, જ્ઞાન, અને ક્રિયાત્મક અહંકાર થયો. તે પણ વિકાર પામીને ત્રિધા થયો: વૈકારિક, તેજસ, અને તામસ, એવા બેદ વાળો તે થયો. ” સાત્વિક જ્ઞાન રૂપ મધ્યબિંદુમાંથી રાજસી બુદ્ધિ રૂપ મહત્ત્વ થયું અને તેમાંથી તામસ સ્વભાવના રૂપ અહંકાર થયો છે. મહત્ત્વ વિકાર થયો એટલે રજોગુણનું પ્રધાન હતો તેમાં સમતા લાવનાર સત્ત્વ શક્તિ વધી, અર્થાત્ રજો ગુણનીજ ને વૃદ્ધિ હતી તેમાં સત્ત્વ વધવાથી તામસ શક્તિ રહાથી બળ કળ્યા લાગી તેથી સમતા યતાં બંને બળ સરખાં થઇ પરિધિ રૂપ અહંકાર થયો. આ અહંકારને દ્રવ્ય, જ્ઞાન, અને ક્રિયાત્મક કહેવો છે. દ્રવ્ય એટલે પદાર્થ—વસ્તુ, ગતિવાચક ક્રિયા વાતુ છે, એ ઉપરથી દ્રવ્યતિ ઊર્ધ્વ ગચ્છતિ. બિંદુમાંથી વિસ્તાર રૂપ ઉર્ધ્વ ગતિ થઇ ગોળ રૂપ પદાર્થ બન્યો તે દ્રવ્ય છે. એ ગોળ તેજ દ્રવ્ય રૂપ અહંકાર છે, એ ગોળ જ્ઞાન રૂપ બિંદુમાંથીજ બન્યો છે માટે તે જ્ઞાન રૂપ અહંકાર છે, અને એજ ગોળ ક્રિયાથી થયો છે માટે તેજ ક્રિયા રૂપ અહંકાર પણ છે. આમ અહંકાર દ્રવ્ય, જ્ઞાન, અને ક્રિયા રૂપે ત્રિધા છે. એક અહંકારમાંજ એ ત્રણ રૂપો છે તે વિકાર પામતાં બિધ રૂપે થયાં તે વૈકારિકાદિ ત્રિધા થયાં. જ્ઞાન રૂપ અહંકાર બિંદુમાંથી યતાં તેમાં સત્ત્વિક છે તેનેજ વૈકારિક અહંકાર કહે છે, ક્રિયા રૂપ અહંકાર મહત્ત્વથી યતાં તેમાં રજોશ છે તેજ તેજસ છે, અને દ્રવ્ય રૂપ અહંકાર પોતે તમેશ રૂપ છે તેજ તામસાહંકાર છે. મૂળ બિંદુમાં વિકાર કાળ રૂપ સત્ત્વે કરેલો તેથી સત્ત્વનેજ વૈકારિક કહેલ છે, પ્રવૃત્તિ ગતિ રૂપ રજોગુણ હોવાથી તેનેજ અભિવાચક તેજસ નામ આપેલ છે, અને શીતળતા રૂપ તામસ અવરોધક છે.

(સાધુ)

અમનરાય શિવશંકર વૈષ્ણવ.

આ પુસ્તકોનું વી. પી. કમીશન તથા ટપાન ખર્ચ મંગલગુરુને શીર છે.
રા. રા. મ. ન દ્વિવેદીકૃત પુતકો.

બાલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ બીજી)

આ પુસ્તક પછુ મે ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે મંજુર કર્યું છે.

કિ. રૂ. ૧-૦-૦

કીર્તી.

(નાટક)

આવૃત્તિ બીજી.

તૈયાર છે. કિ. ૦-૮-૦

ઉત્તરરામ ચરિત્ર.

આવૃત્તિ બીજી.

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

ચારિત્ર.

(આવૃત્તિ બીજી)

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે પસંદ કરેલું છે.

આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન બોરીસ—નડીયાદ. અથવા એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની ડાહ્યાદેવી રોડ, મુંબઈથી મળી શકશે.

એક આનાની ટીપીઝ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ સુદર્શનબોરીસ નડીયાદથી મોકલવામાં આવશે.

ગુજરાત.

રાજકીય, સામાજિક તથા ધાર્મિક વિષયો ઉપર ચર્ચા જમાવતું અને સામાન્ય સમાચાર આપતું માસમાં ત્રિકાસિક દર્શન દેતું પત્ર આ પત્ર માટે જાણીતા વિદ્વાનોનાં સત્તમ પ્રતિના અભિપ્રાયો મળેલા છે. લવાજમ રૂ. ૨-૨-૦ પોસ્ટેજ સહીત સ્થાનિક ૧-૮-૦ નડીયાદ.

ગુજરાત બોરીસ

કુલચંદ બાપુજી શાહ.

એડીટર ગુજરાત

અણુદ
કૌવત આપનારી.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

1 ક મત ગોળી ૩૨ ની ૩૫૧ જે નો ૩. એક.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માલેક આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય.

હેડ ઓફિસ

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

સાચ ઓશીમો.

- ૧ મુનર્ધ.—માલાદેવીરોડ.
- ૨ કલકત્તા—હેરીસનરાડ
- ૩ પુના સીટી—પુષ્પાર પેઠ.

એજન્સી.

- ૧ વોદરા—ગવપુરા,
- ૨ અમદાવાદ—રીચીરોડ,
- ૩ સુરત—ઝાંધ જામર,

અભિપ્રાયો.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ નાદુરુદ કામ થયું છે.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ વાપરવાથી શરીરમાં લોહીનો વધારો થાય છે.

અનંતરાવ એમોદાનાર

સત્તનામપથ મૂર્તી દક્ષરમણ

તમારી ગોળીઓએ મને નવી જાંઘી આપી છે. કે જાદુજીરાવ નીકળતો.

અભિપ્રાય પ્રમાણે તમારી આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ અમત છે,

ચનગંડી પી. પેનાકોન્ગ

આતંકનિગ્રહની ઘણી ડોઝીઓ મેં તથા મારા રનેહીઓએ ખાધી છે અને તેઓ તથા હું એકી જામે તમારા વખાણ કરીએ છીએ.

અકબરઅલી પીરબાદ સુરત.

આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ મને અમત તુલ્ય ફાયદો થયો છે.

જીવા મુંબજી કરીયા.

આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓથી ધાતુપાતનું દરદ મટ્યું છે. હવે આવે છે દરત સાથે આવે છે, જૂન સાગે છે વગેરે વગેરે ફાયદા જણાયા છે.

મસ્તર લક્ષ્મીશંકર બાઇશંકર ભાભોદ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ ધાર્યા કરતા વિશેષ કામ કર્યું છે.

સૈયદ આબર પાદશાહ ડાહર.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓનો માત્ર એક અડવાડીયુ હવેયોગ કરવાથી મારે શરીર તમામ તંદુરસ્ત થયું છે.

મયનારાયણ નરકિશોર કામ્બોર

તમારી દવા (આંતકનિગ્રહ) થી મને ઘણી શક્તિ આવી છે. એ દવા આ પૃથ્વી પર એક જ કક્ષ પૃથ્વી છે.

માધવરાવજી જેવે દેશમુખ ભાદોમે

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓથી હું નવે અવતાર આવ્યો છું. એ ધાતુપ્રત્યીની દવા જડુંજ આ સીર છે.

સરાઈસીંહ ઈવડેરામ સમનાપુર

તમારી ગોળીઓમાં દેવી શક્તિ સમાવેલી છે.

બી. એસ. રત્નાવેલું વેલોર

«*Сила*»

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
श्रीकृष्णाय नमः

ਪ੍ਰਭੂ।

५०१.
 श्रीहरिहर आर्वादाकर भाषाविद्वज्
 ज्ञान. ज्ञ. ज्ञेय. ज्ञेय. भा.

('ધર્મ-વૃદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર.)

“सत्य परं धीमहि ”—भागवतम्

તન્ત્રી—ભાધવજાલ નભસાઈ દ્વિવેદી.

[ପୃଷ୍ଠା ୨୩, ଶିଖ ୫.]

(भासिह)

[શ્રેણી, ૧૯૦૮.]

વિધ્યાસુક્રમ.	૫૪૦
દશધલ્લક	૧૨૬
મદારાં પખીયાં	૧૩૦
પૌરુષ સર્ગ	૧૩૧
વેદાન્તના ચાર દર્શનો	૧૩૬
વૈષ્ણવ પરિષદનું હર્તમળ	૧૪૮
ધર્માર્માં ગુરુઓનું સ્થાન	૧૫૨
આદ્ય તત્ત્વ	૧૫૭

સવાળમ આગાઉથી લેવાનો અમારો રિવાજ છે એનું અમારા સુગ માદરને રમરણ દર્શન.

વ્યવસ્થાપક.

સુચના.

અમદાવાદમાં પ્લેગને લીધે પ્રેક્ષમાં માણુએની તાણ હોવાથી આ અંદ નરા મોડો બદલ પડ્યો છે. હવે અંક નવઠી બદલ પડશે તથા પછી નિયમિત પ્રતિમ સે નિકળશે. વ્યવસ્થાપક.

શ્રી વિત્ત પ્રભાકર.

પાંધાઈને તૈયાર છે.

કૌમત રૂ. ૩) તથા

માહાત્મા શ્રી નિશ્વલદાસજી પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનનું ગુજરાતી ભાષાંતર કર્તા રા. રા મણિલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી,
સુદર્શન ઓફીસ--નડીઆદ

રાજ રજવાડામાં વખણાતીદવાઓ

રાજ રજવાડામાં જણીતા તથા કેટલાક રાજવંશીઓના ખાસ વેદક સલાહકાર ડાક્ટર કાસોદાસે સરકારમાં એડીકલ ઓફીસરનાહોદાપર નોકરી જાળવી રૂતમ સરદીરીકેટ મળવસ છે બાદશાહી યાદુતી

અનંગ વિલાસ

ગમે તે કારણથી ગુમાવેલી તકાત પાછી લાવે છે, પુરયાતન કામ રાખે છે. સંસ્કાર પુખ્તભોગવવા માટે ઉંચામાં ઉંચી દવા નોંધાવે તો અનંગ વિલાસ યાદુતી છે, રાજ રજવાડામાં તથા કૌમત લોકોમાં આ દવા જદુ વખણાય છે, વોરે દોષના તમામ બાધી મટાડી ખરે પુરયાતન આપે છે. ખરી મરણાઈ આપનાર અને નખગા માણુમને પણ જીવતા નથી મારે નોંધવર જનાવનાર આ દવાનો લાભ લેવા અમારી ખાસ ભલામણ છે, ગુમા વેલી તાકાતને પાછી લાવે જીવતાનીને રક્ષાતી રાખતી એ તો આ દવાનો ખાસ ગુણ છે આ દવા વાપરવામાં કામગણી જાતની પરેશની જરૂર નથી, ૪૦ ગોળીની કબી ઓના રૂ. ૬૫

બાનુઓના લાલની વાત.

પ્રાર ધુપણી, રુદ્રોષ, દસ્તાન સજાથી બાધી અને માનુ વિચારના ઓઓનાદરેક રોગ મટાડી અબલા છવન નામની દવા અરમાદય મુખરે છે ૧૪ ગોળીની કબી ઓના જે

ગરમીનો દુરમન

રક્ત મુધારક નામની વનરપતીની ગોળીઓ ગરમીને લીધે જગડી ગયત લોહી મુધારવા માટે અગ્રુન સમાન દવા છે, આ દવાના રોગથી (Syphilis ઉપદંશ) ગરમીનું ખરેખર દરદ હરીયા થવાથી ધાસ્તી રહેતો નથી ૧૪ ગોળીની કબી ઓના રખીઆ બે. ગરમીનું જખમને તરતરજનાર અભમની કબીનગ્ગાઓના તમામ દવાઓનું પોરટ ખરે જુદું મટાર કાસોદાસ ઓલીરામ રાજકેટ--મીડીવાડ.

સુદર્શન.

(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર.)

“સત્ય પરં ધોમહિ” — ભાગવતમ્.

તન્ત્રી — માધવલાલ નભુભાઈ દિવેદી.

[પુસ્તક ૨૩, એક પ.]

(ભાસિક)

[ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૮.]

। દગ્ધહૃદય।

(મેલેહ)

હવે જાણું નથી રહેવું કીધાં કામો જલાવી 'હઈ',
રહું બાકી હવે શું છે ? જવાદેને જવાદેને. ૧
નહીં જોયો નહીં પાચો પીધો ના ખ્યાર મન માન્યો,
છગરમાં અંશ ભુદાઇ ભલાઇ ક્યાંથી શોધી લે ! ૨
હતો સ્નેહી હૃદય ધારી પંડી બારી પવન ભારી,
પવનની દહોરમાં નાર્યો બૂલાવ્યો સ્નેહ એ ધારી. ૩
અરે ! એ સર્વ મિથ્યા શ્યું, હૃદય એ પ્રેમનું બાથુ,
અનુભવ એ બૂલાવે તો, હૃદય રડતું કરે તે તો. ૪
અરે ! સંતોષ ક્યાં જોવો, હવે સંતોષ શું લેવો,
છગર એ બહેમમાં ભારી પંડી બારી ! પંડી બારી ! ૫
કીધો કારી જખમ ભારી નહીં બૂલું જંફાકારી,
અરે ! એ સર્વ મિથ્યા શું ? જખમભારી ! જખમભારી ! ૬
લીધો મોયા તણ દેવા જડામું એ મટે નાના,
હૃદય રડતું રહે નાહી જગતમાં સ્વાર્થને નીરખી. ૭

લેવાજમ.

લેવાજમ અગાઉથી લેવાનો અમારો રિવાજ છે એનું અમારા સુખ માલિકાને સ્મરણ હશેજ.

વ્યવસ્થાપક.

સુચના.

અમદાવાદમાં પ્લેગને લીધે ગ્રેસમાં માણુઓની તાણ હોવાથી આ અંક જરા મોડો બહાર પડ્યો છે. હવે અંક જલદી બહાર પડશે તથા પછી 11 નિયમિત પ્રતિમ સે નિકળશે. વ્યવસ્થાપક.

શ્રી વિત્ત પ્રભાકર.

ઠાંધાઈને તૈયાર છે.

કીમત રૂ. ૩) તથા

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનનું ગુજરાતી લાપાંતર કર્તા રા. રા મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી,
સુદર્શન ઓફીસ--નડીઆદ

રાજ રજવાડામાં વખણાતીદવાઓ

રાજ રજવાડામાં જાણીતા તથા કેટલાક રાજવંશીઓના ખાસ વેદક સલાહકાર ડાક્ટર કાલીદાસે સરકારમાં મેડીકલ ઓફીસરનાહોદાપર નોકરી બાબતે કૃતમ સરદારીકેટ મળવેલ છે

બાદશાહી યાકુતી

અનંગ વિલાસ

ગમે તે કારણથી ગુમાવેલી તાકાત પાછી લાવે છે, પુરપાતન કાચમ રાખે છે. સંસ્કર મુખબોગવવા માટે હંથમાં હાંધી દવા જોઈએ તો. અનંગ વિલાસ યાકુતિ છે, રાજ રજવાડામાં તથા શ્રીમંત લોકોમાં આ દવા જલ્દી વખણાય છે, વીર દોષના તમાગ બાધી મહાડી ખર પુરપાતન આપે છે. ખરી મરંદાઈ આંખનાર અને નજળા માણુમને પણ જુવાનીની માફક જોશવર બનાવનાર આ દવાનો લાભ એવા અમારી ખાસ બસામણ છે, ગુમાવેલી તાકાતને પાછી લાવે જુવાનીને ટકારી રાખતી એ તો આ દવાનો ખાસ ગુણ છે આ દવા વાપરવામાં કેાઇપણ જાતની પરેજીની જરૂર નથી, ૪૦ ગોળીની ડબી ઓના રૂ. ૬૪

બાનુઓના લાભની વાત.

પ્રદર ધુપણી, રૂદોષ, દસ્તાન સજાથી બચાવી અને ધાતુ વિકારના સ્ત્રોઓના દરેક રોગ મહાડી અબલા જીવન નામની દવા મરમાણ્ય સુધરે છે ૬૪ ગોળીની ડબી ઓના ખે

ગરમીનો દુરમેન

રક્ત સુધારક નામની વનસ્પતીની ઓળીઓ ગરમીને લીધે બગડી ગયેલ લોહી સુધારવા માટે અમૂત સમાન દવા છે, આ દવાના રોગનથી (Syphilis ઉપદેશ) ગરમીનું ખરેખરે દરદ હરીથી યવાથી ધાસ્તી રહેતી નથી ૬૪ ગોળીની ડબી ઓના રૂપીઆ ખે. ગરમી અખમને તરતજરનાર મલમની ડબીનાજાઈઆના તમામ દવાઓનું પોરટ ખર્ચ જુદું કરકર કાલીદાસ મોતીરામ રાજકોટ--કાલીવાડ.

પૌરુષ સર્ગ.

(મળેલું.)

(અનુભવાન મર્તાક-પૃષ્ઠ-૧૨૮થી.)

(૨.)

આ શ્રેણી રૂપોમાંથી પ્રથમ દ્રવ્ય રૂપ તામસા હોરેમાંથી પ્રથમ નભસ (ether) થયું. તેનો વિષય (માત્રા ગુણ) શબ્દ છે અને તેનું લિંગ દષ્ટાદશ્ય રૂપ છે. આ પ્રમાણે રૂપ માં શ્રેણીમાં કહેલું છે. નભસ શબ્દ-મેષ સ્થાન વાચક આકાશ રૂપ છે. અર્થાત્ મૂળ સૂક્ષ્મ રૂપ દ્રવ્ય સૂક્ષ્મ આકાશ રૂપ થયું. અખિલ જાલ આકાશ રૂપ થયો. માત્રા અથવા ગુણ તે તેનું સૂક્ષ્મ રૂપ છે. આકાશમાં સર્વ કંઈ સમાય છે માટે આકાશનું સૂક્ષ્મ માત્રા રૂપ શબ્દ છે. ભાષાપરિચ્છેદમાં કહેલું છે કે, સર્વ શબ્દો નમોવૃત્તિઃ (= શબ્દ માત્ર નમોવૃત્તિ છે). વળી એમાં એની ઉત્પત્તિ વીચીતરંગ રૂપ કહેલી છે. એમાં વીચી તે નભસ કે આકાશ અને તરંગ તે શબ્દ કે સાદ છે. એનું લિંગ દષ્ટાદશ્ય રૂપ કહેલું છે. લિંગ એટલે નામ રૂપ. પ્રકૃતિનું કાર્ય ને વિકૃતિ તે લિંગ છે. મૂળ નિહુની પ્રકૃતિથી જાળ રૂપ વિકૃતિ કાર્ય બનેલ છે તે જાળ લિંગ રૂપ છે. મૂળ મધ્યમિંદુ જ્ઞાન રૂપ હોવાથી દષ્ટા છે અને વિકૃતજાલ ક્રિયા રૂપ હોવાથી તે દૃશ્ય છે. એ બે મળીને સમગ્ર અંડ છે માટે તે દષ્ટા દૃશ્ય રૂપ નામથી કહેવાય છે.

૨૧ થી ૨૯ શ્રેણી સૂક્ષ્મમાં તામસાકારૂષી થયેલી ઉત્પત્તિ છે. શબ્દ રૂપી નભસ વિકૃત થતાં તેમાંથી રૂપરૂં ગુણી અનિલ થયો. તે નાભસ હોવાથી તેમાં શબ્દ ગુણ પથ્ય ખરો. તેનું લિંગ પ્રાણ, ઓજ, સદ, અને બળ છે. વાયુ વિકાર પામવાથી કાળ, કર્મ, અને સ્વભાવથી શબ્દ, રૂપરૂં, અને રૂપવાન તેજસ તત્ત્વ થયું. તેજ પથ્ય વિકાર પામીને શબ્દ, રૂપરૂં, રૂપ, અને રસ ગુણી અંબસ તત્ત્વ થયું. એ અંબસમાં વિકાર થવાથી શબ્દ, રૂપરૂં, રૂપ, રસ, અને ગંધવતી પૃથિવી થઈ. રજો ગુણથી આગળ વૃદ્ધિ યાય છે અને સ્તવ તેમાં મળવાથી વિકાર કૃત્તજ યજ્ઞ અન્ય રૂપ બને છે. શબ્દ ગુણી નભસ એ રીતે વિકાર પામતાં અનિલ એટલે વાયુ થયો. તે નભસમાં થયો માટે તેમાં શબ્દ ગુણ તો છેજ, પથ્ય વિકૃતિથી શબ્દ રચ્યતાને પામી રૂપરૂં રૂપ થયો એટલે નભસ રચ્યતાને પામી અનિલ રૂપ થયું. મનીતિ ઝાંચાતિઃ । અર્થાત્ જીવન મતિ રૂપ અનિલ છે. આકાશ રૂપ શરીર-ખંડ-માં આસોચ્છવાસ રૂપ વાયુ ક્રિયા-જીવન મતિ-પ્રાણ-ચાલવા માંડયો. આસનું નીસરવું તે રજો ગુણનું કાર્ય-વિશ્લેષ શક્તિ, કે મધ્યોદિયત બલ છે અને બહારથી પેસવું તે તમોગુણનું કાર્ય-આવરણ શક્તિ, કે મધ્યગામી બલ છે. એમ એ વાય છે માટે વાયુ કહેવાય-છે, એજ પ્રાણ છે, તેમાં રૂપરૂં મૂર્ત છે. એનાં લિંગ પ્રાણ, ઓજ, સદ, અને બળ છે. પ્રાણિતિ જીવિતિ ઘટુ કાલમ્ । એમ પ્રાણ શબ્દજીવન વાચક છે. પ્રાણ એટલે જીવ, વેદાંતસારમાં કહેલ છે કે, નાસામસ્થાન ઘર્ષી

વાયુઃ । અને શ્રીધર સ્વામી કહે છે કે, તસ્ય કર્મ ઘર્હિર્ગમનમ્ । બહાર નીસરનાર વાયુ, જદિ કરનાર રમેશજોત્પન્ન બળ. એમ અર્થ છે. ડંજે ચલે । દૃશ્યં ચેતનાસ્થાનમોજસમ્માભયંમતમ્ । આ હપરથી હલ્ય બળ-ઈદ્રિય બળ-મનો— બળ-તે બળ છે. પ્રાણાદિ વાયુની ગતિથી જ્ઞાન સાધન રૂપ ઈદ્રિયો પ્રવર્તે છે. અને તેમનું એ પ્રવર્તન ને બળથી ધાય છે તેજ બળ છે. એ રીતે જીવન બળ રૂપ પ્રાણ, ઈદ્રિય બળ રૂપ બોજ છે. ઈદ્રિયમાં પણ અત્ર મનસેવાનું છે ચક્ષુરાદિઈદ્રિયનું બળ-પ્રવૃત્તિ—તે બળ નહિ, પણ મનની તરફ કે ઇચ્છાશક્તિ રૂપ ક્રિયા તે બળ છે. ચક્ષુરાદિ ઈદ્રિયોનું બળ તે સદ છે. સદ્દેતે હપરથી એ શબ્દ છે. સમગ્ર શરીરની શક્તિ બલ છે. આવી રીતે જીવનગતિ રૂપ પ્રાણ ક્રિયા, ઈદ્રિય પ્રવૃત્તિ રૂપ સદ ક્રિયા, માનસ કર્મ રૂપ બોજ ક્રિયા, અને શરીર ગતિ રૂપ બળ ક્રિયા, એ વાયુનાં ભિન્ન કહેલાં છે. અર્થાત્ વાયુજ સર્વ કર્મ છે. રસરતાકર નામના વૈદ્યકર્મધર્મા કહેલું છે કે—

વાયુરાયુર્બલં વાયુર્ધાતા વાયુઃ શરીરિણાં ।
 વાયુ વિશ્વ મિદં સર્વં પ્રભુ વાયુશ્ચ કીર્તિતઃ ॥
 સર્વાં હિચેષ્ટા વાતસ્ય સ પ્રાણઃ પ્રાણિનાં સ્મૃતઃ ।
 તેનૈવ જાયતે રોગસ્તેનચૈવોપશામ્યતિ ॥

ત્વક, ઘ્રાણ્ય, દગ્ધ, જિહ્વા, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે, અને વાહ, દોશુમેદ, આદિ, અને વાયુ, એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે.

નમસ્ તત્ત્વનો ગુણ જે સખ્દ, તે ઐત્રેન્દ્રિયથી શ્રુત થાય છે અને તેના દેવતા દિશ્—દિશા (Space) છે. દિશાથી આકાશમાં સખ્દ વિસ્તરે છે તેને શ્રવણેન્દ્રિય કહે છે. દિશાતિ અયકાશં દદાતિયા. આવી ઉત્પત્તિની એક કથા રૂપ વાત વારાહ પુરાણમાં છે તે રમુજી હોઈ અત્ર આપિએ જિયે. પ્રથમ ઉત્પત્તિ સમયે બ્રહ્માએ વિચાર કર્યો કે, હું પ્રભુ છી રીતે રચું ! એવો વિચાર કરે છે ત્યાં અવકાશ પ્રાપ્ત થયો, અને આત્ર વડે દશ કન્યા ઉત્પન્ન થઈ. તેમનાં નામ પૂર્વા, દક્ષિણ, પ્રતીચી, ઉત્તરા, ઉર્ધ્વ, અધસ્, ઇલાદિ દતાં. એમાં આ છ મુખ્ય હતી. એમાં પણ પહેલી ચાર જે પરમ શોભના હતી તેમણે પ્રજાપતિ દેવને કહ્યું કે, હે દેવોના દેવ પ્રભુપતે, અમને અવકાશ આપો, એટલે તેમાં અમે પતિઓ સહિત ગસિયે, તેમજ હે પિતા, અમને પતિઓ પણ આપો. બ્રહ્માએ તેમને ઉત્તરમાં કહ્યું કે, શત ક્રાંતિ વિસ્તારવાળું આ બ્રહ્માંડ છે. તેના ઇશાઓમાં તમે સુખેથી વસો. તમારે માટે પતિઓ ઉત્પન્ન હું કરી આપીશ, માટે દાસતો તમે તમારે રથાને જાઓ. પછી તેઓ સ્વરથાનોમાં જઈ રહી અને બ્રહ્માએ ખલવાન મોક પાસેને સુજ્ઞા. પછી બ્રહ્માએ ઈંદ્રને પૂર્વા. અગ્નિને અગ્નિકોણ, વમને દક્ષિણ, નૈઋત્યને નૈઋત્યકોણ, વરુણને પ્રતીચી, મરુતને વાયવ્યા, કુબેરને ઉત્તરા, ધ્રુવ (રુદ્ર) ને ઇશાના, એ રીતે આપી, તથા ઉર્ધ્વા પોતે રાખી અને અર્ધો દિશા અનંત (શેષ) ને આપી.

અનિલ (વાયુ) તત્ત્વનો ગુણ સ્પર્શ છે તે ત્વક ઈન્દ્રિયથી જાણાય છે અને તેના દેવતા વાયુ છે (Air). વાયુ વાહને ત્વક સાથે અપઘાઘ સ્પર્શ જ્ઞાન કરાવે છે. વાત્તાં સિવાત્તાઃ । વાયુની ઉત્પત્તિ માટે પણ પુરાણમાં કથા છે. વામન પુરાણમાં કહેલું છે કે, દેવ માતા દિતિના ઉદરમાં ઇંદ્રે પ્રવેશ કરીને તેમાંના ગર્ભના સાત કડકા કર્યા; તે ગર્ભ રડવા માંડ્યો ત્યારે વળી તેણે એક એકના સાત સાત કડકા કર્યા, એમ ૪૯ વાયુઓ ઉત્પન્ન થયા હતા અને તે ઋતુ કહેવાયા હતા. સ્વાયંભુવ મનુનો પુત્ર પ્રિયવ્રત થયો હતો; અને તેનો પુત્ર સ્વન નામનો હતો. તેણે વધુ નામની સ્ત્રીને ગર્ભ રાખ્યો તેમાંથી સાત પુત્રો જન્મ્યા. તે રડવા લાગ્યા તેથી જન્મત આણું ચન્દ્રાવમાન થઈ ગયું. એથી બ્રહ્મા લાં આજ્ઞા અને તેમને કહેવા લાગ્યા કે, તમે રડો નહિ. તમે મહા ખલવાન ઋતુ નામ ધારણ કરી આકાશમાં ફરો. એ સાત મરુતો સ્વાયંભુવંતરમાં આકાશ ચારી હતા. સ્વાયંભુવ મનુનો પુત્ર ઋતુધ્રુવ હતો તેને સાત પુત્રો થયા હતા, તેઓ મહામેરુ પર્વત ઉપર તપ કરવા ગયા. તેઓ ઉદ્વેગ ભેરો, એવા ભૂયથી ઇંદ્રે તેમના તપના ભંગ અર્થે પુત્રના નામની અપ્સરાને મોકલી. સાતે આઈઓ એક નદીમાં ન્હાવા ગયા ત્યાં તે અપ્સરાને ન્હાતી જોઈ. તેઓ મુગ્ધતા પામ્યાથી તપનો ભંગ થયો અને તેથી પાછા પિતાના રથાનમાં ગયા. પેલી અપ્સરા પણ સગર્ભાવસ્થાથી જળમાં રાખ રૂપિણી થઈ હતી તે એકવાર માછલાં પકડવાની જળમાં આવી. તેને જોઈને માછીએ તેને ઋતુધ્રુવના એ પુત્રને જળને અર્પણ કરી. એ સાતેથી એ સંખિની એ સાત પુત્રોને પ્રસવ આપ્યો, અને પોતે દુરત મુક્ત બનીને જતી રહી. આથી એ પુત્રો સ્તતપાનાર્થ રડવા લાગ્યા

વાયુઃ । અને શ્રીધર સ્વામી કહે છે કે, - તસ્ય કર્મ બહિર્ગમનમ્ । બહાર નીસરનાર વાયુ, વૃદ્ધિ કરનાર રજોગુણત્વનું બળ. એમ અર્થ છે. ડુંગે ચલે । હૃદયં ચેતનાસ્થાનમોજસદ્ધ્યાભયમતમ્ । આ ઉપરથી હૃદય બળ-ઇદ્રિય બળ-મનો— બળ-તે ઓળ છે. પ્રાણાદિ વાયુની ગતિથી જ્ઞાન સાધન રૂપ ઇદ્રિયો પ્રવર્તે છે, અને તેમનું એ પ્રવર્તન જ બળથી થાય છે તેજ ઓળ છે. એ રીતે જીવન બળ રૂપ પ્રાણ, ઇદ્રિય બળ રૂપ ઓળ છે. ઇદ્રિયમાં પાંચ અન્ન મનસેવાનું છે 'ચક્ષુરાદિઇદ્રિયનું બળ-પ્રવૃત્તિ—તે ઓળ નહિ, પણ મનની તર્ક કે ઇચ્છાશક્તિ રૂપ ક્રિયા તે ઓળ છે. ચક્ષુરાદિ ઇદ્રિયોનું બળ તે સદ છે. સહજે ઉપરથી એ શબ્દ છે. સમગ્ર શરીરની શક્તિ બલ છે. આવી રીતે જીવનગતિ રૂપ પ્રાણ ક્રિયા, ઇદ્રિય પ્રવૃત્તિ રૂપ સદ ક્રિયા, માનસ કર્મ રૂપ ઓળ ક્રિયા, અને શરીર ગતિ રૂપ બળ ક્રિયા, એ વાયુનાં ત્રિંગ કહેલાં છે. અર્થાત્ વાયુજ સર્વ કર્મ છે. રસરત્નાકર નામના વૈદ્યકથામાં કહેલું છે કે—

વાયુરાયુર્વલં વાયુર્ધાતા વાયુઃ શરીરિણાં ।

વાયુ વિશ્વ મિદં સર્વં પ્રભુ વાયુશ્ચ કીર્તિતઃ ॥

સર્વાં દિવેષ્ટાં વાતસ્ય સ પ્રાણઃ પ્રાણિનાં સ્મૃતઃ ।

તેનૈવ જાયતે રોગસ્તેનૈવોપશામ્યતિ ॥

અર્થાત્ વાયુયુ, બળ, વિધાતા, આ અખિલ વિશ્વ, અને પ્રભુ, એ સર્વ વાયુજ છે. ક્ષેષ્ટા મત્ર વાયુનીજ છે અને વાયુજ પ્રાણીઓનો પ્રાણ છે. તેનાથીજ રોગ (સપ) અને ઉપશમન (જીવન) પ્રવર્તે છે. આજ જીવન ગતિ રૂપ બ્રહ્માંડ થયું.

હવે પાંચ એ વાયુ વિકાર પામ્યો તેમાંથી તેજસ તત્ત્વ કે અગ્નિ તત્ત્વ થયું. તેમાં શબ્દ, રસ, એ એ ગુણો તો હતાજ, પણ વિશેષ વિકારથી રૂપ-આકાર— (form) નો ગુણ વધ્યો. તે અગ્નિ રૂપ છે. વાયુથી આકાર રચાય છે, અને આકાર દૃશ્ય ગુણ વાળો તેજથી છે. આ તેજ તત્ત્વ વિકાર પામ્યું તેમાંથી શબ્દ, રસ, રસ, અને રસ ગુણી અંબુસુન્દ-હૃદય થયું. અદિ રચના થયું છે. એ અંબુસુ કે જળ તત્ત્વના વિકારથી શબ્દ, રસ, રસ, અને ગંધવતી પૃથિવી થયેલ છે. અદિ પરમ સ્થૂલતા થાય છે. એ રીતે શબ્દ, રસ, રસ, અને ગંધ, એ પાંચ ગુણો વાળાં નભસ, અને પૃથિવી, એ પાંચ ભૂતો કે તત્ત્વો તામસાદકારથી થયાં, અને તે દ્રવ્ય જાગ છે. દેવે એજ રીતે વૈશ્વિક કે સાન્નિહાદકારમાંથી ઇદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દશ દેવો અને તેજસ કે રાજસાદકારમાંથી દશ ઇદ્રિયો થયેલ છે. એ વિષે ૩૦ તથા ૩૧ શ્લોકો છે. દિઃ, વાત, આર્ક, પ્રચેતસુ, અંશિ, વમિ, ઈંદ્ર, ઉપેંદ્ર, મિત્ર, અને કસુ, એ દશ વૈશ્વિક દેવો છે, અને દશેની એક વ્યક્તિતા રૂપ મનસુ છે. પાંચ ગુણો અને પાંચ ભૂતો મળીને દસની એકબ્યક્તિતા મદાબૂત સંચા છે, તેમ આ દશ દેવતાની એકબ્યક્તિતા મનસુ છે, અને તેનાં દેવતા ચંદ્ર છે. એજ રીતે તેજસાદકારમાંથી પાંચ જ્ઞાનેદ્રિયો અને પાંચ કર્મેદ્રિયો મળીને દશ ઇદ્રિયો થઈ, અને તે દશેની એક વ્યક્તિતા રૂપ પ્રાણ છે. માત્ર,

તેનું નામ સવિતા પણ છે. (સર્વ લોક પ્રસવના સવિતા). મીનું નામ સૂર્ય છે. (શરતિ આકાશે સુવતિ કર્મણિ લોકે પ્રેરયતિવા : સુગતૌ સુપ્રેરણેવા). તેનો વર્ણ રક્ત સ્થામ નિશ્ચ કહેશે છે. આની કંથા માંડેડય પુરાણમાં એમ છે કે, કશ્વપ મુનિને

આકાશ વાણીએ કહ્યું કે, તમારી ઓ અદિતિના ગર્ભનું અંડ મારિત હોવાથી તે પુત્ર માર્તેંડ કહેવાશે અને તે સૂર્યત્વ ભોગવશે. પછી તેવો અને અમુરોનું યુદ્ધ થતાં સૂર્યે સ્વતેજથી અમુરોને બાળી નાંખ્યા. પછી તેને વિશ્વકર્માએ સ્વપુત્રી સંઘા નામની હતી તે સૂર્યને પરણાવી. તેનો પુત્ર વૈવસ્વત મનુ થયો. આ મ્હેટો પુત્ર શ્રાદ્ધદેવ કહેવાયો હતો. બીજો પુત્ર યમ અને યમુના નદી પુત્રી યમ્મ હતી. સૂર્યનું તેજ સદન ન કરી ચક્રવાથી સંઘાએ પોતાની એક છાયા ઓ હૃતપત્ર દરીને સૂર્ય પાસે નેને રાખી પોતે પિતાને ઘેર ગઇ. એ છાયાને સૂર્યથી એ પુત્ર અને એક પુત્રી થયાં. એ પુત્રોમાં એક મનુ સાવણિ અને બીજો ઋદ્ધ શનૈશ્વર હતો. અને કન્યા તપતી નામે. હતી તે સંવરણને આપી, હતી. પછી આ સંઘા નથી પણ છાયા છે એમ જાણીને પુત્ર યમે તેને પાટુ મારી, તેથી છાયાએ તેને લંગડો થવાનો શાપ આપ્યો. યમે આ વાત પિતા સૂર્યને કહી. સૂર્યે તેને કહ્યું કે, ગમે તેમ હશે, પણ માતાનો શાપ મિથ્યા થશે નહિ. પછી છાયાને કહ્યું કે, આમ પુત્રનેજ શાપ માતા યમને કેમ આપ્યો ? છાયાએ કહ્યું કે, હું તેની માતા નથી. પછી પોતે સંઘા નથી, એમ કહ્યું. આથી સૂર્ય ક્રોધ કરી સસરા પાસે કહેવા ગયાં તો વિશ્વકર્માએ તેને કહ્યું કે, તમારે તેજ સદન નથી થતું, માટે સંઘાનો વનમાં ઘોડી રૂપે રહીને તપ કરે છે. પછી શાક દીપમાં જઈને સૂર્યે રત્નજાલુ ભુમિને આપ્યું. સૂર્યે જ તેજ કાદી નાંખ્યું તેમથી વિશ્વનું યજ્ઞ, કુમેરની પાલખી, યમનો દંડ, ઈંદ્રની શક્તિ, અને દેવતાઓનાં બીજાં આયુષો બન્યાં. પછી વડવા (ઘોડી) રૂપે સંઘા તપ કરતી હતી ત્યાં સૂર્ય ગયા અને ઘોડાનું રૂપ ધરી રહ્યા. ને બંનેના સ્પર્શથી સંઘાને પુત્ર થયા તે નાસત્ય કહેવાયા તેઓ અશ્વ રૂપથી થયા માટે અશ્વ કહેવાયા. રેતસમાંથી રેવંત પુત્ર થયો તે અશ્વાશ્વ બાજુ ધારી થયો હતો. પછી ઘેર આવીને સૂર્યે પ્રથમ, પુત્ર વૈવસ્વતને મનુ બનાવ્યો, બીજો યમ યયો તે યામ્યપતિ થયો, યમુના પુત્રી કલિંદને વિષે નદી યમ્મ, અશ્વિનૌ દેવોના વૈષ્ણ થયા, રેવંતને શુભકોનો અધિપતિ બનાવ્યો. પછી સાવણિને આહમો મનુ કરાવ્યો, તે હજી પણ મેરુ પૃથ્થ ઉપર તપ કરે છે. કનૈશ્વરને ઋદ્ધ બનાવ્યો, અને તપતી કન્યાને ઉત્તમ નદી બનાવી, હાલ વૈવસ્વત મન્વંતર આવે છે.

(ચાલુ.)

અમનરાય શિવશંકરવૈષ્ણવ.

॥ વેદાન્તનાં ચાર દર્શનો ॥

નીચેના વિચારો વેદાન્ત સુત્રોના એક મરાઠી ભાષ્યમાંથી સંગ્રહવામાં આવ્યા છે; તેમાં વેદાન્તનાં ચારે દર્શનોના ભિન્ન ભિન્ન સિદ્ધાન્તો રચી રીતે દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

(૨)

શંકરાચાર્યનું અદ્વૈત ।—(આદ્યું અથવા નવમું શતક.)—જહ્ન, કોઈ પણ પ્રકારના શુદ્ધ અથવા આકાર રહિત છે, તથા પૌરુષેય નથી. માત્ર તેજ એક સત છે. અન્ય સર્વ અસત છે.

રામાનુજાચાર્યનું વિશિષ્ટાદ્વૈત । (બારમા શતકનો મધ્યકાલ.) :—જહ્ન, શુદ્ધ વાળો તથા પૌરુષેય છે; સૃષ્ટિનો સૃષ્ટા અને રક્ષક છે. માનવ જીવાત્મામાં પણ શુદ્ધોનો સમાવેશ થાય છે; તેનો મોક્ષ થતાં તે સર્વ પ્રકારે જહ્ન સમાન છે, માત્ર તેનામાં સૃષ્ટિનું સર્જન કરવાની શક્તિ હોતી નથી.

મધ્વાચાર્યનું દ્વૈત । (૧૧૯૯) :—જહ્ન, પૌરુષેય છે, સૃષ્ટિનો સૃષ્ટા અને શાસક છે, તથા સર્વ પ્રકારે શક્તિ, પૂજા કરવા યોગ્ય છે. જીવાત્મામાં હૃદયરની સમાન દશાએ પરોંચવાની શક્તિનો કદાપિ સમાવેશ થતો નથી; વર્તમાનમાં આ દુનિયામાં અને મોક્ષ પછી સ્વર્ગમાં તે હૃદયરની માત્ર સેવા કરવા યોગ્ય છે.

વલ્લભાચાર્યનું શુદ્ધાદ્વૈત । (સોળમું શતક.) :—સર્વે જડ અને ચેતન, જહ્ન રૂપ છે.

(૨)

અદ્વૈત । દરેક દૃશ્ય બનાવ માવાત્મક છે. માયાના એક પ્રકારના રચણ, અચાન વડે જહ્ન આવૃત્ત બન્યું છે. આ પ્રમાણે આવરણ પામેલા જહ્નમાં દૃશ્ય પ્રપંચનો ઉદ્ભવ થાય છે. શુદ્ધ ચિન્માત્રને આવરી લઈને છુપાવનારી એક શક્તિ છે; જ્ઞાને બધાર્થ રીતે પ્રપંચ જોવાતો હોય એવો ભ્રમ એ શક્તિ વડે ઉપજાવાય છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત ।—જહ્નમાં શુદ્ધોનો સમાવેશ થાય છે.

દ્વૈત ।—સૃષ્ટિ એક બાગ સમાન છે, તેમાં શ્રેષ્ઠ પૌરુષેય હૃદયર રૂપ જહ્ન, માલિની પેઠે કામ કરે છે. તે આ સૃષ્ટિનું રક્ષણ કરે છે, સમયો સમય માનવ જીવાત્માને દંડ દે છે; તે તેનાં પ્રુષ્ઠ અથવા પાપ અનુસાર જન્મો જન્મના ફેરામાં ફેરે છે તથા દુઃખ ભોગવે છે.

શુદ્ધાદ્વૈત ।—જહ્ન સત્ય અને નિસ છે; આપણી આસપાસ જોવાતો દૃશ્ય પ્રપંચ તેનું રચણ છે. આ સંસારમાં જોવામાં આવે છે તેવા પ્રાકૃતિક પદાર્થોની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ વિશે ખુલાસો આપવાનું કહેતાં તેઓ કહે છે, કે એ તો માત્ર આવિર્ભાવ અને તિરોભાવનું દર્શન છે. વગી કારણ ઉભય પ્રકારનાં હોય છે—એક ધટનું કારણ

ઔદિક સમૃદ્ધિનો શોધ ચલાવે છે; એકમાંથી અન્ય ભૂમિકામાં ચઢવા વડે અન્ય કેટલાક ભક્તો અંતિમ મોક્ષના સાધનની શોધ કરે છે અનેક પ્રકારના યજ્ઞોના સાધનરૂડે કેટલાક બ્રહ્મને અર્પે છે. આ પ્રમાણે ભક્તો બ્રહ્મને પૌરુષેષ ધારે છે, પરંતુ યથાર્થ રીતે તે તેમ નથી. કેટલાંક સામ્બવ્યનો ભક્તોની આવી કલ્પનાઓનું સંચય કરે છે તથા ગુણો વાળા અને વિકાર પામતા એક પુરુષ રૂપે બ્રહ્મનું વર્ણન કરે છે. પરંતુ આવાં વચ્ચનો સિદ્ધાંતો, અંતિમરૂપે તથા યથાર્થરીતે સત્ય હોતાં નથી.

વિશિષ્ટાદ્વૈત ૧—બ્રહ્મ કદાપિ અપૌરુષેય નથી. શંકરની દલીલો બુદ્ધિદિન છે. ગ્રહ પુરુષ સમાન બ્રહ્મ છે—વિષ્ણુના કારણ રુપ છે, ઉપકારક ગુણોના સમુદ્ર સમાન છે, તેમાં ગ્રહ પ્રકારનો વધારો થઈ શકતો નથી. તે સર્વજ્ઞ, સર્વ સમર્થ છે; સર્વના પ્રભુ રૂપ છે, ક્રોધ પશુ પ્રકારના ગમે તેવા દોષથી રહિત છે.

દ્વૈત ૧—ધર્મમાં ગુણોનો સમાવેશ થાય છે તથા માનવજીવ તેનાથી ભિન્ન હોવાથી તેને પૂજવાને અધાયસો છે.

ગુહ્યાદ્વૈત ૧—સંસાર લક્ષ્ય દેશોમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો માનવામાં આવે છે; એક તે સંસારનો દરપતિ કાલ અને અંતિમ ત્રિશ્વવ્યાપક પ્રલય તે અન્ય-સદિના સર્ગન સમયે સર્વે ગુણો તિરોબૂત દશામાં રહે છે અને તેથી આ જડ દૃશ્ય પ્રપંચરૂપ બ્રહ્મને નિર્ગુણ રૂપે વ્યવહરવામાં આવે છે. અંતિમ તિરોધાનના સમયે સર્વે ગુણો દશ્ય થાય છે.

(૬)

અદ્વૈત ૧—શંકરનું કહેવું છે, કે “ તત્ત્વમસિ ૧.” મહાવાક્યે માનવજીવાત્મા અને પરમાત્માનું ઐક્ય દર્શાવે છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત ૧—રામાનુજ સિદ્ધ કરે છે, કે માનવજીવાત્માના ગુણો પરમાત્માના નેવાર્જ છે.

દ્વૈત ૧—માનવજીવાત્મા, પરમાત્માર્થ: ભિન્ન છે. આ સંબંધમાં ઉપનિષદનાં બે મહા વાક્યો વિચારવા યોગ્ય છે. એ બે વાક્યો, “ તત્ત્વમસિ ૧.” અને “ અહં બ્રહ્માસ્મિ ૧.” છે. વેદાન્તિજ્ઞો આ વાક્યોમાંથી ખારી મચકીને પોતાને કાવતો અર્થ કાઢે છે. તત્ત્વમસિ ૧ ને મધ્ય આ પ્રમાણે સમજાવે છે:—“ તે (બ્રહ્મ) ના જેવો અથવા તે (બ્રહ્મ) સાથે સંબંધ વાળો તું છે, ” એટલે માનવ જીવાત્મા ગમે તો પરમાત્માના જેવો છે અથવા બ્રહ્મ સાથે સંબંધ વાળો છે. જીવાત્મા અને પરમાત્માનો અપરોક્ષ રીતે અભેદ સિદ્ધ કરતા અહં બ્રહ્માસ્મિ ૧ મહાવાક્યનો મધ્યથી સંપૂર્ણ ખુલાસો થઈ શકતો નથી.

ગુહ્યાદ્વૈત ૧—પરિણામ પામેલો પરમાત્મા, માનવજીવાત્મા: છે.

(૭)

મદ્વેત ૧.—ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાન, એજ સત છે, અન્ય સર્વ અસત, માયા, જામ સમાન છે. ચૈતન્ય આદ્યત્ત બન્યું અને તેમાંથી એક સંસ્થાનો ઉદ્ભવ થયો. આ પ્રમાણે ને ને જડ છે તે સર્વનું તથા ને નેરિચારાય છે અનુભવાય છે તે સર્વનું રૂપ બાંધ્યું. આ રૂપ અથવા આકાર રવતઃ અસત છે અવયાર્ય છે, આપાવિ છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત ૧.—માનવ જીવાત્મા, પરમાત્માથી ભિન્ન છે, એમ સમાપ્ત દર્શાવે છે.

દ્વૈત ૧.—માનવ જીવાત્મા, પરમાત્માથી ભિન્ન છે.

શુદ્ધાદ્વૈત ૧.—આદિ કારણ રૂપ પરમાત્મા, પરિવર્ત, પરિણામ પામેલા તેના તેજ પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન છે. જ્ઞાન અથવા ચૈતન્ય, અધ્યાત્મ અને જડ રૂપે ને ને રચાય છે તે સર્વમાં પરિણામ પામ્યું છે.

(૮)

મદ્વેત ૧.—જ્ઞાન—ચૈતન્ય—એજ માત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અન્ય સર્વ માત્ર માયા રૂપ છે—રૂપા છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત ૧.—શ્રેષ્ઠ પુરુષ નારાયણ છે; લક્ષ્મીના પતિ, શ્રેષ્ઠ પુરુષ નારાયણે, સૃષ્ટિનું અને માનવ જીવોનું સર્જન કર્યું; મોક્ષ દશામાં આ જીવો મુખ્ય ભોગવત્તમાં હથેર અથવા નારાયણના નેટલાજ સમર્થ છે; સૃષ્ટિ ઉપજવવાની અને લક્ષ્મીને પત્ની તરીકે પામવાની શક્તિયો વિનાની તેની અન્ય સર્વ શક્તિયો અને ગુણો પામવાને સમર્થ છે.

દ્વૈત ૧.—એક પૌરુષેય હથેર છે; તે આ વિશ્વનો સદ્ગ અને શાશ્વત છે. સંસાર આ દૃશ્ય બ્યવહાર સસ છે, યથાર્થ છે. માનવિનો ધર્મ પોતાના સૃષ્ટાતી બક્તિ કરવાનો છે.

શુદ્ધાદ્વૈત ૧.—પરમાત્મા, માનવ જીવ અને જડ અથવા પ્રકૃતિ વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો ભેદ નથી; ને ને ભેદ જણાય છે તે માત્ર એકના અન્યમાં પરિણામ પામવાને લીધે ઉભા થાય છે. જડ તે માત્ર પરિણામ પામેલું ચૈતન્ય છે. જગત્તની કાર્ય પ્રગતિ અનંતકાલથી ચાલ્યાં જાય છે, કંઈ પણ નવીન, નિપજનું નથી, પ્રથમથી અસ્તિત્વ ધરાવતું કંઈ પણ વિનાશ પામતું નથી. ને વિનાશ પામ્યાં જેનું દેખાય છે તે માત્ર માનવદેહમાંથી અદૃશ્ય થાય છે; તે અદૃશ્ય થાય છે, તિરોભાવ પામે છે. ને ને નિપજનું, અનંત જણાય છે તે માત્ર માનવદેહ સમિપ દૃશ્ય થાય છે. તે પુનઃ દૃશ્યથાય છે, આવિર્ભાવ પામે છે.

(૨)

અદ્વૈત ૧.—શ્રેષ્ઠ ચૈતન્ય, સ્વતઃ બ્રહ્મ સમાન છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત ૧.—શ્રેષ્ઠ ચૈતન્ય, શ્રેષ્ઠ પુરુષ, લક્ષ્મીપતિ નારાયણ છે.

દ્વૈત ૧.—આદરાયણુ' શ્રેષ્ઠ ચૈતન્ય વિષય છે; વૈકુંઠ યોગવાળો પૌરુષેય ઇશ્વર છે.

શુદ્ધાદ્વૈત ૧.—જે જે ચેતન અને જડ રૂપ છે, તે તેના તેજ ચેતનના પરિણામ રૂપ છે.

(૧૦)

અદ્વૈત ૧.—માનવ ચૈતન્ય અને પરમાત્મા (બ્રહ્મ) એકજ છે, તથા વિશ્વ અથવા દસ્ય પ્રપંચ આપાદિ છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત ૧.—રામાનુજ દ્વૈત અને અદ્વૈતનું મિશ્રણ કરે છે, તથા સિદ્ધ કરે છે, કે માનવ જીવાત્મા તેમજ પરમાત્મા, એક તેમજ ભિન્ન છે; જીવાત્મા કેટલીક બાબતમાં પરમાત્માના સમાન છે, તથા અન્ય કેટલીક બાબતમાં તેના કરતાં ભિન્ન છે; નારાયણના નામથી બ્યવહારમાં પૌરુષેય ઇશ્વર, શ્રેષ્ઠ ચૈતન્ય છે, સૃષ્ટિનો સર્જક છે, લક્ષ્મી નામના સ્ત્રી દેવતાનો પતિ છે. સૃષ્ટિના સર્જનની અને લક્ષ્મીને પત્ની તરીકે પામવાની કૃત્રિમ શક્તિઓ. માનવ જીવાત્માને કદાપિ મળી શકતી નથી; તથાપિ નારાયણના અન્ય સર્વે ગુણો પામવાને તે સમર્થ છે. અંતિમ મોક્ષની દશામાં માનવ જીવાત્મામાં આમાંના કેટલાક ગુણોનો ઉદય થાય છે.

દ્વૈત ૧.—પૌરુષેય ઇશ્વર, શ્રેષ્ઠ ચૈતન્ય છે; તેને વિષયના નામથી બ્યવહારમાં આવે છે. માનવ જીવાત્મા, વિષયથી ભિન્ન છે. સર્વ પ્રકારે પૌરુષેય ઇશ્વર અથવા વિષયની ભક્તિ કરવાની છે.

શુદ્ધાદ્વૈત ૧.—તાત્ત્વિક પદાર્થ ઉભય રૂપોમાં જોવામાં આવે છે—ચેતન અને જડ. આ ઉભયને ભિન્ન રૂપે ધારી સકાય, અથવા મિશ્રિત બનતાં ઉભય રૂપોમાંથી તૃતીય રૂપ બંધાય. આ ત્રણે તે શુદ્ધ ચેતન, શુદ્ધ જડ, અને ચેતન તથા જડનું મિશ્રણ છે. આ સર્વે દસ્ય પ્રપંચ આમાંનો અમે તે એક છે; પરંતુ ચેતન અથવા જડ તે માત્ર તત્ત્વિક પદાર્થ અથવા બ્રહ્મનું પરિણામ પામેલું રૂપ છે. દસ્ય પ્રપંચો અનેક અને અનેકવિધ છે, તાત્ત્વિક પદાર્થ માત્ર એક છે, તથા પે તેને ત્રણ ભિન્ન સ્વરૂપોમાં ધારવાનો છે. પ્રપંચ અવિર્ભાવ પામે છે, પરંતુ કદાપિ ઉત્પન્ન થતો નથી અથવા વિનાશ પામતો નથી.

બ્રહ્મમાં સ્વતઃજ વિશ્વ રૂપે જનવાની અને રહેવાની સદા છે. જે નિલ છે તેને

પરિણામ તા પામે એવું માત્ર એકે રૂપ હોવું જોઈએ; પરિણામ ના પામે એવા એકે રૂપ વાળું વિશ્વ સંભવિ શકતું નથી. જો કે શ્રેષ્ઠ ચૈતન્ય (બ્રહ્મ) સ્વતઃ વિશ્વ રૂપે બન્યું છે, એ જાણત સત્ય છે, તથાપિ એ ઉભયમાં ભેદ છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ-વાદીઓ એ ઉભયની એકતા જુએ છે સારે તેઓ મોક્ષ પામે છે. પરિણામ, કારણની સાથે અભિજ છે અથવા કારણમાં, પરિણામનો સમાવેશ થાય છે. એકને અન્યથી ભિન્ન પાડી શકાતું નથી શ્રેષ્ઠ ચૈતન્ય અમરત્વના સેતુ રૂપ છે કારણ કે સેતુના ગાન વડે અમરત્વ અતુલયાય છે, આવા વિચારનો ખુલાસો માત્ર ઉપરના પ્રકારનો સિદ્ધાન્તજ કરી શકે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે, કે (કારણ) પરમ ચૈતન્ય અને (તેનાં પરિણામો) દૃશ્ય પ્રપંચ વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો ભેદ નથી. વધાર્ય જાણત આવી હોવા છતાં, કારણ અને તેનાં પરિણામો વચ્ચે ભેદ માત્ર એટલા માટે ધારવામાં આવે છે, કે “પરમ ચૈતન્યને જાણનાર પુરૂષ શ્રેષ્ઠ સ્થાન પામે છે.” એવી જાતનાં વચનોનો ખુલાસો ધ્રુવ રહે તથા આદિ કારણ અને તેનાં પરિણામો વચ્ચેનો સંબંધ કષ્ટવામાં માનવિને સહાય મળી રહે.

(૧૧)

બ્રહ્મૈત ૧—આ બારે જડ રહ તે હું હું. એવું જાન તે અગાન. આપણે આ દેહમાં પ્રેમ લાગેશે છે, આપણે તેને કીમતિ ગણીએ છીએ, આપણે તે સાથે મમત બંધાયેલા છે, આ જાણત સર્વના જાણવામાં છે. તેનું કોઈ પણ પ્રકારે તુલ્યજાન કરનારના પ્રત્યે આપણને દ્વેષની લાગણી થાય છે, તેનો નાશ થશે કે નહિ, એમ આપણે વારંવાર જામથી પૂછીએ છીએ, તથા ભીતિથી ઠપીએ છીએ. અગાનનાં આવાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો છે. આમાંનાં એકાદ સ્વરૂપમાં જન્મવાનો પુરૂષ જન્મમાં સંપડાય છે; આવા પ્રકારના અગાન, રાગ અથવા દ્વેષની પાર વર્તનાર પુરૂષ મોક્ષ પામેશે છે. આવી રીતે છુટા જનેલા પુરૂષો પરમ ચૈતન્યાનુભવ પામવાનો અધિકારી છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત ૧—રામાનુજને આથી વિરૂદ્ધ કંઈ કહેવાતું નથી.

દ્વૈત ૧—મધ્વાચાર્યને પણ આથી વિરૂદ્ધ કંઈ કહેવાતું નથી.

શુદ્ધાદ્વૈત ૧—વલ્લભાચાર્ય આ વિચારના સામે થાય છે. તેઓ કહે છે:—“ગમે તેવા સર્વે પદાર્થો એક અને તેના તેજ છે, ગમે તો કારણના સ્વરૂપમાં જણાય અથવા પરિણામના સ્વરૂપમાં જણાય તથાપિ પરમ ચૈતન્ય અરે ખર એકજ છે. કારણ કે તેનાં પરિણામો અનેક પ્રકારનાં છે, માત્ર તેનાં તામો અનેક વિધ છે. આ અનેકવિધ નામોનો ત્યાગ કરવાનો છે. પરંતુ કંઈ આ સમસ્ત દૃશ્ય પ્રપંચનો ત્યાગ કરવાનો નથી; તેમજ અનેકવિધ દૃશ્ય અથવા પદાર્થોના ગાનનો ત્યાગ કરવાનો નથી. તે માત્ર, જમણા રૂપ નથી. વલ્લભ પરિણામ વાદી છે; પરમ ચૈતન્યના, દૃશ્ય વિશ્વમાં પરિણામ પામવાનો પ્રવર્તક છે. જો જો જુદાતમક અને ચૈતન્યાત્મક છે તે સર્વ પરમચૈતન્યના પરિણામ રૂપ છે. વલ્લભના

મત પ્રમાણે માનવજીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેનો ભેદ ધૃત્ મૃતિકા અને તેના અનેલા ઘટના વચ્ચેના ભેદ સમાન છે; આમ માનવું તે એક ભ્રમણા સમાન છે. ઇશ્વર, વિશ્વરૂપ, પરિણામ રૂપ બન્યા છે. પરિણામ, કારણ સાથે અભિન્ન છે. ઉભય વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો ભેદ નથી. પરિવર્ત પામેલું કારણ પરિણામ છે.

માનવિના ઉપ વિભાગમાં દેવ અને બૃહ વર્ગ છે. આ સત્ત્વને પણ શક્તિ હોય છે તથા તેમને દેહો અને ઇન્દ્રિયો હોય છે; તેમની પ્રકૃતિયો ભિન્ન હોય છે; તેમનાં સ્થાન ભિન્ન હોય છે. તેમના ઉપભોગ ભિન્ન હોય છે; તેમની પ્રવૃત્તિયો ભિન્ન પ્રકારની હોય છે. સદાચારી માનવીઓ દેવની દશાને પામે છે; દેવો એક સમયેજ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો ધારણ કરી શકે છે. સ્મૃતિ ઇંચોમાથી મળી આવે છે, કે ચોમિનામાં સૂક્ષ્મતાદિ શક્તિયો હોય છે. તેથી તે એક સમયે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો ધારણ કરી શકે છે. એક ચોમિ આમ કરી શકે છે તો દેવો એમ કરી શકે એમાં શેષ પણ નવાઈ નથી; દેવો જન્મ ક્ષણજીવ શક્તિવાન અને સર્વ રીતે તૈયાર હોય છે. તેમનામાં અદૃશ્ય થવાની શક્તિ હોવાથી તેઓ આપણાથી જોઈ શકાતા નથી. માનવિઓ દેવો બને છે, તે ઉપરાંત પણ અન્ય દેવો છે.

(૧૨)

અદ્વૈત—જાણે કે કોઈ એક પુરૂષ ઉધીને જાગતો હોય તેમ પ્રલય ઉપર પ્રલય થયાં જાય છે, સંસાર ચક્ર બધાં જાય છે, આ ચક્ર હમેશાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે. સંસાર શક્તિમાંથી પસાર થતી સૃષ્ટિ, કેટલીક શક્તિનો અગ્રાપ કરે છે; સૃષ્ટિના સર્જન સમયે તેનામાં આ ઉત્પત્તિ પામવાની શક્તિના રૂપમાં હોય છે. પ્રલયના સમયે આ શક્તિ સુષ્પ્ત દશામાં રહે છે. આ શક્તિ હોવાને લીધે, સૃષ્ટિનું પુનઃ સર્જન થાય છે જો આ સિદ્ધાંતો ના સ્વીકારીએ તો આપણે એમ સ્વીકારવું પડશે, કે આ સૃષ્ટિનું અન્યમાંથી સર્જન થયું છે; આ સિદ્ધાન્ત સર્વ પ્રકારની બુદ્ધિથી વિરુદ્ધ છે.

ચિન્નિષ્ઠાદ્વૈત ૧—સમયો સમય આ સમય વિશ્વ નાશ પામે છે અને ફરીથી ઉત્પન્ન થાય છે. આમ હોવાથી તેનાં તેજ નાશ અને રૂપો પુનઃ પુનઃ થાય છે. મહાનારાયણના મનમાં એક ઇચ્છાનો ઉદય થાય છે. તેમને સૃષ્ટિનિપજાવવાની ઇચ્છા થતાં અથવા અનસ્તિત્વની દશામાંથી પુનઃ અસ્તિત્વની દશામાં સાવવાની કામનાને ઉદય થતાં, “હું અનેક રૂપે યાઉં,” એમ કામના કરીને પૂર્વે હતી તેવી સૃષ્ટિનો સંકલ્પ કર્યો. ઉત્પત્તિ પામવાની શક્તિવાળા તથા ભોગ્ય અને ભોક્તાનાં સર્વ પ્રકારનાં સુખ દશામાં વર્તતાં સ્વરૂપોવાળા વિશ્વના, બુદ્ધિથી જડ પ્રકૃતિને બુદ્ધી પાડીને રમના. બેવરથા તથા સંયોગ કરનાર પણ તેજ છે.

દ્વૈત ૧—જૂતાકાલમાં યદ્ય ગયલા દેવોનાં, વર્તમાનકાલના દેવોના તથા આવિકાલના દેવોનાં નામ અને રૂપો હમેશાં તેનાં તેજ દેય છે. વર્તમાનમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા દેવો

મોક્ષ દશાના આદ્ય બને છે અને તેમનાં કર્તવ્યો ઉપાડી લેવા માટે અન્ય દેવ મણે નિમગ્નમાં આવે છે.

શુદ્ધાદ્વૈત :—સદિયોના દરેક પ્રલય સમયે દેવોનો વિનાશ થાય છે તથા પુનરોત્પત્તિના સમયે તેઓ પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવું બ્રાહ્મણી નથી. પરમ ચૈતન્યમાં આવિર્ભાવ અને તિરોભાવની ચક્રિત હોય છે. તેથી તેની મરણ થતાં તે આ સદિયોને વિરતારે છે તથા તેમ મરણ થતાં પોતામાં તિરોભાવ પંખાડે છે. એક પાણીનો ભરેલો ઘડો સમુદ્રમાં ફાલવવામાં આવે છે, તથા તેમાંથી એક ઘડો ભરી લેવામાં આવે છે. આમાં એમ માનવાનું બીજકુલ કારણ નથી, કે બીજા ઘટનું પાણી પ્રથમ ઘટના નેવુંજ છે. પરંતુ શંકર જેવા ભાષ્યકારોની બુદ્ધિ અવ્યાસિયોને આવા શુચવાકામાં ઉતારે છે; પરમ ચૈતન્ય સ્વતઃ આવિર્ભાવ પામે છે તથા પોતાનો પોતામાં તિરોભાવ કરે છે, એમ સ્વીકારતાં આવા શુચવાકાનો પાર આવે છે.

(૧૩)

મદ્વૈત :—માત્ર પરમ ચૈતન્ય જ યથાર્થ છે, અન્ય સર્વ બ્રમ, માયા છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત :—પરમ ચૈતન્યના ઉપર આરંભ ફરી વળતાં દૃશ્ય પ્રપંચની ઉત્પત્તિ થઈ, એમ રામાનુજ સ્વીકારતા નથી. આ દૃશ્ય પ્રપંચ (પ્રકૃતિ) નિત્ય છે, એમ તેમનો સિદ્ધાન્ત છે, પરમ ચૈતન્ય સાથેના અદૃશ્ય પ્રપંચના મિશ્રણને લીધે સર્જનું સર્જન થાય છે. એક પુરૂષની ઇચ્છા થતો, તે સદિયો વિનાશ સાથે છે.

દ્વૈત :—પૌરુષેય ઇશ્વરની ઇચ્છા થત. સદિયો સર્જે છે તથા વિનાશ કરવાની ઇચ્છા થતાં તે તેમ કરે છે, એમ સ્વીકારનાર મધ્વાચાર્યનું કથન સ્પષ્ટ છે. દૃશ્ય પ્રપંચ સત્ય છે.

શુદ્ધાદ્વૈત :—પરમ ચૈતન્ય, જડ સદિષ્ટ રૂપે પરિણામ પામ્યું છે, એમ સ્વીકારનાર વક્ષત્રયાયે આ અર્થે શુચવાકાનું નિષ્કારણ કર્યું છે. જ્યારે પરમ ચૈતન્ય સ્વતઃ આવિર્ભાવ પામે છે ત્યારે સર્જનું સર્જન થાય છે; જ્યારે તે પોતાની જાતનો પોતામાં તિરોભાવ કરે છે ત્યારે સદિયો વિનાશ થાય છે.

વક્ષમના મત પ્રમાણે પરમ ચૈતન્યના સત્ અને ચિતરૂપ ઉભય અંશો સમજવા જેવા છે. સદૃશ, પ્રકૃતિ અથવા જડના તત્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે પુરૂષ અને પ્રકૃતિ સાથે સાથે જગતનો આવિર્ભાવ કરે છે. જગત્ અથવા વિશ્વ નિત્યનાપડે છે. લોકના સર્વે દેવો નિત્ય છે. આ સર્વે પરિણામ પામેલા પરમ ચૈતન્ય રૂપ છે. જ્યારે પરમ ચૈતન્ય પોતાનો પોતામાં તિરોભાવ કરે છે ત્યારે સમગ્ર વિશ્વ અથવા દૃશ્ય પ્રપંચ તિરોભાવ પામે છે. પરમ ચૈતન્યના પરિણામ વડે તે સ્વતઃ આવિર્ભાવ પામે છે અને વિશ્વ અથવા દૃશ્ય પ્રપંચ અસ્તિત્વમાં આવે છે.

(૧૪)

અર્થ ૧.—સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની પૂર્વે, જેમાં નામ તેમજ રૂપ ઉભયમાંનું એક નહતું તેવી દશા હતી. નામ અને રૂપમાંથી સર્વ દ્રવ્ય પ્રપંચ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પૂર્વના સમયે કોઈ પ્રકારનું નામ અથવા રૂપ નહતું. તે સમયે બીજા દશામાં આવેલા ઉત્પાદક શક્તિ અસ્તિત્વમાં હતી.

આ આદિ અથવા મૂળ દશા છે, તે ઇશ્વરની સત્તામાં હતી, તેથી તે સ્વતંત્ર ન હતી, ઇશ્વરને પોતાની સૃષ્ટિનું સર્જન કરવાના આધાર રૂપ આ આદિ દશાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની જરૂર છે. જો કે આ આદિ રિયલિટી સ્વતંત્ર નથી તથાપિ તેના વિના ઇશ્વરથી સૃષ્ટિનું સર્જન થઈ શકતું નથી, જો કોઈ પ્રકારની શક્તિ ના હોય તો, ઇશ્વરને સૃષ્ટિના સર્જનમાં શી રીતે ગુનિમાન બનાવી શકાય ? આ આદિ દશા અથવા ઉત્પાદક શક્તિનું સ્વરૂપ અવિધા, અગ્રાન છે, તેને અવ્યક્તના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે. તે માયાવિ છે. તેનાથી મરણ સમાન નિદ્રા આવે છે. તે પરબ્રહ્મને વળગે છે, અને જ્યાં સુધી આમ હોય છે ત્યાં સુધી સર્વે માનવિઓ, પોતાના ચાર્ય સ્વરૂપને વિસરી જનાર દુનિયાદારીમાં રચેલાં મયેલાં માનવિઓ માયામાં સપડાયેલાં છે. આ ઉત્પાદક શક્તિને, અવ્યક્તની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે; કોઈ કોઈ વાર તેને માયાના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત ૧.—ઉત્પાદક શક્તિનું અમુક અમુક પ્રકારનું સ્વરૂપ છે, તથા તેમાંથી આવા આવા પરિણામ થાય છે, એમ આપણે સ્વીકારી શકતા નથી. પરમેશ્વરનું અને અવ્યક્તના જેવી શક્તિઓનું એક અને તેનું તેજ સ્વરૂપ હોય છે. જાતિ પગલે કોઈ પ્રકારનો ભેદ નથી પરંતુ પરમેશ્વરની શક્તિ અને ઉત્પાદક શક્તિ વચ્ચે માત્ર સ્થાન પરત્વે ભેદ હોય છે. તેથી આ ઉત્પાદક શક્તિ ભિન્ન ભિન્ન ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ પરમેશ્વર, એક પુરૂષ તે સર્વેના આધાર રૂપ છે. તેથી તે વેદ અને વેદાન્તમાં વિષ્ણુ અથવા સર્વ વ્યાપકના સ્વરૂપમાં જાણવામાં આવે છે.

દ્વૈત ૧.—ઉત્પાદક શક્તિ અને અન્ય સર્વે શક્તિઓનું, દરિ નિયમન કરે છે, તેથી તેજ સૃષ્ટિને તેના સર્વ દ્રવ્ય પ્રપંચ સાથે નિયમવે છે.

શુદ્ધાદ્વૈત ૧.—પરબ્રહ્મ અથવા પરમ ચૈતન્ય સમગ્ર એક રૂપે છે. સત્ સત્તા રૂપ છે. સત્ માત્ર જડાત્મક છે. ચિત્ત શુદ્ધિ રૂપ છે. આ ઉભયના સાધન વડે, બ્રહ્મ સ્વતઃ બ્રહ્મ પ્રપંચ રૂપ થાય છે. બ્રહ્મથી ધારણ થતા વિવિધ દ્રવ્ય ફેરફારો અને ઘટનાઓ, તેની સૂક્ષ્મ શુદ્ધિ અને સુખતા ઉપર આધાર રાખે છે, આ સર્વે મગ્ગને બ્રહ્મ અથવા સત્—ચિત્—આનંદ રૂપ છે.

૧૫

અદ્વૈત ૧—આત્મા અથવા બ્રહ્મ અથવા ચૈતન્યવિના અન્ય કંઈ વચાર્યું અસ્તિત્વમાં નથી, અન્ય કંઈ પણ સત્ત્વ નથી. આ સમગ્ર સૃષ્ટિ—સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચ માત્ર એક બ્રહ્મણ, માયા સમાન છે. માયા અથવા પ્રકૃતિ અથવા તેને ગમે તે નામથી વ્યવહારે, એ અગ્નિના સ્વરૂપમાં બ્રહ્મને આવરી લે છે. અગ્નિ, અગ્નિદા, માયા, બ્રહ્મ, એટલે શું ? પરમ ચૈતન્યની ને એક શક્તિ છે. માયાથી આવરણ પામેલા પરમ ચૈતન્યમાંથી આ સંસારની ઉત્પત્તિ થાય છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત ૧—ઉપાધિ, નિત્ય અસ્તિત્વવાળી છે. આ ઉપાધિ, પ્રકૃતિ રૂપ છે. જો કે પ્રકૃતિ નિત્ય છે તથાપિ પરમ ચૈતન્યની એક શક્તિ છે, તેનામાંજ અસ્તિત્વવાળી છે, તેનાજ આધારવાળી છે.

દ્વૈત ૧—વિશિષ્ટાદ્વૈતના નેત્રુજ માનવું છે.

શુદ્ધાદ્વૈત ૧—પરમ ચૈતન્યનું એક પ્રકારનું સ્વરૂપ છે, તેને બિંબ પાડતા ગુણ છે તથા કેટલાક બાવવાચક અંશો છે. સત્—ચિત્—આનંદ તેનું સ્વરૂપ છે. સત્, પ્રકૃતિ રૂપ છે, અથવા સત્તાથી પ્રકૃતિને ઉદ્ભવ થાય છે. ચિત્તાથી પુરૂષ અથવા ચૈતન્યને ઉદય થાય છે. માનવહૃદયમાં અથવા વિશ્વમાં ઉપભોગની એક પ્રકારની શક્તિ હોય છે. આ શક્તિને ઉદય આનંદમાંથી છે. સત્ બદલે છે, ચિત્ બદલાય છે, આનંદ શુદ્ધ, સુખી હર્ષિ રૂપ છે. આ પ્રમાણે સર્વ દૃશ્ય સૃષ્ટિ, પરિણામ પામેલું પરમ ચૈતન્ય છે.

૧૬

અદ્વૈત ૧—જ્ઞાન, પરમ ચૈતન્યની એક શક્તિ છે. આ શક્તિ અધોપાત પામે છે અથવા પાછી હરે છે. આમ કેમ થાય છે ? પરમ ચૈતન્ય ધારે છે—મને સજ્જવા ધો, મને અનેક થવા ધો; આધારણીમાંથી અજ્ઞાન અથવા માયાનો ઉદય થાય છે, અને પછીથી બદલી ઉત્પત્તિ થાય છે. આ અજ્ઞાન અથવા માયા પરમ ચૈતન્યને અડકી શકતાં નથી. માયા તો, પરમ ચૈતન્યના અંશ અથવા પ્રતિબિંબ રૂપ માનવ ચૈતન્ય અથવા પાશવ ચૈતન્યને વળગે છે; જ્યારે પાશવ ચૈતન્ય આ માયામાંથી છૂટે છે ત્યારે તે મોક્ષ પામે છે. જ્યારે પરમ ચૈતન્યની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે માયાનો અંત આવે છે—સર્વ પ્રપંચ અંતરૂમાં પ્રવિણાપે છે—સર્વ સમયે પરમ ચૈતન્ય પરમ શુદ્ધ હોય છે. તે કદાપિ માયામાં ફસાતું નથી. તેની ઇચ્છા થતાં તુર્તજ, માયા પોતાનું કાર્ય કરી શકે. એવી એક સંસ્થા ઉપસ્થિત થાય છે. તેની ઇચ્છા થતાં તુર્તજ માયાનો અંત આવે છે. તે કદાપિ માયાથી લેપાતું નથી.

વિશિષ્ટાદ્વૈત ૧—પરમ ચૈતન્યની એક મૂલ શક્તિ છે, તે વડે નારાયણ વિશ્વ ઉપજાવે છે.

દ્વૈત ૧—માનવ જીવાત્મા, પરમાત્માથી ભિન્ન છે. માનવ ચૈતન્ય, પૌરુષેય ઇશ્વર અથવા પરમ ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ રૂપ છે. આ પૌરુષેય ઇશ્વર પોતાના નિશ્ચયના સાધન વડે

માયાના ચક્રને છૂટું ચૂકતો નથી. પરમેશ્વર રૂપ વિષ્ણુની ઇચ્છા થાય છે અને જડ તથા ચૈતનાત્મક સમગ્ર વિશ્વ અસ્તિત્વમાં આવે છે. અચ્ચાન, ટુંકી દૃષ્ટિ, માયામાં ફસાવાનું વલન, આ સર્વે પાશવ ચૈતન્યની નિલની દશાઓ છે. જ્ઞાનનો ઉદય થતા તથા વિષ્ણુની આધ્યાત્મિકબક્તિ પૂજામાં સતત લાગતા માનવ છવાતાનો મોહમાંથી છૂટકારો થાય છે.

શુદ્ધાદ્વૈત ૧—આ બ્રહ્મશક્તિ, પરમચૈતન્યનું એક પ્રકારનું પરિણામ છે.

૧૭

અદ્વૈત ૧—આ વિશ્વના આધાર રૂપ અન્ય કંઈ નહિ પરંતુ ચૈતન્યજ છે. તેથી વિશ્વનો સૃષ્ટા ચૈતન્ય છે. તેટલા માટે જેનું વિશ્વ બન્યું છે, એવું જડ પશુ ચૈતન્યજ છે તેથી ચૈતન્ય અદૃશ્ય વસ્તુ છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત ૧—જે જે જડાત્મક અને ચૈતનાત્મક છે તેના દેહરૂપ પરમ ચૈતન્ય છે. તે સર્વે પદાર્થોમાં રહેલું છે. તેનાં નામ અને રૂપ કોઈ કોઈ વાર રૂપરૂપ પ્રતીત થાય છે અને કોઈ કોઈ વાર સુષ્ટદશામાં હોય છે. નામ અને રૂપ ભિન્ન રૂપે જાણવામાં આવતાં પરમ ચૈતન્ય ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોમાં રચતા પ્રતીત થાય છે, એમ તેમનું કહેવું છે. જ્યારે આ ભિન્ન રૂપે જાણવામાં આવતાં નથી ત્યારે માત્ર કારણજ અસ્તિત્વમાં હોય છે. આ પ્રમાણે સર્વે જડચૈતનાત્મક અસ્તિત્વના આધાર રૂપ પરમ ચૈતન્ય, એક ખાસ દશામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ રિથિતિને, કારણ દશાની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે; આ દશામાં નામ અને રૂપ રૂપરૂપ પ્રતીત થતાં નથી. માટે અજ્ઞાન, વિશ્વનું નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ છે.

દ્વૈત ૧—જડ, આત્માથી ભિન્ન છે, અને એ ઉભયે પરમાત્માથી ભિન્ન છે.

શુદ્ધાદ્વૈત ૧—અજ્ઞાનેનું સ્વરૂપ કારણ કયું છે એવા વિષયનું, અજ્ઞાન ઉપાદાન કારણ છે. જગત્ સસ છે. જ્યારે જુદામાં વિચાર થયો હોય છે તથા અચ્ચાન બલગત્ હોય છે ત્યારે ત્યારે માનવ દેહ અને ચૈતન્ય વચ્ચે બેઠે સ્વીકારે છે; પરંતુ સસ વાત એમ છે, કે પરિણામ પામેલું અજ્ઞાન વિશ્વ છે.

૧૮

અદ્વૈત ૧—અજ્ઞાન વિના અન્ય કંઈ અસ્તિત્વમાં નથી. માત્ર ચૈતન્યજ અસ્તિત્વમાં છે. જે જે સર્વે ચૈતન્ય રૂપ નથી તે માત્ર માયા રૂપ છે. શુદ્ધ ચૈતન્ય છવઈ જાણ છે અપારણ્ય પામે છે. તેમાંથી એક અંકુર પુટે છે અને દૃશ્ય પ્રપંચની માયામલ વિસ્તારે છે. આ દૃશ્ય થતી અનુભવાતી સૃષ્ટિ છે. સ્વતંત્ર પ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ નથી. તે માત્ર એક શ્રમણા રૂપ છે. માત્ર શુદ્ધચૈતન્યજ સાથેસાથે ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત ૧—અજ્ઞાન, ઉપાદાન કારણ અને નિમિત્ત કારણ ઉભયે છે. સમાનુજ મિશ્રિત

ભાવવાચક સિદ્ધાન્ત દર્શાવે છે.

દ્વૈત ૧.—બ્રહ્મ માત્ર નિમિત્ત કારણ છે, તે ઉપાધાન કારણ નથી. જડ વિશ્વ અસ્તિત્વમાં શી રીતે આવ્યું ? મધ્યમાં કોઈ પણ સાધન વિના પરમેશ્વર રૂપ હરિએ જડ વિશ્વને જ્ઞાતોન્નત નિપજાવ્યું.

શુદ્ધાદ્વૈત ૧.—બ્રહ્મ સ્વતઃ ઉપાધાન કારણ રૂપ છે. બ્રહ્મ, જડ વિશ્વના સ્વરૂપમાં પરિણામ પામ્યું છે.

૧૯

અંદૈત ૧.—પ્રકૃતિ અથવા ઉપાધિ હમેશાં ના દરે એવી માયા છે. જ્ઞાન થકે તેને વિનાશ સધાય છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત ૧.—જો કે ઉપાધિ નિલ છે તથાપિ મોક્ષ પામેશે માનવ જીવાત્મા, સૃષ્ટિના સર્જન વિનાની તથા પરમચૈતલ્ય રૂપ નારાયણની પત્ની હક્ષ્મી પામવા રૂપ શક્તિ વિનાની પરમાત્માના જેવી અન્ય સર્વે શક્તિયો મેળવી શકે છે. જો કે માનવ જીવાત્મા આ ઉભય શક્તિયોના સંજ્ઞામાં પરમાત્માથી ભિન્ન છે તથાપિ અન્ય સર્વે જાજતોમાં તે તે પરમાત્માના જોગજ છે. આથી આં વાદને વિશિષ્ટાદ્વૈતના નામથી અરહતવામાં આવે છે.

દ્વૈત ૧.—પ્રકૃતિ અથવા ઉપાધિ નિલ છે.

શુદ્ધાદ્વૈત ૧.—જ્યેતનાત્મક જગત્, બ્રહ્મના સ્વતઃ પરિણામ પામવા રૂપ છે.

૨૦

અદ્વૈત ૧.—આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે, ચક્રેશ્વાયે અદ્વૈતવાદ ઉપદેશ્યો છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત ૧.—રામાતુલ્યાયે વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદનો પ્રચાર કર્યો છે.

દ્વૈત ૧.—માધ્વાચાર્યે દ્વૈતવાદનો બોધ આપ્યો છે.

શુદ્ધાદ્વૈત ૧.—વલ્લભાચાર્યે શુદ્ધાદ્વૈતને પ્રવર્તોવ્યો છે.

॥ વૈષ્ણવપરિવદનું કર્તવ્ય ॥

(અનુસંધાન મતાંકથી)

(મળેલું.)

ખીજો હુમસો એક દામોદર નામના સંન્યાસીએ સંવત ૧૬૯૩ માં એક પાખંડ ધર્મ ખંડન નામનું નાટક રમી કર્યાનું કહેવાય છે. આ દામોદર નર્મ-ખીજો હુમસો દાને કઠિ રહેતા હોય એમ લાગે છે. આ પુસ્તક સંસ્કૃતમાં લખાયું છે, મૂળમાંના કેટલાએક શ્લોક છોડી દેઈ મરહુમ રાવબહાદુર કરસનદાસ મુળજીએ એ નાટક ગુજરાતી બાષાંતર સહિત છપાવ્યું છે. મી. કરસનદાસ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં એ દામોદર વિષે લખે છે કે:—

“અંધકર્તાનું સંસ્કૃત જ્ઞાન ધણું ઉચું હોય તથા તે પોતે પણ ધણું વિદ્વાન હોય એમ તેની બાબત અને રચના ઉપરથી જણાતું નથી. એ પુસ્તકમાં ધણું ઠેકાણું એવી ચુકો છે કે જે સંસ્કૃત બાષાનો સાધારણ વિદ્યાર્થી શોધી કઢાડે અને નાટકની રચના એટલી ખામી બરેલી છે કે કેટલેક ઠેકાણે કંઠાળા બરેલું લખાણ કરી નાંખેલું છે.”

વળી મી. કરસનદાસ લખે છે કે “આ પુસ્તકમાં વલ્લભાચાર્ય પંથના માહારાજોની તથા વૈષ્ણવધર્મની રિયતિ અદીસો વર્ષપર કેવી હતી તેનું વર્ણન નાટક રૂપે કર્યું છે.”

ઉક્ત પુસ્તક વાંચી જોતાં માલમ પડે છે કે જેમ મી. કરસનદાસ ધારે છે તેમ આ પુસ્તક માત્ર શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના માર્ગ ઉપર હુમલારૂપ નથી પણ, અંધકર્તા પોતાના મતને જે જે મળતા નથી તે સર્વને બ્રહ્મ વગેરે કહી સર્વની ઝડતી લેછે એનીએનાં વાક્યો ઉપરથી જણાઈ આવશે.

“પાપ રૂપી ભવસાગરમાં હુખતા, વેદમતથી ઉલટાં કર્મ કરવામાં ડાહ્યા, શૂદ્રસાથે મળેલા, ચારે તરફ બ્રહ્મહત્યોને જોઈ હું ખેદ પામું છું.”

વાણીઆ બ્રાહ્મણને તો માનતાજ નથી.

“મધ્વાદિ વેદમાર્ગના યત્ન છે.”

આગળ જતાં; અંધકર્તા દિગંબરસિદ્ધાન્તને આગળ કરી “રશીપરિચરણ” ની ગલીએ વ્યાખ્યા આપે છે. પછી સૌગતનો પ્રવેશ થાય છે. તે ખાંવાપીવાનાં વખાણ કરે છે. અને તે પછી વૈષ્ણવને રંગબૂગિ ઉપર આણી એની પાસે કહેવડાવે છે કે “નાતું તેતો અમાની ભોકાને, વૈષ્ણવોને તો નહિ—અરાબ કર્મમાં સામેલ એવા પાપી ભોકા વેદને માનેછે.”

ઉપરનાં વાક્યોથી જણારો કે આ આખો અંધ માત્ર શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ પ્રકટ

કરેલા સિદ્ધાન્ત કે પ્રવર્તાવેલા માર્ગ ઉપર પ્રત્યક્ષ હુમલારૂપ નથી, પણ વૈષ્ણવો, જૈનો, મંદેવો, બ્રાહ્મણો, બ્રહ્મચારીઓ વગેરે અનેક દુરાચારી સ્ત્રી પુરુષોનાં આચરણપર ટીકા રૂપ છે, મંથકર્તાના મનપર એવો તો આભાસ હોવો જોઈએ કે વૈષ્ણવધર્મ ફેલાયાથી બ્રાહ્મણની આજીવીકાને કાંઈક નુકસાન થયું છે.

મંથકર્તા પોતાના વિષે કહે છે કે “પેટ ભરવા સારૂ દુધ લોકો પાસે મૂર્ખની પેડે નાખ્યો” આ વાક્યપરથી જણાય છે કે વખતે પેટ ભરવાના સાંસા પડવાને લીધે પેટ ખુલ્યો ધરખાળે એ કહેવત મુજબ એણે આ મંથકારા પોતાની દાઝ કાઢી હોય, આખા મંથનું અવસોદન કરતાં એટલું તો નક્કી જણાય છે કે આ મંથકર્તાને કોઈ પણ ધર્મનું જ્ઞાન નહોતું. એના રચેલા બીજા મંથેનું આવા હુલ્લક મંથકારનું અને કચરાની પેટીમાં નાંખવા લાયક એના મંથનું મી. કરસનદાસ દ્વારા સન્માન થયું એ કાંઈ આશ્ચર્યકારક નથી, કેમકે કાળ પડે ત્યારે કોદરા મોઢા અને તડપડે ત્યારે રાંકાં મોઢાં. માહારાજ લાઘવલ કેસમાં ફતેહ મેળવવાની હેઠેમાં આ મંથની યોગ્યોચોગ્યતાનો વિચાર નજર રહે. નહિ તો આ ક્ષુદ્રલેખ તરફ દૃષ્ટિપાત કરવાને મી. કરસનદાસ તો શું પણ બીજાને કોઈ ગદ્યરચ તસદી લે નહીં.

અમને તો આ મંથ કરવાનું કારણ રૂપ સિવાય બીજું કાંઈ લાગતું નથી. ગમે તે ખરૂં કારણ હોય પણ જ્યાં કુધી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના સિદ્ધાન્ત કે માર્ગની ખામી ખતાવી નથી ત્યાં કુધી તે વખોડવાનું કારણ નથી.

ત્રીજા અને ચોથામાં ચોથો હુમલો માહારાજ લાઘવલ કેસ વખતે કરવામાં આવ્યો હતો. એ હુમલો પણ અમુક વ્યક્તિએના આચરણની, બાબતમાં માહારાજ લાઘવલ કેસ. આચરણ ને સિદ્ધાન્તને આધારે થાય છે એમ ખતાવવામાં જલ કેસ. આવું હતું તે સિદ્ધાન્ત શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો નથી અને નહોતો, એ વાત આચાર્ય શ્રીના મંથો ઉપરથી રજૂ રીતે માલમ પડે છે. મી. કરસનદાસ માહારાજ લાઘવલ કેસની પોતાની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે

Human nature rises in rebellion against the morality of a theology which sanctions and imperatively enjoins adultery and fornication with its teachers as the only means of salvation.

અર્થ—મુક્તિ મળવાનો માત્ર એક જ માર્ગ છે, અને, તે આચાર્યોની સાથે વ્યભિચાર કરવો એ છે, આવા પ્રકારનું ધર્મમાં શીક્ષણ આપવામાં આવે અને તેમ કરવાની આજ્ઞા આપવામાં આવે તે ધર્મની નીતિની સામે મનુષ્ય સ્વભાવ ખંડ કરે.

ઉપરના વાક્યમાં જણાવેલા વિચાર સાથે અમો કરસનદાસભાષી સાથે અક્ષરશઃ મળતા આવેલો છીએ, પણ એ વાક્યજન ખતાવે છે કે ‘શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ રચાવેલ કરેલા સિદ્ધાન્ત કે પ્રવૃત્તિ ભક્તિમાર્ગનું એમને કાંઈ જ્ઞાન નહોતું. અમે એમના અનુયાયીઓ

અને અન્ય ગૃહસ્થોને વિનંતી કરીએ છીએ કે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના રચેલા ગ્રંથો પૈકી એક પશુ વાચ્ય એવું બતાવે કે જેમાંથી ઉપર લખેલો અર્થ નિકળે. એવા અર્થવાળું એક પશુ વાચ્ય એમના ગ્રંથોમાં નથી, પણ આચાર્ય શ્રીએ અનેક સ્થળોએ કામના તિસ્સકાર કરી બધાવ્યું છે કે જેના મનમાં કામ વાસના રહેલી છે તેના મનમાં ધર્મ વાસના ઠરી રહેવાનો સંભવ નથી. નિચેનાં પાઠ્યોથી એ વાત બહુશી.

વિષયાક્રાન્તદેહાનાં ન આવેશઃ સર્વથા હરેઃ ॥

સંન્યાસ નિર્ણય ॥ ૬ ॥

અર્થ—જેઓના દેહ વિષયાક્રાન્ત છે તેઓને સર્વથા હરિનો આવેશ નથી.

સંસારાવેશદુષ્ટાનાં ઇન્દ્રિયાણાં હિતાયવૈ ॥

કૃષ્ણસ્ય સર્વ વસ્તુનિ ભૂમ્નઃ ઇશસ્ય યોજયેત ॥

નિરોધલક્ષણ ૧૨

અર્થ—સંસારના આવેશથી દુષ્ટ થયેલી ઇન્દ્રિયોના કલ્યાણ માટે સર્વવ્યાપક થઈ રહેલા શ્રીકૃષ્ણને સર્વ વસ્તુનું સમર્પણ કરવું.

સંગઃ સર્વાત્મનાત્પાઙ્ગયઃ સચેત્પક્તું ન શક્યતે ॥

સસદ્ધિઃ સદ્ઃ કર્તવ્યઃ સંતઃ સંગસ્ય ખેટ્વજમ્ ॥

પંચશોકી. ૨

અર્થ—સર્વ પ્રકારે સંગનો ત્યાગ કરવો. જે તેમ ન અને તે સંત લોકોનો સંગ કરવો. કારણ કે સંત લોકોજ સંગના ઔપધ ૩૫ છે.

જે માહાત્માએ ૧૮ વર્ષ સુધી પગે ચાલી વિદ્યા અને ધર્મનાં કેન્દ્રરૂપ મનાતાં તમામ સ્થળોના વિદ્વાનોની સાથે વાદ કરી પોતાનો સર્વોપરીમત રચાવ્યો અને પ્રબુનીજ આદ્યાથી નિર્મળ ભક્તિ માર્ગ પ્રવર્તાવ્યો, અને પાણી ગ્રહણ કર્યા પછી પણ એક સંતકે સંન્યાસીના જેવી કેવળ નિર્દોષ છાંદગી શુભરી અને જેણે અનેક પ્રકારનાં પાખંડ અને બેમોતું ખંડન કરી કેવળ શુદ્ધ સરળ અને નિર્દોષ ધર્મ માર્ગ બતાવ્યો તે માહાત્મા એ બ્યભિચારનો બોધ કયો એ કોઈ પણ પ્રમાણ વિનાજ કહેવું શું યોગ્ય છે ?

માહારાજ લાર્ધિલ કેસમાં મુંદાયેલા સુધારાના અગ્રેસરો, અને ચિદ્રૂપ અને દામોદરના જેવા ક્ષુલ્લક અને સ્વાર્થી હુમલો કરનારાઓના કરતાં પાખંડ, બેમ, બ્યભિચાર અસક્રિયાઓ વગેરે ઉપર શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના હુમલા વધારે સખત અને અનિવાર્ય હતા. એ એમના નિખંધ કૃષ્ણાશ્રય વગેરે ગ્રંથોનું અવલોકન કરનારના સહજ જેવામાં આવશે.

અધુના તુ કલૌ સર્વે વિરુદ્ધાચાર તત્પરાઃ ॥

સ્વાધ્યાયાદિ ક્રિયાહીનાસ્તયાઽઽચાર પરાઽમુલાઃ ॥

ક્રિંપમાણં તયાઽચારં વિધિદીનં પ્રકુર્વેતે ॥

વિક્ષિપ્ત મનસા ભ્રાન્તા ત્રિહ્વોપસ્યપરાયણાઃ ॥

ગ્રાત્યમાયાઃ સ્વતો દુષ્ટા તત્ર ધર્મઃ કથં ભવેત્ ॥

પદ્મિઃ સંપદ્યતે ધર્મસ્તેદુર્લભતરાઃ કલૌ ॥

અર્થ—હાલમાં કલિયુગમાં તમામ વર્ણો વિરહાચારમાં તત્પર, વેદાધ્યયનાદિક્રિયાથી રહિત અને સદાચારથી વિમુખ છે. તેઓ વિક્ષિપ્ત મનવાળા, ભ્રાન્તિવાળા, અને હ્રમ અને ઉપરચના સ્વાસ્થી ભોજનાયલા છે. તેઓ વિધિહીન કર્મો અને આચાર કરે છે તેઓ સંસ્કાર રહિત છે, અને જાતે દુષિત છે એટલે આંતર શુદ્ધિ અને સંસ્કાર શુદ્ધિ વિનાના છે. એમ હોવાથી તેઓથી ધર્મ શી રીતે યાવ ? કેમકે છ વસ્તુ દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, મંત્ર, કર્તા અને કર્મ, શુદ્ધ હોય તો ધર્મ સિદ્ધ થાય છે. તેવી શુદ્ધિ આ કલિ કાળમાં મળવી દુર્લભ છે.

ધર્મ માર્ગ પરિત્યજ્ય હલેનાધર્મવર્તનઃ ॥

પતંતિનરકે ઘોરે પાર્લંદમત વર્તનાત્ ॥

નિબંધ-સર્વ નિર્ણય. ૨૧૧

અર્થ—ધર્મમાર્ગનો ત્યાગ કરીને કપટવડે અધર્મમાં વર્તનાર, પાખંડ મતમાં વર્તવાથી ઘોર નરકમાં પડે છે.

મોટા આધર્મની વાત એ છે કે શ્રી ઓકુળનાથજીની જે દીકા ઉપર વિરહ પક્ષે આધાર રાખ્યો હતો તે દીકાના ભાષાન્તરમાં ન્હાં માહારાજ રાખ્દ નથી ત્યાં માહારાજ રાખ્દ ઉમેરવામાં આવ્યો છે, અને તેથી કરીને આખા વાક્યનો અર્થ ફરી જાય છે. જહા સંબંધ કરતી વખત ભગવાનને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરવાનો લેખ છે અને એમ હોવું જોઈએ એ વાત સર મેધુસોએ પોતાના જનમેન્ટમાં (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૯૯) સ્વીકારી છે તેમ છતાં માહારાજને અર્પણ કરવાનો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે.

આખો માહારાજ સાધ્ધન કેસ વાંચતાં માલમ પડે છે કે શ્રીમદ્વક્ત્રભાગ્યવંશ્યે પ્રકટ કરેલા સિદ્ધાન્તનું અને પ્રવર્તાવેલા માર્ગનું સ્વરૂપ કેવું હતું એ વિષયની તજવીજ કરવાનો ખિલફલ યત્ન થયો નહોતો, એટલુંજ નહિ પણ એ કામમાં ગુણાયેલા બંને પક્ષવાળામાંથી કોઈ પણ પક્ષવાળાને એ વિષયનું ચચાર્ય જ્ઞાન હતું એમ એ કેસના કાગળો ઉપરથી જણાવુ નથી.

શ્રીમદ્વક્ત્રભાગ્યવંશ્યના યયો પૈકીમાત્ર સિદ્ધાન્તરહસ્ય નામનો અર્થ તપાસવામાં આવ્યો હતો, પણ સિદ્ધાન્ત કે માર્ગના ચચાર્ય જ્ઞાન સિવાય એ અંધના તપાસણી ચચાર્ય રીતે ધર્મ શકે નહીં એ સ્વાભાવિક છે. એ અંધનું વિવેચન શ્રી વક્ત્રભચરિત્રમાં પૃષ્ઠ ૧૭૪ થી ૧૪૬ સુધીમાં કર્યું છે, અને એ અંધમનિ એક અશુર પણ અમને અયોગ્ય કે પ્રાપ્તિ લેવા સાધક સાગતો નથી.

માહારાજ સાધ્ધન કેસ માત્ર તે વખતના જન સમજાની સ્થિતિ, સમજણ અને

આ ચરણ ઉપર હુમલારૂપ હતો. જેમ કેટલાએક ધારે છે તેમ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ સ્થાપેલા સિદ્ધાન્ત કે માર્ગ ઉપર હુમલારૂપ નહોતો. તકરારની આતર એમ ધારી એ કે એ હુમલો સિદ્ધાન્ત કે માર્ગ ઉપર હતો તો તે સાર્ય કહેવું જોઈએ કે જે નિર્ણય એ માર્ગના સિદ્ધાન્ત કે મૂલ અંગે તપાસ્યા સિવાય કરવામાં આવ્યો છે તે જન સમાજ સ્વીકારી શકે નહીં.

દુરાચરણ અને દુષણ ઉપર હુમલા થવાનું જોઈએ તેમ થવાથી જન કષ્ટાણુ સચવાય છે. તેવા હુમલા કરનાર તરફ અમને કોઈ પ્રકારનો તિરસ્કાર નથી. પણ શેના ઉપર હુમલો થયો હતો અને શું ખોટું હતું છે એ વાતનો તો નિર્ણય કરવાની જરૂર છે. આ વિષય ઉપર અમારું સંકારણ ધારવું એવું છે કે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ સ્થાપન કરેલા સિદ્ધાન્ત કે માર્ગ ઉપર હુમલો કરવામાં આવ્યો નહોતો પણ એ માર્ગમાં ચાલનારનાં દૂષણો ઉપર હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો. અને તેટલાજ માટે આચાર્ય શ્રીએ સ્થાપન કરેલા સિદ્ધાન્ત અને માર્ગનું સત્ય સ્વરૂપ કેવું હતું એનો નિર્ણય કરવાનો અવકાશ છે અને તે કામમાં સર્વ વૈષ્ણવોએ સહાય થવું જોઈએ. આચાર્યશ્રીના સિદ્ધાન્ત અને માર્ગને ખોટો ઠરાવ્યો છે, એવી ખોટી સમજથી આવા કાર્યથી દુર રહેવું એ યોગ્ય નથી. જે મુદ્દાની તળવીજ કોર્ટમાં થઈ નહોતી તેજ મુદ્દાની તળવીજ આપ વૈષ્ણવોને કરવાની છે, ખોટી સમજથી ઉત્પન્ન થયેલા લાંબા વખતના ઔદાસિન્યથી ધણું નુકશાન થયું છે, અને થાય છે, માટે તે અટકાવવા સર્વ વિદ્વાન, અવિદ્વાન વૈષ્ણવોએ આવા કાર્યમાં મદદ કરવી જોઈએ.

(ચાલુ)

લલુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ પાટિખ.

(જાનર, રમૉલકોઝ કોર્ટ—અમદાવાદ.)

॥ ધર્મોમાં ગુરુઓનું સ્થાન ॥

અમુક ખાસ ધર્મ પાળનાર આપણામાંના દરેકે જણ, પોતાના ધર્મની દિશામાં જૂત કાલની અતિપ્રાચીન પરંપરાપર્યંત સ્વ ધર્મનું અસ્તિત્વ દર્શાવી શકશે, આખરે તેના આરંભકાલ પર્યંત, મૂલ ગુરુ પર્યંત આવી પહોંચશે. આવા ગુરુની આસપાસ ધણું કરીને ધર્મના સ્થાપકને મન શિખ્યો જ્યાં સ્ત્રી પુરુષોનું એક મંડલ હોય છે; આવા ધર્મનું આગળ ઉપર અહણુ કરનારને મન અથવાં સ્ત્રી પુરુષો ગુરુઓ, સતો, મદતો, સમાન થઈ પડે છે. આ એક હમેશનું સત્ય છે. જે તમે એકાદ હિંદુને પુછશો તો તે પોતાના ધર્મનો આધાર મદાન ધારા શાસ્ત્રી મેઝીઝના કાલનો દર્શાવશે, આથી પણ આગળ વધીને તેનાથી

પશુ વિશેષ વીરતાયુક્ત ભૂતિ, “ પ્રભુના મિત્ર ” અબ્રહામના સમયથી તેની ઉત્પત્તિ દર્શાવશે. ઇજીપ્ત, ખાદીયા, પર્શિયા, ચીન, અને હિંદના ઉપરના કરતાં પશુ અતિપ્રાચીન ધર્મો પ્રત્યે નજર ફેરવે, તેની તેજ વાત બરેબર રીતે સત્ય છે, એ તમારા લક્ષમાં આવશે. એક કીમતિ પ્રાચીન પરંપરાનો પ્રતિનિધિ ખાસિ, — જેમનો ધર્મ વર્તમાનમાં જેમ યોગ્ય રીતે કહેવાયું છે તેમ માત્ર “ દુકાઓના એક ધર્મ ” રૂપ છે — પોતાના ધર્મની પોતાના મહાન પંથગાંબરમાંથી ઉત્પત્તિ દર્શાવશે, જેઓ અગ્નિમય પથગંબર છે, જેઓ એશિયાના મધ્ય પ્રદેશમાંથી નિર્ગમનના નાયક બન્યા હતા, તથા વર્તમાનમાં જેને આપણે પર્શિયાના નામથી ઝાળખીએ છીએ, એ. જમિમાં પોતાના એકને દોઢા હતા. ઇજીપ્તને જે તમે તેની વાર્તા પૂછશે તો તે તમને તેની ભૂતકાલની વીરભૂતિઓ દર્શાવશે, તથા તેમાં પશુ મહાન રાજા અને આચાર્યરૂપ ઓઝીરીસ વિશે ખાસ બાર મૂકીને કહેશે; પ્રાચીન દંતકથા પ્રમાણે આ રાજાનો શિરચ્છેદ થતાં, તે પોતાની પ્રજાના પ્રભુ અને ન્યાયાધિશ રૂપે પુનઃ સજીવન બને છે. દૂર દૂરના પૂર્વમાં પસરેલો બુદ્ધધર્મ, પોતાના ધર્મની ઉત્પત્તિ બુદ્ધથી દર્શાવે છે તથા આ ઉપરાંત વિશેષમાં ઉમેરે છે, કે આ બુદ્ધધર્મના, બુદ્ધભગવાન માત્ર ગુરુ રૂપે જ નથી પરંતુ હજુ પશુ પૃથ્વી ઉપર ગુરુરૂપે, રક્ષકરૂપે, એક જીવતા નગતા પુરૂષરૂપે, તેઓ અસ્તિત્વમાં છે; આ પુરૂષને આ ધર્મના અનુયાયીઓ, પ્રસાદરૂપ, શુદ્ધસ્વરૂપ, બોધિસત્ત્વના નામથી વ્યવહરે છે. હિંદુ તમને પોતાના મનુની આશ્રપાસ મળેલા ગુરુઓના એક મહાન મંડલ વિશે કહેશે, જેના કાયદા, નયમોની પ્રાચીનપરંપરા હજુ પશુ જળચાપ રહી છે; અંગ્રેજ રાજકર્તાઓથી, સામ્રાજ્ય કાયદાના વ્યવહારના આધાર રૂપે હજુ પશુ તેમનો જ ઉપયોગ ચાલુ છે. પ્રાચીનકાલના આ મહાન ધારાશાસ્ત્રીની આસપાસ એવા પ્રાચ પુરૂષો એકલા થયા હતા કે જેમનાં નામ દેશમાં સઘળે વિખ્યાત બનેલાં છે, તેમનામાંના દરેક એકાદ ચિષ્ટ હિદિ કુટુંબના ચિરાબાગમાં રચાન ધરાવે છે; આનું દરેક કુટુંબ પોતાની પરંપરાની ભૂતકાલમાં પાછળને પાછળ શોધ ચલાવે છે, આખરે તેનો એકાદ અધિમાં, ગુરુમાં અંત આવે છે. વર્તમાનકાલના ધર્મોના સંબંધમાં પશુ આ બાબત સમાન રીતે લાગુ પડે છે. ક્રિશ્ચન ધર્મનું દર્શાવેલું; દરેક ક્રિશ્ચન પોતાના ધર્મની ઉત્પત્તિ માટે, જુડીયાના પથગંબર જસસકાંઠાસ્ટની વ્યક્તિમાંથી આરંભ જડતા સુધી શોધ ચલાવે છે. ધર્મોના તારતમ્યાત્મક અભ્યાસમાં આપણને વારંવાર મળી આવતી એટલી લક્ષમાં લેવા યોગ્ય વિચિત્ર વાત છે, કે જેમ બુદ્ધધર્મનુયાયીને બુદ્ધ તેમજ બોધિસત્ત્વ ઉભય છે તેમ ક્રિશ્ચન ધર્મનુયાયીને પશુ બે નામ છે. આધ્યાત્મિક વિકાસમાં એક ભૂમિકારૂપ જીવંતચૈતન્યને દર્શાવનાર ક્રાઇસ્ટ, આ નામ એક ભૂમિકા દર્શાવે છે, એક અસુક માનવિ કરતાં એક અધિકારની દર્શાને દર્શાવે છે; આની સાથે વ્યક્તિવાચક નામ જોડવામાં આવ્યું છે, જેથી નિકટનો સંબંધ દર્શાવાય છે; ઉભય વચ્ચેનું ઐક્ય દર્શાવે છે, એમ પશુ કેટલાક કહેશે. પરંતુ બુદ્ધધર્મનુયાયીઓમાં જેમ ભેદ ગણવામાં આવે છે તેમ આરંભકાલના ક્રિશ્ચન ધર્મનુયાયીઓમાં માનવ જસસ અને આધ્યાત્મિક ક્રાઇસ્ટ ભૂમિકા, એ ઉભય વચ્ચે ભેદ ગણાતો તમારા લક્ષમાં આવશે. આ પ્રાચીન દિનેમાં “ જ્ઞાનવાદીઓ ” ના (Gnostics) નામથી વ્યવહારતા વિશાલ વર્ગમાંના ઘણાક આ ઉભય વચ્ચે ઉપરપ્રભાવે જ ભેદ પાડતા હતા, પરંતુ આચાર્ય મંડલના ઉપદેશની અસુકે ભૂમિકાએ એ ઉભયને એક ગણવામાં આવતાં

હતાં. હમણાં હમણાંમાં જન્મેલા મુસલમાનના, ઇસ્લામના ધર્મનો, દર્શાવેલો, તેને પણ એક પથગંબરમાંથી, અરેબિયાના મહાન પથગંબર મહમદમાંથી ઉતરી આવેલો દર્શાવવામાં આવે છે. એટલું સર્વમાન્ય રીતે સત્ય છે, કે ધર્મ એક મહા સમર્થ વ્યક્તિમાંથી પોતાની પ્રાચીન પરંપરાનો આધાર દર્શાવે છે; આવી વ્યક્તિને કેટલાક “ધર્મી-પુરુષ”ના નામથી વ્યવહરે છે; જે માનવિઓના મધ્યમાં તે જીવે છે, ગતિ કરે છે, ઉપદેશે છે, તેમના જીવોન તે સંપૂર્ણ રીતે ગણવા કરતાં ધણોજ વધારે દૈવી, ધર્મી હોય છે; તેમની પારને તથાપિ તે તેમના મધ્યમાંનો હોય છે; એક સામાન્ય માનવજાત દ્વારા તેમની સાથે તેનિકટ જોડાયેલો હોય છે, તથાપિ તેની આસપાસનાં સાધારણ સ્ત્રીપુરુષોના કરતાં તેના અંતરમાં ધર્મનો આવિર્ભાવ વિશેષ બલવાન, સંપૂર્ણ તથા આકર્ષક હોવાથી તે તેમની પારના પ્રદેશમાં વર્તે છે. સર્વે ધર્મોમાં આ પ્રમાણેજ હોય છે, તથા દરેક ધર્મના સ્થાપકની દિવ્ય પુરુષની ભાવનામાં, અધ્યાત્મવાદીઓ જેને ગુરુની ભાવનાના નામથી વ્યવહરે છે તેનો સંપૂર્ણતથાથી, પથાર્ય રીતે, સંપૂર્ણ ભાવવાનો સમાવેશ થાય છે. આવી સર્વે સમર્થ વ્યક્તિઓને અધ્યાત્મવાદીઓ “ગુરુ”ના નામથી વ્યવહરશે. માત્ર અધ્યાત્મવાદીઓજ આમ વ્યવહાર કરશે એમ નહિ, કારણ કે અન્ય ધર્મોમાં આ શબ્દ તે ધર્મના મૂખ્યસ્થાપક માટે યોજવામાં આવ્યો છે. ક્રિષ્ણનો ઉપર આની ખાસ બલવાન અસર થશે, તેમને તે ખાસ અર્થ સ્વયંક નિવડશે, કારણ કે પોતાને માનનાર, પોતાને અનુસરનાર સાથેના પોતાના સંબંધને ઉત્તમ રીતે દર્શાવનાર તરીકે કાંઈક ગુરુએ તે નામ પસંદ કર્યું હતું. “તમે ગુરુઓના નામથી અન્યોન્ય સાથે વ્યવહાર કરશો નહિ.” તેમણે કહ્યું, “કારણ કે તમારો કાંઈક પણ એકજ ગુરુ છે.” તેમણે વળી ફરીથી પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશતાં કહ્યું છે, “તમે મને ગુરુ, પ્રભુ, કહો છો; તે તમે યોગ્ય કહો છો, કારણ કે હું તેવોજ છું.” તેથી ક્રિષ્ણન હૃદયને ગુરુ શબ્દ અન્ય સર્વે નામો કરતાં વિશેષ પવિત્ર અને પ્રીય હોવો જોઈએ, કારણ કે તેમના ગુરુએજ તે નામ પસંદ કર્યું હતું; તેમણે પોતાના શિષ્યો પાસે તે નામ કમ્બુલ કરાવ્યું હતું; આ નામથી તેઓ પોતાનો તેમની સાથેનો સંબંધ દર્શાવતા હતા. કાંઈક ગુરુ પાસેથી સહાય શોધનારાઓમાં, ગુરુની આ ધાર્મિક ભાવના વિરૂદ્ધ ભાવના રૂપે વિદેશી સૂચના રૂપે લાગવી જોઈએ નહિ. કાંઈ પણ મહાન ધર્મમાં ખરેખર મળતી આવતી ગુરુની આવીજ ભાવના હોય છે. આ એક સામાન્ય ભાવના છે તેથી અમાનુષિ તથાપિ માનુષિ, સ્થાપક, ગુરુ સૂચવાય છે. આ વિશે આપણે આગળ ઉપર વિચાર ચલાવીશું.

આપણે જરા વિશેષ ઉડા ઉતરીને ગુરુઓ વિશેની આ દ્રઢગત ભાવનાનો વિશેષ અભ્યાસ ચલાવીએ તથા ભૂતકાળના ધર્મોમાં તેમનામાં જણાઈ આવતાં ખાસ લક્ષણોને વિશ્લેષીએ. જે તમે ધણા દૂરના ભૂતકાળમાં દૃષ્ટિ ફેરવશો તો તમને હમેશા માફમ પડશે, કે ગુરુનું ચરિત ઉભય પ્રકારનું હોય છે; એકપક્ષે રાજા, કાયદા ધડનાર રૂપે; અન્યપક્ષે ગુરુ રૂપે. સર્વે પ્રાચીન શિક્ષાચારોનું આ ખાસ લક્ષણ છે. આ દિનેમાં આપણે જેમ વર્તમાન સ્થિતિમાં કહીયે છીએ તેમ, ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક અથવા પવિત્ર અને પ્રાપચિકની ભાવનાનો ઉદય થયો નહોતો. પવિત્ર દત્તિહાસ અને પ્રાપચિક દત્તિહાસ જેવું પ્રાચીન શિક્ષાચારમાં કંઈ ન હતું; ધાર્મિક વિદ્યા અને વ્યાવહારિક વિદ્યા વચ્ચે કાંઈ પ્રકારનો ભેદ ગણવામાં આવતો નહોતો; સર્વે દત્તિહાસ પવિત્ર હતો, સર્વે વિદ્યા રિશ્ય હતી. આ પ્રમાણે આ બાબત

એટલી બધી પ્રવર્તતી હતી કે, પ્રાચીન સમયનો શિષ્ય એકાદ પ્રાચીનકાલના ગુરુને દિવ્ય વિદ્યા વિશે પૂછતાં નીચે પ્રમાણેનો ઉત્તર તમારા વાંચવામાં આવશે:—દિવ્ય વિદ્યાનાં બે સ્વરૂપો છે, એક પરા, અને અન્ય અપરા. ” વર્તમાનમાં તમે જેને બાપાસાહિબ, પદાર્થ વિજ્ઞાન અને કલાના નામથી વ્યવહરો છો તે સર્વેનો અંપરાદિવ્યવિદ્યામાં સમાવેશ થતો હતો. આ સર્વને નામમાત્રથી ગણી જવામાં આવી હતી તથા અપરા દિવ્ય વિદ્યાના મંથાણાં નીચે સર્વેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. પરા, એટલે વિદ્યાનું મામં એવા પ્રકારના ઇશ્વરી જ્ઞાનને આપવામાં આવતું હતું કે જેને યથાર્થ રીતે માત્ર પ્રજ્ઞા (Wisdom) સમ્પદ વડે જ વ્યવહરી શકાય છે. તેથી તેમના માનવા પ્રમાણે ઇશ્વર સર્વત્ર હતો, તથા ઇશ્વરના આવિર્ભાવમાં માત્ર અનેકતાનો સમાવેશ થતો હતો. સમગ્ર પ્રકૃતિ, કુદરત પવિત્ર હતી. દરેક પદાર્થમાં, દરેક આકારમાં સ્વરૂપમાં ઇશ્વર સ્વતઃ આવિર્ભાવ પામતો હતો. જે સર્વ કદી શકાય તે એટલુંજ છે, કે એક સ્વરૂપદાર અન્ય સ્વરૂપ કરતાં તેની કીર્તિ વિશેષ પ્રકાશતી હતી. સ્વરૂપ જો કે થોડું અથવા વધારે પારદર્શક હતું તથાપિ સર્વમાં આતરૂમાં પ્રકાશતી ઘુતિ તો તેની તેજ હતી. એક ધર્મના ગુરુસ્થાપક, પેતાની જાતમાંજ આચાર્ય અને રાજાનો અધિકાર સમાન રીતે મિશ્રિત અનેકો રાજે, એ બાબત પ્રકૃતિ અને પરમાત્માની આવા પ્રકારની ભાવના પ્રત્યે અવલોકતાં સાદરૂક, અનિવાર્ય હતી. સર્વ પ્રાચીન ધર્મેમાં તમને આવો પ્રકાર જડી આવશે. વર્તમાન દિનોમાં માત્ર આવે મળતી આવતી બાબત અનેકનાં દૃષ્ટિબિંદુથી જો કે તે પણ સારી ગણાતી નથી—રામનંદેયોસિક યર્થના રાજ ધર્મોધીકારીની છે. આ ઉચ્ચપદમાં રાજધર્મો એટલા બધા અધમ રીતે આવ્યરવામાં આવ્યા હતા કે લોકોને તે પદમાં દિવ્યતાનો વિશ્વાસ ના રહ્યો, તેમજ તેના સામે બળવો ઉઠાવ્યો; તે પદને બ્રહ્મ બનાવ્યું. તથા ધર્મોધીકારીને તેના રાજપદ વિનાનો બનાવ્યો. પરંતુ પ્રાચીન શિક્ષાચારના સમયમાં આ ઉભયે અધિકાર એક વ્યક્તિનામાંજ ભજેલા હતા. ઇશ્વરનો ફેરોહરાજ્ય યથાર્થ રીતે પ્રિવિધ તાજનો અધિપતિ હતો તેમજ પોતાની ભૂમિનાં દરેક મંદિરનો એક આચાર્ય હતો. આવીજ રીતે ખાદ્દીઆમાં, હિંદમાં તેમજ અન્ય અનેક ભૂમિઓમાં બન્યું છે; ત્યાં જ્યાં આમ બન્યું છે ત્યાં વિગતોમાં મિત્ર પડતા પરંતુ વર્ણનની પિશાલ બાજતોમાં અદ્ભુત રીતે મળતા આવતા શિક્ષાચારનાં અમુક મૂલતત્વો દર્શાવવામાં આવેલાં તમારા જોવામાં આવશે. તમને માલૂમ પડશે કે એ દિનોમાં આચાર્ય—રાજા ભૂમિનો શાશક હતો તેમજ પોતાના લોકોનો એક ગુરુ સમાન હતો; જેમ તે ધર્મનાં મંદિરોમાં ઉપદેશવામાં આવતા સિદ્ધાંતોને ઘડતો હતો તેમ તે પ્રજાની રાજ્ય વ્યવસ્થા નિયમતો હતો. ધર્મ અને રાજ્યવ્યવસ્થા, ઉભયની કૃતિ કર્તવ્ય છે. વધતી જતી સત્તા સાથે હમેશાં જવાબદારીનું વજનપણ ધણું વધી જતું, કર્તવ્યનો ભાર અધિક ભારવાળો બનતો હતો. જે દીનમાં દીન હોય તે આવા શિક્ષાચારોનાં જમાનાઓમાં વધારેમાં વધારે સ્વતંત્ર હતા પ્રજાસ્પૃહમાં જેમને બાલકો સમાન ગણવામાં આવતા હતા તેમને માટે હમેશાં વધારેમાં વધારે સંભાળ લેવામાં આવતી હતી, વિકાસ ક્રમમાં તેઓ અધમાધમ દશા ભોગવતા હતા એટલી યથાર્થ વાતજ, તેમને રાજ્યકર્તા દિવ્ય પુરૂષ ઉપર વધારેમાં વધારે હક અપાવતી હતી; આથી આવા શિક્ષાચારોના સમગ્ર જમાનાઓમાં વર્તમાનમાં જેને આપણે સામાજિક વિદ્યાના નામથી વ્યવહરીએ છીએ, તેનો રંગ લાગેલો જણાઈ આવે છે—માત્ર આમાં એક મહત્વનો ભેદ

હતાં. હમણાં હમણાંમાં જન્મેલા મુસલમાનના, ઇસ્લામના ધર્મનો, દ્વંદ્વિત હ્યો, તેને પણ એક પયગંબરમાંથી, અરેબિયાના મહાન પયગંબર મહુમદમાંથી ઉતરી આવેલો દર્શાવવામાં આવે છે. એટલું સર્વમાન્ય રીતે સત્ય છે, કે ધર્મ એક મહા સમર્થ વ્યક્તિમાંથી પોતાની પ્રાચીન પરંપરાનો આધાર દર્શાવે છે; આવી વ્યક્તિને કેટલાક “ ઇશ્વરી-પુરુષ ”ના નામથી વ્યવહરે છે; જે માનવિઓના મધ્યમાં તે જીવે છે, ગતિ કરે છે, ઉપદેશ છે, તેમના જીવોજ તે સંપૂર્ણ રીતે ગણાવા કરતાં ઘણાજ વધારે દૈવી, ઇશ્વરી હોય છે; તેમની પાસે તથાપિ તે તેમના મધ્યમાંનો હોય છે; એક સામાન્ય માનવજાતના તેમની સાથે તેનિકટ જોડાયેલો હોય છે, તથાપિ તેની આસપાસનાં સાધારણ સ્ત્રીપુરુષોના કરતાં તેના અંતરમાં ઇશ્વરનો આધિભાવ વિશેષ બલવાન, સંપૂર્ણ તથા આકર્ષક હોવાથી તે તેમની પાસે પ્રેરનામાં વર્તે છે. સર્વે ધર્મોમાં આ પ્રમાણેજ હોય છે, તથા દરેક ધર્મના સ્થાપકની દિવ્ય પુરુષની ભાવનામાં, અધ્યાત્મવાદીઓ જેને ગુરુની ભાવનાના નામથી વ્યવહરે છે તેનો સંપૂર્ણતાથી, યથાર્થ રીતે, સંપૂર્ણ ભાવવાનો સમાવેશ થાય છે. આવી સર્વે સમર્થ વ્યક્તિઓને અધ્યાત્મવાદીઓ “ ગુરુ ”ના નામથી વ્યવહરશે. માત્ર અધ્યાત્મવાદીઓજ આમ વ્યવહાર કરશે એમ નહિ, કારણ કે અન્ય ધર્મોમાં આ શબ્દ તે ધર્મના મૂખ્યસ્થાપક માટે યોજવામાં આવ્યો છે. ક્રિશ્ચનો ઉપર આની ખાસ બલવાન અસર થશે, તેમને તે ખાસ અર્થ સ્પષ્ટ નિવડશે, કારણ કે પોતાને માનનાર, પોતાને અનુસરનાર સાથેના પોતાના સંબંધને ઉત્તમ રીતે દર્શાવનાર તરીકે ક્રાઇસ્ટ ગુરુએ તે નામ પસંદ કર્યું હતું. “ તમે ગુરુઓના નામથી અન્યોન્ય સાથે વ્યવહાર કરશો નહિ. ” તેમણે કહ્યું, “ કારણ કે તમારો ક્રાઇસ્ટ પણ એકજ ગુરુ છે. ” તેમણે વળી ફરીથી પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશતાં કહ્યું છે, “ તમે મને ગુરુ, પ્રભુ, કહો છો; તે તમે યોગ્ય કહો છો, કારણ કે હું તેવોજ છું. ” તેથી ક્રિશ્ચન હૃદયને ગુરુ શબ્દ અન્ય સર્વે નામો કરતાં વિશેષ પવિત્ર અને પ્રીય હોવો જોઈએ, કારણ કે તેમના ગુરુએજ તે નામ પસંદ કર્યું હતું; તેમણે પોતાના શિષ્યો પાસે તે નામ કબુલ કરાવ્યું હતું; આ નામથી તેઓ પોતાનો તેમની સાથેનો સંબંધ દર્શાવતા હતા. ક્રાઇસ્ટ ગુરુ પાસેથી સહાય શોધનારાઓમાં, ગુરુની આ ધાર્મિક ભાવના વિરૂદ્ધ ભાવના રૂપે વિદેશી સૂચના રૂપે લાગવી જોઈએ નહિ. ક્રાઇ પણ મહાન ધર્મમાં બરોબર મળતી આવતી ગુરુની આવીજ ભાવના હોય છે. આ એક સામાન્ય ભાવના છે તેથી અમાનુષિ તથાપિ માનુષિ, સ્થાપક, ગુરુ સૂચવાય છે. આ વિશે આપણે આગળ ઉપર વિચાર ચલાવીશું.

આપણે જરા વિશેષ ઉડા ઉતરીને ગુરુઓ વિશેની આ કેન્દ્રગત ભાવનાનો વિશેષ અભ્યાસ ચલાવીએ તથા જૂતકાળના ધર્મોમાં તેમનામાં જણાઇ આવતાં ખાસ લક્ષણોને વિલોપીએ. જે તમે ઘણા દૂરના જૂતકાળમાં દૃષ્ટિ ફેરવશો તો તમને હમેશા માલૂમ પડશે, કે ગુરુનું ચરિત ઉત્તમ પ્રકારનું પર્યત છે; એકપક્ષે રાજા, કાયદા ઘડનાર રૂપે; અન્યપક્ષે ગુરુ રૂપે. સર્વે પ્રાચીન શિક્ષાચારો પર્યત આજ લક્ષણ છે. આ દિનેમાં આપણે જેમ વર્તમાન સ્થિતિમાં કદીયે છીએ તેમ, શિષ્યો જેવાં સ્ત્રી પુરુષ અથવા પવિત્ર અને પ્રાપચિકની ભાવનાનો ઉદય થયો નહોતો. નારને મન આવાં સ્ત્રી પુરુષિક ઇતિહાસ જેવું પ્રાચીન શિક્ષાચારમાં કંઈ ન હતું; ધાર્મિકશું સત્ય છે. જે તમે એકાદ ૧ વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો ભેદ ગણવામાં આવતો નહોતો; સર્વે દેશસ્ત્રી મેઝીઝના કાલનો દર્શાવરો, એ હતી. આ પ્રમાણે આ બાબત

એટલી બંધી પ્રવર્તતી હતી કે, પ્રા. મારા શબ્દો સહજ વધારે બારે પડે એમ છે, “તેઓ વિદ્યા વિશે પૂછતાં નીચે પ્રમાણે કહેવું જોઈએ નહિ. તેમણે શાંત દશામાં પ્રવેશ કર્યો, સ્વરૂપો છે, એક પરા, સહિ. દુનિયામાં હજુ આમાંના ધણીક પુરુષો હયાતીમાં છે. પરંતુ વિજ્ઞાન અને કલાના વી પાછા હરી ગયા, બાલ સત્તામાંથી દૂર થયા, માનવ જાતના વડિલ હતો. આ સર્વને નાશ જોડાયા; તેમનામાંના કેટલાકજ માનવ જાત સાથે નિકટ સંબંધમાં રહ્યા. સર્વનો મુખ્યવેગ ભાવનાના સંબંધમાં આ અન્ય જાતના લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. જેમણે આપવાનું એકાદ ધર્મની સ્થાપના કરી હતી તેઓ માનવ દેહ પારણ કરીને પૃથ્વીના સાથમાં હરી શા બંધાયલા હતા; તેમણે સ્થાપેલો ધર્મ દુનિયામાં જીવતો જાગતો હોય ત્યાં સુધી માત્ર માનવજાતના બાલઆધાર સાથે બંધાયેલો છે. આ પ્રમાણે નિયમ પ્રવર્તતો હતો; દરેક ને ધર્મનું સ્થાપન કરનાર પુરુષ માટે, જ્યાં સુધી તે ધર્મના માનવિઓ તેમાંથી પસાર એટલે કે દેશ દશા ના અનુભવે અથવા અન્ય ધર્મમાં નાજાય તથા તે ધર્મનું મરણ નાથાય સ્વરૂપ ને કોઈ પ્રકારની મોક્ષ દશાનો અનુભવ સંભવી શકતો નથી. એકાદ ધર્મનું મરણ, તેના ને દુનિયાને પૂરો પાડનાર ગુરુના સર્વ પ્રકારના બંધનમાંથી મોક્ષ થવા સમાન છે. અધિકાર ને ધર્મ સ્થાપે છે તેમાં તેમને યથાર્થ રીતે અવતરીને જીવન જાળવું પડે છે, જ્યાં પ્રકારની પ્રમુક ધર્મ જીવતો જાગતો છે, ઉપદેશ આપે છે, માનવિઓને તેમાંથી પોતાના વિ-આવે ૧. વિસ્તાર મળી આવે છે, ત્યાં સુધી તેના સ્થાપનાર દિવ્ય પુરુષને પોતે દુનિયામાં દક્ષિણે પલા ધર્મને દોરવાને, રક્ષણ કરવાને, મદદ કરવાને રહેવું પડે છે. મહાન્ નિયમ આવા દક્ષિણે કરનાર છે. કોઈ પણ ગુરુ, જ્યાં સુધી તેમની સ્થાપેલી ધર્મની માનવશાક્ષા દુનિયામાં હજુ છે, તેમણે આ છે ત્યાં સુધી આપણી માનવજાતનો ત્યાગ કરી શકશે નહિ. આ પ્રમાણે નિયમ પ્રવર્તે છે.

[ચાલુ.]
એનિ. એસ.ટી.

શ્રાદ્ધતત્વ.

.(મહેલું)

(અનુસન્ધાન મતાંકથી.)

પ્રકરણ ૪ થું.

વૈદિક પ્રમાણ.

મરણ પામેલા જીવોને પાછળ જીવતાં રહેલાં તેઓનાં સ્વજન સુહૃદ્જનો અદ્યપૂર્વક અજ્ઞાન કરવાથી સાહાય્ય આપી શકે છે, અને તેમ કરીને તેઓને ઉત્તમગતિ પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે, તે વિચાર માત્ર હિંદુઓમાં નહિ પરંતુ સનાતન કાળથી પ્રત્યેક ધાર્મિક પ્રજામાં યાદ્યો આવે છે, તે સિદ્ધ કરવાને ઉપર્યુક્ત દશાન્તો જોઈએ તેટલાં બળવાન છે, એમ સ્વીકાર્યો વિના ચાલે તેમ નથી. વેદમાં શ્રાદ્ધ શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવતો નથી, તે સત્ય છે. શ્રાદ્ધ શબ્દનો પ્રથમ પ્રયોગ સૂત્રમયી-ને ઋષિ પ્રણીત મનાય છે, તે ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ શ્રાદ્ધ શબ્દથી ને ક્રિયા કરવામાં આવે છે, તેનું મૂળ તો વેદજ

છે. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી માને છે તેમ વેદમાં માત્ર સંહિતાનો જ સમાવેશ કરવામાં આવે તો તેમાં પણ એટલે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને અથર્વ વેદની સંહિતાઓમાં અત્યેષ્ઠિ ક્રિયા અને પિતૃયજ્ઞનું સવિસ્તર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ઋગ્વેદ સંહિતામાં કહ્યું છે કે—

અગ્નિષ્વાત્તાઃ પિતરણ્ઘ ગચ્છત

સદઃ સદઃ સદત સુગ્રીણતયઃ ॥

અંત્રા હર્વોપિ પ્રયતાનિ વર્હિષ્ય

યા રયિં સર્વ વીરં દધાતન ॥ ૧૦-૧૬-૧૮ ॥

હે અગ્નિષ્વાત પિતૃઓ ! તમે અહિં આવો; હે સારી રીતે પૂજાયેલા ! તમે યોગ્ય યોગ્ય સ્થાને બેસો; અહિં (કુશ) ઉપર મુકેલાં હવિષોને આરોગો; અને અમને પુત્ર પૌત્ર યુક્ત સંપત્તિ આપો.

યમદેવને પિતૃઓનો રાજા કહેલ છે. તે યમને ઉદેશીને તેજ સંહિતામાં કહ્યું છે કે—

યમાય સોમં સન્નુતે યમાય જુહુતા હવિઃ ।

યમં હ યજ્ઞો ગચ્છત્યગ્નિદૂતો ડઅરંકૃતઃ । ૧૦-૧૪-૧૩ ।

યમદેવને માટે સોમનો વિસ્તાર કરો. યમદેવને આદુતિ આપો. કેમકે નાના પ્રકારનાં દ્રવ્યોથી યુક્ત સોમયજ્ઞ અગ્નિદૂત છે; તે યજ્ઞ યમદેવ પ્રાપ્ત બન્ય છે.

અહિયાં યમને અગ્નિનો દૂત કહેલ છે; તેનું રહસ્ય એવું છે કે યજ્ઞદ્વારા અગ્નિમાં હો-
મેલું અન્ન યમદેવ ને પિતૃઓનો રાજા એટલે રક્ષક છે, તેને પોહોએ છે. યમદેવને અન્ન પોહોઅવાથી પિતૃઓ તૃપ્ત થાય છે. અગ્નિષ્વાતાહિ પિતૃઓ પિતૃદેવા કહેવાય છે; તે વિશે હવે પછી વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે. તે પિતૃદેવો અને પિતૃઓના રક્ષક બીજા દેવોને ઉદેશીને યજ્ઞાદિક ક્રિયા કરવામાં આવે છે એટલુંજ નહિ, પણ શુક્લયજુર્વેદની સંહિતામાં મૃતપિતૃઓને ઉદેશીને બલિદાન આપવાનું સ્પષ્ટ રીતિએ કહ્યું છે.

પિતૃભ્યઃ સ્વધાયિભ્યઃ સ્વધા નમઃ ।

પિતાયદેભ્યઃ સ્વધાયિભ્યઃ સ્વધા નમઃ ॥

પ્રપિતામહેભ્યઃ સ્વધાયિભ્યઃ સ્વધા નમઃ ॥

અક્ષન્પિતરો ડમીમદન્ત પિતરો ડ તીતૃવ્યન્ત ।

પિતરઃ પિતરઃ શુન્ધધ્યમ્ ॥ ૧૯-૩૬ ॥

સ્વધાયુક્ત પિતાદિને, સ્વધાયુક્ત પિતામહોદિને અને સ્વધાયુક્ત પ્રપિતા મહોદિને સ્વધાર્ષી અન્ન હો અને નમસ્કાર હો ! બોજન કરેલા પિતૃઓ તૃપ્ત થયા, અર્થાત તૃપ્ત થયા. હે પિતૃઓ ! તમે શુદ્ધ થાઓ !

તેજ સંહિતાના મત્રોના ક્રમ પૂરેક વિનિયોગ સહિત શતપથબ્રાહ્મણની રચના કરવામાં આવી છે. તે શતપથબ્રાહ્મણ ૨ અધ્યાય ૪ બ્રાહ્મણ ૪ માં પિંડ પિતૃયજ્ઞવિશે નીચ પ્રમાણે લખ્યું છે.

યાસિમાસ્યેવ પિતૃભ્યો દદતો યદૈવૈપ ન

પુરસ્તાન્ન પથાદ્ દદોડ્યેભ્યો વધાતિ ॥

एव वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः

स एतां रात्रौ क्षीयवे तस्मिन् क्षीणे ददाति ॥७॥

“ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે પ્રત્યેક માસે જે દિવસે ચંદ્ર પશ્ચિમ અથવા પૂર્વમાં ન દેખાય, ”
 “ તે દિવસે પિતૃઓને અન્ન આપવું. ચંદ્ર, જે સોમરાત્રી કહેવાય છે, તે દેવોનું અન્ન ”
 “ છે. તેથી જે રાત્રીએ તેનો ક્ષય થાય છે, તે દિવસે (અમાવાસ્યાએ) પિતૃઓને ”
 “ અન્ન આપવું. ” દિવસના કયા ભાગમાં પિતૃઓને અન્ન આપવું, તે વિષે કહ્યું છે કે—

सवा अघराद्धे ददाति । पूवाद्धो वै देवानां

मध्यादिनो मनुष्याणामघराहः पितॄणाम् ॥ ८ ॥

“ અપારાપદ એટલે દિવસના ત્રીજા ભાગમાં આ ક્રિયા કરવી, કેમ કે દિવસનો ”
 “ પ્રથમ ભાગ દેવોનો, મધ્ય ભાગ મનુષ્યોનો અને ત્રીજો ભાગ પિતૃઓનો છે. ” અન્ન દાન (પિંડ દાન) શી રીતે કરવું, તે વિષે વિશેષ કહે છે કે—

तानि दक्षिणोपस्तृणाति । तत्र ददाति स वा ददातीव ॥

वै देवेभ्यो जुहुत्पुद्गरंति मनुष्येभ्यो ऽथैवं पितॄणाम् ॥

तस्मादिति ददाति ॥ ૧૮ ॥

तिर इव पितरो मनुष्येभ्यस्तिर इवैतद्भवति ॥ ૨૧ ॥

તે રેખા ઉપર દક્ષિણ દિશા તરફ કુસના અમ્બ ભાગ રહે તેવી રીતિએ કુસો પાયરવા, પછી જેમ કોઈને પ્રસન્ન અન્ન આપીએ તે પ્રમાણે યજ્ઞમાને તે કુસો ઉપર પિંડો મુકવા. કુસો ઉપર પિંડો મુકવાનું કારણ એ છે કે—દેવોને માટે અમ્બિમાં આહુતિ અપાય છે, મનુષ્યોને પ્રસન્ન અપાય છે અને પિતૃઓને કુસા ઉપર અપાય છે. માટે કુસા ઉપર પિંડ દાન કરવું ૧૮.

પિતૃઓ મનુષ્યોથી અદૃશ્ય હોય છે, અને તેઓ ભોજન પણ અદૃશ્ય કરે છે. ૨૧ એ પ્રમાણે દેવ મનુષ્ય અને પિતૃઓને અન્ન દાન આપવાના કાળે જુદા જુદા કહેલા છે; પિતૃઓને અન્ન દાન કરાવવું કારણ એવું દર્શાવ્યું છે કે—ક્ષીણ ચરેલા ચંદ્રથી જ્યારે તેઓનું પોષણ થતું નથી, ત્યારે તેઓને કહેલીને અન્ન દાન આપવું આવશ્યક છે. વળી દેવ, મનુષ્ય અને નિતુને અન્ન દાન આપવાની રીતિઓ; પણ ભિન્ન ભિન્ન કહેલી છે. છેવટે ૨૫૪ કહ્યું છે કે—પિતૃઓ મનુષ્યોથી અદૃશ્ય રહે છે. આ ઉપરથી પિતૃ યજ્ઞનો અર્થ પોતાના જીવતા તરીકેને સંતોષવા, એવો શી રીતે કરવો, તે સહજ પણ જોને વિચાર ચક્રિય હોય તેમાંથી સમજી શકાય તેમ નથી. દેવો સ્વાદાના અને પિતૃઓ સ્વંદાના ઉચ્ચારથી તૃપ્ત થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ મૃતક જીવને પિતૃ લોક અથવા સ્વર્ગમાં લઈ જનાર અમ્બિ છે; અને સાંથી શ્રાદ્ધન ગૃહણ કરવાને અમ્બિદ્વારાએ તેઓ મનુષ્ય મોક્ષમાં આવે છે.

मातलीकव्यैः यपो अङ्गिरोभि

वृहस्पंतिं क्रैकमिर्वावृधानः ॥

यांश्च देवां वा वृष्ट्यै च देवान्

स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति ॥ ૧૦-૧૪-૩ ॥

૫૮૮ કવ્ય પિતૃઓ સાથે, યમ અંગિરાઓ સાથે, અને વૃહસ્પતિ

આ પુસ્તકોનું વી. પી. કમીશન તથા દયાનંદ મંચાલનારને શીર છે.
રા. રા. મ. ન. દ્વિવેદીકૃત પુતકો.

બાળ વિલાસ.

(આવૃત્તિ બીજી)

આ પુસ્તક પદ્ય મે. હાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે
મંજૂર કર્યું છે.

કિ. રૂ. ૧-૦-૦

કાન્ટા.

(નાટક)

આવૃત્તિ બીજી.

તૈયાર છે. કિ. ૦-૮-૦

ઉત્તરરામ ચરિત્ર.

આવૃત્તિ બીજી.

કિમત રૂ. ૧-૮-૦

ચારિત્ર.

(આવૃત્તિ બીજી)

કિમત રૂ. ૧-૦-૦

મે. હાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે
પસંદ કરેલું છે.

આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓશીસ—નડીયાદ. અથજ
એન. એમ ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાદેવી રોડ, મુગધધી મળી શકશે.

એક આનાની દીકરી મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીરક સુદર્શનઓશીસ નડીયાદથી
મોકલવામાં આવશે.

ગુજરાત.

રાજકીય, સામાજિક તથા ધાર્મિક વિષયો ઉપર મર્યાદાબદ્ધ અને સામા-
ન્ય સમાચાર આપતું માસમાં ત્રિકાલિક દર્શન હેતુ પત્ર આ પત્ર માટે ભણીતા વિદ્વાનોના
હતમ પ્રતિના અભિપ્રાયો મળેલા છે. જવાબ ૩.૨-૨-૦ પોસ્ટેજ સહીત રમાનિક ૧-૮-૦

નડીયાદ

કુલચંદ બાપુજી શાહ.

ગુજરાત ઓશીસ

એડીટર ગુજરાત.

લવાજમ.

લવાજમ અગાઉથી લેવાનો અમારો રિવાજ છે એનું અમારા સુઘ - માદરને સ્મરણ હશેજ.

વ્યવસ્થાપક.

સુચના.

અમદાવાદમાં પ્લેગને લીધે પ્રેસમાં માથુપોની તાણુ હોવાથી આ અંક જરા મોડો બહાર પડ્યો છે. હવે અંક જલદી બહાર પડશે તથા પછીથી નિયમિત પ્રતિમ સે નિકળશે. વ્યવસ્થાપક.

શ્રી વાત્તિ પ્રભાકર.

બંધાઈને તૈયાર છે.

કીંમત રૂ. ૩) તથા

માહાત્મા શ્રી નિશ્વલદાસજી પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનનું ગુજરાતી ભાષાંતર કર્તા રા. રા મણિલાલ નંભુભાઈ દિવેદી,
સુદર્શન ઓફીસ--નડીઆદ

રાજ રજવાડામાં વખણાતી દવાઓ

રાજ રજવાડામાં લખીતા તથા કટલાક રાજવંશીઓના ખાસ વૈદક સલાહકાર ડાક્ટર દાલોદાસે સરકારમાં મેડીકલ ઓફીસરના હોદ્દા પર નોકરી બાબતી કૃતમ સરદારીકૃત મળવલ છે.

બાદશાહી યાકુતી

અનંગ વિલાસ

ગમે તે કારણથી શુભાવેલી તકાત પાછી લાવે છે, પુરપાતન કાપમ રાખે છે. સંસાર સુખભોગવવા માટે જ્યાંમાં જ્યાં દવા જોઈએ તો અનંગ વિલાસ યાકુતિ છે, રાજ રજવાડામાં તથા શ્રીમંત લોકોમાં આ દવા ખુબ વખણાય છે. વીર્ય દોષના તમામ બ્યાધી મટાડી ખર પુરપાતન આપે છે. ખરી મરણી આપનાર અને નખણા માણુમને પણ જીવંતી નની માફક જોરાવર બનાવનાર આ દવાનો લાભ લેવા અમારી ખાસ જાણમણુ છે, શુભા વંશી તાકાતને પાછી લાવી જીવંતાનીને ટકાવી રાખવી એ તો આ દવાનો ખાસ ગુણ છે આ દવા વાપરવામાં કાંઈપણ જાતની પરેશની નરર નથી. ૪૦ ગોળીની ઢબી એકના રૂ. ૬૫

બાનુઓના લાલની વાત.

પ્રદર ધુપણી, રુદ્રોષ, દરદાન સખધી બ્યાધી અને ધાતુ વિધરના સોઓના દરેક રોગ મટાડી અબલો જીવન નામની દવા ગરમાણ સુધારે છે ૬૪ ગોળીની ઢબી એકના રૂ. ૫૦

ગરમીનો દુરમન

રક્ત સુધારક નામની વનરપત્રીની ગોળીઓ ગરમીને લીધે બગડી ગયલ લોહી સુધારવા માટે અમૂન સમાન દવા છે, આ દવાના રોપનથી (Syphilis ઉપદંશ) ગરમીનું ખર-ખ દરદ ફરીથી થવાથી ધારતી રહેતી નથી ૬૪ ગોળીની ઢબી એકના રૂ. ૫૫ આ બે. ગરમીના જખમને તરતજવનાર ખસમની રૂબીનાઓઆના તમામ દવાઓનું પોસ્ટ ખર્ચ જુદું મફત દાલોદાસ મોતીરામ રાજકોટ—કાઠીવાવાડ.

આધારદ્રશ્ય.

એક અનોદ્ભાગે પ્રવાસી.
મહાનિષ્ઠ મણિલાલ નજીબાદ.
દ્વિવેદી

સુદર્શન.

જોખ. એ. એલ. એલ.
પ્રથમ પ્રકાશન ૨૬.૧૨.૧૯૦૬
મુંબઈ.

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર.)

“સત્ય પરં ધીમહિ” —ભાગવતમ્

તન્ત્રી—માધવલાલ નજીબાદ દ્વિવેદી

[પુસ્તક ૨૩, અંક ૬.]

(માસિક)

[માર્ચ, ૧૯૦૮.]

ૐ શ્રો.

મારી મૈયા ભરતભૂમિમાં મને શ્રદ્ધા છે.

(મહેલ)

શ્લોક.

નમુ પ્રીતે નમુ પ્રીતે, ભરતભૂમિ માતને,
પ્રેમ રોપ્યું નયે સ્ત્રીની, માણસ નગ સત્ય જે
મદાકાંતા.

એકાદી છે અવનિતલમા નેહની ઘાન ગાથા,
નિર્લેધા છે અખિલપણુમા નેહની ધર્મ માળ,
સુવધા છે ઘટ ઘટ પ્રતિ નેહની કર્મધારા,
તે હુ મૈયા ભરતભૂમિમા છે મને આત્મશ્રદ્ધા. ૧
વદતી ને અમર ગણુથી કોટિસંતાન માતા,
પૂજતી ને પરમ પ્રણયે હર સુરુલગામા,
સેવાતી ને નિજ તનયના બકિતભાવે સદાના,
તે હુ મૈયા ભરતભૂમિમા છે મને આત્મશ્રદ્ધા. ૨

- જેને રક્ષી ગિરિવર રહ્યા રેલકોટિ ભરેલા,
 જેને રક્ષી ગિરિવર ઉભા ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ મોટા;
 જેને રક્ષી ગિરિવર સૂતા પૂજ્યમાં પૂજ્ય રૂડા,
 તે હું મૈયા ભરતભૂમિમાં છે મને આત્મશ્રદ્ધા. ૩
- જેને વોટી અમિત સુખદા સાગરે ગ્રેમ ગાતાં,
 જેને વોટી નિજબપથ દે સાગરે મિત્ર યાતાં;
 જેને વોટી બલપ્રદ કરે સાગરે ચૂર્મી લેતાં,
 તે હું મૈયા ભરતભૂમિમાં છે મને આત્મશ્રદ્ધા. ૪
- સૌ સૌન્દર્યો સચિર છવિથી ખેલતાં ખેલ જેમાં,
 સદિ દેવી નિજર્યો નિજનાં આપતી અંગ જેમાં;
 આનંદાબ્ધિ નદી સરવને ગર્જતો સર્વથા ભ્યાં,
 તે હું મૈયા ભરતભૂમિમાં છે મને આત્મશ્રદ્ધા. ૫
- જેના પંચીકરણ કણ સૌ પૂજ્ય બાવે ભરેલા,
 જેના પંચીકરણ કણ સૌ નિર્મળો બાવ દેતા;
 જેના પંચીકરણ કણ સૌ આત્મવિકાસ કરતાં,
 તે હું મૈયા ભરતભૂમિમાં છે મને આત્મશ્રદ્ધા. ૬
- જેના રૂડા સદ્ગત સૂતું પિંડથી પિંડ હું આ,
 જેના રૂડા સદ્ગત સૂતું અસ્થિથી અસ્થિ હું આ,
 જેના રૂડા સદ્ગત સૂતું માંસથી માંસ હું આ,
 જન્મ્યાં તે મા ભરતભૂમિમાં છે મને આત્મશ્રદ્ધા. ૭
- જેના રૂડા સદ્ગત સૂતું ભરમના સર્વ ગોટા,
 મ્હાભૂતોમાં બળી ગળી બની પ્રાણુના પ્રાણુ કોટા;
 હું મ્હાભૂતે અનંજળ અને રક્ત રૂપે રહેલા,
 તે હું મૈયા ભરતભૂમિમાં છે મને આત્મશ્રદ્ધા. ૮
- જે મૈયાનાં તનય ચિત્તજાં નિત્ય ધર્મે ભરેલાં,
 જે મૈયાનાં સુત ગૃહબધે સત્ય સુખો વસેલાં;
 જે મૈયાનાં પૂજનીય જ્ઞાતો સત્વ ગુણે સુદાતાં,
 તે હું મૈયા ભરતભૂમિમાં છે મને આત્મશ્રદ્ધા. ૯
- જેનાં બાલો મુદ્દા હૃદયનાં ગ્રેમ પુષ્પે ભરેલાં,
 જેનાં બાલો અતિથિ જતમાં નિજના પ્રાણુ દેતાં;
 જેનાં બાલો સદય ચિત્તથી સત્વ આધાર લેતાં,
 તે હું મૈયા ભરતભૂમિમાં છે મને આત્મશ્રદ્ધા. ૧૦

મારી રૂપી અમુલ્ય હૌરલા વેરતાં સર્વ વેળા,
તે હું મૈયા ભરતભૂમિમાં છે મને આત્મશ્રદ્ધા. ૧૧

જેની બાળા બચપણ યકી સોહતી શીલતામાં,
જેની બાળા પતિવશ સદા નિરહતા પૂજમાં;
જેની બાળા શુચિ ઉર ભરી વંદ્ય સુપ્રેમ શાતા,
તે હું મૈયા ભરતભૂમિમાં છે મને આત્મશ્રદ્ધા. ૧૨

માડી જાયાં સકળ મુજનાં આર્થભૂ સુત સુતા,
વૃદ્ધાસ્થે અખિલ જગ છે ઉભલાં પ્રેમ ભીનાં;
હવે શોકે હૃદય હૃદયે કાર્યને બાવનામાં,
ભૂમિ ભક્તિ પ્રણુવભજને રેકતાં આત્મશ્રદ્ધા. ૧૩

જેમા નિત્યે સકળ સમયે સર્વ જાતીય રાજાં,
રોહાકુરે સતત વધતા સપને ચિત્ત મ્હાતાં;
બ્રાતતાના પરમભજને સત્ય વ્રતે મુહાતાં,
તે હું મૈયા ભરતભૂમિમાં છે મને આત્મશ્રદ્ધા. ૧૪

મારી મૈયા ભરતભૂમિમાં સર્વ વણું વસેલાં,
મારી મૈયા ભરતભૂમિમાં સર્વ ધર્મે બળેલાં;
ઉરે શુચી રમત રમતાં બિભલાં સર્વ મારાં,
બાકુડાના પરમ પ્રણયે છે મને આત્મશ્રદ્ધા. ૧૫

કુકુળાદિ સગપણ યકી શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ મારા,
જીવ્યાથી એ અધિક વધતા આર્યજાતીય મારા,
બધે જેમાં સગપણ જડયું દિવ્ય આત્મદ દાતા,
તે હું મૈયા ભરતભૂમિમાં છે મને આત્મશ્રદ્ધા. ૧૬

મારી મૈયા ભરતભૂમિની કૃષ્ણી જન્મ લેતા,
મારી મૈયા ભરતભૂમિના લાસમા ઉછરેલાં;
મારી મૈયા ભરતભૂમિના પૂજ્ય સુવંદ્ય ત્રાતા,
વીરો સંતો અમર ગણમાં છે મને આત્મશ્રદ્ધા. ૧૭

જેના રૂડા સયમ પણના ધર્મ વીર્યાદિ તેજે,
જેના રૂડા પુરુષપણના દક્ષતા દાન ઓજે;
કીર્તિદેશો અમર તપતા દિવ્ય લેખે લખાયા,
તે હું મૈયા ભરતભૂમિમાં છે મને આત્મશ્રદ્ધા. ૧૮

હું ઘૌ જૂતા કનકદગશા દીપતા ભૂતકાળે,
હું ઘૌ જૂતા ચક્રચક્ર યદા નિત્યના બાધિ બાસે;
આત્મા દાળી નમન કરતાં સત્ય શાંતિ સુધાનાં,
બહેણે વચ્ચે સતત વધતી છે મને આત્મશ્રદ્ધા. ૧૯

જ્યાં હું પ્રાર્થા દિન ઉગમતે ધર્મ ધ્યાને રસાતા,
જ્યાં હું પ્રાર્થા દિવસ વચલે અર્થ કાર્ય સધાતા,
જ્યાં હું પ્રાર્થા દિવસ વિતાવું શાંત તરફ સુહાતા,
તે હું મૈયા ભરતભૂમિમાં છે મને આત્મશ્રદ્ધા. ૨૦

હું મૈયાની રતિરસ ભરી વાડો વર્ણાશ્રમોની,
શીળા છાંયે નિજ હૃદયમાં ચાંપીને હું દેખ;
સ્નેહાકુલી દિવ્ય પ્રણયદા આપ્યથી નિત્ય હુંમાં,
શુભારીધે ઉર ઉમળકે છેલતી ભક્તિ શ્રદ્ધા. ૨૧

મારી મૈયા ભરતભૂમિની ભક્તિ હું ધર્મ કંથા,
મારી મૈયા ભરતભૂમિની ભક્તિ હું યોગમુદ્રા;
મારી મૈયા ભરતભૂમિની ભક્તિ હું મોક્ષદીપા,
માની નિત્યે જીવન સરતું આપીએ આત્મશ્રદ્ધા. ૨૨

મારી મૈયા ભરતભૂમિનાં મુખ હું મુખ જાણી,
મારી મૈયા ભરતભૂમિનાં દુઃખ હું દુઃખ માની;
કોરાયું છે મુજ હૃદયના મુખ્ય ભાગે સદા આ,
મૈયા માટે જીવવું મરવું એજ હું આત્મશ્રદ્ધા. ૨૩

એ શ્રદ્ધામાં નિતનિત રમી આર્યભૂમાં હું મારા,
જીવ્યા રૂપે તનમન તણું કાર્યને ચૂકવામાં,
જીવું કે હા! પણ પછી મરું તોય આ પ્રાણ મારા,
માડી ચલું રમણ કરજો એજ હું અંત વાચા! ૨૪

ધનજી વાંચજા મુજ હૃદયની સર્વમાં આર્યભૂતા,
સુખો માટે સતત વહજો યત્ન કૃત્યો રસાળાં;
એ આશા હું ધરા શરણમાં રચતાં ઉર રાખી,
માણુ' થાઓ જીગ જીગ રૂંડી માત હું આર્યભૂમિ !! ૨૫

સ્લોક.

ત્રેમ પૂરે ઉડા ધ્યાને; હૃદય દાળી હોંશથી;
યુગે યુગે આર્યભૂતું, યજન માણું ઉરથી. !

કહાન ચક્ર ગાંધી.

ત્રણ.

પરિણામ અને વિવર્ત.

(મળેલું.)

તત્ત્વગાનની ભૂમિકામાં હવે, જમત, ધ્રુવર અને જ્ઞાન એ વિષયપરતે અનેકવિધ વાદો છે. પડત, કવી, યોગી અને બ્રહ્મ જ્ઞાને તેઓના સ્વરૂપ સંબંધે વિવિધ વિચારો દર્શાવે છે. તેઓના સ્વરૂપ રૂપ હૃદયિનું મનુષ્યભાતી કાલિક અને રાજસી બુદ્ધિરૂપી દેવ અને જ્ઞાનવૈધી મન્યત કરવામાં આવેલ છે. અને તેમાંથી અનેક રત્ન રૂપ સુંદર વિચારો નીકળ્યા છે. મનુષ્યભાતી હૃદય રૂપ સુંદર વાદિકામાં અનેકવિધ નાના પ્રકારના મહોદર દેવી સંપત્ત ભાવ રૂપ તરુવરો શોભી રહ્યાં છે. તેને આ વિચારો રૂપી જળ સિંચનથી પોષણ મળે છે. અને તેથી એ વાદિકા નીચેતર લીલી અને શીતળ રહે છે. જ્ઞાન, યોગ અને બ્રહ્મ એ વાદિકાનાં સુંદર તરુવરો છે.

પ્રોપ વાચક આપણને હાલ જ્ઞાનજ્ઞાની આવસ્થાકતા છે. મારે તેના બધી આપણે દર્શિ દેખીએ.

અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત એ સર્વ સિદ્ધાન્તોમાંનું અતિમ સિદ્ધાન્ત છે. એની પર કંઈ પણ છે નહિ અને હોઈ શકે પણ નહિ. મનુષ્ય બુદ્ધિની હૃદયની સીમા પણ આંદી આવી અટકે છે; એના પાછળ આગળ વધવાનો માર્ગ નથી. હેલામાં હેલો અવબોધ પણ એનોજ છે નેટલો એ હૃદય પ્રતિભો છે તેટલોજ તે દુર્ઘટ અને દુર્ગમ છે; બુદ્ધિમાં હૃદયનું અતી કંઈ છે અને સાધારણ બુદ્ધિથી તે સમજાયજ નહિ.

વેદાન્ત પ્રચલીત અદ્વૈત માર્ગો પણ ત્રીવિધ છે; કેવલા દૈત, શુદ્ધા દૈત અને વિશિષ્ટા દૈત. કેવલા દૈત શંકર પ્રબોધિત છે. અને અન્ય હ્રમય રામાનુજ અને વલ્લભોક્ત છે. શુદ્ધા દૈત અને વિશિષ્ટા દૈતમાં દૈતતાની અંધ રહી જાય છે; અને વાચ્યારથી તેઓ જ્ઞાનનો પરિણામ યાચ છે એમ માને છે. કેવલાદૈત જ્ઞાનનો પરિણામ નહિ માનતાં વિવર્ત માને છે અને પરિણામ મામાનો માને છે.

હવે જ્ઞાન અને માયા શી વસ્તુ છે ? અને તેઓનો પરિણામ, અને વિવર્ત કંઈ રીતે યાચ છે તે જોઈએ. જ્ઞાન—એતન—ગૃહસ્થાત્મક, અવિદ્યારી, નિસ, વિશુ અને અખંડ છે. માયા એથી વિરોધ ધર્મ વાળા છે. માયા ને છે તે જ્ઞાનથી અતિરીકત કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી કિંતુ જેમ આપણા મનનું તેમાં હૃદયવતી પ્રત્યક્ષોત્તુ સામર્થ્ય રૂપ સ્વભાવ છે તેમ જ્ઞાનની એ, જગત સર્જન રૂપ શક્તિ છે; કારણ કે જો માયા એટલે જડ પદાર્થ ને સ્વતંત્ર રૂપે હોય તો તેમાં પરિણામ સંબંધી શકતો નથી. પરિણામ એટલે શું ?

વસ્તુનું વિકારીત્વ, એક રૂપ સજી અન્ય રૂપે થયું તે. જ્યારે કોઇ પણ વસ્તુને અન્ય રૂપે થયું હોય કિંબહુના તેમાં વિકાર થવાનું હોય ત્યારે તેમાં પહેલાં ગતિનો સંભાર થાય છે. ગતિ વિના વિકાર સંભવે નહિ. જડ પદાર્થમાં ગતિ કરવાનું સામર્થ્ય નથી. ગતિ કાર્ય રૂપે જડ છે કિંતુ તે કારણ રૂપે એટલે તેનો પ્રભાવ ચેતનમાંથી છે. તેને ગતિ અર્પનાર તેનો પ્રેરક એ જડ હોઇ શકે નહિ. પ્રેરકપણું એ ચેતનતામાં સંભવે છે. ચેતન એ જાણ છે; જાણ આત્મ કામ અને નિઃસ્પૃહિ છે. એટલે તે જડ. પદાર્થને શા અર્થે ગતિ અર્પે ? કોઇને ગતિ— પ્રવૃત્તિ—શીળ કરવું એ માત્ર આપણને કોઇ પણ પ્રકારની અપેક્ષા હોય તોજ કરીએ. પ્રવૃત્તિ—ગતિ—માત્રનું કંઈને કંઈ પણ હેતુ હોય છે. હેતુ વગરની પ્રવૃત્તિ સંભવી શકતી નથી અને હેતુ એટલે કોઇ પણ પ્રકારની પ્રાપ્તિ રૂપ ઇચ્છા તો તે ઇચ્છા માત્ર સ્પૃહિ જોડાને હોય પણ નિસ્પૃહિ છે તેમાં કંઈ પણ ઇચ્છા જેવું સંભવી શકતું નથી. તો તેવો ચેતન પુરુષ જડને શા હેતુ અર્થે પ્રવૃત્તિ—ગતિ—શીલ કરે ? જો ચેતન રૂપ પુરુષ— જાણ—માં ઇચ્છા રૂપ ધર્મનો સ્વીકાર કરીએ તો જાણની નિષ્કામતાને તેમજ તેમની આત્મકામતાને બાધ આવે છે; કે જે શાસ્ત્ર વિચારથી ઇષ્ટ નથી તેમ શુક્તિ અને અનુભવ પણ તેનો સ્વીકાર કરી શકતો નથી તો આપી એ સિદ્ધ થાય છે કે જડ પદાર્થ કેવળ જાણની સહામી બાળ્યુ આવી ઉભો રહે એવો કોઇ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી; પણ પૂર્વ જાણાવી ગયા તેમ જાણની કોઇ અનિર્વચનીય લખ સ્વરૂપ—જમદાકાર—થવા માટેની શક્તિ છે. એ સિવાય પ્રકૃતિ—જડ—સ્વરૂપની અસ્વતંત્રતા માટેની અન્ય વિચાર શેણી પણ છે; તે એજ કે જાણ એ ત્રીષા પરિણેદથી રહિત, અખંડ અને વિશુ છે. જાણનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે સ્વીકારતાં તેમાં અન્ય કોઇ પણ પ્રકારના પદાર્થનું કિંચિન્માત્ર અસ્તિત્વ એ જાણની ઉક્ત સ્વરૂપતાનું પ્રતિરોધક હોવાથી સંભવી શકતું નથી. અને જેનું સ્વરૂપ શાસ્ત્ર, પડિત અને અનુભવથી સિદ્ધત મનાયું છે તેને અન્ય રૂપે માનવું એ માત્ર શુદ્ધિની વિગ્રમતાજ છે.

પ્રકૃતિ સ્વરૂપના આટલે સુધીના વિચારથી આપણને તે જાણામિત્ર માયા રૂપે જગોચર થાય છે. શંકરાક્રાન્ત જે કેવલાદૈત છે તે આ જાણની જગત્ સર્જન રૂપ શક્તિને માયા નામ આપી જગદ્ રૂપ કાર્યને માયાનો પરિણામ માને છે. આટલે સુધીની અદૈતતા ત્રણે આચાર્યોની અમિત છે. જે મિત્રતા છે તે આગળ ચાલતાં થાય છે. એક કહે છે કે એ પરિણામ બસે જાણની માયાથી થાય છે. પણ એનો પ્રાદુર્ભાવ જાણમાંથી છે અને પર્યવસિત પણ જાણમાંજ યશે. એટલે એ પરિણામ સસ છે. જાણની આ શક્તિ જેને આપણે માયા રૂપે ગણીએ છીએ તે દિવિધ છે એક સર્જન રૂપ અને લય રૂપ—આવિર્ભાવ અને તીરિભાવ વાળી છે સર્જન કાળે જગદ્ રૂપે થાય છે અને લય કાળે કેવલ જાણ રૂપે રહે છે. આના અનુરૂપ દૈત્યન્ત માટે જાણવાની અપેક્ષા હોય તો આપણા હૃદયની જાણદાદિ સ્થિતિઓને વીલોકવી. જાણની આરિર્ભાવાત્મક અને તીરિ ધાનાત્મક સ્થિતિ અનાયન્ત છે અને તે સત્સાત્મિક છે.

દવે શંકરાક્રાન્ત અનુવાદ આ પ્રમાણે છે. જાણની માયા શક્તિથી જે જગદ્વ્યપતિ થાય

છે, તે કંઈ અજ્ઞાનો માયાશક્તિવડે પરિણામ થતો નથી. એ તો કેવળ જુદાના આ
 શોધ—તકીદિ નિવરણુચ્ચે માત્ર ક્ષાલનિક વાતોલાપ છે. કિંમદુના સસ માર્ગે પ્રતિ દોરવી
 લઈ જવાના પ્રાયશિક્ષ માર્ગો છે. મનુજ જુદિ પરિણામવાદના અંતિમ માર્ગે પાસે આવી
 પહોંચે ત્યાં તેને વિવર્તના ગંખા ઝાંખા દર્શન યાચ છે. અને જેમ જેમ વિવર્ત માર્ગે આ
 મળને આગળ આસતો નવ્ય તેમ તેમ તેને અધિકૃત તેજસ્વી દર્શન યાચ છે.

પૂર્વે દર્શોઆનુસાર પરિણામ પામવું એટલે એક રુપ સજી અન્ય રુપે થવું એ
 એમી વ્યાખ્યા છે. એક-રુપ સજી અન્ય રુપે થવામાં ગતિની અપેક્ષા છે. અને ગતિને તો
 અવકાશની અને તેના પ્રેરકની અપેક્ષા છે. કુઅવકાશ અને પ્રેરક દુવગર ગતિની સ્થિતિ
 જની શકે એમ નથી.

હવે વિચાર દૃષ્ટિથી જોઈએ તો ત્યાં એક રસ અખણ્ડ, સર્વવ્યાપક, નિષ્કામ અને
 આત્મ કામ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે તો તેમાં આપણે અવકાશ અને પ્રેરકપણું લાવીશું ક્યાંથી ?
 જો તે આપણે લાવી શકીશું નહિ તો પછી પરિણામ અસંભવનીય છે. જો પ્રેરકતાનો
 અને અવકાશનો સ્વીકાર કરીએ તો જ્ઞાનની સ્વરૂપતાને બાધ આવે છે કે ને અનિષ્ટ છે.

આમ વિચાર દૃષ્ટિથી વિશેષતાં પરિણામ પછી જ્ઞાનો કહો કે માયાનો કહો એ
 સર્વથા અસિદ્ધ છે. વસ્તુ ગતિ તો વિવર્ત છે. અને તેના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં આપણને
 તેમાં કંઈ સસતાના દર્શન યાચ છે. વિવર્ત કાનું ? જ્ઞાનનું. શા અર્થે ? આ જગદ્ રુપ
 માયાના જે ત્રિચિત્ર દર્શન યાચ છે તદર્થે જો એ જગદ્ રુપ ચિત્રના દર્શન ન થતાં હોય
 તો તો તેની અપેક્ષા નથી પણ બ્યારે તેના પ્રતિભાસ યાચ છે સારે તેની આવશ્યકતા
 રહે છે. જે વસ્તુ પોતાના સ્વરૂપનો લાગ-કર્યા, વિના-અન્ય સ્વરૂપે જણાય તે સ્વરૂપ તે
 વસ્તુનો વિવર્ત કહેવાય, જેમકે શુક્તિમાં રજતાભાસ; રજતાભાસ જે છે તે શુક્તિનો
 વિવર્ત સ્વરૂપદ્રવ્યો. આંહી શુક્તિ પોતાના સ્વરૂપનો લાગ કર્યા વીણુ અન્ય સ્વરૂપે રજત
 રૂપે દર્શાય છે તેમ જ્ઞાન સ્વરૂપનો અન્ય રુપ થવા વીણુ તેની માયા શક્તિના યોગે જગદ્
 રૂપે દર્શાય છે. એ જગદ્ સ્વરૂપ જ્ઞાનો વિવર્ત રૂપે થયો. વિવર્તમાં ગતિ અને અવકાશની
 અપેક્ષા નથી. અને તેથી જ્ઞાન સ્વરૂપ કે જે નિષ્કામતા રુપ અને વ્યાપક છે તેને
 બાધકતા આવતી નથી.

વિવર્તનો પ્રભવ સ્થાન અજ્ઞાન છે અને તેથી વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં એ માયાને અવિદ્યા
 રૂપે કથન કરવામાં આવેલ છે. માયા, અવિદ્યા, અજ્ઞાન, પ્રકૃતિ અને જડ એ સર્વે પંચાય
 રુપ જાહેર છે. એક-અર્થ રુપ બાવને કથવા-વાળા છે. ગુણોને લઈ તેનો અનેક રૂપે
 નામ દર્શાવામાં આવેલ છે. હવે પ્રશ્ન એ યાચ છે કે અજ્ઞાનને લઈ જ્ઞાન જગદ્ રૂપે
 દર્શાય છે. એમાં અજ્ઞાન આબુ ક્યાંથી ? જો કહો કે જ્ઞાનમાંથી તો જ્ઞાન કે જે જ્ઞાન
 સ્વરૂપ છે તેમાં નળા આ અજ્ઞાન ક્યાંથી ? આનો પરિહાર એજ છે કે જે વસ્તુનું
 સ્વરૂપ હોય તે નીચેતર તેજ રૂપે રહે છે. એમાં કંઈ અન્યથાભાવ યથ શકતો નથી.

જે વસ્તુ જ્ઞાન સ્વરૂપે છે. તે અજ્ઞાન રૂપે યાચજ નહિ તેમ જ અજ્ઞાન રૂપે છે. તે જ્ઞાન રૂપે યથ શકે નહિ. એક વસ્તુ જ સ્વરૂપે હોય નહિ. હવે જ્ઞાન રૂપે છે તે કંઈ અજ્ઞાન રૂપે યાચજ નહિ. વળી એનો સ્વરૂપ વ્યાપક છે એટલે સ્વતંત્ર અજ્ઞાન કોઈ ખુલ્લે પડી રહે એ પણ અસંભવીય છે. જો આપણે એમ લઈએ કે જ્ઞાન સ્વરૂપ અજ્ઞાન અને વ્યાપક છે. તો તે અને એમ નથી કારણ કે આપણને જે જ્ઞાન યાચ છે તે આ અજ્ઞાનનું વીરોધી છે. જો જ્ઞાન અજ્ઞાન સ્વરૂપે હોય તો જ્ઞાન અનેજ નહિ, અને અન્ય વસ્તુને જ્ઞાન સ્વરૂપે સ્વીકારી પણ વ્યાપક અજ્ઞાનમાં જ્ઞાન માટે અવશ્ય-અધિષ્ઠાન-અર્થથી લાવીશું ? પરંતુ તે તો આપણા જ્ઞાનાનુભવથી સિદ્ધ યથ શક્યું નથી. વળી કોઈ એમ કહે કે જેમ આપણને જ્ઞાનાનુભવ યાચ છે તેમ અજ્ઞાનનું પણ યાચ છે. તું સક્ષમ વિચાર કરીશું તો જણાશે જે એમાં અજ્ઞાનનું અનુભવ યાચ છે. એમાં અનુભવિતા પોતે જ્ઞાન રૂપે રહે છે. અજ્ઞાનનું પણ જ્ઞાન વાળાને અનુભવ યાચ છે. આમ જ્ઞાન સ્વરૂપતાની અસિદ્ધિ યથ શકતી નથી. જો જ્ઞાન સ્વરૂપતાની સિદ્ધિ યથ તો અજ્ઞાન એનો જે વીરોધી છે તે હોવું એ અસંભવીત છે. વળી કોઈ પ્રશ્ન કરે કે અજ્ઞાનનું આપણને અનુભવ યાચ છે તેમ જ્ઞાનનું પણ યાચ છે માટે જ્ઞાન અજ્ઞાન ઉભય વસ્તુ છે આ પ્રશ્નને પરિહાર આ પ્રમાણે છે. એકજ વસ્તુ જ્ઞાનાજ્ઞાન સ્વરૂપે નજ બની શકે, કારણ પરસ્પર વિરોધી ધર્મો એકજ અધિષ્ઠાનમાં રહી શકે નહિ. જ્યારે આ પ્રમાણે ન બની શકે તો અન્ય માર્ગ એ છે કે એક અધિષ્ઠાન રૂપ અનંત આકાશમાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન રહ્યા રહ્યા ઉભય છે. એમ સ્વીકારીએ. પણ આમાન્યતામાં તો એટલી બધી ત્રિરુદ્ધતા છે કે એક ક્ષણ ભર પણ સિદ્ધાન્ત રૂપે ટકી શકે નહિ. કારણ જેટલી જેટલી વસ્તુ પરિચ્છેદ વાળી છે તે મિથ્યા છે; ઉત્પત્તિ અને વિનાશ વાળી છે. તર્ર છે તે પરિચ્છેદથી પાર છે; તેનાથી રહિત છે. સર્વ પરિચ્છેદ વાળી વસ્તુનું પર્યવસાન અપરિચ્છેદ એવા જ્ઞાન અદૈત તર્રમાં છે. શ્રુતિ, સુક્તિ અને અનુભવ વડે પ્રાચીન રૂપો મુનીઓથી અવગાહન થયેલું સર્વ વ્યાપક જ્ઞાનનિષિ. સ્વરૂપ જે જ્ઞાનનું છે તેને મિથ્યા ઠરાવવું એ સર્વથા બુદ્ધિ વિભ્રમ. કહેવાશે. બુદ્ધિના આરોહ માટે શ્રુસંતુલન તર્ક બલે હો પણ જ્યાં બુદ્ધિનો અપસાપ યથ જય અનુભવનો વિનાશ યથ જય એવા કુતર્કો અમાન્ય છે.

ઉપરના સર્વ વિચારોથી સિદ્ધ થાય છે કે અજ્ઞાન માટે અધિષ્ઠાન નથી. છતાં જ્યાં વિવર્ત યાચ છે એમ આપણે સ્વીકાર્યું અને વિવર્ત અજ્ઞાનથી યાચ છે એમ પણ માન્ય અને એ અજ્ઞાનનો અનુભવ પણ યાચ છે એમ પણ માન્ય. સાં પછી તેનું અસ્તિત્વજ નથી શુન્ય રૂપ છે એમ કહેવું એ વદતોવ્યાધાત દોષવત્ છે. તેમ તેનું અસ્તિત્વ સલ રૂપે જ્ઞાન સ્વરૂપની પાસે ટકી શક્યું નથી. આ અંતિમ પ્રશ્નનો ખુલાસો કંઈક આ પ્રમાણે છે. જે વસ્તુ સર્વથા સર્વશે ન હોય. શુન્યવત્ હોય, તેની પ્રતિતિ નજ યાચ. પરંતુ જ્યારે પ્રતિતિ યાચ છે ત્યારે તે વસ્તુનું કોઈ પણ સ્વરૂપે અસ્તિત્વ હોવું જોઈએ. વિચાર દૃષ્ટિથી જ્ઞાનની પાસે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સંભવી શક્યું નથી. તેમ તેની પ્રતિતિ સર્વ કાળ યથ શકતી નથી. જે વસ્તુ ત્રીકાલ અગાધ છે તે સત્ સ્વરૂપ વાળી છે. અને જેની પ્રતિતિ એટલે સ્વરૂપ એક કાળે હોય છે અને અન્ય કાળે હોવું નથી તે વસ્તુસત્

સ્વરૂપે પણ પથી અને કેવળ અસત્ એટલે શુન્ય રૂપે પણ નથી. એવી સત્ અસત્ રૂપે જે વસ્તુ નથી તે કાંઈ અનિર્વચનીય સદસદ્ વિલક્ષણ રૂપે અજ્ઞાનિજ અજ્ઞાતી શક્તિ માયારૂપ છે. જેનું સ્વરૂપ કાંઈ પણ રીતે વચનથી બિદ્ધ થઈ શકતું નથી. તો તે અનિર્વચનીય છે. આ અનિર્વચનીય અજ્ઞાનના યોગે અજ્ઞાનું જગદ્ગરૂપે વિવર્ત સ્વરૂપ દર્શાય છે. પણ કંઈ અજ્ઞાના સ્વરૂપનો અન્ય પ્રકાર થતો નથી તેનું સ્વરૂપ તો જેવું છે તેવુંજ રહે છે; માત્ર કલ્પિત અજ્ઞાનના કારણે સ્વપ્રવત્ જગદ્ જણાય છે. જે આનું તાદૃશ્ય ચિત્ર દર્શાવત રૂપે જેવું હોય તો આપણા સ્વપ્રાનુરૂપ જેવું કાંઈ નથી.

આપણી સુષુપ્તિદશા એ શાન્ત અજ્ઞ સ્વરૂપની નિર્વિઠલ દશા છે એમ સમજવું એમાં સ્વપ્નાદિક ધાય છે. ત્યાં ચિત્રચિત્ર સદિ પાદુભાવને પામી આપણા દૃષ્ટિપથમાં દર્શાય છે. આમાં દેશ કાળ નદિ છતાં તેમાં ઉત્પન્ન થયાં હોય એમ જણાય છે પદાર્થો નદિ છતાં છે એવું તે કાળે જણાય છે. આ બધું 'અનસ્તિત્વ અસ્તિત્વ રૂપે દર્શાવાતું કારણ શું ? એનું કારણ અન્ય કંઈજ નથી. માત્ર કલ્પિત અજ્ઞાન છે. એનાં યોગે આ બધું જ નથી તે દર્શાય છે. પુનઃ સુષુપ્તિ કાળે કે જગદ્ દશામાં એનો લય ધાય છે. અને તે વખતે એની અસત્તા આપણને સિદ્ધવત્ જણાય છે.

અજ્ઞમાં આ સ્વપ્રાન ચિત્રસમ સંસારચિત્ર ઉપસ્થિત ધાય છે. એમાં અજ્ઞના સ્વરૂપની હાની નથી તેમ એ અજ્ઞના સ્વરૂપને સ્પર્શતું પણ નથી. જે સંસાર કેવળ નથી તે અજ્ઞાન યોગે "હું" એમ જાણે છે. જે અસત્ છે તેને સતતવત્ દેખાડે છે, એ અજ્ઞાન અજ્ઞની એનાથી અભિજ્ઞ શક્તિ છે. તે વડે અજ્ઞનો વિવર્ત સ્વરૂપ ધાય છે. અજ્ઞાનના સ્વરૂપનો કાંઈ પદ વિચાર થઈ શકતો નથી. તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. તે અજ્ઞની અભિજ્ઞ સત્ સ્વરૂપે નથી કારણ કે તેને બાધ ધાય છે. કેવળ અસત્ શુન્ય રૂપા નથી. કારણ કે તેની પ્રતિતિ ધાય છે. આવા કાંઈ પણ રીતે નિર્ણય નદિ થઈ શકતા અજ્ઞાનને સંકેર જાગવાને—માયા—એટલે ન સમજાતો વસ્તુ એવું નામ આપી માયાવાદ ઉપરિચિત કર્યો અને એ માયાનાદ અજ્ઞના વિવર્તનું પર્યાય રૂપ છે.

માયાના સ્વરૂપને જોઈશો જોઈશો વિચાર થયા છે તે સર્વે કાલ્ય ધોવાથી જેમ તેમાંથી મંદીનતા નીકળે તેવી રીતના છે. છક્રોક્તિ એ છે કે જે વસ્તુ નથી તેનો વિચાર નિષ્ફળ છે. વસ્તુ ગતિ અજ્ઞજ છે ને તે સત્ છે અન્ય નિષ્ઠા છે. એનો અનુભવ પણ ધાય છે. નિંદ્રામાં સ્વપ્રસ્થિતિ પ્રાપ્ત ધાય છે પુનઃ તે શાન્ત થઈ જગદ્દશામાં આવીએ છીએ. આમાં સુષુપ્તિ, સ્વપ્ન તથા જાગૃદિની ભૂત અવસ્થાનો શાક્ષી અદ્ભુત રૂપ નિલ છે અને તેજ અજ્ઞ ચેતન જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. જાગૃદિ અવસ્થાઓ પરસ્પર બિભિચારી છે અને એક કાળે હોય છે તો અન્ય કાળે તેનો અજ્ઞાવ હોય છે અને તેથી તેઓ અનિર્વચનીય હોઈ મિથ્યા છે પણ એ ત્રણે અવસ્થાનું શાક્ષિભૂત ચેતન તેઓનું પ્રકાશક અબિભિચારી ત્રણે અવસ્થાઓ રૂપ મજ્જાની અંદર સ્તંભવત્ પરાવાયકું અજ્ઞ સ્વરૂપ સત્ અને નિલ છે. અને તેનું અન્ય સુંદર સ્વરૂપ એજ મહાત્માએ સમધુર વાણીમાં ગાયું છે.

કિંમપિત્ત તત્ત્વોર્ધં કેવલાનન્દરૂપં ।
 નિરુપમમતિવેલં નિત્ય મુક્તં નિરીક્ષ્ય ॥
 નિરવધિ ગગનામં નિષ્કલં નિર્વિકલ્પં ।
 હૃદિકલપતિ વિદ્વાન બ્રહ્મ પૂર્ણ સમાર્થો ॥
 યદેા નંદ રૂપં પ્રકાશં સ્વરૂપં ।
 નિરસ્ત પ્રપંચં પરિચ્છેદ શન્યમ્ ॥
 અહં બ્રહ્મવૃત્યૈકગમ્યૈ તુરીયં ।
 પરં બ્રહ્મ નિત્યં તદેવાહમસ્મિ ॥

પુરુષોત્તમ દ્વારિકાદાસઃ

॥ જ્ઞાતિ વંધારણ ॥

ગત અઠવાડીએ ફૂલ માટે કાર્ય કરવા વિશે બોલતાં વિકાસક્રમની વિવિધ પ્રકારો વિશે એ વિચાર ચલાવ્યો હતો; વિચારની એજ દિશાને અનુસરીને જાતિઓ વિશે બોલવા માગું છું તથા હિંદીપ્રજના વર્તમાનજીવનમાં તેમને જરૂર છે કે નહિ તે વિશે નિરાકરણ કરવા ધારું છું. આ એક અતિમહત્વનો પ્રશ્ન છે, વર્તમાનકાલે અનેક માનવિઓનું લક્ષ્ય ખેતી રહે છે; વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓથી આ પ્રશ્નનો વિચાર ચલાવતાં અનેક વ્યાખ્યાનો તમારા પાંચવામાં આવશે, કેટલાક જ્ઞાતિસંસ્થાને જળવવા યોગ્ય ગણે છે, અન્ય કેટલાક તેનો એકતામાં બંધનકારક ગણીને બીલકુલ વિનાશ કરવા માગે છે. આ પ્રશ્નની આમ ચર્ચા થાય એ હતમ છે, કારણ કે હિંદીપ્રજના વંધારણમાં આનંદ લેનાર સર્વ માનવિઓએ આવા પ્રકારના સર્વ પ્રશ્નોનું રાજકીયદૃષ્ટિબિંદુથી અવલોકન ચલાવવું જોઈએ, પ્રજના બંધારણ સાથે જે જે સર્વનો સંબંધ છે તે બંધાનો રાજકીયમાં સંભાવેશ થાય છે. વર્તમાનકાલે આ ચર્ચા થઈ સંકુચિત બની ગયો છે, પરંતુ તેના મૂલ અર્થમાં તો સામાજિકજીવન સાથે જોનો જોનો સંબંધ હોય તે સર્વનો સંભાવેશ થાય છે. ધાર્મિક લોકોએ પ્રજ સાથે સંબંધ ધરાવતા પ્રશ્નોનો વિચાર ચલાવવામાંથી દૂર રહેવાનું નથી, પરંતુ તેમનો ધાર્મિકદૃષ્ટિબિંદુથી વિચાર ચલાવવાને તૈયાર રહેવાનું છે. ધર્મ અને રાજ્યવ્યવસ્થા ઉભયે પૂરાં પાડનાર એક સ્થાપકવાંજી હિંદમાં તો ખાસ કરીને આમ થવાની જરૂર છે. માનવને ઉભય વિભાગમાં વહેતી નાખનાર દૃષ્ટિબિંદુ કાયદાકારક નથી;

ધર્મ અને રાજ્યવિધાને આતપ્રેત અન્યોન્યમાં સંકલ્પાત્મકી જરૂર છે; ધર્મની અસર બાહ્ય-જીવનમાં જણાવી જોઈએ તથા તે વડે તેની કસોટી થવી જોઈએ.

તમને જડી આવશે કે રાજ્યવ્યવસ્થા બરોબર આવે છે કે નહિ તે તપાસવાને દેશમાં સધળે ફરતા મહાનગરપિયો માત્ર ધાર્મિક વિષયોમાંજ પોતાના પ્રજ્ઞાનો સમાવેશ કરતા નહોતા, પરંતુ વસ્તી, ખેતી, લશ્કર તથા આવા અન્ય વિષયો સંબંધી દેશની દશામાં તપાસ ચલાવતા હતા; આવા પ્રકારના સર્વે વ્યાવહારિક પ્રજ્ઞા તેમને આનંદદાયતા વિષયોમાંના વિભાગ રૂપ હતા, કારણકે રાજ્ય પોતાનો ધર્મ મથાર્થ રીતે બજાવે છે કે નહિ તે તપાસવાનું કાર્ય તેમના ધર્મના એક વિભાગ રૂપ હતું. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ધર્મ અને વ્યાવહારિક જીવનને અત્યંત અલગ રાખવામાં આવે છે; પાશ્ચાત્યજીવને જ આમને ભિન્ન પાલવામાં મદદ કરી છે; પરંતુ અતિ ઊંડા વિચારવાળા લોકો એવો એવો વિચાર પ્રવર્તાવતા થયા છે, કે દરેક બાજતમાં ધર્મને પ્રવેશવાની જરૂર છે; સ્વતંત્ર વિચારના વિશાલ મનવાળા પાદરીઓ એવું ઉપદેશતા થયા છે, કે દુનિયાના લોકના જીવનને ધડનાર, ગોઠવનાર કંઈક રૂપે કાષ્ટરૂપું સાધન છે. માનવિ એક સમગ્રરૂપ છે, ધાર્મિક અને રાજકીય દૃષ્ટિબિંદુઓ એક જીવનના વિભાગ રૂપે હોવાં જોઈએ તથા આત્મા વડે નિયમાવાં જોઈએ, તથા જેમ આત્મા દેહોનો પોતાના કોશો, વાહનોરૂપે ઉપયોગ કરે છે તેમ સામાજિક અને રાજકીય બધારણોમાં એકભાવ પ્રવર્તેલો જોઈએ, આવી પૂર્વ દેશના ખાસ લક્ષણરૂપ વિચાર પરંપરાને વિશેષ વિચાર વિકાસ પામેલાં માનવિઓ મદદ કરવાના વક્તવ્યોમાં બન્યાં છે. મનુભગવાનનું દૃષ્ટિબિંદુ આવા પ્રકારનું હતું.

શાંતિઓના વિભાગ શી રીતે ઉપજી આવ્યા એ સમજવા માટે, સૃષ્ટિ શી રીતે બંધાઈ એ આપણે ટુંકામાં સમજવાની જરૂર છે. ચાર ભૂમિકાઓ અથવા પરિવર્તોમાંથી આ વિશ્વ પસાર થયું છે; આમને પૂર્વ દેશની પરિભ્રમણમાં મહાકલ્પોના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે. આથી વર્તુલમાં ફરતું, જે રચનાથી ઉપજ્યું તે સ્થાને ફરીથી આવતું, મળેલા સર્વે અનુભવોથી પરિપુષ્ટ બનેલું, તથા પછીથી પુનઃ મુસાફરીના નવીન આરંભ કરતું, જીવનનું એક મહાન વિચિત્ર સૂચક છે, આ પ્રભાણે રહસ્યગ્રંથ વખત બન્યું છે; વર્તુલના પરિધના મધ્ય-બિંદુસ્થિત પૃથ્વી ચોયાસમયના વિભાગમાં વર્તે છે. આ સમયવિભાગોના સંબંધમાં શ્રેષ્ઠ દરજ્જાના બે મનુષ્યો કાર્ય કરે છે, તેમને મૂળ અને બીજા મનુષ્યોના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે. મૂળમનુષ્યોથી જીવનનો સમગ્ર યુગ શુદ્ધી નિકળે છે; બીજામનુષ્યોમાં સર્વે પરિણામો એકઠાં કરીને માર પાલવામાં આવે છે, તથા તે તેમને પોતાના અનુયાયીને સોંપતો જાય છે. પૃથ્વી વિષે વિચાર ચલાવતાં વિવિધ પ્રકારનાં અનેક કુલો જોવામાં આવે છે, દરેક યુગમાં સાત હોય છે, તથા આવા દરેક કુલને પોતપોતાના બે મનુષ્યો હોય છે, એક તેના પીતા, રક્ષક અને કાયદા બાંધનાર રૂપ મૂળમનુષ્ય હોય છે, અન્ય જેનામાં કુલના સમગ્ર વિકાસક્રમનો સમાવેશ થાય છે એવો બીજામનુષ્ય હોય છે. વર્તમાનમાં આપણે વૈવસ્વત મનુષ્યો શાશનમાં છીએ.

હવે આપણે પિતૃઓના નામથી વ્યવહરતાં સત્વો વિશે વિચાર ચલાવીએ. વિશાલ અને

અવયવ જડી આવે છે તથા આસોજાસ ક્રિયા તેનેજ આધિન થઈ પડી છે; દેહમાં જગડી જળ તોપણ અપૂર્ણ રીતે આમડીદાર જાનવિ શ્વાસ લઈ શકે છે. એકીકરણ અને પચાવનામાં અવયવો સાથે પણ આમજ છે. જો આ રોગી અને તો એકાદ પ્રાણીને સ્વાર્થ રીતે સુખદાર અવધાવી ના શકાય, પરંતુ ડીથેરીયાના (ઉદર અને વાયુના નળ અંધ યવાનો રોગ) રોગમાં કરવામાં આવે છે તેમ નીચેના આંતરડામાં પીચકારી મારીને અવધાવવાથી દેહનું જીવન ટકાવી શકાય છે; પ્રગ અથવા હાથને ચોપક પ્રવાહીમાં મૂકવા વડે આમ શક્ય શકે છે; જો તે અવયવ કાર્ય નહિ કરે તો તેના કાર્યને સમગ્ર દેહ ઉપાધી લેશે. પ્રજાઓના સંબંધમાં પણ આવીને આવીજ બાબત સસ છે; તેમનામાં સજી વૃદ્ધિ પામતા શિક્ષાચારનું લક્ષણ કાર્યને ચોતાનું કરી લેવામાં છે તથા જ્ઞાતિ સંબંધી પ્રજામાં આ અત્યંત અગત્યનું છે; દરેક જ્ઞાતિ અપૂર્ણ કાર્ય પાર પાડનાર અવયવરૂપે ચોગવામાં આવી છે, જો તે તે કાર્ય ઉઠાવી લેશે નહિ તો સમગ્રપ્રજા તે કાર્યને અપૂર્ણ રીતે પાર પાડશે. સર્વે પદાર્થો આ નિયમ પ્રમાણે કામ કરે છે.

મનુષ્યે આ રીતે પ્રજા માટે એક સાંત્ર બંધારણવાળા દેહનું બંધારણ પુરૂં પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ સારે જ્ઞાતિએ મળીને એક મહાન દેહનું બંધારણ પુરૂં પાડે છે, એ વાત ઉપર તેણે અત્યંત ભાર મૂક્યો હતો. દરેક જ્ઞાતિ બ્રહ્માના દેહના અમુક વિભાગ માંથી ઉપજી આવેલી કહેવાય છે; આ વાતને ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓએ ગર્વની બાબત બનાવી મૂકી છે. જ્ઞાતિઓ કહે છે કે તેમની જ્ઞાતિ ઉત્તમાંગમાંથી આવેલી છે તેથી તે શ્રેષ્ઠ છે. રીક વિભાગ સમાન રીતે જરૂરનો છે, તેમાંનો કોઈ પણ અન્ય કરતાં શ્રેષ્ઠ નથી; જો ઉત્તમાંગ હસ્ત અને પાદનો તિરસ્કાર કરીને તેમનાથી જુદા પાડવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે એકદમ નિરપેક્ષી થઈ પડશે. જ્ઞાતિજ્ઞ જ્ઞાતિ આ પ્રમાણે વર્તી છે, તેણે સમગ્રથી ચોતાની જાતને ભિન્ન પાડી નાખી છે, સમગ્ર માટે તો સર્વે વિભાગો જરૂરના છે તથા શરૂરના ને વિભાગમાંથી તેમનો ઉદ્ભવ છે તેના ઉપર ભાર મૂકવાની જરૂર નથી પરંતુ એકશરીરે સર્વેને પેદા કર્યા છે તથા આ પ્રમાણે એ સર્વે એકશરીરરૂપ છે, એ વાત ઉપર ભાર મૂકવાનો છે. લાલા લજ્જપતરાયે ચોતાનાં વર્તમાનકાળનાં બાપણોમાં આ બાબત ઉપર ભાર મૂકવા માંડ્યો છે, દેહની એકતાનો મહાન ઉપદેશ છે, એક વિભાગની અન્યતા ઉપર શ્રેષ્ઠાનો ઉપદેશ નથી. તેઓ જ્ઞાતિઓના ઉપયોગ, તેમના અર્થ અને કીમત ઉપર વિચાર દર્શાવે છે તથા પુરાણવાર્તાઓમાં જણાઈ આવતી ઉત્પત્તિની એકતા ઉપર તેઓ ખાસ ભાર મૂકે છે; આ બાબતનાં તેઓ દર્શાવેલા પુરાં પાડે છે. પંચમકુલનાં સર્વે ઉપ-કુલોમાં આ એકતાનાં સિદ્ધાંતો જણાઈ આવે છે; ઋષ્યસૂત્રના અનુયાયીઓમાં, ઝીક અને રોમન લોકોમાં, તથા સેલ અને ટ્યુડેનીક પ્રજાઓમાં આ બાબત ખાસ કરીને જણાઈ આવે છે; ક્રુસુડલ-સ્ટીસ્ટમના આધારરૂપ પણ આ બાબતજ હતી. પશ્ચિમમાં આ વિભાગોને જ્ઞાતો નહિ પરંતુ વર્ગોના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે; પરંતુ અત્રે આગળ પડી આવે છે તેવી જન્મની બાબત તો ત્યાં પણ તેવીતે તેવીજ છે, જન્મનો પ્રજા વચ્ચેમાં શા માટે ખડો થાય છે એ તમામમાં સફળ સમજી શકાશે, સફળશરીર ઉપર અધુલશરીર પડાય છે તથા તેના બંધારણમાં સફળશરીરને સફળમાં સેવાય છે; અધુલદેહની એવા પ્રકારની ઉત્પત્તિ હોય છે તથા

તેનો જીવો ઓઝાર હોય છે કે જે વડે તે સંસ્કૃતિની સાથે એકતાવામાં રહેને કાર્ય કરી શકે છે. મૂલ્યભાવના એવી હતી કે ત્રીજા અને ચોથાકુલોમાં અમુક હદ સુધી વિકાસ પામેલો એક જીવોમાં, પંચમ કુલમાં શુદ્ધ શાંતિમાં જન્મવો નિષ્કર્ષ; ઓછામાં ઓછા વિકાસ પામેલોને જોઈને શરીરમાં મોડલવામાં આવતા હતા તેથી તેમને અનુકૂળ સ્થાનદેહ ધરવામાં આવતો હતો. કામનાદેહ સારી રીતે વિકાસ પામેલો એવી અન્ય મહાવર્ગોના વૈશ્ય શાંતિમાં સંભાવિય કરવામાં આવ્યો હતો. પછીથી ક્ષત્રિયોનો વિભાગ હતો જન્મનો ધર્મ રાજ્યને દોરવાનો અને રક્ષણ કરવાનો હતો; આ વર્ગમાં ઉચ્ચવિકાસ પામેલા તથા મનુ સાથે નિષ્કર્ષના સંબંધવાળા બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયોના સર્વોદકારો રૂપે હતા; તેમનો ધર્મ ઉપદેશવાનો હતો તથા કારણદેહ વિકાસ પામ્યો હોય એવા આકારોમાં તેમને દોરવામાં આવતા હતા. કાંઈક-કાંઈક રૂપે મનુએ જાતેજ ક્ષત્રિયદેહ ધારણ કર્યો હતો; તથા કેટલાક બ્રાહ્મણો ગાંજાઓ પાસે ઉપદેશ લેવા જતા એ વાતનો આથી ખુલાસો થઈ રહે છે; જેમ અન્ય ખાસ શિક્ષણ બ્રાહ્મણોદ્ધાર આપવામાં આવતું તેમ તેમના હારા જ્ઞાનની એક ખાસ દિશા ખેલવામાં આવી હતી.

આ પ્રમાણે મહાન આર્થ પ્રજાનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું હતું, આરંભની ભૂમિકાઓમાં તે એક અત્યંત સંપૂર્ણ પ્રજા હતી, એક ભાવનારૂપ બેધારણ હતું, આ પ્રમાણે રાજકીય દેહના વિભાગ કરવામાં આવ્યા હતા એટલુંજ નહિ પરંતુ દરેક શાંતિઓને જીવનના ભિન્ન ભિન્ન સમયો મારે અમુક કર્તવ્યો સોંપવામાં આવ્યા હતાં આ આશ્રમની રચના હતી. આનું પરિણામ સમૃદ્ધિની શાંતિ ઉચ્ચ દશામાં આવ્યું હતું, કારણ કે ઉપયોગિતાની આ એક ઉચ્ચ દશા હતી. જેમ જેમ ચોથાકુલના યુવાન અને યૌવના વિકાસ પામેલા જીવો આ કુલમાં આવતા ગયા તેમ તેમ ક્રમેક્રમે શાંતિનો અધોપાત થતો ગયો. આની અસર મહાન મુસ્કલીઓવાળા ઉચ્ચવર્ગમાં ધણી જોવામાં આવતી હતી, અધમવર્ગમાં આ અસર એટલી બધી પ્રત્યક્ષ ન હતી. પછીથી યથાર્થ રીતે ઉચ્ચશાંતિઓવાળા અધમર્મમાં આવવા લાગ્યા, અધમવર્ગના ઉપભોગથી તથા વિત્ત મેળવવાની વિશેષ સુગવડોથી લેલ-ચાઈને તેમના ધર્મોનું ગ્રહણ કરવા માંડ્યું. પછીથી વિદેશી પ્રજાઓના દિંદ ઉપરના હંમેશના દુમલાઓનો આરંભ થયો; આ સર્વનો દોરનાર મનુ હતો, કારણ કે આ ઉપદેશ સ્થાપિત થયા પછી તથા પ્રજાના મનમાં એકભાવનારૂપે સ્થિર થયા પછી તે અન્ય પ્રજાઓમાં પણ પ્રચાર પામે. આવોજે મુસાફરી નાં કરવી, એવી ભાવના આ સમયે ન હતી; જેમ જેમ તેઓ ખેલવાનું બનતા ગયા તેમ તેમ તેમણે પ્રજાને સમગ્ર દુનિયા ઉપર મોકલવા માંડી; પછીના સમયમાં પ્રતિબંધની ભાવના ખંડી થઈ તથા તેમણે કોઈ સાથે સંબંધવિનાના બનવાનો પ્રયત્ન આદર્યો.

શાંતિઓનું મિશ્રણ બનતાં તેમની કિંમત પણ વધી ગઈ, કારણ કે શાંતિઓને ધર્મોનું સૂચન કરવાના હેતુથી જોવામાં આવી હતી; આમતો તદ્દન વિનાશ કરવો નોંધ્યો, અર્થેવા તેમને શુદ્ધ બનાવવાની તથા ધર્મોનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો નોંધ્યો; આ ઉભયભાષી દિંદ મોટે કંચુ શ્રેષ્ઠ છે, એ વર્તમાનકાળનો મહાન પ્રશ્ન છે. શાંતિઓમાં પુનઃ સંજીવન બની

શકે એવી સ્વાભાવિક ક્રોધતનો સમાવેશ થાય છે; શું આ માતિઓ અત્યંત હૃદયાર ગર્હ છે, તથા શું તેમને બાગી નાખીને સમાજનું યુગ બધારણ કરવાનો જ માત્ર માર્ગ રહ્યો છે? કેટલાક કહે છે, કે માતિઓને કાઢી નાખવી એ સારૂ ગણ્યો નહિ; માત્ર ધર્મને સજીવન બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે; જ્યાં સ્થૂલવંશપરંપરા સૂક્ષ્મશરીર સાથે બંધબેસતી ના આવે ત્યાં લોકને એક માતિમાંથી અન્યમાં જવાની સગવડ કરી આપવાની જરૂર છે. જો ઉભય શરીરો અવિરૂદ્ધ હોય તો પિતૃઓની મદદવિના આમ યશ શક્યો નહિ; એક નક્તિ સૂક્ષ્મશરીરના બધારણમાં તેમણે સાથે સાથે મદદ આપવી જ જોઈએ. કોષ કોષવાર એમ બને છે, કે ઉભય શરીરો બંધબેસતાં હોય છે, પરંતુ જીવાત્મા તેમનાથી આગળ વધેલો હોય છે તથા તેમનાથી અસંતોષી બને છે; આવા દૃષ્ટાંતમાં એક જીવગીમાં માનવિની માતિ બદલવાની વાત સંભવી શકે છે, પરંતુ પોતાના ક્ષતિયદેહને બાહ્યણ દેહમાં બદલવાની ઇચ્છાવાળા વિશ્વામિત્રના દૃષ્ટાંતમાં જોવામાં આવે છે તેમ આ એક લાંબાકાળનું અને વિકટ કાર્ય છે, અત્યંત કષ્ટ અને પ્રયત્નની જરૂર છે; વિશ્વામિત્ર આખરે વિજયવંત થયા, પરંતુ તે પણ માત્ર અનેક હારો ભોગવ્યા પછી તથા અત્યંત તપ અને યોગના પરિણામે બની શક્યું હતું.

તમારે આ પ્રશ્ન સમજવાનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે, ઉભય પક્ષના લાભલાભ તમારી જાતે વિચારવાના છે, તથા હિંદ માટે વર્તમાનમાં કયો માર્ગ ઉત્તમ છે, તેનું નિર્ણય કરણ કરવાનું છે. કોષ પણ પ્રકારની માતિસંરચા વિનાના દેશોની દશાને અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે, ખાસ કરીને લોકના સુખના સંબંધમાં અભ્યાસ ચલાવવાનો છે; પરંતુ તમારે સુખની પ્રકૃતિ વિષે વિચાર કરવાની ખાસ જરૂર છે; એ સુખ તે નિત્ય છે કે ક્ષણિક છે, ઉચ્ચચૈતન્ય સાથે સંબંધ વાળું છે કે સ્થૂલદેહ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તે નક્કી કરવાનું છે. મારો અભિપ્રાય તો એવો છે કે પાશ્ચાત્યદેશોનું સુખ, અત્રેના કરતાં અત્યંત અધમ પ્રકારનું છે, શરીર ઉપર વિશેષ આધાર રાખવાવાળું છે તેથી ઘણો જ થોડો કાલ ટકે એવું છે, વિશેષ તકરારોમાં દોરી જાય એવું છે કારણ કે તેના ઉપભોગમાં જ તે ખૂટી જાય છે, તથા આવું સુખ તે પણ દરેકને ભાગ આવે એવું ઘણું જ થોડું છે. વર્તમાન શિક્ષાચાર કેલવણી પ્રત્યે નજર ફેરવતાં તમારે આ બાબત ખાસ લક્ષમાં લેવાની છે; મહાસમૃદ્ધિ, દારિદ્ર્યને દૂર કરવાની ચિંતાને આભારી છે; પરંતુ કેટલાકેએ કરેલા સંચયનો અર્થ એટલો જ થાય છે, કે ખીજઓ પાસે હોયું જોઈએ તેના કરતાં પણ તેમની પાસે ઘણું જ થોડું છે. એક પ્રજાની ઉત્પાદકશક્તિઓ, સર્વેની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવાને એક નિયમરૂપે પૂરતી છે, પરંતુ તે મોજશોખ પૂરી પાડવાને પૂરતી નથી; એટલું યાદ રાખવું જરૂરનું છે, કે એક જાણના મોજશોખ, અન્યની જરૂરીઆતો વડે ખરીદવામાં આવે છે. ગ્રામીન હિંદમાં આપણે જોવામાં આવે છે, કે દરેકજણ માટે એક પ્રકારની સંપૂર્ણતા પ્રવર્તતી હતી; કોષ પણ જુએ મરતા નહતા, પરંતુ સર્વેનું સારી રીતે પોષણ ચલું હતું; દરેકને વાચતાં લખતાં શિક્ષવવામાં આવતું હતું; સર્વેને પોતાની કલાવિષયક લાભણીઓને કેળવવાનો લાભ મળતો હતો; આ બાબત સર્વેને સામાન્ય હતી, માત્ર એક જ વર્ગની ખાલકીની જ નહતી; વિદ્યાલતાથી પ્રચાર

પામેથી કૃષિકર્મની દશા હતી. કાંઈ કાંઈ પણ જોવામાં ના આવ્યું હોય એવા શ્રેષ્ઠપ્રકારના પ્રજાના બિધારણમાં મનુભગવાનનું પ્રમાણ આથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

આ વિચારો ઉપરથી હું એવા સાર ઉપર આવી છું, કે એક ખોખાંરખે શાસ્ત્રબિધારણને જાળવવું એ અતિઉત્તમ છે; એકમાંથી અન્યમાં જવાની સગવડ કરી આપવાની, ઉપ—શાસ્ત્રોનો નાશ કરવાની, માંહિમાંહે લઈ કરવાની, જન્મની બાબત કરતાં જીવન શુદ્ધિ ઉપર વિશેષ ધ્યાન મૂકવાની, ઉચ્ચશાસ્ત્રોના પરંતુ દુષ્ટમાનવ સાથે નિકટનો સંબંધ નહિ રાખવાની, અત્યંત જરૂર છે. જે તમે ક્ષતિદાસ વાચશો તો તમને જડી આવશે, કે આ ખોખાનો નાશ કરવામાં આવતાં તે હમેશાં પુનઃદર્શન દેશે. કેટલાક મુધારકોએ શાસ્ત્રો નામ જાણના કાઠી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ જે તેનો ભેજે ભેજે વિનાશ કરવામાં આવે છે તો સિલોનના બુદ્ધિરંદો, શિખો, અને વૈષ્ણવોની જેડે તે પૂર્વની જેડે પુનઃ પ્રવર્તવા માંડે છે; તેમનો માત્ર નામનો નાશ કરી રાકાશે, પરંતુ મથાર્થતાથી તો આમ બની રાકશે જ નહિ, તમારે ઠીકા પક્ષમાં બળવું તેનું નિરાકરણ કરતા પૂર્વે તમારે આ સર્વે બાબતોનો ઉડા વિચાર કરવાનો છે. તમારે મારો વિચાર ગ્રહણ કરવાનો નથી પરંતુ તમારો પોતાનો વિચાર નક્કી કરવાનો છે; આ બાબતની દુર્લભ્ય યદ જવા યોગ્ય કેટલીક બાબતોને મેં માત્ર તમારા સમક્ષ ધરી છે. હિંદીપ્રજાનું બિધારણ કેવી રીતે થવું જોઈએ, એ પ્રશ્ન અનેક ક્રમાનાઓનો છે, તેના બિધારણમાં લાંબો સમય લાગશે, પરંતુ તે કંઈ દિશાએ પ્રવર્તવું જોઈએ તેનું નિરાકરણ તમારે કરવાનું છે; મેં જે કંઈ કહ્યું હોય તેનો સિદ્ધાન્ત રૂપે સ્વીકાર કરશો નહિ પરંતુ તમારી જાતે વિચાર કરી જુઓ કે સમગ્રદુનિયાને તમુનારૂપ નિવડે એવાં શિષ્ટાચાર કેલવણીની સ્થાપના કરવી સંભવિત છે કે નહિ, કે જેથી અન્ય પ્રજાઓ આર્યની નકલ કરવાનો આદંબ કરે; અસંતોષને બદલે સંતોષ સ્થાપન લઈ શકે એવાં શિષ્ટાચાર કેલવણી તમે દુનિયાને પૂરાં પાડી શકશો. કે નહિ તેનો પણ વિચાર કરવાનો છે. આ બાબતોનો ઉડા વિચાર ચલાવો, તથા તમારી પ્રાચીન સંસ્થાનો ત્યાગ કરતાં, સર્વે પ્રજાઓ જમાંથી બચવાનો પ્રયત્ન ચલાવી રહી છે તેવા વિકટ પ્રસંગોમાં તમે ના સપડાઓ તેની સંભાળ રાખવાની છે.

(Theosophy-In-India April 1908)

એનિ. બેસન્ટ.

બ્રાહ્મતત્ત્વ.

(મળેલું.)

મકરણ ૫ મું.

મરણોત્તરસ્થિતિ.

(અનુસન્ધાન ગતાંકથી.)

એ તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે-પિતૃયજ્ઞન અથવા બ્રાહ્મ ક્રિયા મૃતજનોને ઉદ્દેશીને જ કરવાની વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રોમાં આગ્રહ કરેલી છે. સારે પ્રશ્ન સહજ ઉપસ્થિત થાય છે કે, જીવ એ શી વસ્તુ છે ? મરણ પછી તે ક્યાં જાય છે ? અને મરણ પછી તે જે સ્થિતિ અને જે સ્થળે રહે છે, તે સ્થિતિ અને તે સ્થળે તેને આપણે અહિં બેઠાં બેઠાં શી રીતિએ સાહચર્ય કરી શકીએ છીએ ? એ સંબંધી પરમ કૃપાળુ ઋષિમુનિઓએ આપણને અનેક ગ્રંથો લખી જ્ઞાન આપ્યું છે. અથદ્વા અને આલસ્યથી તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને આપણે મમર્થ થઈ શકતા નથી. છતાં અધિકૃત ન્યાયને આગળ કરી અધિકારથી જ સંતુષ્ટ થવામાં આપણે આપણું મહત્ત્વ સમજીએ છીએ. જેને સહજ પણ જ્ઞાન હશે, સહજ પણ વિચાર શક્તિ હશે, જેણે એક ક્ષણ પણ શાંતિથી અવલોકન કર્યું હશે, તેના સમજવામાં આખા વિના રહ્યું નહિ હશે કે, જેને આપણે “હું” કહીએ છીએ, તે “હું” અને આ હસ્તપાદાદિ અવયવાનુ સ્થૂલદેહ એકજ નથી. સ્વપ્નમાં આપણને સ્થૂલદેહનું ભાન નથી; છતાં “હું” તું ભાન હોય છે. ગાદ નિદ્રામાં આપણને કશું ભાન ન હોવા છતાં કંઈ અનિર્વચનીય આનંદનો અનુભવ થાય છે. તે ઉપરથી શું એવું અનુમાન થતું નથી કે-જેને આપણે “હું” કહીએ છીએ તે “હું” અને સ્વપ્નાવસ્થામાં પ્રતીત થતું મન તેમજ જાગૃત્વસ્થામાં પ્રતીત થતું સ્થૂલ શરીર-એ કેવળ ભિન્નજ છે ? ગાદ નિદ્રામાં “હું” તું પણ ભાન આપણને હોતું નથી. તે છતાં કંઈક આનંદનું આપણને જ્ઞાન થાય છે, અને તે જ્ઞાનની નિદ્રાની સમાપ્તિએ આપણને સ્મૃતિ થાય છે. તે ઉપરથી એમ સહજ અનુમાન થઈ શકે કે, આનંદ અને જ્ઞાન વસ્તુતા એ એકજ પદાર્થ છે. તેનેજ શાસ્ત્રમાં આત્મા, પરમાત્મા, બ્રહ્મ કે પરબ્રહ્મ કહેલ છે. નિદ્રા પેહેલાં, નિદ્રામાં અને નિદ્રા પછી તેનું એકજ સ્વરૂપ રહે છે; તેથી તે નિર્વિકાર, અચંદ, અનંત અને સત્ પણ કહેવાય છે. પુરુષ, ચૈતન્ય, ચિત્, દૃષ્ટ, દષ્ટા, આનંદ, પ્રમોદ, પ્રિયાદિ સખળા પર્યાયો તે એકજ પદાર્થના છે.

આ આત્માનીજ ઇચ્છાથી-આ આત્માનીજ શક્તિથી માયા કે જેનામાં માન ક્રિયા શક્તિ રહી છે અને જે અનેક રૂપો ધારણ કરી શકે છે, તે માયાના સત્ત્વ, રજસ અને તમોગુણમાં શોભ થાય છે. એક તરફથી પરમાત્મા ચિત્તશક્તિદ્વારા એ માયામાં પ્રવેશ કરી

વ્યક્ત થાય છે; તેથી તે માણી, ઈશ્વર કે સગુણબ્રહ્મ કહેવાય છે.* ખીજી તરફ માયાના ગુણોમાં જ્ઞાન યવાથી વિકાર થાય છે; જેમાંથી અવિદ્યા, આકાશ, વાયુ, તેજસ્, જળ (અપસ), પૃથ્વી અને તદુપરાંત બુદ્ધિ, અહંકાર, મન, ચિત્ત, પંચપ્રાણ અને દશ ઇન્દ્રિયો આવિર્ભાવ પામે છે. અવિદ્યા અથવા પ્રકૃતિ સર્વેનું કારણ હોવાથી તે અવિદ્યાનાં જ્વારે આત્માનો પ્રવેશ થાય છે, ત્યારે તે આત્મા પારમાર્થિક, કૃટસ્થ અથવા પ્રાણ કહેવાય છે,† અને અવિદ્યા કારણ શરીર અથવા આનંદમયકોશ કહેવાય છે. તે કૃટસ્થનું બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબ પડવાથી તેના તે જ આત્માને જીવ કહે છે. આ જીવની બુદ્ધિમાંથી મુક્તિ થાય છે, ત્યાં સુધી તે લોકલો-કાન્તરમાં ભટક્યા કરે છે.‡ આ જીવની આસપાસ અહંકાર, મન, ચિત્ત, પંચપ્રાણો અને દશ ઇન્દ્રિયો મુક્તિ યતાં સુધી રહ્યા કરે છે, તેથી તે સર્વને સૂક્ષ્મશરીર કહે છે. સૂક્ષ્મ શરીરમાં રહેલા જીવનું જ્વારે સ્થૂળશરીરમાં પ્રતિબિંબ પડે છે અથવા આ સૂક્ષ્મ સહવર્તમાન જીવ સ્થૂળમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે વૈશ્વાનર અથવા વિશ્વ કહેવાય છે. એમ એકજ આત્માનાં ત્રિયતિ પરત્વે અનેક નામો વ્યવહારાય છે. પરંતુ એટલું સ્મરમાં રાખવાનું છે કે-બુદ્ધિ સહિત આત્મા અથવા વિગ્નાનમય કોશમાં રહેલો આત્માજીવ જીવ કહેવાય છે. ધીયોમ્નોપ્રીમાં ઉપર્યુક્ત ત્રણ શરીરના સાત વિભાગો પાડેલા છે. સગુણબ્રહ્મ અથવા પરમેશ્વરમાંથી સર્વનાં કિરણોની જેમ અનેક બ્રહ્માંડ પતિઓ અથવા જેઓને આપણે પ્રજાપતિઓ અથવા બ્રહ્માઓ કહી

શકીએ, તેવા ઇશ્વરો અથવા જેઓને તે વિદ્યામાં લોગોસ (Logos) કહે છે, તેઓ પ્રકટ થાય છે.‡ એવા એક બ્રહ્માંડ અથવા સૂર્યમાલાના પ્રજાપતિ-ઈશ્વરનાં ત્રણ સ્વરૂપો કાર્ય પરત્વે થાય છે. તેમાંથી અભિન્ન બ્રહ્માંડ વિસ્તરે છે. આ ત્રિમૂર્તિ ઈશ્વરમાંથી સમગ્રહોના સમ દેવો અથવા જેઓને સમ સૂર્ય દેવો પણ કહે છે, તેઓ સમ સૂર્ય દેવો થાય છે. ખીજી તરફ બ્રહ્માંડપતિ ઈશ્વર જેની આસપાસ પ્રકૃતિ અથવા માયા રહેલ છે, તે ઈશ્વરમાંથી અગ્નિમાંથી સ્ફુલ્લિગોની જેમ અનેક કિરણો આવિર્ભાવ પામે છે, જેઓ મોનાડ (Monad) અથવા પારમાર્થિક આત્માઓ કહેવાય છે. આ મોનાડો ત્રિમૂર્તિઓમાંથી પસાર થઈ સમ ગૃહદેવો (Planetary logi) માંથી પ્રસાર થાય છે; અને તેમ યતાં તેઓના ગુણોનું પોતામાં મિશ્રણ કરે છે. સમગ્રહદેવોની આસપાસ બાર દેવગણો છે, જેઓમાંથી પાંચ દેવગણો મુક્ત યવાની તૈવારીમાં છે, અને અવશિષ્ટ સાત ગણો પૈકી પ્રથમના ત્રણ અમૂર્તગણોની સાહાય્યથી ઉપર્યુક્ત મોનાડો ઇચ્છા અથવા આત્મશક્તિ, જ્ઞાન અથવા બુદ્ધિ શક્તિ, અને ક્રિયા અથવા માનસિક શક્તિ સંપાદન કરે છે. તે શક્તિઓ પ્રાપ્ત થવાથી તેઓ માતૃપીમોનાડ અથવા ધ્યાનચૂડાણ કહેવાય છે. તે માતૃપીમોનાડો આત્મિક, બુદ્ધિક અને માનસિક પરમાણુઓને આંદોલાયમાન કરીને, તે ત્રણેમાં સર્વના કિરણોની પેઠે પ્રવેશ કરી એક પ્રતિબિંબ ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રતિબિંબિત મોનાડનું કિરણ આત્મા (પ્રકૃતિ), બુદ્ધિ અને મનનાં

* જુઓ ચેતાશ્વતરોપનિષદ અ. ૪ મં, ૧૦.

† જુઓ પંદરથી પ્રં ૫ શ્લો ૨૨-૨૩.

‡ જુઓ વેદાન્તસાર ખંડ ૧૩ પૃ. ૨૨.

+ જુઓ આની બીસેટકૃત The Wisdom of the Upanishads ભા. ૨

પૃ. ૪૧-૪૨.

પરમાણુઓને સંઘટ્ટ કરી તદ્દપ બને છે, તે તદ્દપ થયેલ આત્માબુદ્ધિ મનરૂપ મોનાડ જીવ કહેવાય છે. * અર્થાત્ મૂળ બિંબરૂપ મોનાડ સર્વમાં સર્વેની પેઠે વ્યાપી રહેવાથી સત્તામાં અથવા અંતર્યામી તથા સાક્ષી કહેવાય છે; પ્રતિબિંબિત મોનાડ (જીવ) અનેક - જન્મો ધારણ કરે છે.

થીયોસોફીમાં એ પ્રમાણે જીવનું સ્વરૂપ કહેલું છે, જે અર્થમાં આપણે આત્માનો પ્રયોગ કરીએ છીએ તે અર્થમાં થીયોસોફીમાં આત્માનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો નથી. વેદાન્તના અવિદ્યારૂપ કારણશરીરનો તે વિદ્યામાં આત્મામાટે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, એમ પૂર્વાપર અર્થ સંગતિથી સમજાય છે. તે આત્મતત્ત્વનું બનેલું શરીરઆત્મિક શરીર અથવા આત્મા કહેવાય છે. બુદ્ધિતત્ત્વ પણ વેદાન્તની બુદ્ધિથી ભિન્ન છે. વેદાન્તની બુદ્ધિ અંતઃકરણની વૃત્તિ જ મનાય છે. થીયોસોફીમાં મનથી ઉપરિ સ્થિતિમાં બુદ્ધિને મુકેલ છે. બુદ્ધિતત્ત્વના બનેલા શરીરને તેઓ મુખમય અથવા આનંદમય શરીર કહે છે. મનના બે વિભાગો કહેલા છે; એક શુદ્ધ અને બીજો અશુદ્ધ. શુદ્ધમનોમયશરીરને તેઓ કારણશરીર અને અશુદ્ધ મનોમય શરીરને તેઓ માનસિકશરીર કહે છે. તેજ પ્રમાણે ચિત્તને પણ પૃથક્ તત્ત્વ માનવામાં આવેલું છે. ચિત્તશરીર અથવા કામશરીરને તેઓ તૈજસ (Astral) દેહ કહે છે. સ્થૂલ શરીરના પણ બે વિભાગો પાડેલા છે; એક વિભાગ આકાશતત્ત્વનું બનેલું આકાશીય શરીર (Etheric Double) અથવા પ્રાણમય શરીર અને બીજો સાક્ષાત્ સ્થૂલ દેહ છે. એ પ્રમાણે મનુષ્યનાં સાત શરીરો કહેલાં છે.+

જેવી રીતે પ્રત્યેક મનુષ્યનાં અથવા પિંડનાં સાત શરીરો છે, તેવીજ રીતે અખિલ બ્રહ્માંડનાં પણ સાત શરીરો છે, તેઓને સાત ભૂમિકાઓ (Planes) કહે છે. મહાપરમ- નિર્વાણિક, પરનિર્વાણિક, નિર્વાણિક, બુદ્ધિક, માનસિક, તૈજસ (Astral) અને સ્થૂલ (Physical) એ સાત ભૂમિકાઓ છે. તે ભૂમિકાઓ આપણાં સત્ય, તપસ, જનસ, મહસ, સ્વર્ગ, ભુવર્ અને જૂર ને મળતી આવે છે. મોનાડ અથવા પારમાર્થિકઆત્મા પ્રત્યેક ભૂમિકામાં તેજ ભૂમિકાને મળતા તત્ત્વના શરીરનો ઉપયોગ કરે છે; જનશુદ્ધવસ્થામાં સ્થૂલ શરીરનો, સ્વપ્નમાં તૈજસ (Astral) અથવા આકાશીય (Etheric) શરીરનો અને ગાદ નિદ્રામાં માનસિકશરીરનો ઉપયોગ કરે છે. પ્રતિદિન આપણે એ ત્રણે ભૂમિકાનો અથવા ભૂઃ ભુવર્ અને સ્વર્ગનો અનુભવ કરીએ છીએ; તેમ જ તે ભૂમિકા અથવા પ્રદેશોનાં સત્ત્વો સાથે સંબંધમાં આવીએ છીએ. તેટલા જ માટે આપણું જીવન એ ત્રણ લોક અથવા ભૂમિકામાં વ્યાપ્ત રહેલું કહેવામાં આવે છે. પ્રતિદિન જીવન પ્રવાહરૂપ સર્વશક્તિ (સાવિતુર્વરેણ્ય ઋષિઃ) ની ઉપાસનાના મંત્રની પૂર્વે તેટલા જ માટે એ ત્રણ વ્યાહૃતિઓ મુકવામાં આવેલી છે. આપણું એક જીવન આ પૃથ્વી ઉપર સમાપ્ત થતું નથી; પરંતુ પૃથ્વી (જૂર) અંતરિક્ષ (ભુવર્) અને સ્વર્ગ (સ્વઃ) એ ત્રણ લોકમાં આપણું જીવનનો કંઈક કંઈક કાળ ગાળવામાં આવે છે, સારે આપણું એક જીવન સમાપ્ત થાય છે. ફરી આપણે પૃથ્વી ઉપર

* જુઓ આનીબીસેટકૃત The Pedigree of Man પૃ. ૧ થી ૨૭

+ જુઓ આની બીસેટકૃત The Ancient Wisdom પ્ર. ૬ પૃ. ૨૩૧.

જન્મીએ છીએ, અને ફરીથી એ ત્રણે લોકમાં જન્મને આપણું ખીનું જીવન પૂર્ણ કરીએ છીએ. એમ જ્યાં સુધી આપણને સંસારાન ચતુર્થ નથી લાં સુધી એ ત્રણે ભૂમિકા અથવા ત્રણલોકમાં રહેતો આપણે અનેક જન્મમરણનો અનુભવ કરીએ છીએ.

આ પ્રસંગે માત્ર એટલું જ સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે—આત્મા અને શરીરો જુદાં છે. વેદાન્ત પ્રમાણે શરીરો ત્રણ અને યીયોસોફી પ્રમાણે સાત છે. વેદાન્ત પ્રમાણે બુદ્ધિ, પ્રતિબિંબિત આત્મા જીવ કહેવાય છે; યીયોસોફી પ્રમાણે શુદ્ધમનસતત્ત્વના અનેલા કારણ શરીરમાં પ્રતિબિંબ પડેલ મોનાડ અથવા પારમાર્થિકઆત્મા જીવ મનાય છે.* સમલોક અથવા સમજામિકામાંની ત્રણ ભૂમિકા અથવા ત્રણલોક સાથે આપણો નિત્યનો સંબંધ રહે છે; એટલું જ નહિ પણ આપણું એક જીવન તે ત્રણલોકમાં પરિપૂર્ણ થાય છે. વિશેષમાં એટલું જાણવાનું છે કે—જીવ જે લોક અથવા ભૂમિકામાં જાય છે, તે લોક અથવા ભૂમિકામાં જે તત્ત્વ પ્રધાન હોય છે, તે તત્ત્વના તે લોક અથવા ભૂમિકામાં સર્વે પદાર્થો અનેદ્રા હોય છે. આપણા પાર્થિવ તત્ત્વના ધટ્ટ (Solid), પ્રવાહી (Liquid) વાયુમય (Gaseous) અને આકાશ, સૂક્ષ્મઆકાશ, સૂક્ષ્મતઃઆકાશ તથા સૂક્ષ્મતમઆકાશ—એવા સાત વિભાગો છે. તેમાંના પ્રથમ ત્રણ ભૂત અથવા સરૂપ અને અવશિષ્ટ ચાર અમૂર્ત અરૂપ છે. તે જ પ્રમાણે તૈજસ (Astral) ભૂમિકા અથવા ભુવલોકમાં કામ (Desire) અથવા અપસ્તત્ત્વ પ્રધાન છે; તે કામ અથવા અપસ્તત્ત્વનાં પણ સાત વિભાગો છે. માનસિક ભૂમિકા અથવા વ્યસોલોકમાં મનસુ અથવા તેજસુ તત્ત્વ પ્રધાન છે, અને તેના પણ સાત વિભાગો છે. તૈજસ ભૂમિકા અને માનસિકભૂમિકામાં પ્રથમના ચાર વિભાગો સરૂપ અને અવશિષ્ટ ત્રણ વિભાગો અરૂપ હોય છે. તત્ત્વના આ સાત વિભાગનું સાર પ્રત્યેક ભૂમિકા અથવા લોકના સાત સાત વિભાગો ગણવામાં આવે છે, જેમાંના પ્રથમના ચાર સ્થૂલ અને અવશિષ્ટ ત્રણ સૂક્ષ્મ ગણાય છે.+

આ જીવની અવસાન સમયે કેવી સ્થિતિ થાય છે? પ્રશ્નોપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

હૃદિ દ્યૌષ આત્મા ॥ અથૈ તદેકશતં નાદીનાં ।

તાસાં શતં શતમેકસ્યાં । દ્વાસપ્તતિઃ ॥

દ્વાસપ્તતિઃ પ્રતિશાસ્ત્રા નાદી સદસ્રાણિ ભવન્તિ ॥

આમુ વ્યાનચરતિ ॥ મ. ૩ મં. ૬

“ તે આત્મા હૃદયકાશમાં રહેલ છે. હૃદયમાં ૧૦૧ નાડીઓ છે; તે પ્રત્યેકના સો સો બેદ છે; એ રીતિએ સઘળા નાડીઓ (૧૦૧૦૦) માંની પ્રત્યેક નાડીના અવાંતર ૭૨ બેદો છે. તેમ ધવાથી કુલ ૭૨૭૨૦૦ નાડી યર્ષ; તેમાંની પ્રત્યેકના ખીજા હજાર બેદો છે. એ પ્રમાણે ગણતાં કુલ નાડીઓ ૭૨૭૨૦૦૦૦૦ યર્ષ. તે સઘળા નાડીઓમાં વ્યાન નામની પ્રાણ

* જુઓ આની ખીસેટ ફ્રોમ The Ancient Wisdom. પ્ર. ૩ પ. ૧૬૯.

+ જુઓ આની ખીસેટ ફ્રોમ The Wisdom of the Upanishads. બા.

૪ પ. ૭૭.

શક્તિ રૂપાં કરે છે.” અર્થાત્ તે સઘળા નાડીઓ જોડોને જ્ઞાનતંતુ કહી શકાય, તે અખિન્ન શરીરમાં વ્યાપી રહેલ છે; અને તે નાડીઓમાં હૃદયમાં રહેલ આત્મામાં જીવન શક્તિ સતત વર્ણાં કરે છે.

મનુષ્યના પૃથ ભાગમાં મેરુદંડ છે. તે મેરુદંડમાં રહેલી સુષુપ્ત્યા નાડીમાં હિતા નામની નાડીઓ છે. તેમાંની કેટલીક પિંગલ, કેટલીક શુક્લ, કેટલીક નીલ, કેટલીક પીત અને કેટલીક લોહિત વર્ણની નાડીઓ છે.* તે નાડીઓમાં અજરંદ્રદ્વારા સૂર્યનાં કિરણો પ્રવેશ કરે છે; અને

જે જીવન પ્રવાહ વર્ણવે છે, તેને ઉદાન નામની પ્રાણશક્તિ કહે છે. કૌષીતકી બ્રાહ્મણોપનિષદમાં કહ્યું છે કે, મરણ સમયે આ ઉદાન પ્રાણમાં મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત અવ-શિષ્ટ ચાર પ્રાણશક્તિઓ અને દશ ઇન્દ્રિયો પ્રવેશ કરે છે.† તેમજ બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં પણ કહ્યું છે કે:—

તस्य हैतस्य हृदस्याग्रं प्रयोजते ॥ तेन प्रयोजतेनैव आत्मा
निष्क्रामति चक्षुषो वा मुध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरं देशेभ्यः।
तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रमति । प्राणमुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा
अनूत्क्रामन्ति । स विज्ञानो पवति । स विज्ञाननपेषान्वं
क्रामति । तं विद्याकर्मणी समन्वारयेते पूर्वप्रज्ञा च ॥

મ. ૬ મં. ૨.

અ. ૬ મં. ૨.

“ મરણ સમયે હૃદયના અગ્ર ભાગમાં ઉદાન પ્રાણશક્તિમાં લીન થયેલ આત્મા તેજ-સ્વરૂપ થઈને પ્રકાશે છે. તેમ થયા પછી આ આત્મા ચક્ષુ, અજરંદ્ર અથવા શરીરના અન્ય ભાગમાંથી બહાર નીકળે છે. તેની પાછળ આ ઉદાન પ્રાણ જાય છે; ઉદાન પ્રાણની સાથે સર્વ ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વિગેરે સઘળું જાય છે. તે સમયે તે વિજ્ઞાન એટલે બુદ્ધિ રૂપ થાય છે. (એટલે આ ક્ષણે તેને સકળ જૂત જીવિષ્ય સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે.) એ પ્રમાણે બુદ્ધિ-રૂપ થઈને તે ઉત્ક્રમણ કરે છે. તેની પાછળ તેની ઉપાસના, કર્મો અને પૂર્વપ્રજ્ઞા પણ જાય છે.” સંકરાચાર્ય આ પ્રસંગે વિશેષ કહે છે કે—આ સમયે જીવ રાજા રૂપ અને મુખ્ય પ્રાણ તેના પ્રધાન રૂપ છે. તે જીવ પ્રધાનરૂપ મુખ્ય પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો, મન, અવિદ્યા, કર્મ અને પૂર્વ પ્રજ્ઞાને સાથે લઈને દેહાંતર પ્રાપ્તિ કરે છે.† તેમ જ અક્ષરના ત્રીજા અધ્યાયમાં તદંતર પ્રતિ પક્ષી રંહતિ સંપરિપક્કઃ ॥ —એક્ષરનો અર્થ સમજાવતાં કહે છે કે, તે જીવ પંચીકૃત પંચજ્વલના સદ્મ ભાગથી યુક્ત થઈને જાય છે.‡ સ્થિતાર્થે એટલે જ છે કે, મરણ થવાથી માત્ર સ્થૂલ દેહ પડ્યો રહે છે; પરંતુ શીયોસોશીની ભાષામાં કહીએ તો અન્ય છ

* જુઓ, છંદોગોપનિષત્ અ. ૮ મંત્ર ૧ તથા પ્રજ્ઞોપનિષત્ પ્ર. ૩ મં. ૮.

† જુઓ, કૌષીતકી બ્રાહ્મણોપનિષત્ ૩ અને ૪, ૧૮.

‡ જુઓ, અક્ષરના પા. ૩. અ. ૧ ચ. ૧ ઉપર સંકરભાષ્ય.

શરીરો જીવની સાથેજ સ્થૂલ દેહમાંથી બહાર નીકળે છે. વિદુષી આની ખીસેટ આ સમયનું ઘણું ચિત્તવેધક ચિત્ર આપણી ચક્ષુ સમીપ ખડું કરે છે. તેઓ કહે છે કે:—

“ધીમે ધીમે શરીરનો રાજા શરીરના અવયવોમાંથી સંક્રાન્તો જાય છે. આ સમયે તે નીલ લોહિત શુકલ વર્ણના આકાશીય શરીર (Ethereic Body) થી વેદિત હોય છે. તે ક્ષણે આખા જીવનમાં તેણે (મરનારે) જે કૃત્યો કર્યાં હોય, જે ઇચ્છાઓ ઇચ્છી હોય, જે વિચારો વિચાર્યા હોય, તે સર્વ તેની દૃષ્ટિ સમીપ સર્વાંશે પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે જીવન ચિત્રના સફળ દિગ્દર્શનમાં તેનું ધ્યાન લાગી રહે છે. તે ચિત્રમાં તેના જીવનના નાના અથવા મોટા સર્વ વૃત્તાંતોની રેખાઓ તાદશ નજરે પડે છે. તે ચિત્રમાં તે પોતાના સફળ અને નિષ્ફળ મનોરથો, પોતાના પ્રયત્નો, જય અને પરાજયો, પ્રીતિ અને દ્વેષ-એ સઘળું નિરખે છે. તેમાં પણ વારંવાર સેવન કરીને જે મનોવૃત્તિને તેણે પરિપુષ્ટ કરી હોય, તે મનોવૃત્તિ તેની પાસે સ્પષ્ટ ખડી થાય છે: જીવનનો પ્રધાન મનોવ્યાપાર પોતાની સત્તા નિશ્ચયપૂર્વક સ્થાપિત કરે છે; અને તે સાથે જીવ ઉપર પોતાનો ઘણો ઉડો સરકાર પાડી મરણોત્તર જે લોકમાં ભોગ જોગવવા જવું પડે છે, તે લોકનું દર્શન કરાવે છે. મનુષ્ય જ્યારે પોતાના જીવનની સમીપ સાક્ષાત્ ખડો થાય છે, ત્યારે તે સમય ઘણો ગંભીર લાગે છે. આ સમયે તે પોતાના જૂન-કાળના મુખંદાસને પોતાના ભવિષ્ય કાળનું શ્રવણ કરે છે. થોડી ક્ષણે સુધી તે પોતે કેવો છે, તે જોઈ શકે છે, જીવનનો ઉદ્દેશ જાણી શકે છે, અને ઈશ્વરી નિયમ જાળવાનું, ન્યાય યુક્ત અને હિતકર છે, એમ સમજી શકે છે. પુરત સ્થૂલ અને આકાશીય (Ethereic) શરીરો વચ્ચેનો પ્રાણતંતુ તુટી જાય છે; જીવનકાળના સંબંધો જૂઠા પડે છે; અને માત્ર થોડા અપ-વાદો શિવાય સામાન્યતઃ મનુષ્ય શાંતિકારક અભાનમાં ડુબી જાય છે.”

* * * * *

“મરણ પછી કેટલાક કલાકો પછી—સામાન્યતઃ છત્રીસ કલાકો પછી—મનુષ્ય આકાશીય શરીરમાંથી નીકળી જાય છે; ત્યારે સ્થૂલ શરીરની જેમ આ આકાશીય શરીર પણ શવવત્ થઈને સ્થૂલની આસપાસ પડ્યું રહે છે. જે સ્થૂલ શરીરને દાટવામાં આવે છે તે આકાશીય શરીર ધીમે ધીમે પીગળી જતાં સુધી તેની કબર ઉપર તર્યા કરે છે. કબર સ્થાનમાં ઘણી વખતે ઘણાઓને અચ્ચિકર અનુભવ થાય છે, તેનું કારણ આ શવવત્ આકાશીય શરીર છે. સ્થૂલ શરીરને બાળી દેવામાં આવે તો તેની અને આકાશીય શરીર વચ્ચેની આકર્ષણ શક્તિનો નાશ થવાથી, તે આકાશીય શરીરનો પણ તાત્કાલિક નાશ થાય છે. દાટવાને બદલે બાળવાની ક્રિયા વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય કહેવાય છે, તેનાં અનેક કારણમાંનું ઉપરનું એક મુખ્ય કારણ છે.”

માનશંકર વિ. પિતાંબરદાસ મહેતા.

x-થીયોસોરીના ગ્રંથોમાં આ પંચીકૃતપંચમૂતોના સૂક્ષ્મભાગોને શાશ્વત પરમાણુઓ (Permanent Atoms) કહે છે.

* બુદ્ધો આની ખીસેટ—The Ancient Wisdom, પ. ૨-૫-૧૧૧-૧૧૨.

ચક્રિત કર્યા કરે છે.” અર્થાત્ તે સધળા નાડીઓ જેઓને જ્ઞાનતંતુ કહી શકાય, તે અખિસ શરીરમાં વ્યાપી રહેલ છે; અને તે નાડીઓમાં હૃદયમાં રહેલ આત્મામાં જીવન ચક્રિત સતત વર્ણાં કરે છે.

મનુષ્યના પૃથ ભાગમાં મેરુદંડ છે. તે મેરુદંડમાં રહેલી સુષુમ્ણા નાડીમાં હિતા નામની નાડીઓ છે. તેમાંની કેટલીક પિંગલ, કેટલીક શુકલ, કેટલીક નીલ, કેટલીક પીત અને કેટલીક લોહિત વર્ણની નાડીઓ છે.* તે નાડીઓમાં અલરંધ્રદ્વારા સૂર્યનાં કિરણો પ્રવેશ કરે છે; અને

જે જીવન પ્રવાહ વર્ધાવે છે, તેને ઉદાન નામની પ્રાણચક્રિત કહે છે. કૌપીતકી બ્રાહ્મ-જોપનિપદમાં કહ્યું છે કે, મરણ સમયે આ ઉદાન પ્રાણમાં મન, બુદ્ધિ, અદ્વૈત, ચિત્ત અવ-સિદ્ધ ચાર પ્રાણચક્રિતઓ અને દશ ધન્દ્રિયો પ્રવેશ કરે છે.x તેમજ બૃહદ્દારણ્યકોપનિપદમાં પણ કહ્યું છે કે:—

તમ્ય દૈતસ્ય હૃદસ્યાગ્રં પ્રયોતતે ॥ તેન પ્રયોતેનૈવ આત્મા
નિષ્ક્રામતિં ચશ્ત્રુષો વા મૃદ્ધર્નો વા ડન્વેખ્યો વા શરીર દેશેખ્યઃ।
તમુત્ક્રામન્તં પ્રાણોડનૂત્ક્રમતિ । પ્રાણમૂત્ક્રામન્તં સર્વે વાણા
અનૂત્ક્રામન્તિ । સ વિજ્ઞાનો મવતિ । સ વિજ્ઞાનનમેવાન્વં
ક્રામતિ । તં વિદ્યાકર્મણી સમન્વારમેતે પૂર્વમહા ચ ॥

અ. ૬ મં. ૨.

અ. ૬ મં. ૨

છે; પાત્ર જવાબદારીની ભાવનાનો ઉદય થાય એટલુંજ નહિ પરંતુ અભયનું જ્ઞાન પણ કેળવાય છે, આથી કષ્ટ પ્રકારે મૂર્ખતાનું સ્થાન ઘટું નથી; સાવચેતી, બુદ્ધિપ્રવણતા, અગમચેતી, તથા પુષ્પ વધના સદ્ગુણોના નામથી વ્યવહારતા સર્વ પ્રકારના ગુણોની સાથે સાથેજ અભયની વૃદ્ધિ થાય છે.

આવા પ્રકારના સ્વાતંત્ર્યના વાતાવરણના શિક્ષણનો એક અન્ય પક્ષ છે; તે એ છે, કે તેથી વિચારને એકદમ કર્તવ્યપ્રદેશમાં મૂકી શકાય છે. આ પ્રમાણે એક વિશેષ વિચાર પર્યંત પહોંચાય છે. વિવિધ પ્રકારની વૃદ્ધિઓના પગથિયાંના એક ક્રમ રૂપ જીવન છે. આથી રક્ષિત થાય છે, કે એક વિચારને તેના પરિણામ પર્યંત લાઇ જવામાં ના આવે ત્યાં સુધી તમારાથી વિશેષ વિચારપર્યંત જઇ શકાશે નહિ; આ વિશેષ વિચારને પણ કર્મના અવતારનો જોડાએ, તથા જીવનની નિઃસરણિ ઉપર ચઢવામાં આગળ ઉપર આ પ્રમાણે વર્તવું જોઇએ.

આપણે જરા વિષયથી દૂર જઈને સ્વાતંત્ર્યના પક્ષમાં આટલો વિચાર ચલાવ્યો છે; પરંતુ એકાંદ પુરપતું અપવાન કરવું તથા તેની લાગણીઓ દુઃખાવર્તી, એ વિષે વિચાર ચલાવતાં એ જાણતો હમેશાં એક યથાર્થ ભ્રમ સમાન લાગતી નથી. આ સર્વ ઉપરાંત અન્ય સાધેના વ્યવહારમાં આપણે શોધે રાખવાની જરૂર છે; આ ઉપરથી આપણે આપણા બીજા વિભાગ, ઠપકા અને શિક્ષાના ભય ઉપર આવીએ છીએ. આ વિષે આપણે સ્પષ્ટતાથી કહેવું જોઇએ, કે ઠપકા દેવો, કમર કાઢવો, એ હમેશાં એક ભૂલ સંપાન છે, અવશોકનના હોષ સમાન છે, ભૂલ ભરેલું બુદ્ધિ કૌશલ્ય છે; આતો જાણે કે તપને જે કિલ્લામાં પેસવાની મરજી હોય છે તેના દાર સમીપ અતિ મહેનતે એક ઉચ્ચ દીવાલ બાંધવા જેવું છે; આ પછી અંદર ન પેસી શકાવા માટે તમને નવાઇ લાગે છે. આમ યવાની બીલકુલ જરૂર નથી. જો તમારી કિલ્લાના આંતર ભાગમાં પ્રવેશવાની મરજી હોય તો તમારો દયિઆરો હેઠાં નાખીને, શ્રદ્ધા, આશા અને દાનરૂપ સુશીલ સ્ત્રી ત્રિપુટીના સાથમાં તેના દાર સમીપ જાઓ; જો આપણે આ સાથ દંડ તથા જાળવી રાખીએ તો આપણા અનેક પ્રકારના સંબંધોમાં અવજે માર્ગે દૂર પગીશું નહિ; આપણે જેપના સાથમાં આથી પડ્યા છીએ તેમાં આ સંબંધો ગમે તો નજીકના અથવા દૂરના હોય તો પણ ભરે. શ્રદ્ધા અને આશા માર્ગે દર્શાવે છે; આ જેમ યવું જોઇએ તેમજ છે, કારણ કે અનેક દૃષ્ટાંતમાં એમ યવા સંભવ છે, કે દાન—એક પ્રકારના વિશાલ અર્થ વિના યથાર્થ રીતે યથા—જરા દાખલાઓમાં—આપવાની વાત આપણી સત્તામાં નથી. પરંતુ આત્મીયી આપણામાં, માનવ પ્રકૃતિ વિષેની તથા આપણામાંના દરેક જાણના ઉચ્ચ ભાવિ માટેની શ્રદ્ધાનો વાસ છે. જો આપણામાં આનો સમાવેશ થાય છે તો આપણે તેને માર્ગમાંથી ચળી ગયલા બીન કેળવાયલા જાલકને, કાપતો પાર ના લાંબે એવા ગૃહ સંભાળનારને, અનિયમિત રસોઇવાને આપી શકીશું, તથા આ પ્રમાણે આપણે તેમનામાં આશાનો ઉદય કરી શકીશું. ગાંધી કહે 'આધિનમાં વર્તવાની જાખત મંદ હતી, કુલવાળા ખુલ્લા જોતરાઓ પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરવામાં આવ્યું હતું, રસોઇ ટાંકી યથ ગઇ હતી તેથી આવતી કાલે પણ નિષ્ફલતાની એવીને એવીજ જાખત બનશે, એવું કંઈ રક્ષિત થતું નથી, એ દરેકને અનુભવાવવાની જરૂર છે. આપણ દરેકને અનેક અને વારંવાર ભૂલભરેલાં પગલાં ભરવાનાં છે, પરંતુ આશાને આપણા પક્ષમાં રાખીને એકાંદ ભૂલભરેલા પગલાંને પણ આગળ વૃદ્ધિપામતા પગલાંમાં ફેરવી

રહ્યાં, અને તેથી “ જ્યાં સુધી આવતી કાલ જીતાય નહિ ત્યાં સુધી મધ કાલને ગૂમાવવાની નથી. ” આ પ્રમાણે ઉત્તેજનના ઉચ્છ્રયકાલમાં બેઠકારી અને અવિનયનુ કાર્ય પશુ કોષ અને કડવાચના પ્રસંગે જનશે નહિ, પરંતુ માત્ર પિતા અને બાલક વચ્ચે વિશેષ નિકટના પ્રેમાળ સહભાવ રૂપ જનશે, શેષાણી અને દાસી વચ્ચે ખરા હૃદયના મૈત્રીભાવ રૂપ જનશે. આથી જોમ સુચવવાનું નથી કે માત્ર પિતાઓ અને શેષાણીઓ, જાન દયા વિના અન્ય હેતુઓથી પ્રેરાયાં છે; પરંતુ હંડી અને કડક રીતભાત ઉત્તેજન કરતાં ઠપકાનું વિશેષ સૂચન કરે છે અને તેથી તેના સામે કોષ કરવામાં આવે છે: સમ રીતે જોતાં તાણીને બોલાવતા જોક તીક્ષ્ણ સખ્તની અસંત સહેલાઈથી માથી આપી શકાય છે તથા બાલકો સાથેના સંબંધવિના તે વિશેષ કંઈ વિશેષ ક્ષોભ કરવા જેવું નથી. તેઓ હજુ અન્યની નિષ્ફલતા માટે સદ્ભાવ દર્શાવતા જેટલાં પોતાની પ્રકૃતિના બાનવાળાં જન્યાં નથી; આગળ ઉપર તેઓ આ બાજતને આપણ સર્વમાં સામાન્ય રૂપે જોશે; જ્યારે કેટલાક પ્રજોએ આપણે માટે જનાવો દર પાળના થઈ પડે છે તથા આપણા મનોનિગ્રાહ યુગાવી બેશીએ છીએ ત્યારે આમ જને છે.

ખાત્રીથી જોવા પશુ પ્રસંગો આવે છે, કે જ્યારે એકાદ તીક્ષ્ણ અને ગર્ભભેદક સખ્ત અસંત જરૂરનો અને અસરકરક નિવડે છે: ઘણી વાર તો અમુક કાર્ય પાર પાડવાને માત્ર આજ માંગે હોય છે. આજ પ્રમાણે યજ્ઞી શિક્ષા કરવાની બાજતને આવશ્યક ગણવાની છે. ખાત્ર તાબેદારીની સધારણ બાજતમાં અવિનયના પ્રસંગમાં, અન્યોન્ય સાથે કલહમાં ખાસ કરીને આ બાજત મદદમાર નિવડે છે. કાષ્ટ કાષ્ટ વાર આ બાજતમાં ખ્યામ શેકે એવો માત્ર આજ માંગે હોય છે તથા બાવિના સંબંધમાં તેથી સ્મૃતિ સક્રિયને મદદ મળી રહે છે. એકાદ એકાંત આસનમાં બેઠાથી કલાક સંદિત પૂરેક ચલાવેલું ધ્યાન, અવયવોને ધણું લાભ કારક છે. જ્ઞાન તંત્રીઓને શાંત બનાવે છે.*****

અચિત્ત મનતા ખરેખર મભિરજનાવોમાં શિક્ષા બાળ્યે જ જરૂરની હોય છે; એકાદ બાલકને આંતરાત્મા સંપૂર્ણ સ્વપ્નતાથી ઉપરેલ આપશે; આવા પ્રસંગમાં જે સર્વ જરૂરનું છે તે તેનાથી શક્તિ ધતી સરમની લાગણીજ છે. શિક્ષા મમે તેનું સ્વરૂપ ધારણ કરે અથવા મમે તેના ચુનાદ માટે તે કરવામાં આવે તો પશુ હું એટલી બાજત સ્વપ્નતાથી બાલકને નહાવણથીજ સમજાવીશ, કે આથી કંઈ બદલો વાગવાની સૂચના અપાતી નથી તેમજ મારા હૃદયમાં તેના માટે કોષની કાષ્ટ પ્રકારની લાગણી નથી. બદલો વાગવાની બાવના માનવ પ્રકૃતિમાં એટલાં જ્યાં હંડાં મૂલ ધાણી બેઠી છે, કે તેને વારંવાર ખાતર પ્રેરણા સમાન ગણવામાં આવે છે; મારા મારવા પ્રમાણે હવે તો આ એક સ્વીકૃત વાત સમાન થઈ પડી છે, અને જો કેટલું સદજ વિચાર કરે તો તે એક સ્વપ્ન બાજત છે; આ બાજત, જાતિ જોમાં વિકાસ પામે છે એવા કાષ્ટ કાટોના ઝમાનાના માત્ર પરિણામ રૂપ છે. કાષ્ટો કાષ્ટો રૂપે માત્ર એટલાજ માટે હોય છે, કે તે એક બેજે ઠોકા બેસાડવામાં આવે છે—કાષ્ટને એક બેજે ઠોકા બેસાડવા માટે શિક્ષાનો આશ્રય શોધવો આવશ્યક થઈ પડે છે. ઘણા સજય પૂર્વ યોગ્યજોના ચોરને એક નાપાધિશે કશું હતું તેમ, “ તમે યોગ્યાની ચોરી કરી છે તેથી હું તમારો તિરહાર કરતો નથી, પરંતુ યોગ્યજો ચોરજ નહિ તેથી હું તમને સજ્જ ગઈ છું. ” બાલકનું દર પારનું આથી મન, આપણા કાષ્ટોને અધિન વર્તવાની વાતને એકદમ સ્વીકાર કરશે; જો તે અધિન ના વર્તે તો આપણે

તેને સજા કરીએ છીએ તે કોષને લોધે નહિ-પરંતુ તેની સ્મૃતિને ભાવિમાં મદદ મળે એટલા માટે હોય છે. આ વિશે યથાર્થ વિચાર કરવો અત્યંત આવશ્યક છે, તેનાં પરિણામ પણ ધણા સમય ચાલે તેવાં નિવડે છે,—નિલકાલપર્યંત પહોંચે છે. બાલ્યથી માનવ દયા પર્યંત દરરોજના વિકાસમાં બાલકને એટલું સમજવા ઘો કે કાપદાને બેળે બેળે પળાવવાની આ રીતિએ માનવજાતના હાથમાં રહેલું માત્ર સાધન છે, તેથી કઠોર અને તાત્કાલિક વિધિઓ સમાન નિવડે છે; પારંપર આવી વિધિઓનું દ્વેષ અને નફાનો વાળવા જેવું સ્વરૂપ હોય છે; આવા માર્ગો માત્ર માનવકૃત છે, ઇશ્વર નિર્મિત નથી. ઇશ્વર તો કોષ તેમજ વૈર એક પણ જાણતા નથી તથા તેની છાયા પણ તેમનામાં નથી. જો તમે ઇશ્વરના કાપદાઓનો તિરસ્કાર કરો, તેટલું જાન-અને આત્માને નિયમિત નિયમોનો તિરસ્કાર કરો તો, આવા લાંબાનાં પરિણામ અનિવાર્ય રીતે સ્વતઃજ થવાં જોઈએ; આ પ્રમાણે આપણે દરેક પોતા માટે “ સર્વ ” અથવા “ નહિ હિપ્તનીએ છીએ.

કાપદાની ધાંધલના લાંબા જમાનાએ હારા માનવજાતે હિપ્તની કાઢેલી વેર વાળતા ઇશ્વરની ભાવના વ્યાપક અને સ્થાયિ થઈ પડી છે; આથી માનવ અને તેના કૃતપાદક વચ્ચે અધ્યાત્મિક સંબંધનું નખખોદ વળી જાય છે; બાલકોમાંથી આ ભાવના દૂર કરવાને આપણાથી અને તેટલું કરવાનું છે, કારણ કે વેર વાળતા ઇશ્વરની બીનિ સાથેજ પ્રેમ, શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ થી રીતે સંબંધિ થકે ? કાપદાનો જંગ કરવા માટે સજા કરનાર અથવા જંગ થતો અટકાવવા માટે સજા કરનાર ઇશ્વરની બીનિ સાથે પ્રેમ શ્રદ્ધા થી રીતે સંબંધિ થકે ? આ તો રપજી રીતે એક માનુષિ જરૂરીઆત છે, દૈવિ શુદ્ધિ નથી વૈરી ઇશ્વરની અનીતિ માન બનાવતી બીનિથી વધતી નિરાશામાંથી તમારા બાળકનું રક્ષણ કરે. પ્રેમમય પરમાત્મા તેના અંતર અને બાહ્યમાં વ્યાપી રહ્યા છે, તેમનો આપણું દરેકમાં વાસ છે, તથા તે આપણને આપણું બાવિ સંપૂર્ણ કરવા તરફ દોરી જાય છે, આવી બાનતો તેના મનમાં દસાવવાની જરૂર છે. જીવન નિઃસરણિમાં હિપ્ત ચક્રમાં શ્રદ્ધા, આશા, દાનને તમારા બાલકના દરરોજના સાથી બનવા ઘો—પોતામાં, જીવનની કીમતમાં, પોતાના ઉચ્ચ નશીબમાં શ્રદ્ધાવાળું થવા ઘો; પોતે તેને પ્રાપ્ત કરશે એવી જ્યલંત શ્રદ્ધાની આશા વાળું, વિશ્વાસ, લાલસો, શોક, આનંદ, નિષ્લેષતા, સદેહતા સર્વ નિઃસરણિનાં પગથોઆં સમાન છે એવી માન્યતાવાળું બનવા ઘો; દરેક જીવતા પ્રાણિ માટે તેના હૃદયમાં પ્રેમનો ઉદય થાય એવી દાન દવાની ભાવના ફળવે.

યુવાનીઆની કેળવણીના એક તત્વ રૂપ ભયના વિષયને ખલાસ કરતા પ્રહેલો માનવ પ્રકૃતિમાં સમાવેશ થતી એક પ્રેરણા પ્રત્યે તમારું લક્ષ્ય દોરવા માગું છું, જેનો બાલકોમાં અત્યંત આવિર્ભાવ થયેલો હોય છે, તેને જો યથાર્થ રીતે સમજવામાં આવે તો સદેહમાં જાણે કે ભયનાં કર્તવ્યો દૂર થતાં હોય એમ યશો અથવા કોષ પણ દેશ-તમાં બાર હલકો કરશે. હું નાટ્ય સજ્જી પ્રેરણા વિશે સૂચવવા માગું છું; બાલકો તમે જેવાં બનાવો તેવાં નિવડે છે—તેઓ અચૂક રીતે પ્રસંગોનુસાર વર્તે છે, પ્રસંગનો ભાગ બરોબર ભજવે છે. જો તમે સસની, અપિનવાની આશા રાખતા હો, અન્ય માટે વિચાર કરાવવાની, યથાક્રમ જાળવવાની આશા રાખતા હો તો તમે તે મેળવી ચક્રી તમારે કદાપિ આશા રાખતા બધું પડવાનું નથી. માત્ર પિતા રૂપે તમારી આશાના પ્રમાણને અધમ બનાવવાનું નથી. મારી તો એક નવીન પ્રકારનું સુખ બનાવવાની મરજી છે; ધણી ધણી આશા રાખનાર સુખી છે, કારણ કે તેને ધણું ધણું મળી રહેશે.

અંગ્રેજોના એક તીખાશવાળા ધીક્કરનાર બની ગયા છે. મી. અર્વિંદાધોષ એક એવા પુરુષ છે કે જેઓ પોતાની આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિ અને પ્રચંડ દેશભિમાનને લીધે આપણી પ્રશંસાને પાત્ર છે; પરંતુ તેઓ ખુલ્લી રીતે અંગ્રેજોના વિરુદ્ધ છે તથા તેઓ પોતાની વિશાલ બુદ્ધિપ્રતિભાને દિંદીઓ અને અંગ્રેજો વચ્ચેના દ્વેષના ખાડો ખોદવામાં કામે લગાડે છે, તથા તેમનાથી આસપાસ કેવો વિનાશ થશે તે સંબંધી બેદરશર રહે છે; તેઓ વિચારપૂર્વક એક પ્રમાણે અન્યપ્રમાણ સાથે ગુસ્સે બનાવવાનો ઉદ્દેશ રાખે છે; તેઓ તોડી પાડવા માગે છે, આંધવા માગતા નથી. તેઓ કદાચ એમ માનતા હશે કે સુદૃઢ બધારથી આંધતા પૂર્વે તોડી પાડવાની જરૂર છે, પરંતુ વર્તમાનકાલે તો તેમની અસર માત્ર સ્પષ્ટ રીતે વિનાશકારક છે. નિહિત અંગ્રેજોના હિંદ માટેના કોઈ પ્રમાણના પ્રેમનો, તેના પ્રત્યેની કોઈ પ્રકારની મેવાનો તેઓ સ્વીકાર કરી શકતા નથી. નિહિત પ્રતિભાના કોઈએ પણ કંઈ કહ્યું હોય તેને નિકારીવોતાવરણદ્વારા વિરૂપ બની ગયેલું જેવામાં આવે છે. આપણામાંના જેઓને હિંદ માટે પ્રેમ છે, તથા જેઓ સામાન્ય પ્રત્યે વફાદાર છીએ તથા ઈંગ્લેન્ડ અને હિંદને અન્યોન્યની સહકારીતાની જરૂર છે એમ માનીએ છીએ, તેમની આવા સાહેબો કાલ્ય ઈજવણીના કાર્યમાં જોડાયેલા હોય છે તો જ કેળવણી સંસ્થાઓ સાંચે જોડાયેલા હોય છે તેમને તોડી પાડવાને તેમનાં સર્વ પ્રકારના સામર્થ્યો બની શકે તેટલું કરે છે.

આપણે કેવા પ્રકારની નીતિ ચલાવવી જોઈએ ? કેટલાક કહેશે કે, "તેમનાં પત્રોને બંધ પાડો." આવી યુક્તિ આગળથી જ નિષ્ફલતામાં પરિણમવાને સંજ્ઞાપતી છે તથા સ્વતંત્ર પુરોગને અવિચલિત છે. રોમમાં ઈન્ડિયન એક્સપરિમેન્ટરીયસ અને રશિયામાં સેન્સરશીપ જેવાં બંધનકારક ખાતાં બંને પ્રવર્તે, આપણે બુદ્ધિમગ્નરોની વિધિની નકલ કરવાની જરૂર નથી. આવી ખામતને દૂર રાખીને વિચારતાં પણ બંધ પાડી દેવાની વાત અસંભવીત છે; આવો હુકમ કરી શકાય પરંતુ તેની વ્યવહારમાં ભાગ્યેજ અસર થઈ શકે તથા પોતાના વડિલોની પેઠે યુવકોને પણ મના કરેલાં પત્રો વાંચવાનો વિશેષ ઉત્સાહ આવશે. આવી યુક્તિથી તો માત્ર જ એક ખીણ રૂપે હોય છે તે ભયમાં પસંદાઈ જાય છે. બુદ્ધિવાળી અને યોગ્ય યુક્તિ તો માત્ર એટલી જ છે, કે તેમની ઇચ્છાઓને જો શુદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ હોય તોય સર્વને ઉત્તેજિત કરે ખાલકોના સહભાવને ખચત બનાવવો તથા તેમની યુવાનશક્તિઓને વ્યવસ્થાપુરુષ તથા કાલ્પનાતે માન આપનારી દિશાઓમાં વળવી. તેમને દર્શાવવામાં આવતા લાભોના સ્વીકારની માન-રહિત દશા પછીથી તેમના સમજવામાં આવશે તથા સાચે સાચે તેમને પોષતી સંસ્થાઓના ઉપર હુમલા કરનારાઓના અભિપ્રાયોમાં ભાગ લેતા બનશે તથા તેમની મેજેજ વાંચન ગૃહોમાંથી આવા વિનાશ સાધકોને દૂર રાખશે. હમણાંજ સેન્ટ્રલ હિંદ કોલેજના કેટલાક અધ્યાપ્ય વિદ્યાર્થીઓએ, તેમને માટે કાઢવામાં આવેલી એક નોટીસને અચળી રીતે દર્શાવતું નથા દેશભિમાનીઓને આ કોલેજમાં નહિ આવવાની ચેતવણી આપતું કેટલુંક લખાણ વહેતાતરમ્માં ઠર્યું હતું. આ યુવાનીઓના લક્ષમાં એટલું ના આવ્યું, કે પોતાની મેજે કોલેજમાંથી દૂર થઈને તથા નિહિતા અનેક અંગ્રેજો સહિત અન્ય કેટલાકના આત્મભાગને લીધે તેમનાથી ભોગવાતા પોડીયીની કેળવણીના લાભનો લાગ કરીને તેઓ વીરતા યુક્ત દક્ષિણ ભેસાડી શકત.

મી. અર્વિંદાધોષનો પક્ષ એક પ્રકારે ન્યાયપૂર્વક છે, પરંતુ આપણા કેટલાં વિદ્યાર્થીઓ તેનો સ્વીકાર કરવાને તૈયાર છે ? જેઓ આ પ્રભાણે તૈયાર હોય તેમણે તેમની કેળવણીનું ખર્ચ ઉપાડી લેતા તેમના પિતરો સાથે આ બાબતનો પ્રથમ નિર્ણય કરવાની જરૂર છે, તથા સરકારના કાયદાની અસરવાળી કેળવણીની કોઈ પણ સંસ્થામાં તેમણે વધારે વાર વસતું જોઈએ નહિ. દેશમાંની દરેક યુનિવર્સિટી એક પ્રકારની સરકારી

અમુદ
કૌવત આપનારી,

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

(કંમત ગોળી ૩૨ ની ૪૫ની ૧ નો ૩. એક.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માલેક આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય.

હિંદ ઓફિસ.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

અથ ઓરીમો.

૧ મુનર્ડ.—માલકાદેવીરોડ.

૨ કંલકતા—દેરીસનરોડ.

૩ પુના સીટી—યુનવાર પેક.

એન.સી.

૧ વડોદરા—ગવપુરા,

૨ અમદાવાદ—રીઝીરોડ,

૩ સુરત—ઝાંપા જાગર,

અભિપ્રાયો.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ ખુબ કામ કર્યું છે.

અનંતરાવ એમોટાબાર

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ વાપરવાથી રમાં શકોહીનો વધારો થાય છે.

સલનારાયણ મૂર્તી દસરમથુ

તમારી ગોળીઓએ મને નવી જીંદગી આપી છે. કે બ્રહ્માજીરાવ નીડામતોલ

અભિપ્રાય પ્રમાણે તમારી આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ અમુત છે,

અનગંડી પી. પેનાકોન્ડા

આતંકનિગ્રહની ધણીંડીઓ મેં તપાસ નારા રનેહીઓએ ખાધી છે અને તેઓ તપાસે છે એકી જીએ તમારા વખાણ કરીએ હીએ.

અકબરઅલી પીરભાઈ સુરત.

આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ મને અમુત તુલ્ય કામદો કર્યું છે.

જીવા મુંલજી કેરીયા.

આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓથી ધાતુપાતળું દરદ મટ્યું છે. ઉંધ આવે છે દરત સાદ આવે છે, બ્રૂખ લાગે છે વગેરે વગેરે કામદો નેજાયા છે.

મારતર લક્ષ્મીશંકર બાઈશંકર ભાવોદ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ ધાર્યા કરતાં વિશેષ કામ કર્યું છે.

સૈયદ અકબર પાદશાહ કોલર.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓનો માત્ર એક અકવાડીયું ઉપેગ કરવાથી મારે શરીર તમામ ત-દુરત થયું છે.

જામનારાયણ નંદકિશોર કામાપોર

તમારી જ્વા (આતંકનિગ્રહ) થી મને ધણી શક્તિ આપી છે. એ દવા આ પૃથ્વીપર એકજ કદ્ય વૃક્ષજ છે.

માધવરાવજી દેવ દેશમુખ ભદોલે

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓથી હું નવે અવતાર આવ્યો છું. એ ધાતુપુષ્ટીની જ્વા ખુબજ અક સીર છે.

સવાઈસીંહ ઈવડેરામ સમતાપુર.

તમારી ગોળીઓમાં દેવી શક્તિ સમાવેલી છે.

બી. એસ. રત્નાવેલું. વેલોર.

આ પુસ્તકોનું વી. પી. કમીશન તથા દયાય ધર્ય મંગાવનારને શીર-જે.
રા. રા. મ. ન દિવેદીકૃત પુતકો.

ખાળ વિલાસ,

(આવૃત્તિ બીજી)

આ પુસ્તક પછુ મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં છનામ તથા લાપચેરી માટે
મંજુર કર્યું છે,

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કીન્તી.

(નાટક.)

આવૃત્તિ બીજી,

તૈયાર ન. કિ. ૦-૮-૦

ઉત્તરરામ ચરિત્ર.

આવૃત્તિ બીજી.

કિમત રૂ. ૧-૮-૦

ચારિત્ર.

(આવૃત્તિ બીજી)

કિમત રૂ. ૧-૦-૦

મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં છનામ તથા લાપચેરી માટે
પસંદ કરેલું છે.

આ શિષ્યાવર્તી તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ, અથવા
એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાદેવી રોડ, મુમબઈ મળી શકશે.

એક આનાની દીકરી મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું સીરક સુદર્શનઓફીસ નડીયાદથી
મોકલવામાં આવશે.

ગુજરાત.

રાજકીય, સામાજિક તથા ધાર્મિક વિષયો ઉપર ચર્ચા ચલાવતું અને સામૈ-
ન્ય સમયાર આપતું માસમાં ત્રિકાલિક દર્શન દેતું પત્ર. આ પત્ર માટે જાણીતા વિકાસોના
ઉત્તમ પ્રતિના અભિપ્રાયો મળેલા છે. જ્ઞાનજન ૩.૨-૨-૦૦ પોસ્ટેજ સહીત સ્થાનિક ૧-૮-૦

નડીયાદ

પુલચંદ બાપુજી શાહ.

ગુજરાત ઓફીસ.

એડીટર ગુજરાત.

લવાજમ.

લવાજમ અગાઉથી લેવાનો અમારો રિવાજ છે એનું અમારા સુદ્ધ આદર્શને
સ્મરણ હશેજ.

વ્યવસ્થાપક.

સુચના.

અમદાવાદમાં પ્રેરેલે લીધે પ્રેમમાં માણસોની તાણ હોવાથી આ અર્થ જરા મેડે
બદલ પડ્યો છે. હવે એક જલદી બદલ પડશે તથા પછીથી નિયમિત પ્રતિભાસે
નિકળશે. વ્યવસ્થાપક.

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

અંધાઈને તૈયાર છે.

કીમત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનનું ગુજરાતી
ભાષાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી,
સુદર્શન એજીસ—નડીઆ

રાજ રજવાડામાં વખણતીદવાઓ

રાજ રજવાડામાં ખણીત તથા કોટલાક રાજવંશીઓના ખાસ વૈદક સલાહકાર હાક
દર કાલીદાસ સરકારમાં મેડીકલ એજીસ્ટ્રારનાહોદ્દાયર નોકરી બજારી ઉત્તમ સરટીરીકેટ મળવલ છે.

— આદરશાહી ચાકુતી

અનંગ વિલાસ

ગમે તે કારણથી શુભાવેલી તોડેલ પાછી લાવે છે, પુરુષાતન કાયમ રાખે છે. સંસાર
મુખલોગવવા માટે હિંમતમાં હિંમતી દવા બોધે તે અનંગ વિલાસ ચાકુતી છે, રાજ રજ-
વાડામાં તથા શ્રીમંત લોકોમાં આ દવા બહુ વખણાય છે, વીર્ય દાયના તથામ ધી બધા
મટાડી ખર પુરુષાતન આપે છે, ખરી મરદાઇ આપનાર અને નબળા માણસને પણ જુલા
નની માફક જોરાવર બનાવનાર આ દવાનો લાભ લેવા અમારી ખાસ બલામજ છે, શુભા
વંશી તાકાતને પાછી લાવી જુનવાનીને ટકાવી રાખવી એ તો આ દવાનો ખાસ ગુણ છે
આ દવા વાપરવામાં કોઇપણ જાતની પરેશની જરૂર નથી. ૪૦ ગોળીની ઢબી એકતા રૂ. ૬૪

બાનુઓના લાભની વાત.

પ્રદર છુપણી, રુદ્ધોપ, દરદાન સખંધી વ્યાધી અને ઘાતુ વિકારના સોઓના દરેક રોગ
મટાડી અખલા જીવન નામની દવા મરબાજ સુધરે છે ૬૪ ગોળીની ઢબી એકતા બે

ગરમીનો દુરમન

રક્ત સુધારક નામની વનસ્પતીની ગોળીઓ ગરમીને લીધે બગડી ગયલ થોડી સુધા-
રવા માટે અમુન સમાન દવા છે, આ દવાના શેવનથી (Syphilis ઉપદંશ) ગરમીનું ખર-
બ દરદ ફરીથી થવાથી ધારતી રહેતી નથી ૬૪ ગોળીની ઢબી એકતા રૂબીઆ બે. ગર-
મીના જખમને તરતજરનાર મલમની ઢબીઆદવાના તથામ દવાઓનું પોસ્ટ ખર્ચ જુદું
ડાક્ટર કાલીદાસ મોતીરામ રાજકોટ—કાલીવાવાડ.

આધારક

એક અભેદગર્ગ પ્રવાસી
મહાનિષ ગણિસાલ નલુભાષ.
દિવેદી

સુદર્શન.

જોમ. એ. એલ. એલ. એલ.
મહાનિષ ગણિસાલ નલુભાષ.
દિવેદી

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સબંધ અને સંરૂપનો વિચાર.)

“સત્ય પરં ધીમહિ” — ભાગવતમ્

તત્ત્વી—માધવલાલ નલુભાષ દિવેદી

[પુસ્તક ૨૩, અંક ૭.]

(માસિક)

[એપ્રિલ ૧૯૦૮.]

સાંપ્રત આર્ય શ્રુતિ.

અથવા

હાલનું સંભાષણ.

(મળેલું)

“ અરે ! હા આ મહારા, કહો શું કરો સારા જનો હરે !
અરે ! શું જોવારો, મધુર મુખ એના ધર્મ પછે ? ! ”

અકે લેધ જગત સમજી ચાલિનું પૂર રેડી,
નિશા ઠાળા ચમ ચમ રવી જોસમા જય ચાલી,
બોમે તારા અર્મોટ ઓટથી ખેલ તે આંખ રાખી,
જોભા તોયે કઈકે ખસતા બોધ જૂયો જતાવી

એ બોધે તો ઈંદ્ર હૃદયનો બોધ કે આપવાને,
જોભા છે કે અચળ ચક્રતો તારશે આભ મહિ,
ઈંદ્રાપાસી તપ જનનને અત શું આવતું તે,
દાખે પોતે મુવ હૃદયથી તારીને એક સ્થાને

સુપુષ્પિને વિરલ કર એ પ્રાણી સૌ સતલાં ત્યાં,
 ગિનાં કોઈ રુદિતં ઉરનાં ધૂમતાં શ્વાસ મોખાં;
 પાસે બેઠતાં પવન વહને જીવવા કાન યાતાં,
 હું ઉરના નયન પડદા ઉપડયા એક જોવા.

ચીરાતા ત્યાં પવન વહને ચાંત રાત્રિ કલાપો,
 સાથે કોઈ મૃદુ હૃદયનો ધોષ ચીરાઈ-જાતો;
 ક્રુતિ દારા મુજ હૃદયને આંખમાં લાવવાને,
 જાડાં જાડાં દુઃખિત ઉરનાં માન કેં આપતો તે,

આણી પાસે ખળખળ થતાં અચ્ચ એ કાન આવે,
 આણી પાસે મુજ હૃદયનાં બાંધવો સર્વ ધોરે;
 કિંતુ ત્હેમાં હૃદય ગુલતા ધર્મની એતનાથી,
 ખ્દારાં બહાલાં કુટુંબ જન હું ત્યાર્થો આશ્વો તહીથી.

જ્યાંથી જીડી પવન પર થે ઉર એ પાસ આવે,
 ત્યાંથી ત્હેને ત્વરિત મળવા ઉર હું કેંક યાથે;
 કાળી ભેનિ મહોં કુલકિયાં તારલો ભાત વાળી,-
 સાડી ઓઢી રજનિ સરતી સાથ હું જાઉં આલી.

વાટે જીભા મુનિ ગણુ સમા જૃક્ષ સૌ શ્વાસ ધુંટી,
 ત્હેમાં યાતા મયુર રવ કેં ઓં હરિ ઓમ્ રૂપી;
 છેટે રાની પશુ યૂંય હુંબી ધોરતાં ધોર વાણી,
 તે સધાને શ્રવણુ ધરતો પંથ હું જાઉં કાપી.

વાંકાં સીધાં ખડક ખોંજીને બેહુ વારિ વિતાવી,-
 જાતાં, ગોજો ક્ષિતિજ તટમાં અગ્નિ શો આંખ આવી;
 ધોમે ધોમે ગગન ચડતો રકતતા રંગ ત્યાગી,
 દીઠો સુધા કિરણુ કરથી આંખતો સર્વ સદિ.

સુધા સિંધુ રસદ રસથી આપતી સદિ જોતાં,
 જાહેરુ હું ઉર વહનમાં 'ક્યાં જવું' એ બુસાતાં;
 ચંદ્રિકાના ચોંતળ કરમાં જળ્ય સુસ્નેહ વાહી,
 દીઠો કોઈ પથિક સરતો ધર્મ શો વેગ ધારી.

જ્યાંથી જીડી પવન વહને દુઃખનાં શ્વાસ મોખાં,
 રેલાતાં તે સર્મોપ અટકી પાંચની પંથ કીડા;
 હું કેં છેટે નિકટ ખસતાં કોઈ છાયા છતાર્ધ,
 જોજો ખ્દારાં ગમન જળની સર્વ કિયા હરાધ.

ન્યારે કોઇ અદ્વિજ બનતી પ્રાણીની પ્રાણ આજ્ઞા,
ત્યારે ત્હેવા અદ્વિજ પ્રણમાં કૈકે સુખે છુપાતાં;
એ બાવિના મધુર પ્રણયી જાવને જાણવામાં,
મુજેલા કે વદ્ધ કથનના બાવ મ્હે પૂજ્ય માન્યા.

છેટે જિભે તદપિ તદોંચી દિવ્ય એ પાત્ર તેજ,
હેલાઇ હું નયન પડમાં દીપ્તિ કે બલ્ય જેણે;
શુભાગારી હૃદય હૃદયી હર આ હર હેનાં,
પાસે પ્હેંગી શ્રવણ કરતું યાવ ને શબ્દ ધોરા.

હરતાંબુજે નયન મુખ ને બાલ સૌ છાવરીને,
રોતી કોઇ કરજી રસના ઓષ હરે ધરીને;
જોઈ ત્હેને પંચિક હરના પ્રેમ જાવો વહીને,
મુખ વાણી મદ્ય કરતા નીતર્થા પ્રશ્ન રૂપે.

દેવિ ! તારા કમળ દળ શા હીપતા આર્ય દેશે,
શાને સાશ્વત્ત બની ધડકને હર આ નીર રેડે ?
આવ્યો છું હું અર્જુન નિરખતા દેવિ ! તું સૌમ્ય ભૂતિ,
ત્યાં હુમાંગી નયન મુજને ભાગ્ય આ થી પ્રદતિ ! !

ત્હારે હરે સતત વદતાં બાળી તોય આપે,
ત્હારે હરે રમણ કરવા દેવતા ચિત્ત આહે;
ત્હારે હરે પરમ સુખદા યોગીઓ યોગ સાપે.
તે તું દેવિ ! કવણ દુઃખથી આજ આ અશ્રુ સારે !

જેના રૂઝ પ્રકટ સમયે વેદ માતા લખાઇ,
જેના રૂઝ પ્રકટ રમણે સામ ગીતા ગવાઈ;
જેના રૂઝ પ્રકટ પ્રણયે આદ્યજૂતા બજાઇ,
તે તું દેવિ ! કવણ દુઃખથી આજ રો આંખ છાઇ !

ધર્મશ્રીથી ઈન્દ્રિય સરતા જીવના જીવ આપી,
રાજ્યશ્રીથી સમ્રાટ સુખના ધર્મની સીમ સ્થાપી;
પ્રેમશ્રીથી યુગલ હરના દિવ્ય જાવો રસાવી.
રામી, તે તું કવણ દુઃખથી આજ રો નેણ ઢાળી !

માધાતાદિ કૃતયુગભૂષા રાજવી રત્ન શતા,
સામર્થ્યદિ મુનિ ગણ સમા જણને પુત્ર માતા;
ભિષ્ણ જેવા વિકટ વખતે નાખતા દૃષ્ટિ જેમાં,
તે તું દેવિ ! નયન ઝરતાં આજ રો અશ્રુ ખારો !

તહારે ઉરે નીતિમય રૂપે રામ સાગર રામ્યા,
તહારે ઉરે પ્રણય પ્રતિમા રૂપથી કૃષ્ણ નામ્યા;
તહારે ઉરે રણધોર રૂપે પાંડવો પૂર્ણ દીપ્યા,
તે તું દેવિ ! નયન સદને આજ શે અશ્રુ ભીના ?

જેના પુત્રે જગત સધળે તેજનાં તેજ પૂર્વા,
જેના પુત્રે જગત સધળે અંગના રંગ રેડવા;
જેના પુત્રે જગત સધળે પ્રાણના પ્રાણ આપ્યા,
તે સુપ્રતિ ! તુજ નયનમાં આજ શે અશ્રુ આલ્યા ?

દેવો રૂપે ધ્વજિત શગલ સ્વાર્ભોની સેવ જાણી,
તહારી જાળા પતિ યજ્ઞમાં હોમતાં પ્રાણ દાંડી,
અન્નાસદિ પરમ ધરમે પાગોને પાપ બાળે,
તે તું દેવિ ! હૃદય દુઃખ શું હોય જે આંખ લાવે ?

સાવિત્ર્યાદિ સુશીલ સતીઓ પ્રેમ નીતિ પ્રભાવે,
મૃત્યુ કેસા ગરવ દહ્યા જન્મીને દેશ તહારે;
કીર્તિ લેખો તુજ હૃદયના કોરતી સર્વ કાળે,
તે તું દેવિ ! કવણ દુઃખ જે આજ આ આંખ સારે ?

કીર્તિ પૂરે અમર પૂલતી તું ફેડી પૂલવાડી,
લૂંટી લેવા બહુજ ઉલટી માનવો માનધારી;
કુદરિથી મગન કરતાં ધૂળની ધૂળ લેધ,
જાતાં તે તું વૌર તનવની માત ! શે આગ રેતી ?

શ્રીકે તહારાં અમિત ગુણનાં ગીતડાં મંથ ગુપ્તાં,
અંબીને તહારા મહત પણને આંક સૌ દોગ કીધાં;
એવા કૈં કૈં અવર તનુજે તું પરે ઉરે દોળ્યાં,
તે તું દેવિ ! કવણ દુઃખથી રે શ્યાં નેણ ભીના ?

શે ના દેવિ ! રડતું તજીને કે' મહેતે મર્મ જોધી,
રે ! આ આમાં તુજ હૃદયના રોગથી અંગ કોરી;
સીલતાં તું શરીર સદને જોધને આંખ મહારી,
શેકું તોયે નવ રહો ચકી સારતી અશ્રુધારી ! ! "

રેતી દેવી મરણપુટ એ પાંચના શબ્દ જાતાં,

૧. મેગાસ્યનીસ. ૨. દેઓએનસાંગ.

રોડું ખાળી નખન ગળતે મુખથી હૃદય જોતાં;
પાસે જોતો પચિત્ર નિરખી આંખ આંસુ બરેલો,
રત્નની ઉરે, જરૂરે વળતી નીતર્યા આર્ય બહેલો.

પોતાની સૌ પૌંડ વિસરતાં અન્ય પોંડે પૌંડાતું,
તે લહેને કે મદદ કરવા ક્યારેજ સદા મ્હાતું;
એ ગુણે છે અમર વસતી મુખિની સર્વ કાંતિ,
તે કાંતિને હૃદય ધરતી દેવી ત્યાં તુર્ત મોલો.

‘ બહાસા પચિ ! કવચ દુઃખથી દુઃખી તું આજ આંહી,
જોતો, ખાણુ ! ખમર કરી દે વીરતા છોડ નાહિ;
હું દુર્માત્રી તરપિ અતિથિ દુઃખ કે જણવું એ,
સંજો છે સફળ જનનો ધર્મ તે જીવતું શે ? !

મૃત્યુ માતા જગત સઘજે વ્યર્થ આ છે દુઃખાતું,
તે ના જણી પણ પછો મળી શુ યશે કે યવાતું;
હોયે થેલું વિકળ મનહું મારીને કાળ મ્હોટી,
કાળા ધોળા મમ્મતપણમાં હોમતું પ્રાણ દા’ડી ! ”

‘ ના દુઃખાતું સર્વ જનની જાનની પૂરું મૂર્તિ !
નીતિવેતા પરમ પ્રણયી ધર્મની સામ્ય સૂતિ !
છો રુદ્રમાગી સતત વહતા યોગ ક્ષેમે તું તહારે,
કીર્તિ કાંતિ અમર રસતી રિશ્મમાં સર્વ કાળે ! ”

‘ રે પચિ ! એ તુજ કયન શું દેખવા વીણુ બહાસા,
જાને સપ્ત્યું મૌર સમ વરે દુઃખણીને દુઃખાવા;
યોગે મેળ્યું સતત રસવા ક્ષેમના સાધનેમાં,
જોતું રોડું સહન કરવું આજ છે આગ્ય મહારા ! ”

“ રે સુધીના, અર્ધોગ જન ના રો નહિ રાજદંડેની !
આ પાસે તું કવચ સૂતમાં કે’ મ્હને વાત તારી;
સા દુઃખોમાં કષ્ટ વખતથી આમ સૌ આ સૂતેલાં ?
તે ત્હે’ લેનાં છંદન બચવા સ્થા ઉપાયો કરેલા ? ”

“ રાગઓના હૃદય પટમાં રોજ શી રીત ગાજે ?
દાંપત્યાર્ધિ પ્રણય વદને વારણાં શાં વિરાજે ?
સાધુઓના પુનિતપણમાં પાવતા શી પ્રતાપે ?
તે સૌ કોનાં ભવિષ્ય વદને આજ આ આંખ કાઢે ! ”

સોજલી આ પુનિત પ્રતિમા કુમળી દેહ ધારી,
પક્ષાધારે પડી વલખતી સૂક્ષ્મ હાડ દાળી;
સૂતી રાતી નયન પડજે રાગનાં દુઃખ દાળી,
ને સોવાતા મરણ પવને જો અહીં શું રીંચાતી !

લુપ્તજાત છે અલિપ્તપટથી કુંકુમી રેખાં રૂડી,
વીખામ છે કય અલકની ગુચલી વેણ કાળી;
અંખામ છે ચર્ચા બૂલવતી કાંતિ શું શતિદાપી,
તોયે દેવી મનહર છામી શું નથી મોહકારી ? !

ભીડી ગે છે વટકુંપળ શા દોહની મર્ચ સાલી,
ખેસી ગે છે કમળ દળથી આંખડી દુઃખ દહાતી;
સૂકાર્ધ છે સુમન કલોં શી ખીલતી કાય કુંળી,
તોયે તોના જીવન ગુલની મધ આ આંખ બહેતી !

છે દુધાળા અવયવ દળે ખીલતા પુષ્પ નેવા,
તોયે સાધુ હૃદય ઝરણે આંખનાં પોપઆમાં;
ખેસી, તીણા કરુણ રવથી ઉર હું આમ જોમ,
જાણે કે'તી રડવું તજ દે માવડી ! યાન દોહી !

રે ! સૃષ્ટિના સમય વહને વેશ વેશી : શાના,
રૂપે રંગે હસવું રડવું છે નર્વિ છે સદાનાં;
આત્મા કરાં વિનિમય રૂપી ગાન ગુંથો ગુંથાવા,
લીધેલી સૌ પરિચય છામી બિન્નથી ઉર જોતાં.

દોંસીમે ને જગત દોંરડે રાંકનું રતન મ્હારો,
તોની બહાલી સહચરી દુઃખે જો બળીઆ પોંગતો;
સૂતેશે ના જર્ગ પશુ જોડે ઉરમાં ઉર દાળી,
દાડી આંખે ભવિષ બડકા દાખવે અણુ સારી !

એ ખંતેનાં જીવન રસનો જીવનો જીવ મ્હારો,
પોડેશે આ પરમ પશુના દારને ખોલનારો;
મીચાયેલા કમળ નયને ઉરથી ટેક કે'તો,
હોજાને હું મન તન બધે પ્રેમનો મંત્ર છેલો !

એ રીતે આ તનય ત્રણનાં દુઃખથી આજ દુઃખી,
રાતી બેઠી બડ બડ થતું ઉર હું આંખ રૂડી;

ક્યાં ખોલું જે હૃદયથી પડતી છતડી ચામ દાંથી ?
ને ઉપાયોં ત્વરિત મળતાં ઉઝરે બાળ આંહી !

૨ ! અત્યારે વિષમ વખતે ચિત્તે વિશ્રામ બહાશે,
શોધું હું ત્યાં પરમ પ્રણયી. પંચી તું ઠીક આબોયો;
દુઃખી કેરાં દુઃખ નિરખતાં દિલ્લ જેનું દુઃખાયે,
તે પાસે જે ઉર કલવતાં સો વસા સુખ થાયે !

સૃષ્ટિ વાડી જનન રિટપે જીવના જીવ રૂપે,
વ્યથિ પુષ્પો મધુર ખોંટતાં હર્ષ ને શોક, વારે;
જોયા નીચી જીવન લહરે બોમવી બોમ નિલે,
આચા તંતુ શિખર રજની આપતાં મધ દીસે.

એ મધોનાં હૃદય હૃદયે જામતાં ખીજ કાશે,
સંચાયેલાં પરમ પણુદા નિર્ઝરાં નીર પીને;
પોપાતાં જે તનપુ સુજનાં તે ત્રણે આ ખોંડાતાં,
સતાં મ્હારાં જનપદ જને નીર એ જાણે યાતાં ! ”

“ ૨ એ દેવે ! ઘરત જનનિ ! કેમ શું તું સુખાસો,
બકિત ત્યાગી તુજ ચરણની બાલ લે ગાથ કાળો;
આ સંસારે જીવિત જીવતાં અન્યથી સુખ લેતા,
હોડી ચાલ્યાં રુદન તુજનું કે કહીં વાટ બૂલ્યાં ? ”

“ ના ચાલ્યાં, છે મુજ સદનમાં રાચતાં બાલ મ્હારાં,
કિંતુ પંચી ! જીવિત વૃત્તના માર્ગથી છેક ન્યારાં;-
બકિત નામે અવર ઉરનાં ઉલટાં મંત્ર પુષ્પો,
મૂકી લેનાં યજન સદને તાપતાં મર્મ તાપો.

સર્વ પ્રાચી પ્રતીર્થો હોઈચી ને અવાચી દિશામાં,
હું દેશે હું યજન ગીતમાં બાલ સૌ આજ ગાતાં
કિંતુ લેના હૃદય રસતા તાલને હોર લેતાં,
ખોટા માને સિદ્ધ ગમત શાં ગાન ગાની જણાતાં ! ”

“ જોણે તુમી જનમ ધર્મને તું રૂડાં પેષ પીધાં,
તે હોના યજન ગીતમાં ના હરે તાલ ખીજ;
એવે મ્હારો હૃદય વદતો નિશ્ચયી બાવ જાતા,
લેને ત્હારા ગીત અવણને રેડ તું ચિત્ત મ્હારા. ”

સજી એવું નવન કર્યો પંથોનો આજી બાધી,
દેખાડી સૌ નિજ તનયને રાચતાં બીજા ભાગી;
બોલી દેવી ઉર્ધ્વો દિશના દેશ મ્હારે ગવાતા,
ગાનો ગુંથી હૃદય તુનેને આજ બે પાંચ વંદાતા :

“ જો ત્યાં આજે યજ્ઞન મુજને દેવ ઋષિ સમાણે,
ઉદ્વાદિના નમન ઝીલતો સધુતા બાપ વાંબો,
પોતાનાથી સકળ નિજના સાચને બોધ દેતો,
ભોલેશો છે આડર્ગ જુતેથી પુત્ર મ્હારો પનોતો.

સૌ સાથે શ્રી સદનું રસતી એહનું ચિર વારી,
નોધી પોને અમર તપતી હૈર એને પ્રતાપી;
સ્વાતંત્રીએ સરલ હરત્રં ગાન સુગાન સજી,
શ્રી ધી સંપે રમણ ગણ્યતી હાર રોષી ભોલેશો ! ”

“ હા ! દેવી, એ સપૂત તુજના દર્શને આજ મ્હારો.
ખામ ખોટાં મલિન ઝરણાં સર્વથા શુદ્ધ થાતાં;
એ દિશાના સમષ્ટિ હરમાં જે રીતે પ્રાણ તહારા,
પૂજતા તે યજ્ઞન ગૌતના શબ્દ છે આમ થાતા ! ”

(આગળ ચાલુ)

એક શુભર્જન આર્ય પુત્ર.

॥ પૌરુષસર્ગ ॥

(મંજેલુઃ)

(અનુ સંધાન ૫૪ ૧૩૫ થી.)

(૩)

વારાહપુરાણમાં આદિત્યોત્પત્તિ કહેલી છે કે, જ્ઞાનશક્તિ જે પરમાત્મા સનાતન એવા એકજ છે તેને અનેક યનાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે તેજ ઉત્પન્ન થયું. તે સૂર્ય કહેવાયા. તેમાંથી શરીર યતાં તે રચિ કહેવાયું. પ્રકાશને લીધે તે બાન્કરે અને પ્રાકૃત્યથી પ્રભાકર કહેવાયા. તેજને લીધે તે દિવસ અને દિવસકર કહેવાયા, સર્વ જગત્માં આદિત્યને લીધે આદિત્ય કહેવાયા. તેજના મિત્ર મિત્ર પ્રકારથી તે આદિત્ય બાર કહેવાયા, પણ મૂળ એકજ છે. વિષ્ણુ પુરાણમાં સૂર્ય જગત્ નિષે લખેલું છે કે, એકસોએસી આરોહણ અને ૧૮૦ અવરોહણ એમ બે કાષ્ઠામાં સૂર્ય એક દિવસમાં ફરે છે, તે પોતાના રથમાં ઝપિએ, ગધર્વા, અપ્સરા, ગ્રામણી સર્પ, ગાક્ષસેતે આથે ફરે છે. ધાતા, કુતરથલા, પુલસ્ત્ય, વાસુકિ, ગ્રામણી, દા, અને સાતમો તુંગરુ. એટલાં મધુમાસ (ચૈત્ર) માં વસે છે. અર્ધમા (આદિત્ય), પુલહ (ઝપિ), રેવાની (ગ્રામણી), મુનિક રથલા (અપ્સરા), યદા, કમ્બનીર, અને નારદ, એ સાત સૂર્ય રથમાં માધવ (વૈશાખ માસ) માં વસે છે. મિત્ર, અત્રિ, તક્ષક, મેનકા, દાદા, રથસ્વન, અને રક્ષ. એ માત જ્યેષ્ઠ માસમાં—અને આષાઢ માસમાં વસિષ્ઠ, વરુણ, રંબા, સદગન્ય, હૃદ્ય રથચિત્ર, અને શુક, એ સાત વસે છે. ઇંદ્ર, વિશ્વારુદ્ધ, ભ્રેગ, એલા, પત્ર, અગ્નિ. પ્રશોચા, એ સાત નભસ માસ (ગ્રાષ્ઠ) માં વસે છે; અને નભસ (બાદ પદ) માં વિવસ્વાત, ઉમસેન, બૃહ, અયુરણ, પ્રશોચા, શંખલાલ, અને વ્યાધ વસે છે. પૂષા, મુરારિ વત, જીનમ, ધનંજય, સુરેણ. અને ધૃત્યથી આશ્વિન માનમા; તથા કાર્તિક માસમાં વિશ્વાવસુ, ભરદ્વાજ, પર્જન્ય, ઐરાવત, રિશાચી, સેનગત, અને સંગા એક તથા મર્ગે શીર્ષમાં અંશુ, કસ્યપ, તાર્ક્ષા, મહાપદ્મ, ઉર્વશી, મિત્રસેન, અને વિદ્યુત વસે છે. કૃત્ત, નગ, જ્યૈષ્ઠ્ય, રૂર્ણ કક્રોટક, અરિષ્ટને મે, પૂર્વચિત્તિ, એ પાંચ માસમાં; ત્વષ્ટા, જમદગ્ન, કંબલ, નિસાંતમા, જહાપેત, જનનિત, અને ધૃતરાષ્ટ્ર એ માધમ; અને કાદગુન માસમાં િષ્ણુ, અશ્વતરંમ, રંબા, સૂર્યવન્ધ્યા, સત્યનિત. વશમિત્ર, તથા વક્ષાપેત, એ વસે છે.

દૂર્મ પુરાણમાં કહેલું છે કે જહા પોતે સગ કાળે ઈશ્વર ૩૫ ધરી કાળને નિયત કરે છે, તેની રશ્મિઓ લોકોમાં પ્રકાશ આપે છે. એ રશ્મિઓમાં સાત એક છે તે મહોની યોનિઓ છે. સુસુમ્ન હરિકેય, વિશ્વકર્મા, વિશ્વવ્યયા, સંપદસુ, અર્વાગવસ, સ્વરાટ, એ સાત છે. સુસુમી નામે રારમ શિશિર ઘૃતિનું પોષણ કરે છે, તે તિર્થગૂર્દ પ્રચાર કરે છે. વિશ્વકર્મા બુધનું. વશન્યમા શુકનું. સંપદસુ મંજળનું, અર્વાગવસ બૃહસ્પતિનું. તથા સ્વરાટ જનેશનું પોષણ સૂર્યથી યાય છે. એ ૧૧ નક્ષત્રગઢાદિ સર્વનું પોષણ સૂર્યથી યાય છે. જંદના, કાતના, અશ્વત્તા, ઇલાદિ નામની ચારસો રશ્મિઓ છે તે વૃદ્ધિ કરે છે. એવીજ ત્રણસો રશ્મિઓ શીતોત્પાદક છે, તેઓ મેધ્ય, વૈધ્ય, ક્ષાદિન્ય, ઇલાદિ કહેવાય છે પીતલર્ણા ચંદ્રા નામની સર્વે રશ્મિઓ શુકાદિ નામ વાળી ગરમી કરનારી છે. માધ. માસમાં સૂર્ય વરુણ નામે, કાદગુનમાં પૂષા નામે, ચૈત્રમાં અંશુ, વૈશાખમાં તાપન, જ્યેષ્ઠમાં ઇંદ્ર, આષાઢમાં મરિતા, શ્રાવણમાં વિવસ્વાત, બાદપદમાં જમ, આશ્વિન માસમાં પર્જન્ય, કાર્તિકમાં ત્વષ્ટા, પ્રશુ માર્ગેશીર્ષમાં મિત્ર, અને પોષમાં સનાતન વિષ્ણુ કહેવાય છે. વરુણની ૫૦૦૦, પૂષાની ૬૦૦૦, અંશુની ૭૦૦૦, તાપનની (ધાતાની) ૮૦૦૦, ઈંદ્રની ૯૦૦૦, વિવસ્વાતની ૧૦૦૦૦, જમની ૧૧૦૦૦, સવિતા ૭૦૦૦, ત્વષ્ટા ૮૦૦૦, અર્ધમાની ૧૦૦૦૦, પર્જન્યની ૬૦૦૦, અને મિત્રની ૬૦૦૦, તથા વિદ્યુતની ૫૦૦૦ રશ્મિઓ તપે છે. વસંતમાં સૂર્યનો વર્ણ કપિલ, શ્રીમમાં કાચનમય,

વર્ષામાં શેન, શરદામાં પાંડુર, હેમંતમાં તામ્રવર્ણ, અને શિશિરમાં લોહિતવર્ણ હોય છે. બીજા સર્વ ગ્રહો સૂર્યની આસપાસ ફરે છે. કશ્યપમુનિથી અગ્નિને અદિત્ય પુત્ર થયેલ છે. તેની ચાર સ્ત્રીઓ સંતા, રાઘી, પ્રભા, અને છાયા છે. સંતાનાં મનુ અને યમ પુત્રો તથા યમુના પુત્રી છે. રાઘી પુત્ર રેવત છે, પ્રભાને પ્રભાત, અને છાયાને સાવશ્ચિમનુ તથા શનૈશ્વરગ્રહ પુત્રો અને તપતી તથા વિષ્ટિ કન્યાઓ છે.

મત્સ્યપુરાણમાં કહેલું છે કે, સૂર્યમંડલનો વિસ્તાર નવદશર યોજનનો છે ($૯૦૦૦ \times ૪ \times ૨ = ૭૨૦૦૦$ માઇલ), અને એથી ત્રણ ગણો (૨૭૦૦૦ યોજન $= ૨૧૬૦૦૦$ માઇલ) તેનો પરિણાલ (પરિધિ) છે. બરોબર મધ્યમાં અમરાવતી છે ત્યાં સૂર્ય આવે છે ત્યારે તે બરોબર શિરોમિંદુ ઉપર આવે છે, વારુણી નગરીમાં તેનો હૃદય થાય છે. વિમાયરીમાં મધ્યરાત્રી, અને માહેન્દ્રી નગરીમાં અસ્ત થાય છે. એજ રીતે વારુણીમાં મધ્યાહ્ન હોય ત્યારે સોમપુરી વિભાવરીમાં હૃદય થાય છે; અમરાવતીમાં મધ્યરાત્રી, અને યમપુરીમાં અસ્ત થાય છે. મધ્યાહ્ન હોય ત્યારે અમરાવતીમાં હૃદય સંયમનીમાં મધ્યરાત્રી, અને વારુણીમાં અસ્ત થાય છે.

બ્રહ્માંડપુરાણમાં એમ વાત છે કે, એક દિવસે પ્રસન્ન થઇને કૌતૂહલાન્વિતયમદગ્નિ રેણુકા સહિત નર્મદા તટે ગયા. ત્યાં નિર્જનગયાન જોઈ જલવિદાર કન્યા ભાગ્યા તેથી સૂર્યે તેને હાલું કે, શાસ્ત્રથી વિપરીત મૈથુનવર્ષ છતાં તમે વેદગા વિરુદ્ધ કર્મ કરો છો. આથી રમણુ ત્વજન સૂર્ય પામે મુનિ આવ્યા અને જોડ્યા, કે મહારા આનંદનો તમે ભગ કર્યો માટે તમે શુદ્ધચરત થશો. આથી સૂર્યે પશુ તેને શાપ આપ્યો કે તમારો પરાભવ ક્ષત્રિયથી થશે અને ક્ષાત્રયથી તમારું મરણ થશે. બંનેની આ વડવાડ જોઇને કશ્યપ સહિત વિદ્યાતા બ્રહ્મા ત્યાં આવ્યા અને બંનેને સમજાવીને દૂર કર્યા અને સૂર્યને શુદ્ધચરત થવાનો શાપ હટાવે તો એમ કરાવ્યું કે તે અસ્તતા અવધાલ ટકશે અને તે કોઈ કોઈ વાર થશે.

ચોથા જલચરનો ગુણુ રસ છે, તે જોતે દ્રિયથી જાણાય છે અને તેના દેવતા પ્રચેતા જીભથી રસસ્વાદ જ્ઞાન થાય છે. જલતિર્જીવયતિલોકાન્ના જલતિર્માચ્છાદયતિભૂમ્યાદાનિતિવા. એજ બીજું નામ પાનીય છે (પીયતેદિતિ) પ્રચેતતીતિયુદ્ધ. દિ-સ્થાનેઘોશ્નસંચિનોતીતિ. પ્રચેતા નામ વરુણનું છે. પ્રાચીન બધિ નામે રાજાએ સંમુદ્ર તનવાને. રિષે દશ પત્રો ઉત્પત્ત કર્યા, તે પ્રચેતા કહેવાયા. તેઓએ તપ કરીને મારિયા આથી દક્ષ નામે પુત્ર તથા પ્રજ્વલિતવ મેગંધુ હતું જુળોતિ સર્વે જિવંતે અન્યે રિતિવા. આ ઉપરથી વરુણુ શબ્દ છે. કશ્યપ અને અગ્નિનો તે પુત્ર હોવાથી સૂર્યનો બધ છે. તેની સ્ત્રી ચર્પણીને ભૃગુ અને વાસ્તીક પુત્રો થયા હતાં. તે જલનો અધિપતિ છે, પશ્ચિમનિકૃપાલ છે.

પાંચમા તત્ત્વ પૃથ્વીનો ગુણુ ગંધ નાસિકાદ્વારા જાણાય છે તેના દેવતા અશ્વિ છે. ગંધ નાકથી જાણાય છે. પ્રથમે વિસ્તારંયાતિ રિતિ. માર્કંડેય પુરાણમાં કહેલું છે કે, પૃથ્વીનો વિસ્તાર ૫૦ કરોડ યોજન ($૫૦ \times ૪ \times ૨ = ૪૦૦૦૦૦૦૦૦$ માઇલ) નો છે. આ પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ વિષેની કથા વિચિત્ર છે. સર્વ પુરાણોમાં લગભગ તે આવે છે. એ પૃથ્વીને જ ભૂગોળ પશુ કહે છે અને તેની કથા અત્ર કહેવી જરૂરી છે. એ જ્ઞાતી બનેલ છે? જલમાંથી પશુ એની કથા આ પ્રમાણે છે:—

ભૂગોલ એ શુ પદાર્થ છે, તેની રચના શી રીતે થઇ કે થાય છે, ક્યાદિ વિષયની ભૂમિના ગર્ભની અંદરની બાબતની વિદ્યા ભૂતર કે ભૂગર્ભ વિદ્યા છે. ભૂમિ મૃતકા, પાપાણુ, ક્ષત્રાદિની રચિત છે, અને તેને આપણાં પુરાણોમાં માધુકેટલનો મેદ કે ભગવાનનો મલ કહેલ છે. આમાં મધુકેટલ એ તે દેવો હતા. કાલિકા પુરાણમાં તેમની ઉત્પત્તિની કથા છે કે, દેવદિન પ્રલયમાં ભગવાન પ્રમુદ્ધ હતા તેમના કાનમાંથી મેલ નીકળ્યો તેમાંથી આ બે અસુરો બન્યા હતા. કુર્મ પૃથ્થ ઉપર રહેલી પૃથ્વી જલમાં ડુબી બધ વિધીયું થઇ ગઇ તે જોઇને ભગવાનની મહાભાયા ને યોગનિદ્રા, તેણે તે પાછી દૃઢ શી રીતે થાય, તેના વિચાર કર્યો. આથી એ દેવીએ ભગવાનને જગાડવા માટે પોતાના ગળા કરની કનિકિકા ભગવાનના કાનમાં ઘોસી, તો તેના નખદાર તેમાંથી મેલ નીકળી આવ્યો.

દેવીએ એ મેલને ચોગાને ચૂર્ણ કરી નાંખ્યો તેમાંથી મધુ નામનો અસુર ઉત્પન્ન થયો. પછી જમણા કાનમાં જમણા કરતી અંશુલી નાંખી મેલ કાઢ્યો તેમાંથી કૈટભ નામનો અસુર થયો. મધુએ ઉત્પન્ન થઇને પીવા માટે મધુ માળ્યું તેથી તે મધુ કહેવાયો, અને દેવીના હાથમાં એક કીડા જેવો દેખાવાથી બીજાનું નામ કૈટભ પાડ્યું. મદામાયા ઉપર મુગ્ધ તેઓ થયા તેથી માયાએ તેમને વિષ્ણુ સાથે મુદ્દ કરવાનું કહ્યું, અને અસુરોએ સ્ત્રીલા વિષ્ણુ તરફ જોયું તો તેની નાભિ કમલ વપર બ્રહ્માને બેઠેલા દીઠા. તેને તે અસુરોએ કહ્યું કે, આ વિષ્ણુ સાથે અમારે મુદ્દ કરવું છે મારે તેને જગાડો, નહિતો તમને જ મારી નાંખીશું. એથી બ્રહ્માએ મદામાયાની સ્તુતિ કરી, એથી દેવોએ જનાર્દનને જગાડ્યા અને તે અસુરો સાથે મુદ્દ કરવા લાગ્યા; પણ અસુરો મરાયા નહિ. અને અનંત પણ કંઈ કરી શક્યા નહિ. તેમને લડવા હજા રૂઢવાને જમીન નહોતી તેથી બ્રહ્માએ એક અરધા અરધા યોજનમાં લાંબી, પહોળી શિયા પનારી. એ ઉપર રહીને તેઓ લડવા લાગ્યા બારથી તે શિયા જલમાં ડુબી ગઇ. પછી જલની અંદર રહીને તેમનું મુદ્દ પાંચ હજાર વર્ષ પર્વત આદ્યું આખરે દેવી બગવાનના રૂપમાં એકતાથી મગી ગયાં એટલે તુરત તે અસુરો મરાયા હતા. પછી બગવાને ડુબેલી પૃથ્વીને ઉપર લીધી અને તે વિશીર્ણુ તથા હીલી પોત્તી હતી તેના ઉપર ચારે મેરથી મધુ કૈટભનો મેદ ચોપડીને બંધો તેથી તે કહિયું પણ યજ્ઞ. આમ મેદથી રચિત હોવાથી તેનું નામ મેદિની પડ્યું છે.

આ કયામાં કંઈ ગૂઢ સાધનનો મેદ વાત્તારૂપમાં આચ્છન્ન જણાય છે. મદામાર-તમાં વળી એમ વાત છે કે ભૂત ગણોને સજ્જતા એવા સત્ત્વર પરમેષ્ઠિવદ્ધ ઉપર બેઠા હતા તેણે નારાયણે રચેલાં બે મિંદુઓ (centres) જગ મધ્યે દીઠા. એનાં બે મિંદુ મધના મિંદુ જેવું હતું તેમાંથી તામસ એવો મધુ ઉત્પન્ન થયો, અને બીજું મિંદુ ક્રિત્તિન હતું તેમાંથી કૈટભ થયો. હવે મધુ શબ્દના અર્થોમાં એક મધ અને બીજો વસંત ઋતુ થાય છે. વસંતઋતુ મેષ રાશિ સમીપ રહી જગત્તરી ઉત્પત્તિનો આદિકાલ સૂચવે છે; અને મધ અતિશૂન્ય યજ્ઞ તેમાં કીરોત્પત્તિ થાય તેમ તે ઉત્તમ ગણાય છે, મારે વધુ અને કીટનો સંબંધ પણ કંઈક ગૂઢાઈ સૂચવે છે. અમે તેમ હોય, તો પણ તેમાં જલ-દિત્ત્વ રૂપમાંથી રચ્ય પૃથ્વીરૂપ બન્યાની વાત રૂપકરૂપે વર્ણન કરેલો જણાય છે. આમાં પુરુષ પ્રકૃતિની એકતા—અભેદ—બતાવેલ છે. પુરુષ વગર પ્રકૃતિ કંઈ કરી શકતી નહોતી તેણે વિષ્ણુને જગાડ્યા, અને વિષ્ણુ પણ પ્રકૃતિના સંયોગ વિના મધુકૈટભને મારી શક્યા નહિ. અર્થાત્ મધુ શબ્દ પ્રવાહી વાયક હોઈ જગ તત્ત્વ સૂચવે છે અને કૈટભ શબ્દ કોટ વાયક હેઠ ક્રિત્તિન રચ્ય પાર્થિવતા સૂચવે છે. અને જલ તથા પૃથ્વી તત્ત્વોમાંથી રચ્ય પૃથ્વી રચાઈ, એમ મેદમાંથી યથાનો અર્થ છે.

પૃથ્વી વરાહ ભગવાનની પત્ની છે અને તેનો પુત્ર મંગલ નામનો તથા તેનો પુત્ર ધરેય હતો. આ પંચભૂતોના વર્ણનમાં બહુ વિશેષ લંબાણ થયેલું છે, તેમજ તેમનાં સ્થુલરૂપોની કયાઓ કહેવામાં આવેલો છે. જેવી રીતે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિમાં મધુકૈટભની વાતના અર્થ ધરાવેલા છે તેવી જ રીતે ઉપરની સર્વ કથાઓના અર્થો પણ રહસ્યરૂપ છે, પણ તે સર્વનો વિસ્તાર અત્ર અપ્રસ્તુત છે. અવતો જગત્તરી ઉત્પત્તિ વિષે કહેવાનું છે. આવી રીતે મધ્યમિંદુથી પરિધિ પર્વત બ્રહ્મગોલ બન્યો તેને પ્રાકૃતસર્ગ કહે છે. અને તેમાં તત્ત્વોના સંયોગ, યજ્ઞ ક્રિયા ચાલી અંકસ જીવ સર્ગ તેને વૈકૃતસર્ગ કહે છે. આ બે પ્રકારના સર્ગોથી બનેલ આ ગોલ પ્રથમ કલ્પમાં થયો. એ કલ્પ પ્રાહ્લકલ્પ કહેવાય છે. એ ગોલમાં માત્ર બાહ્ય અરી, પણ અદૃશ્ય અતિ સૂક્ષ્મ બીજરૂપે—અચરી ગોલ હતો. જેમ ત્વ મધ્ય મિંદુ ૧૪૭૭ કે પુરુષ કહેવાયું. તેમ આ ગોલ બ્રહ્મા કે હિરણ્યગર્ભ કહેવાયો. હવે આગળ સદિ બ્રહ્માની ચાલશે.

અત્યાર સુધીની કૃત્તવર્તિનો ઉપસંહાર અત્ર રૂપરૂપ જ્ઞાનાર્થ કરીશું. નીચેના કોષ્ટકમાં તે બતાવેલ છે:—

વિભુ=પુરુષ. (મધ્યખિન્દુ)

મદત=ખુદ. (વિસ્તાર)

અહંકાર=અહા. (સમગ્રજોલ, પરિધિસહિત.)

વૈકારિક (સાર્વત્રિક).	તૈજસ (રાજસી).	તામસ.
<p>૫-જ્ઞાન દેવોઃ દિઃ વાત. અહં. પ્રયેતા. અધિ. ૫-કર્મ દેવોઃ વાદ્ય. ઉદ. કર્મેદ. મિત્ર. કર્મ.</p>	<p>૫-જ્ઞાનેદ્રિયોઃ શ્રોત્ર. ત્વક્. ધ્રાત્ય. દમ્. જિહ્વા. ૫-કર્મેદ્રિયોઃ વાદ્ય. દોષ. મેદ. અધિ. પાપ.</p>	<p>૫-તન્માત્રાઓઃ શબ્દ. રૂપ. રસ. ગંધ. ૫-મદા બૂતો. નભઃ. વાયુ. તેજઃ. અંબ. પૃથિવી.</p>
મનસ.	પ્રાણ.	તત્ત્વો.

સાદાકરણનો ને અહાજોલ-અહાંડ—રચાયું તેજ અહાહોહાને એક મધ્ય બિદુરૂપ થયા, અને તેમાંથી તેની આસપાસ બીજો જોલ રચાવા લાગ્યો. તેને અહાની સૃષ્ટિ કહે છે. ને અહાંડ થયું તેને સ્તરીરૂપ ગણતાં તેના અવયવોમાં લોકકરણના કરવામાં આવી છે. કટિથી નીચેના તમામ ભાગમાં સપ્તશોક અને કટિથી ઉપરના ભાગમાં સપ્તશોક કળાગ છે. પગોમાં બૂલોક, નાભિથી શુભલોક, અને હૃદય તે સ્વલોક છે. જાતીમાં મદલોક, મોનામાં જનલોક, જને સ્તનોમાં તપોલોક, અને મૂર્દારથાનમાં સત્પલોક છે. એ રીતે ભાગાતના ૩૮ અને ૩૯ માં શ્લોકમાં છે. તે પછી ૪૦ થી ૪૨ પર્વત શ્લોકોમાં એમ છે કે, કટિમાં અતલ, સાયજોમાં વિગલ, ગૂંહજોમાં સુતલ, જંધાઓ (નગાઓ) માં તલાતલ, ધૂરીએમાં મદાતલ, પગોના પંજઃઓમાં રસાતલ, અને પાદતલોમાં પાનાલ છે. પગોમાં બૂલોક, નાભિથી શુભલોક, અને મૂર્દામાં સ્વલોક, એમ પણ છે. આટલો કયા ભાગવત દ્વિતીપરકરણના પંચમાધ્યાયનાં સુત્રોમાં છે. પછી એજ રક્ષણ ૧૦ અધ્યાયમાં ૪૬ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, આ ને કલો ને પ્રાણાદિપ કલો છે, તેમાં પ્રકૃતિકૃત પ્રાકૃતસર્ગ અને મદતત્ત્વાદિ વિકૃતિકૃત વૈજ્ઞાનર્ગ થયેલ છે. તે પછી કલ્પારિણામના કહેલું છે. અત્ર આખા સાદાકરણમાં રચિત અહાંડ-જોલ-નું વિશેષ રૂપણીકરણ એકજ કોષ્ટકથી અત્ર બતાવીશું. અને તે પછી બીજાં કલ્પની અહાની રચિત સૃષ્ટિ વિશે કરીશું એ જોમની પ્રાકૃતસર્ગની સમજનું કોષ્ટક તો આગળ અપાઈ ગયું છે અને હવે વૈજ્ઞાનર્ગનું જાણી છે તેમાં તત્ત્વોનો

સંયોગ થઈ અંડછત્ર ચક્ર છે, તે હવે અંત્ર નીચે સ્થાપેલું છે:—

વિશુદ્ધપ્રકૃતિ.

આધ્યાત્મ (સત્ત્વ).

અધિદેવ (રજસ).

અધિભૂત (તમસ).

ઓજ (મનોબલ).

સલ (હૃદયબલ).

બલ (સરીરબલ).

પ્રાણ.

કુપા

તૃપા.

સુખ.

તાલુ.

અગ્નિ.

વાયુ.

જિહ્વા.

રમ.

બાહ્ય (ભાષણ)+અંતર (વાયુ).

નાસિકા.

વાયુ.

ગંધ.

અંધકાર (અજ્ઞાન).

દર્શન.	શ્રવણ.	સ્પર્શન.	ચક્ષુ.	ગમન.	સુખ.	ત્યાગ.	ઉત્પત્તિ.	સંઘ.	ચિત્તન
જ્યોતિ.	અક્ષુ.	શ્રોત્ર.	દિશા.	ત્વચા	હસ્ત.	પાદ.	હૃદય.	ચુદનાભિહાર.	હૃદય.
								ઉદરઅંત્રનાડી.	
								પાયુ.	અપાન.
								સમુદ્ર.	વૃદ્ધિપ્રણી.
ચંદ્ર.	સંકલ્પ.	કામ.		રોમ.	વાયુ.	મલ.	કર.	ચિશ.	ઉપરચ.
								મિત્ર.	મહત્વાગ.
									ચંદ્ર.
									સંકલ્પ.
									કામ.

આવકલાનો જાલ મધ્ય બિંદુરૂપ મહાપ્ર વિરોધ બીજો જાલ રચાયો તેની કયા ભાગવતવૃત્તીય સુધર્મા પાંચમા અધ્યાયમાંના ૨૩ માં સ્તોત્રથી શરૂ થાય છે. નીચે પ્રમાણે સ્તોત્રનાં ત્રીંચાં સામે છે:—

મગવાનેક આસેદમગ્ર આત્માત્મનાં વિમુઃ ।

આત્મેચ્છાનુગતાવાત્માનાનામત્યપલક્ષણઃ ॥

આનો અર્થ એમ છે કે, આત્માઓના આત્મા વીશુ વિવિધ વિચારોથી ઉપલક્ષિત મગવાના આત્મા પૂર્વે એકજ રહેવાની ઇચ્છાથી એકજ હતા. અને આ ને વિશુ કહેલ છે તે મુળ બ્રાહ્મણોસનું અનાદિ મધ્યબિંદુ સમજવું. કેમકે અત્રે દુઃકામાં એ ઉત્પત્તિ પાછી કહેલી છે (૨૩).

સાવાપ્તસ્યસંદંબુઃ શક્તિઃ સદસદાત્મિકા ।

માયાનામમરાભાગ યમેદંનિર્મમેવિમુઃ ॥

અર્થ કે, એ દૃષ્ટા વિશુની માયા નામની સદસદાત્મિકા શક્તિ હતી તે વડે તેણે આ વિશ્વ રચ્યું. (૨૫) માયા તે મૂલ પ્રકૃતી-બિંદુમાં રહેલી શક્તિ તે સત્ અને અસત્ એમ બે પ્રકારની કહેલી છે, ઉપાદક-વિતારક-કે મધ્યોપાધાતા શક્તિ સત્ (positive) છે અને સંકોચક પ્રતિશક્તિ ને તામસ છે તે અસત્ (negative) છે.

તતોઽમવન્મહત્તરંચમવ્યક્તાત્કાલચોદિતાત્ ।

વિજ્ઞાનાત્માત્મ દેહસ્યં વિશ્વં વ્યંજંસ્તમોનુદઃ ॥

પછી કાલથી પ્રેરિત અન્કતમાંથી મહત્તત્વ થયું, અને વિજ્ઞાનાત્માએ પછી સ્વદેહ માંથી પ્રકાશક એવા એ વિશ્વને સૃષ્ટ્યું. (૨૭) 'કાલથી પ્રેરિત' એટલે સામ્પ્રાવરણા તરીકે રજોવૃદ્ધિ થઇ. તેમાંથી મહત્તત્વ થયું. મહત્ત એટલે બુદ્ધિ-વિજ્ઞાન-એમ પ્રથમ કહેવાઇ ગયું છે. એ પ્રમાણે વિશુરૂપ આત્મા હવે મહત્તત્વરૂપ થયાથી વિજ્ઞાનાત્મા કહેવાયા છે, અને તેણે પછી વિશ્વને પોતામાંથી સૃષ્ટ્યું છે.

સોત્યંશગુણ કાલાત્મા મગવદ્દિગોચરઃ ।

આત્માનંવ્યકરોદાત્મા વિશ્વસ્યાસ્પાસિમૃસ્યા ॥

મહત્તરવાદ્વિકુર્વાણાદહંતરંચન્યાયત ।

કાર્યકારણકર્ત્રાત્મા મૂર્તેદ્રિયમનોમયઃ ॥

વૈકારિકસ્તૈજસથ તામસથેલહં ત્રિધા ।

અહંતત્ત્વાદ્વિકુર્વાણાન્મનોવૈકારિકાદભૂત્ ॥

વૈકારિકાશ્વપેદેવા અર્પામિવ્યંજનં યતઃ ॥

તેજો આ વિશ્વ સ્ત્રજવા માટે આત્માને પોતે વિકૃત કર્યો (૨૮) એ રીતે મહત્ત્વ વિકાર પામવાથી અહંતત્વ થયું, તે કાર્ય કારણ કર્તારૂપ આત્મા ભૂત, ઇન્દ્રિય, અને મનોમય થયા. (૨૯). એ અહંતત્વ વૈકારિક, તૈજસ, અને તામસ, એમ ત્રિધા થયું. એ વૈકારિક અહંતત્વ પણ વિકાર પામ્યું તેમથી મનસ તથા વૈકારિક દેવો, કે જોનાથી અર્થની અભિવ્યંજના થાય છે તે, થયા. (૩૦) અત્ર જે અંશ ગુણ કાલાત્મા કહેલ છે તે વિદ્યાનાત્મા કે મહત્ત્વ છે, અને તે ભગવાન એટલે મૂળ વિશ્વની દૃષ્ટિ જોયર-તેની શક્તિ થી યુક્ત-છે, તેથી તે પોતે વિકાર પામતાં તેમથી અહંતત્વ થયું. દેવે કાલ (કર્તા) કર્મ (ક્રિયા), અને સ્વભાવ (કાર્ય) તે શું? અને તેજ કાલ, ગુણ, અને અંશ શી રીતે? એ જરા તપાસિયે.

કાલ નામ જને ત્રિપુટીમાં સમાન્ય છે, વિકાર તે મૂળ હત્પલ કરનાર તે હોવાથી તે કર્તા છે. કર્મ તે ગુણ છે. કાલકર્તાથી કર્મ રૂપ ગુણ મૂળ દ્રવ્યમાં આવે છે, માટે કર્મ એ કર્તારૂપ કાલનો ગુણ છે. સ્વભાવ તે અંશ છે. સ્વભાવ રૂપ અહંકાર ગોલ મૂલ મધ્ય બિંદુનો વિકાર હોઇ તે મુળ દ્રવ્યનો અંશ છે-અંશાવતાર છે. વિશ્વ કાલ છે, મહત્ કર્મ કે ગુણ છે, અને સ્વભાવ કે અંશ અહંતત્વ છે. મુળ મધ્ય બિંદુરૂપ વિશ્વનો પ્રથમાવતાર જે મહત્ છે તે વિસ્તારરૂપ હોઇને સર્વ મયતા-વિશ્વમયતા-(universality) છે, અને બીજો અવતાર જે અહંતત્વ કહેશે છે તે સંકાયક પરિધિરૂપ હોવાથી તે એક વ્યક્તિ તે પૃથક્ત્વ (individuality) છે.

મહત્ત્વને જે વિદ્યાનાત્મા કહેલ છે તે અત્ર અહંતત્વને કાર્ય કારણ કર્તાત્મા કહેલ છે. આ ત્રિપુટીમાં કાલ, કર્મ, સ્વભાવ, અથવા કાલ, ગુણ, અંશ, એમનોજ અર્થ છે. કાલને કર્તા કહેલ છે કર્મ કે ગુણને અત્ર કારણ કહેલ છે, કેમકે કર્મ કે ગુણ રૂપી કારણમાંથી પરિણામ જને છે. એ પરિણામ સ્વભાવ કે અંશ છે અને તેનેજ અત્ર કાર્ય કહેલ છે. અહંતત્વ આ ત્રિપુટીત્વનેલીધે ત્રિધા થયું-ભૂત, ઇન્દ્રિય, અને મનોમય. કાલ કે કતાપણાથી મનોમય, કર્મ કે કારણ પણાથી ઇન્દ્રિયમય, અને સ્વભાવ કે અંશપણાએ કરીને ભૂતમય થયું. વૈકારિક, તૈજસ, અને તામસ, એજ આ ત્રણ રૂપો અહંતત્વનાં છે. વૈકારિકથી મન તથા દસ દેવ થયા, તૈજસથી ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણ થયો, તથા તામસથી દસ તન્માત્રા સહિત તરવો રૂપ ભૂત થયાં. કહે ૭૨ મા શ્લોકથી છે—

તૈજસાનીંદ્રિયાણ્યેવ જ્ઞાનકર્મમયાનિચ ।

તામસો ભૂતસૂક્ષ્માદિર્યતઃ સ્તંભિગમાત્મનઃ ॥

કાલમાયાંશ યોગેન મગવદ્વીક્ષિતંનમઃ ।

નમસોઽનુ સૃતં સ્પર્શં વિકુર્વન્નિર્મમેડનિલં ॥

અનિલોઽપિ વિકુર્વાણોનમસોરુચલાન્વિતઃ ।

સસર્જરૂપ તન્માત્ર જ્યોતિર્લોકસ્ય લોચનં ॥

અનિલેનાન્વિતં જ્યોતિર્વિકુર્વત્પર વીક્ષિતં ।

આઘત્તાંભોરસમયં કાલમાયાં શયોગતઃ ॥

જ્યોતિર્ભામોઽનુ સંસૃષ્ટં વિકુર્વદ્વહ્ન વીક્ષિતમ્ ।
મેહોર્ગર્ભં ગુણોમાયાત્કાલમાયાં શયોર્ગતઃ ॥

તેજસંભાધી ગોન અને કર્મની ઈદ્રિયોં યદ્ધ અને તોમસથી સુદ્ધમજૂતાદિ થયોં, કે જામોથી પોતાના લિંગેં ૩૫ અ (આકાશ) યથુ. (૩૧). નભસુ (આકાશ) માંથી ૨૫૨૧ વિકાર થયોં તેમાંથી અનિલ કોળે અને માયાના અંશ યોગથી થયો. (૩૨) નભસ સહિત બળવોન વાયુ પથુ વિકાર પ્રામ્યોં તેથી ૩૫ તન્માત્ર સહિત વિશ્વનાં લોચન ૩૫ જ્યોતિ ઉત્પન્ન થયુ. (૩૩). અનિલસહિત જ્યોતિ વિકૃત થતાં કાલમાયાંશ યોગથી રસમય અંબસુ થયુ. (૩૪). જ્યોતિ અને અંબસુથી બ્રહ્મની દદિધી કાલમાયાંશ યોગવેડે ગંધ ગુણવાળો મહી (પૃથ્વી) યથ. (૩૫).

અત્ર વૈદારિક દેવો તથા તૈજસ ઈદ્રિયોનાં નામો આપેલાં નથી, પણ જૂત સર્ગ પૂર્વ કહેલો છે તે જ પ્રમાણે કહેલો છે. સુદ્ધમજૂતોમાં પ્રથમ જ નભસ કહેલ છે તેને આત્માનું ખ નામે લિંગ અત્ર કહેલ છે. સર્વાતિમનોઽસ્મિન્ જન્યતે મનોનેડનવા । ખ નો અર્થ બિંદુ તથા આકાશ પાય છે. લીલાવતી અશ્વિતમાં ક્ષેત્ર વ્યવહારમાં છે કે:—

વેદાગ્નિવાણસ્ત્રાશ્વૈશ્ચ જ્ઞાતામ્નામ્પરસૈઃ ક્રમાર્ત્વ ॥ એમ બિંદુ ૩૫ વિષ્ણુ યોતે થાય છે, માટે તે તેનું લિંગ-નામ-છે. આકાશના અર્થ માટે મનુનો દીકાકાર કુલ્લુક મદ્દ લખે છે કે, જ્ઞસંનિવેશયેસ્વેપુષ્પેન સ્પર્શનેડાનિલમ્ ॥ આ સ્તોક ઉપર તે લખે છે કે, જ્ઞાતાયાકાશંલેપુ ઉદરાદયચ્છિદ્રશરીરાકાશોયુ ॥ એ નભસમાંથી ૨૫૨૧ ઉત્પન્ન થયો અને તેમાંથી અનિલ (વાયુ) થયો. નભસ મહિત અનિલમાંથી ૩૫ શુષ્ક અને જ્યોતિની ઉત્પત્તિ યથ. જ્યુનૃદીસૌયદ્વાદ્યુતદીસૌ । અગ્નિ, પ્રાથ, દદિ, તેજતત્ત્વ, અનિલ-સહિત જ્યોતિમાંથી રસમય અંબસ (જલ) થયુ; અને જ્યોતિ તથા અંબસમાંથી મધુ-વતી મહી (પૃથ્વી) યથ. મહાતે જ્ઞતિમહી । પ્રથિવી, મૃતિકા, ઓટલે સુધી બાહ્ય કાષ્ઠને પ્રાકૃત સર્ગ પૂરો પયો. પછી તે અંડને સજીવ કરવા માટે વૈકૃતસર્ગ કહેલો છે, તે છતાં અધ્વાવમાં કહેલો છે.

કાલસંજ્ઞાતંદાદેર્વો વિભ્રચ્છક્તિમુરુક્રેમઃ ।
ત્રયોવિંશતિ તંત્રવાનાંગણં યુગપદાવેશન્ ॥
સોઽનુમદ્વિષ્ઠો ભગંવાંશ્ચેષ્ટા રૂપેણતં ગણમ્ ।
ભિન્નં સંયોજયાંમાસ સુસંકર્મ મવોષપન્ ॥
મયુદ્ધકેર્મા દૈવેન ત્રયોવિંશતિ કો ગણઃ ।
મેરિતોઽજનપત્ત્વાભિર્મૈત્રાધિરધિ પૂરુષમ્ ॥
પરેણ વિશતાસ્વસ્મિન્માત્ર યાં વિશ્વસૃગણઃ ।
સુસોભાન્વોન્યમા સાદ્યપસ્મિહ્નોર્કાશ્રરાચરાઃ ॥

ઉરુક્રમે પછી કાલસંઘા દેવીનો આશ્રય કર્યો અને ત્રેવીસ તરવોના મણુમાં પોતે પ્રવેશ કર્યો. (૨) એ મણુમાં એણે રૂપે તે ભગવાને પ્રવેશ કર્યો અને સુમર્મને જાગૃત કરીને તેમને ભિન્ન ભિન્ન જોડ્યાં. (૩) પ્રભુ કર્મા દેવે ત્રેવીસનો મણુ ત્રેયો અને તેમાંથી પૌરુષ માત્ર વંડે તેને ત્રેયો. (૪) પોતામાં પરે પ્રવેશ કર્યો એવો એ વિશ્વસન મણુ. કે જેમાં અચાચર લોકો રહેલ છે, તેમાં સ્થામ થયો. (૫) ઝર્ણૂમહતિહસ્ત્વ ચ । ઝર્ણૂયતે આચ્છાદયતે । ઉરુ ચન્દનો અર્થ આમ 'મહત્ કે હસ્ત', અથવા આચ્છાદન વાચક છે. કેમ શબ્દ પદવાચક છે, જેના પદેમાં અખિલ જ્ઞાંત સમાયેલ છે એવા મહાન્ પદોવાળા, એમ અર્થ ઉરુ ક્રમનો થાય છે. અથવા સર્વ જ્ઞાંતના આચ્છાદન રૂપ જેના પદો છે એવા એ ઉરુક્રમ તે મૂલવિષ્ણુ છે, તેણે પોતામાં રહેલ કાલ, કર્મ, સ્વભાવ રૂપી 'શક્તિમાંના' વૈકારિક કાલજ્ઞાતને પ્રેરીને પોતે ૨૩ તરવોમાં પ્રવેશ કર્યો, પુરુષ, મહત્, અવંકાર, એ ત્રણ—તથા ૧૦ ઇન્દ્રિયો અને ૧૦ માત્રાયુક્ત બૂતો, એમ ૨૩ છે; અથવા ત્રણ પ્રકારનો અવંકાર અને ઇન્દ્રિયો તથા બૂતો મળીને ૨૩ છે, ૧૦ વૈદારિક દેવોને ઇન્દ્રિ. તર્ગત મણી અત્ર જ્ઞાન મણુના નથી.

નહિ તો ૩૩ તરવો થાય. ભગવાનના પ્રવેશથી એ સર્વ તરવોમય અંડમાં એણે-ગતિ-ખાતી, તે સજીવ થયું અને તેને કરવાનું કર્મ જે સુમ હર્તુ તે જાગૃત થયું અને અંડપો તે કર્મ કરે એવું થયું. મહત્તરૂપ-ચુદ્ધિરૂપ-હોવાથી દેવને મણુકર્મા કહેલ છે. તેણે અમ ૨૩ તરવોમય અંડને સજીવ કરતાં તે વિરાટ નામે થયું તે પોતામાં ભગવાન દ્વારા થયાં આમળા સહિ રમતા મણુ, અને હોભ પામ્યું-વિકાર પામ્યું. એ રીતે જ્ઞાનજોલ ને હિરણ્યગર્ભ,—જ્ઞાના-વિરાટ કહેવાતો હતો તેણે હવે પોતે મધ્યગિંદુ જનીને આમળ સહિ કાર્ય શરૂ કર્યું. એ પાદ્મકલ્પની બીજી સહિ છે. તે હવે કહે છે.

ઉપર બીજીવાર કહેવાયલી જ્ઞાનકલ્પની સહિ પ્રથમ કહેલો એજ રીતે પ્રાકૃત વૈકૃત રૂપ છે, એટલે તેના હવે વિશેષ વિવેચનની જરૂર અત્ર નથી. હવે જ્ઞાની પાદ્મકલ્પની સહિ બને છે તેમાં વિશુદ્ધિને મધ્યગિંદુ તરીકે જ્ઞાનજોલ-જ્ઞાના-પોતે છે. એ સહિ હવે સાતમા શ્લોકથી કહેવાય છે. તેમાં જ્ઞાના ગિંદુ-જોલ-પોતે વિકાર પામીને એકધા, ત્રિધા, અને દ્વિધા બધા.

અમનરાય શિવશંકર વૈષ્ણવ.

। શ્રાદ્ધતત્ત્વ ।

(મળેલું)

(અનુસંધાન ગતાંકથી,)

વળી તે પ્રસંગે વિશેષમાં કહેલું છે કે આકાશીય શરીરમાંથી મૃતકનો જીવ મુક્ત થયા પછી, તે કામ લોક અથવા બુવલોકમાં પોતાના અંતઃકરણને શુદ્ધ કરવાને માટે જાય છે, ત્યારે તેના તૈજસ (Astral) શરીરની પુનઃરચના થાય છે. આ પ્રસંગે જીવનાવસ્થામાં તેણે પોતાના તૈજસ શરીરમાં જે પ્રકારનાં પરમાણુઓ એકઠાં કર્યાં હોય, તેનું શરીર બંધાય છે. દુષ્ટ કર્મો અને દુષ્ટ કામનાઓથી અતિસંઘટ્ટ શરીર બંધાય છે; તેને 'યાતના' અથવા ધ્રુવ શરીર કહે છે. આ યાતના અથવા ધ્રુવ શરીરથી તે તૈજસ ભૂમિકાના પ્રથમ ભાગમાં જાય છે; જ્યાં તેના પોતાનાજ દુષ્ટ મનોરથો અનેક રૂપો ધારણ કરી બહુ બહુ કષ્ટ આપે છે. જ્યાં સુધી તેના અંતઃકરણ ઉપરથી અનિષ્ટ સંસ્કારો ઘસાઈ જાય છે, ત્યાં સુધી તેને આ યાતના શરીરમાં રહીને આ ભૂમિકાના પ્રથમ ભાગમાં રહેવું પડે છે. બીજા વિભાગમાં સામાન્ય રીતિએ સધળાં માણસોને જઈવું પડે છે. એ પ્રમાણે ચોથા વિભાગ સુધી જીવને સામાન્યતઃ દુઃખોજ ભોગવવાં પડે છે. આપણા શાસ્ત્રમાં જેને પ્રેત લોક કહે છે, તે આ ચાર વિભાગો છે. પુત્રણોમાં અઠ્ઠાવીશ નરકોનું વર્ણન કરેલું છે. ઉપર્યુક્ત ચાર વિભાગોમાંના પ્રત્યેકના સાત સાત ઉપવિભાગો કરીએ તો આ ચાર વિભાગોના કુલ અઠ્ઠાવીશ ઉપવિભાગો થાય છે; અને વસ્તુતઃ તેજ અઠ્ઠાવીશ નરકો છે. અવશિષ્ટ ત્રણ અમૂર્ત અથવા અરૂપ વિભાગો પિતૃ લોક કહેવાય છે. તે વિભાગોમાં જીવને અનેક પ્રકારની શાંતિ અને સુખનો અનુભવ થાય છે. આપણા શાસ્ત્ર પ્રમાણે પણ પિતૃ લોકના ત્રણ વિભાગો છે: કેમકે શ્રાદ્ધ ક્રિયામાં પિતાને વસુરૂપ, પિતામહને રૂદ્રરૂપ અને પ્રપિતામહને આદિત્યરૂપ કહે છે. તૈજસ ભૂમિકાનો પાંચમો વિભાગ વસુલોક, છઠ્ઠો વિભાગ રૂદ્ર લોક અને સાતમો વિભાગ આદિત્ય લોક છે. કૌપીતકી બ્રાહ્મણોપનિષદમાં ચંદ્રને સ્વર્ગનું દ્વાર કહેલ છે. તે ચંદ્ર લોક અથવા સ્વર્ગદ્વાર આ સાતમો વિભાગ છે. ૨ ત્યાં નાના પ્રકારનાં મુખો અને વૈભવો જીવો અનુભવે છે.

મૃત્યુથી મનુષ્યના અંતઃસ્વભાવમાં કંઈ ફેરફાર થતો નથી. એક લોકમાંથી બીજા લોકમાં પ્રસાર થતાં, જે ફેરફાર થાય છે, તે ફેરફારથી તેનું સ્થૂળાદિ શરીર માત્ર જાદું પડે છે, પરંતુ અન્ય સર્વ વિષયોમાં તે જેવી સ્થિતિમાં હોય છે, તેવીજ સ્થિતિમાં રહે છે. ૩ બુવલોકનો બીજો, ત્રીજો અને ચારમો વિભાગ જે પ્રેત લોક કહેવાય છે, તે લોકમાં મરનાર જીવો

૧ જુઓ, The Ancient Wisdom. પૃ. ૧૧૨ થી ૧૩૫:

૨ જુઓ, કૌપીતકી બ્રાહ્મણોપનિષદ ૧-૨ તેમજ ૬-૨-૧૬.

૩ જુઓ, The Ancient Wisdom- પ્ર. ૨ પૃ. ૧૦૮.

વનો પૃથ્વી સાથે નિકટ સંબંધ રહે છે. તેથી મરનારનાં સ્નેહી સંબંધીના કલેશ અથવા પ્રી-
તિથી કેટલીક વખતે તે પૃથ્વી પ્રતિ આકર્ષાય છે. મરનારની કુલક વિધિઓમાં દૃઢ વાસના
રહી ગઈ હોય તો વિભાગોમાંથી તે જૂત અથવા પિશાચરૂપે આવી સ્વાનુકૂળ સ્નેહી સંબંધી-
ઓનાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરી, અથવા પોતે જ દૃશ્ય સ્વરૂપે ધારણ કરી અનેક એકાઓ
કરે છે. તેટલા જ માટે મરનારની પાછળ કલેશ નહિ કરતાં તેની મનોવૃત્તિને અનુકૂળ થાય
તેવી ક્રિયા કરવાની શાસ્ત્રમાં આવશ્યકતા દર્શાવી છે.૪ અખિલ ભુવલોકમાં મનુષ્યે જીવના-
વસ્થામાં ઉત્પન્ન કરેલ મનોવૃત્તિ અથવા ઇચ્છાનાં રૂપો જે કૃત્રિમ રૂપો (Artificial
Forms) કહેવાય છે, તે રૂપો તેમજ ઇદ્ર, અગ્નિ, વરુણ તથા ક્ષિતિ દેવતાઓ જે ભૌ-
તિક દેવો (Elemental gods) કહેવાય છે તે દેવતાઓ, તે સાથે તે દેવતાઓની આ-
શામાં રહેનારાં સૃષ્ટિ સાધન યોગ્ય દેવો (Nature Spirits) રહેલા હોય છે. આ
ભૂમિકામાં માનસિક વિદ્યાના પ્રયોગ કરનારા (Psychics) ના તેમ જ શુભ મંડળના
અભ્યાસીઓના તૈજસ દેહો, તે સાથે દિમાલય અથવા ટિબેટમાં વસતા મહાત્માઓ અને
પુનર્જન્મ ધારણ કરવાને તત્પર થયેલા તેઓના શિષ્યો પણ નજરે પડે છે. મરનાર જીવ-
ની ભૌતિક વાસનાઓ વિશુદ્ધ થાય છે ત્યારે તેનું તૈજસ શરીર પીગળી જાય છે; અને
માનસિક શરીર સહિત સ્વર્ગમાં જઈને તે સ્વર્ગનાં સુખો ભોગવે છે. આં તેના ભોગ પૂર્ણ
થયે તેની પુનરાવૃત્તિ એટલે પુનર્જન્મ થાય છે.

પિંડોપનિષદમાં કહ્યું છે કે—મૃત્યુ પછી વાસના યુક્ત જીવનું સૂક્ષ્મ શરીર ત્રણ દિવ-
અપરતત્ત્વમાં, ત્રણ દિવસ અગ્નિ તત્ત્વમાં, ત્રણ દિવસ આકાશ તત્ત્વમાં અને એક દિવસ
વાયુ તત્ત્વમાં રહે છે. યીથોસોશીનાં ચાર પ્રકારનાં પાર્થિવ આકાશો (Ether) છે, તેઓ-
ની સાથે આ તત્ત્વોને સરખાવીએ તો દશ દિવસ સુધી જીવ તે આકાશીય શરીરમાં રહે
છે, એમ કહી શકાય. મરણ તિથીથી આદ્યજાને નવ દિવસ સુધી આદ્યાદિક ક્રિયા કરવાથી
ઇદ્રિયો મહાવર્તમાન તેનું નૂતન શરીર પ્રાપ્ત થાય છે, અને દશમે દિવસે તેને કુધા તૃપાની
લાગણી થાય છે. બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે—

તથા તૃણજલાયુકા તૃણસ્પાન્તં ગત્વા ડન્યમાક્રમ

માક્રમ્યાત્માનમુપસંહરત્યેવમવાયમાત્મેદં શરીરં

નિહત્યાઽવિદ્યાં ગમયિત્વાડન્યમાક્રમમાક્રમ્યાત્માનમુપસંહરતિ

બ્ર..૪ મં. ॥ ૩ ॥

તથા પેશંસ્કારી પેશસો માત્રામુપાદાયાન્યન્નવતરં

કલ્યાણતરં રૂપં તનુત એવમેવાયમાત્મેદં શરીરં નિહત્યા

ડંવિઘ્વા ગમયિત્વાન્યન્નૈવતરં કલ્યાણતરં રૂપં કુરુતે

પિઙ્ગવા ગાન્ધર્વવાં દૈવવા માત્રાપત્વં બ્રાહ્મં વાઽન્યેષાં વા ધૂતાનાં

બ્રા. ૪ મં. ૧૪૥

“ પછી જોમ ખડખડી એક ખડખડી સળોતે છે ત્યારે ખીજ ખડખડી સળો ઉપર આગલો પગ મુક્યા પછી જ પગ પ્રથમની સળો ઉપરથી ઉપાડે છે, એમ આ જીવ આ સ્થૂલ શરીરનો ત્યાગ કરીને અખાનાવસ્થામાંથી સચેત થઈ પોતાનું ખીજ પગથી ભરતું રાક્ષસીને જ સ્થૂલ શરીરમાંથી જૂદા પડે છે. ”

“ ત્રીજી રીતે એક સોની સોનાનો કડકો લઈને તે કડકામાંથી નવો મુંદર ધાટ પડે છે, તેવી રીતે જીવ સ્થૂલ શરીરનો ત્યાગ કરીને અખાનાવસ્થામાંથી સચેત થઈને પિતૃ લોકને, ગંધર્વ લોકને, દેવ લોકને, પ્રજાપતિના લોકને અથવા અન્ય કોઈ પણ લોકને યોગ્ય ખીજનું વધારે નુતન અને વધારે મુંદર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ”

ઋગ્વેદની સંહિતામાં પણ તેને જ મળતો વિચાર જોવામાં આવે છે.

ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा

मध्येदिवः स्वधया मादयन्ते ॥

तेभिः स्वराजमुनीतिमेतां

यथावशं तन्वं कल्पयस्व ॥ મં. ૧૦ સુ. ૧૬ મં. ૧૯.

“ જે પિતૃઓ અગ્નિદગ્ધ છે, અને જેઓ અગ્નિદગ્ધ નથી, સ્વર્ગમાં સ્વધાથી તૃપ્ત થાય છે. પોતાની જાણા પ્રમાણમાન હે અગ્નિ । તું તે પિતૃઓને પ્રાણ વહન કરનાર (Vehicle) યથાપ્રોત્થ દિવ્ય શરી આપ । ” અર્થાત્ મરણ પછી જીવ જે લોકમાં જાય છે, તે લોકના તત્ત્વનું નવીન શરીરની પ્રાપ્તિ તેને અગ્નિ દેવ તરફથી થાય છે. અગ્નિ દેવ તેને આ લોકમાંથી પરલોકમાં લઈ જાય છે. વેદમાં પરલોકમાં જવાના બે માર્ગો કલા છે. ૧) જીવી દૃષ્ટિથી જેઓ માત્ર સત્કર્મ કરનારા છે, તેઓ પ્રેત લોકમાં યઈને પિતૃ લોકમાં જે માર્ગે જાય છે, તે માર્ગને પિતૃપ્રાણ કહે છે. દેવની ઉપાસના કરનાર અને નિષ્કામ કર્મ કરનાર યોગીઓ જે માર્ગે સ્વર્ગમાં અથવા દેવલોકમાં જાય છે, તે દેવમાત્ર કહેવાય છે. શુભ યજુર્વેદની સંહિતામાં આ કથું છે કે :—

दे मृतः अमृतं पित्रणा

महं देवामृतं मर्त्यानाम् ॥

તામૃતાનિ વિશ્વમેજસ્તમેતિ

મદન્તરા પિતરં માતરં ચ ॥ અ. ૧૯ મં. ૪૭ ॥

“ મરણશીલ પ્રાણીઓના બે માર્ગો વિશે અમે જાણીએ છીએ; એક પિતૃમાણુ અને બીજો દેવયાન. ઘી રૂપ પિતા અને પૃથ્વીરૂપ માતાની મધ્યમાં તે બે માર્ગો યજ્ઞને દ્વિધાથી-લ પ્રાણીઓ જન્મ છે.”

છંદોગ્યોપનિષદના અધ્યાય ૫ ખંડ ૯ અને ૧૦ માં આ બંને માર્ગોનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં આ લોકમાંથી જીવને લઈ જનાર અગ્નિ દેવ છે, એમ કહ્યું છે. દેવયાનને માર્ગ જનારા જીવોને અગ્નિ પાસેથી અર્ચિયો સંભાળી લઈને અહર્દેવતા સેવે છે. અહર્દેવતાઓ શુકલપક્ષના દેવતાઓને, તેઓ ઉત્તરાયણના દેવતાને, તેઓ સંવત્સરને, તેઓ આદિત્યને, આદિત્યો ચંદ્રમાને, ચંદ્રમા વિદ્યુતને સેવે છે. વિદ્યુત્પુરુષ તેને બ્રહ્મ લોકમાં લઈ જાય છે. આ દેવયાન કહેવાય છે. પિતૃમાણુમાં ધૂમ્ર, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ, દક્ષિણાયન, પિતૃલોક, આકાશ અને ચંદ્ર દેવતાઓ જીવને એક પછી એક પોતાના લોકમાં લઈ જાય છે. ચંદ્ર લોકમાં તે જીવનું શરીર ચંદ્ર તત્ત્વનું બને છે; તેથી તે સોમ રાજા કહેવાય છે. ત્યાં દેવોની સેવા કરવાથી દેવો તેની ઉપર બહુ પ્રસન્ન રહે છે. અર્થાત્ વિદ્યુષી આનીબીસેટ કહે છે તેમ ધૂમાદિ પિતૃમાણુના દેવતાઓ કૃષ્ણ વર્ણના કષ્ટ્યા છે; તેનો અર્થ એવો છે કે—જેઓના અંતઃકરણમાં ભૌતિક વાસનાઓ પ્રબળ હોય છે, તેઓનો સંબંધ તેવાજ લોકો અને દેવો સાથે થાય છે, જેથી તેઓનો પુનર્જન્મ થાય છે. પરંતુ અગ્નિપાદિ દેવો તેજસ્વત્ત્વના હોઈને તેના સંબંધમાં આવનારા જીવો આત્માના નિકટ સંબંધમાં આવે છે, તેથી તેઓનો પુનર્જન્મ યતો નથી. ૫ વાસ્તવિક રીતે જોતાં દેવયાનના અગ્નિપાદિથી આરંભી વિદ્યુત્પર્યંત દેવોના જે સાત લોકો કહેલા છે, તે ધીમેધીમે માનસિક ભૂમિકાના અથવા સ્વર્ગ લોકના સાત વિભાગો છે. તેમજ પિતૃમાણુના ધૂમ્રથી આરંભી ચંદ્રપર્યંત દેવોના સાત લોકો કહેલા છે, તે તેજસ ભૂમિકા અથવા ક્ષુવલોકના સાત વિભાગો છે. આ સાત વિભાગોમાંથી પ્રથમના વિભાગમાં જતાં જીવોને બે જાનોના સંબંધમાં આવવું પડે છે તે વિશે અગ્રવેદ સંહિતામાં કહ્યું છે કે :—

અતિદ્રવ સારમેયૌ શ્વાનોૌ ચતુરસૌ શબલૌ સાષ્ટના પથા ॥

અથા પિતૃન્સુવિદત્રૌ ઉપોદિ યમેન યે સપ્તમાદં મદન્તિ ॥ ૧૦-૧૪-૧૦ ॥

યૌ તે શ્વાનો યમ રસિતારૌ ચતુરસૌ પથિરસૌ નૃચસસૌ ॥

તાભ્યામેનં પરિદેદિ રાજન્ સ્વસ્તિ ચાસ્મા બનમીવં ચ ધેદિ ॥ ૧૦-૧૪-૧૧ ॥

ઉરુણસા વસુતૃપા ઉદુંબલૌ યમસ્ય દૂતૌ ચરતો જનાં અનુ ॥

તાવસ્મભ્યં દશ્યે સૂર્યાય પુનર્દાતામસ્મુમધેદ્ ભદ્રમ્ ॥ ૧૦-૧૪-૧૨ ॥

‘ હે અગ્નિ ! આગ્રેતને તું યમદેવના સરમાના બે પુત્રો જે કર્ણુરવર્ણના છે, અને જેઓને ચાર ચક્ષુઓ છે, તે બે જાનોનું ઉલ્લંઘન કરી ઉત્તમ માર્ગે લઈના; જે પિતૃઓ હર્ષથી ચમતી સાથે તૃપ્તિ પામે છે, તેવા યોગ્ય ચિન્હવાળા પિતૃઓ પાસે તેને લઈના. ” ૧૦

“ હે યમ રાજા ! તે પ્રેતને ચાર ચતુર્વાળા, માર્ગનું રક્ષણ કરનાર, મનુષ્યોના કર્મને જાણનાર તે બે જ્ઞાનને સોંપ; અને તેને કલ્યાણ અને આરોગ્ય આપ. ” ૧૧

“ દીર્ઘ નાસિકાવાળા, પરસ્પર પ્રાણોના અંગીકારથી તૃપ્તિ પામનારા અને મહાખજવાળાં તે યમના દૂતો મનુષ્યોની પાછળ શરે છે. તેઓ અમને આજે આ કર્મમાં સૂર્યનાં દર્શન માટે સમીચીન પ્રાણ આપો ! ” ૧૨.

પ્રેતરૂપ જીવને અગ્નિ પ્રથમ વિભાગમાં પોહોચાડે છે. આ સ્થળે તેઓને જ્ઞાનનો સંબંધ થાય છે; તે જ્ઞાન કોઈ નહિ પણ યીથોસોફીનાં ભૌતિક રૂપો (Elemental forms) અથવા વિચાર રૂપો (Thought forms) હોય એવું અનુમાન થાય છે; જે રૂપો જીવને ઘેરી લઈ અતિ કષ્ટ આપે છે. ઉપર્યુક્ત મંત્ર ૧૦ માં જ્ઞાનને શબ્દ એટલે રંગ બે રંગી અને ચતુરક્ષ એટલે ચાર ચતુર્વાળો અર્થાત્ તિલ્લુ દિલ્હી જીવની સમીપ રહેનાર અને (મંત્ર ૧૧ માં) નૃચક્ષસ એટલે મનુષ્યનાં કર્મો અથવા ઇચ્છા અથવા વિચારને જાણનાર તેમજ (મંત્ર ૧૨ માં) ઉરજસ એટલે તિલ્લુ ઘાણ શક્તિથી પોતાના ઉત્પાદકને શોધી કાઢવામાં કુશળ, અને અમુત્સ એટલે જીવને કષ્ટ આપી તૃપ્તિ પામનાર કહે છે. તે ઉપરથી ભૌતિક રૂપો સાથે તે જ્ઞાનોનું સાદસ્ય સિદ્ધ થાય છે. કદાચ એમ પણ કહી શકાય કે-મનુષ્યનાં કર્મ, ઇચ્છા અને વિચારને તેજસ જૂમિકાના સૂક્ષ્મ જૂતો (Elements) માંથી અત્યુક સ્વરૂપ યદનાર જે દેવો છે, તે આ જ્ઞાન રાખ્ધથી ઉપલક્ષિત થાય છે. ગમે તેમ હો પણ આ જ્ઞાનના સંબંધમાંથી મુક્ત કરવાને યમદેવની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. યમદેવ પણ જીવને જ્ઞાન (ભૌતિક વિચાર રૂપો) ના સંબંધમાંથી મુક્ત થવા પછીજ ઉપરના ભોક્તા એટલે પિતૃભોક્તામાં લઈ જઈ શકે છે. એ રીતે વેદમાં જીવજોડના જે બે વિભાગો ક-

૧સીક્ટ ડોક્ટ્રીન નામના અંશમાં મેટ્રમ બેલેવ ટર્રી બુધને આ જ્ઞાનની સાથે સરખાવે છે. બુધ ગૃહના અધિષ્ઠાતા બુધ દેવને તેઓ પારસીઓના મિથ્ર એટલે સૂર્ય અને ચંદ્રની વચ્ચેના એક દેવની બરાબર ગણે છે. પારસીઓના ધર્મ અંશમાં આ દેવને Sun-wolf પણ કહેલ છે. ગ્રીક પુરાણમાં પણ જ્ઞાનની કથા આવે છે. તેના સંબંધમાં લંબતાં તેઓ કહે છે કે—

“ He (Mercury or Buddha) is symbolized in Grecian ”
 “ mythology by one of the dogs (vigilance), which watch over ”
 “ the celestial flock (occult wisdom), or Hermes Anubis, or ”
 “ again Agathodaemon.”

*

*

*

*

“ The Hermes of the Greeks is closely related to the Hindu ”
 “ Sarma and Sarmeyā, the divine watchman who watches over ”
 “ the golden flock of stars and solar rays.” પૃ. ૨ પૃ. ૩૧. ૩૨.

લા છે, તેમાંના પ્રથમ વિભાગ (પ્રેત લોક) નો અધિષ્ઠાતા યમદેવ અને બીજા વિભાગ (પિતૃ લોક) નો અધિષ્ઠાતા વરુણદેવ કહેલ છે. કહ્યું છે કે—

“ગ્રીક પુરાણમાં બુધને જ્ઞાન (સાવધતા) તું રૂપ આપેલું છે, જે જ્ઞાન સ્વર્ગીય મર્ત્યો (ગુપ્ત જ્ઞાન) ની રક્ષા કરે છે એમ કહેલું છે. અથવા. હરમીસ એનુબીસ અથવા એ. ગેયોડીયનનું પણ તે બુધને રૂપ આપેલું છે.”

* * * *

“હિંદુશાસ્ત્રની સરખા અથવા સારમેય નામનો જ્ઞાન જે કે-દેવના રક્ષક તરીકે સુવર્ણ-મય તારાગણ અથવા સૂર્ય રશ્મિઓનું રક્ષણ કરે છે, તેની સાથે ગ્રીકોનો હરમીસ બહુ મળતો આવે છે.”

પરંતુ ઋગ્વેદમાં ઉપર્યુક્ત મંત્રો શિવાય જ્ઞાન સંબંધીના સાતમા મંડળમાં પણ મંત્રો છે. તે મંત્રોના દેવતાનું વર્ણન કરતાં શૌનકાચાર્ય જૃહદેવતા નામના મંથના અધ્યાય ૬ માં લખે છે કે :—

વરુણસ્ય ગૃહાન્નાત્રૌ વસિષ્ઠઃ સ્વમ આચરત્ ॥૧૧॥

પવિવેશાય તં તત્ર જ્ઞાનદન્નમ્યવર્તેત ॥

ક્રન્દન્તં સારમેયં સ ધાવન્તં દષ્ટુમુદ્યતં ॥ ૧૨ ॥

યદર્જુનેતિ ચ ત્રિભિઃ સાન્ત્વયિત્વા વ્યસુષ્વપત્ ॥

“રાત્રીએ સ્વપ્નમાં વસિષ્ઠમુનિ વરુણને ઘેર ગયા જેવા તે ધરમાં તેઓએ પ્રવેશ કર્યો કે તુરંત એક જ્ઞાન ભસતો ભસતો તેઓને સાંભળ્યો. તે જ્ઞાનને ભસતો તથા કરડવાને દોડતો આવતો જોઈને તેઓએ યદર્જુન્ન એવા ત્રણ મંત્રો વડે તે જ્ઞાનનું સાંત્વન કર્યું; અને પછી તેઓ સુખથી સુતા.”

તેજ પ્રમાણે ઋગ્વેદ મંડળ, સૂક્ત ૫૫ મંત્ર ૪ માં જ્ઞાનની પ્રાર્થના કરતાં કહેલું છે કે—

ત્વં સૂકરસ્ય દર્દાહિ તવ દર્દંતુ સુકરઃ

સ્તોતૃત્તિન્દ્રસ્ય રાપસિ કિમસ્માન્

દુચ્છુનાયસે નિપુસ્વપ ॥

“તું સૂકરને વિદારે છે; સૂકર તને વિદારે છે. ઇન્દ્રની સ્તુતી કરતા. એવા અમોને તું ધન પ્રાપ્તિમાં શા માટે અડચણ કરે છે? શાંતિથી નિદ્રા કર! ” વળી પૃ. ૫. માં કહ્યું છે તેમ પ્રાચીન ગ્રીકોની માન્યતા પણ એવી હતી કે, હેડીસ (Hades—પિતૃ લોક) માં જતાં જીવોને ચેરન (Charon) ની નૌકામાં બેસી ત્રણ સુસ્તકવાળા જ્ઞાનના રક્ષણ નીચે એક નદી ઉતરવી પડતી હતી. આ સઘળા ઉપરથી પિતૃલોકના પેઢેલાંના લોકમાં એટલે પ્રેતલોકમાં જ જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ મનાય છે. જૃહદેવતામાં પણ સ્વપ્નની સાથે જ્ઞાનનો સંબંધ કહેલો છે. અર્થાત્ તેજસ ભૂમિકામાં જ, અને તે પણ યમ અને વરુણના રક્ષક તરીકે જ તેનું

મેહિ મૌહિ પયિભિઃ પૂર્વ્યેભિ
યન્ના નઃ પૂર્વે પિતરઃ પરેયુઃ ॥

હમા રાજાના સ્વધયા મદન્તા

યમં પદ્યાંસિ વંશનં ચ દેવમ્ ॥ મં. ૧૦. સૂ. ૧૪ મં ૭

“ પૂર્વે જે ભાગે યજ્ઞને આપણા પિતૃઓ જે સ્થાને ગયા છે, તે ભાગે યજ્ઞને તે સ્થાને તું જા. ત્યાં સ્વધારૂપ અમૃતાન્ન વડે યમદેવ અને વરુણદેવએ જે રાજાઓ તૃપ્તિ પામે છે, તેઓને જો. ”

પિતૃયાણુ જનારા જીવોને અગ્નિ પાસેથી યમ દેવ પાસે શ્રેત લોકમાં જવું પડે છે. શ્રેત લોકમાંથી પિતૃ લોકમાં પૂણ દેવ પોહોચાડે છે. દેવયાને જનારાઓને અગ્નિ પાસેથી પૂણ દેવ પાસે, અને સાંધી સવિતા દેવ પાસે જવું પડે છે. સવિતાતદેવ તે જીવોને રવર્ગમાં લાઇ જાય છે. ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે કે—

સંગચ્છસ્વ પિતૃભિઃ સ યમંને

ષ્ટાપૂર્વેન પરમે વ્યોમન્ ॥

હિત્વા યાવદ્યં પુનસ્સ્તમેહિ

સંગચ્છસ્વ તન્વા સુવર્ચાઃ ॥ મં. ૧૦ સૂ. ૧૪ મં. ૮.

“ ઇષ્ટાપૂર્વકર્મના યોગથી તું યમદેવની સાથે આપણા પિતૃઓના સંગમાં જા. ત્યાં જઇને પાપથી મુક્ત થઇને મિયમાન નામના ગૃહ પાસે આવ. ત્યાર પછી તેજસ્વી શરીર ધારણ કરીને ત્યાં જા. ”

પૂણ ત્વેતથચાવયતુ પ્રવિદ્વાન

નષ્ટપદ્ય ધ્રુવનસ્ય ગોપા ॥

સ ત્વેતેભ્યઃ પરિદદત્પિતૃભ્યો

ગ્નિર્દેવેભ્યઃ સુવિદિત્રિયેભ્યઃ ॥ મં. ૧૦ સૂ. ૧૭ મ. ૩.

વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી બુદ્ધ જેવા ઉત્કૃષ્ટ દેવ કરતાં જીવનાં ભૈતિક રૂપોનો અધિષ્ઠાતા કોઇ એક દેવ તરીકે તે વધારે બંધ બેસતો આવે છે. ઉપરના ઋગ્વેદના મંત્રમાં જાનોનો પ્રતિસ્પર્ધિ સૂકર કહેલ છે. ભૈતિક વિચાર રૂપોમાંનાં કેટલાંક રૂપો જ્ઞાન જેવાં અને કેટલાંક સૂકર જેવાં અને કેટલાંક એવાંજ બીજાં વિકાસ પ્રાણીઓ જેવાં હોય છે, એવાત યીપીપીસોના અબ્યાસીઓને તો સુવિદિત જ છે.

“ઉત્તમ લોકને જાણનાર, હવે મોત્રજોમાં પ્રવેશ કરે છે. તેવા, અને પ્રાણી માત્રનું રક્ષણ કરનાર, પૂષાદેવ આ લોકમાંથી તને લઈ જાઓ. વળી તે પૂષા તે પિતૃઓને તને સોંપે. તેમજ અગ્નિ પણ જ્ઞાનવાન દેવોને તને સોંપે.”

આયુ વિશ્વાયુઃ પરિવાસંતિ ત્વા

પૂષા ત્વા પાતુ પ્રપથે પુરસ્તાત્ ॥

યત્રાસંતે સુકૃતો યત્ર ન યયુ

સ્તત્ર ત્વા દેવઃ મર્વિતા દધાતુ ॥

૪.

“વિશ્વમાં ગમન કરનાર વાયુદેવ તારૂં રક્ષણ કરે. ઉત્કૃષ્ટ માર્ગમાં પ્રવેશી જ રહેનાર પૂષાદેવ તારૂં રક્ષણ કરે. જ્યાં પુણ્યશાળીઓ છે અને જ્યાં તેઓ ગયા છે, તે સ્થાને તને સવિતા દેવ પોઢેાવ્યાં.”

પ્રપથે પથામજનિષ્ઠ પૂષા

પ્રપથે દિવઃ પ્રપથે પૃથિવ્યાઃ ॥

હમે અગ્નિ પ્રિયતમે સચસ્યે

આં ચ પગા ચ ચરતિ પ્રજાંનંત ॥

૬.

“અંતરિક્ષ માર્ગોમાંના ઉત્કૃષ્ટ માર્ગમાં, સ્વર્ગના ઉત્કૃષ્ટ માર્ગમાં, અને પૃથિવીના ઉત્કૃષ્ટ માર્ગમાં પૂષાદેવ રહેલો છે, તે પૂષાદેવ અત્યંત પ્રિય અને નિવાસયુક્ત સ્વર્ગ જુલુ લોકના અને માર્ગોમાં મનુષ્યનું કર્મ જાણનાર હોવાથી અનુકૂળપણે તેમજ પ્રતિકૂળપણે વર્તે છે.” અર્થાત્ પુણ્યશાળીઓને અનુકૂળ માર્ગ અને પાપીઓને પ્રતિકૂળ માર્ગ લઈ જાય છે.

આ સર્વ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે—મરણ પછી જીવોને ભુવલોકમાં જવું પડે છે. ભુવલોક અને દેવલોક અથવા સ્વર્ગમાં તેઓને અમુક અમુક દેવો જ લઈ જાય છે. તે તે લોકમાં પણ તે તે લોકના દેવોજ તેઓનું રક્ષણ કરે છે, અને તે દેવોની આજ્ઞામાં તેઓને રહેવું પડે છે. ભુવલોકના બે વિભાગો છે; એક પ્રેત લોક, અને બીજો પિતૃ લોક. જ્યાં સુધી જીવોને પ્રેત લોકમાં રહેવું પડે છે, ત્યાં સુધી તેઓને બહુ કષ્ટ ભોગવવું પડે છે; એટલુંજ નહિ પણ તે સ્થાનેથી તેનો જૂત પિશાચાદિ યોનિમાં જવાથી અવઃપાત થવાનો વારંવાર ભય રહે છે. ખરી રીતે તો આ સઘળી અવસ્થામાંથી ઉત્તમોત્તમ ગતિ પામવાને તેઓનાં કર્મો જ તેઓને ઉપયુક્ત થાય છે. તો પણ બહિઃસાદાય્ય પશું તેઓને અતિ ઉપકારક થઈ પડે છે. સ્વર્ગાદિ લોકમાં તેઓને બહિઃસાદાય્ય વિના ચાલી શકે છે. પરંતુ ભુવલોકમાં તેઓ બહુ નિઃસ્પર્શ હોવાથી બહિઃસાદાય્યની તેઓને સંપૂર્ણ આવશ્યકતા છે. આ બહિઃસાદાય્ય તેઓને જીવે આપી શકાય અને કલે રીતે તેઓને ઉપકારક થઈ શકે તેનો હવે પછી વિચાર કરીશું. (ચાલું).

માનસાકર વિ. પિતાંબરદાસ મહેતા.

। દા. વોસક્રુત “સજીવ અને નિર્જીવ સૃષ્ટિમાં પ્રત્યુત્તર ।

(. મળેલું)

સુવિખ્યાત ડાર્વિનના ઉત્ક્રાન્તિવાદે મનુષ્યની વિચારદૃષ્ટિમાં જે ફેરફારો કર્યા છે તેવા જ ભાગ્યેજ ખીજી કોઈ શોધથી થયા છે. સાધારણ મનુષ્યની સ્થૂલ દૃષ્ટિએ વિશ્વના વસ્તુ સંભવાદિ અવ્યવસ્થિત અને સ્થાવર દેખાયા છે અને તેમના નિયમનો અભવાજ હોય છે, તેથી ઉચ્ચતર દૃષ્ટિએ સર્વ પદાર્થ સંભવાદિ અતિમાન જણાય છે અને તેમને કાર્ય કારણની ભાવના સાથે સંકલવામાં આવે છે. આ વિચારને પરિણામે પ્રાણી પદાર્થ સંભવાદિની એકતા કેટલેક અંશે સિદ્ધ થાય છે પણ પ્રાણી વસ્તુના દરેક વર્ગ અસંખ્ય અને સ્વતંત્ર ગણવામાં આવેલા હોવાથી ઇશ્વરના અનિયંત્રિત કર્તૃત્વની કલ્પના પ્રાધાન્ય હોય છે ડાર્વિનનો ઉત્ક્રાન્તિવાદ પ્રથમ વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓના વિકાસ સમજવામાં લાગુ પાડ્યો હતો, આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે દરેક પ્રાણી મૂળ ખીજરૂપ સાદા પ્રાણીમાંથી ક્રમેક્રમે તેની શારીરિક, રચના અને ધર્મમાં પ્રભેદન (Differentiation) અને એકીકરણ (Integration) થવાથી ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતાં વિકસે છે. અને તેમની શારીરિક રચના અને ધર્મ વધારે શુદ્ધિત થતા ગયા છે. ડાર્વિને જે એકતા સર્વ પ્રાણી વર્ગ પ્રત્યે સિદ્ધ કરી તે હરબર્ટનસ્પેન્સરે વિશ્વના સર્વ વસ્તુ સંભવાદિ અને આપણી સર્વ સંસ્થાઓ અને વ્યવહારમાં લાગુ પાડી છે. જેમ ન્યૂટને કેપલરના ખગોળ શાસ્ત્રના નિયમની મદદથી ગુરૂત્વાકર્ષણ જેવા સર્વ સામાન્ય નિયમથી સર્વ દ્વિગ્વિચ્છિન્ન વસ્તુ સંભવાદિની એકતા સિદ્ધ કરી તેમ સ્પેન્સરે ડાર્વિનની શોધથી સર્વ કાળ વિચ્છિન્ન વસ્તુ સંભવાદિની એકતા સાબીત કરી.

મહાનું જર્મન તત્ત્વવેતા કેન્ટના મત પ્રમાણે—વિશ્વની એકતા એ આપણી જુદાઈના એક ઉચ્ચ ગ્રાહ રૂપ છે પણ વાસ્તવિક નથી સાધ્યરૂપ છે પણ સિદ્ધ થઈ નથી જ્યાં સુધી વિશ્વની એકતા રૂપી સાંકળના દરેક અંગોનો અન્યોન્ય સંબંધ વિગતવાર હકીકતથી સિદ્ધ થયો નથી, ત્યાં સુધી વિશ્વની એકતા ઉચ્ચ ગ્રાહ રૂપ રહે એમાં સંદેહ નથી. હાલની વિજ્ઞાનની શોધથી આ વિશ્વની એકતા કેટલે અંશે સિદ્ધ થઈ છે તે આપણ હવે જોઈશું.

વિશ્વના સર્વ વસ્તુ સંભવાદિના ચાર મોટા વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે. પ્રાકૃતિક પદાર્થ વનસ્પતિ પ્રાણી અને મનુષ્ય, યાતૈન્દ્રિય વિભાજક ધર્મને અનુસરી આ ચાર વિભાગને સેન્દ્રિય અને નિરિન્દ્રિય એવા બે વર્ગમાં વેદ્યતામાં આવ્યા છે. પદાર્થ ધાતુ વિગેરે વસ્તુને નિરિન્દ્રિય વર્ગમાં મૂકવામાં આવ્યા છે અને વનસ્પતિ પ્રાણી અને મનુષ્યને સેન્દ્રિય વર્ગમાં ગણવામાં આવ્યા છે કારણ કે તેમનામાં આંતરૂ લાંગણી—વિક્રિયા દર્શાવવાને માટે ઇન્દ્રિય કરણ છે. આચાર વિભાગ મુખ્યત્વે કરીને તેમના જણાઈ આવતી ખાસીયતને આધારે કરવામાં આવ્યા છે. પદાર્થ સ્થાવર છે તેનામા સ્વતઃગતિ કરવાની શક્તિ નથી તેમજ તેનું

જીવન સમષ્ટિરૂપ નથી (organic-life) કારણ કે કોઈએ એક પત્થરના જુદા જુદા કંડે-કા કરવાથી મૂળ પત્થર રૂપી એકત્વ નાશ પામતું નથી. તે પત્થરના દરેક અંશને જુદું અસ્તિત્વ મળે છે તેમજ પ્રાકૃતિક પદાર્થ આત્મ પોષક નથી. એટલે, સ્વતઃબળથી જમીન-માંથી જોડતા તત્વ ખેંચી પોતાની વૃદ્ધિ કરી શકતા નથી. જે આત્મ પ્રુષ્ટિ આત્મ વિકાસ, વંશ વૃદ્ધિ અને નાશ વનસ્પતિ પ્રાણી અને મનુષ્ય વર્ગમાં જોઈએ છીએ તે પ્રાકૃતિક પદાર્થમાં જોવામાં આવતા નથી. તેની તેમને નિરિન્દ્રિય-ઇન્દ્રિય વગરના પદાર્થ કહેવામાં આવ્યા છે. જેને સેન્દ્રિય વસ્તુ કહીએ છીએ તેમાં સમષ્ટિ રૂપ જીવન માલમ પડે છે. સમષ્ટિ રૂપ જીવન એટલે રચના હેતુ—એવા મૂળ જૂત વિચારથી. તેના સર્વ અવયવ અને ઇન્દ્રિયનું જીવન નિયમાય છે. સર્વ અવયવ એ મૂળ એકતા રૂપ જીવનના અંશ છે સમષ્ટિ રૂપ જીવન એ દરેક અવયવ અને ઇન્દ્રિયના જીવનના સરવાળા રૂપ નથી પણ તેથી કાંઈક અધિક છે તેથી. સમષ્ટિરૂપ જીવન સર્વ અંશરૂપ જીવનનું નિયામક છે.

પણ દરેક અવયવને લીધે સમષ્ટિરૂપ જીવન છે અને સમષ્ટિરૂપ જીવન એ દરેક અં-શરૂપ જીવનને નિયમે છે અર્થાત તેમનો સંબંધ સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિરૂપ છે. આવી રીતે સેન્દ્રિય અને નિરિન્દ્રિયનો જાતિભેદ નિર્મિત થયો છે તેથી સેન્દ્રિય વસ્તુ સજીવ છે. અને નિરિન્દ્રિય નિર્જીવ છે. અદાપી સુધી કલ્પવામાં આવ્યું હતું પણ આપણા દેશ મુવિખ્યાત ડા. બોસે તેમના “ સજીવ અને નિર્જીવ સૃષ્ટિમાં પ્રત્યુત્તર ” નામના પુસ્તકમાં શાસ્ત્રીય રીતે સે-ન્દ્રિય અને નિરિન્દ્રિય સજીવ અને નિર્જીવની એકતા સિદ્ધ કરી છે. એટલે આખે સૃષ્ટિ વચ્ચે જે અમુક જાતિનો ભેદ કલ્પવામાં આવ્યો હતો તે મિથ્યા છે એમ એમણે સાબીત કર્યું છે. આટલા ઉપોદ્ધાત પછી તેમની સિદ્ધતાનું દિગ્દર્શન કરીશું.

પ્રાકૃતિક પદાર્થ સ્થૂલ દૃષ્ટિએ નિર્જીવ માલમ પડે છે એટલે આગળ ખતાવી ગયા તેમ તેમાં સ્વતઃ બળથી આત્મપ્રુષ્ટિ અને આત્મવિકાસ કરવાની શક્તિ જણાતી નથી તેથી તે મૃત-નિર્જીવ છે એવું ધારવામાં આવે છે પણ પ્રાકૃતિક પદાર્થ વાસ્તવિક રીતે નિ-ર્જીવ-મૃત છે એ બાબતનો નિશ્ચય આપણા ઉપરચોટીઆ જ્ઞાનથી એકદમ થવોજ જોઈએ. આપણે સર્વ સારી રીતે જાણીએ છીએ કે ઇશ્વર એક છે. તે ચેતનરૂપે સર્વ વ્યાપક છે. બ્યારે વસ્તુ સ્થિતિ આવી છે ત્યારે ઇશ્વરનો ચેતનરૂપે આવિર્ભાવ સર્વ વસ્તુ સંભવાદિમાં જોઈ જતા પ્રમાણમાં થવો જોઈએ. સર્વ વસ્તુ ચેતનમય છે એવો આવી રીતે ચૈતન્યવાદ અથવા અદ્વૈતવાદનો સિદ્ધાંત છે પણ ઉપર આપણે જોઈ ગયા તેમ સર્વ પ્રાકૃતિક પદાર્થમાં ચેતનનો આવિર્ભાવ જણાતો નથી તેથી બધાં સુધી શાસ્ત્રીય રીતે પ્રાકૃતિક પદાર્થમાં ચેતન સિદ્ધ કર્યું નથી ત્યાં સુધી ચૈતન્યની સર્વવ્યાપકતાની ભાવના સાધ્યરૂપ-ઉચ્ચઆહરૂપ છે એમ આપણે કયુલ કરવું પડશે; આવી ધાર્મિક અને તાત્વિક ભાવના અને સામાન્ય સ્થૂલ દૃષ્ટિ વચ્ચેના વિરોધનો નિર્ણયતો સ્પષ્ટ રીતે શાસ્ત્રીય પુરાવાથી જ થઈ શકે છે. પ્રા-કૃતિક પદાર્થમાં ચેતન—સમષ્ટિરૂપ જીવન નહીં હોવાથી તેને નિર્જીવ-મૃત ગણવામાં આવે છે.

આ પુસ્તકોનું ધી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને રીત છે.
રા. રા. મ. ન. દ્વિવેદીકૃત પુતકો.

બાળ વિલાસ,

(આવૃત્તિ બીજી.)

આ પુસ્તક પણ મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે
મંજૂર કર્યું છે.

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કલ્પતા.

(નાટક.)

આવૃત્તિ બીજી.

તૈયાર છે. કિ. ૦-૮-૦

ઉત્તમરામચરિત્ર.

આવૃત્તિ બીજી.

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

ચારિત્ર.

(આવૃત્તિ બીજી.)

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે.
પસંદ કરેલું છે.

આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તથામ પુસ્તકો, સુદર્શન એપીસો—નડીયાદ. અથવા
એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાશ્મીરેથી રોડ, મુંબઈથી મળી શકશે.

એક આનાની ટીપીડ મોકલનારને તથામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શનએપીસો નડીયાદથી
મોકલવામાં આવશે.

ગુજરાત.

રાજકીય, સામાજિક તથા ધાર્મિક વિષયો ઉપર અર્થ સલાવદ્ અને સામા-
ન્ય સમાચાર આપતું ગાસમાં ત્રિકાલિક દર્શન હેતુ પત્ર. આ પત્ર માટે જાણીતા વિદ્વાનોના
ઉત્તમ પ્રતિના અભિપ્રાયો મળેલા છે. ભવાજમ રૂ. ૨-૨-૦ પોસ્ટેજ સંડીત રયાનિક ૧-૮-૦
નડીયાદ ૧ પુલચંદ બાપુજી શાહ.

ગુજરાત એપીસો.

આવૃત્તિ

એક અબેદમાર્ગ પ્રવાસી

મહાનિષ મળિલાલ નજુસાઈ
દિવેદી

સુદર્શન.

જોડેસર આનંદચંદ્ર બાણજી
એમ. એ. એન. એમ. બી
કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી

મૂલ્ય

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્ય પરં ધીમહિ” — ભાગવતમ્.

તત્ત્વ-માધવલાલ નજુસાઈ દિવેદી.

[પુસ્તક ૨૩, અંક ૮.]

(માસિક)

[મે ૧૯૦૮.]

વિષયાનુક્રમ	પૃષ્ઠ.
હિન્દી વીર પ્રબોધ	૨૨૫
શ્રાદ્ધ તત્ત્વ	૨૩૦
જડ અને ચેતન.	૨૩૬
બહિર દુનિયામાં થીઓસોફીની અસર	૨૩૯
સ્કુલો અને કોલેજોમાં ચાલતી અશાંતિ.	૨૪૭
ધર્મોમાં શુરુઓનું સ્થાન.	૨૪૯
અંત સ્વીકાર.	૨૫૦

લવાજમ

લવાજમ અગાઉથી લેવાનો અમારો દિવાજ છે એનું અમારા સુઘ આલોકને સ્મરણ હશે.

સુચના.

અમદાવાદમાં ખેંગરે હીથે પ્રેક્ષમાં આવશેની તાલુ. હોવાથી આ ચક્રે જરા મોડે બહાર પડ્યો છે. હવે ચક્ર જલદી ખસાર પડશે તથા ખછીયા નિયમિત પ્રતિભાસે નિહળશે. વ્યવસ્થાપક.

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

અંધારને તૈયાર છે.

કીમત રૂ. ૩) તથા

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનનું ગુજરાતી
ભાષાંતર કર્તા રા. રા મણિલાલ નાથુભાઈ દિવેદી,
સુદર્શન ઓફીસ--નડીઆદ

રાંજ રજવાડામાં વખણાતી દવાઓ

રાંજ રજવાડામાં જાણીતા તથા કેટલાક રાજવંશીઓના ખાસ વેદક સલાહકાર ડૉક્ટર કાલીદાસ સરકારમાં મેડીકલ ઓફીસરના હોદ્દા પર નોકરી બળવી કતમ સરડીશીકેટ મળવલ છે.

આદર્શાહી ચાકતી

આવકદર્શ

એક અભેદમાર્ગ પ્રવાસી.
અસનિષ્ઠ મણિલાલ નભુભાઈ
દિવેદી

સુદર્શન.

પ્રેમી
જોમ. જો જોમ. જોમ. બી
જોમી આગળિયો ૨૩ માર્ચ ૧૯૦૮

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સંસ્કરણનો વિચાર.)

“સત્ય પરં ધીમહિ” — ભાગવતમ્.

તંત્રી—માધવલાલ નભુભાઈ દિવેદી.

પુસ્તક ૨૩, અંક ૮.]

(માસિક)

[મે. ૧૯૦૮.]

. ॥ ૐ શ્રી ॥

હિન્દી વીર પ્રવોધ.

(મંજેલું.)

શ્લોક.

રે રે જ્ઞાને સત્ત્વહીના, હિન્દી આપણ સર્વથા;
બની હયા જગત્સંત્રે, દેશ ધીર્ય લજાવંતા ? !

વસન્તતિલકા.

વીરો હવો હર કસો શીરુ આવ દ્યાપો,

આ દેશ ભારત સદૃ હર લે સુહાવો !

હો સત્ત્વવાન મગજે મત સત્ત્વ હાવો,

સૌ હિન્દ હિત રણમાં વીર વીર થાઓ. ॥ ૧ ॥

આ હિન્દ હિન્દી સદૃનો મુલસાજ યાવા,

બોલાઈ ધારી વજ્રજો ટુક હિન્દ હાતા, !

आ देह गेह विभवो वृत्तिना विकासो,
हिन्दे ययां निज हिते सह ते छागाडो; ।
रे अन्यने उर दई न कुपुत्र याओ,
सौ हिन्द हित रणमां वीर वीर याओ ॥ १६ ॥

शाळा विशे शिष्ट उरे भूभि भक्ति साथे,
सौ भ्रातृता सदयता वीरता विकासे; ।
धिकार भीख परसेवननो शिखाडो,
सौ हिन्द हित रणमां वीर वीर याओ ॥ १७ ॥

जातीय मूळ रमणी उर देश ज्ञाता,-
यावा करो नगर गाम दरेक शाळा; ।
त्यां देश काज सपळे दुहिता भणावो,
सौ हिन्द हित रणमां वीर वीर याओ ॥ १८ ॥

वीराङ्गना विण वीरो नहि वीर थासे,
विद्या विना वीर गुणो नहि नार लेशे; ।
माटे भणावी वनिता वीरसू बनावो,
सौ हिन्द हित रणमां वीर वीर याओ ॥ १९ ॥

उदारता कसरता उभये मजाना,-
अभ्युदये अगतना कहीं क्या समामां; ।
ए मन्त्रसार समजो समज्युं जणावो,
सौ हिन्द हित रणमां वीर वीर याओ ॥ २० ॥

व्यापार नीति नचली हरिफी भरेली
लावी शौली जणवीं साहस वृत्ति तेवी; ।
विताढ्य वीर वितना कंई लाम आपो,
सौ हिन्द हित रणमां वीर वीर याओ ॥ २१ ॥

केवा गुणे पुरंवदेश मजा दीपी ते,
अभ्यासमां नित मची मनने मयीने; ।

कै न्याय जाज दुःखने तरी सुँल माणो,
 सौ हिन्द हित रणमां वीर वीर थाओ. ॥ ९ ॥
 हुं-पारसी-मुसलमान-ज्यु-हिन्दु एवुं,
 सौ देशहित विषये भूँळी भान तेवुं; ।
 हिन्दी बनी रसविहङ्गम हिन्द तारो,
 सौ हिन्द हित रणमां वीर वीर थाओ. ॥ १० ॥
 बन्धु बंधु हृदयपी घन हिन्द राखो,
 सौ हिन्दी चीज निजनी निजपी मुहावो; ।
 ना अन्पदेश चीजमां निजता हुवावो,
 सौ हिन्द हित रणमां वीर वीर थाओ. ॥ ११ ॥
 छे आपणुं प्रिय सहु निज चीजमांहे,
 जुभो रही सहु जीवांजन रोजी त्यांहे; ।
 माटे मुदान पय ए मयता घरावो,
 सौ हिन्द हित रणमां वीर वीर थाओ. ॥ १२ ॥
 विदेश बाट विचरी हित हिन्द माटे,
 विद्या-कला-चतुरता-शीखो लक्ष्मींघांटे; ।
 ऊभी बधा हृदयपी घन हिन्द राखो;
 सौ हिन्द हित रणमां वीर वीर थाओ. ॥ १३ ॥
 जापान जाग्युं जगमां सहुए वखाण्युं,
 ईरान जागीं करवा कंइ काम मांढ्युं; ।
 एवे पडोश वसतां वीर कां न जागो ?
 सौ हिन्द हित रणमां वीर वीर थाओ ॥ १४ ॥
 आ, हिन्द भक्ति यजने निजने मुहावो,
 कीर्ति खरी वरीं उभो भाहिं जे मुहावो; ।
 ते वीर लालीं जभुको भरीं सर चालो.
 सौ हिन्द हित रणमां वीर वीर थाओ. ॥ १५ ॥

आ देह गेह विभवो वृत्तिना बिकासो,
हिन्दे थयां निज हिते सहु ते लगाढो; ।
रे अन्यने छर दई न कुपुत्र याओ,

सौ हिन्द हित रणमां वीर वीर याओ. ॥१६॥

शाळा विषो शिष्ट छरे भूभि भक्ति सापे,
सौ भ्रातृता सदयवा वीरता बिकासे; ।
धिकार भीख परसेवननो शिखाढो,

सौ हिन्द हित रणमां वीर वीर याओ. ॥१७॥

जातीय मूल रमणी छर देश ज्ञाता,-
थावा करो नगर गाव दरेक शाळा; ।
त्यां देश काज सघळे दुहिता भणावो.

सौ हिन्द हित रणमां वीर वीर याओ. ॥१८॥

वीराङ्गना विण वीरो नहि वीर थाओ,
बिद्या बिना वीर गुणो नहि नार छेओ; ।
माटे भणावो वनिता वीरमू वनावो,

सौ हिन्द हित रणमां वीर वीर याओ. ॥१९॥

उदारता कसरता उभये प्रजाना,-

अभ्युदये अगतना कहीं क्या समामां; ।

ए मन्त्रसार समजी समज्युं जणावो,

सौ हिन्द हित रणमां वीर वीर याओ. ॥२०॥

व्यापार नीति नवळी हरिकी भरेळी
छावी शीखी जणवो सारस वृत्ति तेवी; ।

विताढ्य वीर विठ्ठना कहीं छात्र आपो,

सौ हिन्द हित रणमां वीर वीर याओ. ॥२१॥

केवा गुणे पुरवदेश मजा दीपी ते,

अभ्यासमां नित मची मनने मपीने; ।

तेवा सुगुण-गृहणे वृत्तिने वसावो,

सौ हिन्द हित रणमां वीर वीर थाओ.॥२२॥

सौ खानपान विषये शुभ गानताने,

व्हेवार कार्य वमले वृत्तिं शान्तताये; ।

जातीय भावि निजतुं भूमितुं सुहावो,

सौ हिन्द हित रणमां वीर वीर थाओ. ॥ २३ ॥

दादा-सुरेन्द्र-सर-तिलक-गोखलेना,

विचार चारपट भारत उन्नतिना;

जरे-धरी उर वीरों सह ते रमावो,

सौ हिन्द हित रणमां वीर वीर थाओ.॥२४॥

हूं हिन्दी हिन्द मुज भुवन स्वर्ग जेवुं; ।

तेमां रक्षां मनुज ए हूं कुटुम्बी एवुं; ।

मानी रति मति थका कृतिमां वतावो,

सौ हिन्द हित रणमां वीर वीर थाओ. ॥ २५ ॥

श्लोक.

हिन्द हिन्दी जनो म्हारां, मिय गृह कुटुम्बी छे ।

उरे एवुं गणी लागो, सौभाग्य तेनुं ज्यां वसे ॥

कहान चकु गांधी.

શ્રાદ્ધતત્ત્વ ।

(મળેલું)

(અનુસંધાન મતાંકથી.)

પ્રકરણ ૬ કું.

દેવો.

પ્રાચીન યાગ્યો, આધુનિક જડવાદીઓ, ઇંદ્રસમાજીઓ અને આર્વસમાજીઓ દેવ યોગિનો પૃથક્ સ્વીકાર કરતા નથી. તેઓમાં પણ યાગ્યો અને જડવાદીઓને તો જ્યારે ઇશ્વરજ્ઞ આમાન્ય છે, ત્યારે તેઓને માટે કંઈપણ શ્રમ કરવાનો અત્ર પ્રમંથ નથી. પરંતુ જેઓ આ અનંત, અગાધ બ્રહ્માંડના અધિપતિ તરીકે કોઈપણ સર્વવ્યાપક, સર્વશક્તિમાન અને સર્વજ્ઞ, એવા કંઈક સચેતન સરસ્વતો સ્વીકાર કરી શકે છે, તેઓને માટે યોગવિદ્યા વિચારક જીવર સિદ્ધાંતના ચબ્દો યોગ અસરકારક થશે નહિ. તેઓ કહે છે કે —

“ મનુષ્ય જેટલો વધારે અજ્ઞાન હોય છે તેટલો વધારે ભ્રાંધ હોય છે. અદંબલ, એ મનુષ્યનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. જ્ઞાનની બત્તાવરણમાં મનુષ્ય પારે છે કે, અખિલ બ્રહ્માંડ તેને યોગ્યતા માટેજ સરભયેલું છે. આપણી પૃથ્વી જેવા અમાણ્ય તારાઓ, જે અપાર સાગરમાં જુદાજુદી પેઢે સર્વદિશામાં ચળવી રહેલા છે. તે તારાઓ માત્ર જુદા દીપકરૂપ છે; પરમેશ્વરે સગીને વધારે સાતુકૂળ કરવાની હચ્છાથી તે દીપકોને પ્રકટ કરવાની કૃપા કરી છે, એમ મનુષ્યોએ વર્ષોનાં વર્ષો સુધી માની લીધું હતું. પરંતુ ખગોળવિદ્યાએ મિથ્યાભિમાની મનુષ્યના આ ભ્રમને દૂર કરેલ છે; અને દેવે મનુષ્યને યોગનાની મુશ્કેલ નહિ છતાં પણ માનવાની જરૂર પડી છે કે-આ સધળા તારાઓ જુદા જુદાં જગતો છે; તેમજ જે પૃથ્વી ઉપર તે ધસડાતો ચાલે છે, તે પૃથ્વી કરતાં તે તારાઓ પણ વિશાળ અને દેદીપ્યમાન છે; એટલુંજ નહિ પણ તેની પૃથ્વી સુદ્ધિચિત્રમાં ભાગ્યેજ દેખી શકાય તેવું એક નાનું સરખું બિંદુ છે. પરંતુ ઇશ્વર જેમ નાની વસ્તુમાં અમંખ્ય જીવો સમાવે છે, તેવીજ રીતે મોટી મોટી વસ્તુને પણ અસંખ્ય જીવોના બરી દે છે. એક પ્રવાસી જ્યારે એક જણને નિહાળે છે તે એમ પારે છે કે, તે જણની શાખાઓ ઝીંખ મરુના તાપમાં આગળ આપી અને શીતમરુના દિશમાં ઇંધન પુરાં પાડી પોતાનું રક્ષણ કરવા માટેજ સરભયેલી છે. પરંતુ તે જાણતો નથી કે, આ શાખાઓના પ્રત્યેક પર્ણમાં વિદ્યાતાએ એક આજુ જગત સમાવી દીધું છે. એક રાજ્યમાં મનુષ્યની જેટલી વસતિ હોય છે, તે કરતાં અંદાજણીના આકાશમાં રહેલ જગત એક બિંદુમાં વધારે વસતિ હોય છે. ઇશ્વરના નિરવધિ કોશલ્યમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (Science) સંવંશ્યે નવી જીવન શક્તિને પ્રકાશમાં લાવે છે. જીવન શક્તિ એક સર્વ વ્યાપી તત્ત્વ છે; અને જે શરીર અરજ પામેલ અથવા સડી ગયેલ હોય છે, તે શરીર પણ નવું જીવન લેવાનું કરે છે, તેમજ જડ પદાર્થોના નૂતન-

રથો પ્રકટ કરે છે. તેવાં દૃષ્ટાંતો સાથે સરખાવીને વિચાર કરીશું તો સહજ જણાયે કે, માત્ર પર્ણજ નદિ. તેમજ જળનું એક જિંદુજ નદિ પણ આપણી સામેયળગી રહેલો તારો જેમ પ્રાણીઓથી ભરેલું એક જગત છે. તેવીજ રીતે મનુષ્યોનું શરીર પણ અન્ય સહઆવધિ જીવજંતુઓને વાસ કરવાનું આશ્રયસ્થાન છે; મનુષ્યો જેમ પૃથ્વી ઉપર વાસ કરે છે તેમ હજારો અને કરોડો જીવો તેના રક્તની નદીઓમાં વાસ કરે છે. તે ઉપરથી જો તમારા તર્કશાસ્ત્રના અનુયાયીઓને મામાન્ય સમજ હોતતો તેવી સામાન્ય સમજથીજ તેઓની ખાત્રી થઇ શકી હોત-આપણી આમખાસ વ્યાપી રહેલો અનંત પ્રદેશ, જે પૃથ્વી ને ચંદ્ર તથા તારાઓથી ભૂંદી પાડે છે, તે નિરવધિ પ્રદેશમાં પણ આ લોકોના જેવા છતાં તે લોકમાં નિવાસ કરવાને યોગ્ય શરીરો ધારણ કરીને અસંખ્ય જીવો રહેલા છે. તારે શું એમ ધારવું તે કેવળ અયોગ્યજ નથી કે-પ્રત્યેક પર્ણ જીવસમૂહથી પર્ણ છતાં અનંત વિશાળ પ્રદેશ કેવળ શૂન્યજ છે ? આ વિચારચત્રાનો મદાન નિયમ સ્પષ્ટરીતે સ્થાપિત કરે છે કે, એક પરમાણું પણ નિરર્થક નથી. એવું કોઇપણ સ્થળ નથી કે જ્યાં કોઇપણ પ્રકારનું જીવન ન રહ્યું હોય. એક રસોડું પણ જાની ઉત્પત્તિ કરવાનું અને જીવને સચેત કરવાનું સ્થાન હોય છે જો તે વાત સત્ય હોય તો તમે માની શકશો કે, આવી અનંત વિશાળ દિશા (Space) કેવળ નિરર્થક ચૈતન્યશૂન્ય, અને એક જ્ઞાનના મૃતશરીર કરતાં, જીવજંતુથી ભરેલ એક પર્ણ કરતાં, અથવા ખીઓખીમાં ભરેલી પૃથ્વી જેવા એક ક્ષુદ્રક શૂદ્ર કરતાં વિશાલ પુરૂષ દિશાતાની રચનાને ઓછી ઉપયોગી છે ? તમારું સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર પર્ણ ઉપર રહેલ જંતુઓને દૃષ્ટિગ્રાહ્ય કરે, છ; અદ્યપિપર્યંત એક પણ એવું યંત્ર જનાવી શકાયું નથી કે જેથી તમે તમારા કરતાં વધારે જુદિશાલી અને નિરવધિ અવકાશમાં જામણ કરનારાં ભાગ્યવાન સર્વોને જેઈ શકો. તેમ છતાં પણ આવાં સર્વો અને મનુષ્યો વચ્ચે ઘણો શૂદ્ર અને ગંભીર સંબંધ છે. અને તેજ કાંઈપણ જેમાં સંપૂર્ણસત્ય તેમજ સંપૂર્ણ અસત્ય નથી તેવી કેટલીક વર્તીલા અને કથાઓને લીધે ભૂત તથા પિશાચની માન્યતા ઉત્પન્ન થઈ છે. આધુનિક જડના વિશેષ સમય કરતાં પ્રાચીનકાળમાં આવી વાર્તાઓ અને કથાઓનો વધારે પ્રચાર હતા તે સત્ય છે; પરંતુ તેનું કારણ એટલુંજ છે કે-પ્રાચીન કાળના મનુષ્યોની ઇન્દ્રિયો વધારે ચંચળ હતી. જેવી રીતે સુષરેલા મનુષ્યની રચૂલદૃષ્ટિ કરતાં એક જંગલી મનુષ્યની રચૂલદૃષ્ટિ હજારો કોશથી પોતાના શત્રુને ગંધથી પરખાને વધારે સમર્થ હોય છે, તેવી રીતે પ્રાચીનકાળના મનુષ્યોને માટે તેઓની અને વાતાવરણમાં ફરતાં સર્વોની વચ્ચેના વાયુ ઓછો આધારદર્શક અને ઓછો રચૂલ હતો એમાં કંઈ સંશય જેવું નથી.”

મુશ્વર લિટન યોગીના આ શબ્દો કંઈ ઓછા અસરકારક નથી. આપણી આમખાસના પવનમાં, સૂર્યતેજના એક જિંદુમાં, પૃથ્વી ઉપર, જળમાં, સમુદ્રની સપાટી તેમજ અંગાધ ઉગ્રાણમાં પર્ણ સૂક્ષ્મદર્શકથી પણ દૃષ્ટિગ્રાહ્ય ન થઈ શકે તેવાં અતિસૂક્ષ્મ તેમજ મોટામાં મોટી નૌકાને પણ ગળી જનાર દીર્ઘકાયવાન જંતુઓ અને પ્રાણીઓનું અસ્તિત્વ

• દિરેન્દ્રનાથદત્ત *Philosophy of Gods* નામના પુસ્તકમાં જોનાનીનું અવતરણ-પૃ. ૧૭-૧૪-૧૫.

જ્યારે આપણે સ્વીકારી શકીએ છીએ, ત્યારે મનુષ્ય કરતાં વધારે ઉચ્ચ કોઈ જીવજાતિ દોષ શકે નહિ, અથવા પૃથ્વીવિના અન્ય પ્રદેશમાં જીવેતો ઉદ્ભવ થઈ શકે નહિ તેવા વિચારો કેવળ દાર્યાસપદ જ હશે છે. જહોસમાજના સંસ્થાપક રાજરામમોહનરાય ઇશ્વરના ગુણોને દેવનું રૂપક આપેલું છે એમ કહે, અથવા આર્યસમાજના અમણી સ્વામી ઇશ્વરનાં સ્વસ્વતી જૂદી જૂદી શક્તિ ધારણ કરનાર એક જ ઇશ્વર છે. એમ મનાવવાને આમલ કહે, જ્યાં મનુષ્ય અને ઇશ્વરની ત્રણે ઉપર્યુષાઃ ઉચ્ચ ઉચ્ચ યોગિઓનો સ્વીકાર કર્યાવિના આલી શકે તેમ નથી.

આપણા વેદાદિશાસ્ત્રોમાં અખિલ જહાંડને વિરાટ પુરુષરૂપ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરેલું છે. વિરાટ પુરુષરૂપ ઇશ્વર અથવા નારાયણમાંથી ચૈત્યોદ્ભવ જહાંડ ઉત્પન્ન થઈ તે જહાંડમાંથી જહાંડોવની ઉત્પત્તિ ક્રમ છે. તે અને જહાંડોવે જ્યોત્સ્ક, જ્વાલોત્ક અને સ્વર્ગોત્ક કલ્પનન કરવાને પ્રથમ પોતાના શરીરમાંથી પ્રલપ્તિ અને દેવો કલ્પન કર્યા છે. બ્રહ્મજન્ય અને સ્વર્ગ, જ્યોત્સ્કની સાથે આપણો નિલનો સંબંધ છે, તે ત્રિશોકી કહેવાય છે. ત્રિશોકી ઉત્પન્ન થયા પછી એક કલ્પ સુધી રહે છે. અને ત્યાર પછી જ્યારે તેનો લય થાય છે ત્યારે તેમાં રહેલા જીવો તેથી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. એટલે મહાસાગરમાં જાય છે. એકાંકલ્પના કાળસુધી એ પ્રમાણે ત્રિશોકી પ્રલય અવસ્થામાં રહે છે. આવા બે કલ્પનો કાળ જહાંડનો રાત્રીદિવસ કહેવાય છે. તેટલો કાળ પૂર્ણ થતાં જીવ કલ્પમાં જહાંડોવ ત્રિશોકીને પુનઃકલ્પન કરે છે. એવા કલ્પ રાત્રીદિવસનું એક વર્ષ મણીમાં ૧૦૦ વર્ષનું જહાંડનું આયુષ્ય કહેવાય છે. જહાંડનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં ચૈત્યોદ્ભવ અને જહાંડ પશુ નહિ થઈ જાય છે. દાસમાં જહાંડના આયુષ્યનો અર્ધભાગ એટલે ૫૦ વર્ષ જોને પરાઈ કહે છે, તે વ્યતીત થયો છે; તેજોના આયુષ્યના દ્વિતીયપરાઈ અથવા ૫૧ મું વર્ષ આમે છે. જહાંડોવની પરાઈનો પ્રથમ કલ્પ જહાંડ અને અંતનો કલ્પ પાસ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે જહાંડ અને પદ્મ મળી ૧૮૦૦૦ કલ્પો વ્યતીત થઈ ગયા છે. વાસુદેવમાં એવા કેટલાક કલ્પોનાં નામ પશુ આપેલાં છે. દાસમાં સ્વેનવાગદ નામનો કલ્પ આમે છે. તે કલ્પનાં પશુ ૧૮૭૨૪૪૮૦૦૮ વર્ષો વ્યતીત થઈ ગયાં છે. પ્રત્યેક કલ્પના ચૈત્યવિભાગો કરવામાં આવ્યા છે; તે ચૈત્યમન્વંતરો કહેવાય છે. દાસમાં માત્રમો વૈવસ્વત નામનો મન્વંતર આમે છે. એક મન્વંતરમાં ૭૧ મહાયુગો અને એક મહાયુગમાં સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ-એવા ચાર યુગો દોષ છે. તે પ્રમાણે મણીમાં દાસમાં સાતમા મહાયુગનો આઠમો વલિયુગ આમે છે. †

દેવો અને ઇશ્વર ત્રણે જોડે એટલે જહાંડ-પ્રત્યેક દેવનો જીવ નીચનો નિર્માણી વિકસિત થઈ ઉત્તરોત્તર વચ્ચેતર યોની પામેલો દોષ છે; જ્યારે ઇશ્વર સર્વજ્ઞાથી જ માયા.

• જૂઓ જાએ મંડળ ૧૦ સ. ૬ મં. ૫

• જૂઓ મીમંસામત ૨૪૫ ૩ અ. ૨૦

• જૂઓ તેજ અ. ૧૧

• જૂઓ માંડેવ પુરાણ અધ્યાય ૪૨ શ્લોક ૪૮ છી ૪૪ મુખી

• જૂઓ મીમંસા. વત ૨૪૫ ૩ અ. ૧

માં પોતાની સત્તાનું આરોપણ કરી સગુણ અથવા સવિશેષ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. અર્થાત્ માયામાં જ્યારે ઇશ્વરનું ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે, માયા પરિણામ પામી નાના પ્રકાર નાં રૂપો પ્રકટ કરે છે. તેથીજ માયાને ઇશ્વરની ઇચ્છાને અનુસરનાર તેની પત્ની રૂપ કહેલ છે. મનુષ્ય કરતાં દેવોની અધિક શક્તિ છતાં જ્યાં સુધી તેઓનો અત્યંત મોક્ષ થતો નથી ત્યાંસુધી તેઓ યોડે ધણે અંશે પંચ માયાના પાશથી વિવશ થયેલા હોય છે. ઉપ- નિષદમાં દેવોના ગંધર્વ, દેવગંધર્વ, પિતૃ, આત્મન, કર્મદેવ, મુખ્યદેવ, ઇન્દ્ર, બૃહસ્પતિ અને વિરાટ એવા બેદો કહેલા છે. વસ્તુતઃ અખિલ બ્રહ્માંડ પૃથ્વી જળ તેજસ, વાયુ, આ- કાશ અનુપપાદક અને આદિ-એ સાત તત્ત્વોનું બનેલું છે. આ સાતતત્ત્વો ના સાત લોકો અથવા સાત ભૂમિકા (planes) બ્રહ્માંડમાં એત પ્રેત રહેલા છે. પ્રત્યેક તત્ત્વના અ- વિષ્ણતા એક મહાન દેવ હોય છે, અને તે મહાન દેવને અધીન અનેક દેવો હોય છે; તેઓ દેવગણ કહેવાય છે. જે દેવગણ જે તત્ત્વની ભૂમિકા અથવા લોકમાં હોય તે દે- વગણનાં શરીરો તે તત્ત્વનાં બનેલાં હોય છે પાતંજલ યોગમાં આ વિશે સંક્ષેપમાં પણ અતિ રચિત વર્ણન આપેલું છે. તે ગ્રંથના વિભૂતિપાદમાં " સૂર્યમાં સંયમ કરવાથી જીવ- નંનું જ્ઞાન થાય છે-એ સુત (૨૫) નું વિવરણ કરતાં તે ગ્રંથના ટીકાકાર વ્યાસમુનિ કહે છેકે: " અખિલ બ્રહ્માંડમાં સૌથી અધમાધમ અવીચીનામનો સમુદ્ર છે. ને અવીચીની ઉપર પા- પકર્મનું દ્વલ ભોગવનાના રથાન રૂપ નરકો આવેલ છે. તેની ઉપર મહાત્મ્ય રસાતલ અતલ, સુતલ, વિતલ, તલાતલ અને પાતાલ નામના સાત પાતાલનો એક સમગ્ર લોક આવેલ છે. તે સાત પાતાલ ઉપર જંબુદ્વીપાદિ સાત દ્વીપસદ વર્તમાન જૂલોક આવેલો છે. જૂલોકની મધ્યમાં સુમેરૂ નામનો પર્વતરાજ આવેલો છે. પ્રથમ કહેલ અવીચી નામનો જલધિ, સાતપાતાલ અને સુમેરૂમાં દેવોનાં સરખાં જ્યોત્સ્ના શરીરો છે, તેવાં શરીર ધારણ કરનારના અસુર ગંધર્વ કિન્નર, કિપુરૂપ યક્ષ, રાક્ષસ જૂન, પ્રેત, પિશાચ, અપરમાર, અપ્સરા, બ્રહ્મારાક્ષસ, કુર્માડ અને વિનાયક નામનાં સર્વો વસે છે. સમદ્વીપ જૂલોકમાં દેવ મનુષ્યો વસે છે. સુમેરૂ પર્વતની ઉપર માહેન્દ્ર અથવા સ્વર્ગલોક આવેલો છે. તે લોકમાં વસુ રૂદ્ર, આદિત્ય, મરુતાદિ દેવો, અગ્નિજ્વાલાદિપિતૃઓ તેમજ યામ્ય, ધૃષિત અપર નિર્મિત અને વશવર્તી દેવો વસે છે. તેઓ સિદ્ધસંહત એટલે સંકલ્પ (Thoughts) થીજ ઐશ્વર્યક વિષયો પ્રાપ્ત કરનારા, અભિમાદિ ઐશ્વર્યવાન એટલે ઇચ્છામાં આવે તેનું સ્વરૂપ ધારણ કરનારા અને ઇચ્છાનુસાર ગતિ કરનારા એક કલ્પનું આયુષ્ય ભોગવનારા, યથેષ્ટ વિલાસના ભોગ ભોગવનારા આપપાદિક દેહો એટલે સ્ત્રીપુરૂષના સંયોગ વિના ઉત્પન્ન થનારા તેમજ અતિ સુર અપ્સરાઓનું સુખ ભોગવનારા હોય છે. સ્વર્ગ લોકની ઉપર પ્રાગ્જપલ અથવા મહાલોક આવેલો છે. તે લોકમાં પણ કુમુદ, ઋષુ, પ્રતર્દન, અંજ- નાભ અને પ્રતિનાભ-એવાં પાંચ દેવગણો વસે છે. તેઓ ધ્યાનથીજ તૃપ્ત થનારા આકાશા દિ. પંચમહાભૂતને વશ કરનારા એટલે તે પંચમહાભૂતોમાંથી ઇચ્છાનુસાર પદાર્થો ઉત્પન્ન કરનારા અને ૧૦૦૦ કલ્પોનું આયુષ્ય ભોગવનારા હોય છે. તેની ઉપરના જનલોક, તથો-

* જુઓ તૈત્તિરીયોપનિષદ બ્રહ્મવર્ણી અનુવાકર મં ૪ ૮

* જુઓ બૃહદ્વારણ્યકોપનિષદ અ. ૩. બ્ર. ૬.

* જુઓ આની બી સંદર્ભ Evolution of Life and form પૃ. ૫૫.

યથેલ બ્રહ્મદેવ અથવા પ્રભુપતિનો ભૂર, ભુવર અને સ્વર્ગલોક સાથેનો નિકટનો સંબંધ હોય છે. તેઓ પ્રત્યેક કક્ષમાં આ ત્રણ લોકોની અને ત્રણ લોકના જીવોની કર્મોપસાર વ્યવસ્થા કરે છે.

વિદ્યુત્તી. આનીબીસેટ કહે છે કે, પરમેશ્વર એટલે એક પરમ પુરુષમાંથી નાના પ્રકારનાં રૂપો ઉત્પન્ન થાય છે. તે રૂપોમાંથી, પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ રૂપો જગત્તા ધૃત્વર અથવા વિદ્યાતા થાય છે. એવા અનેક ધૃત્વરોની સમૂહને દ્વિરુપગર્ભ કહે છે. બ્રહ્મદેવ અંડમાંથી અથવા કમળમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. થીયોસોફીએ પુરુષ (Logii) શબ્દનો અર્થ તેવા અનેક ધૃત્વરોના અર્થમાં વાપર્યો છે.

(ચાહુ.)

માનસાંકર. વિ. પિતાંબરદાસ.

॥ જડ અને ચેતન ॥

(મહેશ્વ.)

सर्वं ब्रह्मिचक्रं ब्रह्म. नेहनानास्ति किञ्चन । श्रुति अवबोधित आ सत्यस्यैव जगत् ब्रह्मरूप, એટલે કેવળ ચેતનમય છે. જે નામરૂપનાનાદિકપણે જણાય છે તે કંઈપણ નથી, કેવળ બ્રહ્મજ સર્વરૂપે વિલસી રહ્યો છે.

આ વિષય કેવળ શ્રદ્ધા માત્રથી જાનવા કરતાં તેના બેપર સુનકંથી થતાં યજ્ઞ સમાધાનનો બુદ્ધિપુરસ્કર વિચાર કરી પશ્ચાત્ત જીતમ સાત્તિક શ્રદ્ધાવડે સિદ્ધાન્તરૂપે હૃદયે સ્થાપન કરવું એ અત્યુત્તમ છે. જીવનમાં એવા અનેક વિરોધ પ્રસંગો આવે છે તે સમયે એ દૃઢ શ્રદ્ધા વડે એ કલ્યાણ કર સત્ય સિદ્ધાન્ત પ્રતિ વળગી રહેવામાં એ વિશુદ્ધ બુદ્ધિ અતિ જીતમ પ્રતિની સાક્ષતા અર્પે છે; સંસારરૂપ તોફાની સમુદ્રમાં આપણા જીવન રૂપી નૌકા ભારે હ્રમવાની અણીપર આવે છે ત્યારે પણ આ બુદ્ધિરૂપી સુહાનીની સાક્ષતા વડે જગી પાર-સુખરૂપ દિનારે જીતરીએ છીએ.

જન્મમાં જેટલા જેટલા ધાર્મિક કલ્પો ઉદ્ભવ્યા છે તથા જેટલા જેટલા નારિત્ક વાદો ઉપસ્થિત થયા છે તે સર્વેનું કારણ કેવળ એકલી શ્રદ્ધા તકવા કેવળ શુષ્ક કૃતક છે શ્રદ્ધા માત્ર અંધ છે તેને દૃષ્ટિ નથી અને તેથી તે અવળે માર્ગે સહજ દોષાઇ જાય છે કેવળ તર્ક પાંગળો છે ને આગળ વધી શકતો નથી કોઇપણ વિષયને સિદ્ધાન્તરૂપે માની શકતો નથી તેમ જીવનનો કંઈ ઉદ્દેશ પણ બાંધી શકતો નથી. આથી શ્રદ્ધા અને તર્ક બંધનનો આશ્રય લેવો અધિક લાભપ્રદ રાષ્ટ્ર અપેક્ષિત છે.

તકે એટલે કુદિથી વિષયની ચચાર્યતા સમજાય છે; અને શ્રદ્ધા એટલે હૃદયથી તે પારણ થાય છે. આ ઊભયથી પ્રાપ્ત કરેલ વસ્તુ વિજ્ઞાન જેટલું કલ્યાણકર નીવડે છે તેટલું એકથી નીવડતું નથી; અને વિચારથી જગતના ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ ફેંકીશું તો તેની સત્યતા આપણને જણાઈ આવ્યા વીણ રહેશે નહિ.

અત્યંત આવૈકારિક તથા પદ્ધતિ સાંપ્રત વિજ્ઞાનવિદ્વાની એવી માન્યતા છે કે જગતનું મૂળતત્ત્વ જડત્વ છે જે જ્ઞાનધર્મ ચેતનરૂપ જણાય છે, તે કેવળ જડની શક્તિરૂપ હોઈ જડથી ઊદ્ભવે છે. જેવીરીતે પાનમાના કાપાનો અને ચુનાનો સમિશ્ર થવાથી એક પ્રકારનો સાલ રંગ ઊદ્ભવી આવે છે તેટલે જ આ જીવન શક્તિ જડના અમુક પ્રકારના સંયોગરૂપ સમિશ્ર થઈ ઊદ્ભવી આવે છે. પુનઃ એ સંયોગાભાવ થતાં જીવન શક્તિ જતી રહે છે. જડના સંયોગ વીના ક્યાં પણ જીવન શક્તિ દૃષ્ટિ પથમાં આવી શકતી નથી. જીવન કંઈપણ વસ્તુ હોય એવું દૃષ્ટિથી દર્શાવું નથી જડથી અતિરિક્ત એકથી ક્યાં પણ જણાતી નથી. જડરૂપ વીર્ય અને રજમાંથી જ જીવન શક્તિ ઊદ્ભવે છે અને તેથી સ્પષ્ટપણે દર્શાય છે કે એ માત્ર જડની જ શક્તિ છે. તે તેઓના અમુક પ્રકારના સંયોગથી વ્યક્ત થાય છે. જેવી રીતે કાષ્ટમાં ધર્ષણરૂપ ક્રિયાથી પ્રકાશ અને ઉષ્ણરૂપ અગ્નિ સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે, તેવીરીતે જીવનરૂપ શક્તિ પણ પ્રકટ થાય છે. જીવન જેવી સ્વતંત્ર વસ્તુ કંઈપણ છે નહિ.

આ પૂર્વ પંક્તિના ઉત્તર પંક્તિને હવે વીશેષીએ આદિ રાયણ કૃત વેદાંત દર્શનાના ખીળ અધ્યાયના ખીળ પાદમાંના અક્ષરોના સૂત્રમાં નામાવડપલ્લવ્યેતે અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના ખીળ અધ્યાયના સોગમા શ્લોકમાં નાસતો વિચિત્તે માવોનામાવો વિચિત્તે સત્તઃ એ આ પૂર્વ પંક્તિનો ઉત્તર પંક્તિ છે.

કાષ્ટપણ વસ્તુની અપૂર્વ રીતિ ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી વસ્તુમાત્ર વ્યક્તાવ્યક્તા હોય છે જે વસ્તુ કેવળ હોયજ નહિ એટલે કે માત્ર શૂન્ય રૂપે હોય અસંતતાભાવ રૂપે હોય તો તેની ઉત્પત્તિ થવી સંભવતી નથી. વસ્તુ માત્ર હોય પણ તે અવ્યક્ત રૂપે હોય એટલે કે સૂક્ષ્મરૂપે આપણી દૃષ્ટિમાં આવી શકે નહી તેવા રૂપે હોય તે વ્યક્ત થાય એટલે આપણી દૃષ્ટિ સમીપ આવી શકે તો તેની ઉત્પત્તિ કરવી સંભવે છે. કિંતુ જે વસ્તુ હોયજ નહિ તેની ઉત્પત્તિ થવી એ સર્વથા અસંભવનીય છે. અને તેથી જ સૂત્રમાં અને શ્લોકમાં સ્પષ્ટપણે કથન કરવામાં આવ્યું છે કે કેવળ અભાવમાંથી ભાવરૂપ વસ્તુની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. આમ વિચારદૃષ્ટિથી વિચોક્તમાં સિદ્ધ થાય છે કે જીવન-ચેતનત્વ-વસ્તુત્વ છે કિંતુ નથી એમ નથી.

જડવાદીઓ એમતો નથી કહેતા કે ચેતન વસ્તુ નથી તેઓ એમ કહે છે કે એ સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી જડની શક્તિ છે. એટલે જડનો ગુણ કિંવા ધર્મ છે. જડરૂપ ધર્મનો કિંવા ગુણનો ધર્મ રૂપ ગુણ એ ચેતન છે. અને તેનો ખુલાસો ઉપરના સૂત્રથી કે શ્લોકથી થયો નહી.

જડવાદીઓની આ દલીલ કેટલી બધી નીરાધાર છે, તે નીચેના વિચાર રૂપ ચિત્રપ્રતિ દૃષ્ટિ ફેંકતાં સદનજ જણાઈ આવે એમ છે. જડના સ્વરૂપનું અસાધાણુ લક્ષણ શું? જ્ઞાન ધર્મ રહિતતા. જો કે આ લક્ષણમાં અધ્યાત્મિક રોષ આવી જાય છે. કારણ કે દૃષ્ટાદિકા ચેતન ધર્મ વાળા કહેવાય છે. અને તેઓમાં જ્ઞાન ધર્મ નથી. મનુષ્ય પ્રાણી અને ઇતર પ્રાણીઓ પણ સપુષ્પિકાળે જ્ઞાનરહિતપણે હોય છે. છતાં તેઓ ચેતન ધર્મવાળા કહેવાય છે. આટલું છતાં તે લક્ષણ લક્ષ્યમર. સ્વીકારી તેનાપર વિચાર કરીએ. જડનું સ્વરૂપ “જ્ઞાન રહિતપણું” ત્યારે એ આથી સિદ્ધ થાય છે કે જડમાં જ્ઞાન ધર્મ

અત્યંતાભાવરૂપે છે. જે વસ્તુ અત્યંતાભાવરૂપે હોય તેનો સદ્ભાવ હેઠી યદ્યપિ શકે નહિ અર્થાત કે વસ્તુની અપૂર્વ રીત્યા ઉત્પત્તિ થવી એ સર્વથા અસંભવિત છે. જ્યારે આવી રીતે છે ત્યારે ચેતન-જ્ઞાનધર્મ-આબ્ધ્ય ક્યાંથી? આપ્રકારને તેઓ હજી આવી રીતે પરિહાર કરે છે કે જીવન શક્તિ એ કષ્ટ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય પદાર્થ નથી પણ જડરૂપ ગુણનો તેના અનેક પ્રકારના ગુણમાંનો એક ગુણ છે, અને તે અમુક ક્રીયા શક્તિથી વ્યક્ત થાય છે. આપરિહારથી પહેલાંતો તેઓ જે જડના સ્વરૂપ જૂન તત્ત્વનાં લક્ષણ ઉપર દર્શાવે છે તેજ ખોટું પડે છે. કારણ કે ગુણ અને ગુણી સત્ત્વ એકજ રૂપે હોય છે. એટલે કે ગુણી છે તે ગુણ સ્વરૂપે જ છે અને આથી જડનો, સ્વરૂપ જ્ઞાન ધર્મ રહીત થાય એવું થયું નહિ; કારણકે જ્ઞાન ધર્મની તેમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે. ત્યારે હવે પ્રશ્ન એ આવી પડે છે કે જડના સ્વરૂપનું લક્ષણ શું? જ્ઞાન અજ્ઞાન બિભ્ય રૂપ? કે કેવળ જ્ઞાન? આ બે વિકલ્પનો હવે વિચાર કરીએ. આ પરોક્ષસ્થાન જન્મતમાં જડ એમ સ્પષ્ટ પણે દર્શાય છે. તેથી જડરૂપ એકજ તત્ત્વના આ બિભ્ય ગુણો છે; એ અને ચેતન બિભ્ય વસ્તુઓ ગોચર થાય છે. તો એકજ વસ્તુના બે ગુણ છે; એ વાસ્તવિક છે, જેમ કાષ્ઠમાં અનૌષ્ણતા તથા અધક્ષર અને આબ્ધ્યતા તથા પ્રકાશ એમ ઉભય ગુણો સમાન પણે છે, તેમ આ જડરૂપ પરોક્ષમાં પણ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બિભ્ય ગુણો સમાવિષ્ટ થયેલા છે. ઉક્ત વિકલ્પનો પરિહાર આ પ્રમાણે થાય છે એકજ ગુણીમાં તેના પરસ્પર વિરોધ બે ધર્મોનો સમાવેશ યદ્યપિ શકે નહિ. કાષ્ઠનું જે દર્શન છે તે આને લાગુ પડી શકે તે નથી કારણ કે ઉષ્ણતા અને અનૌષ્ણતા તથા પ્રકાશ અને અપ્રકાશ એ ચારે વસ્તુઓ જન્મતમાં છે જડ ધર્મવાળા છે. તેઓમાં એ ચેતનત્વ નથી એટલે આ દર્શન અનુરૂપ નથી. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ પરસ્પર વિરોધ ધર્મો એકજ ધર્મિક પદાર્થમાં રહી શકે નહિ. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જડના એ બિભ્ય ગુણો અથવા એ અસંભવનીય છે. ત્યારે હવે બીજા વિકલ્પનો વિચાર કરીએ.

બીજો વિચાર કેવળ જ્ઞાન છે. આમાં જેમ જ્ઞાનથી અજ્ઞાનની બાધા અર્થે જેટલી આપતિઓ છે તેટલીજ આપતિઓ જ્ઞાનમાંથી અજ્ઞાનની યથા મારેની યથે મારે આ વિચાર પણે હોયમસ્ત છે. ત્યારે હવે સિદ્ધ શું? એ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર એજ કે જન્મતમાં બે સ્વતંત્ર પદાર્થો છે. એક જન્મતક અને અન્ય ચેતનાત્મક. કારણ વસ્તુ સદૈવ પોતાના સ્વ સ્વ રૂપે રહે છે; તેમાં કદીપણ અન્યથા ભાવ પડતો નથી.

નેવસ્તુ જડરૂપે છે તે કદીપણ ચેતનરૂપે યદ્યપિ શકે નહિ. તેમ જ ચેતન છે તે કદીપણ જડરૂપે યદ્યપિ શકે નહી એ બિભ્ય વસ્તુઓ પોતાપોતાના સ્વરૂપે રહે છે જડનું ગુણ ચેતન થવું કે ચેતનનું ગુણ જડ થવું એ કદીપણ બની શકે એમ નથી એટલે જડનો ગુણ જડરૂપેજ હોય અને ચેતનનો ગુણ ચેતનરૂપ હોય. મારે જડ તેમ ચેતન એ બિભ્ય પદાર્થો બિભ્ય બિભ્ય સ્વતંત્રરૂપે છે. એ સુક્તિ સુક્ત છે ને તે ક્યાં છે. એકજ પદાર્થમાંથી બેની ઉત્પત્તિ યદ્યપિ શકે એમ નથી.

આ સિદ્ધાન્ત કદીમાં આવતા સાંપ્રદર્શનોક્ત પ્રતિપાદીત પૂરક-ચેતન-અને પ્રકૃતિ-જડ-એ તત્ત્વોને અવલંબીએછીએ. તો હવે એ ઉભય તત્ત્વના સ્વીરૂપ સ્વરૂપનું વિચારરૂપ વર્ણનપડે મધ્યન કરી કાર્ષ્ણ સુદત્તર કેવળચિત્કારિરૂપ નેવતીત કદીએ. (અર્થ.)

પુણ્યોત્તમ દારિકાંદાસ.

। બહિર દુનિયામાં થોઓસોફીનો અસર ।

પ્રાથેશનસીસ્ટમ.

થોઓસોફીની ભાવનાઓનો બાહ્ય દુનિયામાં થયેલો પ્રચારનો અભ્યાસ વર્તમાનમાં પ્રવૃત્તિના લગભગ કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં થઈ શકે. એમ છે; સર્વ કરતાં શિક્ષાશાસ્ત્ર (Pedagogy) ના ક્ષેત્રમાં આ અભ્યાસ વિશેષ લાભકારક નિવડવા સંભવ છે. ગમે તો આપણે શિક્ષાની વિધાનો, અપરાધી અને સમગ્ર સમાજ ઉપર તેની અસરને લક્ષમાં લઈને નૈતિક બિંદુથી વિચાર ચલાવીએ, અથવા આપણે જાનો, સર્વે સરકારો તથા કાર્યભારવાહક મંડલો તરફથી આવા પ્રશ્નો માટે હમેશાં મળી આવતાં ખરા હૃદયના ટેકામાં જણાઈ આવતા વિદ્વાતો ભર્યાં સંબંધોને લક્ષમાં લઈને વિચાર ચલાવીએ, ઉભયમાંના ગમે તે દૃષ્ટિબિંદુથી એટલું સરમાન રીતે સ્પષ્ટ છે—શિક્ષા શાસ્ત્ર એક એવું ક્ષેત્ર પુરું પાડે છે કે જેમાં વિદ્વાતો ભર્યા વિચારો પ્રવર્તે એ અસંત અગત્યનું છે.

તેથી થોઓસોફીસ્ટને તો આ ક્ષેત્રના અભ્યાસમાં લાભ વિના અન્ય કંઈ મલવાનું નથી. વર્તમાન વર્ષોના અનેક પ્રકારના શિક્ષા વિષેના સુધારાઓમાં, પ્રાથેશનસીસ્ટમના નેટલો લાભકારક રીતે અન્ય કોઈ પણ આપણું લક્ષ ખેંચતો નથી. અનિશ્ચિત શિક્ષા (Indeterminate Sentence), યુવાનીઆઓને સીધા કરવાની કોર્ટો (Juvenile Courts) સંસ્થાનો વસાવવાના (Colonies) જેવા અન્ય સુધારાઓ થોઓસોફીના સિદ્ધાંતોનો યોરો લેણે અંશે સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ પ્રાથેશનસીસ્ટમમાં જણાઈ આવે છે તેટલી સ્પષ્ટતા પૂર્વક આ બાબતનો અન્ય કોઈ પણ સુધારાએ સ્વીકાર કર્યો નથી.

આ સંસ્થા (સીસ્ટમ) શું છે, તેની પ્રકૃતિ, ઉત્પત્તિ અને વિકાસ વિષે આપણે કુકામાં વિચાર ચલાવીએ.

આધુનિક ક્રિમિનાલની જડવાદપરાયણ કેદખાનાંની રૂઢિચોનાથી વિરુદ્ધ રીતે તેનું વલણ સ્પષ્ટતાથી બાવનાત્મક છે. બાહ્યથી કાર્ય કરવા કરતાં આંતરમાંથી કાર્ય કરવામાં તેને વિશેષ શ્રદ્ધા છે. તેનો એવો સિદ્ધાંત છે, કે દેહોને ચાર દિવાલોમાં પૂરીને તથા તેમનાં શરીરોને સખ નિયમને આધિન બનાવીને કોઈ કાલે પણ સુધારી શકાશે નહિ. તે ઉપદેશ છે, કે સામાજિક સુરક્ષિતતા જળવાય તેવી રીતે શરીરને સ્વતંત્ર રહેવા દેવું જોઈએ તથા ચારિત્રને, વર્તનને નિયમને આધિન બનાવવું જોઈએ. એમ દેહ ઉપર આધિપત્ય ભોગવતાં શિખવવું જોઈએ.

પ્રાથેશનસીસ્ટમનું (કસોટી કરીને સુધારવાની સંસ્થા) આવા પ્રકારનું વલન છે. આશ્ચર્ય ત્રીસ વર્ષ પૂર્વે આસાચુસેટ્સના રાજ્યમાં અમેરિકામાં તેનો જન્મ થયેલ વર્તમાનમાં પ્રવર્તેલી બાબતોને ખોટી ગણનાર તથા તેમ કહેનાર એક માયાળુ હૃદયના વૃદ્ધ-પુરુષવડે તેનો આરંભ થયો. વારંવાર વડિલોથીજ સ્વયંવતા યુનાહો માટે, તથા જે તેમ નહિ તો એછામાં એછા એવાં યુનાહો કે જેનાથી યતાં લોકચાનને વારંવાર સમજા શકાતું નહિ તે માટે

બાલકોને કેદમાં મોકલા સામે તેમણે વાંધો ઉઠાવ્યો. બાલકોને તો કેળવવાં જોઈએ, શિક્ષા કરવી જોઈએ નહિ, એમ તેમનું કહેવું હતું. તેમના વિચારોને “બુદ્ધિવાળા” ગણવામાં આવ્યા તથા યોગ્ય ઠાકરાંઓ સાથે તેમને પ્રયોગ આરંભવાની રજા મળી આ આરંભનું પગલું હતું. ભાંતા રાજ્યોમાંનાં ઓગણીસમાં આ સંસ્થા કાયદા ૩૫ થઈ પડી છે, તથા તેને પુખ્ત ઉમ્મરના માટે તેમજ બાલકો માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે, તથા વારંવાર ગંભીર શુનાહો માટે પણ આમ કરવામાં આવે છે. એથી એમ સ્પષ્ટવાતું છે, કે જુના કાયદા પ્રમાણે કેદખાનાંઓને ઉભરાવી નાખે એવા હજારો લોકોને વર્ષો વર્ષ “પ્રેબેશન ઉપર” રાખવામાં આવે છે. રાજ્યના ઉપર ખર્ચના આવી પડતાં તેમને તેમની સ્વતંત્રતા જાળવવા દેવામાં આવે છે તથા તેઓ તેમનું પોતાનું તથા કુટુંબોનું પોપણ કરવાનું ચાલુ રાખે છે. એકાદ ડાહ્યા અને સંભાળ પૂર્વક પસંદ થયેલા પ્રેબેશન ઓફિસરની દેખરેખમાં તેમને રાખવામાં આવે છે; તે તેમની મૂલાકાત લે છે તથા તેમનાં વર્તનો ઉપર એવા પ્રકારની અચર કરી શકે છે, કે જે કોઈ પણ કેદખાનું કદાપિ કરી શકે નહિ. તેઓ તેને આધિન રહેવાને બંધાયેલા છે—તેમને આ બાબતનું જ્ઞાન હોય છે; જે આમ ના થાય તો આના ઉપાય રૂપે કેદખાનું તૈયાર હોય છે. પરંતુ પ્રેબેશન ઓફિસરો સંભાળપૂર્વક પસંદ કરવામાં આવ્યા હોય છે, કેલ્વણી પામેલાં સ્ત્રી પુરૂષો હોય છે તથા સામાન્ય રીતે જીંદગીના ઉંડા જ્ઞાનવાળા હોય છે. તેઓ પોતાના નિયમોને પોતાની દેખરેખમાં રહેલા દરેકની જરૂરીઆતોને બંધ ખેસતા બંધ નાવે છે તથા કોઈ પણ કેદખાનનું નિયમપાલન ભાગ્યે જ પૂરું પાડી શકે એવાં અનેક પ્રકારનાં વર્તનો યોજી કાઢે છે.

પોતાની જન્મભૂમિ અમેરિકામાં પ્રેબેશનનો આવો અર્થ છે. આ સંસ્થા એટલી બધી વિજયવંત નિવડી છે, કે યુરોપના અનેક ખાસ અભ્યાસિયો પોત પોતાના દેશોમાં તેની યોજના કરવાના ઉદ્દેશથી તેનો અભ્યાસ કરવા માટે વર્તમાનમાં યુનાઈટેડ રેટરની મૂલાકાત લેવા લાગ્યા છે. કોઈ કોઈવાર તો આ લોકો પોતપોતાની સરકારોના પ્રતિનિધિઓ રૂપે જાય છે—કોઈ કોઈ વાર ખાનગી રીતે જાય છે. આ લોકો, પ્રેબેશનનો શો અર્થ ધાય છે તે જ્ઞેવાની ઉડી દૃષ્ટિવાળા હોય છે. આ સર્વે સમાન રીતે યુરોપમાં આ સુધારાનો પ્રચાર કરવામાં મદદ કરી રહ્યા છે. આ યુરોપીય વિકાસનાં એકાદ બે એવાં લક્ષણો છે, કે જેનો થીઓ-સોશીસ્ટ વિચાર અલાવવો આવશ્યક છે.

સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૫ માં જુડાપેસ્ટમાં મળેલી ઈન્ટરનેશનલ પ્રીઝન કોન્ફ્રેસમાં, વિવિધ સરકારોને પ્રેબેશનનો સ્વીકાર કરવાની બલતમણ કરતો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રેબેશનની હીલચાલ માટે આ વોટ અત્યંત અગત્યનો હતો, કારણ કે આ દિલચાલને ખેલાં માત્ર અમેરિકા જેવા એકાદ નવીન દેશ માટે ઉપયોગની ગણવાનું વક્ષણ ઉભરાયું હતું. જુડાપેસ્ટ કોન્ફ્રેસે દર્શવેલા અભિપ્રાય પછી, આવી સ્થિતિ જનજીવી ગ્રામ્યની સહેલી નંદતી, કારણ કે કોન્ફ્રેસમાં આવેલા ડેલીગેટો સર્વે લગભગ યુરોપના ખાસ અભ્યાસિયો હતા, યુરોપની શિક્ષા સંબંધી દશાઓમાં ઉત્તાહ તથા તે વિશેનો વિચાર અલાવનારા હતા. વર્તમાન વર્ષમાં ઈંગ્લેન્ડમાં પ્રેબેશન એક કાયદો થઈ પડ્યો છે: હોમ સેક્રેટરી મી. ઝેસ્ટને એક વર્ષ

પૂર્વે તૈયાર કરેલું ખીલ ઓગસ્ટમાં પસાર કરવામાં આવ્યું, તથા ૧૯૦૮ ના જન્યુઆરીની પહેલી તારીખથી “ધ પ્રોબેશન ઓફ ઓર્થોડોક્સ એક્ટ” નો કાયદો અમલમાં આવ્યો છે. સર. એ વેલિયા રગલ્સ-પ્રીસ, જેઓ બુડાપેસ્ટ કોન્ગ્રેસના ઓર્થોક્સિયલ ડેલીગેટ હતા, તેમણે બુડાપેસ્ટમાં મળેલા વોટને હીધે ઇંગ્લેન્ડમાં આ કાયદો પસાર થવામાં શીઘ્રતા થઈ છે, એમ કહેવામાં આનાકાની કરી નથી. અન્ય દેશોનો પણ વ્યવહાર પણ ત્યાં તેવીને તેવી જ અસર દર્શાવે છે. બુડાપેસ્ટમાં મળેલો વોટ એક પ્રોત્સાહક બલ સમાન નિવડ્યો: એટલી વાત સત્ય છે, કે પ્રોબેશનની હીલચાલ યુરોપમાં ક્યારનીએ જાણીતી હતી પરંતુ એક ઇન્ટરનેશનલ કોન્ગ્રેસના વોટે એક પ્રદર્શના નવીન હિત્તાહ અને ખાત્રી પૂરાં પાડ્યાં; આથી આ હીલચાલના યુરોપીય વિકાસમાં એક ભૂમિકા દર્શાવાય છે.

થીઓસોફીસ્ટો માટે એટલું જાણવું આનંદદાયક થશે, કે આ વોટ થીઓસોફી મારફતે મેળવવામાં આવ્યો હતો. પ્રોબેશનની કાર્યપદ્ધતિના જે રીપોર્ટો કોન્ગ્રેસમાં મોકલવામાં આવ્યા હતાં—એક, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના ઓર્થોક્સિયલ ડેલીગેટ તરફથી આવ્યો હતો, તે સંપૂર્ણ વીગત તથા આંકડા-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી અતિ અગત્યનો હતો. અન્ય એક થીઓસોફીસ્ટો મોકલેલું એક ટુંકું ટુંકડા ટુંકડા જેડેલા જેવું ચોપાનીયું હતું, તેમાં આંકડા શાસ્ત્રને રહેવા દેવામાં આવ્યું હતું તથા કારણો દર્શાવવામાં આવ્યાં હતાં. થીઓસોફીદારા દર્શાવાયેલા સિદ્ધાંતોની આ સુચના એજ કોન્ગ્રેસના ઓનરરી સેક્રેટરીનું ધ્યાન દોર્યું હતું. વાદવિવાદના પ્રોગ્રામમાં પ્રોબેશનનો સમાવેશ થતો નહોતો, પરંતુ તેના એકાદ વિભાગ આગળ આ ચોપાનીયું લાવતાં તેણે બહાનું મળ્યું કરી કે તેમણે પ્રોગ્રામથી દૂર જઈને આનો વિચાર ચલાવવાની જરૂર છે. પછીથી વોટ લેવામાં આવ્યા. લક્ષમાં લેવા યોગ્ય આનંદજનક વાત છે, કે આ વોટ મેળવવા માટે થીઓસોફીની સંપૂર્ણ જરૂર પડી હતી: આ ભાવનાને થીઓસોફીના સિદ્ધાંતોદ્ધાર દર્શાવવામાં આવી હતી, જેને આ શિક્ષાશાસ્ત્રીઓ તરફથી ખાત્રીબરો ટેકા મળ્યો, જ્યારે આંકડાશાસ્ત્રની સંપૂર્ણ વીગતો નિષ્ફળ નિવડી.

આ પ્રોબેશનની હીલચાલના જે વિવિધ ઉપયોગો કરવામાં આવ્યા છે તે વિષે હવે વિચાર ચલાવતાં આપણને હમેશાં એકની એક બાબત જ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે—તે એકે તેના વિજય માટે આંતરદૃષ્ટિની, ઉડી યુદ્ધિની અત્યંત જરૂર છે. આપણે ઉપર કહી ગયા તેમ આ હીલચાલ અમેરિકાનાં ભિન્ન ભિન્ન ઓર્થોક્સિયલ રાજ્યોમાં પ્રવર્તે છે, પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન સ્થલોના તેના ઉપયોગમાં ઘણા મોટા ભેદ પડી જાય છે, તથા યતાં પરિણામોની શ્રેષ્ઠતાના સંબંધમાં પણ ભેદ પડી જાય છે. આવો ભેદ, રાજ્ય અને રાજ્ય વચ્ચેના કાયદાના ભેદને યોડો ઘણા આભારી છે; જ્યાં જ્યાં અસ્તિત્વમાં છે ત્યાં સર્વે રાજ્યોમાં પ્રોબેશનનો કાયદો લગભગ સમાન સ્વરૂપનો હોય છે. તેનો ઉપયોગ કરનાર લોકની ઉડી સમજ વડે સંપૂર્ણ રીતે તેના ઉપયોગની શ્રેષ્ઠતાનો ભેદ પડી આવે છે. પ્રોબેશનની હીલચાલની, સાથે સાથે જ નિબજતા અને બલ સમાન બાબત છે: બીજા ઘણા ખરા કાયદાઓ કરતાં આ કાયદો એટલો બધો સ્થિતિ સ્થાપક છે,—તેનો ઉપયોગ કરતાં જાજન અને અન્ય ઓર્થોક્સિયલોની વિવેક યુદ્ધિ

પડનાર એક મહાન હીલચાલ સમાન થઈ પડી હોય તો તે તેમણે ઇન્ડિયાનો પોલીસમાં કરેલા માર્ગને ધણે ભાગે આભારી છે. તેમણે હંમેશાં વિગતોના પૂર્વે ભાવનાને મૂકી છે— સખ્તાઈ અને નરમાશ-ઉભયે ન્યાયના સમાન વિભાગો છે: પ્રોબેશન એક નવીન પ્રકારની હીલચાલ છે તથા આ ભાવનાનો તેમાં સમાવેશ થવા માટે જ તે મહાન છે: આ ભાવનાને વિશ્વાસ પૂર્વક જોટલી સંપૂર્ણતાથી પાર પાડવામાં આવશે તેની પ્રમાણમાં હંમેશાં વિનય પણ થશે. ઇન્ડિયાનો પોલીસમાં ચાલતા કાયદેને સતેજ બનાવતી આવા પ્રકારની ભાવનાઓ આપણને જડી આવે છે; આને લીધે જ માત્ર એક પ્રયોગની ભૂમિકામાંથી આંકાર્ય એક મહાન સુધારાના મોભાએ પહોંચ્યું છે. આંતરદષ્ટિ, ઉડી સમજથીજ આ ભેદ પડી આવે છે—માત્ર આંતર દષ્ટિથીજ.

હવે જો આપણે યુરપ તરફ નજર ફેરવીએ તો ત્યાં પ્રોબેશનનો એક અન્ય ઉપયોગ જોવામાં આવે છે, તેનો સર્વ પ્રકારનો વિનય આંતર દષ્ટિમાંથીજ થયો છે—અન્નેનો સ્થાપક માનપૂર્વક એક થીઓસોફીસ્ટ હતો.

૧૯૦૧ ની ૧૦ મી મેએ રોમમાં “ધસોસાયટી ફોરમાઇનોર્સ ઇન્ડિયનલી કન્ડેમ્ડ” નામની (અચુક શરતોએસજ પામેલા સમીરે માટેની મંડલી) મંડલી અસ્તિત્વમાં આવી એમ સૂચવાય છે, કે આ મંડલ “ઇન્ડિયનલ કન્ડેમનેશન” નામના કાયદાને પોતાના કાર્યના આધાર રૂપે સ્વીકારે છે. ૧૯૦૪ ના જુનમાં ઇટાલિમાં આ કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો હતો, તથા તે થોડો ધણો ઇંગ્લેન્ડના “ફર્ટ્થોફેન્ડર્સિસએક્ટ” સાથે, ફ્રાન્સના “પ્રીરેન્જરેલી” સાથે, તથા અન્ય દેશોના સમાન કાયદાઓ સાથે મળતો આવે છે. તેની શરતો પ્રમાણે એક સગીર (૧૮ વર્ષની અંદરનો માનવ) કે જેણે એક વર્ષ કરતાં વધારે કેદને યોગ્ય નહિ એવો ગુનાહ કર્યો હોય તેને જો તે પ્રથમ જ ગુનાહ હોય તો છૂટા રહેવા દેવામાં આવે છે: પુષ્પ ઉમ્મરનાને, જે તેમનો ગુનાહ છ માસ કરતાં વધારે કેદને પાત્ર ના હોય તો તથા હંમેશાં જો તે પ્રથમ જ ગુનાહ હોય તો ઉપરના જેવીજ છૂટ આપવામાં આવે છે. ખીજા ગુનાહ વખતે સજાનો કોઈ પ્રકાર ઘટાડો થઈ શકતો નથી. યુરપના શિષ્ટ દેશોમાં આવા પ્રકારનો એક કાયદો અસ્તિત્વમાં છે, પરંતુ આ વર્ષ સુધી કેન્ચારે બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટે પોતાનો “પ્રોબેશન ઓફ ઓફેન્ડર્સ એક્ટ” નામનો કાયદો પસાર કર્યો છે, ત્યારે યુરપના કોઈ પણ દેશને, કાયદાથી આ પ્રમાણે અપાતી છૂટમાં પ્રોબેશન ઓફિસરની દોષરેખને ઉમેરવાની જરૂર જણાઈ નથી. તથાપિ આવા પ્રકારની દોષરેખ અને મદદ વિના આ પ્રમાણે આપવામાં આવતી છૂટ વારંવાર નિરર્થક નિવડે છે. તમે પ્રમાણિકતાથી જીવન ગાળી શકાય એવું કાર્ય પણ પૂરું પાડતા નથી તેમજ તેવું કરવાની ઇચ્છા થાય એવી પ્રેરણા પણ પૂરી પાડતા નથી, તો એક બાલકને શરીરથી ગુનાહ ના કરીશ એમ કહેવાનો શો ઉપયોગ છે? મદદ વિના, પૂર્વ દશામાં આવી પડવાની બાબત બીલકુલ અનિવાર્ય છે; ખીજા ગુનાહ વખતે સર્વ પ્રકારનાં અશુભોવાળું કેદખાનું તૈયાર હોય છે. જો આને દૂર કરવું હોય તો સહાયની બાબત અત્યંત જરૂરની છે; રોમમાં-સ્થપાયેલી મંડલિ આવા પ્રકારની મદદ આપવા માંગે છે. દરેક અંકવાડીયે ન્યાયની કોર્ટમાંથી તે અંકવાડીઆમાં ઇન્ડિયનલ કન્ડેમનેશનની સજા પામેલા

સગીરોનાં નામ તથા વીગતવાર વર્ણનનું પત્રક તેને પૂર પાડવામાં આવે છે. આ યાદીનો સંબાળ 'પૂર્વક વિચાર કરવામાં આવે છે, તથા યોગ્ય લાગતા સગીરાને પસંદ કરીને મૂલાકાત આપવામાં આવે છે. મૂલાકાત લેનારાઓ યુવાનીઆ હોય છે, ઘણે બાગે યુવાન' એક વોકેટો હોય છે, તેમણે આ કાર્ય ઇન્છાપૂર્વક ઉપાડ્યું હોય છે, આટલે સુધી આ મંડલનું સર્વ કાર્ય વોલંટીઅરોથી ચાલુ છે. મૂલાકાત લેવાતા છોકરાઓને રોજ મેળવવામાં મદદ આપવામાં આવે છે, અથવા તેમની બાબતમાં જે અન્ય માર્ગ જરૂર હોય તેવી રીતે મદદ આપવામાં આવે છે. સાહજક રીતે આ કાર્ય આટલા સુધીની હદ વાળું બન્યું છે, કારણ કે આ મંડલ તેના બાહ્ય કક્ષમાં છે, તેનાં સાધનો યોગ્ય છે. પરંતુ આ છેલ્લા મહિનાઓમાં તેને એક સરકારી મદદ આપવામાં આવી છે, ઇંગ્લાંડિયન ચેમ્બરમાં આ કાર્યની વિગત પૂરી પાડવામાં આવી છે, તથા એમ માનવાને સર્વ પ્રકારે કારણ છે, કે તે દૃઢ માયા ઉપર ખડી છે. આટલું બધાં કાર્ય ધણું વિકટ હતું તથા તે ટુંકામાં વિચાર ચલાવવા યોગ્ય છે.

આરંભના સમયમાં શંકા અને અસ્થિરતા રૂપી બે મહાન સંકટો સામે બાથ બીડવી પડી હતી. આવા યુદ્ધ અને વિજય માટે સામાન્ય દરતાં શ્રેષ્ઠ પ્રકારની જરૂર હતી—કોઈક દિવસે ગાળું છે તેમ “પ્રકાશિત આશા” રૂપ નહિ, પરંતુ સિદ્ધાંતોના આધારવાળાં જ્ઞાન રૂપ શ્રદ્ધાની જરૂર હતી. આવા પ્રકારની શ્રદ્ધા સાથે ત્રણ વર્ષ પૂર્વે રોમમાં પ્રેમિશનની હીલ-ચાક્ષનો આરંભ કરવામાં આવ્યો હતો. માત્ર આ પ્રકારની શ્રદ્ધા એ જ આવા યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો હતો. કારણ કે વિદ્યેના અને વિરોધો ઉપસ્થિત યદને વધવા લાગ્યા. ઘણી વિરોધી સલાહ આપવામાં આવી હતી તથા બે પ્રેમિશનના સિદ્ધાંતને સ્પષ્ટતાથી સ્વીકારવામાં આવ્યો ના હોત તો તથા માત્ર સિદ્ધાંતમાં જ શ્રદ્ધા રાખવામાં ના આવી હોત તો નિર્ણય ઉપર આવવાની બાબત લગભગ અસંભવત યઈ પડત. પ્રયત્ન કરનારાઓ માનતા હતા કે તેમણે માનવ વિકાસમાં મદદ કરવી જોઈએ—આજે નહિ, કાલે નહિ, પરંતુ કદાચ કોઈક દિવસે—આંતરમાંથી કેલવણી આપવાની હીલચાલ સ્થાપવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે ત્યાં સુધી તો નહિ જ. આને જ તેઓ પ્રેમિશનના “સંદેશ” રૂપે સ્વીકારી બેઠા તેનું અદ્ભૂત યંત્ર કામ—ઈન્ડિયાનોપોલીસમાં જડી આવતું સપ્તાઈ અને નરમાશનું સંભવિત મિશ્રણ—ઈન્ડિયામાં અસ્તિત્વમાં નહોતું. અત્રે પ્રેમિશનની હીલચાલ કાયદા રૂપે નહતી. તથા તે પ્રમાણે કાર્ય પણ થતું નહિ. પરંતુ હજુએ એ “સંદેશ” પ્રવર્તતો હતો, એ સંદેશને સ્થાપકો વળગી રહ્યા; આ પ્રમાણે વર્તવામાં તેઓ તે ક્ષણે અચુક પ્રકારની નિષ્ફલતામાં આવી પડતા હતા એમ લાગ્યું તો પણ તેઓ વળગી રહ્યાં સ્થાપના પૂર્વે એક એવો સમય હતો જ્યારે એક ઉપ્યુટીએ કહ્યું, કે આ કાર્યના આધારમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ અથવા તે પોતાનો ટેકો પાછો ખેંચી લેશે.

આમને જે ફેરફાર પસંદ હતો તેથી તો “સંદેશ”નું મરણ પણ નિષ્ફળ હોત—તેની યુક્તિ ઘણા સમયથી ઉપયોગમાં લેવાતી, જરૂરપાયાળુ હતી. તેની સાથે વાદવિવાદ કરવામાં આવ્યો તથા જ્યારે એમ લાગ્યું કે તે એકમત યઈ શકવાનો નથી ત્યારે તેને પાછો હટી જવાની રજા આપવામાં આવી. શ્રદ્ધાની આ સપ્ત કસોટી હતી, કારણ કે તે સમયે અત્યારબાપલા કાર્યનો તે સર્વથી બલવાન સહાયક હતો. પરંતુ આ નિર્ણય એક મોટો ફેરફાર

કરનારી બાબત થઈ પડી. આ ક્ષણથી કાર્ય જલદીથી આગળ વધવા લાગ્યું—અન્ય સદાચક્રે આવી મેળ્યાં દૂર થયેલા કરતાં પણ બલવાન મળ્યા, તથા એક વર્ષમાં જ, તેની સાથે બંધ થયેલી જાણતી સરકારની મદદ અન્ય મારફતે મળવા લાગી. વ્યક્તિઓ કરતાં સિદ્ધાંતો વિશેષ બલવાન છે, એ બાબતનું આ એક સ્પષ્ટ દર્શાવ છે—પરંતુ આવી બાબતો વારંવાર બનાવના પહેલાં નહિ પરંતુ પછીથી જ સમજવામાં આવે છે; તથા આ બાબતમાં તો અવલોકનની અંતે રાહ જોવાની ઉભયે સમિત્યો, સ્થાપક એક થીઓસોફિસ્ટ હોવાને આભારી છે.

સમાપ્તિમાં હું એટલું પૂછીશ કે, શું થીઓસોફીસ્ટોને બાલ હુનિયામાં કાર્ય કરવાનો વિશાલ પ્રદેશ નથી—કાર્ય કે જે ખાસ કરીને થીઓસોફિક પ્રકારનું હોય છે—જીવનનાં ઉપયોગી ક્ષેત્રોમાં થીઓસોફીના સિદ્ધાંતોને વ્યાવહારિક બનાવવાની સંચના કરવા માટે હું પ્રેરિત—નથી હીલચાલમાં જ આ જરૂરનો સમાવેશ થતો નથી. સર્વ ક્ષેત્રોમાં, સર્વ પ્રકારનાં કુદા-શાઓમાં, જે નવીન વિચાર પ્રવાહને ના સુમાવેશ હોય તો આંતર દષ્ટિવાળા કાર્ય વાહકાની આવશ્યકતા છે, આશું કાર્ય કરવામાં, આપણે થીઓસોફીને વ્યાવહારિક બનાવીએ છીએ એટલા જાનથી આપણે સંતોષી બનવાનું છે તથા હુનિયાને જતી કરવાની છે, એ કદચ ઉત્તમ હોય. પરંતુ નિયમને ઉલટાવી નાખવા કરતાં શું તે ઉત્તમ નથી? ખરેખર ઉભયના મિશ્રણમાં જ બાવનાનો સમાવેશ થાય છે—કાર્ય રૂપ સમ્બંધો—પરંતુ આપણે સર્વ માટે આવો બેજ બેજોનો ઉચ્ચાર સંભવિત નથી; આપણી શક્તિયોના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે આપણે પ્રયત્ન પશાયણ થઈએ છીએ તેવામાં, “નામનું પુનરાવર્તન કરનાર નહિ, પરંતુ ધ્વજાને કાર્યમાં અવતારમાર” એવા એકવાર મળેલા મહાન ઉપદેશને સ્મરણમાં લાવતાં આનંદ થાય છે.

[Theosophist—July 1908.]

નોટ—ઉપરનો લેખ લખાયા પછી રોમની મગીશ માટેની મંદિરની મેમ્બરોની સંખ્યા ત્રણસની થઈ છે તથા મીલન, દુરિન અને ફ્લોરેન્સમાં તેના જેવી મંદિરો ઘણી થઈ છે તથા તે દરેકમાં સો કરતાં વધારે મેમ્બરોની સંખ્યા થઈ છે. મીનીસ્ટર આફ જસ્ટીસે એક સંકુલર બહાર પાડ્યો છે, સગીર અને પુષ્પ ઉમ્મરના ઉપર ચલાવવાના કેસોને જુદા પાડ્યા છે—ઈટાલિમાં જુવેનાઇલ કોર્ટની સ્થાપના પ્રથમ પગલા રૂપ આ કાર્યને ગણી શકાય. આ સંકુલરનો લેખ, મીનીસ્ટરની માગણીથી રોમ સોસાયટી ફોર મોડર્ન સાયન્સીફિક-ડેમોન્સ્ટ્રેશન પ્રેસિડેન્ટ તૈયાર કર્યો હતો.

। સ્કુલો અને કોલેજોમાં ચાલતી અશાંતિ ।

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ-૧૯૨ ધી.)

વિદ્યાર્થીઓની તથા સ્કુલો અને કોલેજોના કાર્યવાહકોની સ્વતંત્રતા ઉપર “રીફ્લી સ-ક્યુલર” કેટલી હદ સુધી એક પ્રકારના અયોગ્ય બંધન રૂપ છે? “શિક્ષકો તથા વિદ્યાર્થીઓ ઉભયેના રાજ્યદારી હીલચાલમાં પોતાની જાતે જોડાવાના તથા રાજ્યદારી ઉચ્ચેશીનાં સાર્વજનિક કાર્યો પાર પાડવામાં તથા ઉભાં કરવામાં આગળ પડતો ભાગ લેવાના વલનની” સમજના કરતો સક્યુલરનો આરંભ થાય છે. પોતાનું જાન ઠેકાણું હોય એવો કોઈ પણ માનવિ આવા પ્રકારના વલનને ઈચ્છવા યોગ્ય ગણુશે, તથા જ્યાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાની જાતે વ્યાવહારિક રાજ્યદારી ઉચ્ચેશીનાં વખતમાં પડે એવી યાલા પાઠશાલાઓમાં કેલવણીના હેતુઓને સારી રીતે પાર પાડવાનું સંભવિ શકે? એવા પણ સમયો હોય છે કે જ્યારે આ પ્રમાણે વર્તવું પડે છે, પરંતુ આવા સમયો રાજ્ય-વિખસવા હોય છે. યુવક-રાજ્ય નીતિના હિમાયતીઓ શું રાજ્યવિપ્લવની ઈચ્છા રાખે છે? કદાચ એમ પણ હોય. પરંતુ શું આ બાબત માટે હિન્દ ઉત્સુક છે? હું એમાં સંકા કરવાની રજા લઉં છું. પાશ્ચિમ રાજ્ય નીતિ સાથે સંબંધ ધરાવતો આ કોઈ પ્રકારનો પ્રશ્ન નથી. આ એક એવા પ્રકારનો પ્રશ્ન છે કે જે વિશે દરેક વફાદાર પૌરજનને પોતાનો નિશ્ચિત મત દર્શાવવાની જ જરૂર છે.

શાલાના વિદ્યાર્થીઓને “રાજ્યદારી સભાઓમાં” ભાગ લેતા “અથવા કોઈ પણ પ્રકારની રાજ્યદારી ઉચ્ચેશીમાં જોડાતા” અટકાવવામાં આવ્યા છે. ઘણું ખર્ચ આ અટકાવ સામે ગણ્યાં ગાંઠ્યાં માખાપ જ વધી ઉઠાવશે.

પાઠશાલાના અભ્યાસિયો “શાલાના વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવે છે તેના કરતાં કાર્ય કરવાની કંઈક વિશેષ છૂટ માટે યથાર્થ રીતે પોતાનો હક દર્શાવી શકે.” “સામાજિક સભાઓમાં, વ્યાવહારિક ભાગ લેવાથી ભિન્ન રીતે ભાગ લેવાની” તેટલા માટે તેમને છૂટ આપવામાં આવી છે; પરંતુ જો વિદ્યાર્થીઓ એવી રીતે વર્તે, કે “તેમની કોલેજને ન ઈચ્છવા યોગ્ય કલંક લગાડે,” અથવા તેઓ “રાજ્યદારી ઉચ્ચેશીમાં એવી રીતે” ભાગ લે કે જેથી “સમગ્ર જીવન તથા તે સ્થાનના કેલવણીના કાર્યમાં ખૂલેલ પડે,” અથવા જો તેઓ “પીકેટીંગ તથા ઉઘાડા સાહસમાં” ભાગ લે, તો તેમની કોલેજને ચેતવણી આપવાની છે, તથા જો તે પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય કરવામાં આવે તો યુનિવર્સિટી સાર્થિનો તેનો સંબંધ તોડી નાખવામાં આવશે.

નિર્દોષકત્વ યીકા જોડેરી લેવાના જોખમે પણ મારે એટલું કહેવું જ જોઈએ, કે આ બંધનો અને તો ઘણાં જ બુદ્ધિ પૂર્વક યોગ્યમતમાં સામે છે. રાજ્યદારી સભાઓમાં ભાગ લેવાની છૂટ સ્પષ્ટ રીતે આપવામાં આવી છે, પરંતુ કોલેજના કોઈ ક્રમમાં ખૂલેલ કરે એવા વર્તન માટે મના કરવામાં આવી છે. કોઈ પણ સરકાર જનજનતાની રજા આપી શકે નહિ, સામાજિક સલાહ શાંતિ જનજનવાં એ સરકારનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. માત્ર વિદ્યાર્થીઓને જ આ

બાળતની મના કરવામાં આવી છે એમ નથી, પરંતુ દરેક જાણના-સંબંધમાં તે માટે કાયદા-પૂર્વક શિક્ષા થઈ શકે એમ છે.

સંસ્કૃત્વ આગળ ચાલતાં જણાવે છે, કે હાઈસ્કુલના માસ્તરોને પોતાના રાજ્યદારી અભિપ્રાયો ધરાવવાનો હક છે, પરંતુ તેમના ઉપર કેટલીક ખાસ જવાબદારીઓ છે તથા તેમના વિચારોને દર્શાવવાનો વિસ્તાર આવડે હદવાળો બને છે. જો તેઓ અભ્યાસિયોને સત્તા માટેના મંત્રને ઉચ્ચલાવી પાડે એવાં સિદ્ધાન્તોનો ઉપદેશ આપે, અથવા તેમને રાજ્યદારી સભાઓમાં લઈ જાય, અથવા તેમના પોતાના રાજકીય વિચારો અનુસાર તેમને કેળવવામાં તેમની સંમતિ માટે ઉત્તેજન આપે, તો તેમને માસ્તરો તરીકેના તેમના કર્તવ્યનું ઉલ્લંઘન કરેલા ગણવામાં આવ્યા છે. ઇંગ્લેન્ડમાં પણ ખાત્રીથી આ આમ જ ગણવામાં આવે; હેરો અથવા ઇટનની શાલાનો કોઈ પણ માસ્તર પોતાના દરજ્જાનો આ પ્રમાણે દુરુપયોગ કરવાનું સ્વપ્નમાંએ લાવશે નહિ.

કોલેજોના પ્રોફેસરોને આથી વધારે છૂટ આપવામાં આવી છે, પરંતુ તેમને પણ પોતાના અભ્યાસિયોને રાજ્યદારી પક્ષાવલંબનમાં દોરવાના નથી અથવા તેમના કોલેજના જીવનને છિન્નભિન્ન કરવાનું નથી.

આ વિચારોમાં એવું કંઈ પણ નથી કે જે ઇંગ્લેન્ડના સ્કુલ અને કોલેજના જીવન સાથે સાધારણ રીતે મળતું આવતું ના હોય; કોઈ પણ દેશ પોતાનાં ફલવણીનાં કેન્દ્રો રાજ્યદારી આવેશનાં વખતોમાં પલટાઈ જાય એવું ઇચ્છશે નહિ. માત્ર વર્તમાન ક્ષણની ઉરફેરાયલી લાગણીઓજ વિચારવંત લોકોને સામાન્ય સામાજિક જીવનની આવી સ્પષ્ટ રીતે સસ બાળતોને ધિક્કારતા બનાવી શકશે.

દેશમાંની યુનિવર્સિટીની સાથે જોડાયેલી દરેક કોલેજને તથા સરકારી મદદ મેળવતી દરેક સ્કુલને આ પત્ર બંધનમાં મૂકે છે; આથી દૂર જઈને વિચાર કરતાં પણ પૂર્વે કહ્યું હતું તેમ આ બાળત સાધારણ રૂપ છે. જો સરકારે આ કાયદા ના ઘડ્યા હોત તો કોલેજોને પોતાને માટે તે બનાવવાં પડત, કારણ કે તેમની પાસે ફલવણી લેવા આવતા અભ્યાસિયોનાં માળા-પોતે તેઓ જવાબદાર છે. હિન્દીઓના રાજ્યદારી અભિપ્રાયો અંગ્રેજોનાં નેટલા જ ભિન્ન ભિન્ન છે; એક પ્રકારના અભિપ્રાયનાં માળાપોતે પોતાનાં બાલકોને કેળવવા માટે પોતાના કરતાં વિરૂદ્ધ રાજ્યદારી અભિપ્રાયોમાં કેળવનારા માસ્તરો અને પ્રોફેસરોની જરૂર નથી. કોલેજોમાં વિનિત પક્ષવાળાઓના પુત્રોને હદામ પક્ષના વિચારવાળા પ્રોફેસરો પોતાના અભિપ્રાય અનુસાર કેળવે એ ચાલી શકશે નહિ, તેમ જ મી. તિલક અતિવિનિત પક્ષના વિચારવાળા પ્રોફેસર વડે પોતાના પુત્રોને તેમના પિતાને ધિક્કારવાનું શિખવાનું જોઈને પ્રસન્ન થશે નહિ- મિજબ સહજ વિશેષ શાંત પડવા સાથે દરેક જણ જોઈ શકશે તેમ બાલકોને આ પ્રમાણે રંગવાં, એ મોટામાં મોટા વિશ્વાસઘાત સમાન ગણાશે.

આ અરસામાં મારી જ્યાં સુધી લાગવગ ચાલે છે ત્યાં સુધી, સેન્ટ્રલ હિંદ કોલેજ

કેલવણીના સ્થાન રૂપે ચાલુ રહેશે; રાજ્યદારી ખજાણાટના એક ક્ષેત્રરૂપ તે બનશે નહિ. મી. (તિલક અને મી. થાપ તેમની મરજીમાં આવે તેટલી મારી નિંદા કરે, પરંતુ જ્યાં સુધી હું આ કોલેજના પ્રેસિડેન્ટના પદમાં છું ત્યાં સુધી તો, તેમના પ્રાદમાં ના નમતી હિંદ-માંની દરેક ઉપયોગી બાબતને તેઓ તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમ આને તોડી પાડવાના તેમના પ્રયત્નો સામે મારે તેનો બચાવ કરવો પડશે. ગણ્યાં ગાંઠ્યાં માનવિઓનો બલાકાર, વિચારહીન માનવિઓનાં મન ઉપર પ્રગ્નકીય ઇચ્છાના એક ચિન્હરૂપે વારંવાર અસર કરે છે, કારણ કે શાંત પ્રકૃતિનાં માનવિઓનો વિશાલ સમૂહ સ્પષ્ટ વક્તા થવાથી પોતા ઉપર તેમની નિંદા વહોરી, લેવાની ભીતિમાં હોય છે. સામાજિક જીવનના લાંબા અનુભવે મને આ ભીતિમાંથી છુટી કરી છે, અને તેથી હું આટલું બોલું છું.

એન. બેસંટ,

(C. H. C. Magazine.)

॥ ધર્મોમાં ગુરુઓનું સ્થાન ॥

(અનુસંધાન-૫૪-૧૫૧ થી.)

પોતે માનવશાલા રૂપે સ્થાપેલો ધર્મ અથવા સંપ્રદાય જ્યાં સુધી દુનિયામાં અસ્તિત્વમાં છે ત્યાંસુધી કોઈ પણ ગુરુથી આપણી માનવજાતનો ત્યાગ કરી શકવાનો લયી. કેટલાક આવા સંબંધમાંથી દૂર થઈ ગયા છે, તેમને હવે ગુરુઓના નામથી વ્યવહારી શકાય એમ નથી-ગુપ્તસૂત્રમાં તેમને આપવામાં આવતાં નામ ભિન્ન પ્રકારનાં છે-જેઓ દૂર થયા છે તેઓ એટલા માટે એમ દૂર થયા છે, કે તેમના ધર્મો મરણ સરણ થયા છે; પ્રાચીન ઇજીપ્ત અને ખાદ્ડીયાના ગુરુઓ આ દુનિયામાંથી એવાઓના સાથમાં ગયા છે, કે જેઓ હવે દેહભાર વહન કરતા નથી. પરંતુ દરેક જીવતા જાગતા ધર્મના ગુરુઓ દુનિયામાં વાસ કરી રહ્યા છે તથા તે તે ધર્મના લોક માટે, ઈશ્વર અને માનવિ વચ્ચેનો સંબંધ કરાવનાર રૂપ છે; ગુરુ એક દિવ્યપુરુષ સમાન છે, તેમની પાસે સદાય માગતા બંધુઓ સાથે અભેદભાવ પામેલા હોય છે, ઉપર નીચે સર્વ પાસા વ્યાપેલા ઈશ્વર સાથે તન્મય બનેલા હોય છે, તથા તેમના દ્વારા આધ્યાત્મિકજીવન-દર્શનનાં વર્ણાં કરે છે. ક્રિશ્ચનશાસ્ત્રમાં કાઈસ્ટને માટે યોગ્યતામાં આવતો “ મધ્યસ્થ ” શબ્દ એક પ્રકારના મથાર્થ અને જીવંત સબંધને દર્શાવે છે. ઈશ્વર અને માનવિ વચ્ચે આવા મધ્યસ્થો હોય છે, તે સર્વે ઈશ્વરી-પુરુષ સમાન હોય છે, મથાર્થ કાઈસ્ટજીમિકાને પ્રામેલ્લા હોય છે. બાજુ ઈશ્વર અને આંતરઈશ્વર વચ્ચેના આવા સંબંધો, એક તરફથી સદાય મળવા માટે તથા અન્યના આવિર્ભાવ થવા માટે જરૂરના છે. પોતાની

શક્તિઓને વિકસાવતો આપણો આત્મનો ઈશ્વર, આપણી બાહ્યતા ઈશ્વરને પ્રતિકૃતિરૂપે આપે છે તથા દિવ્યતાની આવિર્ભાવ પામેલી પ્રકૃતિને ભોગવનાર ઈશ્વરી-પુરુષ એ કલયને જોડનારી સાંકળ સમાન છે, તથાપિ તે પોતાના દેહધારી બંધુઓ સાથે અભેદ ભાવ પામેલા રહે છે. હા, આ એક પ્રકારનું બંધન છે. પરંતુ આ એક ઈચ્છા પૂર્વક સ્વીકારેલું બંધન છે—એક નવીન ઈશ્વરોદેશનો પ્રચાર કરવાને, દુનિયામાં નવીન દિવ્ય સાક્ષાત્કાર સ્થાપવાને જે સમયે દિવ્ય ધવજશાલામાંથી એક સંદેશદારક આવેલા તે સમયે સ્વીકારાયેલું આ એક બંધન છે. દુનિયાને દિવ્યઈશ્વરોદેશનો એકાદ નવીન સિદ્ધાન્ત ઉપદેશવાનો મહા ભારે જોગે ઉઠાવનાર દિવ્યપુરુષની જગ્યાભદારી અતિ મોટી છે. તેમાંથી જેની જેની વૃદ્ધિ થાય છે તે સર્વ તેના બાવિના જોગને ભારે બનાવે છે. પોતે કેન્દ્રરૂપ છે એવી ધર્મ મંત્રમાં જે જે યાવ છે તે સર્વનું તેના ઉપર પ્રતિકાર્ય થવું જ જોઈએ તથા આખરે પણ તે જતે જ જગ્યાભદાર છે; અપૂર્ણ, પાપી, અગાની સ્ત્રીપુરુષોના એક સંઘમાં હમેશાં આ દિવ્યસિદ્ધાન્ત ઉપદેશાતો હોવાથી, એ આડો અવજો થવો જ જોઈએ, મારી કૂટીને તેના ગમે તેમ અર્થ ઉઠવાનું જોઈએ, કારણ કે જે સાધનો દ્વારા તે પ્રવર્તે છે તે અપૂર્ણ છે. આથી જ આવા દરેક શુરુને એક “યગ” રૂપે વર્ણવવામાં આવે છે—તેઓ સાથે સાથે જ હોતા અને હવન રૂપે હોય છે, માનવિ માનવિ માટે કરી શકે તેવો આ મોટામાં મોટો યગ હોય છે; આવા પ્રકારનો યગ એટલા બધા સામર્થ્યવાળો હોય છે કે જેનામાં માનવબંધુતાનો આવિર્ભાવ નથી થયો તેવા કોઈ પણ આવો એક યગ કરવાને જોઈએ તેટલા બધવાળા નથી, તેનો ભાર વહન કરવાને જોઈએ તેટલા સામર્થ્ય વાળા નથી. કાષ્ટરનો યથાર્થ યગ આવા પ્રકારનો છે; મરણ પામવાની, યોગક દલાકની વેદના રૂપ નથી, પરંતુ તેના આચર્ય નિયેના લોક મોક્ષ ના પામે અથવા કોઈ અન્ય પ્રમુખા આચર્ય નિયે ના જાય ત્યાં સુધી જડના કોમ્પ ઉપર જમાનાઓના જમાનાઓ પર્વત મરણ અનુભવવા રૂપ છે. આથી હમેશાં આ માર્ગને “પ્રતિરોધના માર્ગ” ના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે. ક્રિષ્ણાનીટીનો જન્મ થવાનાં ઘણાં વર્ષો પૂર્વેથી આ “પ્રતિરોધનો માર્ગ” દરેક દીક્ષિતના જાણવામાં હતો; તે સમયની દુનિયાના કંઈમાં પ્રાચીન સંદેશને યુગ સંભગાવવાની મદાન સેવાને ખુશીથી ઉઠાવી લેનારાઓ જ એ માર્ગે પગતા ગળાતા હતા. એક મદાન યગ કારણ આ મદાસેવા ખુશીથી ઉઠાવનાર કોઈ પણ દલી શકતા નહિ, કે તેમણે સ્થાપેલા ધર્મના આગામિકારમાં જાનો સમાવેશ થાય છે, તેમણે દુનિયામાં આરંભેલા મંડળનો જાણ કર્યો કેવો યશ. આવા ધર્મ અથવા મંદિરનાં દરેક પાપ તથા દોષ, સ્થાપકના નામની છાપ સાથે કર્મના કાંટા ઉપર ચડે છે. આ માટે તે જગ્યાભદાર છે, તથા આ જગ્યાભદારી ઉઠાવવી એ જ તેનાથી થતો મદાયજ છે, આતું પરિણામ અનિવાર્ય છે; કારણ કે એક અપૂર્ણ દુનિયામાં કોઈ પણ પ્રકારની પૂર્ણતાને સંપૂર્ણતાથી પ્રતિબિંબિત કરી શકાશે નહિ. જેમ પાણી ઉપર પડતું સર્વ કારણ મરણ્ય છે, આતું અવર્ણ થાય છે. તેમ અપૂર્ણ માનવિઓની જાતિમાં પડતાં સંપૂર્ણ સત્યના કોણોનું પણ થાય છે; આ લોકમાં કોઈ પણ પ્રકારનું કાંઈ એક સંપૂર્ણ કાંઈ રૂપે હોતું નથી એક પ્રાચીન મંત્રમાં “કર્મ” વિશે ઉપદેશાયું છે, “જેમ મૂમવડે અગ્નિ આરત થાય છે તેમ દોષવડે મર્વે આરંભો આરત થયલા હોય છે.” અગ્નિ સમાન દરેક ઉપદેશની આસપાસ, સત્યના દરેક સમ્બંધી આસપાસ મધ્યસ્થ અક્રિયાના દોષ રૂપ મૂમ વિરાઈ રહે છે. સ્થાપકે જે અગ્નિ સમાન ઉપદેશને પ્રવર્તવવાની ઈચ્છા હોય તો મૂમની તીવ્રતા સદન કરી

જ ને બ્રહ્મે, ગમે તેટલો જાણો, ગમે તેટલો અપૂર્ણ. પણ આ બાબતનો સ્વીકાર, માનવિના હૃદયમાં તેમના દોષોને સહન કરનાર તથા તેમને માટે ઈશ્વરનો માર્ગ ઉઘાડી આપનાર આવા પુરૂષો ઉપકારની બાબત પ્રકટાવશે.

લોકમાન્ય ક્રિયાનિર્દેશ ક્રેડલાંક સ્વરૂપોમાં કાષ્ટરિતના યજ્ઞ વિષે બોલતાં આ બાબતને વિષ્ણુ બનાવી દેવામાં આવી છે; પાંખી અને મૂર્ખ માનવિઓ માટે આ સમ કરવામાં આવ્યો નથી પરંતુ સમગ્ર સંપૂર્ણતાના પ્રભુ માટે તે કરવામાં આવ્યો છે, જેમને પોતાના જીવનમાંથી હૃદયભેલાં બાલકોને પોતાનામાં એક સ્વરૂપ બનાવવા માટે કોઈ પ્રકારના દુઃખ રૂપ યજ્ઞની આવશ્યકતા નથી. માનવ અગ્નિની વિકૃતિઓમાંની આ એક છે; ધર્મના નામે બોલવામાં આવતી અસત્ય બાબતે પ્રભુ માટેના સંપૂર્ણ પ્રેમને ઝાંખો બનાવી દીધો છે; અવતાર ધારી દરેક દિવ્યપુરુષ, દિવ્યહૃદયના એક પ્રકારના આધિભાવ રૂપ હોય છે તથા માનવિઓ પ્રત્યે ઈશ્વરના એક પ્રકારના આધિભાવ રૂપ હોય છે. એમ શી રીતે સંભવે, કે પોતાના પ્રેમની કામલતાથી માનવ હૃદયોને છતી લેનાર દયામય શુદ્ધ, જે તેના કરતાં પ્રબળ પ્રકારનો દયા ભાવ ઈશ્વરમાં ના હોય, તથા માનવ કરતાં ઈશ્વર મહાન્ હોવાથી તેની માનવજાત કરતાં તે વિશેષ ગંભીર ના હોય તો, ઈશ્વરના એક પ્રકારના આધિભાવ કરતાં રૂપ સંભવિ શકે? સત્યના પ્રકાશે, જેમને તે દર્શાવવામાં આવતું હતું તેમનાં મનુષ્યોને ઝાંખવી નાખ્યાં તથા તેમનાં અજ્ઞાન, ભીતિ અને સંકોચે, એક સંપૂર્ણ યજ્ઞને, ઈશ્વર પ્રત્યેના યજ્ઞનું એક પ્રકારનું ભવ્ય સ્વરૂપ આપ્યું; તેણે આ સ્વરૂપ ક્રિષ્ણન ધર્મમાં જ ધારણ કર્યું એટલું જ નહિ પરંતુ અન્ય ધર્મોમાં પણ આમ જ બન્યું. પ્રાચીન ધર્મોમાં હમેશાં નહિ પરંતુ મોટે ભાગે જન્મ અને મરણનો વૃત્તાંત એક રૂપકરૂપ હતો, તેમના કહેવા પ્રમાણે એક “ પુનરાણ” કથા ” રૂપ હતો, એક પ્રકારના ઉગ્ર સત્યને સ્પષ્ટ દર્શાવતો હતો. સિદ્ધાન્તના સાદા પુલાસાઓ સામે યવાનો કેળવાયલા માનવિઓનાં આંતરમાં ક્ષોભ ઉપગમનાર દુઃખનો તથા વિરક્તિની બાબતોનો તેમણે ત્યાગ કર્યો; યજ્ઞનું મહાન્ સત્ય યથાર્થ છે, પરંતુ તે કંઈ માનવિના પ્રતિનિધિ અને ઈશ્વર વચ્ચે કરવામાં આવતા એક પ્રકારના કાષ્ઠપૂર્વક કરાર રૂપ નથી; પરંતુ દિવ્ય, સત્તા સ્વતઃપ્રદર્શિત ધવાના પ્રયત્ન રૂપ છે, પોતાના લોક છૂટા ના થાય ત્યાં સુધી જડના કાંસ સાથે યજ્ઞના ઈચ્છિત અંધત રૂપ છે.

પૂર્વ મેં કહ્યું તેમ પછીથી તે અન્ય સંદિગ્ધોમાં જાય છે, અન્ય કાર્ય કરે છે તથા તેને હવે વધારે વાર પ્રસાનના એક શુદ્ધ તરીકે ગણવામાં આવતો નથી.

આપણે આ બાબત પ્રત્યે જલ્દ આપીને હવે આટલો પ્રશ્ન મૂકીએ: “દુનિયાના ધર્મોમાં આવા શુદ્ધિને કેવા પ્રકારનું કાર્ય કરવાનું છે, તથા શા માટે શુદ્ધિની આભાવનાને અનેક ધર્મોની પરંપરા કરતાં વર્તમાન દુનિયામાં આટલી બધી સજીવન બનાવવામાં આવી છે તથા એક રીતે આટલી બધી વધારે જીવતી જાયતી બનાવી છે? ” પૂર્વ મેં કહ્યું તેમ ક્રિષ્ણન ધર્મના આરંભના દિનેમાં આ બાબત તમારા નેવામાં આવે છે; પરંતુ એક જીવતા જગતા સત્યરૂપે તે દેવલોમાંથી વિશાલતાથી વિનાશ પામી છે: ક્રિષ્ણન ધર્મના શુદ્ધ જસસને તેઓ મૃતમાંથી સજીવન બનીને સ્વર્ગમાં આરોહણ પામેલા મૃત છે. અગ્નિની જડકાદનું રૂપ

ધારણ કરતી ભાવનાએ આરોહણને દૂર નાસી જવા રૂપ બનાવ્યું છે, તથા દિવ્ય પુરુષ તો ગયા છે, તથાપિ ઇશ્વર તો હજી છે. પરંતુ આ તો પ્રાચીન સત્યને માત્ર રચ્ય રૂપ આપવા સમાન છે; કારણ કે યથાર્થ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે સ્વર્ગ કંઈ એક એવું દૂર આવેલું સ્થાન નથી કે જ્યાં લોકને જવું પડે છે. કોઈને પણ ત્યાં જવું પડતું નથી; તેમને માત્ર તેમનાં ચક્ષુઓ ખોલવાનાં હોય છે તથા તેને તેમની આસપાસ સર્વ પાસા અવલોકવાનું હોય છે. સ્વર્ગ, એ એક પ્રકારના સુદૃઢજીવનની એવી દશા છે, કે જે માનસિકજીવનના ઉચ્ચ દે-દેહોમાં અનુભવી શકાય છે, તેને માટે અહિં તોહિં બટકવાની જરૂર પડતી નથી, તેને શોધવાને ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ અથવા પશ્ચિમમાં જવું પડતું નથી. એક સંમર્થ મહાત્માએ ઉપ-દેશ્યું છે;—“ નિહાળો! સ્વર્ગના સામ્રાજ્યનો સમાવેશ તમારા આંતરમાં જ થાય છે! ”—અંદર અથવા સૂર્ય અથવા તારાઓની પાર દૂર દૂરના પ્રદેશમાં તેનો સમાવેશ મતો નથી. ઇંગ્લેન્ડનું અર્થ દર્શાવવા માગે છે તેમ જીસસનું સ્વર્ગારોહણ—વર્તમાન કાલનાં માનવિઓને અત્યંત વિચિત્ર લાગે એવા શબ્દોમાં, કારણ કે તેમના મૂઢ અર્થનો વિનાશ થયો છે, તથા જેને સંત-પૌલ “ રચ્ય ” ખુલાસા રૂપ ગણતા હતા તેવો જ તેમનો અર્થ થવાને લીધે—ઇંગ્લેન્ડના અર્થની ચોથી કક્ષમમાં એવા પ્રકારે વર્ણવવામાં આવ્યું હતું કે તેમનું સ્વર્ગારોહણ થયું, તથા તેમની સાથે તેઓ તેમનાં “ મોંસ, અસ્થિ, તથા માનવ પ્રકૃતિની સંપૂર્ણતા સાથે સંબંધ ધરાવતા સર્વને ” લેતા ગયા. હવે જે તમે આનો અક્ષરશઃ તથા સાદા રૂપમાં જ ખુલાસો આપશો તો સ્વાભાવિક રીતે વિચારવંત પુરુષો તેના સામે વિરોધ દર્શાવશે. રચ્ય દેહ, અને રચ્ય અસ્થિઓ હવા મારફતે આકાશમાં પાર જાય એ વિષે આ શું કહેવાનું, સૂચવવાનું છે? અને તે જાય છે પણ કયા પ્રદેશમાં? વર્તમાન કાલનાં માનવિઓ આ બાબતને આવા અર્થમાં માની શકતાં નથી, અને તેથી તેઓ ચિન્હ અને રૂપકરૂપ શબ્દોમાં દર્શાવાયેલા આધ્યાત્મિક સત્યને સમજી શકતાં નથી. જીસસ ગુરુ જતા રહ્યા પરંતુ રચ્યમાં હજી પૃથ્વીમાં વસે છે, એટલી સત્ય બાબત છે, ઉપરની કક્ષમમાં આ સત્યને દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે; દૂર દૂર પ્રદેશમાં આવેલા સ્વર્ગમાં ઇશ્વરના જન્મણે હાથે ખેસવા માટે તે જતા રહ્યા છે તથા ત્યાંથી તે શરીરી ન્યાય ચલાવવાને આવવાના છે, એવો અર્થ સૂચવવાનો નથી. તેમનો દેહમાં વાસ છે તથા દેવલના મધ્યમાં પણ વાસ છે, કે જે તેમના યથાર્થ મૂઢ દેહ સમાન છે; જ્યાં સુધી આ દેવલ અસ્તિત્વમાં છે, જ્યાં સુધી આચર્ય દુનિયામાં મળી આવે છે, ત્યાં સુધી તેના ગુરુનો તેમાં નિવાસ રહેશે તથા એક માનવ દેહમાં પણ વાસ રહેશે. તેઓ કંઈ દૂર દૂર જતા રહ્યા નથી, અક્ષરશઃ અર્થમાં તેઓ ઉચે ઉચે કોઈ પણ સ્થાને ચઢ્યા નથી, પરંતુ પોતાના સમગ્ર સંદેશમાં, ધર્મમાં વ્યાપી રહ્યા છે, તથા છેલ્લામાં છેલ્લો ક્રિશ્ચન ધર્માનુયાયી મોક્ષ ના પામે અથવા અન્ય ધર્મમાં ના જન્મે ત્યાં સુધી પૃથ્વીમાં નિવાસ કરવો પડે છે. રહસ્ય આવા પ્રકારનું છે. તેઓ જીવે છે તથા તેમની પાસે જઈ શકાય છે. જે અધ્યાત્મમંડલના સિદ્ધાંતની ક્રિશ્ચન ચર્ચને કોઈ પ્રકારની કીમત હોય તો તે એટલી જ છે, કે તેથી તેમના મધ્યમાં કાદરિટની ચારીરિક હમેશની હાજરીના જીવતા જગતા સત્યને ક્રિશ્ચન ધર્માનુયાયીઓનાં હૃદયમાં પુનઃ સજીવન બનાવે છે. ક્રિશ્ચન ધર્માનુયાયી તથા તે ચર્ચની હદમાં રહેનારા યીઓસોશીયટોને જીસસની આવા પ્રકારની યથાર્થ માનુષતાનુ યથાર્થ

જ્ઞાન થયું છે. તેમના સંબંધવાર્માં આવે છે, કે જ્યારે તેઓ ગેલિલિનાં સમુદ્ર પાસે ફરતા હતા અથવા જેસાલેમના માર્ગમાં ઉપદેશતા હતા ત્યારે જેમ તેમની પાસે જઈ શકાતું હતું તેમ યથાર્થ રીતે વર્તમાનમાં પણ થઈ શકે એમ છે; તે સંબંધની તેની હાજરીના જ્ઞાનની યથાર્થતાપૂર્વક તેઓ તેમને જાણી શકે; જૂતકાલમાં કોઈ પણ શિષ્ય અથવા મહંત તેમની પાસેથી શિષ્ય શક્યો હતા તેમ તેઓ તેની પાસેથી વર્તમાનમાં યથાર્થ રીતે શિષ્ય શકે; તેઓ એક જીવંત અને યથાર્થ અસ્તિત્વ સમાન છે; રોમન કેથોલિક ચર્ચ કહે છે તેમ માત્ર વેદીના પવિત્ર સ્થલમાંજ નહિ પરંતુ ક્રિશ્ચન ધર્માનુયાયીઓના હૃદયના અનુભવમાં આ જાણત કદાપિ સાક્ષિ વિનાની રહી નથી. ક્રિશ્ચન ચર્ચના સમગ્ર ઇતિહાસને અવલોકી, તથા ગુરુજી સસ સાથે એક પછી એક મહંતો કેવી રીતે જીવતા સંબંધમાં આવ્યા છે તે નિહાળો. દરેક મહાન સંત પુરૂષે પોતાના પ્રભુ સાથેના પોતાના સંબંધ વિષેના સ્વાનુભવનો ઉદ્ઘોષ કર્યો છે. માત્ર સરખામણીના વર્તમાન દિનોમાંજ, તથા ક્રિશ્ચન ચર્ચના કટલાક વિભાગોમાં જ આ મહાન અને પ્રોત્સાહક સત્યને દૃષ્ટિપથમાંથી દૂર કરવામાં આવ્યું છે. ગ્રીક ચર્ચમાંથી તેનો કદાપિ વિનાશ થયો નથી; રોમનકેથોલિક ચર્ચમાંથી તેનો કદાપિ નાશ થયો નથી. એ પ્રાચીન ઋંચાઓના સંત પુરૂષોનો પુરાવો, ક્રિશ્ચન ધર્માનુયાયી અને કાઈસ્ટ વચ્ચે હમેશાં ચાલતા આવતા સંબંધની સાક્ષિ આપે છે. હદપારના પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથોમાં પણ તેમને આ માલૂમ પડી આવશે, જ્યાં જાતિય સંબંધની યથાર્થતાની જીવંતી જાગતી સાબિતી આપવામાં આવે છે. માત્ર પુસ્તકો અને દેવલો દ્વારા જ નહિ પરંતુ માનવોનાં જીવંત હૃદયોમાં, કોઈ કોઈવાર સ્થૂલ અણુઓને પણ દૃશ્ય થતો, સંતપુરૂષના આંતર દર્શનમાં પ્રકાશતો, ખગ્ગજરની આંતર પ્રેરણામાં બોલતો-તે કદાપિ ક્રિશ્ચન ધર્મની હદની બહાર પસાર થયો નથી. વર્ષોવર્ષ તે વિશેષ બલવાન બનીને પાછો આવે છે, વિશેષ આંતર બલ પૂર્વક આ જાણના પુનઃ પ્રવર્તે છે, તથા તેને વિશેષ યથાર્થતા અને સામર્થ્યનો આધાર હોય છે; આ જાણનાનો પાછો ઉદય થાય છે કારણ કે ચર્ચમાંના કાઈસ્ટને એમ માલૂમ પડ્યું કે વર્તમાન કાળનાં માનવિઓમાં વિરમૃતિ ઉભરાવતી જાય છે તેથી તેમણે પ્રાચીન દિનોની પેઠે, માત્ર પ્રેમના અવાજને જાણે ચાલુકેના ઉપયોગ કરવા માંડ્યો છે. કારણ કે જેટલા પ્રમાણમાં પ્રેમના અવાજને સાંભળવામાં આવ્યો નહતો તથા તેની હાજરીની યથાર્થતાને વિસારે પાડવામાં આવતી હતી તેટલા પ્રમાણમાં તેણે ઉચ્ચ દૃષ્ટિબિંદુથી કમળી ટીકનાં ચાલુકેના માનવિઓને પુસ્તકોમાંથી હાંકી કાઢીને ક્રિશ્ચન ધર્મના જીવંત ગુરુ પ્રત્યે પાછાં વાળવાને ઉપયોગ કર્યો છે. જ્યારે તમે પુસ્તકો, હસ્ત લેખો સભાઓ, દંત કથાઓના આધારે તમારા ધર્મ રૂપી શ્રદ્ધાનું ગૃહ બાંધો છો ત્યારે તમે તે રીતે ઉપર બાંધો છો; તોફાન આવી લાગ્યું છે, ટીકાનું, શોષનું, તટીકાઓનું તોફાન આવી લાગ્યું છે, શ્રદ્ધાનું ગૃહ ધુનવા લાગ્યું છે કારણ કે તેનો પાયો રેતમાં નાખવામાં આવ્યો છે. પરંતુ તમારા ધર્મ રૂપ શ્રદ્ધાના ગૃહને માનવ અનુભવના ખડક ઉપર બાંધો, જેના ઉપર દરેક સસ મંદિર સ્થાપવામાં આવે છે તેના ઉપર બાંધો, માનવ અને દિવ્ય ચૈતન્ય વચ્ચેના વ્યક્તિવાચકસ્પર્શરૂપ ખડક ઉપર, પૃથ્વી-ઉપરના માનવ પુરૂષના જાતિય અનુભવ સહ તથા નજીક અને આસપાસના સ્વર્ગપ્રદેશના દિવ્ય પુરુષના અદિત બાંધો, તો તમે તમારી શ્રદ્ધાનું ગૃહ એક એવા ખડક ઉપર બાંધશો કે જેને કશાથી પણ ઝગાવી શકાશે અથવા વિનાશ કરી શકાશે નહિ, તેની બહાર ગમે તેટલાં તોફાન ચાલતાં હોય તો પણ તે તમારું શ્દ્ધાનું કરશે.

આ પ્રમાણે દેવલોમાં, મિત્રોના જોવા શબ્દોમાં આપવામાં આવતા નૈમ ઉપદેશથી જે તેઓ ના શિખિ શમ્યા તે માનવિઓને શિખવવા માટે આપ્તકનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેને માટે શત્રુઓને કામે લગાડવામાં આવ્યા છે, હુમલાખોરોનો, વિરોધિયોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તેમજ પોતાના હથિયારો તીક્ષ્ણ બનાવીને, અનેક જુના હસ્ત લેખોના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા છે; આત્મ પરિણામ એ યશુ કે ક્રિષ્ણન ચર્ચને કાઢીને પોતાનો પુનઃ આશ્રય શોધવો પડ્યો છે, તેને વધારેવાર ઇતિહાસ મારફતે જાણી જાણી જોવામાં આવતો નથી પરંતુ ક્રિષ્ણન ધર્માનુયાયીનાં હૃદયચક્ષુ સમીપ એક જીવતી યથાર્થતા રૂપે જોવામાં આવે છે, તથા તેજ ક્રિષ્ણન ધર્મને નવ જીવન પ્રૂર પાડશે. રહસ્યની માન્યતા પુનઃ સજીવન બનશે તથા અશરણઃ ખુલાસો કરવાની બાબત દૂર થશે. જ્યારે આમ થશે ત્યારે ક્રિષ્ણન ધર્મ પોતાની યુવાવસ્થા અને શક્તિને પુનઃ નવીન બલ આપે છે તથા તેના દેવલમાં ગુરુનો નિવાસ છે એટલું જાણી દશે, તથા પ્રાચીન દિનોની પેઠે હજુ પણ તેઓ જીવન અને મરણના ગુરુ સમાન છે, એટલું અનુભવ્યું દશે.

એક યથાર્થ પ્રેરણા રૂપ તમને જડી આવશે, કે ઘણા ચૂસ્ત. ક્રિષ્ણન ધર્માનુયાયીઓ, જસસની માતૃપતામાં શદ્ધાપૂર્વક માને છે; ગુરુની બાવનાની આપણે માટે આવા પ્રકારની કીમત છે; તેના અસ્તિત્વની સત્ય બાબત હૃદયમાં કોરાવાની જરૂર છે. જે માત્ર આપણા જોવાં માનવિઓ અને ઇશ્વરજ અસ્તિત્વમાં હોય તો, એ ઉભય વચ્ચેનો ગતિ અતિ વિશાલ બનશે, એ ઉભય વચ્ચેનો વિરોધ અતિ ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરશે—આપણા આંતરમાં દિવ્ય સત્તાનો સમાવેશ થાય છે, એવું માનવામાં ઉત્તેજન આપનાર કંઈ પણ રહેશે નહિ. આપણને આપણી જાત એટલી બધી માલ વિનાની, એટલી બધી મૂર્ખ, એટલી બધી બાલિયતા ભરેલી લાગે છે, કે આપણે યથાર્થ રીતે ઇશ્વર સ્વરૂપ છીએ એવું માનવાની પણ આપણે કોઈ કોઈવાર હિંમત ધરી શકતા નથી. આપણા વર્તમાનકાલમાં જીવનમાં, જે જે સર્વ પ્રકારનાં મૂર્ખાઈ ભરેલાં કાર્યોમાં આપણી જાતનો વ્યય થાય છે તે સહિત, આપણે જેથી આનંદ લઈએ છીએ અથવા ભીતિ પામીએ છીએ એવી સર્વ પ્રકારની બાલિયતા ભરી આશાઓને ભીતિઓ સહિત આપણને આ બાબત તદન અસંભવિત લાગે છે. આપણું સંકૃષ્ટિત વર્તમાન જીવન એટલું બધું ક્ષુદ્રક તથા મામ્ય છે, કે આપણી જાતને દિવ્ય માનવાની આપણે જાણે જ, હિંમત કરી શકીએ છીએ. આપણે પ્રાચીન વીરતા બધાં દિનોની વાતો કરીએ છીએ, તથા ધારીએ છીએ કે જો આપણે પણ તે જમાનામાં જીવતા હોત તો પૂર્વ કાલના વીર પુરુષો, સંતો, મહંતો જેવા આપણે પણ વીરતા બધાં બન્યા હોત. પરંતુ સત્યઃ કહેવા માગીએ તો, માનવજાત જૂતકાલમાં કોઈ પણ કાલે હતી તેટલી જ આજે વર્તમાન કાલમાં પણ દિવ્યતા વાળી છે. જૂત કાલના મહંતોમાં હતી તેમ આપણામાં દિવ્ય સત્તા જો ઉદય થાય તો આપણે પણ તેમના જેવા જ વીરતાબધાં નિવડીએ; બનાવોને લીધે આ ભેદ ઉપજી આવતો નથી, પરંતુ પૂર્વકાલના મહા પુરુષોના કરતાં આપણામાં ઇશ્વરી અંશ હજુ બાલ્યકાલમાં જ છે, તેથી જ માત્ર આ ભેદ અંભવે છે; પૂર્વ કાલના મહા પુરુષોમાં આ ઇશ્વરી અંશ, દિવ્યમાતૃપતાની દષ્ટા પર્યંત પહોંચી હતો. જ્યારે આપણે શુરુઓ વિષે વિચાર ચલાવીએ છીએ તથા તેઓ છે એમ અનુભવીએ છીએ; કદાચ આવી

પણ વધારે, ન્યારે એકાદ સુખી હશે આપણને આવા દિવ્ય પુરુષોની સહેજ સાંજ ઝાંખી થાય છે, અથવા એકાદ માનવ મિત્રના કરતાં તેમની હાજરીને વધારે નજીકમાં અનુભવીએ છીએ; અહા! ત્યારે જ જોમ એક અખૂટ ભંડારમાંથી - હોય તેમ તેમના તરફથી વહન થતી આંતર પ્રેરણા, આપણા આંતર જીવનને ઉત્તેજિત બતાવે છે, સતેજ કરે છે. એટલું આપણા અનુભવમાં આવે છે, કે ઘણા યોદ્ધાજ નમાનાઓ પૂર્વે, તેઓ આપણા જેવા જ હતા, દુનિયાદારીની ક્ષણિક બાબતોમાં લપટાયલા હતા; આંતરમાંના ઈશ્વરના આ વિભાવ, વિકાસ વડે તેઓ તેમની પાસની દશાએ પહોંચ્યા છે. તેમણે જે ક્યું છે, તે તમે અને હું પણ કરી શકીએ. તેઓ માનવ જાત માટે હમેશની આંતર પ્રેરણા તથા ઉત્સાહક બલ સમાન છે. તેઓ માનવિઓ છે તથા આપણે ઈશ્વર છીએ તેટલાજ તેઓ માત્ર ઈશ્વર છે; આપણામાં છે તેના કરતાં તેમનામાં ઈશ્વર વિશેષ પ્રકટીકરણ પામ્યો છે, એટલો જ ભેદ છે. તેઓ પણ તેમના આરંભના દિનોમાં મૂર્ખ અને નબળા હતા; આપણે જેમ વર્તમાનમાં મહેનત કરીએ છીએ, પ્રયત્નપરાયણ બનીએ છીએ તેમ તેઓ પણ પ્રયત્ન, પ્રવૃત્તિ પરાયણ બન્યા હતા; આપણે વર્તમાનમાં જોમ નિષ્ફલ નિવડીએ છીએ તેમ તેઓ પણ નિષ્ફલ નિવડ્યા હતા; તેઓ આ સર્વને તરી પાર ઉતર્યા છે, સામર્થ્ય ઉપર સામર્થ્ય તેમનામાં પ્રકટ બનતું ગયું છે, આત્મજ્ઞાન, સત્તા અને પ્રેમ હમેશાં વધારે ને વધારે દિવ્ય બનતાં ગયાં છે. તેમણે જે જે ક્યું છે, તે તમે અને હું પણ કરી શકીએ. તેઓ માત્ર માનવ જાતનાં પ્રથમ દેશો સમાન છે, ઉત્તમોત્તમ દૃષ્ટાંતો સમાન છે; તેઓ કંઈ એક વિચિત્ર, અ-મત્કારિક, દૂર દૂર વસનાર રૂપે નથી. કિશ્કિન્ધન ધર્માનુયાયીઓ શસસની માનુષતામાં એટલા માટે માને છે, કે “તેમણે લક્ષ્યાવાને લીધે દુઃખ સહન કર્યું છે, તેથી તેઓ લાલચમાં ફસાયલા-ઓને બચાવવાને શક્તિવાન છે.” આ એક પ્રકારની યથાર્થ આંતર પ્રેરણા છે, જુદીયુક્ત શ્રદ્ધા છે, કારણ કે માનવજાત અને ઈશ્વર વચ્ચેના આવા પ્રકારના સંસર્ગોના સંબંધમાં આવવા વડે જ તમે અને હું સમય જતાં દિવ્ય બની શકીએ છીએ. તેનામાં એ પરમાત્મ સંતાનું દિવ્ય બિજ્જ, પુષ્પ અને ફલમાં ફાલ્યું છે. ન્યારે તમે તમારા બાગની જૂંમિમાં એકાદ બિજ રોપો છો ત્યારે તે ઉગશે એવી સંપૂર્ણ આશાથી રોપો છો, તે એક વૃક્ષ, પત્ર, પુષ્પ, ફલ રૂપ બનશે એમ સારી રીતે માનો છો. આવા પ્રકારનાં બિજમાંથી આવા પ્રકારનાં પુષ્પો ઉગે છે એમ સાબિત કરી આપનાર સર્વ પ્રકારના અનુભવ વડે તમે તે વાત માનો છો; તમારી શ્રદ્ધાને, જુદીયુક્ત શ્રદ્ધા બનાવવા માટે તમારી પાસે આ સર્વ બાબતનો આધાર છે. ટાંકણીના માથા કરતાં સહેજ મોટી એકાદ નજીવી ચીજને તમે વાવો છો તથા દટિની બહાર પૃથ્વીના અંધારામાં સંતાડો છો તે સમયે તમારા અંતરમાં જીવતી બગતી શ્રદ્ધા હોય છે, કે જે બિજમાંથી સંપૂર્ણ પુષ્પ ખીલી નિકળશે. ગમે તો તમારા હૃદયના અંધકારમાં રોપાયેલું હોય તો પણ તમારા અંતરમાં રોપાયેલા દિવ્ય સંતાનના બિજમાં તેના જેવી જ શ્રદ્ધા રાખો, ગમે તો વર્તમાનમાં પ્રથમ ન્હાનો ફલ્યો જોમાં દેશો છે; તે જૂંમિના અંધકારની ઉપર આવી શક્યો નથી તથાપિ તે બિજ લાં છે એ તો નિઃસંય વાત છે; તે વધારે અને સંપૂર્ણ ફલ રૂપે પરિપક્વ બનશે. આ આમ થવું જ જોઈએ. દિવ્ય ખેડૂતનામાં કોઈ પ્રકારની નિર્જેલતા સંભવતી નથી, જંમીનમાં તેના હાથથી સજીવન ના હોય એવું એક પણ બિજ પડતું નથી. આપણા નિકટનાં પ્રદેશમાં શુરુઓ હમેશાં

વસેલાં હોય છે, માનવિઓ કેવાં થઈ શકે, તેનાં જીવતાં જગતાં, દૃષ્ટાંત રૂપ છે—એટલું જ નહિ પરંતુ માનવિ ભાવિનાં શતકોમાં કેવા પ્રકારનાં જનવાનાં છે તેના નમુના રૂપ છે. તમે અને હું કેવા પ્રકારનાં બનીશું, તેની તેઓ જીવંત સાબિતી રૂપ છે; આપણી માનવ જાત રૂપ આરસપહાણમાં હજુ આંટલાં બધાં ખળખળાં, આટલાં બધાં ઘડાયા વિનાનાં રહેલાં પૂતલાંઓમાંના તેઓ સંપૂર્ણ તૈયાર બનેલાં નમુના રૂપ છે. સર્વે માનવિઓ માટે તેમની આવા પ્રકારની કીમત છે, આપણને તેઓ જેવા છે તેવા જનવામાં મદદ આપવી, આધ્યાત્મિક જીવનના દરેક ફળગાને આપણામાં વૃદ્ધિશીલ બનાવવો, એ પ્રકાશ પામવા માટેના આપણાં દરેક પ્રયત્ન અને પ્રવૃત્તિને બલવાન બનાવવાં, એ તેમના કાર્ય ક્રમનો એક વિભાગ છે. માત્ર મહાન ધાર્મિક સંસ્થાઓ બાંધવાનું જ નહિ પરંતુ તેમાં વસવાનું તથા એ સંસ્થાઓમાં પ્રવેશનાર દરેકના હૃદયમાં આધ્યાત્મિક જીવનનો પ્રવાહ રેડવો, એ તેમનું કાર્તિવંત કાર્ય છે. આ તેમનું શ્રેષ્ઠકર્તવ્ય છે; જે અધ્યાત્મવિદ્યા, દુનિયાના સર્વે ધર્મોમાં તે તે ધર્મના અનુયાયીઓને તેમના આસ્તિત્વની બાબત વિશેષ યથાર્થ બનાવવાનો તથા તેમની ભાવનાને નવીન કિસાદ, બક્ષ, સામર્થ્ય આપવાનો આટલો બધો પ્રયત્ન ચલાવી રહી છે તે એટલા જ માટે છે, કે પ્રજાનના શુરુઓ તરફની તે છેલામાં છેલી આંતરૂ પ્રેરણા છે, તેથી દુનિયાના સર્વે ધર્મોમાં એ જીવન વહેવરાવવાના સાધન રૂપ તેજ વિશેષ સુગમ થઈ પડે એમ છે. આ આંતરૂ પ્રેરણા માત્ર છેલામાં છેલી જ છે. આવા પ્રકારની એક આંતરૂ પ્રેરણામાંથી સર્વે ધર્મોનો જન્મ થયો છે, તથા આ અને પૂર્વકાલની આવી પ્રેરણાઓમાં એટલો જ ભેદ છે, કે પૂર્વ કાલની પ્રેરણાઓએ દરેકે એકે ધર્મની સ્થાપના કરી તથા તે ધર્મની આસપાસ એક દિવાલ બાંધી લેવામાં આવી તેથી દિવાલની અંદર માનનારા શ્રદ્ધાળુઓ રહ્યા તથા તેની બહાર અશ્રદ્ધાળુઓ રહ્યા; વર્તમાન કાલની પ્રેરણાના આધ્યાત્મિકકરણની આસપાસ કોઈ પ્રકારની દિવાલો બાંધવામાં આવવાની નથી પરંતુ હવે વિના, કોઈ પ્રકારના બાંધ વિના આ વારિને તો સઘળે વહેવરાવવાનું છે. ચીઓસોશીના (અધ્યાત્મ વિદ્યા) સંદેશનું આ એક ખાસ લક્ષણ છે. તેની સાથે સર્વનો સમાન રીતે સંબંધ છે. તમે તેને જે નામથી નહિ બોલાવતા હો પરંતુ કદાચ જેઓ તેને જે નામથી બોલાવે છે તેમના જેટલું જ તે તમારું છે. તે સર્વે ધર્મોમાં જીવે છે તેથી જ તે માત્ર જીવે છે. નિત્ય જ્ઞાનના તેના તેજ શુરુઓ આસેથી તે આવે છે, સમાન રીતે તે સર્વની છે, તેણે પુનઃ ઘોષ મચાવેલા કોઈ પણ એકાદ સત્ય માટે દરકારવાળા દરેક ધર્મની છે તેથીજ તે માત્ર સત્ય છે આ આનંદી સંદેશ સમગ્ર દુનિયા ઉપર પસંરી રહ્યો છે. વર્તમાનમાં જીવતો જગતો એવો એક પણ ધર્મ નથી કે જેના અનુયાયીઓમાં ચીઓસોફી પ્રચાર ના પામતી હોય તથા તેઓ પૂર્વે હતા તેના કરતાં તેમને ઉત્તમ અનુયાયીઓ ના બનાવતી હોય. પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં સમાન રીતે એવાં અનેક સ્ત્રીપુરુષો છે કે જેઓ પોતાના જન્મ ના ધર્મમાંથી દૂર ખસી ગયાં હતાં કારણ કે તેમાંથી રહસ્ય તત્ત્વ દૂર ખસી ગયું હતું, સિદ્ધાંતોનો અક્ષરશઃ અર્થ ઘટાવવામાં આવતો હતો તે યથાર્થ રીતે જોતાં કાળા અક્ષરને કૂટિ પ્રારવા જેવું હતું. જીવન રૂપ આંતરજાતો દૂર નાસી ગયો હતો. પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં આવા પ્રકારનાં અનેક સ્ત્રી પુરુષો, પોતાનો ધર્મ, દિવ્યજ્ઞાનના માત્ર એક આધિભાવ રૂપ છે તથા પ્રજ્ઞાનના શુરુઓ આપણા મધ્યમાં વસે છે તથા હરેશ્વર છે, એટલી ખાત્રી થતાં આનંદથી પોતાના જન્મના ધર્મમાં પાછાં દાખલ થયાં છે.

કદાચ એવું સંભવે કે દુનિયા વધારે આધ્યાત્મિક બનતી જાય, એમ પણ થાય કે જડ ઉપર આત્માનો પુનઃ વિજય સંભવે, બુદ્ધિ સંપૂર્ણ વિકાસ પામવા માટે જરૂરના અંધકારમાંથી પસાર થયા પછી આમ થાય, તથા બુદ્ધિ શક્તિ પોતાની સત્તા અને બંધનને ઓળખે; બા- વિનાદિનોમાં વર્તમાનદિનો કરતાં, પુનઃ ઉચ્ચતા તરફ પ્રયાણ કરતી હોવાથી દુનિયા વિશેષ આધ્યાત્મિક બનતી દુનિયાના ધર્મોના આ હવેત શુરુઓ પૂર્વ દિનેની પેઠે આપણા મધ્યમાં પુનઃ ખુશી રીતે આવશે. તેઓ કંઈ જાતે આ પ્રભાણે શાંતતામાં પાછળ પડ્યા રહેતા નથી. આપણે જ તેમને દૂર સંતાડી દઈએ છીએ, તથા તેમની હાજરીને એક પ્રકારના ઉત્તેજન અથવા આતંક ગ્રેરણા રૂપ બનાવવાને બદલે આપણે એક ભીતિના સ્થાન રૂપ બનાવીએ છીએ. તમારામાંના દરેક જાણે—તમારો ધર્મ, ક્રિસ્તિયન, હિંદુ, બુદ્ધ, થીઓસોફી અથવા ગમે તે હોય તેનો કંઈ હિસાબ નથી તેથી શું?—તમારામાંના દરેક જાણે, જેઓ પોતાના ધર્મના શુરુને એક હવેત યથાર્થતા રૂપ માને છે, પોતાના હવનના એક વિભાગ રૂપ બનાવે છે, પોતાના મિત્ર જાતાદિના કરતાં નજીકના સંબંધિ રૂપ બનાવે છે, એવા દરેક માનનાર અને કાર્ય કરનાર એવા આનંદિ દિનનો શીઘ્ર ઉદય કરનાર છે, કે બ્યારે શુરુઓને ખુલ્લો આવકાર દેવાને દુનિયા તૈયાર બની દરો, કે જેથી તેઓ માનવ જાતના મધ્યમાં ફરીથી ખુશી રીતે હરતા ફરતા થાય, આમ થવા માટે, તમારા હૃદયને સત્વના દરેક પ્રયાસ પ્રત્યે ખુલ્લું રાખો; આ આમ થવા માટે એક નિલ સૂર્યનાં દરેક કીરણ પ્રત્યે તમારાં અણુઓ ખુલ્લાં રાખો, જૂતકાલમાં દુનિયાને શુરુઓમાંના કોઈની પણ જરૂર નહોતી. તેમણે કાઈસ્ટને મારી નાખ્યો; તેમણે સંત મહંતોને ટોળા ખંદાર મૂક્યા. આપણા હૃદયમાં શુરુ માટેના પ્રેમનો ઉદય થતા સુધી, રાગી કામના પૂર્વક, સતત આગ્રહ પૂર્વક, જે વિના તેઓ આવે વા ના આવે તેવો આવકાર ના આપીએ તો તેમણે છૂપા જ વસવું જોઈએ. બ્યારે માત્ર દરેક હૃદયમાંથી ભક્તિ અને આ- હજીનું એક વિરલત સ્તોત્ર સંભળાશે સારેજ તેઓ ગણ્યાં ગોંઠ્યાં માનવિઓની પાસે જન્મ આવ્યા છે તેમ અનેક માનવિઓની પાસે આવશે તથા દુનિયા ઉપર તેમની દિવ્યતાની કીર્તિ હેમેશાં જેવી હવાઈ રહી છે તેવી રીતે તેમની માનુષતાની દશ્ય કીર્તિ પણ દુનિ- યામાં હવાઈ રહેશે.

એનિ. બેસન્ટ.

પ્રથમ સ્વીકાર.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા—(સહમાન ગુર્જર-લિપિમાં.) આ પુસ્તકને બહુ ધણા વખતથી પાઠ્યું છે, તેનો ઉપક્રમ કંઈ વિચિત્ર પ્રકારનો છે. ગીતાના મૂલ્યે સતી લિપિમાં છાપવામાં આવ્યું છે. ગીતા જેવા સર્વમાન્ય ગ્રંથનો અનેક સ્વીકાર પાઠ કરે છે એ સુવિધિત છે, તેમાં સંસ્કૃતની વાંચી શકે એવાં સ્વીકાર ઉપર મધ્ય અત્યંત ઉપકાર થયો છે.

વર્તમાનમાં સમગ્ર દેશની લિપિ બાલબોધે બનાવવાનો પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો છે, તે સંસ્કૃતને બાલબોધને બદલે ગૂર્જરાતી લિપિમાં છાપવાનો પ્રયત્ન ઘણાને વિચિત્ર લાગશે. પણ આપણા ગૂર્જરાતમાં બાલબોધે લિપિ ના વાંચી શકનારનો એક વિશાલ વિભાગ છે તે ઉપર આથી એક પ્રકારનો ઉપકાર થશે તથા આ ગ્રંથના સંપાદકોએ અર્થાવબોધ માટે નિઃપુસ્તક પ્રકટ કર્યું છે તથાપિ અહિં તહિં ભટકવું પડશે. અર્થ સમગ્રતા વિનાના પોપરીયા પાઠથી કોઈ પ્રકારનો ફાયદો નથી એ વિચારતાં અર્થાવબોધની બોધવંશ સાથે સાથે જ હોવ અતિ જરૂરી લાગે છે.

સહગત સાક્ષર શ્રીમતઃ સુખરામભાઈના સંસ્કૃતમયી ગૂર્જરાતી લખવાના પ્રયત્નોને લક્ષમાં લેતાં, તેમના ભાષાન્તર નહિ પરંતુ પ્રલયાન્તર માટેના આગ્રહને અવલોકતાં, આપ પ્રકારનો પ્રયત્ન સહજ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય લાગે છે. આર્થ ધર્મ પ્રકારો સહજ ભીતિ બતાવે છે તેમ આથી લેશ પણ ભટકવાનું ડર નથી. આવા ગ્રંથો સમાજ સમસ્તતા ઉપયોગના ભાગ્યે જ હોય છે, તથા આવા ઉપક્રમની અન્યથા આવશ્યકતાને લક્ષમાં લેતાં આ પ્રયત્નની અપેક્ષા સહજ સ્પષ્ટ થાય છે.

અન્ય રાષ્ટ્રીય ગ્રંથો આ પ્રમાણે છાપવાથી લાભ વાડાનિ છે, એ મહા વિચારવા યોગ્ય પ્રશ્ન છે. પાઠ કરવાના નિલ નિયમમાં કામ લાગે એવા ગ્રંથો આમ છપાય એ દિષ્ટિ છે. બાલ બોધે લિપિ જ્ઞાન માટે પ્રયાસ કર્યા છતાં નિરાશ બનનારા ભવિષ્યને લાભદાં છે. તેમને પણ એટલું લક્ષમાં રાખવાનું છે, કે વગર સમજાયે ભરડી જવાથી કંઈ પણ વળતું નથી. પ્રથમથી જોઈ પોડા ઘણા ગીતાઈમાં પ્રવેશ પામ્યાં હોય છતાં બાલબોધ વાંચી ના શકતાં હોય તેમને માટે આ ઉપક્રમ યથાર્થ છે. ઘણાઓ બાલબોધ વાચવાની અશક્તિને લીધે, મૂલનો પાઠ કરવાની મરજી છતાં તેમ નહિ કરી મૂકતા. અમારા જ્ઞેવામાં આવ્યા છે. પાઠ કરવો કે કેમ અથવા શા માટે કરવો એ પ્રશ્નો અને અસંગત છે. આવા વાચકો ગૂર્જરાતી લિપિમાં સંસ્કૃતનો પાઠ કરવામાંથી, બાલબોધ વાચવાનો દર આગ્રહ ઉદય થાઓ તથા તે પછી ક્રમે તેનું અર્થજ્ઞાન પામવાની તેમની વૃત્તિ બચતી જતીને સહનિવડો, એમ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

પુસ્તક નિર્ણયસાગર ગ્રેસમાંથી નિકળ્યું છે એટલે તેની છાપ કાળજી વિશે બોલાવું બાકી રહેતું નથી, કેવળ પ્રમાણમાં કીમત પણ ઠીક મૂકી છે. તે ગ્રેસના માલિકોનો આ તપન પ્રકારનો પ્રયત્ન છે. પરંતુ તેને વિશાલ વર્ગ-સેવકથી આપકાર મળશે એમ અમારી ખાતરી છે. સમશ્યાદિ નિલપાઠમાં ઉપયોગમાં આવે એવાં ગ્રંથસ્તોત્રાદિ આ પ્રકારે ઠાંવવાની અમારી તેમને ભ્રામણ છે તથા આ એક એવું ક્ષેત્ર છે કે તેમાં આવાં પુસ્તકોનો સારો ઉદ્ભવ થશે.

અણુટ
કૌવત આપનારી,

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

કિંમત ગોળી ૩૨ ની ઠળી ૧ નો રૂ. એક.

વૈધશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માલેક આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય.

હેડ ઓફિસ.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

મામ એજીસી.

- ૧ મુંબઈ.—કાલકાદેવીરોડ.
- ૨ કલકત્તા.—હેરીસનરોડ.
- ૩ પૂના સીટી—બુધવાર પેઠ.

એજન્સી.

- ૧ વડોદરા—ગવપુરા,
- ૨ અમદાવાદ—રીંગીરોડ,
- ૩ સુરત—ઝાંખા બજાર,

અભિપ્રાયો

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ જાદુઈ કામ કર્યું છે.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ વાપરવાથી રમાં ચલેલીનો વધારો થાય છે. અનંતરાવ એબોટબાર

તમારી ગોળીઓએ મને નવી જીંદગી આપી છે. કે બહાદુરાવ નીમડાતોલ સસનારતપણ મૂર્તી દક્ષરમણ

અભિપ્રાય પ્રમાણે તમારી આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ અમૂત છે,

આતંકનિગ્રહની ધણી ડગીઓ મેં તથા મારા રનેદીઓએ ખાધી છે અને તેઓ તથા હું એકી જગે તમારાં વખાણ કરીએ છીએ. ચનમંટી પી. પેનાકોન્ડા

આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ મને અમૂત સુખ શાપદો કર્યાં છે. અકબરઅલી પીરખાઈ સુરત.

આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓથી ધાતુધાતુ દરદ મટ્યું છે. ઉપ આવે છે હતા સાક જીવા મુંબઈ કેરીયા.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ ધાર્યા કરતાં વિશેષ કામ કર્યું છે. આસ્તર લક્ષ્મીશંકર ભાઈશંકર માલોદ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓનો માત્ર એક અઢવાડીયું ઉપયોગ કરવાથી મારું શરીર તમામ ત- સૈયદ અકબર પાદશાહ કોબર.

તમારી દવા (આતંકનિગ્રહ) થી મને ધણી શક્તિ આવી છે. એ દવા આ પૃથ્વીપર એકજ જયનારાયણ નંદકિશોર કામાપોર

હકપ વૃક્ષજ છે. માધવરાવજી દેવ દેશમુખ બાદોલે

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓથી હું નવે અવતાર આવ્યો છું. એ ધાતુપૃષ્ઠીની દવા જુહન અક સવાઈસીંહ ઈવડેરામ સમતાપુર.

તમારી ગોળીઓમાં દેવી શક્તિ સમાવેલી છે. બી. એસ. સુનાવેલું વેલ્લર.

આ પુસ્તકોનું વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને શીર ક.
રા. રા. મે. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો.

ખાલ વિલાસ,

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

આ પુસ્તક પણ મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે
મંજૂર કર્યું છે.

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કીર્ત્તી.

(નાટક.)

અંવૃત્તિ બીજી.

તૈયાર કિ. ૦-૮-૦

ઉત્તમરામચરિત્ર.

આવૃત્તિ બીજી.

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

ચારિત્ર.

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે
પસંદ કરેલું છે.

આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન ઓફીસ—નડીયાદ, અથવા
એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાદેવી રોડ, મુંબઈ-મળી શકશે.

એક આનાની ટીકાઈ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન ઓફીસ નડીયાદથી
મોકલવામાં આવશે.

ગુજરાત.

રાજકીય, સામાજિક તથા ધાર્મિક વિષયો ઉપર અર્થાત્સલાવણ અને સામા-
ન્ય સમાચાર આપતું માસિક નિકાલિક દર્શન હતું પણ આ પત્ર માટે જાણીતા વિદ્વાનોના
ઉત્તમ પ્રતિભા અભિપ્રાયો મળેલા છે. લવાજમ રૂ. ૨-૨-૦ પોસ્ટેજ સહીત સ્થાનિક ૧-૮-૦
નડીયાદ દુલ્લભદ્ર બાપુજી શાહ.

ગુજરાત ઓફીસ

એડીટર ગુજરાત.

આધ્યત્મ
એક અભેદમાર્ગ પ્રવાસી,
અદ્વાનિષ્ઠ ચણિલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી

સુદર્શન.

પ્રેસર આનંદશંકર બાણભાઈ મું
બોમ્બે, જો. જોડા, જોડા, બી.
મળી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-ઓમનાં સુખંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્ય પરં ધીમહિ” — માગવંતમ્.

તન્ત્રી—આધવલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી.

[પુસ્તક ૨૩, અંક ૬.]

(માર્ગિક)

[જુન ૧૯૦૮.]

વિષયાનુક્રમ	પૃષ્ઠ.
બાળક પંખીનો.	૨૫૯
વર્ષા યત્રીશી.	૨૬૦
પ્રાણસર્ગ.	૨૬૩
શ્રાદ્ધ તત્વ.	૨૭૦
સ્તૂતપારની સૃષ્ટિનું જ્ઞાન.	૨૭૫
ભગવદ્ગીતાનો સમય.	૨૮૩

લેવાજમ

લેવાજમ અગાઉથી લેવાનો અમારો રિવાજ છે એનું અમારા મુગ આંકડેને સમરપુ હશેજ.

વ્યવસ્થાપક.

સુચના.

આ અંક જરા મોડે બહાર પડ્યો છે. હવે અંક જલદી બહાર પડશે તથા પછીયાં નિયમિત પ્રતિભાસે નિકળશે. વ્યવસ્થાપક.

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

અંધાઈને તૈયાર છે.

કીમત રૂ. ૩) પ્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનનું ગુજરાતી
ભાષાંતર કર્તા રા રા મણિલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી,
સુદર્શન ઓફીસ--નડીઆદ

રાજ રજવાડામાં વખણાતી દવાઓ

રાજ રજવાડામાં અણીતા તથા કેટલાક રજવંશીઓના ખાસ વૈદક સલાહકાર ડાક્ટર કાલોદાસે સરકારમાં મેડીકલ ઓફીસરના હોદ્દા પર નોકરી બજાવી હતી સરદીશીકેટ મળવલ છે.

બાદશાહી ચાકુતી

અનંગ વિલાસ

ગમે તે કારણથી શુભાવેલી તાકાત પાછી લાવે છે, પુરુષાતન કાયમ રાખે છે, સસાર છુ ખજોગવવા માટે હિ આમાં ઉચ્ચી દવા જોઈએ તો અનંગ વિલાસ યાકુતિ છે, રાજ રજવાડામાં તથા શ્રીમંત લોકોમાં આ દવા જહુ વખણાય છે, વીર્ય દોષના તમામ ધી બધા મટાડી અર પુરુષાતન આપે છે. અરી મરદાઈ આપનાર અને નબળા માણસને પણ જુલા નની માફક જોરાવર બનાવનાર આ દવાનો લાભ લેવા અમારી ખાસ બલામણુ છે, શુભા વેલી તાકાતને પાછી લાવો જુવાનીને ટકાવી રાખવો એ તો આ દવાનો ખાસ ગુણ છે આ દવા વાપરવામાં કોઇપણ જાતની પરેજીની જરૂર નથી. ૪૦ ગોળીની ઢબી ઝેરના રૂ. ૬૫

બાનુઓના લાલની વાત.

પ્રદર ધુપણી, રૂઢોષ, દસ્તાન સળધી બાધી અને ધાતુ વિકારના સ્ત્રીઓના દરેક રોગ મટાડી અબલા છવન નામની દવા ગરબાદાય સુધારે છે ૧૪ ગોળીની ડબી ઝેરના જે

ગરમીનો દુરમન

રક્ત સુધારક નામની વનસ્પતીની ગોળીઓ ગરમીને સીધે બગડી ગયલ લોહી સુધારવા માટે અમૂત સમાન દવા છે, આ દવાના શેવનથી (Syphilis ઉપદેશ) ગરમનું ખરબ દરદ ફરીથી થવાથી ધાસ્તી રહેતી નથી ૧૪ ગોળીની ડબી ઝેરના રૂપીઆ જે. ગરમીના અખમને તરતરજવનાર મલમની ઢબીનાઆદ્યાના તમામ દવાઓનું પોસ્ટખર્ચ જુદું.

ડાક્ટર કાલોદાસ મોતીરામ રાજકોટ--કાઠીયાવાડ.

आद्यश्लो.

अथ अनेकमार्गे प्रवासी.

महानिष्ठ गजिवाल नलुसाध
द्विवेदी

सुदर्शन.

श्री २२२ आनंददास २२२ आनंददास
जो. जो. जो. जो. जो. जो. जो. जो.

मन्त्र.

(धर्म-श्रुति-राज्य-साहित्य-अभ्युदय-संघ-अने-स्वरूप-पत्र (पत्रांश.))

“सत्य परं धीमहि” — भागवतम्.

तन्त्री—भाष्यसाल नलुसाध द्विवेदी.

[पुस्तक २३, अंक ६.]

(भाषिक)

[जुन १९०८.]

बालक पंखीने:-

(मल्लु.)

माफ करो ! म्हायां बालक पंखी !

डखी कुसुम तणी स्नेजळी !

वेरण धई हसती आखडली !

कूर धयोः लूटी म्हें ऊघडली !

ए मूख्यां म्हारो !

व्हाला ए मूख्यो म्हारी !

तेढ्या विना तम घेर हू आख्यो !

पंखी गणो मुज घेर हू लाख्यो !

धर्म गणी प्रणये ललचायो !

राखी कई ऊची आशाओ !

ए मूख्यो म्हारी !

व्हाला ! माफ करो ! पंखी !

सागर.

वर्षा वत्रीशी.

(मञ्जुल)

सृष्टिची ना देर समिपमां छे, नीरे मयीं अन्न नमी रखां छे;
रुडी रीते ज्ञानज वामवाथी, नमे जनो संदगुण आववाथी. १
वायुथकी दोड त्रिशेव थाये, अन्नो बीजा एक महि भराए;
शुं मंदिरे दर्शण काज दोडे, समायना श्वासन लेश मोटे. २
गर्जे अतिशे घनकर्ण फाडे, कडाक फाटे कंड आभ पाडे;
तेवेदीं मुखे धुति शब्द थाए, गर्जे बहु वादविवाद मांहे. ३
पाभेज पंथां पथ धीज धातां, नेत्रे वळीं तिमिर भूलवातां;
ते जेम कामांध परत्रीं पेखी, निर्बेशीं थाए निजनी उबेखी. ४
सृष्टी वधी वृष्टी नीरे नहाई, इती अति उष्णज प्रीप्पनाथी;
ठरेज पाभी सत संग ज्ञानी, जतां कुसंगी मन वृत्ति कामी. ५
माळे ठयीं छे सहु पक्षधारी, जवायना ब्हारज वृष्टीं भारी;
ते ज्ञानीने आतम तत्व जोतां, थाकी रहे इंद्रिय सर्व तो त्यां. ६
हेली रहे बे त्रण दिन केरी, लीधां घरोमां जनवृंद घेरी;
आनंद हेली मन ज्ञान लेता, मुमुक्षुओने गुरू बोध देता. ७
पुं. चर्च. नीर. मरी. नदीओ., ते. पासधी. सागा. ले लई. सी.,
ते जेम बुद्धि मत संत पासे, ले छे लूटी तत्त्वज जेह पासे. ८
तणाय झाडो नदीं पुर मांही, वेळो वचे छे नमी जाय त्यांही;
मदे वळो मानवीं खाय गोधां, बचेज सार्धुं निज गर्व खोतां. ९
नाळां वहेळा उभराईं जाए, डो'क्यायलां नीर नहि समाए;
ते अस्प ज्ञाने ज्यम दंभी राजा, न जाणतो जेह विवेक माझा. १०
पडे पहाडे वरसाद भारी, न हाळतो तोय लगार कांड;
आत्मा विषे लेपन कै न थाए, दुखो सुखो सौ सरखुं जणाए. ११

ચુલા વિષે શ્વાન જડે મથા, હઠે ન મારે પળ તે જરા,
 તે જેમ તેલો તળી દેહ-પ્રમા, મરાડ પોતારુપ માની છે જ્યાં. ૧૨

છુપા રહે કંટક કાદવે જ્યાં, માગે પગોમાં મચ પંથીને ત્યાં;
 મનુષ્ય શું તે વકવૃત્તિવાળા, નડે ઠગો અંતર મેલ વાળા. ૧૩

લેહૂત લેહી ઝરથી રસાઢી, ને વેરતા ધાન્ય સુમુદવાઢી;
 પામીશું જ્ઞાનું મત્ર આવતામાં, દાતાર ધારી ઝયમ દાન દેતા. ૧૪

ગાઢાં છૂટ્યાં ને અટક્યાં વહાળો, વેપારી વેપાર કરેજ ઝાનો;
 ધાકી બંધે શું વિશરાંતિ લે છે, તાજા ધંધા શું દિલ શાંતિ લે છે. ૧૫

કાદિ ગથી તો જલ કુંડ વુંડે, અમ્રો ફરી ચોગમ તેની કુંડે;
 સુભક્તના જેમ કુડા કુટુંબી, દે દુઃખ તેને વહુ જુવો રંધી. ૧૬

ડરાડ જ્ઞાન હૃદમાં અવાજે, નીશી વધી મેડકપુંથ ગાજે;
 તે જેમ યજ્ઞ વરૂંછી વધારે, સ્વાહા સ્વધા શેઠ્ઠધકી સ્ત્રારે. ૧૭

શુકી હતી છે રસ મૂધોમાંથી, વનો લતાઓ લોલો નેત્રે ઠારી;
 ગિર્વાણ ગિરા મંડદા હવાલ, હતી ગણાઈ નિજરૂપ હાલ. ૧૮

તર્યો છડં ચાતક ભૂમ પાડે, જતાં છતાં વૂંદજ પેટ માંહે;
 તે પ્યારથી આતમ તૈત્ત્ર માટે, શિષ્યો અંજા દુરથી ભૂમ પાડે. ૧૯

કઢા કરી મૈલ કરે કલાંપિ, અપાર ખુશી દિલ મધ્ય વ્યાપી;
 સૌને યથે સુખ સંપુત ખુશી, અધિક દેવા સુખ જેનો રૂચી. ૨૦

ડમંગી ડંચે પૂછ ગૌ કુદે છે, મહાશો દોડે નીર છેચ્છવે છે;
 ડમંગી શું લેખ મહાલનારી, ઘેલી ફટાળા ગીત વોલનારી. ૨૧

માં શબ્દ ગાંઠી મદ્ર મૈલ સાંઢ. મારી મુમી લે શિર કિચગાઢ;
 તે શું ધનિકો મદમા મહાલે, લે ઘૂલ જીવ્યે અવસાન કાલે. ૨૨

સુખ ન સુખે યમ સિંહ જાડે, ક્રોધે મર્યો કારમી ચીમ પાડે;
 તે શું પ્રસંશા પરની શુણીને, ગાને અદેસો મનમાં વઢીને. ૨૩

- कपि मराता पर धाममां तो, लडे धणी शुं ककडावी दांतो;
 अंग्रेज आदि पर धर्मवाळा, पेसी गया गौयुष वाडनारा. २४
- चोवानु अंभो अगण्या वधे छे, घने छवाई रविराय रहे छे;
 ते शां वध्यां हाल समाप्त पुर, तेणे द्रुप्यो आत्म दर्श सूर. २५
- अर्के नवासे निम पत्र खोयां, ने अन्य वृक्षो शिर पत्र सोशां;
 इर्षाळु खोता उपम ईशार्था, ने लक्ष्म लेता सुपरोपकारी. २६
- खयोत डडे चळकी वधारे, विधुर्थी विशेष छुं दिलधारे;
 ते जेम ए बी सी डी एफवाळा, पवित्र लेता कर मय ध्याला. २७
- विविध सृष्टीपर जीव जंतो, वधी पडया सूक्ष्म ने अनंत;
 ते जेम वाव्या महि पंथ शाशां, इसुं सुसादि न गणाय माझा, २८
- पश्चिम के पूर्व दिश भाळुं, राता पीळा रंगुं वांग ताण्युं;
 गणी अनाति मत शत्रु नेवा, धर्युं दिसे शुं धनुं जीव लेवा. २९
- भीते चढी जीव त्रिधारवाळा, महालता तार रुपेरीवाळा;
 भाविक भक्तो शुं सुपंथ गामी, हलामटो पंथ प्रपंचीनार्था. ३०
- वृक्षे विहंगो. मन मंगमां छे, कल्लोल कर्तो मधुरा उचारे;
 ते जेम पुत्रेस्वय पामवाधी, आनंद वाधे गीत गाय साथी. ३१
- कपासने कर्पण केयुं संघे, उगेल दीसे समहार बंधे;
 आंकां लोटो चोरस केवां जाणे, ते जेम भूमापक माप जाणे. ३२
- बत्रीर्यां हाळे बहु टाढ वातां, बत्रीशदाळा पण हारी जाता;
 बत्रीशीर्यां आ नीकळेला मारी, बत्रीशीर्यां मनलो विचारी.

બ્રાહ્મસર્ગ.

(મહેશ્વ.)

૧.

બ્રહ્મા થયા તે બ્રાહ્મગોલ છે. એ પૌરુષમુદિને બ્રાહ્મકલ્પ કહે છે. કલ્પ એટલે બ્રહ્માનો એક દિવસ. જે પૌરુષ સર્ગ થયો તે સર્વ બ્રહ્માના એક દિવસમાં થયો હતો. કલ્પતે સ્વાક્રિયાયૈ સમર્થો મયતિ । દેવતાઓના બે હજાર યુગનો આ બ્રહ્માનો ૧ દિવસ કે કલ્પ થાય છે. એ કાલમાન આગળ જોઈશું. આવા બ્રહ્માના ૩૦ કલ્પ થાય ત્યારે બ્રહ્માનો એક માસ થાય છે. એ પ્રત્યેક કલ્પના નામો જુદાં જુદાં નીચે પ્રમાણે પ્રભાસખંડમાં ક્રમમંદ-ભેમાં આપેલાં છે —

(૧) ચેતવારાહ.	(૧૧) ધ્યાન.	(૨૧) સોમકલ્પ.
(૨) નીલકોહિત.	(૧૨) સારસ્વત.	(૨૨) ભાવન.
(૩) વામદેવ.	(૧૩) ઉદાન.	(૨૩) સુમમાલી.
(૪) ગાથાંતર.	(૧૪) ગરુડ.	(૨૪) વૈકુંઠ.
(૫) રૌરવ.	(૧૫) કૌર્મ.	(૨૫) આશિષ.
(૬) પ્રાણ.	(૧૬) નારસિંહ.	(૨૬) વદમીકલ્પ.
(૭) બૃહતકલ્પ.	(૧૭) સમ્પાધિ.	(૨૭) વૈરાગ્ય.
(૮) કંકર્પ.	(૧૮) આગ્નેય.	(૨૮) ગૌરીકલ્પ.
(૯) સત્ય.	(૧૯) વિષ્ણુજ.	(૨૯) માહેશ્વર.
(૧૦) ઈશાન.	(૨૦) ઐર.	(૩૦) પિતૃકલ્પ.

આવા બાર માસ થાય ત્યારે બ્રહ્માનું એક વર્ષ થાય છે, અને એવાં સો વર્ષનું બ્રહ્માનું આયુષ્ય છે. હાલ બ્રહ્માને ૫૦ વર્ષ પૂરાં થઈ ૫૧ મું ચાલે છે, તેમાં હજી પ્રથમ ચેતવારાહકલ્પ ચાલે છે; એમ મહાભારતમાં કહેલું છે. બ્રહ્મપુરાણમાં કહેલું છે કે, ચૈત્ર માસને પ્રથમ

* બ્રહ્માની પૂર્ણિમા છે.

× બ્રહ્માની અમાવાસ્યા છે.

દિવસે બ્રહ્માએ જગત સર્જ્યું. એ પ્રથમ દિવસ ચૈત્ર શુક્લ પ્રતિપદા છે. એ જ દિવસે સૂર્યોદયની કાલની ગણના શરૂ થાય છે. વર્ષના જ્યોતિષના બ્રહ્મ સિદ્ધાંતમાં પણ છે કે, ચૈત્ર શુક્લ પક્ષની પ્રતિપદાને રોજ સૂર્યનાં વર્ષ, ઝાતુ, માસ, કલ્પ એ શરૂ થાય છે. સૃષ્ટિના આદિમાં એ રીતે લંકામાં કાલ હતો. સૂર્ય સિદ્ધાંત પ્રમાણે સૌરવર્ષની ગણતરી કરતાં તો નિરંતર કલ્પાદંબ એકજ તિથિએ ચલાવેલો સંભવ નથી. જુદી જુદી તિથિઓ આવે, અને એને માટે સાત કલ્પની તિથિઓ વારાહપુરાણમાં કહેલી છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. માઘ શુક્લ તૃતીયા.	૨. કાર્ત્તિક કૃષ્ણ તૃતીયા.	૩. ચૈત્ર શુક્લ પંચમી.
૪. ચૈત્ર કૃષ્ણ પંચમી.	૫. માઘ શુક્લ ત્રયોદશી.	૬. કાર્ત્તિક શુક્લ સપ્તમી.
૭. માર્ગશીર્ષ શુક્લ નવમી.		

ઉપર કલ્પોની ટીપ આપી છે તેમાં બ્રહ્મકલ્પ કે પાદ્મકલ્પ ગણાવેલા નથી, તેનું કારણ સમજાતું નથી; તો પણ બ્રહ્મકલ્પમાં તો બ્રહ્માની પોતાની જ ઉત્પત્તિ થઈ છે, તેથી તે ગણેલ ન હોય, અને પાદ્મકલ્પમાં પણ એમ જ છે. બ્રહ્મ કલ્પાંત રચિત ગોલ તે બ્રહ્મા ખરા, પણ તે હજી અખિત ગોલ અવ્યક્ત રૂપે હતો, પણ પછી પાદ્મતિ કમલયોનિ બ્રહ્મા ખરેખર થયા છે. કદાચ એ કારણને ક્ષીણ એ બે બ્રહ્માની પૂર્વના કલ્પો ગણાયા હોય. કદાચ શ્વેતવારાહકલ્પ ચાલે છે તેથી તેને જ પ્રથમ ગણેલો લાગે છે. પાદ્મ સૃષ્ટિના આદંબના શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે:—

સપ્તે વિશ્વસૃજાંગમો દેવ કર્માત્મશક્તિમાન ।

વિવમાનાત્મનાત્માનમેકથા દશધાત્રિયા ॥ ૭

एषलक्षणेपत्त्वानां आत्मांशः परमात्मनः ।

आद्योऽवतारो यत्रासौ भूतप्रायो विप्रगते ॥ ૮

साध्यात्मः साधिदैवधसाधिभूत इतित्रિયા ।

विराट् प्राणो दशविध एकथा हृदयेन च ॥ ૯

દેવ, કર્મ, અને આત્મશક્તિમાન તે વિશ્વસૃજના ગર્ભ પોતાને એકથા, દશધા, અને ત્રિધા કર્યો. (૭) આ અશિષ સર્વોનો પરમાત્માનો આત્માંશ એવો આદ્ય અવતાર છે તેમાં સર્વ શેષ માત્ર છે. (૮) આધ્યાત્મ, આધિદેવ, અને આધિભૂત, એમ ત્રિધા; દસ પ્રકારના પ્રાણો, અને એક હલ્ક રૂપે એ વિરાટ યથા. (૯) વિશ્વસૃજનો ગર્ભ તે આ વિરાટ—બ્રહ્મા—બ્રહ્મ ગોલ, તે દેવ, કર્મ, અને આત્મશક્તિમાન છે. દેવ તે વૈકારિક કાલરૂપ વિષ્ણુ, કર્મ તે તૈજસ શુણ્ણ રૂપ મહત્, અને આત્મ એટલે અહંત્વ પોતે, એ ત્રણે શક્તિઓ એ ગોલમાં છે. એ ગોલ પ્રથમ ત્રિધા યથા; દેવતાંશમાંથી (વૈકારિકમાંથી) આધ્યાત્મ રૂપ યથા; કર્મતાંશ (તૈજસ) માંથી અધિ દૈવ રૂપ યથા, અને અહંતાંશ (તામસમાં) થી અધિભૂત રૂપ યથા આત્માનમધિકૃત્ય મયં અધિનઆત્મન્ । આત્મા સંબંધી. અધિનદેવ । દેવ સંબંધી. અધિનભૂત । ભૂત સંબંધી. વૈકારિક દેવ સંબંધી તે આધ્યાત્મિક, તૈજસેન્દ્રિય સંબંધી તે આધિદેવિક, અને તામસ ભૂત સંબંધી આધિભૌતિક છે.

એ પછી એ ગર્ભ દશાધા-દશ પ્રાણરૂપ-યથો. એ પ્રાણ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) પ્રાણ.	(૨) અપાન.	(૩) સમાન.	(૪) વ્યાન.	(૫) ઉદાન.
(૬) નાગ.	(૭) કૂર્મ.	(૮) કુકલ.	(૯) દેવદત્ત.	(૧૦) ધનંજય.

પ્રાણાતિ જીવતિ ચંદ્રુ કાલમિતિ : અહ્યા, હૃદયસ્થ વાયુ, નાયાધિસ્થાનવર્તી વાયુ. યોગાવર્થમાં તેને માટે કહેલું છે કે,

ઇંદ્રનાલ પ્રતીકાશં પ્રાણરૂપં પ્રકીર્તિતં ।

આસ્પનાસિકયોર્મધ્યે દૃન્મધ્યેનાભિમધ્યગે ॥

પ્રાણાલય ઇતિ પ્રાહુઃ પાદાંગુષ્ઠેઽપિ કેચન ॥

(= પ્રાણનું સ્વરૂપ ઇંદ્રનીલ કહેલું છે, તે મુખ, નાસિકા, હૃદય, અને નાભિમાં રહે છે. કેટલાક પ્રાણનું સ્થાન પગના અંગુઠને પણ કહે છે.) માર્કંડેયપુરાણમાં રુદ્રસર્ગાધ્યાયમાં પ્રાણની ઉત્પત્તિ લખી છે કે, મહાત્મા મેરુની બે કન્યા આવ્યતિ અને નિયતી હતી તેને વિ-ધાતાથી એ પુત્રો પ્રાણ અને મૃદંકુ થયા હતા. મત્સ્યપુરાણમાં કહેલું છે કે, દ્રવિણ અને હવ્યવાહ નરના પુત્રો હતા. પછી હતતી પુત્રી મનોહરા કલ્યાણિનીને વિષે પ્રાણ, રમણ, શિશિર, એ પુત્રો ધરથી થયા. પ્રાણવાયુનું કર્મ અત્ત પ્રવેશન છે. નાડીઓમાં રક્તનું બ્રમણ કરાવે છે અને પોતામાંના અગ્નિતત્ત્વને લીધે તે રક્તને મલ રહિત શુદ્ધ કરે છે. એ પ્રાણજીવન જાળવે છે. પ્રજાપાત્રન પ્રશ્નને વિષે પ્રાણ તથા અપાનને પ્રાણાપાનો કહેલ છે અને તે અશ્વિનીકુમારો છે એમ તેમાં કહેલું છે. હાલના સાયન્સ પ્રમાણે બહારનો શુદ્ધ વાયુ નાસિકાદ્વારા અંદર લેવાય તે પ્રાણ (Oxygen) છે અને તે અંદર નર્ધ અનનું રક્ત બનાવી તેને શુદ્ધ કરી ફેરવે છે અને જીવન જાળવે છે, તથા પચેલા અન્નના મલનો જે સુધારો કરતાં શેષ વધેલો બગ-ડેલો પ્રાણ વાયુ રહે છે તે અપાન છે અને તે નાસિકાદ્વારા બહાર નીકળી જાય છે. એ અપાન (Carbonic acid gas) ઝેરી છે. આમ શુદ્ધ પ્રાણ વપરાઈને અશુદ્ધ બને છે તે જ અપાન છે. એમ નાસિકામાં પેન્નનાર તથા નીકળનાર વાયુઓને નાસિકા ઇન્દ્રિયના અધિ દેવતા અશ્વિનૈકે નાસતી કહેલ છે. જીવન જાળવનારા હોવાથી તે દેવ વૈદ્ય કહેવાયા છે. વારાહપુરાણમાં પણ પ્રાણા પાનને અશ્વિનૈ-સૂર્ય-પુત્રો-કહેલા છે.

અપાનિતિ અગ્નિદેશાગ્નિઃ સરતિ । ગુદસ્થ વાયુ. તે અત્તાદિને મલ રૂપ થયા પછી નીચે ઉતારે છે, મૂત્ર શુક્રાદિને વહન કરાવે છે. આ નીચે ગતિ કરનાર વાયુનાં મુખ્યસ્થાનો કૃકાટિકા (પીઠમાં ગરદનનો સંધિ,) પીઠ, પડખાં, ગુદ, ઉપરથ. તેમાં પણ પ્રાણનું મુખ્ય સ્થાન હૃદય છે, તેમ અપાનનું મુખ્ય સ્થાન ગુદ છે. અપનયન-એટલે નિઃસરણ-બહાર નીકળવું, એ ઉપરથી અપાન શબ્દ છે. અપાનનો વર્ણ હંદ્રગોપ સમ છે.

સમંતાદ નિત્યને નેતિ । નાભિસ્થ વાયુ. તેનો વર્ણ ગાયના દૂધ જેવો સ્ફટિક છે. પ્રાણ વાયુ મુખ કે નાસિકાદ્વારા અંદર લેવાય છે તેમ અપાન વાયુ ગુદસ્થાનેથી ઊપર ચડા-

વાયુ છે, એ બંનેનું સંમેલન નાહિ સ્થાનમાં થઈ તે બંને મળીને સમાન વાયુ બની જાય છે તે અનનુ પાત્રન અગ્નિ વધારીને કરે છે. પ્રાણાયામ એટલે પ્રાણ અપાનનો નાભિમાં સંયોગ કરી પાંજનાર સમાન વાયુ કરવો. આ વાયુનો અતિસૂક્ષ્મ તન્માત્રા રૂપ છે અને હાલના સાયન્સમાંના ઓક્સિજનનાદિ વાયુઓ સ્થૂલ છે, તો પણ તે આનાં જ સ્થૂલ રૂપો હોય એમ કંઈક લાગે છે. ઓક્સિજન પ્રાણ વાયુ અને શાર્બેનિક એસિડ અપાનવાયુ, એ તો નકી છે. સમાન વાયુને પાચક કહેલો છે અને સાયન્સ પ્રમાણે પાચનમાં મુખ્ય કામ લાગતો વાયુ નાઇટ્રોજન કહેલો છે, માટે તે સમાન હોય ! પરંતુ વળી વ્યાન પણ નાઇટ્રોજન હોઈ શકે એવો વાયુ છે, તો પછી એ બેમાંથી ખરો નાઇટ્રોજન કયો હરી શકે ? આ પ્રશ્નના નિરાકરણ પૂર્વે વ્યાન વિષે વિવેચન જોઈએ, અને પછી આગળ વિચાર ચલાવી શકાય.

અગ્નિનિ સર્વે શરીરં વ્યાપ્નોત્તીતિ । સર્વે શરીરમાં રહેલો વાયુ, અન પચ્યા પછી જીવન જળવતાર દેહ બાપી વાયુ વ્યાન છે. હલન ચલનાદિ સર્વે અવયવોની ક્રિયા એથી થાય છે. શીઘરે તેનો ધર્મ આકુચન પ્રસારણ કહેલો છે. હલન ચલનાદિ કરાવનારા સ્નાયુઓ છે તે સંકાય વિકાસ પામવાથી અવયવો કમ કરી શકે છે. એ સંકાય વિકાસ સ્નાયુઓમાં વ્યાન વાયુ કરાવે છે. મહારગત જેવો તેનો વર્ણ છે. આ વાયુ સર્વ દેહમાં વ્યાપી રહેલો છે, અને સાયન્સ પ્રમાણે વાતાવરણમાં વ્યાપક વાયુ નાઇટ્રોજન છે. હવે મુખ્ય જોવાનું એ જ છે કે વાતાવરણમાં નાઇટ્રોજનનો ઘણો ભાગ છે, પણ કંઈ એકલો તે જ નથી, ઘણું કરી સર્વ વાયુઓ તેમાં મિશ્ર હોય છે; માટે આ વ્યાનવાયુ પણ કેવલ નાઇટ્રોજન નહિ, પણ મિશ્ર વાયુ હોવાનો સંભવ વિશેષ છે; અને સમાનવાયુ તો પાચનકામ કરનાર હોવાથી તે નાઇટ્રોજન હોવાનો સંભવ વિશેષ છે.

उद्ध्वेजं आनिति अनेन । કંઠવાયુ ઉદ્ધાન છે, તે નિરંતર ઊર્ધ્વ ગતિ જ કરનાર છે. બાષ્પ, નાદોત્પત્તિ, ગાન, ઇત્યાદિ પણ એથી થાય છે. આ બાષ્પણાદિ કર્મ જલ તથા વાયુના મિશ્રણનું કાર્ય છે, તેમ જ ઊર્ધ્વ ગમનાદિ અત્યંત હલકાર્થ બતાવે છે. એ સર્વ ઉપરથી ઉદ્ધાન વાયુ તે હાઇડ્રોજન હોય એમ માની શકાય તેમ છે. ઓક્સિજન પ્રાણ, શાર્બેનિક એસિડ અપાન, નાઇટ્રોજન સમાન, હાઇડ્રોજન ઉદ્ધાન, અને મિશ્રવાયુ વ્યાન, એમ હરી શકે છે, તો પણ એ એમ જ છે એમ સિદ્ધ કહેવાનો ભાવ અત્ર નથી. સંભવ બતાવેલો છે. અત્ર જોવાનું એટલું જ છે કે સમાન વાયુને પ્રાણ તથા અપાનનો સંયોગ કહેલો છે અને નાઇટ્રોજનને તો મૂળતત્ત્વ માનેલ છે, પરંતુ મૂળતત્ત્વ ગણ્યતા પદાર્થો બધા મૂળતત્ત્વ જ નથી, પણ મિશ્ર પદાર્થો છે, એમ હાલ સાયન્સ પણ કબૂલ કરવા લાગ્યું છે. આ પાંચ વાયુ મુખ્ય છે. બીજા પાંચ ગૌણ છે.

नगेभवः यद्वा वहत्यस्माद्विवाग्नि नेति । પર્વત ઉપર વસનારા સર્પ, અથવા દાહક વિષમય સર્પ. પરંતુ અત્ર પર્વતની લક્ષણા કરી જિયાઇનો અર્થ લેતાં ઉત્તર એટલે ઊંચું અને ગર એટલે ચાલવું. જિએ ચાલનાર ઉદ્ધાર કે ઓડકાર, એમ અર્થ થાય છે. ઉમાર લાવનાર વાયુ નાગ છે. ઉદ્ધારેનાગ । એમ સારથાતિલકમાં છે. ઊર્ધ્વ ગતિથી ઓડકાર થાય છે અને તેથી તે ઉદ્ધાનનો જ બેદ હોય એમ લાગે છે.

કુત્સિતઃ કૃપદ્વાઝર્મિઃ વેગોયસ્ય । કે જલે કૃમિવસ્યવા પૃષ્ઠોદરાત્સાધુઃ
ભિન્નાંજન સરખો ઉન્મીઘન કરાવનાર વાયુ કૃર્મે છે. કુત્સિત કે ઈપિત ભિર્મિવાળો છે. ઉન્મીઘન
કર્મમાં ભિર્મિ અલ્પ જોઇયે, આ સ્નાયુ કર્મે હોઈ કૃર્મે વાયુ વ્યાનાંશ હોય એમ જણાય છે.

કુકરેણ સંપ્રયાદિ કાર્યં કરોનોતિ કુકરઃ । શિવતું નામ છે. વળી કુંદતિ
ઋતાદિ શબ્દં કરોતીતિ । ઉપરસ, છીંક, વગેરે કાર્ય કરાવનાર, એમ અર્થ છે. તેનો વર્ણ
જપાકુસુમ જેવો છે, અને તે કુકરકે કુકલવાયુ છીંક ઉપરસાદિ કર્મ કરાવે છે, તેથી તે બ-
હાર નીસરનાર અપાનવાયુનો અંશ હોય એમ લાગે છે, અને બિર્ધ્વગામી ઉદાનનો અંશ હોય
તો પણ સંભવે, અથવા એ બંનેનું મિશ્રણ પણ હોય ।

દેવાણનેદ્યાસુરિતિ । શુદ્ધ સ્ફટિક જેવો વિઙ્મંબણ કરાવનાર વાયુ. એ પણ સ્નાયુ
કર્મે હોઈ વ્યાનાંશ અથવા શ્વાસ લેવા કાઢવા રૂપ ક્રિયા વિઙ્મંબણમાં હોવાથી પ્રાણાપાનનો
વિકૃતાંશ હોય, એમ જણાય છે.

ઘનંજયતિ સંપાદયતિ । ઘન એટલે સુખ આપનાર ઘન જય છે. પોષણકર વાયુ
છે. પોષણ એ જ ખર્ચ સુખ કે ઘન છે. સુખોદનનીમાં તેને સર્વ વ્યાપી કહેયો છે, એ ઉપરથી
તે જીવન જળવનાર સર્વાંગ વ્યાપી વ્યાનાંશ જણાય છે. એનો વર્ણ મહારજત જેવો કહેયો
છે. તેનાં મુખ્ય સ્થાનો લલાટ, છાતી, ખભા, હૃદય, નાભિ, ત્વચા, અને અસ્થિ છે. તાત્પર્ય
સર્વાંગ વ્યાપી વ્યાનાંશ છે.

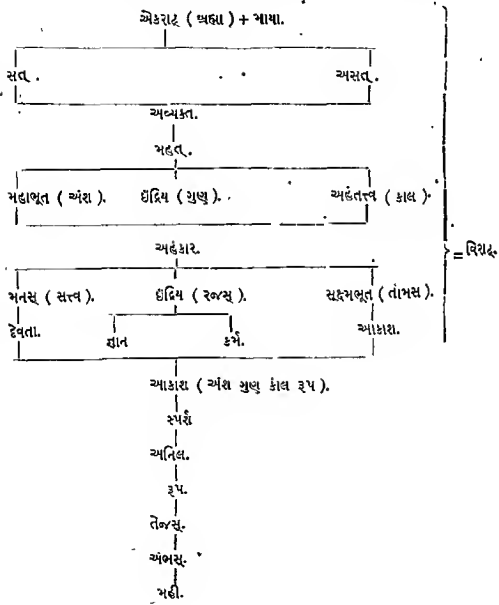
એ રીતે દશધા પ્રાણાત્મક થયો. પછી એ ગોલ એકધા થયો તે હૃદય રૂપ થયો-મન
રૂપ થયો. તે પછી દેહરૂપ સર્વ અવયવો એ ગોલમાં બન્યા તે અવયવોમાં તેના અધિષ્ઠા-
તા દેવો વસ્યા.

અવયવો.	અધિષ્ઠાતા.	અંશ.	અવયવો.	અધિષ્ઠાતા.	અંશ.
મુખ.	અગ્નિ.	વાયા.	તાલુ.	વરુણ.	નિર્વા.
નાસા.	અશ્વિનૌ.	ધાણુ.	નેત્રો.	ત્વષ્ટા.	ચક્ષુ.
અર્ધ.	અનિલ.	પ્રાણુ.	કર્ણુ.	ખ.	શ્રોત્ર.
ત્વક.	ઓષધી.	રોમ.	મેદ.	ક.	રેતસ.
શુદ્ધ.	મિત્ર.	પાયુ.	હસ્ત.	ઇંદ્ર.	વાર્તા.
પાદ.	વિષ્ણુ.	ગતિ.	હૃદય.	ચંદ્રમા.	મનસ.
આત્મા.	અભિમાન.	કર્મ.	સત્ત્વ.	વિરાન	ચિત્ત.

એ રીતે થયાં, તે વાત ૧૨ થી ૨૫ માં શ્લોક પર્યંતમાં કહેલી છે. પછી મસ્તકમાં
ઘૈસ (આકાશ), પદ્મથી ધરા (પૃથ્વી), નાભિથી ખ (આકાશ) થયું. તે ૨૬ માં શ્લોકમાં
છે. અત્ર મસ્તકાકાશને ઘૈસ અને નાભ્યાકાશને ખ કહેલ છે. એ બે આકાશો થી રીતે ?
આમ પ્રશ્ન થાય છે. દ્યોતંતેદેવાયત્ર । સ્વર્ગ તે ઘૈસ, અને સ્વન્યતેક્ષુમ્યતે । ખ તે ની-

એનું આકાશ. એમ બંનેના અર્થમાં ફેર છે. ઉપરનું આકાશ તેજોમય દેવસ્થાન અને નીચેનું આકાશ અસુર સ્થાન.

આટલે સુધી બ્રહ્માનો પ્રાકૃત વૈકૃત સર્ગ થયો. બ્રાહ્મ ગોળનાં જે તરવો સૂક્ષ્મ આકાશ રૂપ હતાં, તે આપાદ કલ્પમાં વાયુ રૂપ સૂક્ષ્મ રૂપે થયાં. અત્ર પ્રાકૃત સર્ગનું કોટક આપિયે છે:—

શ્રાવ્યતત્ત્વ.

(મળેલું.)

(અનુસંધાન ગતાંકથી)

આ ઇશ્વરોનાં સામ્રાજ્યો વિસ્તારમાં ન્યૂનાધિક છતાં, તે શબ્દનો શમ્ભાર્યે 'અમુક મ-
ર્ષાદાવાળા પ્રદેશનો શાસક,' એટલો જ થાય છે. એ પ્રમાણે પરમેશ્વર અથવા સગુણ બ્રહ્મ
અને ગૃહમંડળના ઇશ્વર વચ્ચે મુખ્ય ભેદ રહેલો છે. ગૌણ ઇશ્વર અસંખ્ય બ્રહ્માંડો અથવા
સૂર્યમંડલોમાંના એક સૂર્યમંડળનો અધિપતિ છે. તે જ પ્રમાણે સૂર્યમંડલાન્તર્ગત એક ગૃહચ-
ક્રનો* અધિપતિ ગૃહદેવ કહેવાય છે.†

ત્યારે આપણી સૂર્યમાળા જેમાં સાત ગૃહચક્રો આવ્યાં છે, તેનો અધિપતિ કોણ છે ?
ઉપર જેને ઇશ્વર, અથવા બ્રહ્મદેવ અથવા તૃતીય પુરુષ કહેલ છે, તે આપણી સૂર્યમાળાનો
અધિપતિ છે. ગુપ્ત જ્ઞાન (Secret Doctrine) નામના ગ્રંથમાં મેડમ મ્લેવરસ્કી કહે છે કે:-

“ પોતાના દૃશ્યમાન પ્રતિબિંબમાં સૂર્ય સાતમી ભૂમિકાની પ્રથમ અંશવા અંતિમ અવસ્થા
અથવા સૂર્યમાળાના અસ્તિત્વની ઉકૃષ્ટ અવસ્થા પ્રકટ કરે છે. તે સૂર્ય અતિ અશુદ્ધ અને
અભિવ્યક્ત સત્ત્વો મુખ્ય પ્રાણરૂપ થાય છે.” પુસ્તક ૧ પૃ. ૩૦૯.

અર્થાત્ ભૂર, ભુવર અને સ્વર્ગનો આત્મા સૂર્યમાં રહેલો આત્મા જ છે. x સૂર્યનામનો
ગૃહ તેનું સ્થૂલ શરીર છે; ત્રણ લોકની નાના પ્રકારની સ્થાવર નંગમસંધિ એ સૂર્યમાં જ
ઉત્પન્ન થાય છે, સૂર્યથી જ તેનું પોષણ થાય છે, અને કલ્પાંતે પ્રલય સમયે અખિલ સંધિ
તે સૂર્યમાં જ સમાઈ જાય છે. દેવ મનુષ્યાદિ સર્વ ઉત્કૃષ્ટ નિઃકૃષ્ટ પ્રજા તે સૂર્યરૂપ પ્રાણની જ
વિભૂતિ છે. શૌનકાચાર્ય બૃહદેવતા નામના ગ્રંથમાં કહે છે કે:-

* સૂર્યમાંથી સાત ગૃહો જૂઠા પડે છે, તેથી તે સાત ગૃહો સર્વર્તમાન સૂર્યમંડલ કહે-
વાય છે. જે ગૃહ આપણી સ્થૂલ દૃષ્ટિએ દેખાય છે, તે સ્થૂલ છે; પરંતુ પ્રત્યેક ગૃહનાં બીજાં
જ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપો હોય છે. સ્થૂલ રૂપ સહિત સમગ્રપણે થીયોસોફીમાં ગ્લોબ (Globes)
અને પુરાણોમાં દ્વીપ કહે છે. સમગ્રદ્વીપ યુક્ત એક ગૃહને ગૃહચક્ર (Planetary Chain)
અથવા ભુવન કોશ કહે છે. પ્રત્યેક ગૃહચક્રનો ચારનો દ્વીપ સ્થૂલ હોય છે. પ્રત્યેક ગૃહચક્રના
સાતે દ્વીપો ઉપર સાત વાર ભ્રમણ કરવું પડે છે. એવા પ્રત્યેક ભ્રમણને રાઉન્ડ (Round)
કહે છે. એક કલ્પમાં સાત રાઉન્ડનો કાળ પૂર્ણ થતાં બીજા કલ્પમાં તે જીવોને બીજા ગૃહ
ચક્રમાં પ્રવેશ કરવો પડે છે. જૂઓ આની બીસેટ કૃત The Pedigree of man

+ જૂઓ આની બીસેટ કૃત The Wisdom of the Upanishats પૃ. ૪૦-૪૧-૪૨.

x જૂઓ,

ૐ । ચિત્રં દેવાના મુદગાદનીકં ચક્ષુર્મિત્રસ્ય વરુણસ્વાગ્ને

આ પ્રાચીનાપૃષ્ઠી સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્થુપથ ॥

મવદ્ભૂતં મવિધ્યન્ત્વ જગ્મં સ્થાવરં ચ યત્ ।
 અસ્યૈકે સૂર્યમેવૈકં પ્રભવં પ્રલયં વિદુઃ ॥ ૬૧ ॥
 અસતશ્ચ સતશ્ચૈવ યોનિરેષ પ્રજાપતિઃ ।
 લક્ષ્મણઃ ક્વચિત્ત્વ યચ્છેતદ્બ્રહ્મ શાશ્વતમ્ ॥ ૬૨ ॥
 કૃત્ત્વૈવ હિ ત્રિધાસ્માનમેષુ લોકેષુ તિષ્ઠતિ ।
 દેવાન્ પથાપથં સર્વાન્ નિવેદ્ય સ્વેષુ રશ્મિષુ ॥ ૬૩ ॥
 ઇતદ્ભૂતેષુ લોકેષુ અગ્નિભૂતં સ્થિતં ત્રિધા ।
 ક્ષયયો ગાંભિરર્ચન્તિ વ્યઙ્ગિતં નામભિચ્છિન્નિઃ ॥ ૬૪ ॥

“ ભૂતકાળમાં જે સ્થાવર જંગમ પદાર્થો ઉત્પન્ન થયા હતા, વર્તમાનકાળમાં જે દશ્ય-
 માન છે, અને અવિધ્યકાળમાં જે ઉત્પન્ન થશે, તે સર્વ પદાર્થોનું ઉત્પત્તિ સ્થાન અને પ્રલય
 આ સૂર્ય જ છે. એમ ક્ષપિઓ કહે છે. જગત્ અને જીવનું મૂળ આ સૂર્યરૂપ પ્રજાપતિ છે.
 તે પ્રજાપતિ અક્ષર, અવ્યય અને શાશ્વત જે બ્રહ્મ છે, તે રૂપ જ છે. પોતાના આત્માના
 ત્રણ ભાગો કરીને દેવોને પોતાના કિરણોમાં રાખીને તે સૂર્ય ત્રણ લોકમાં વ્યાપી રહેશે છે.
 આ પંચમહાભૂતના બનેલા લોકોમાં પણ સ્વરૂપથી વ્યાપી રહેલ અને પ્રકટ થયેલ સૂર્ય દેવનું
 ક્ષપિઓ વૈદિક મંત્રોથી ત્રણ નામો વડે અર્ચન કરે છે.”

વળી આગળ આશ્વતાં કહે છે કે:—

इहैष पवमानोऽग्निर्मध्यमांऽग्निस्तु पावकः ।
 अमुष्मिन्नेष विप्रैस्तु लोकेऽग्निः शुचि रूयते ॥ ૬૬ ॥
 इहाग्नि भूतस्त्वृषिभिर्લોકે स्तुतिभिर्શકિતઃ ।
 જાતવેદાઃ સ્તુતો મધ્યે સ્તુતો વૈશ્વાનરો દિવિ ॥ ૬૭ ॥
 રસાન્ રશ્મિભિરાદાય વાયુનાયં ગતઃ સદ્
 વર્ષસેષ ચ યદ્લોકે તેનેન્દ્ર ઇતિમસ્મૃતઃ ॥ ૬૮ ॥
 અગ્નિરસ્મિન્નથેન્દ્રસ્તુ મધ્યમો વાયુરેવ ચ ।
 સૂર્યો દિવીતિ વિજ્ઞેયા સ્તિસ્ત ક્લેહ દેવતાઃ ॥ ૬૯ ॥

“ આ લોકમાં તે સૂર્યનું જે સ્વરૂપ વ્યાપી રહ્યું છે, તેને પવમાન, અંતરિક્ષ અથવા
 ભુવર્લોકમાં વ્યાપી રહેલ અમિતે પાવક અને સ્વર્લોકમાં વ્યાપી રહેલને શુચિ કહે છે. આ

• * જૂઓ,

एतत्सत्यं ब्रह्म प्राणाख्यम् ॥ एष एकोदेवः ।

एतस्यैव प्राणस्य सर्वे देवा विभूतयः ॥

એતરેયોપનિષદ્ ઉપર શાંકર આખ્યનો ઉપોદ્ધાત.

લોકના સ્વરૂપને અગ્નિના નામથી, અંતરિક્ષના સ્વરૂપને જાતવેદના નામથી અને સ્વર્ગના સ્વરૂપને વૈશ્વાનરના નામથી ઋષિઓએ સ્તુતિ કરી છે. આ સૂર્ય પોતાનાં કિરણો વડે વાયુની સાથે પૃથ્વી ઉપરના જળમાંથી રસતું આકર્ષણ કરી, તે રસની વૃદ્ધિ કરે છે, તેથી તે ઇન્દ્ર કહેવાય છે. એક જ દેવને આ લોકમાં અગ્નિ, અંતરિક્ષમાં વાયુ (અથવા ઇન્દ્ર) અને સ્વર્ગમાં સૂર્ય-એ રીતે ત્રણ દેવો કહેવામાં આવે છે.

અર્થાત્ સૂર્ય રૂપ પ્રજાપતિ અથવા બ્રહ્મમાંથી સર્વે દેવો ઉત્પન્ન થયા છે. સામવેદના પશ્ચિમ બ્રાહ્મણના અતુર્ય પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે:-

ૐ ॥ પ્રજાપતિસ્તવોડતપ્યત । તસ્ય હ વૈ તપ્યમાનસ્ય મનઃ

પ્રાજાયત । દેવાંત્સૃજેય મિતિ ॥ ત ઇમે દેવા અસૃજન્ત ।

દિવા દેવાન સૃજત નક્તમસુરાન્ ॥

યદિદા દેવાનસૃજતતદેવાનાં દેવત્વં । યદસૂર્યંતદસુરાણામસુત્વમ્ ॥

યત્પીતત્વં તરિરતૃણાં પિતૃત્વમ્ ॥

“પ્રજાપતિએ તપ કર્યું; તપ કરીને ‘દેવોને સરજું’ એમ સંકલ્પ કર્યો. તેઓએ વર્ણન દેવોને સરજ્યા. પોતાના દિવસ રૂપી શરીરમાંથી (અર્થાત્ સત્ત્વ ગુણમાંથી) દેવોને અને રાત્રીમાંથી (તમે ગુણમાંથી) અસુરોને સરજ્યા. દિવસમાંથી (પ્રકાશમાંથી) દેવોને સરજ્યા માટે તેઓ દેવો (પ્રકાશ રૂપ) કહેવાયા; રાત્રીમાંથી (અંધકારમાંથી) અસુરોને સરજ્યા, માટે તેઓ અસુરો (અંધકાર રૂપ) કહેવાયા. પિતૃઓને પોતાના સંધ્યા રૂપ પીત શરીરમાંથી સરજ્યા માટે તેઓ પિતૃઓ કહેવાયા.”

માદંડેય પુરાણ (અધ્યાય) માં સર્ગ-મૂલ સૃષ્ટિ અને વિસર્ગ-બ્રહ્મદેવકૃત સૃષ્ટિનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં બ્રહ્મદેવે રાત્રીમાંથી અસુરોને, દિવસમાંથી દેવોને, સાયંકાળની સંધ્યામાંથી પિતૃઓને અને પ્રાતઃકાળની ઉપામાંથી મનુષ્યોને-એ રીતે ચાર પ્રકારની પ્રજા સરજી એમ કહેલું છે. આપણી સર્વમાલાનો ઉદ્ભવ, ઉદ્ધારન અને વિકાસ કરવામાં આ અસુરો, દેવો અને પિતૃઓ પ્રથમથી જ મુખ્ય ભાગ લેતા આવે છે. તેઓના તે કાર્યને વેદમાં યજ્ઞ કહ્યો છે.

આ યજ્ઞ કરનાર દેવોના ‘આજ્ઞન અને કર્મ, એવા મુખ્ય બે ભેદ છે. જૃહદારણ્યકોપનિષદના અધ્યાય ૪ બ્રાહ્મણ ૩ મંત્ર ૩૩ ઉપર શ્રીમદ્ધંકરાચાર્યે ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે-અગ્નિ હોત અને ઉપાસનાથી દેવલોકમાં જનારા કર્મ દેવો કહેવાય છે; જેઓ કલ્પ સુધી સ્વર્ગ અથવા બ્રહ્મલોકમાં જઈ કલ્પાન્તે નતન સૃષ્ટિ કાળમાં પુનઃ દેવપણું પ્રાપ્ત કરે છે, તેઓ આજ્ઞન દેવ કહેવાય છે. ઋગ્વેદીય પુરુષ સક્રાન્તું જંગાળી ભાષામાં પરમ વિદ્યાપુરુષ વિવેકાન કરનાર વિદ્વાદ શ્રી બ્રહ્મમત સાંખ્યાથી સરસ્વતી કહે છે કે-મનુષ્ય જાતિની પેઠે અમુક લોકમાં જન્મ લેનાર દેવ જાતિને આજ્ઞન દેવ, અને જેઓ કર્મ વિશેષદ્વારા વિદેહ કૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરીને બ્રહ્મલોકમાં બ્રહ્માના શરીર સાથે સાયુજ્ય મુક્તિ મેળવીને મુક્ત પુરુષો રૂપે રહ્યા છે, તેઓ કર્મદેવો કહેવાય છે. વેદમાં એ કર્મદેવોને પ્રજાપતિ કહે છે. તેનું કારણ એ છે કે સૃષ્ટિ કર્યા પેઠેલાં બ્રહ્મદેવ પોતાના શરીરને કપાયમાન કરીને એવા મુક્ત પુરુષોને તેમાંથી

ઉત્પન્ન કરે છે; જેઓ જિતેન્દ્રિય પ્રબળપતિ ગણુ કહેવાય છે.* સૃષ્ટિ રૂપ યગ કંદવામાં બ્રહ્મ-
દેવને સાહાય્ય કરનાર જે સાધ્ય ગણુ કહેલ છે, તે સાધ્ય ગણુ અન્ય-કોઈ જ નહિ પણ આ
દક્ષ કસ્યપાદિ પ્રબળપતિ ગણુ જ છે.x રામાયણના દીકકાર સમતીર્થ સ્વામી કહે છે કે-આ-
બળ દેવો વૈદિક યગ મંત્રોમાં કહેલા અને તે મંત્રો સાથે સંબંધ ધરાવનારા કર્મદેવોથી પ્રાચીન
દેવો છે. યજ્ઞાદિનો અધિકાર આ આગ્નન દેવોને નથી.+

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં દેવોના બે વિભાગો કહ્યા છે; એક વૈકારિક અને બીજો વૈકૃત.
વસુ, રૂદ્ર, આદિત્ય, મિત્ર, વરુણ, અશ્વિનીકુમાર, અગ્નિ, વાયુ, ઇન્દ્ર, દિશાદિ ઇન્દ્રિયોના અધિ-
દેવો અથવા લોકપાળો વૈકારિક કહેવાય છે. સનકાદિકકુમારો વૈકારિક અને વૈકૃત બન્ને વર્ગમાં
આવી જાય છે. વૈકૃત દેવોના આઠ બેદ ૧ વિષ્ણુ, ૨ પિતૃ, ૩ અમુર, ૪ ગંધર્વ અને
અપ્સરા, ૫ યક્ષ અને રાક્ષસ, ૬ ભૂત, પ્રેત અને પિશાચ, ૭ સિદ્ધ, ચારણ અને વિદ્યાધર,
૮ કિન્નર, ૯ વૈદિક દેવો વૈદારિક દેવો છે; અને આ ત્રિલોકીની પૃથક્ જીવ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયા
પહેલાં તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે. થીયોસોફીમાં જેઓને ભૌતિકદેવો (Elementals) કહે
છે, તે વૈકૃત દેવો કહેવાય છે. તે વૈકૃત દેવો પૂર્વ કલ્પના કર્માનુસાર અન્ય કલ્પમાં જન્મ
ધારણ કરી તે આખા કલ્પમાં ઉત્પતિ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે.† અર્થાત્ કર્મદેવો અથવા
સાધ્ય ગણુ પ્રબળપતિઓ છે; વસુ રૂદ્ર આદિત્યાદિ દેવો આગ્નન દેવો અથવા વૈકારિક છે; અને
અમુરો, પિતૃઓ વિગેરે વૈકૃત દેવો છે. ત્રિલોકીની સ્થાવર જંગમ સકળ સૃષ્ટિ કર્મદેવોથી
ઉત્પન્ન થાય છે; આગ્નન દેવો તે સૃષ્ટિનો વિકાસ કરે છે; વૈકૃત દેવો પણ મનુષ્ય જાતિના
વિકાસ ક્રમમાં ભાગ લેનાર હોવા છતાં પણ નિકૃષ્ઠ શ્રેણીના હોવાથી કામાદિક અનિષ્ઠ શુભોથી
પ્રતિહત થયેલા છે.

બૌદ્ધ ધર્મમાં જેઓને ધ્યાનબુદ્ધ અને થીયોસોફીમાં જેઓને ધ્યાનસુદાણુ કહે છે,
તેઓ વેદ મંત્રોમાં કહેલા વૈકારિક અથવા આગ્નન દેવો છે.+ થીયોસોફીની સાત ભૂમિકા-
માંની નિર્વાણુ અથવા બુદ્ધિકા ભૂમિકામાં આ ધ્યાનસુદાણુ દેવો જેઓએ પૂર્વકલ્પમાં પો-
તાનો વિકાસ ક્રમ પૂર્ણ કર્યો છે, તેઓ રહે છે. લોગોસ (પુરુષ અથવા બ્રહ્મા) પોતાની સાથે
જ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં તેઓને ઉત્પન્ન કરે છે. તેઓ બ્રહ્મ દેવના સામ્રાજ્યના મંત્રીઓ અથવા
તેની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરનારા પ્રતિનિધિઓ છે. આ દેવગણોના અધિક્ષાતાતું તેમ જ નિકૃષ્ઠ
ભૂમિકામાં કાર્ય કરનાર નિકૃષ્ઠ દેવો (વૈકૃતો) તું પણ આશ્રય સ્થાન આ નિર્વાણુ ભૂમિકા છે;
કેમકે નિર્વાણુ ભૂમિકા અખિલ બ્રહ્માંડનું હૃદય છે, જેમાંથી જીવન પ્રવાહ વહી કરે છે. તેથી
જ પદાર્થ માત્રના જીવન રૂપ સુખ્ય પ્રાણુ આવિર્ભાવ પામે છે; અને બ્રહ્માંડનું આયુષ્ય પૂર્ણ
થાય છે ત્યારે તે આ સુખ્ય પ્રાણુમાં જ સમાઈ જાય છે. યોગીઓ જે સુકંત દશાના આનં-

* જૂઓ મંત્ર ૫ ઉપરનું વિવેચન પૃ. ૯.

x જૂઓ મંત્ર ૭ ઉપરનું વિવેચન પૃ. ૧૩.

+ જૂઓ બાલકાંડ સર્ગ ૨૯ ઉપરની તેઓની દીકા.

‡ જૂઓ સ્કંધ ૩ અધ્યાય ૧૦.

† જૂઓ પૂર્વેનું નારાયણસિંહ કૃત A Study of the Bhagvat Purn પૃ. ૧૬.

÷ જૂઓ Secret Doctrine પુ. ૨ પૃ. ૯૪-૯૬.

દેવી જાપના કર્યા કરે છે, તે આનંદ-તે પ્રકટ મહિમા-તે પરમ પ્રયોજન આ નિર્વાણપદમાં જ રહેલ છે. એટલું જ નહિ પણ થીયોસોફીમાં કહેલ મહાત્મા ગુરુ દેવોનું મંડળ પણ આ ભૂમિકામાં રહે છે. x

એ પ્રમાણે દેવોની ઉત્પત્તિ, સ્વરૂપ, સ્થાન અને ભેદ જાણ્યા પછી તેઓનાં શરીરો કેવાં છે, તે જાણવાની સંહજ ઇચ્છા થાય છે. તે સંબંધમાં મહાત્મા બગવાન વ્યાસે “ મન સૈતાન્કામાનાપચંચમતે બ્રહ્મલોકે ” એટલે “ તેઓ બ્રહ્મ લોકમાં જન્મને કેવળ મન-દ્વારા એ જ સકળ અભિલષિત વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરે છે, ” એ શ્રુતિનું તાત્પર્ય મનમાં સંખીને કહે છે કે-“ અમાવં વાદરિંરાહ હાવમન; ” અર્થાત્ મુક્ત પુરૂષો (કર્મ દેવો અથવા સાધ્યો અથવા પ્રજાપતિઓ) નાં શરીરો મનોમય હોય છે. પરંતુ “ સપંકધા મવતિ ત્રિધા મવતિ ” એટલે “ ઉપયુક્ત દેવો કોઈ સમયે એક (મનોમય માત્ર) અને કોઈ સમયે ત્રણ (શરીર, ઇન્દ્રિય, અને મન યુક્ત) થાય છે. ” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓને અનુસરીને સર્વ વેદગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ અપૂર્વવાદી મહર્ષિ નૈમિત્તિ કહે છે કે-“ માવં જૈમિનિર્વિકલ્પામનાત્ ॥ ”

એટલે “ જે પ્રમાણે તેઓને ગન છે તે પ્રમાણે તેઓને શરીર અને ઇન્દ્રિયો પણ છે. ” આ સર્વ શ્રુતિઓનું સમાધન કરતાં વ્યાસ મહાત્મા એવા નિશ્ચય ઉપર આવે છે કે-“ દ્વાદશાદ્ વદુભયં વાદરાયણોડતઃ = ” એટલે જ્યારે બે પ્રકારની શ્રુતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એવી ગ્રંથોમાં કરવી યોગ્ય છે કે-કર્મ દેવો અથવા પ્રજાપતિ ગણ કોઈ સમયે મનોમય અને કોઈ સમયે શરીર, ઇન્દ્રિયો અને મન યુક્ત હોય છે. તેઓનું સંકલ્પ બળ અભોધ અને વિચિત્ર હોય છે. યોગ શક્તિથી યોગીઓ વિવિધ શરીરો ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય મેળવી શકે છે, ત્યારે આ દેવો તો મુક્ત પુરૂષો છે; તેઓના સામર્થ્યનો તો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા પણ ક્યાં રહે છે ? તેઓ જે કંઈ સંકલ્પ કરે તે તુરંત તેઓને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ કર્મદેવો અત્યુચ્ચ એટલે નિર્વાણ ભૂમિકામાં હોવાથી તેઓનાં શરીરો કેવળ વિજ્ઞાનમય હોય છે, અને તેથી તેઓ ઇન્દ્રિયોનુસાર શરીરો ધારણ કરી શકે છે. સામાન્ય રીતે મનુષ્યનાં શરીરો જે પરમાણુઓથી બંધાયેલાં હોય છે, તે પરમાણુઓમાં આકાશાદિ પાંચે જૂતો અમુક અમુક પ્રમાણમાં રહેલ છે. પરંતુ દેવો પાર્થિવ ભૂમિકાથી ઉચ્ચતર ભૂમિકામાં હોવાથી તેઓનાં શરીરોનાં પરમાણુઓમાં પાર્થિવ તત્ત્વ અતિ ન્યૂન પ્રમાણમાં હોવાથી, મનુષ્ય શરીરની અપેક્ષાએ તેઓનાં શરીરો યથાં તેજસ્વી હોય છે, અને તેથી નિરૂદ્ધ તેમજ ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકામાં રહેનારા સધળા પુરૂષો દેવો જ કહેવાય છે.

બે પ્રકારના દેવોમાંથી કર્મ દેવો અથવા પ્રજાપતિઓમાંથી સર્વ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુ પુરાણમાં કહ્યું છે કે—

x જૂઓ આની બીસેટ કૃત The Acheit Wisdom પૃ. ૨૨૨-૨૨૩.

+ જૂઓ બ્રહ્મસૂત્ર અ. ૪ પા. ૪ સૂત્ર ૧૦.

‡ જૂઓ તે જ. સ. ૧૧.

= જૂઓ તે જ. સ. ૧૨.

અથાન્યાન્માનેસાન્પુત્રાન્સદશાનાત્મનોડસૃજત

મૃગં પુલસ્ત્યં પુલહં કતુમાઙ્ગિરસ તથા ॥ ૬૮ ॥

મરીચિં દક્ષમાત્રિં ચ વાસેષ્ટૅ વૈવ માનસપ્

નવ બ્રહ્માણ ઇત્યેતે પુરુષે નિશ્ચયં ગતા. ॥ ૬૯ ॥

અધ્યાય—૯.

“ અથદેવે પંચમહાશૂતાદિક સૃષ્ટિ રચીને પોતાના સરખા ‘મૃગ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કતુ; આંગિરસ, મરીચિ, દક્ષ, અત્રિ, અને વસિષ્ઠ નામના માનસપુત્રો ઉત્પન્ન કર્યાં. તેઓ નવ અક્ષરો અથવા પ્રજાપતિ કહેવાય છે; અને તેઓએ કર્મ તથા ઉપાસનાનો માર્ગ ગૃહણ કર્યો.”

ત્યાર પછી તે અક્ષરેવે સનન્દન, સનદ, સનાતન અને સનહુમારને સરજી કુમાર સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી. તેઓ કેવળ અક્ષરવાદી હોવાથી તેઓએ પ્રજ્વેત્યતિ કરવાની ના કહી; તે કારણથી અક્ષરેવે અતિ ક્રોધમાં આવી જઈ પોતાની બ્રહ્મટિમાંથી રૂદ્રો ઉત્પન્ન કર્યા. આ રૂદ્રોમાંના શંકરના મુખમાંથી એક દેવી ઉત્પન્ન થઈ. તે દેવીએ સકળ સૃષ્ટિ રચી. તે પ્રસંગે અક્ષરેવે ફરીથી પોતાના મનમાંથી રચિનામનો માનસપુત્ર ઉત્પન્ન કરી ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણમાંથી ભૂગ્વાદિ પ્રજાપતિયોને અને નિલજોદિત નામના રૂદ્રને ફરીથી સરજ્યા. એ પ્રમાણે પ્રજાપતિઓની એ વખત ઉત્પત્તિ કલાં પછી તેઓની ત્રીજી વખત વરણદેવના મઠમાંથી ઉત્પત્તિ કહી છે.*

(ચાલુ)

માનસાંકર વિ. પિતાંબરદાસ મહેતા.

॥ સ્થૂલપારની સૃષ્ટિનું જ્ઞાન. ॥

(અનુસંધાન ગત વર્ષ-૫૪-૩૭૭ થી.)

ઉચ્ચ સૃષ્ટિયોનું જ્ઞાન રી રીતે મેળવી શકાય ?

દરેક માનવિનામાં એવા પ્રકારની શક્તિયો ગુપ્ત દશામાં હોય છે, કે જે વડે પોતાની જાતે તે ઉચ્ચ સૃષ્ટિયોનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે. ભાવના યોગી, અધ્યાત્મવાદી, અથવા જ્ઞાનવાદી, એક પ્રકારની આત્મસૃષ્ટિ, ચૈતન્યસૃષ્ટિ વિષે ઉપદેશો છે; તેમને માટે તો આ સૃષ્ટિયો, આપણાથી સ્થૂલ ચક્ષુઓ વડે જોવાતી અથવા સ્થૂલ હસ્તો વડે સ્પર્શ કરાતી સ્થૂલ સૃષ્ટિના નોટલી જ યથાર્થ છે. ત્રાતાઓ દરેક ક્ષણે આ પ્રમાણે પોતાની મેળે વિચાર ચલાવે છે: “વર્તમાનમાં મારામાં ઉપતી દશામાં પડેલી અમુક શક્તિયોનો મારી જાતે વિકાસ કર્યા પછી,

જે વિષે તે ઉપદેશ છે, તેનો હું પણ અનુભવ કરી શકું.” માત્ર એટલો જ પ્રશ્ન અવશેષ રહે છે, કે પોતાના અંતરમાંની આવા પ્રકારની શક્તિયોને વિકસાવવાને અભ્યાસિએ કેવા પ્રકારનો આરંભ કરવો જોઈએ. જ્યાં સુધી માનવજાતનું અસ્તિત્વ પ્રતિપાદન થયું છે ત્યાં સુધી તો એવી શાલાઓ હમેશાં હયાતીમાં હતી કે જેમાં આવી ઉચ્ચ શક્તિપોષાણા અભ્યાસિયો, આવી શક્તિયોના શોધ ચલાવનારાઓને, ઉપદેશ આપતા હતા. આવી સંસ્થાઓને શુભ શાલાઓના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે, તથા તેમાં આપવામાં આવતા ઉપદેશને શુભ વિદ્યાના નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે. આવા પ્રકારના નામથી સ્વાભાવિક રીતે એક પ્રકારના વિરૂદ્ધ અભિપ્રાયનો ઉદય થાય છે. આણું નામ સાંભળનારાઓ એવી માન્યાતામાં સહજમાં આવળા દોરાઈ જાય છે, કે આથી શાલાઓમાં કાર્ય કરનારાઓની એકે અમુક ખાસ વર્ગ દર્શાવવાની મરજી છે, તેઓ પોતાના જ્ઞાનને પોતાના જાતિભાઈઓથી ઘણું સમ પ્રકારે છૂપાવી રાખે છે. કદાચ તેઓ એમ માનવામાં પણ દોરાઈ જાય છે, કે આવા પ્રકારના જ્ઞાનની પાછળ કોઈ પ્રકારની ઉપયોગી બાબતનો સમાવેશ થતો નથી. તેઓ એમ માનવાને પણ લલચાય છે, કે જો તે યથાર્થ સત્યજ્ઞાન હોય તો તેને એમ મોઢાં રહસ્ય બનાવી દઈ શુભ બનાવવાની કોઈ પણ પ્રકારની જરૂર હોવી જોઈએ નહિ; આવા જ્ઞાનવાળાઓએ તેનો જાહેર રીતે પ્રચાર કરવો જોઈએ તથા સર્વે માનવિઓને તેનો લાભ મળે એમ કરવું જોઈએ.

શુભજ્ઞાનની પ્રકૃતિમાં દીક્ષા પામેલાઓ, અદીક્ષિતો આ પ્રમાણે વિચાર ચલાવે તેથી લેશ પણ નવાઈ પામતા નથી. જીવનનાં ઉચ્ચ રહસ્યો વિષેની આવા પ્રકારની દીક્ષાને અમુક અંશે અનુભવનાર માનવિજ, એ દીક્ષાના રહસ્યને સમજી શકશે. તો પણ આ પ્રમાણે પ્રશ્ન સંભવિ શકે: “આમ છે તો સર્વે બાબતોને લક્ષમાં લેતાં, અદીક્ષિત માનવિઓ, આવા પ્રકારના કહેવાતા શુભજ્ઞાનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ શી રીતે જોઈ શકે? એવું કંઈક કે જેની પ્રકૃતિ વિષે તેઓ કોઈ પ્રકારનો વિચાર કરી શકતા નથી તેને માટે તેમણે શોધ ચલાવવાની રીત જરૂર છે?” પરંતુ આવા પ્રકારના પ્રશ્નોનો આધાર, શુભજ્ઞાનની યથાર્થ પ્રકૃતિની તદ્દવ બૂઝ ભરેલી બાવના ઉપર હોય છે.

સત્યારીતે કહેવા માગીએ તો “શુભ જ્ઞાન” તથા અન્ય સર્વ પ્રકારનાં માનવિનાં જ્ઞાન અને શક્તિ વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ નથી. જે કોઈ કદિ વાયવાનું શિખ્યોં નથી તેને માટે લાંબવાની બાબત એક રહસ્ય રૂપે છે, તેના કરતાં આ શુભજ્ઞાન, એક સામાન્ય માનવિ માટે પણ કોઈ પણ પ્રકારના વિશેષ રહસ્ય રૂપે નથી. જેમ યથાર્થ માર્ગ પસંદ કરનાર દરેક જાણુ લખતાં શિખિ શકે છે, તેમ યથાર્થ માર્ગ માટે શોધ ચલાવનાર દરેક જાણુ એક શિખ્ય બની શકે, શુરુ, ઉપદેશક પણ બની શકે. આમાં બાહ્યની વિચાર-પ્રવૃત્તિયોના સંબંધમાં હોય છે તેના કરતાં દશાઓનો માત્ર એક બાબતમાં જ ભેદ હોય છે. દારિદ્ર્યને લીધે અથવા અમુક પ્રકારનાં કેલવણી, શિક્ષાચારમાં જન્મ થવાને લીધે, લેખનકલા શિખવાનો સંભવ કેટલાંક માનવિઓથી દૂરનો દૂરજ રહે છે; પરંતુ ઉચ્ચ સદૃષ્ટિયોના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં તો અસાધ્યરૂપી શોધ ચલાવનાર માટે કોઈ પણ પ્રકારનાં વિશ્વ સંભવતાં નથી.

ઘણાઓ માને છે, કે આવાં પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવવા માટે અહિં તદ્દિયી ઉચ્ચ જ્ઞાનનાં શુરુએને શોધી કાઢવા પડે છે. પ્રથમ તો ઉચ્ચ જ્ઞાન માટે જીસાસા પૂર્વક પ્રયત્ન કરનાર દરેક અભ્યાસીને, સૃષ્ટિનાં ગંભિર રહસ્યોમાં દોરનાર દીક્ષિત શુરુ માટેની શોધ ચલાવવામાં કોઈ પણ પ્રકારના વિઘ્ન માટે બીલિ રાખવાની નથી. આથી ઉલટી રીતે જો તેનામાં આ પામવા માટેનો તીવ્ર અને યોગ્ય પ્રયત્ન જોવામાં આવે છે તો એકાદ દીક્ષિત ગમે તેવી દશાઓમાંથી પણ તેને શોધી કાઢશે, આ બાબતી તેને ખાતરી રાખવાની છે. કારણ કે દીક્ષિતોમાં એક એવા પ્રકારનો સપ્ત નિયમ છે, કે જે જ્ઞાન માટે જે યોગ્ય હોય તે જ્ઞાન તેનાથી દૂર નહિ રાખવાને તેઓ બંધાયેલા છે. પરંતુ તેજનામાં આના જેવો જ સમાન રીતે સપ્ત નિયમ છે, કે જ્યાં શુધ્ધિ યોગ્ય ના થાય ત્યાં શુધ્ધિ ક્રાંતિને પણ કોઈ પ્રકારનું શુભ જ્ઞાન આપવામાં આવશે નહિ. જેમ તે આ ઉભયે નિયમોને સંપૂર્ણ રીતે પાળે છે તેમ તેમ તે વિશેષ સંપૂર્ણ પ્રકારનો એક દીક્ષિત ગણાય છે. સર્વે દીક્ષિતોને લાગુ પડતી સંસ્થાની આસપાસ જાણે કે એક પ્રકારની બીલિ આવી રહી છે તથા અત્રે વર્ણવાયેલા ઉભયે નિયમો, આ દિવાલને એકઠી જોડી રાખનાર વિવિધ તત્વોમાંનાં જે બંધવાન તત્વો સમાન છે. તમે એકાદ દીક્ષિતની સાથે નિકટની મૈત્રીમાં વસો તથાપિ જ્યાં શુધ્ધિ તમે તમારી જાતે એ દીક્ષિત બન્યા નથી. ત્યાં શુધ્ધિ આ દિવાલ તમને તેનાથી જુદા પાડશે. કદાચ તમે એકાદ દીક્ષિતના હૃદયનો સંપર્કના સંપૂર્ણ અર્થમાં ઉપભોગ કરો, તેના પ્રેમને અનુભવો તથાપિ જ્યારે તમે જાતે તૈયાર બનશો ત્યારે જ માત્ર તે પોતાનું રહસ્ય તમને દર્શાવશે. ગમે તો તમે ખુદામત કરો; ગમે તો તમે તેને કુખી કરો; કશાથી પણ, જે બાબતને તે ખુશી નહિ રાખવા જેવી જાણે છે તેને કોઈ પણ પ્રકારે તમારા આગળ ખુશી કરવાને લક્ષ્યારો નહિ; આ જ પ્રમાણે તમે પણ તમારાં વિકાસ ક્રમની તમારી વર્તમાન ભૂમિકામાં આ રહસ્યનો તમારે કેવી રીતે અનુભવ કરવો તે પણ સમજી શકતા નથી.

એકાદ માનવિને રહસ્યાનુભવ પામવા માટે યોગ્ય બનાવવાના માર્ગો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવ્યા હોય છે. જ્યાં દીક્ષિતો ઉચ્ચરહસ્યોની રક્ષા કરી રહ્યા હોય છે એવાં મંદિરોમાં કદાપિ ના જુસાય એવા નિત્યઅદ્વરોમાં આ દર્શાવવામાં આવ્યા હોય છે. “ઇતિહાસ” પૂર્વના પ્રાચીન સમયોમાં આ મંદિરો બાહ્યસૃષ્ટિમાં દૃશ્ય હતાં; વર્તમાનકાલમાં આપણાં જીવનો આત્મવિદ્યાથી એટલાં બધાં વિમુખ બની ગયાં છે, કે ઘણે જાગે બાહ્ય દૃષ્ટિને તેઓ તદ્દન અદૃશ્ય બન્યાં છે. તથાપિ તેમનું અસ્તિત્વ સ્પષ્ટ હોય છે તથા શોધ ચલાવનાર સર્વને તે જડી પણ રહે છે.

એકાદ અભ્યાસીને માત્ર પોતાના આંતરમામાંથી જ એકાદ દીક્ષિતને બોલવાની ફરજ પાડનારાં સાધનો મળી આવે. તેણે અમુક ઉચ્ચ ભૂમિકા પર્યંત પોતાના આંતરમાં અમુક ખાસ શક્તિયોને સાધવી જોઈએ તથા પછીથી આત્માના મોટામાં મોટા ખજાનાઓ તેના પોતાના બને છે.

અભ્યાસીયે જીવાત્માનાં અમુક પ્રકારના મૂલ્ય વલન સહિત સ્વાર્ભ કરવાનો છે; શુભ

વિદ્યાનો અભ્યાસી, તેને ભક્તિમાર્ગના, પૂજ્યમાર્ગના નામથી વ્યવહરે છે. માત્ર આવા પ્રકારનું વલણ ધારણ કરનાર જ શુદ્ધવિદ્યામાં એક શિષ્ય બની શકે છે, આ બાબતોના અનુભવવાળાઓ એકાદ બાલકનામાં પણ જાવિની શિષ્ય વૃત્તિનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ રીતે જુએ છે. પૂજ્ય યુદ્ધિનાં પાત્રો પ્રત્યે ધાર્મિક ભીતિ મૂર્ધક. જોતારાં બાલકો પણ હોય છે. આવાં લોક માટે તેમને એટલું બધું માન હોય છે, કે જ્યો તેમના હૃદયના અંદરમાં અંદરના ભાગમાં પણ તેમને માટે કોઈ પ્રકારનો દીક્ષા સ્મયવા વિરોધનો જાવ જોવામાં આવતો તથી. આવાં બાલકો યુવાન પુરુષો અને કુમારિકાઓ રૂપે વિકાસ પામતાં, પૂજ્યતા દર્શાવાય એવું કંઈ પણ મળી આવતાં સુખનો અનુભવ કરે છે. આવાં બાલકોની સંખ્યામાંથી અનેક શિષ્યોને નવીન તરીકે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

તમે કોઈ કાલે એકાદ પૂજ્યપુરુષના મૃહ બહાર અટકીને ઉભા છો, ત્યાં તમારી આ પ્રથમ વારની મૂલાકાતે તેના દારમાં પેસતાં, તમારે માટે પવિત્ર સ્થાન રૂપ તેના ઝોરણમાં પ્રવેશતાં તમને એક પ્રકારની ધાર્મિક ભીતિનો અનુભવ થયો છે? જો આમ થયું હોય તો તમારામાં એક એવા પ્રકારનો અંતર્ભાવ જણાઈ આવ્યો છે, કે જે તમારી જાવિ શિષ્ય વૃત્તિના એક બિજ સમાન નિવડે. વિકાસ પામતી દરેક વ્યક્તિ માટે આદિતનું બંધારણ બાંધવાના આધાર રૂપે આવા પ્રકારની ઊર્મિઓ હોતી, એ એક પ્રકારના આશિર્વાદ સમાન છે. માત્ર એમ માનવાની જરૂર નથી કે આવા પ્રકારના શુભો આધિનતાનાં, ગૂલામીનાં બિજકો રૂપે છે. જ્યાં પૂજ્યભાવ જણાવવાની જરૂર હોય ત્યાં પૂજ્ય યુદ્ધિ દર્શાવવાનું શિખેલાઓ જ માત્ર પોતાનાં મસ્તકો ટટાર રાખી શકે છે, એમ આપણને અનુભવ શિખવે છે. જ્યારે જ્યારે હૃદયના ઉડાણમાંથી ઉદય થાય છે ત્યારે પૂજ્ય ભાવ હમેશાં તેના યોગ્ય સ્થાન પ્રત્યે જ દો-રાયો હોય છે. આપણા કરતાં કંઈક અધિક પ્રકારની ઉચ્ચ સત્તા અસ્તિત્વમાં છે, એવી આપણમાં ઉડાં મૂલ ધાલી બેઠેલી ભાવનાનો આપણે વિકાસ ના સાધિએ તો કંઈક ઉચ્ચ દશામાં વિકાસ પામવાનું જોયું બલ આપણને કોઈ કાલે મળી શકશે નહિ. પોતાના હૃદયને પૂજ્ય ભાવ અને ભક્તિના ઉડાણમાં દોરવા વડે જ્ઞાનની ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ પર્યંત પોતાની યુદ્ધિને વિકસાવવાની શક્તિજ દીક્ષિતે મેળવેલી હોય છે. નરમાશ, વિનયના માર્ગોએ ચાલવા વડે જ આત્માની ઉચ્ચ ભૂમિકાઓનો અનુભવ બની શકે છે. માત્ર ત્યારેજ તમે મથાર્થ જ્ઞાન મેળવી શકશો કે જ્યારે તમે તેની કીમત કરતાં શિખ્યા હશો. ખાત્રીથી, માનવિનો મથાર્થ-તાની ઝાંખી પામવાનો હક છે, પરંતુ પ્રથમ તેણે આ હકસંપાદન કર્યાનો છે. સ્થૂલ જીવનમાં છે તેમ આધ્યાત્મિક જીવનમાં પણ અધિક પ્રકારના નિયમોનું અસ્તિત્વ છે, એક કાચના હકડાને યોગ્ય પ્રદાર્થ સાથે ઘસો ને તેનામાં વૈજુતિક શક્તિ આવશે એટલે તેનામાં નાના પદાર્થોને આકર્ષવાની શક્તિ આવશે. આથી પ્રાકૃતિક નિયમનું દર્શાવ પુરૂ પડે છે. થોડા ધણા સ્થૂલ વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરનાર આ જાણતને જાણે છે. આ પ્રમાણે જે કોઈ શુદ્ધ વિદ્યાના મૂલ સિદ્ધાંતોથી બોમિયો હોય તો, તેના સમજવામાં આવશે, કે જીવાત્મામાં ઉદય થતી સત્ય ભક્તિની દરેક ભાવના, બહેલે-અથવા મોડે જ્ઞાન માર્ગમાં દોરી જતી એક પ્રકારની શક્તિનો વિકાસ કરે છે.

જેના અંતરમાં આવા પ્રકારની ભક્તિની જાવનાનો સમાવેશ થાય છે અથવા પોતાની કેલવણીમાંથી તે મેળવવાને જે સદ્ગુણી યથો છે તે પોતાના જીવનમાં આગળ ઉપર ઉચ્ચ જ્ઞાનમાં પ્રવેશ શોધવાના સમયે પોતાની સાથે ધણું ધણું સાધન રૂપે જાહેરો દોષ છે. પરંતુ જેની આવી કોઈ પ્રકારની તૈયારી નથી તેને તો જે તે લીમસ્વાભ-કેલવણી વડે અંતરમાં ભક્તિનું વલન ઉપજવવાનો પ્રયત્ન ના કરે તો જ્ઞાન આર્જના પ્રથમ પાઠમાં પણ વિધેના સાથે થવું પડશે. આપણા જમાનામાં આ બાબત ઉપર સંપૂર્ણ લક્ષ આપવામાં આંત્રે એ ખાસ અગત્યનું છે. આપણાં શિક્ષાચાર કેલવણીનું વલન ભક્તિ તરફ હોવાને બદલે, દીકા કરવા તરફ, સુકાદ્યો આપવા તરફ, તથા સ્વદિન પૂજ્યભાવ તરફ વધારે છે. આપણા યુવાનીઆઓ પૂજ્યભાવ દર્શાવવા કરતાં દીકા કરવાનું વલન ધણું જ વધારે દર્શાવે છે. પરંતુ નિંદાયકત દીકાની દિશાનું દરેક નિરાકરણ, ઉચ્ચજ્ઞાન પામવા માટેની જીવાત્માની શક્તિયોને ઊભા બિલ બનાવે છે; આજ પ્રભાવે હૃદયથી અનુભવાતા સર્વ પ્રકારના ભક્તિભાવવડે એ શક્તિયોનો વિકાસ થાય છે. આ બાબતમાં આપણે આપણાં શિક્ષાચાર કેલવણીના સાથે કંઈ પણ કહેવા માગતા નથી. તેના ઉપર દીકા કરવાનો આ કોઈ પ્રકારનો પ્રશ્ન નથી. આવા પ્રકારની દીકા ચલાવવાની શક્તિને, આ સ્વભાવવાળા માનવ નિરાકરણને, આ “ સર્વ બાબતો સાબિત કરો અને પછીથી સારાનો આશ્રય કરો ” એવા પ્રકારના વલનને આપણાં શિક્ષાચાર, કેલવણીની મહત્તા આભારી છે. જે આપણે આપણી વિવેચક શક્તિનો સઘળો ઉપયોગ ના કર્યો હોત, જે આપણે આપણા નિરાકરણના માપને સઘળો ના લગાડ્યું હોત તો આપણા જમાનાનાં, પદાર્થવિજ્ઞાન, બ્યાપાર, ઉદ્યોગ તથા ક્ષયદાશાસ્ત્ર પર્યંત બાગ્યેજ આવી રાખ્યા હત પરંતુ આવડે બાકી શિક્ષણમાં જે જે મળ્યું છે તે સર્વનો બદલો, આધ્યાત્મિક જીવનના ઉચ્ચ જ્ઞાનની એક પ્રકારની પ્રમાણાનુસાર ખોટ વડે ભરી આપવો પડે છે.

હવે એક બાબત દરેક જણે સ્પષ્ટ રીતે સમજવાની જરૂર છે, કે આપણા જમાનાના બાકી શિક્ષણના કેન્દ્રમાં જે યથાર્થ છે તેને માટે ઉચ્ચ સહિયોના જ્ઞાનમાં આગળ વધવાની બાબત અત્યંત મુશ્કેલ થઈ પડે છે. જે તે ઉત્સાહ પૂર્વક પોતાના આંતરમાં દર્શ કરે તો જ તે તેમ કરી શકે છે. બાકી જીવનની દશાઓ સાદી હતી તે સમયે આધ્યાત્મિક વિકાસ પામવાની બાબત સહેલી હતી. જીવનની દશાઓજ એવા પ્રકારની હતી, કે જેના જેના પ્રત્યે પૂજ્યભાવ દર્શાવવાની જરૂર હતી, જેને જેને પવિત્ર ગણવાની જરૂર હતી તે સહજમાં તેમ જેવામાં આવતું હતું. દીકાના, વિવેચક શક્તિના જમાનામાં આ જાવનાઓનો અધોપાત થયો છે: પૂજ્ય ભાવ, માન, પ્રાર્થના અને નવાઈનું સંજ્ઞાન અન્ય ઉર્મિઓએ રોક્યું છે. આપણો વર્તમાન જમાનો જ આવી ઉર્મિઓને હમેશાં ફરને દૂર પાછળ હલાવે છે તેથી લોકનાં દરેક જનાં જીવનમાં તેમનો પ્રયોગ થોડો જ જાગ બજવાતો જેવામાં આવે છે.

ઉચ્ચ જ્ઞાન માટેનો શોધ ચલાવનારે તેને પોતાના જીવાત્મામાં પોતાની મેળે જ બેઠેલાવવું જોઈએ. અભ્યાસ વડે આમ થઈ શકતું નથી; માત્ર જીવન વહનદાર જ તે થઈ શકે છે. જેને એક શિષ્ય બનવાની મરજી હોય તેણે ખતપૂર્વક આ ભક્તિભાવનું વલન કેલવણું જોઈએ. પોતાની પ્રરિસ્થિતિમાં સઘળે જોઈ જોઈ તેનામાં પ્રેમ અને પૂજ્ય જાવનો હૃદય થાય

એવા સર્વ માટે તેણે અવલોકન ચલાવવું જોઈએ. જ્યાં જ્યાં તેનાં કર્તવ્યો અથવા ખનાવોમાં ખની શકે ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારની દીકા કરવાનો, અભિપ્રાય આપવાનો તદ્દન ત્યાગ કરવાનો તેણે અભ્યાસ રાખવો જોઈએ. જો હું એક માનવિને મળું અને તેની નમજાઈ માટે તેને ઠપકો આપું તો 'ઉચ્ચ જ્ઞાન' પામવાની મારી શક્તિને હું ગૂંચાવું છું; પરંતુ જો હું તેના સદ્-ગુણોમાં પ્રેમ પૂર્વક પ્રવેશવાનો પ્રયત્ન કરું તો આવી શક્તિનો મારામાં વિકાસ થાય છે. શિષ્યે હમેશાં આ શિક્ષાને અનુસરવાનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. સર્વે બાબતોમાં હમેશાં શુભ જોવાની વૃત્તિને તથા સર્વ પ્રકારની નિંદાત્મક દીકામાંથી દૂર રહેવાની બાબતને તેઓ કેટલા બધા આભારી છે તે અનુભવી ગુપ્તવિદ્યાનુયાયીઓ સારી રીતે સમજે છે. માત્ર જીવનના એક બાલ નિયમ રૂપે જ આમ રહેવાની જરૂર નથી; આપણા જીવાત્માના આંતરમાં આંતરના વિભાગમાં તેનો સમાવેશ થવાની જરૂર છે. આપણી જાતને સંપૂર્ણ બનાવવી એ આપણી સત્તામાં છે તથા આપણી જાતને ધીમે ધીમે પલટાવી નાખવાની બાબત આપણા જ હાથમાં છે. પરંતુ આ ફેરફાર જીવાત્માના આંતર વિભાગમાં, માનસિક જીવનમાં થવાની જરૂર છે. અમુક માનવિ પ્રત્યેના મારા બાલ વર્તનમાં જ હું માન દર્શાવું એટલું સંપૂર્ણ નથી; મારે મારા વિચારમાં પણ આ પ્રમાણે માન હોવું જોઈએ. શિષ્યે પોતાના માનસિક જીવનમાં એવા પ્રકારની ભક્તિનો ઉદય કરવાનો આદર્શવાની જરૂર છે. તેણે પોતાના હૃદયમાંથી અપમાનના, દીકાના સર્વ પ્રકારનાં વિચારોને તદ્દન દૂર કરવા જોઈએ તથા સૌથી મોળે ભક્તિનાં વિચારો જીવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

એવી દરેક ક્ષણ કે જ્યારે આપણે આપણા અંતરમાંથી આપણા જાતિ ભાઈ વિષેનો સર્વ પ્રકારનો નિંદાત્મક, સંકાત્મક અભિપ્રાય દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ ત્યારે આવી દરેક ક્ષણ આપણને ઉચ્ચ જ્ઞાનના સમીપમાં લાવી મૂકે છે. જ્યારે આવી ક્ષણોમાં આપણા અંતરમાં માનવિઓ અને પદાર્થો માટે પ્રેમ, માન અને પૂજ્ય શુદ્ધિ ઉપજાવે એવા વિચારો ઉભરાવી નાખીએ છીએ ત્યારે આપણે જલદીથી આગળ વધી શકીએ છીએ, આવી દરેક ક્ષણે માનવિનામાં એવા પ્રકારની શક્તિઓ વિકસિત બને છે કે જે અન્યથા સુષ્પ્ત દશામાં જ પડી રહેત, એવું આ બાબતોના અનુભવવાવાળા સારી રીતે જાણે છે. આ પ્રમાણે માનવિનાં આધ્યાત્મિક ચક્ષુઓ ખુલતાં જાય છે, અત્યાર સુધી તે જોવાને અશક્ત હતા એવા પદાર્થો પોતાની આસપાસ જોવાનો આદર્શ કરે છે. અઘણિ પર્વત તેણે પોતાની આસપાસની સૃષ્ટિનો માત્ર એક વિભાગ જ જોયો હતો, એમ તેના સમજવામાં આવે છે. તેની સાંધે સંબંધમાં આવનારાં માનવિઓ પણ હવે તેને પૂર્વે જણાતાં હતાં તેના કરતાં તદ્દન ભિન્ન સ્વરૂપે જણાય છે. હજુ પણ તે જીવનના માત્ર આ નિયમ દ્વારાજ આત્રીથી, અન્ય સ્થલે માનવ ઓજસના નામથી વ્યવહરવામાં આવ્યું છે તેને જોવાને ખીલકુલ શક્તિવાન થઈ શકશે નહિ. કારણ કે તે માટે તો આથી પણ એક ઉચ્ચ પ્રકારના અભ્યાસની જરૂર છે. પૂર્વે જો તે ભક્તિની સંપૂર્ણ કેલવણી પામ્યો હશે તો તે આવા પ્રકારના ઉચ્ચ અભ્યાસ પર્વત પણ પહોંચી શકશે.

ધાંધલ વિનાનું તથા બહિર દુનિયાના લક્ષમાં આવ્યા વિનાનું “શિષ્ય વૃત્તિના માર્ગમાં”

ચાત્રવાનું છે. શિષ્યમાં કોઈ પ્રકારનો ફેરફાર કોઈના જોવામાં આવે, એમ કંઈ આવશ્યક નથી. અત્યાર સુધી કરતાં હતા તે, પ્રભાણે જ હજુ પણ તે પોતાનાં કેતવ્યો કર્યાં જાય છે; પૂર્વની પેઠે જ હજુ પણ તે પોતાનો ધર્મો ચલાવ્યાં જાય છે. જીવાત્માના માત્ર આંતરવિભાગમાં જ ફેરફાર થયાં કરે છે, બાહ્યદૃષ્ટિથી જણાયલો રહે છે. પ્રથમ તો માનવિનું સંપૂર્ણ આત્મીય જીવન, જે જે યથાર્થ રીતે પૂર્ણ હોય તે માટે ભક્તિના આવા પ્રકારના મૂલ ભાવથી ઉભરાઈ જાય છે. તેના સમગ્ર આત્મીયજીવનને આવા પ્રકારના મૂલ ઉભરામાં એક પ્રકારનું આશ્રય રચાત માની રહે છે. જેમ સર્વ પોતાનાં કીર્ણોક્તારા સર્વ જીવંત પદાર્થોને સંજીવન બનાવે છે તેમ શિષ્યતા જીવનમાં આ પૂર્ણ જુદિવડે જીવાત્માનાં સર્વ પ્રકારનાં દર્શનો (અનુભવો) સતેજ બને છે.

પૂર્ણ જુદિ, માન અને એના જેવી અન્ય ભાવનાઓને વિવિધ પ્રકારના અનુભવો સાથે કોઈ પ્રકારની લેવા દેવા છે, એમ માનવું એ જ પ્રથમ તો હોક માટે સહેલું નથી. આમ થવાનું કારણ એટલી સત્ય વાત ઉપર છે, કે અંબ્યાસી અનુભવને એક પ્રકારની સ્વતંત્ર શક્તિ રૂપે માની લે છે, જીવાત્મામાં અન્ય પ્રકારે જે જે થાય છે તે સાથે કોઈ પ્રકારના સંબંધ વિનાની ધારી લે છે. આમ વિચારવામાં આપણે એટલું યાદ નથી રાખતા, કે દર્શન પામનાર, અનુભવ કરનાર તો જીવાત્મા છે. દેહને માટે જેમ અમ છે તેમ જીવાત્માને માટે ભાવનાઓ છે. જે આપણે દેહને ખોરાકને બદલે પથરા ખવરાવીએ તો તેની પ્રવૃત્તિ અટકી પડશે. જીવાત્માનું પણ આમજ છે. પૂર્ણજુદિ, પ્રણય, ભક્તિ, તેને આરોગ્ય તથા બળવાન બનાવીને પોષે છે, તથા દર્શનની, અનુભવની શક્તિ માટે તો ખાસ કરીને બંધવાન બનાવે છે. અનાદર, વિદેય, અને અવમાનની ભાવનાઓ વડે આ પ્રવૃત્તિ શુદ્ધ બનીને કરમાઈ જાય છે. શુદ્ધ વિદ્યાનુયાયીને તો આ બાબત ઓજમ્મંડલમાં સ્પષ્ટજાણી આવે છે-ભક્તિ અને પૂર્ણ ભાવનાઓનો સંયમ કરનાર જીવાત્માના ઓજમ્મ મંડલમાં એક પ્રકારનો ફેરફાર થઈ જાય છે. અમુક પ્રકારના રંત-પિત અથવા બૂરા-લાલ પ્રકારના રંગો અંદરથી થાય છે તથા તેમનું સ્થાન અમુક પ્રકારના નીલ-રંત વર્ણો રોકે છે. પછીથી દર્શનનું, અનુભવનું અવયવ વિકાસ પામે છે. તેના સંનિધ્યનીજ કેટલીક યથાર્થ બાબતોની, તેને એવા પ્રકારની ખંચર મળે છે, કે જેનું તેને અધ્યાપિ પર્યંત કોઈ પ્રકારનું જ્ઞાન નહતું. પૂર્ણ જુદિવડે જીવાત્મામાં અન્યોન્યની દાઝ જાણવાની એક પ્રકારની શક્તિનો કદ્ય થાય છે તથા આ વડે આપણી આસપાસનાં પ્રાણીઓમાં રહેલા સમાન ગુણોનું જ આકર્ષણ થઈ શકે છે; આમ ના થયું હોય તો આ ગુણો જણાયલા જ રહે છે. ભક્તિમાં એક અન્ય ભાવનાનો ઉમેરો થતાં પ્રાપ્ત થતી શક્તિ આના કરતાં પણ વધારે અસરકારક નિવડે છે. બાહ્યદુનિયાના સંસ્કારોમાં પોતાની જાતને ઓછીને ઓછી તણાવા. દંધને તેને બદલે એક પ્રકારના જીવંત આંતર જીવનને વિકસાવવાનું અંબ્યાસી શિખે છે. જે બાહ્યદુનિયાના એક સંસ્કારમાંથી અન્ય સંસ્કારમાં બટક્યાં કરે છે, વારંવાર અનેક દુરાચાર શોધ્યાં કરે છે, તેને શુદ્ધવિદ્યાનો માર્ગ જડી ચકતો નથી. શિષ્યે બાહ્યદુનિયા પ્રત્યે પોતાની જાતને જુદી બનાવી દેવાની નથી; પરંતુ તેના સંસ્કારોમાં તેણે પોતાની જાતને કેટલી પરાવલી તેની દિશા તેનું ઉચ્ચ આંતર જીવન તેને દર્શાવશે. મુંદિર ગિરિઓવાળા પ્રદેશમાંથી પસાર થતાં, જીવાત્માના ઉદ્ઘણવાળા તથા ઉર્મિઓના ઉભરાવાળા

એક માનવિને, ગણીગાંઠી ઉર્મિઓવાળા એક માનવિ કરતાં વિવિધ પ્રકારના અનેક અનુભવો થશે. એકાદ માનવિ સમુદ્રની આરપાર હંકારે છે તથાપિ તેના જીવાત્મામાં માત્ર ગડયા ગાંઠયા આંતર અનુભવોનો ઉદય થાય છે; પરંતુ અન્ય માનવિને તો તે સમયે સદિ-ચૈતન્યની નિત્ય ભાષાનું શ્રવણ થાય છે તથા તેને માટે સદિનાં રહસ્યો ખુલાં થઈ જાય છે.

અભ્યાસિને બાહ્ય દુનિયા સાથે કોઈ પ્રકારનો નિકટનો સંબંધ બાંધવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે પોતાની બાવનાઓ અને વિચારોનો નિરોધ સાધવાની ખાસ જરૂર છે. બાહ્ય દુનિયામાંનો દરેક બનાવ દિવ્ય સૈદ્ધંત્યથી ભરપૂર છે, પરંતુ બાહ્ય સદિમાં આવા પ્રકારની દિવ્યતા શોધી કાઢવાની આશા રાખતા પૂર્વે અભ્યાસિને દિવ્ય સત્તાનો આંતરમાં અનુભવ કરવાની ખાસ જરૂર છે. પોતાના દરરોજના જીવનની અમુક ક્ષણે જુદી કાઢીને તે સમયમાં શાંતિથી અને એકલા પોતાની જાતમાં પ્રવેશ પામવાનો શિષ્યને ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. પરંતુ આવા સમયોમાં તેણે પોતાની જાતને પોતા સંબંધી બાબતોમાં રોકી રાખવાની નથી. આથી તો તેના જે ઉદ્દેશ છે તેનાથી ઉલટા પ્રકારનું પરિણામ આવશે. આવી ક્ષણોમાં તો તેણે આને બદલે, જે અનુભવ્યું હોય તેના પડઘાઓ પ્રત્યે, બાહ્યદુનિયાએ જે કહ્યું હોય તે પ્રત્યે ધ્યાન આપવાનું છે. પછીથી આવા શાંતિના સમયોમાં દરેક પુષ્પ, દરેક પ્રાણી, દરેક કૃત્ય, તેના સ્વપ્નમાંએ ના હોય તેવાં રહસ્યો તેના સમક્ષ ખુલાં કરશે તથા આ પ્રમાણે તે પોતાની જાતને, જાણે કે ભિન્ન પ્રકારનાં ચક્ષુઓથી જોતો હોય તેમ બાહ્ય દુનિયાના નવીન સંસ્કારોનો અનુભવ પામવાને તૈયાર બનાવશે. કારણ કે જે માત્ર સંસ્કાર ઉપર સંસ્કારનો ઉપભોગ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તે દર્શન શક્તિને દિવાની જ બનાવે છે; પરંતુ જે ઉપભોગને પોતા માટે પછીથી કોઈક પ્રકારનું આવિષ્કરણ કરવા દે છે તે આ પ્રમાણે તેને વિશાલ બનાવે છે તથા કેલવે છે. પરંતુ માત્ર ઉપભોગનો જાણે કે પ્રતિધ્વનિ ચતાં અટકાવવાની તેને સંભાળ રાખવાની છે. વિશેષ ઉપભોગનો સાગ કરીને, આંતરપ્રવૃત્તિપૂર્વક તેણે પોતાના આંતર અનુભવોમાં કાર્ય કરવાનું છે. આ સ્થલે મહાન જાતિનો સમાવેશ થાય છે. પોતાના આંતરમાં કાર્ય કરવાને બદલે, પછીથી ઉપભોગને સંપૂર્ણ ખૂટવવાની વિરૂદ્ધ દેવમાં પડી જવાની બાબત સહજ થઈ પડે છે. અત્રે શિષ્યના માર્ગમાં આવી યડતા આગળથી નહિ જોઈ શકાયલા જૂલના પ્રસંગોને આપણે કંઈ પણ હિસાબ વિનાના ગણવાના નથી. તેને અવસ્થ કરીને લાલચોના એક વિશાલ સમૂહમાંથી પસાર થવું પડે છે; તે દરેક તેના જીવાત્માને સખ્ત બનાવે છે તથા પોતામાં કેદી બનાવે છે. તેણે તો તેને સમગ્ર દુનિયા માટે વિશાલતાથી ખુલ્લો બનાવવાની જરૂર છે. તેણે ઉપભોગની શોધ ચલાવવી પણ જરૂરની છે કારણ કે માત્ર આ માર્ગે જ બાહ્ય દુનિયા તેના ઉપર અસર કરી શકે છે. જો તે ઉપભોગ પ્રતિ પોતાની જાતને ખુદી બનાવી દે છે તો તે પોતાની આસપાસના પ્રદેશમાંથી વધારેવાર પોપણ નહિ મેળવતા એક વક્ષ સમાન થઈ પડે છે. તથાપિ જો તે ઉપભોગમાં જ અટકી જાય છે તો પોતાની જાતમાં જ પૂરાઈ જાય છે અને તે માત્ર પોતાની જાત માટે કંઈક રૂપે રહે છે પરંતુ દુનિયા માટે તો અન્ય સમાન જ થઈ પડે છે. તે ગમે તેટલી પોતાના અંતરમાં વાસ કરે, તે પોતાના જીવાત્માને ગમે તેટલી તીવ્રતા પૂર્વક કેળવે તથાપિ દુનિયા તો તેના બહિષ્કારજ કરશે. તે દુનિયા માટે, મરણ પામેલાના જેવો છે-પરંતુ એક શિષ્ય તો ઉપભોગને પોતાની જાતને દુ-

નિયા માટે શ્રેષ્ઠ બનાવવાના એક માધ્યમ રૂપે જુઓ છે. આનંદ તેને માટે એક શુભ દૂત સમાન છે, તેને દુનિયા સંબંધી ખબર આપે છે; આનંદને આ પ્રમાણે શિક્ષણ મળ્યા પછી તે કાર્યના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે છે. તે એટલા માટે શિક્ષણ મેળવતો નથી કે તે શિક્ષણનો તે પોતાને માટે સંગ્રહ કરી રાખે; પરંતુ દુનિયાની સેવામાં પોતાના શિક્ષણનો ઉપયોગ કરવા માટે તે શિષ્ય છે.

શુભ વિદ્યાનાં સર્વ પ્રકારનાં સ્વરૂપોમાં એક એવો મૂલ સિદ્ધાંત છે કે કેઈ પણ પ્રકારનો ઉદ્દેશ જરા પણ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો તેનું ઉત્કંઠન થવું જોઈએ નહિ. દરેક શુભ વિદ્યાના ઉપદેશકે તેને પોતાના શિષ્યોનાં મનમાં બાર પૂર્વક ઠસાવવાની જરૂર છે, તે આ પ્રમાણે છે:— જ્ઞાનની દરેક શાખા કે જેને તમે તમારી પોતાની વિદ્યા વધારવા માટે, તમારે માટે જ સંગ્રહ કરવા સાડુ શોધ ચલાવો છો તે તમને માર્ગમાંથી દૂર ખસેડી બાધ છે. પરંતુ માનવજાતની સેવા કરતાં તથા દુનિયાને ઉચ્ચ બનાવવા માટે તમે જે જે સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનો શોધ ચલાવો છો તે તમને એક ડગલું આગળ ભરાવે છે આ નિયમ સખ્ત રીતે પળાવો જોઈએ; જ્યાં મુધી એક માનવિ આ નિયમને પોતાના સમગ્ર જીવનના એક નિયામક રૂપ બનાવી શકતો નથી ત્યાં મુધી તે એક શિષ્ય જાતી શકતો નથી. શુભવિદ્યાની શાલાઓમાં આ સત્યને આ પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે:—તમારે માટે ભાવનારૂપ ના જનનાર દરેક વિચાર તમારા જીવાત્મામાંની એક શક્તિનો વિનાશ કરે છે; જીવનાનું રૂપ ધારણ કરનાર દરેક વિચાર તમારામાં જીવંત શક્તિયોને જન્મ આપે છે.

(ચાલુ.)

“Theosophist”

॥ ભગવદ્ગીતાનો સમય. ॥

દિગ્ગીતાના સમય વિશે અભિપ્રાયની ઘણી તકરાર ચાલે છે. કેટલાક પાશ્ચાત્યપંડિતો તો તેને ક્રિસ્ચન બાઈબલ પછી, ક્રિસ્ચન સંવત્સરાં પહેલા, ખ્રીસ્ત અથવા ત્રીજા શતકમાં આપે છે. આથી તો ભગવદ્ગીતાનો કાલ, દિગ્ગીમાં ખ્રીસ્ત ધર્મનો ઉપદેશ ચાલતો હતો તે સમયે આવી પડશે; કારણ કે ક્રિસ્ચન સંવત્સરાં ૬૨૩ વર્ષ પૂર્વે ભગવાન ખ્રીસ્તનો જન્મ થયો હતો તથા તેઓ ૮૦ વર્ષ પછી મરણ પામ્યાં અને લાગે છે, કે જો તે સમયના ખ્રી-

એક માનવિને, ગણીગાંડી ઉર્મિએવળા એક માનવ કરતાં વિવિધ પ્રકારના અનેક અનુભવો થશે. એકાદ માનવ સમુદ્રની આરપાર હંકારે છે તથાપિ તેના જીવાત્મામાં માત્ર ગપ્પા ગાંધ્યા આંતર અનુભવોનો ઉદય થાય છે; પરંતુ અન્ય માનવિને તો તે સમયે સદિ-ચૈતન્યની નિત્ય બાંધાતું શ્રવણ થાય છે તથા તેને માટે સદિનાં રહસ્યો ખુલાં થઈ જાય છે.

અબ્યાસિને બાહ્ય દુનિયા સાથે કોઈ પ્રકારનો નિકટનો સંબંધ બાંધવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે પોતાની બાવનાઓ અને વિચારોનો નિરોધ સાધવાની ખાસ જરૂર છે. બાહ્ય દુનિયામાંનો દરેક બનાવ દિવ્ય સૌંદર્યથી ભરપૂર છે, પરંતુ બાહ્ય સદિમાં આવા પ્રકારની દિવ્યતા શોધી કાઢવાની આશા રાખતા પૂર્વે અબ્યાસિને દિવ્ય સત્તાનો આંતરમાં અનુભવ કરવાની ખાસ જરૂર છે. પોતાના દરેજના જીવનની અમુક ક્ષણો જુદી કાઢીને તે સમયમાં શાંતિથી અને એકલા પોતાની જાતમાં પ્રવેશ પામવાનો શિષ્યને ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. પરંતુ આવા સમયોમાં તેણે પોતાની જાતને પોતા સંબંધી બાજતોમાં રોકી રાખવાની નથી. આથી તો તેના જે ઉદ્દેશ છે તેનાથી ઉલટા પ્રકારનું પરિણામ આવશે. આવી ક્ષણોમાં તો તેણે આને બદલે, જે અનુભવનું હોય તેના પડ્યાઓ પ્રત્યે, બાહ્યદુનિયાએ જે કહ્યું હોય તે પ્રત્યે ધ્યાન આપવાનું છે. પછીથી આવા શાંતિના સમયોમાં દરેક પુષ્પ, દરેક પ્રાણી, દરેક કૃત્ય, તેના સ્વપ્નમાં ના હોય તેવાં રહસ્યો તેના સમક્ષ ખુલાં કરશે તથા આ પ્રમાણે તે પોતાની જાતને, જાણે કે ભિન્ન પ્રકારનાં અક્ષુઓથી જોતો હોય તેમ બાહ્ય દુનિયાના નવીન સંસ્કારોનો અનુભવ પામવાને તૈયાર બનાવશે. કારણ કે જે માત્ર સંસ્કાર ઉપર સંસ્કારનો ઉપભોગ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તે દર્શન શક્તિને દિવાની જ બનાવે છે; પરંતુ જે ઉપભોગને પોતા માટે પછીથી કોઈક પ્રકારનું આવિષ્કરણ કરવા દે છે તે આ પ્રમાણે તેને વિશાલ બનાવે છે તથા ફેલવે છે. પરંતુ માત્ર ઉપભોગનો જાણે કે પ્રતિધ્વનિ થતાં અટકાવવાની તેને સંભાળ રાખવાની છે. વિશેષ ઉપભોગનો લાગ કરીને, આંતરપ્રવૃત્તિપૂર્વક તેણે પોતાના આંતરના અનુભવોમાં કાર્ય કરવાનું છે. આ સ્થલે મહાન ભીતિનો સમાવેશ થાય છે. પોતાના આંતરમાં કાર્ય કરવાને બદલે, પછીથી ઉપભોગને સંપૂર્ણ ખૂટવવાની વિરૂદ્ધ ટેવમાં પડી જવાના બાબત સહજ યદ્ય પડે છે. અત્રે શિષ્યના માર્ગમાં આવી પડતા આગળથી નહિ જોઈ શકાયલા જૂલના પ્રસંગોને આપણે કંઈ પણ દિશાબળ વિનાના ગણવાના નથી. તેને અવસ્ય કરીને લાલચોના એક વિશાલ સમુદ્રમાંથી પસાર થવું પડે છે; તે દરેક તેના જીવાત્માને સંપૂર્ણ બનાવે છે તથા પોતામાં કેદી બનાવે છે. તેણે તો તેને સમગ્ર દુનિયા માટે વિશાલતાથી ખૂલે બનાવવાની જરૂર છે. તેણે ઉપભોગની શોધ ચલાવવી પણ જરૂરની છે કારણ કે માત્ર આ માર્ગ જ બાહ્ય દુનિયા તેના ઉપર અસર કરી શકે છે. જો તે ઉપભોગ પ્રતિ પોતાની જાતને જુદી બનાવી દે છે તો તે પોતાની આસપાસના પ્રદેશમાંથી વધારેવાર પોંપણ નહિ મેળવતા એક વૃક્ષ સમાન થઈ પડે છે. તથાપિ જો તે ઉપભોગમાં જ અટકી જાય છે તો પોતાની જાતમાં જ પૂરાઈ જાય છે અને તે માત્ર પોતાની જાત માટે કંઈક રૂપે રહે છે પરંતુ દુનિયા માટે તો શૂન્ય સમાન જ થઈ પડે છે. તે ગમે તેટલી પોતાના આંતરમાં વાસ કરે, તે પોતાના જીવાત્માને ગમે તેટલી તીવ્રતા પૂર્વક કેળવે તથાપિ દુનિયા તો તેના બહિષ્કારન કરશે. તે દુનિયા માટે, મરણ પામેલાનાં જેવો છે-પરંતુ એક શિષ્ય તો ઉપભોગને પોતાની જાતને ફ-

આ પુસ્તકોનું વી. પી. કમીશન તથા દયાનંદ ખર્ચે મંગાવનારને શીર છે.
રા. રા. મ ન દ્વિવેદીકૃત પુસ્તકો.

બાલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

આ પુસ્તક પણ મેં હાથરેકટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે મંજૂર કર્યું છે.

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

કીર્ત્તી.

(નાટક.)

અવૃત્તિ બીજી.

તૈયાર છે કિ. ૦-૮-૦

ઉત્તમરામચરિત્ર.

આવૃત્તિ બીજી.

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

ચારિત્ર.

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

મેં હાથરેકટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે પસંદ કરેલું છે.

આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન જોશીસ—નડીયાદ, અથવા એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકાદેવી રોડ, મુમ્બઈ મળી શકશે.

એક આનાની દીકીટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું શીર સુદર્શનજોશીસ નડીયાદથી મોકલવામાં આવશે.

ગુજરાત.

રાજકોષ, સામાજિક તથા ધાર્મિક વિષયો ઉપર ચર્ચા બહાવવું અને સામાન્ય સમાચાર આપવું માસમાં ત્રિકાલિક દર્શન દેવું પણ આ પત્ર માટે જાણીતા વિદ્વાનોના દ્વિતમ પ્રતિભા અભિપ્રાયો મળેલા છે. કલમજમ રૂ. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ સહીત રથાનંત ૧-૮-૦ નડીયાદ પુલચંદ બાપુજી શાહ.

ગુજરાત જોશીસ.

એ હીટર ગુજરાત.

અણુ
કૌવત આપનારી.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

1 કમત ગોળી ૩૨ ની ૩૫ ૧ નો ૩. એક.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિરાંકર ગોવિંદજી

માલેક આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય.

હેડ ઓફિસ.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

આંચ ઓશીસો.

- ૧ મુંઝ.—કાલકાદેવીરોડ.
- ૨ કલકતા—હેરીસનરોડ.
- ૩ પુના સીટી—બુધવાર પેડ

એજન્સી.

- ૧ વડોદરા—રાવપુરા,
- ૨ અમદાવાદ—રીઝીરોડ,
- ૩ સુરત—ઝાંપા જગર,

અભિપ્રાયો

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ જલદી કામ કર્યું છે.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ વાપરવાથી રમા સહેલીનો વધારો થાય છે. અનંતરાવ એએટાનાર

તમારી ગોળીઓએ મને નવી જાંઘી આપી છે. કે બહાણરાવ નીમગતોલ સસનારતપણ મૂર્તી દ્રક્ષરમણ

અભિપ્રાય પ્રમાણે તમારી આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ અમૃત છે,

આતંકનિગ્રહની ઘણી ડબ્બીઓ મેં તથા મારા રેનેહીઓએ ખાધી છે અને તેઓ તથા હું ચનમંદી પી. પેનાકાન્ડા

આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ મને અમૃત તુલ્ય ફાયદો કર્યો છે. અકબરઅલી પીરખાંઈ સુરત

આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓથી ધાતુપાતર્થ દરદ મર્યું છે. ઉધ આપે છે દસ્ત સાંધે જીવા મુજબ કરીયા.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ ધાર્યા કરતા વિશેષ કામ કર્યું છે. માસ્તર લક્ષ્મીશંકર બાઇશંકર બાલોદ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓનો માત્ર એક અઢવાડીય ઉપયોગ કરવાથી મારે શરીર તમામ ત- સૈયદ અકબર પાદશાહ કાલર.

તમારી દવા (આતંકનિગ્રહ) થી મને ઘણી શક્તિ આવી છે. એ દવા આ પૃથ્વીપર એક જ જન્યનારાઈયું નંદકિશોર કામપોર

કલ્પ વૃક્ષજ છે. માધવરાવજી રૈવ દેશમુખ બાલોદે

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓથી હું નવે અવતાર આવ્યો છું. એ ધાતુપૃષ્ઠીની દવા બહુજ આ સવાઇસીંહ ઈવડેરામ સમનાપુર.

તમારી ગોળીઓમાં દેવી શક્તિ સમાવેલી છે. બી. એસ રતનાવેલું વેસોર-

આવૃત્તિ.

જેકે એવેદભાગે પ્રગટી.

અમદાવાદ મહાનગર નગરપાલિકા.

15 AM

સુદર્શન.

પ્રેસર અમદાવાદે બાપુભાઈ કુમર.
એમ. એ. એમ. એસ. બી.

મુદ્રી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમતાં સમૃદ્ધ અને સ્વરૂપના વિચાર.)

“સત્ય પરં ઝીમહિ” — માગવતપ. ૧

તન્ત્રી—માધવલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી.

[પુસ્તક ૨૩, અંક ૧૦.]

(માસિક)

[જુલાઈ ૧૯૦૮.]

વિષયાવલોકન

પૃષ્ઠ.

આત્માસન.....૨૬૧

સ્નેહચંક્ર.....૨૬૨

ત્રિવિધોગ અને આધ્યાત્મયોગ.....૨૬૪

પ્રાણસર્ગ.....૩૦૧

વેદ્યુલ પરિવર્તન કર્તવ્ય.....૩૦૬

આદ્ય તત્ત્વ.....૩૧૨

જડ કે ચેતન.....૩૧૫

લવાજમ

લવાજમ અગાઉથી લેવાનો અમારો દિનાજ છે એવું અમારું સુત્ર આદર્શને સમરથ્ય હશે.

વ્યવસ્થાપક.

સુચના.

જેમં જીવન કામમાં થયું લાગણી આ અંક મોડો થયો છે. હવેથી જાણી થશે.

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

ગંધાઈને તૈયાર છે

કૌમિત ૩. ૩.) તથા

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી પ્રણિત મુદ્રા હિંદુસ્થાનનું ગુજરાતી
જ્ઞાપાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ નણુલાઈ દિવેદી,
સુરુષિન ઓફીસ--નડીયાદ

રાજ રજવાડામાં વંચણાતી દવાઓ

રાજ રજવાડામાં જણીના તથા કેટલાક મહારાજાઓના આસન વૈદક-મહાદ્વાર ઉદ્ધર દાહીદાસે સરકારમાં મેડીકલ ઓફીસરના હોદ્દા પર નોકરી ખર્ચાઈ હતી સરકારી કેટ મળવલ છે.

આદર્શાહી યાકુતી

અનંત વિલાસ

મને તે કારણથી ગુમાવેલી તમામ પાછી લાવે છે, પુરુષાતન કામગીરી રાજે છે. સંસાર સુખ ભોગવવા માટે હંમેશાં હવે દવા બેઠેલો તો અનંત વિલાસ યાકુતિ છે, રાજ રજવાડામાં તથા ધીમંત લોકોમાં આ દવા જદુ વખણાય છે, ચોર્ય દોષના તમામ ધી વધા મૂઠાડી ખર પુરુષાતન આપે છે. ખરી મરલાઈ આંખનાર અને નખળા માણસને પણ જુદા નવી માફક જોરાવર જનાવનાર આ દવાનો લાભ લેવા અમારી ખાસ વાજામણ છે, સુખ વધી તાકાતને પાછી લાગી જુદાંનીને ટકાવી રાખવી એ તો આ દવાનો ખાસ ગુણ છે આ દવા વાપરવામાં કોઈપણ જાતની પરેશની નરર નથી, ૪૦ ગોળીની દબી એકના રૂ. ૬૨

ખાનુઓના લાલની વાત.

મહા પુષ્પી, હુતરાય, દરતાન સખી વ્યાધી અને ધાતુ પિત્તરના સોજોના દરેક રોગ મગડી અખલા હવે નામની દવા અરજાવ્ય સુધારે છે ૬૪ ગોળીની દબી એકના જે

ગરમીનો દુરમન

રહેલું સુધારક નામની વનસ્પતીની ઓખાંઓ ગરમીને લીધે ખમડી ગયલ લોહી ગુમાવવા માટે અમુક સમાન દવા છે, આ દવાના શેવનથી (Syphilis ઉપદ્રવ) મરમનું જાન હનુ દવાથી થવાથી ખાસ્તી રહેતો નથી ૬૪ ગોળીની દબી એકના રૂ. ૬૨ ગોળીની જખમને તરતેરેરનાર નલમની દબીના અરજાવા દવામાં સોટખર્ચ જુદા હાલત દાસાદરે માતીરામ મોટકાટ--મીયાવ.

સ્નેહશંકા.

(મળેલું.)

અનુષ્ટુપ છન્દ.

એકઠા પૂર્ણિમા સાંજે, બેસીને એક દપતી
લીલા કુંજની ન્યાળે, ચાલતી લઘુ ગોઠડી.
વારી પૂર્ણ ભર્યું શોભે, એક રમ્ય તળાવ ત્યા
ખીડાતાં પદ્મ પૂષ્પો ન્યાં, ગુંજતા જગરો ઘણાં.

મૃગધરા વ્રત.

કાન્તાને કાન્ત હિંચે, તરવર અધરે, હાર્ય હીસંત હીસે
એવે ંહાલે નર્મીને, શિર કર ધરતાં, ંહાલીને એમ પૂછે.
“ મહારી મીઠી? તું જોયે, રસિક તર ફડો, ડોણ બે પ્રેમીઓમાં
છાયે લેઈ રમાડે, શશા કુમુદિનિને, ભૂંગ તો આર્ય ચૂસે.
ત્યારે કાન્તા હસીને પતિ મૂખ નિર્ગી, બોલતી કાલી વાણી
આનન્દે ચોક છાયે, ઘડી ઘડી ધરતી, હાવને ભાવ લાવી.
“ ંહાલા પેલો ખિચારો, શશા કુમુદિનિને, એક ચિત્તે નિહાળે.
વાન્હે છે સંગ નીત્યે, નિજ પ્રિય સખીનો, આશના અદ્ય જેને.
તોયે એ નીત્ય ભાળે, અનિમિષ નયને, ંહાલીને એક ચિત્તે.
રેરે એને ભલાને, દુઃખ અચુષ્ટતું, દુષ્ટ દેવે દીધું છે.
સચે છે ભૂંગ પેલો, નિમ નિત નવલાં, પૂષ્પનો એહ ભોગી,
ચીંત્તા એને લગારે નવ ઉર વસતી, સર્વદા સંગ રંગી;
તોયે ના રોવ આણે, સરળ કુમુદિનિ, ભોળો બીચારી એ છે.
એણું બોલી રસીલી; મડ ભર નયને, ભૂંગ સામે નિહાળે.”
“ ંહાલી તું છે મધુરી, નવ ગુણ ગણતી, ભૂંગમાં જે વસેલા
ધારે તો ડોરી કાઢે, અતિ કઠીન જે, કાદ એવો કઠોર.
એવો તે બંધ પામે, મૃદુકમળના, પાશમાં નિત્ય સાંજે,
પીડા ના દે નરાયે, અનુકુળ થઈને, કામળાંગે બીડાએ.

રાત્રી આખી વીતાડે, કુમુદિનિ-સર્ખોના સ્નેહનો સ્વાદ દેતો.
એવો એ પ્રેમ મીઠો, નવ લવ ડરતો, કે રમે મૃત્યુ થાયો. ”

અનુષ્ટુપ.

સર્વદા ભાગ્યશાળી તે, જે ભળે દીવ્ય ગાનમાં
અખંડ પ્રેમ જ્યોતિનો, ના લઈ ભંગ એ કદા. ’

શાર્દૂલ વિક્રિંકીત

રોષે આંખડી લાલચોળ કરતાં વામા કહો કયને,
હું ધારું તમને હશે રસ ઘણો, નીત્યે નવી વેલનો.
આપો સહાય ભલે ગુણી ભ્રમરને, એ છે તમારો સખા.
માટે રહો દૂર હું હવે નવ વહું, સાચે તમે તે સખા. ’

વસંત તિલકા.

બહાહી વિચાર અવળા સઘળા તણ દે.
તું આમ પ્રીતિ કલહે શીદ રૂઠી રે’ તે.
તે ભંગ તે શયિ, સરોજ, યકી વધારે.
છે આપણો પ્રણય રંગ અખડ નીશ્ચે.
ચંદ્રે કલંક કરિયું કેરી કામી તારા,
ભૂંગે તિમીર સમ દેહ દહીજ પાપે,
મેંતો તને રૂદયમાં ધરી ધાત્રી રાગી,
ના દેશ માત્ર તુજને કદીએ રિખાવી
અંકે સમર્પિ જલુણી સહસા દખાવી;
એવી રીતે મધુર માનિનિને મનાવી.

“ ભાષા ”

॥ સિદ્ધિયોગ અને અધ્યાત્મયોગ ॥

આપણો આજ રાત્રીનો વિષય એ શબ્દોનો બનેલો છે; સિદ્ધિ યોગ—અધ્યાત્મ યોગ. આ એ શબ્દોથી સૂચવાતા વિષયો વિષે હું તમારાં આગળ બોલવા માગું છું, કારણ કે સામાન્ય વાત ચીતમાં, સામાન્ય બાપા સાહિત્યમાં આ એ શબ્દોથી સૂચવાતી બાવના વિષે ઘણો ગુંચ-વાડો ચાલે છે તથા તેમાંથી ધણું નુકશાન થાય છે. સોડો એક બાબતનો વિચાર ચલાવે છે અને અન્ય બાબતના નામનો ઉપયોગ કરે છે તેથી તેઓ દબેશો બૂલો કર્યાં કરે છે તથા જેમની જેમની સાથે વાત ચીત કરે છે તેમને અવળે માર્ગે દોરવે છે. હું આજ રાત્રે, સિદ્ધિયોગ અને અધ્યાત્મયોગ વચ્ચે એક બુદ્ધિમાં ઉતરે તેવો તથા સૂક્ષ્મ પ્રકારનો વિભાગ પાડવા માગું છું; બની શકે તો એ ઉભય શબ્દોથી સૂચવાતી બાવનાઓથી શું દર્શાવાય છે તે સ્પષ્ટ કરી આપવા માગું છું; કે જેથી સોડો આ બાબતોના અર્થને સારી રીતે સમજીને, આ ઉભય-માંના કયા યોગને તેઓ પોતાના અંતરમાં વિકસાવવા અથવા અનુભવવા માગે છે તે પસંદ કરી શકે. કારણ કે એક મનુષ્ય આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિને વિકસાવવાની ઈચ્છા રાખીને, સિદ્ધિ-યોગની બાવનાની પ્રકૃતિને અનુકૂલ થાય એવાં જ સાધનોનો ઉપયોગ કરે નો નિરાશાને કદાચ બીજામાં પણ પરિણમી આવે; આમજ અન્ય પક્ષે જો એકાદ માનવિ સિદ્ધિયોગની બાવનાની પ્રકૃતિને વિકસાવવાની ઈચ્છા રાખે, તથા એમ માને કે પોતાની આધ્યાત્મિક શક્તિયોનો શીઘ્ર વિકાસ સાધવા વડે તે વિકાસની શ્રમિકા પર્વત આવી પહોંચશે તો તે પણ સમાન રીતે નિરાશા અનુભવવાને જ સરળભૂલો છે; પરંતુ આ અન્ય દૃષ્ટાંતમાં નિરાશાનો અનુભવ માત્ર યોગ સમય માટે હોય છે. કારણ કે એટલું સસ નથી કે એક મહાન સિદ્ધિયોગી અવસ્થા કરીને એક અધ્યાત્મ યોગી હોય, પરંતુ એટલું સસ છે, કે એક મહાન અધ્યાત્મયોગી અનિવાર્ય રીતે એક સિદ્ધિયોગી છે. પ્રકૃતિની સમગ્ર શક્તિઓ પરમાત્માને આધિન છે તથા આથી ન્યારે એકાદ માનવિ પોતાની આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિને યથાર્થ રીતે વિકસાવે છે ત્યારે નીચેની સૃષ્ટિમાં એવું કંઈ પણ નથી હોતું કે જે તેના સમક્ષ ખુદલું ના થયું હોય તથા તેની ઈચ્છા શક્તિને આધિન ના હોય. આવા અર્થમાં અધ્યાત્મયોગને અનુસરનાર માનવિ જો તે સિદ્ધિયોગનો વિકાસ શોધતો દશે તો આખરે નિરાશા બંધનરો નહિ, પરંતુ અધ્યાત્મયોગના નાર્ગમાં માત્ર સિદ્ધિયોગને જ શોધ્યાં કરેલો એ એક પ્રકારના બંધન રૂપ થઈ પડે છે. દમણમાં જ હું આ બાબત ઉપર ફરીથી આવીશ તથા તમને દર્શાવી આપીશકે કેવા અર્થમાં તથા શા માટે એટલું સસ છે, કે સિદ્ધિયોગની શક્તિયોનો વિકાસ અધ્યાત્મયોગના વિકાસમાં બંધનકારક નિવડે છે.

દવે આ ઉભય બાવનાઓનો તદ્દાવત સ્પષ્ટતાથી દર્શાવવા માટે હું બે ટુંકી વ્યાખ્યા-ઓથી આરંભ કરીશ. બાપણના ક્રમમાં તેઓ સ્વાભાવિક રીતે વિસ્તાર પામતી જશે. પરંતુ આ ઉભય શબ્દોની બાવનાઓમાં સમાવેશ થતી દરેક બાવનાની એક વાસ્તવમાં વ્યાખ્યા આપીશ, કે જેથી એ વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ તથા ટુંકી બનશે. યકતા સ્વાત્માનુભવ રૂપ અધ્યાત્મ યોગ છે; બંધારણ પામેલા જલદારા ચૈતન્યની શક્તિયોના આવિર્ભાવ રૂપ સિદ્ધિ

યોગ છે. આ વ્યાખ્યાના દરેક શબ્દની તેની પોતપોતાની કીમત છે. આપણા સામાન્ય વિચાર અને વાતચીતમાં “સૂક્ષ્મ વિદ્યા,” “યોગ-વિદ્યા,” અથવા “સિદ્ધિયોગ” એવા શબ્દોને, આપણે તદ્દન અયોગ્ય માર્ગે સમૂચિત બનાવવાના અર્થાત વતન વાગા છીએ તથા આવા પ્રકારના શબ્દોનો ઉપયોગ પણ અયોગ્ય રીતે થવા લાગ્યો છે સામાન્ય રીતે આપણે આવા શબ્દોનો ઉપયોગ ચૈતન્યની શક્તિઓના અસાધારણ આવિર્ભાવો માટે કરીએ છીએ, પરંતુ યથાર્થ રીતે કહેવા માગીએ તો, સ્થૂલ, કામના, માનસિક અથવા બુદ્ધિકભુવન, ગમે તે ભુવન ઉપર થતા, ચૈતન્યના દરેક બહિઃ આવિર્ભાવનો સમાવેશ એ શબ્દના થાય છે તમે કઈ સંદિગ્ધા ગતિ કરો છો, તમારું ચૈતન્ય કેવા પ્રકારના જડમાં પ્રવૃત્તિમાન છે, તેનો કઈ હિમાય નથી, બધા સુધી તે બધાંજ પામેલા જડનો પોતાના આવિર્ભાવ માટે ઉપયોગ કરે છે ત્યાં સુધી તે આવિર્ભાવો સૂક્ષ્મભુવનો અબધના જ હોય છે તથા યથાર્થ રીતે તેમનો સિદ્ધિયોગ શબ્દના સમાવેશ થાય છે હું શા માટે આ બાબત ઉપર આટલો બધો ભાર મુકુ છું તેથી કદાચ તમને નવાઈ લાગશે આ વ્યાખ્યાને લક્ષમાં ના તાખીએ-યથાર્થ અને જેવી છે તેવી જ-તો ચૈતન્યના, સ્થૂલભુવન ઉપરના, કામના ભુવન ઉપરના તથા માનસિક ભુવન ઉપરના આ-વિર્ભાવો વચ્ચે સ્થૂલ અને કામના તથા માનસિક દેહોમાના તેના આવિર્ભાવો વચ્ચે આપણે એક પ્રકારનો ભેદ ઉપજાવીએ છીએ, એટલી વાત તમને સ્મરણ આપતા આ બાબત તમે તૂટત અમજી શકશો તમે કામના અને માનસિક ભુવનો ઉપર ચૈતન્યના અવિર્ભાવોને સંપૂર્ણ રીતે અનુસરી શકો તે પૂર્વે તમે સ્પૂન ભુવન ઉપર ચૈતન્ય વિષે જે જાણો છો તે પર્વત તમને બાવહારિક રીતે ધક્કે મારીને પાંચ દહાવવાની જરૂર છે જાતિમાં મલતા આવતા પરંતુ ઉપયોગમાં લેવ તા જડની સૂક્ષ્મતાનુસાર અશમાં ભિન્ન પડી આવતા આવિર્ભાવોને જે આપણે જુદા પાી નાખવાનો પ્રયત્ન કરીશું જે તમે આમને ભિન્ન ભિન્ન પાડી નાખવાનો પ્રયત્ન કરશો તો તમે જેને સિદ્ધિયોગના-એટલે સૂક્ષ્મ દેહોમાના, કામના અને માનસિક ભુવનોના આવિર્ભાવો-નામથી વ્યવહરો છો તેને તમે હમેશા એક પ્રકારની કૃત્રિમ અને બુદ્ધિ હીન રીતે જ અવલોકતા થશો જે અન્યથા તમે એટલું અનુભવો કે ચૈતન્ય એક છે, કાઈ પણ ભુવન ઉપરનો તેનો આવિર્ભાવ તે ભુવનના જડવડે બધાયલો હોય છે, તાત્વિક રીતે તે એક છે, ભુવનો ઉપરના જડના પ્રતિરોધના યોગ અથવા વધતા પ્રમાણમાં તે માત્ર અશ પરત્વે જ ભિન્ન પડી આવે છે, તો તમે જેને લોકો હોશો હોશો સિદ્ધિયોગ અને એવા અન્ય નામોથી વ્યવહરો છે તે વિષે અતિશયોક્તિ ભરેલો વિચાર કરવાનું તમને જરા પણ મન થશે નહિ. અનેક લોકની મૂર્ખતા ભરેલી રીતે તમે તેની નિંદા કરશો નહિ, કારણ કે તેની નિંદા કરવામાં તમે સર્વ પ્રકારના બુદ્ધિ વિષયક આવિર્ભાવોની પણ નિંદા કરો છો એમ તમારા સ-મજવામાં આવશે, આ એક એવા પ્રકારની અસંગતિ છે કે તેના દોષમાં ગણ્યા ગાંઠ્યા લોક જ આવી શકે છે જે તમે સ્થૂલ સંદિગ્ધાના તમારા બુદ્ધિ વિષયક આવિર્ભાવોનો અનુપમ પદાર્થો કે સ્વીકાર કરો, તેને જ હમેશા ઉત્તેજવા યોગ્ય, બલવાન બનાવવા યોગ્ય વિકસાવવા યોગ્ય માનો તો તરફની સમાનતા વડે એટલું સમજવાની તમને ફરજ પડશે, કે તે જ ચૈતન્યનો કામના અથવા માનસિક ભુવનમાંના સૂક્ષ્મ જડમાંના આવિર્ભાવો પણ વિકસાવવા માટે, ધ્યાનમાં લેવાવા માટે સમાન રીતે ઉપયોગના છે, કાઈ પણ પ્રકારના વિશેષ ઉપયોગના નથી સ્થૂલ ભુવનના ચૈતન્યને કેવલુ એ સારી બાબત, ગણવી તથા કામના અને માનસિક

માટે આ સામાન્ય નિયમ છે. આપણા વિચારમાં સદૃશ આગળ વધ્યા પછી આ નિયમની ઉપયોગિતા તમારા સમજવામાં આવશે. આપણા દરેક દેહ—સ્થૂલ, કામના, માનસિક, સૂક્ષ્મ,—એકનાંથી પરના જીવનમાં કાર્ય કરતાં ચૈતન્ય વડે જ હમેશાં બધાયલા હોય છે. પછીનું જીવન અથવા સૃષ્ટિ, તમે, અત્રે બેઠેલાઓ જેટલા એક બીજાના પછી છે તેના કરતાં ઘણી જ નજીકની “પછી”ની સૃષ્ટિ સમાન છે. તે ગૃહાપચર્યાની પાર દૂર દૂર આવેલી નથી, તેનામાં વિશાલ અવકાશોને લીધે, દૂરત્વનો સમાવેશ થતો નથી. તે તો તમારા અસ્તિત્વના દરેક વિભાગમાં એતરોત બનીને વ્યાપી રહેલી છે. તમારા દેહોમાંના નક્કર, પ્રવાહિ અને વાયુ રૂપ પ્રદાર્યો જેટલા એક બીજાના પછી છે તેટલા જ અર્થમાં તેને “પછી”ની, પાગની કહેવાય છે,—તે કંઈ દૂર દૂર નથી, પરંતુ અત્રે જ છે. તેથી આ કાર્ય ક્રમનો પ્રકાર ઘણો જ નિકટનો તથા ગાંઠનો પ્રકારનો છે. તમારામાંના કેટલાક અધ્યાત્મવિદ્યાના બાવા સાહિત્યના અભ્યાસીઓના સ્મરણમાં હશે, કે એચ. પી. બીએ આપણુ સર્વેને કામના જીવનના ચૈતન્યમાં કાર્ય કરનારા રૂપે વર્ણવ્યા હતા. જો તમે એક ફાળુવાર વિચાર કરો તો તમારા સમજવામાં આવશે, કે તમે સ્થૂલ જીવનના ચૈતન્યમાં અક્ષરશઃ જેવા જઈએ તો કાર્ય કરી શકતા નથી. તમારા સ્થૂલ દેહનાં વિવિધ કેન્દ્રો અને શિરાઓમાં કાર્ય કરતા ચૈતન્ય વિષે તમે કેટલું જાણો છો. તમે માંદા પડો છો તે વિના વ્યાવહારિક રીતે જોઈએ તો કંઈ પણ જાણુતા નથી. માત્ર બ્યારે દેહની વિસમતા થાય છે ત્યારે જ તેમાં આ વિવિધ કાર્યો ચાલવાના જ્ઞાનવાળા તમે બનો છો. સાધારણ સારી હાલતમાં તો, તમારા રૂધિરનું અભિસરણ, દેહમાંના અણુસમૂહોનું જીવન, તમારા દેહમાંનાં કેટલાક જીવતા અણુસમૂહોનું રક્ષક કાર્ય—તેમને “બક્ષકો” નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે—આ સર્વે તમારા જાણ્યા વિના, તમારા વિચાર વિના, તેમના પ્રત્યે એક ફાળુવાર પણ જ્ઞાનપૂર્વક ધ્યાન આપ્યા વિના ચાલ્યાં કરે છે. એક સંપૂર્ણ જ્ઞાનવિનામાં આ સર્વેનું જ્ઞાન (ચૈતન્ય) હમેશાં જાગ્રત હોય છે, પરંતુ આપણા જેવાં અસંપૂર્ણ જ્ઞાનવિદ્યામાં તે જાગ્રત હોતું નથી. આપણા સમગ્ર ચૈતન્યનું, તેની સર્વે પ્રવૃત્તિઓના સંપૂર્ણ જ્ઞાનપૂર્વક કાર્ય ચક્રાવવા જેટલા હજી આપણે જાગ્રત બન્યા નથી, વિકાસ પામ્યા નથી. માત્ર તેના એક અંક વિભાગની જ દેખરેખ રાખવાને આપણે શક્તિવાન છીએ અને તેથી ઉચ્ચ સૃષ્ટિમાં આપણી જાતે એકાગ્ર બનવા માટે તથા જ્ઞાનતંતુઓના બંધારણને આપણી વિચાર પ્રવૃત્તિના યંત્ર રૂપે ઉપયોગમાં લેવા માટે, સ્થૂલ દેહને પ્રવૃત્તિમાં રાખતા ચૈતન્યના કાર્યને આપણે લક્ષમાં રાખવાની જરૂર નથી. સમગ્ર વિચારમાં આજ નિયમ પ્રવર્તે છે. જો તમારે કામના દેહને મુદ્દારીને યથાર્થ બંધારણ બાંધવાની ઇચ્છા હોય તો માનસિક જીવન ઉપરથી જ તમે તેમ કરી શકશો. જેમ તેણે તમારા સ્થૂલ દેહનું બંધારણ બાંધ્યું છે તેમ તમારા કામના દેહને બાંધવાની તે શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે તે પૂર્વ બંધારણવડે, નિયમ પૂર્વક ધ્યાનવડે તમારે તમારા વિચારને એક ઉચ્ચ શક્તિ પર્વત ચઢાવવો મંડો. આટલા જ માટે આ સર્વે બાબતોમાં ધ્યાનની જરૂર છે; કારણ કે વિચારની ઉત્પાદક શક્તિ વિના સ્થૂલની નજીકની સૃષ્ટિના દેહનું બંધારણ આપણે બાંધી શકીશું નહિ.

આપણા જેના ઉપર સંપૂર્ણ સંયમ છે એવા હથીઆર રૂપ સ્થૂલ ભૂતકર્મા કાર્ય કરતું આપણું ચૈતન્ય, બાહ્યસૃષ્ટિની સાથે સંસર્ગમાં આવતું સતત પ્રવૃત્તિપરાયણ રહે છે, પ્રોત્તાને

કર્મ ચલાવવાના યંત્ર રૂપે મસ્તકનો ઉપયોગ કરે છે, તથા ઉચ્ચ સૃષ્ટિયોમાંથી હમેશાં એવા સંસ્કાર નીચે લાવે છે કે જેમને તે યોડી અથવા વધારે સંપૂર્ણતાપૂર્વક સ્થૂલ ભુવનમાં પ્રવર્તવે છે, આટલી બાબત હવે આપણે સ્વીકારીએ છીએ એમ ધારીને આપણે આપણી સામાન્ય વિચાર પ્રવૃત્તિ વિશે વધારે વિચાર ચલાવવાની જરૂર નથી.

જેમાં મસ્તકનો સૂક્ષ્મ વિભાગ, તેનું ઈથરીક જડ (સ્થૂલ ભુવનના જડની વાયુ પ્રવાહી અને નક્કર રૂપ ચાર સ્થિતિઓની પાસનું જડ) વિશેષ વિશાલતાથી સતેજ બનતું હોય, વિશેષ નિશ્ચિતતા પૂર્વક ઉપયોગમાં લેવાતું હોય, એવી સહજ વિશેષ અસાધારણ વિચાર પ્રવૃત્તિનો આપણે દૃષ્ટાંત લઈએ. કલ્પનાની શક્તિયો, —કિંવાદક શક્તિયો—કિંવાદક વલનવાળી સર્વે કલાવિષયક શક્તિયો, આ સર્વે મસ્તકના ઈથરીક જડોનો ધણો ઉપયોગ કરે છે તથા તેમાં કાર્ય કરવાને લીધે સ્થૂલમસ્તકના નીચાદરજનું તથા ઘટ જડ પ્રવૃત્તિમાન બને છે. અત્રે સ્પષ્ટ રીતે પ્રદર્શિત થવા માટે વિચારને ચૈતન્યમાંથી, કોપ પછી કોપમાં ચઢીને પસાર થતું પડે છે. પરંતુ શું તમને એવા દેટલાક માનસિક સંસ્કાર નથી થતા કે જે સ્પષ્ટ નથી હતા, યથાર્થ રીતે આકાર પામેલા નથી હતા તથાપિ તે તમારા ઉપર હઠી અસર કરે છે. તમને તે માટે ખાત્રી જ લાગે છે. તેઓ અનેક પ્રકારના હોય છે તથા અનેક રીતે તમને તેમનો અનુભવ થાય છે. અત્યારે તો તમારે માટે માત્ર આટલું જ ઉપયોગનું છે; કામતા અને માનસિક સૃષ્ટિયો આસપાસ આવેલી હોવાથી, તમને દરેક ક્ષણે આમાંના સંસ્કારો યથાં જાય છે, તમારા ચૈતન્યમાં હમેશાં ફેરફાર કર્યાં જાય છે. તમારા સ્થૂલ દેહની પેઠે જે તમારો કામતા દેહ સંપૂર્ણ રીતે વિકાસ પામેલો હોત તો તેમાંથી થતા સંસ્કારો પણ સ્થૂલના જેટલા જ સ્પષ્ટ અને લક્ષમાં આવે એવા બન્યા હતા. જે તમારો માનસિક દેહ સારી રીતે વિકાસ પામ્યો હોત તો એ ભુવનના, સ્વર્ગ સૃષ્ટિના સંસ્કારો તમને સ્થૂલની પેઠે જ સ્પષ્ટતાથી અને લક્ષમાં આવે એવી રીતે અસર કરી શકશે. પરંતુ વિકાસ ક્રમની વર્તમાન ભૂમિકાએ કામતા અને માનસિક દેહો સારી રીતે વિકાસ પામેલા નહિ હોવાથી, એ દેહોમાં થતા સંસ્કારોથી ચૈતન્યમાં થતા ફેરફારો ઝાંખા તથા અનિશ્ચિત રીતે લક્ષમાં આવે છે; સામાન્ય રીતે આ સંસ્કારોને “સૂક્ષ્મના” નામથી વ્યવહારમાં આવે છે. તમારા મધ્યમાં “સૂક્ષ્મ શોધ ચલાવનારા મંડલની” સ્થાપના (Psychical Research Society) થઈ છે, તે કંઈ વિચારની સામાન્ય પ્રવૃત્તિયો વિશે શોધ ચલાવતું નથી પરંતુ તેની અસાધારણ પ્રવૃત્તિયોની શોધ ચલાવે છે; તથા આ મંડલથી આપવામાં આવતાં અનેક વિચિત્ર નામોવાળી સર્વે બાબતોનો ચૈતન્યની અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિયોમાં સમાવેશ થાય છે; આ સર્વે પ્રવૃત્તિયો હજુ સુધી પોતાને આધિન ના થયેલા દેહો અથવા કોષોમાં થાય છે, પોતાના હેતુઓ સાધવા માટે હજુ સુધી તેણે તેમનો યથાર્થ વિકાસ સાધ્યો હોતો નથી. ધીમે ધીમે, ક્રમે ક્રમે, તેઓ વિકાસ પામતા જાય છે; કામતા દેહના વિકાસ માટે તીવ્ર વિચાર ચલાવવાની વિધિ સાધવાની તથા માનસિક દેહના વિકાસ માટે શુદ્ધ તર્ક ચલાવવાની વિધિ સાધવાની જરૂર છે. કામતા દેહ અને માનસિક દેહોને પ્રવૃત્તિમાન બનાવવાનો કોઈ અન્ય માર્ગ હશે કે નહિ, તે વિશે આપણે વિચારીએ. પ્રાકૃતિક વિકાસના માર્ગે, હમેશાં ઉચ્ચ ભુવનો ઉપરથી થતા, ક્રમવાર વિકાસ

માટે મેં “ સાધારણ ” વિકાસ શબ્દ વાપર્યો છે, એ તમારા લક્ષમાં હશે. પરંતુ તમે તેને નીચેના ભુવન ઉપરથી સતેજ બનાવી શકો. વિશેષ નહિ તો સ્થૂલભુવન ઉપરથી કામના દેહને સતેજ બનાવવાની બાબત સંભવિત છે, પરંતુ યોગ્ય આગળ વધતાં તમે આમ કરી શકો છો. તે તમારા ઉચ્ચવિકાસના ભોગે હોય છે. તમે એ દેહને આ પ્રમાણે સતેજ બનાવી શકો તેનું કારણ સાદું જ છે. તમારી ઇન્દ્રિયોનાં સર્વે કેન્દ્રો કામના દેહમાં આવેલાં છે. સ્થૂલ ભુવનમાં હોય છે તેમ માનવિનો કામનાઓ મરણ પછી પણ તેવીને તેવી જ હોય છે, એ તમારા જાણવામાં છે. તમારી સ્વપ્રકાશની કામનાઓ, તમારી જાત દશાતી કામનાઓ સાથે કેવી મળતી આવે છે, એ પણ તમારા લક્ષમાં છે. તમારી સર્વ પ્રકારની આધ્યાત્મિકશક્તિયોનાં, તમારી સૂક્ષ્મશક્તિયોનાં કેન્દ્રો કામનાદેહમાં આવેલાં છે, (ખાસ કરીને તમારી ઇન્દ્રિયોના સંબંધમાં આમ જ છે, દરેકનું પોતપોતાનું કેન્દ્ર કામના દેહમાં હોય છે.) તમે અત્રે સ્થૂલઇન્દ્રિયોને હૃદ પારનો બોલો આપો, કામના ભુવન ઉપર એક પ્રકારનું કાર્ય પ્રવર્તતું તમારા લક્ષમાં આવશે, પરંતુ આવો પ્રકાર અનારોગ્ય છે, કારણ કે ક્રમ વિનાનો છે, વિકાસ ક્રમને ભાગે જનારો નથી, ઉચ્ચ ભુવનોને જાણે અધમ ભુવનોમાંથી ઉપજાવવાના પ્રયત્ન સમાન છે.

[ચાલુ.]

એનિ. એસ.ટ.

॥ વ્રાહ્મસર્ગ. ॥

(મળેલું.)

અનુસંધાન પૃ. ૨૬૯ થી.

૨.

હવે તૃતીય રચના આઠમા અધ્યાયના ૧૩ માં શ્લોકથી આવે છે —

તસ્યાર્થ સૂક્ષ્માભિનિવિષ્ટ દૃષ્ટેરંતર્ગતોઽર્થો રજમાતનીયાન્ ।

ગુણેનકાલાનુગતેન વિદ્ઃસૂચ્યેસ્વદાભિચત નાન્નિદેશાન્ ॥૧૩॥

સપદ્મકોશઃ સદસોદતિષ્ઠત્કાલેન કર્મ પ્રતિબોધનેન ॥૧૪॥

તલ્લોકપદ્યં સત્ત્વ એવ વિષ્ણુઃ પ્રાવીવિગત્સર્વગુણાવધામપ્ ।

તસ્મિન્સ્વયંવેદમયોવિધાતા સ્વયં ભુવંચંસ્પર્શદંતિ સોઽભૂન્ ॥૧૫॥

તસ્યાંતચાંખોરુર કર્ણિકાયામગસ્યિતો લંકમપશ્યમ નઃ ।

પરિક્રમન્વયોઽન્ન વિવૃત્તનેત્રશ્ચત્વારિલેખેઽનુદિશં મુલ્લાનિ ॥૧૬॥

ત્વસ્માદ્યુગાતશ્વમનાત્પૂર્ણ જલોર્મિચકાત્પલિજાદ્વિકૃટપ્ ।

વપાશ્રિતઃ કંઠમુલોકતસ્ત્વ નાત્માનમદ્વા વિદ્દાદિદેવઃ ॥૧૭॥

સૂક્ષ્મ અર્થમા દૃષ્ટિવાળાની અંદર જે સૂક્ષ્મ અર્થ હતો તે અનુકૂલ કયાને લીધે નાભિ દેશથી રન્નેગુણથી વીધાયો (૧૩) કાવવડે કર્મ પ્રતિબોધન થયું છે એવા તે (વિદ્ દેશ-માથી) એક પદ્મકોશ સહસા નીકળ્યું (૧૪) એ લોક ૩૫ કમલ કે જેમા મર્વ શુભો અવ-આસિત હતા તેમાં વિષ્ણુએ પોતે પ્રવેશ કર્યો, અને તેમાથી સ્વયભૂ વેદમય વિધાતા (બ્રહ્મા) ઉત્પન્ન થયા. (૧૫) એ કમલની ઝર્ણીમાં જોડેલા તેણે (વિધાતાએ) લોક દોઢા નહિ, તેથી આકાશમાં તેણે ચાત્રે આબુએ જોડ્યું અને તેને ચાર શુભો થઈ ગયા (૧૬) પ્રલય કાલના વાયુથી ઉછળતાં મોખ્ખાવાળા તે જળમા રહેલા કમલ ૩૫ લોક તત્ત્વને તે દેવે ઓળખ્યું નહિ. (૧૭).

જગતને સજ્જવાતા વિચાર ૩૫ી સૂક્ષ્મ અર્થ વિષ્ણુની અંદર હતો, અર્થાત પૂર્વે રચિત આલંબીય ૩૫ સૃષ્ટિ પોતાના (વિચારના) દેશમા જે હતી તેને તે વિચાર ૩૫ વિષ્ણુ જ-ણતા હતા. એ તેના દેહમાંની સૃષ્ટિએ તેનામાં રન્નેગુણ (centrifugal force) વધાર્યું, અને તેથી તેનો નાભિ પ્રદેશ—આલંબીયનુ મધ્ય બિંદુ—વિધાયો, અને એ બિંદુએથી નાભ

આવે એમ સંખ્યાને તેને દુરવલું. એ દુરવામાં ધંચલી લાકડી, કે જેને અક્ષ કહે છે, તેની છાયા પરિધિ ઉપર જે સ્થળે પડે તે સ્થળ અને જે સ્થળે પૃથ્વી કલ્પેલી છે તે સ્થળની વચ્ચે જે અંશ આવે છે તે સૂર્યના ઉત્તરશિષ કહેવાય છે, અને એ છાયાને સ્થળેથી ખાદ્દના સ્થળ વચ્ચેના અંશને સૂર્યના નતાંશો જાણવા એ રીતે બરાબર મધ્યાહ્ને જોઈને જે ઉત્તરશિષ આવે તે, તથા દિનાર્દ્ધમાન જાણીને તે જોનો અનુપાત ત્રિરાશિ કરવી. જે મધ્યાહ્નના ઉત્તરશિષથી દિનાર્દ્ધ નાડી જે આવે, તેટલી નાડી એટલા ઉત્તરશિષથી તો તેની સ્થૂલ ઘટી કેટલી ચાય ? એ રીતે ગણીત કરીને તેનો નિશ્ચય કરાય છે. જેમ આ કાલ ચક્ર છે તેમ ખીળા પશુ ચક્રો છે: પશુચક્ર, કુલાકુલ ચક્ર, રાશિ ચક્ર, અક્યહ ચક્ર, અકડમ ચક્ર, ત્રણિધનિ ચક્ર, ઉત્તરાયન ચક્ર, કેતુ ચક્ર, અરિ ચક્ર, કુંભ ચક્ર, કોટ ચક્ર, ઇલાદિ; પરંતુ આ સર્વનાં વર્ણન અત્ર અપ્રસ્તુત છે. કાલ ચક્ર માટે હેમચંદ્ર કહે છે કે, કાલ દ્વિવિધ છે: અવસર્પિણી તથા ઉત્સર્પિણી. એ દરેકમાં ૭ ૭ આરા છે, તેથી બાર આરા છે. વિષ્ણુ પુરાણમાં કહેલું છે કે, ત્રણ નાભિ, પાંચ આરા, ૭ નેત્રિ, અને અક્ષયાત્મક એવું સંવત્સર નામે કાલ ચક્ર છે.

અત્ર નાભિ ત્રણ કહેલ છે. નાભિ એટલે સ્તંભ કે જેમાં અક્ષ (ધરી) પરોવેલી હોય છે તે. તે નાભિની મેખના ત્રણ છે. પૂર્વાદન, મધ્યાહ્ન, અને અપરાહ્ન, એ ત્રણ કાલ તે ત્રિમેખમ નાભિ છે. પરિવાસરાદિ પાંચ પ્રકારના વત્સર (વર્ષ), છે તે પાંચ આરા છે. આગ એટલે શલાકા. નાભિ ૩૫ મધ્યખિંદુથી પરિધિપર્વતમાંની ત્રિજ્યાઓની શલાકા હોય છે તે. ૭ અતુઓ હેમતાદિ તે ૭ નેત્રિ (પરિધિઓ) છે. પરિધિના વલયના ૭ વક્ર કડકાઓ જોડાયેલા છે, એમ અર્થ છે. અક્ષ, જે વચલી ધરી નાભિના છિદ્રેથી પરોવેલ હ'ડ, તે એક આત્મા છે. વિષ્ણુ પુરાણમાં કરેલા આ વર્ણનનું સ્પષ્ટિકરણ ઉપર પ્રમાણે મત્સ્ય પુરાણમાં કરેલું છે. વળી એક નિમેષથી આગંત્રી યુગ કલ્પાંત પર્વતનું કાલમાન તે કાલચક્ર છે.

એ રીતે બ્રહ્મા—બ્રાહ્મ ગોલમાંથી નીકળી બનેલ ખીળુ મધ્ય ખિંદુ—વિરાટમાંથી બનેલું મધ્યખિંદુ—કાલરૂપ બની ગયું, કાલચક્ર થયું, એટલે ગોલ કાલ રૂપ થયો. બ્રાહ્મકલ્પનું મધ્યખિંદુ જે વિષ્ણુ કહેવાયુ હતું તે આ પાદ્મ કલ્પનું મધ્યખિંદુ તેનો ખીળો અવતાર કાલ કહેવાયો. હવે તૃતીય સ્કન્ધના ૧૦ ત્ર અધ્યાયના ૮ ત્ર શ્લોકથી જાણે છે—

૧૬૬ કોશં તદાવિક્ષ્યા ભગત્કર્મ ચોદિતઃ ।

૧૬૭ એકંવપમાંસી દુરુવાત્રિયા ભાવ્યં દ્વિસપ્તઘા ॥

પછી કમલ કોપમાં પ્રવેશ કરીને ભગવત્કર્મથી બ્રહ્માએ તે કમલના એક હતું તેના મ્હોટાં ત્રણ અને પછી ચઉદ ભાગો પાડ્યા. (૮).

ત્રિલોક—ભૂર્, ભુવર્, સ્વર્; તથા બ્રૂતદિ સપ્ત લોક અને અતલાદિ સપ્ત પાતાલ

મળીને ૧૪ શ્લોક. એમ સર્વ એ ક્રમલગ્ન વિભક્ત કર્યું. હવે ૧૪ માં શ્લોકથી પાછું કાલ તથા સર્ગવર્ણન આવે છે:—

આદ્યસ્તુ મહતઃ સર્ગો ગુણવૈષમ્યમાત્મનઃ ॥ ૧૨ ॥

દ્વિતીયસ્ત્વરમો યત્ર દ્રવ્યજ્ઞાનક્રિયોદયઃ ।

ભૂતસર્ગસ્તૃતીયસ્તુ જન્માત્રો દ્રવ્ય શક્તિમાન્ ॥

ચતુર્થે ઐન્દ્રિયઃ સર્ગોયસ્તુ જ્ઞાનક્રિયાત્માકઃ ।

વૈકારિકો દેવ સર્ગઃ પંચમો યન્મયં મનઃ ॥ ૧૬ ॥

પૃષ્ઠસ્તુતમસઃ સર્ગોયસ્ત્વે વૃદ્ધિ કૃતઃ પ્રથો ।

પટિમે પ્રાકૃતઃ સર્ગઃ વૈકૃતાનપિમે ધૃણુ ॥ ૧૭ ॥

પ્રથમ મહત્ સર્ગ આત્માના ગુણ વૈષમ્યથી થયો. બીજો દ્રવ્ય, જ્ઞાન, અને ક્રિયાના ઉદયરૂપ અહિં સર્ગ થયો. તન્માત્ર અને દ્રવ્ય શક્તિમાન ત્રીજો ભૂતસર્ગ થયો. ચોથો જ્ઞાન ક્રિયાત્મક ઐન્દ્રિયસર્ગ થયો. પાંચમો મનોમય વૈકારિક દેવસર્ગ થયો. છઠ્ઠો પ્રભુએ અત્યુદ્ધિ કૃત તામસસર્ગ કર્યો. આ છ પ્રાકૃતસર્ગો છે, હવે વૈકૃત સર્ગો સાબળે. (૧૪—૧૭)

આ શ્લોકોમાં યથેક્ષી ઉત્પત્તિનો ઉપસહાર કરેલો છે. તેમાં છ પ્રકારના પ્રાકૃત સર્ગો કહેલા છે. મૂળ પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પત્તિ યદ્ય તેથી પ્રાકૃત સર્ગ કહેવાયો છે પ્રકૃષ્ટમ્કૃતકાર્ય યસ્ય । આ ઉપરથી પ્રાકૃત શબ્દનો અર્થ નીચતા વાચક કહેલો છે, પરંતુ ભાગવત ૧૦ માં સ્કંધના તૃતીયાધ્યાયમાં તેનો અર્થ ‘પ્રકૃતિ સંબધી’ એવો કરેલો છે. મનુનાટીકાકાર મેધાનિધિએ પણ પ્રાકૃત પ્રકૃતી મયં, એમ કહેલું છે. સૃજ ધાતુ ઉપરથી સર્ગ શબ્દ છે, એનો અર્થ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય છે. મૃષ્ટિ શબ્દ પણ એ જ ધાતુ ઉપરથી થયો છે. સામ્યાવસ્થાના ભગથી અને ગુણોત્તુ વૈષમ્ય થયાથી પ્રથમ મહત્સર્ગ થયો, બીજા અહંસર્ગને દ્રવ્ય, જ્ઞાન, અને ક્રિયાત્મક કહેયો છે, ત્રીજા ભૂત સર્ગને દ્રવ્ય, શક્તિવાળો કહેલો છે, ઐન્દ્રિય સર્ગ ચોથો જ્ઞાનાત્મક, અને પાંચમો મનોમય દેવમર્ગ કહેલો છે છઠ્ઠો તામસ સર્ગ કહેલો છે. હવે વૈકૃત સર્ગો ૧૮ માં શ્લોકથી ગણાવેલા છે—

સપ્તમો મુખ્ય સર્ગસ્તુ પદ્વિધસ્તસ્યુપાચયઃ ॥ ૧૮ ॥

વનસ્પત્યોપખિલતાત્વકસારા ચોરુષોદ્રુમાઃ ।

ઉત્ત્સ્રોતસસ્તમઃ પ્રાયાઃ અતઃ સ્પશા વિશેષિણઃ ॥

તિરથ્યામણ્ડપઃ સર્ગઃ સોઽષ્ટાવિંશદ્વિધો મનઃ ।

અવિદો ભૂરિ તમસો ઘ્રાણજ્ઞાહૃદ્ય વેદિનઃ ॥ ૨૦ ॥

અર્વાક્સ્રોતસ્તુનવમઃ સત્તરેકવિધોનૃનાં ।

૨૧જોઽધિકાઃ કર્મપરા દુઃસ્વેચ સુલ્લમાનિનઃ ॥ ૨૨ ॥

વૈકૃતાસ્ત્રય એવૈતે દેવસર્ગશ્ચ સત્તમ ।

વૈકારિક સ્તુત્યઃ પ્રોક્તઃ કૌમારસ્તૂજયાત્મકઃ ॥ ૨૬ ॥

દેવસર્ગશ્ચાષ્ટવિધો વિવૃધાઃ પિતરોઽમુરાઃ ।

ગર્વર્ણપ્વરસઃ મિદ્ધાપશ્વરભામિચારણાઃ ॥ ૨૭ ॥

ભૂતમેનપિશાચાશ્ચ વિદ્યાધ્માઃ કિન્નરાદયઃ ।

દશૈતે વિદુરાશુચાતાઃ સર્ગાસ્તે વિશ્વમૃવકૃતાઃ ॥ ૨૮ ॥

સાતમો સર્ગ, વૈકૃતનો પ્રથમ સર્ગ સ્થાવરોનો હોવાથી તેને મુખ્ય કહેલો છે. સ્થાવર એટલે વૃક્ષાદિ જમીનથી ભિન્ન ન થાય એવી વસ્તુઓ તિષ્ઠન્તિ इति સ્થાવર. તેને છ પ્રકારનો કહેલો છેઃ (૧) વનસ્પતિ. (૨) ઓપધિ. (૩) લતા. (૪) તલકમાર. (૫) વીરુધ. (૬) દુમ. આમાં વનસ્પતિ માત્રનો સમાવેશ થાય છે, અને તે સર્ગનું નામ ઉત્ત્રોત છે. સ્વર્વતી-તિસ્ત્રોતઃ । સુગન્ધૌ । ઉત્ત્ર=ઉપર, બર્ધ્વ. બર્ધ્વે જનાર, એમ અર્થ થાય છે. વનસ્પતિ જમીનમાંથી જમીની નીચળાને બર્ધ્વ, ઉપર, બર્ધ્વે વધે છે, ગતિ કરે છે, માટે તે ઉત્ત્રોત કે બર્ધ્વોત્રોત કહેવાય છે. દુકામાં બર્ધ્વે ગતિ કરનાર તેઓ વિશેષે કરીને અંતઃસ્પર્શી છે, એટલે કે તેમની ઈન્દ્રિયો અંદર અંતર્લિત છે. વળી તેઓ તમઃપ્રાપ્ત છે, એટલે વિશેષે જડત્વશુભ્રુ વાળા છે, એતનાંશ અત્યલ્પ. વનસ્પતિમાં પ્રથમ મૂલ રચાય છે, પછી યડ, અને પછી શાખાપત્રાદિ અને છે; એટલે કે છેક જમીનમાં મૂલ, તેની ઉપર બહાર યડ, અને તેની ઉપર જાંચે આકાશમાં શાખાપત્રાદિ છેલ્લાં થાય છે. આમ હોવાથી તે ઉત્ત્રોત છે.

ખીજ સદિ તિર્થકુત્રોત છે. એમાં સર્વ પશુ, પ્રાણી, પક્ષી, આદિ જીવો રચાયા છે. તેઓ સર્વ અજ્ઞાન અને વિશેષે જડત્વ શુભ્રુ છે. વનસ્પતિ અંતઃસ્પર્શી, એટલે માત્ર સ્પર્શ જ્ઞાનવાળી જ છે, તેમ આ પ્રાણીઓ વિશેષે દ્રાણ જ્ઞાન વાળા છે, એટલે કે તેઓથી વાસ પારખવાની શક્તિ તીવ્ર હોય છે, હૃદયમાં તેઓ અજ્ઞાનમય છે. આ સર્ગને તિર્થકુત્રોત કહેલો છે એટલે ગતિ, પ્રદિ, એમ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે. બર્ધ્વે એટલે ઉપર, બર્ધ્વે, તેમ તિર્થકુત્રોત એટલે આડું થાય છે. તિર્થકુવ્યક્રંન્નનં । પશુ પક્ષી આદિ સર્વ પ્રાણીઓના દેહ આડા—વક્ર—હોય છે. તેમની દેહ રચના મસ્તકથી પુચ્છ સૂત્રી ક્રમે થાય છે, અને તે આડી રચના થતી હોવાથી એ નામ આ સર્ગનું છે. આ સર્ગના ૨૮ બેદો છેઃ—

(૧). ગાય.	(૬). ગવ્ય.	(૧૧). અશ્વ.	(૧૬). કૂતરાં.	(૨૧). સસલાં.
(૨). મેય.	(૭). જેર.	(૧૨). ખચ્ચર.	(૧૭). શિયાળ.	(૨૨). શેઠાઈ.
(૩). મહિષ.	(૮). ગાડર.	(૧૩). ગૌરમૃગ.	(૧૮). વૃક.	(૨૩). સિંહ.
(૪). કાળિયંર.	(૯). હાટ.	(૧૪). ચરભ.	(૧૯). વ્યાધ.	(૨૪). કૃષિ.
(૫). સુકર.	(૧૦). ખર.	(૧૫). ચમરી.	(૨૦). બિલાડી.	(૨૫). ગજ.
(૨૬). કામળા.	(૨૭). ગોધા.	(૨૮). મગર.		

* એખરીનામાંનઃ ડ એક ખરીનામાં છે. x * ૧૩ પાંચ નંખવામાં છે.

મળીને ૧૪ લોક. એમ સર્વ એ ક્રમલમાં વિભક્ત કર્યું. હવે ૧૪ માં શ્લોકથી પાંદું કાઢ તથા સર્ગવર્ણન આવે છે:—

આદ્યંસ્તુ મહતઃ સર્ગો ગુણૈર્વૈષમ્યમાત્મનઃ ॥ ૧૫ ॥

દ્વિતીયસ્ત્વર્મો યત્ર દ્રવ્યજ્ઞાનક્રિયોદયઃ ।

મૂતમર્ગસ્તૃતીયસ્તુ જન્માત્રો દ્રવ્ય શક્તિમાન્ ॥

ચતુર્થેન્દ્રિયઃ સર્ગોયસ્તુ જ્ઞાનક્રિયાત્માકઃ ।

ચૈકારિકો દેવ સર્ગઃ પંચમો યન્મયં મનઃ ॥ ૧૬ ॥

પષ્ટસ્તુતમસઃ સર્ગોયસ્ત્વં બુદ્ધિ કૃતઃ પ્રભો ।

પદિમે પ્રાકૃતઃ સર્ગો વૈકૃતાનપિમે શૃણુ ॥ ૧૭ ॥

પ્રથમ મહત્ સર્ગ આત્માના શુભ વૈષમ્યથી થયો બીજો દ્રવ્ય, જ્ઞાન, અને ક્રિયાના ઉદયરૂપ અહ સર્ગ થયો. તન્માત્ર અને દ્રવ્ય શક્તિમાન ત્રીજો ભૂતસર્ગ થયો. ચોથો જ્ઞાન ક્રિયાત્મક ઐન્દ્રિયસર્ગ થયો. પાંચમો મનોમય વૈકારિક દેવસર્ગ થયો. છઠો પ્રભુએ અબુદ્ધિ કૃત તામસસર્ગ કર્યો. આ ૭ પ્રાકૃતસર્ગો છે, હવે વૈકૃત સર્ગો સાબળો. (૧૪—૧૭)

આ શ્લોકોમાં થયેલી ઉત્પત્તિનો ઉપસહાર કરેલો છે. તેના ૭ પ્રકારના પ્રાકૃત સર્ગો કહેલા છે. મૂલ પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પત્તિ થઈ તથા પ્રાકૃત સર્ગ કહેવાયો છે. પ્રકૃષ્ટમંદુતવાર્થ યસ્ય । આ ઉપરથી પ્રાકૃત શબ્દનો અર્થ નીચતા વાચક કહેલો છે, પરંતુ ભાગવતે ૧૦ માં સ્કંધના તૃતીયાધ્યાયમાં તેના અર્થે ‘પ્રકૃતિ સંબંધી’ એવો કરેલો છે. મનુનાટીકાકાર મેધાતિથિએ પણ પ્રાકૃત પ્રકૃતો મયં, એમ કહેલું છે. સૃજ ધાતુ ઉપરથી સર્ગ શબ્દ છે, એનો અર્થ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય છે. સૃષ્ટિ શબ્દ પણ એ જ ધાતુ ઉપરથી થયો છે સામ્યાવસ્થાના ભગથી અને શુણ્ણુ વૈષમ્ય યથાથી પ્રથમ મહત્સર્ગ થયો, બીજા અહ સર્ગને દ્રવ્ય, જ્ઞાન, અને ક્રિયાત્મક કહેલો છે, ત્રીજા ભૂત સર્ગને દ્રવ્ય, શક્તિવાળો કહેલો છે, ઐન્દ્રિય સર્ગ ચોથો જ્ઞાનાત્મક, અને પાંચમો મનોમય દેવમર્ગ કહેલો છે છઠ્ઠો તામસ સર્ગ કહેલો છે હવે વૈકૃત સર્ગો ૧૮ માં શ્લોકથી શુભાવેલા છે —

સપ્તમો મુખ્ય સર્ગસ્તુ પદ્ધિષસ્તસ્પૃષાચયઃ ॥ ૧૮ ॥

વનસ્પત્યોપધિલતાત્વક્સારા ધોરુષોદ્રુમાઃ ।

હસ્તોત્તસસ્તમઃ પ્રાયાઃ અતઃ સ્પશા વિશેષિણઃ ॥

તિરશ્ચામપ્તમઃ સર્ગઃ સોડષ્ટાવિંશદિધો મનઃ ।

અવિદો મૂરે તમસો ઘ્રાણજ્ઞાહવ્ય વેદિનઃ ॥ ૨૦ ॥

અર્વાક્સોતસ્તુનવમઃ સત્તરેકવિધોનૃપા ।

૧૭૦૭ધિકાઃ કર્મપરા દુઃસ્થેવ સુસ્થમાનિનઃ ॥ ૨૧ ॥

૨. પરાઈ=૧ મહા કલ્પ (આહાર કલ્પ.)

૧. મહા કલ્પ=૧ પૌરુષ નિમેષ.

એ જ રીતે પછી પુરુષનાં માસ વર્ષાદિથી તે કલ્પોત્તર પર્વત અનંત કાલ ગણાય છે. અત્ર આ કાલમાર્ગની જે પરિભાષા છે તેના અર્થો આપવાથી જરા લંબાણ નિરર્થક થવા સંભવ છે, તો પણ તે જાણવા જરૂર ધારી અત્ર આપવામાં આવે છે.

પરમાણુ—પરમઃ સર્વચરમકોડણુઃ । નિરવયવત્વ તે પરમાણુ, અવિભાજ્યત્વ તે પરમાણુ, અર્થાત્ કલ્પનામાત્ર જેના ભાગજ નથી એવો નિરવયવ દેશ તે પરમાણુ છે, અને એ પરમાણુ જેટલા દેશમાં સૂર્યને આલતાં જે કાર્ત્ત્વ યાથે તે પરમાણુ કાલ છે, એમ શ્રીભાગવતની રીકામાં શ્રીપરસ્વામીએ કહેલું છે. એ પરમાણુનો ૧ અણુ કહેલો છે.

આણુ—અણતિ લૂક્ષ્મત્ત્વં ગચ્છતિ । સાવયવત્વ દે વિભાજ્યત્વનો એકમ (Unit) ૨ નિરવયવતા દે અવિભાજ્યત્વ=૧ સાવયવ દે વિભાજ્ય એકમ, એજ રીતે ૨ આણુનો ૧ હપણુક કહેવાય છે, ૩ આણુનો ૧ ત્રસરેણુ, ૪ આણુનો ૧ ચત્તરણુ, ઇત્યાદિ થાય છે.

ત્રસરેણુ—૩ આણુ અથવા એકમ. જાળિયામાથી સૂર્યનો તડકો આવતો હોય તેમાં, અમંખ્ય ઉડતા રજકણો દેખાય છે તે પ્રાયઃ ત્રસરેણુ છે.

તુટિ—તુટિહિદિ । એક ક્ષર અક્ષરના ચોથા ભાગ જેટલો કાલ, એટલે એક ક્ષ-સ્વાક્ષરનો ઉચ્ચાર કરતા જે કાલ લાગે તેનો ચોથા ભાગનો કાલ તે તુટિ છે, એમ અ-મર કહે છે, એ ક્ષણની એક તુટિ પણ કહેવાય છે. ૩ એકમનો કાલ.

વેધ—વિષ્ ધાતુપરથી છે. વિષયવ્યયઃ । ૧૦૦ તુટિનો ૧ વેધ છે, એટલે ૯૦૦ એકમ, અને ૪૫૦ હપણુક, અને ૩૦૦ ત્રસરેણુ થાય છે, તથા ૧૦૦ તુટિ થાય છે=૧૮૦૦ પરમાણુ.

લવ—લૂહિદિ । લવણમિતિલવઃ । લેણ. ૧ લવ=૩ વેધ=૩૦૦ તુટિ=૨૭૦૦ એકમ=૧૩૫૦ હપણુક=૬૦૦ ત્રસરેણુ=૫૪૦૦ પરમાણુ.

નિમેષ—નિમીલયત્યનેનોત્તિ । નેત્ર પદ્મસ્પંદન કાલ. નેત્ર ધીંચવા દે ઉઘાડવા જે-ટલો કાલ. નેત્રનો પદ્મકરો. ૧ નિમેષ=૩ લવ=૯ વેધ=૯૦૦ તુટિ=૨૭૦૦ ત્રસરેણુ=૮૧૦૦ એકમ=૪૦૫૦ હપણુક=૧૬૨૦૦ પરમાણુ.

ક્ષણુ—ક્ષણોત્તિ હંતિનાશયતિ ચા । ૧ ક્ષણુ=૩ નિમેષ=૯ લવ=૨૭ વેધ=૨૭૦૦ તુટિ=૮૧૦૦ ત્રસરેણુ=૨૪૩૦૦ એકમ=૧૨૧૫૦ હપણુક=૪૮૬૦૦ પરમાણુ.

કાશ—કાશિતે પ્રકાશતે । ૧ કાશ=૫ ક્ષણ=૧૫ નિમેષ=૪૫ લવ=૧૩૫ વેધ=૧૩૫૦૦ ત્રુટિ=૪૦૫૦૦ ત્રસરેણુ=૧૨૧૫૦૦ એકમ=૬૦૭૫૦ દ્વચણુક=૨૪૩૦૦૦ પરમાણુ.

લઘુ—લંઘતે અનેતેતિ । અથ. ૧ લઘુ=૧૫ કાશ=૭૫ ક્ષણ=૨૨૫ નિમેષ=૬૭૫ લવ=૨૦૨૫ વેધ=૨૦૨૫૦૦ ત્રુટિ=૬૦૭૫૦૦ ત્રસરેણુ=૧૮૨૨૫૦૦ એકમ=૮૧૧૨૫૦ દ્વચણુક=૩૬૪૫૦૦૦ પરમાણુ.

નાડિકા—નાડ્યતીતિ । મંહમ્મંશે । ધટી, ધડી, ધટિકા. ધડી બાણવાનો એક ઉપાય વિષ્ણુપુરાણમાં કહેલો છે કે, બાણસનો એક નિમેષ (નેત્રોન્મીલનકાલ) એક માત્રાનો હોય છે. ગોઠણે હાથ પહોચ્યાડતાં જે કાલ લાગે તે કાલને માત્રા કહે છે. એ ૧૫ માત્રાની ૧ કાશ, ૩૦ કાશની ૧ કલા, અને ૧૫ કલાની ૧ નાડિકા કે ધટી થાય છે. ૧ લઘુની ૪ પલ થાય છે. કલા તેજ લઘુ હરે છે, અને એ રીતે ૧૫ કાશની કલા થવી જોઈએ, પણ વિષ્ણુપુરાણમાં ૩૦ કહેલ છે તે સમજાતું નથી. વળી એક લઘુ અક્ષર ઉચ્ચારતાં જે કાલ લાગે તેને માત્રા કહે છે, અને તેને એક નિમેષની બરાબર બ્રહ્માંડપુરાણમાં કહેલ છે. ઉપર આપેલે હિસાબે ૧ નાડીની ૧૫ કલા અને ૧ કલાની ૩૦ કાશ, તો ૧ નાડીની ૪૫૦ કાશ થઈ, અને ૧ કાશની ૧૫ માત્રા તો ૧ નાડીની માત્રા ૬૭૫૦ થાય છે, માટે નિમિષ તેજ માત્રા હોય, તો ૧ ધટીની નિમેષ પણ ૬૭૫૦ થાય છે; પરંતુ ભાગવતના કોષ્ટક પ્રમાણે તો ૧ નાડીની ૩૩૭૫ નિમેષ થાય છે. તે બરાબર ૬૭૫૦ થી અર્ધ છે, તેનું કારણ એકમાં ૩૦ કાશની ૧ કલા કહી છે અને બીજામાં ૧૫ ની કહી છે તે છે. અર્થાત્ એ ફેર સિવાય સર્વ મળી રહે છે. સર્વ સિદ્ધાંતમાં ૬ પ્રાણુની ૧ નાડી કે ધટી કહેલી છે, એટલે કે ૨૬ લઘુ.

૧ નાડી=૧ ધટી=૬૦ પલ=૪૫ લઘુ=૨૨૫ કાશ=૧૧૨૫ ક્ષણ=૩૩૭૫ નિમેષ=૧૦૧૨૫ લવ=૩૦૩૭૫ વેધ=૩૦૩૭૫૦૦ ત્રુટિ=૮૧૧૨૫૦૦ ત્રસરેણુ=૨૭૩૩૭૫૦૦ એકમ=૧૩૬૬૮૫૦ દ્વચણુક=૫૪૬૭૫૦૦૦ પરમાણુ=૧૫ કલા (લઘુ)=૨૨૫ કાશ=૧૩૭૫ માત્રા (નિમેષ)=૬ પ્રાણુ.

મુહર્ત—મુહર્તતીતિ । ૨૦ કલાનું, ૧ મુહર્ત ગણાય છે. (ઉપરને હિસાબે ૩૦૩ લાવવી જોઈએ.) ૧ મુહર્તના જે દંડ કહેલા છે તેથી દંડ તે ધટી કે નાડીની બરાબર હરે છે.

૧ મુહર્ત=૨ નાડી=૨ ધટી=૨, દંડ=૩૦ લઘુ=૩૦ કલા=૪૫૦ કાશ=૨૨૫૦ ક્ષણ=૬૭૫૦ નિમેષ=૬૭૫૦ માત્રા=૨૦૨૫૦ લવ=૬૦૭૫૦ વેધ=૬૦૭૫૦૦૦ ત્રુટિ=૧૮૨૨૫૦૦૦ ત્રસરેણુ=૫૪૬૭૫૦૦૦ એકમ=૨૭૩૩૭૫૦૦ દ્વચણુક=૧૨ પ્રાણુ=૧૦૮૩૫૦૦૦૦ પરમાણુ.

યામ—યાતિયામતે વા । પ્રહર, ને પણ યામ કહે છે, પરંતુ અત્ર યામ એટલે રાત્રિદિવસ જટલો ૨૪ કલાકનો કાલ છે.

૧ યામ=૬૩ મુર્તિ=૨૪ કલાક=૧૪૪૦ મીનીટ=૮૬૪૦૦ સેકન્ડ=૧૩ નાડી=૧૩ ઘડી
=૧૩ દંડ=૧૮૫ લઘુ=૧૮૫ કલા=૨૯૨૫ કાળ=૧૪૬૨૫ ઘણુ=૪૩૮૭૫ નિમેષ=૪૩૮૭૫
માત્રા=૧૩૧૬૨૫ લવ=૩૯૪૮૭૫ વેધ=૩૯૪૮૭૫૦૦ ત્રુટિ=૧૧૮૪૬૨૫૦૦ ત્રસરેણુ=
૩૫૫૩૮૭૫૦૦ એકમ=૧૭૭૬૮૩૭૫૦ દ્વયણુ=૭૫ ત્રાયુ=૭૧૦૭૭૫૦૦૦ પરમાણુ=૪ પ્રહર.

(આણ,)

અમનરાય શિવશંકર વૈષ્ણવ,

વૈષ્ણવ પરિષદનું કર્તવ્ય ।

(મળેલ.)

(અનુસંધાન—૫૯-૧૫૨-થી,)

જે અરસામા માહારાજ લાઈબ્રેરી કેમ ઉભો થયો તે અરસામાં ૧૪૫૫૦ના રામ
ગમસિંહ પાસે રહેતા એક લક્ષ્મણગિરિ નામના દંડી સન્યાસીએ આઠ મુખ્ય પ્રશ્નો અને
દરેકના પેટ માં બીજા માત્ર પ્રશ્નો મળ્યા એસટ પ્રશ્નો કાઢી મધ્ય, રામાનુજ, પુષ્ટિ વગેરે
તમામ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના આચાર્યો ઉપર મોકલાવી તેના ઉત્તર માગ્યા. એ પ્રશ્નો મુઆદ્દ-
ના શ્રી જીવનલાલજી મહાગજ પાસે આવતા એમણે ભારતભારતક વેદાંતમંદિરાર્થે શ્રીમદ્-
જીને એ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાની આજ્ઞા કર્યાથી શ્રીમદ્જીએ સંવત ૧૯૨૪ માં એના
પયોજિત ઉત્તર આપ્યા. એ બાબતનો જે અંશ થયો તે “સત્સિદ્ધાંત માર્તંડ”ના નામથી
જોળખાય છે. તે સંસ્કૃતમાં છે અને શાકે ૧૭૯૨ માં છપાયો છે.

સંપ્રદાય એટલે શું ? ક્યા વર્ણને માટે તમારો સંપ્રદાય છે ? તે કેટલો જુનો છે ?
એનાં શાં ચિન્હો છે ? તમારો સંપ્રદાયને વેદ સંમત છે કે નહિ ? વગેરે અનેક પ્રશ્નોના
એ અંશમાં ખુલાસો આપ્યા છે.

• તે પછી “પુષ્ટિમાર્ગ” એ નામનું ૫૭૨ પૃષ્ઠનું એક પુસ્તક કોઈક નનામા વૈષ્ણવે
લખેલું છોટાલાલ કરસનદાસે સન ૧૮૯૦ માં છપાવેલું આમારો જો-
પુષ્ટિમાર્ગ નામનું વામાં આવ્યું છે. આ અંશ વાંચવાથી માલમ પડે છે કે તે માત્ર દ્વયથી
પુસ્તક, લખેલો જણાય છે. એમાં ઉઘાડી જુલો એટલી બધી છે કે એમાંના
લખાણ ઉપર આધાર મળી શકાય નહિ.

આ અંથ વાંચવાથી એટલું તો નક્કી થાય છે કે આ અંથકારે શ્રીઆચાર્યજી મહા પ્રભુજીના અંથો વાંચી તેમના સિદ્ધાંત અને માર્ગનું સ્વરૂપ સમજી તેમાં જે ખામીઓ હોય તે બતાવી નથી, તેથીમાર્ગ અને સિદ્ધાંતના સ્વરૂપ નિર્ણયના કામમાં આ અંથ ઉપયોગી નથી. માહારાજ લાઘવજી કેસ અને આગળ કહી ગયા તે દીકારૂપ લેખોમાં તેમજ આ અંથમાં માર્ગસ્ય વ્યક્તિઓના આચરણ ઉપર જે દીકા દરવામાં આવી છે તે દીકામાંથી દેવની છાયા દૂર કરી હાલના વખતમાં જે સલા વાતો માલમ પડે તે ઉપર યોગ્ય ધ્યાન આપવું જોઈએ.

હવે આપના સમજવામાં આવ્યું હશે કે આવી પરિપદ્ધતિ વિદ્વાન અને પ્રતિષ્ઠિત લોકો શા માટે સામેલ થાય છે. તેઓ સમજે છે કે જ્યાં સુધી માર્ગ અને સિદ્ધાંતનાં વાસ્તવિક સ્વરૂપ યોગ્ય તપાસ કરતાં દુષ્ટચિંતાઓ માલમ પડતાં નથી અને દુષ્ટચિંતાઓ છે એમ બતાવવામાં કે સાબીત કરવામાં આવ્યું નથી ત્યાં સુધી સલા, સુસાધ્ય અને હાનના વખતને અનુકૂળ એવા ધર્મના પરિપોષણના કામમાં દરેક ધર્મ વાસનાવાળા સદાચરણી પુરુષ જોડાવાની જરૂર છે.

આટલા બધા અંતિ લાંબા ઉપોદ્ધાત પછી વધુ પરિપદ્ધતિ કર્તવ્ય વિશે હું બોલું છું.

એક ઉપયોગી છોડ વાળો હોય તેની જોડે અનેક બીનઉપયોગી સ્વભાવી કે વિભા-
તીય વનસ્પતી ઉગે છે. તે બીનઉપયોગી વનસ્પતીને નીદી નાખી મૂળ છોડનું પોષણ ક્રૂ-
વાની જરૂર રહે છે. તેજ પ્રમાણે શુદ્ધ ભક્તિમાર્ગના છોડને અંગે જે જે બીનઉપયોગી
કે નુકશાન કરતા વનસ્પતી વજગી હોય તે નીદી નાખી તે છોડનું યથાર્થ પરિપોષણ
કરવું એ આ પરિપદ્ધતિ મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

ઉપયોગી વસ્તુઓ કંઈ છે અને બીનઉપયોગી વસ્તુઓ કંઈ છે એનો નિર્ણય આ-
ચાર્ય વર્ગ અને સમજી વૈષ્ણવોના રાગદ્વેષ રહિત સચુક્ત વિચારથી થવો જોઈએ. તેમ
કરવામાં દેશ કાળ અને પરિસ્થિતિને સંપૂર્ણ રીતે વિચારમાં લેવાં જોઈએ, અને માર્ગ-
ના સિદ્ધાંત કે સ્વરૂપને કોઈ પણ પ્રકારે નુકશાન ન થવું જોઈએ.

પરિપોષણની બાબતમાં પ્રથમ સિદ્ધાંત અને માર્ગના અર્થનું જ્ઞાન હોવા એને માટે
આશુ ભાષ્ય અને નિબંધ વગેરેનાં ભાષાન્તર કરાવવાં જોઈએ.

આ માર્ગ સંબંધી જ્ઞાન હોવાવવાના કામમાં ઉપયોગમાં આવે એવા શાસ્ત્રીઓ મળે
એને માટે અમદાવાદ કે સુરતની પાઠશાળામાં આ માર્ગના અર્થોના અભ્યાસી એક શાસ્ત્રી
ની નિમણૂક થવી જોઈએ. એ શાસ્ત્રીએ તે પાઠશાળાના મુખ્ય અધ્યાપકની દેખરેખ નીચે
રહી બહુતપત્ર વિદ્યાર્થીઓને આ માર્ગના અર્થો બહુવે એમ બતાવત તથા જોઈએ.

એક સારી પુસ્તકશાળા સ્થાપી તેમાં તમામ ભક્તિવર્ધક ગ્રંથોનો સંગ્રહ થવો જોઈએ. આટલાં કર્તવ્યો કરતાં સુધીમાં આપણને જે નવાં કર્તવ્યો સુઝે તે ધીમે ધીમે હાથમાં લેવાં જોઈએ.

જે વર્તમાનપત્ર તથા માસિકોના એડીટરો તથા સુધારાના ઝંડાતળે ચાલનાર શુદ્ધરથો તથા ખીન્ન વિદ્વાનો પુષ્ટિમાર્ગે સંજ્ઞા કયા વાર્તાઓમાં સામેલ થવા ખીતા હોય કે રખેને એ વિષયપોષક માર્ગની વાર્તામાં સામેલ થવાથી અમારી આખરને ખલેલ પહોંચશે તેમની ખીક દૂર કરવાને અમારે કહેવું જોઈએ કે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ પ્રકટ કરેલાં શુદ્ધાદિત સિદ્ધાન્ત અને પ્રવર્તાવેશો પુષ્ટિમાર્ગે કોઇ રીતે વિષયપોષક નથી અને આ પરિપદમાં બેગા થયેલા આચાર્યો અને વૈષ્ણવોનો હેતુ એવા કોઇ વિષયપોષક માર્ગને ઉત્તેજન આપવાનો નથી, પણ આચાર્યશ્રીએ નિર્મળ ભક્તિમાર્ગનું જે સ્વરૂપ ઘડ્યું છે તે સ્વરૂપમાં એને લાવી મુકવો એ હેતુ છે; માટે એત-માર્ગીય વિદ્વાનોને તેમજ અન્યમાર્ગીય ધર્મવાસનાવાળાં પુરૂષોને પણ અમારી પ્રાર્થના છે કે આ અમારાં ઉદ્યોગમાં અંતઃકરણપૂર્વક મદદ આપે.

અત્રે પધારેલા આચાર્યો, શાસ્ત્રીઓ અને વિદ્વાનોને પણ અમારી વિનંતી છે કે આ મહાભારત કામ તમે ઉપાડી લ્યો. આ માર્ગે સ્થાપન કરનાર એક જ આચાર્ય આખા ભારત વર્ષના ધર્મ વિચાર ઉપર જ્ય મેળવ્યો હતો તો અત્રે પધારેલા બેજ આચાર્યો શું ન કરી શકે ?

હે પ્રભો તારી આજગતિ છે. જે મહાત્માએ આખી દુનિયાને સહેજા અને સુસાધ્ય નિર્મળ ભક્તિમાર્ગનું દાન દીધું તે મહાત્માના માર્ગના અનુયાયીઓની યથેચ્છ વર્તણૂકને લીધે તે માર્ગ અધોગતિએ પોચાડનાર છે એવા આરોપ ૪૫ વર્ષથી આવે છે તેમ છતાં તેનો પરિહાર કરનાર કોઇ મળ્યું નહીં એ આચાર્યની વાન છે. હજુ પણ એ માર્ગરથ વિદ્વાનોનું જોઈએ તેવું લક્ષ ખેંચાતું નથી એ વધારે આશ્ચર્યકારક છે. પ્રભુ આપના જ્ઞાનનું એક શીરણ વૈષ્ણવ પરિપદ ઉપર નાખી સર્વ વૈષ્ણવ અને મહારાજોનો મન પ્રકાશીત અને ઉત્સાહવાન કર અને માર્ગને તેના ખરા સ્વરૂપમાં ખતાવે એવું સામર્થ્ય આપ.

મનાડોના પ્રતાપસિંહ પોતાનો દેશ દુષ્મનના હાથમાં જવાથી તે પાછો ન મેળવે ત્યાં સુધી બાણમાં ધુળ નાખી ખાતો તેમ વ્રત અને નિયમ પાળનાર આટલા બધા વૈષ્ણવ અને મહારાજોમાંથી થોડા પણ એવા નહિ નિકળે કે જે આચાર્યશ્રીના ગ્રંથોનાં સરળ ભાષાન્તર કરાવી શુદ્ધ અને સત્ય જ્ઞાનનો ફેલાવો ચાપ અરે અસહાયર અને દુરાચાર દુર ધાય ત્યાં સુધી એ કાર્યમાં જ મંડયા રહેવાનું વ્રત ધારણ કરે. હે પ્રભુ! આવાં અનેક પ્રકારનાં વ્રત ધારણ કરવાની શ્રેણીકર અને આ પરિપદના કાર્યને ટુંકી મુદતમાં પાર પાડ.

લલ્લુલ્લાસ ભાણવલ્લભાસ પારેખ.

આ અંત્ય વાંચવાથી એટલું તો નક્કી થાય છે કે આ અંત્યકારે શ્રીઆચાર્યેશ મહા પ્રભુજીના અંત્યો વાંચી તેમના સિદ્ધાંત અને માર્ગનું સ્વરૂપ સમજી તેમાં જે ખામીઓ હોય તે બતાવી નથી, તેથીમાર્ગ અને સિદ્ધાંતના સ્વરૂપ નિર્ણયના કામમાં આ અંત્ય ઉપયોગી નથી. માહારાજ લાઇબ્રેરી કેસ અને આગળ કહી ગયા તે ટીકારૂપ લેખોમાં તેમજ આ અંત્યમાં માર્ગસ્થ વ્યક્તિઓના આચરણ ઉપર જે ટીકા કરવામાં આવી છે તે ટીકામાંથી દેખની છાયા દૂર કરી હાલના વખતમાં જે સહ વાતો માલમ પડે તે ઉપર યોગ્ય ધ્યાન આપવું જોઈએ.

હવે આપના સમજવામાં આવ્યું હતું કે આવી પરિપદ્ધતિમાં વિદ્વાન અને પ્રતિષ્ઠિત લોકો શા માટે સામેલ થાય છે. તેઓ સમજે છે કે જ્યાં સુધી માર્ગ અને સિદ્ધાંતનાં વાસ્તવિક સ્વરૂપ યોગ્ય તપાસ કરતાં દુષ્કર્મોનાં માલમ પડતાં નથી અને દુષ્કર્મોનાં છે એમ બતાવવામાં કે સાબીત કરવામાં આવ્યું નથી ત્યાં સુધી સહ, સુસાધ્ય અને હાનના વખતને અનુકૂળ એવા ધર્મના પરિપોષણના કામમાં દરેક ધર્મના સંતાવાળા સદાયરણી પુરુષ જોડાવાની જરૂર છે.

આટલા બધા અતિ લાંબા ઉપોદ્યાત પછી વધુ પરિપદ્ધતિ કર્તવ્ય વિશે કંઈ બોલું.

એક ઉપયોગી છોડ વાળો હોય તેની જોડે અનેક બીનઉપયોગી સ્વભાવી કે વિભાનીય વસ્તુઓ હોય છે. તે બીનઉપયોગી વસ્તુઓની નીંદી નાખી મૂકી છોડવું યોગ્ય કરવાની જરૂર રહે છે. તેજ પ્રમાણે શુદ્ધ ભક્તિમાંથીના છોડને અંગે જે જે બીનઉપયોગી કે તુકશાન કરતા વસ્તુઓ વળગી હોય તે નીંદી નાખી તે છોડવું યથારિયત પરિપોષણ કરવું એ આ પરિપદ્ધતિનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

ઉપયોગી વસ્તુઓ કંઈ છે અને બીનઉપયોગી વસ્તુઓ કંઈ છે એનો નિર્ણય આચાર્ય પર્ગ અને સમજી વૈષ્ણવોના સંગદેષ સહિત સંયુક્ત વિચારથી થવો જોઈએ. તેમ કરવામાં દેશ કાળ અને પરિસ્થિતિને સંપૂર્ણ રીતે વિચારમાં લેવાં જોઈએ, અને માર્ગના સિદ્ધાંત કે સ્વરૂપને કોઈ પણ પ્રકારે તુકશાન ન થવું જોઈએ.

પરિપોષણની બાબતમાં પ્રથમ સિદ્ધાંત અને માર્ગના અંત્યોના જ્ઞાન ફેલાવ એને માટે અણુ બાધ અને નિષેધ વગેરેનાં બાધાન્તર કરાવવાં જોઈએ.

આ માર્ગ સંબંધી જ્ઞાન ફેલાવવાના કામમાં ઉપયોગમાં આવે એવા શાસ્ત્રીઓ મળે એને માટે અમદાવાદ કે સુરતની પાઠશાળામાં આ માર્ગના અંત્યોના અભ્યાસી એક શાસ્ત્રીની નિમણૂક થવી જોઈએ. એ શાસ્ત્રીએ તે પાઠશાળાના મુખ્ય અધ્યાપકની દેખરેખ નીચે સ્વી બ્યુતપત્ર વિધાર્થીઓને આ માર્ગના અંત્યો બજાવે એમ બતાવવું થવો જોઈએ.

એક સારી પુસ્તકશાળા સ્થાપી તેમાં તમામ ભક્તિવર્ધક ગ્રંથોનો સંગ્રહ થવો જોઈએ. આટલાં કર્તવ્યો કરતાં સુધીમાં આપણને જે નવાં કર્તવ્યો સુઝે તે ધીમે ધીમે હાથમાં લેવાં જોઈએ.

જે વર્તમાનપત્ર તથા માસિકોના એડીટરો તથા સુધાગના ઝંડાતળે ચાલનાર ગૃહસ્થો તથા ખીન્ન વિદ્વાનો પુષ્ટિમાર્ગ સંબંધી કયા વાર્તાઓમાં સામેલ થવા ખીતા હોય કે 'રખેને એ વિષયપોષક માર્ગની વાર્તામાં સામેલ થવાથી અમારી આખરને ખસેલ પહોંચશે તેમની ખીક દૂર કરવાને અમારે કહેવું જોઈએ કે 'શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ પ્રકટ કરેલો 'શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાન્ત અને પ્રવર્તોવેલો પુષ્ટિમાર્ગ કોઈ રીતે વિષયપોષક નથી અને આ પરિપક્વ બેગા થયેલા આચાર્યો અને વૈષ્ણવોના હેતુ એવા કેઈ વિષયપોષક માર્ગને ઉત્તેજન આપવાનો નથી, પણ આચાર્યશ્રીએ નિર્મળ ભક્તિમાર્ગનું જે સ્વરૂપ ઘડ્યું છે તે સ્વરૂપમાં એને લાવી મુકવો એ હેતુ છે; મારે એતન્માર્ગીય વિદ્વાનોને તેમજ અન્યમાર્ગીય ધર્મવાસનાવાળા પુરુષોને પણ અમારી પ્રાર્થના છે કે આ અમારા ઉદ્દેશમાં અંતઃકરણપૂર્વક મદદ આપો.

અત્રે પધારેલા આચાર્યો, શાસ્ત્રીઓ અને વિદ્વાનોને પણ અમારી વિનંતી છે કે આ મહાભારત કામ તમે ઉપાડી લ્યો. આ માર્ગ સ્થાપન કરનાર એક જ આચાર્ય આખા ભારત વર્ષના ધર્મ વિચાર ઉપર જ્ય મેળવ્યો હતો તો અત્રે પધારેલા બેજ આચાર્યો શું ન કરી શકે ?

હે પ્રભો તારી અકળગતિ છે. જે મહાત્માએ આખી દુનિયાને સહેલા અને સુસાધ્ય નિર્મળ ભક્તિમાર્ગનું દાન દીધું તે મહાત્માના માર્ગના અનુયાયીઓની ધ્યેયજ્ઞ વર્તણૂકને લીધે તે માર્ગ અધોગતિએ પોચાડનાર છે એવા આરોપ ૪૫ વર્ષથી આવે છે તેમ છતાં તેનો પરિહાર કરનાર કોઈ મળ્યું નહીં એ આશ્ચર્યની વાત છે. હજુ પણ એ માર્ગસ્થ વિદ્વાનોનું જોઈએ તેવું લક્ષ્ય ખેંચાતું નથી. એ વધારે આશ્ચર્યકારક છે. પ્રભુ આપના જ્ઞાનનું એક કીરણ વૈષ્ણવ પરિપદ ઉપર નાખી સર્વ વૈષ્ણવ અને મહારાજોનો મન પ્રકાશીત અને ઉત્સાહવાન કર અને માર્ગને તેના ખરા સ્વરૂપમાં બતાવે એવું સામર્થ્ય આપ.

મવાડનો પ્રતાપસિંહ પોતાનો દેશ દુષ્મનના હાથમાં જવાથી તે પાછો ન મેળવે ત્યાં સુધી બાણમાં ધુળ નાખી ખાતો તેમ વ્રત અને નિયમ પાળનાર આટલા બધા વૈષ્ણવ અને મહારાજોમાંથી થોડા પણ એવા નહિ નિકળે કે જે આચાર્યશ્રીના ગ્રંથોનાં સરળ ભાષાન્તર કરાવી શુદ્ધ અને સત્ય જ્ઞાનનો ફેલાવો થાય અરે અસહાયાર અને દુરાચાર દુર થાય ત્યાં સુધી એ કાર્યમાં જ મંડ્યા રહેવાનું વ્રત ધારણ કરે. હે પ્રભુ! આવાં અનેક પ્રકારનાં વ્રત ધારણ કરવાની પ્રેરણાકર અને આ પરિપક્વ કાર્યને હુંડી મુદતમાં પાર પાડ.

લલ્લુલાલ મણવલ્લભદાસ પારેખ.

શ્રાદ્ધતત્ત્વ.

(મળેલું.)

(અનુસંધાન—૫૪—૨૭૫ થી.)

અર્થાત્ આગ્નિદેવો પૈદી સનકાદિક કુમારો અને એકાદશ રૂદ્રો શિવાય આદિત્યો, વિશ્વેદેવાદિ દેવતાઓ અગ્નિશ્વાર અને અર્હિષદાદિ પિતૃઓ ઉપર્યુક્ત પ્રજાપતિઓમાંથી થયા છે. આ આગ્નિદેવો (ધ્યાન ચઢવો) અને પ્રથમ કહેવામાં આવેલ છે તેમ સૂર્યનાં વ્યક્ત થયેલાં અગ્નિઆદિ રવરૂપો જ વૈદિક મત્રોના દેવો એટલે આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને વિકાસમાં મુખ્ય સાહાય આપનાર દેવો છે. તેથી આ દેવોનું જ અગ્નિહોત્રાદિક દેવયત્રમાં અને સાહાદિક પિતૃયત્રમાં યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, એટલેવટરૂપી કહે છે કે:—

“The human race has sprung from fire and water, it is allegorically stated; fashioned by the fathers, or the Ancestor-sacrificers, from Agni; for Agni, the Ashvins, the Adityas are all synonymous with those sacrificers or the Fathers, variously called Pitars (or Pitras) Angiras and Sadhyas, “Divine Sacrificers”, the most occult of all. They are called Devaputras, Rashays or the ‘Sons of Gods’. Secret Doctrines Vol II p. 640.

“મનુષ્યજાતિ અગ્નિદેવ અને વજ્રદેવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે એમ આશંકાગ્રસ્ત ભાષામાં કહેવાયલું છે; તેઓનાં રૂપો પિતૃઓ એટલે પિતૃયજ્ઞ કરનારા દેવોથી અગ્નિમાંથી ધર્મ-યેલા છે. કેમકે અગ્નિ, અશ્વિનો અને આદિત્યો-એ સમગ્રજાતિને જોડી પિતૃદેવો કહેવાય છે, તે યજ્ઞ કરનારા દેવો, આંગિરસો અને દિવ્ય યજ્ઞ કરનાર સાધ્યદેવો જેઓનું રહસ્ય ધણું મુલ્ય છે, તેઓના પર્વાય શબ્દો માત્ર છે. તેઓ દેવપુત્રો અથવા ઋષિઓ કહેવાય છે.”

સંક્રિષ્ટોક્તિની પુ. ૨. ૫. ૧૪૦.

બૃહદેવતામાં એક જ સૂર્યનાં અગ્નિ, વાયુ (ઇદ્ર) અને સૂર્ય એવાં ત્રણ નામો આપ્યાં છે. અગ્નિનાં પાંચ, વાયુ (ઇદ્ર)નાં છવીસ અને સૂર્યનાં સાત નામો પણ તે ગ્રંથમાં કહેલાં છે.* એટલું જ નહિ પણ તે પ્રત્યેક દેવને સાહાય કરનાર બીજા અનેક દેવોનાં નામો પણ તેમાં ગણાવેલાં છે।x તે સંર્વમાં પણ ૮ વસ્તુઓ, ૧૧રૂદ્રો, ૧૨ આદિત્યો, ૪૨ અને.

* જૂઓ, અધ્યાય ૨ શ્લોક ૭૨.

x બૃહદેવતામાં શાનકાચાર્ય વૈદિક મત્રોનું નિર્દેશન કર્યું છે. તે ગ્રંથના પ્રથમ અને દ્વિતીય અધ્યાયોમાં અગ્નિ, વાયુ (ઇદ્ર) અને સૂર્ય એ ત્રણ દેવોના પૃથક્ પૃથક્ ગણો આપ્યા છે; પ્રત્યેક ગણમાં મુખ્ય દેવતાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રગ્નપતિ—એ રીતે ૩૩ દેવો બૃહદારણ્યકોપનિષત્ (અ. ૩ બ્રા. ૯ મં. ૨) માં કહેલ છે. એતરેય બ્રાહ્મણમાં ઇન્દ્રને બદલે વયટકાર (અગ્નિ), શતપથ (૪-૫-૭-૨) માં પ્રગ્નપતિ અને ઇન્દ્રને બદલે ધાવા અને પૃથ્વી, રામાયણમાં તે બન્નેની જગ્યાએ બે અ-થિનીકુમારો કહેલ છે. અથર્વવેદ (૧૦-૭-૧૩) માં આ ૩૩ દેવો પ્રગ્નપતિ (Solar Logos) નાં અવયવો છે; એમ કહેલું છે. સામવેદના દેવત બ્રાહ્મણ (અ. ૧ મં. ૧) માં સામવેદના મંત્રોના અગ્નિ, ઇન્દ્ર, પ્રગ્નપતિ, સોમ, વરુણ, ત્વષ્ટા, અગિરા, પૂષા, સર-સ્વતી તથા ઇન્દ્રશિં દેવો કહેલા છે. છતાં આખા સામવેદના સકળ મંત્રોના સામાન્ય દેવતાઓ વસુઓ, રૂદ્રો, આદિત્યો અને વિશ્વેદેવો છે, એમ કહેલ છે. = શ્રાદ્ધક્રિયામાં અગ્નિ, વસુ, રૂદ્ર, આદિત્ય અને વિશ્વેદેવોનો બહુ સંબંધ રહેલ છે. +

૧ અગ્નિગણમાં સાધ્ય, વસુ, ઇન્દ્ર, મરુત, સોમ, વરુણ, પર્જન્ય, વિષ્ણુ અને પૂષાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૨ વાયુ અથવા ઇન્દ્રગણમાં પર્જન્ય, રૂદ્ર, વાયુ, બૃહસ્પતિ, મૃત્યુ, વિશ્વકર્મા, મિત્ર, ક્ષેત્રપતિ, યમ, તારુણ્ય, વાસ્તોષ્પતિ, સરસ્વાતી, અપાન્નાદ, દધિકા, સુપરુ, પુરરવા, ઋત, અમુનીતિ, વેન, વિધાતા, ઇન્દ્ર, અદિતિ, ત્વષ્ટા, સવિતા, વાત, વાયસ્પતિ, ધાતા, પ્રગ્નપતિ, અથર્વાણ, બૃગુ, ઈલા, વૈશ્વાનર, ઋષુ, મરુત, અગિરા, ચાર વર્ગના પિતૃઓ, રાકા, વાય, સરમા, સરસ્વતી, આપ્ત્યા, ચમી, ઉર્વશી, સિનીવાલી, સીતેલાગૌ, ગૌરી, પથ્યા, સ્વરિત, ઉંચા, કુદ્દ, પૃથિવી, અતુમતિ, રાદસી અને ઇન્દ્રાણીનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૩ સૂર્યગણમાં અશ્વિનો, વૃષાકપાયિ, સૂર્ય, ઉષા, સંરણ્યુ, ભગ, વૃષાકપિ, યમ, વૈશ્વાનર, વિષ્ણુ, પૃથ્વી, સમુદ્રો, સપ્તર્ષિઓ, આદિત્યો, કેન્ધિસાધ્યો, સવિતા, મનુ, દધ્યંજયર્વા, વિશ્વ-દેવો, વાઞ અને દેવપત્નીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

= જૂઓ, સામવેદનું દેવત બ્રાહ્મણ, ખંડ ૧ મંત્ર ૧૭.

+ પ્રોફેસર મેક્ઝમ્યુલર આર્યપર્ફેશન (Six systems of Indian Philosophy) નામના ગ્રંથમાં કહે છે કે—“બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં આ તેવીરા દેવોને કેટલેક પ્રસંગે ટ્યેકાદસા એટલે ત્રણવાર અગીયાર કહેલા છે. પરંતુ ત્યારે આપણે પ્રશ્ન કરીએ છીએ કે, ટ્યેકાદસા દેવો કોણ કોણ છે, ત્યારે આપણને તેઓની વાસ્તવિક કયા પ્રાપ્ત યથ શકતી નથી; પરંતુ ઘોડે ધણે અંશે દેવોને. અમુક પદ્ધતિમાં લાવવાની પ્રક્રિયાઓ જ માત્ર જોઈ શકીએ છીએ. આપણને કહેવામાં આવે છે કે, તેઓ પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને આકાશના દેવો છે, અથવા તેઓ વસુઓ, રૂદ્રો, આદિત્યો, વિશ્વેદેવો અને મરુતો છે. પરંતુ આ પ્રત્યેક દેવગણની મૂળ સંખ્યા અગીયાર નહિ પણ સાત જ હોય, એમ આપણને માન્ય પડે છે. (જૂઓ

બૃહદારણ્યકોપનિષતના પ્રથમ અધ્યાયના દ્વિતીય બ્રાહ્મણમાં મૃત્યુરૂપ હિરણ્યગર્ભમાંથી વિસર્જરૂપ અગ્નિની ઉત્પત્તિ કહેલી છે, તે અગ્નિમાંથી સકળ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયાનું કહેલ છે. દેવો પણ તેજ અગ્નિમાંથી થયેલા છે. તેથી જ અગ્નિને દેવોમાં પ્રથમ કહેલ છે; એટલું જ નહિ પણ પૃથ્વીદિ ત્રણ લોકમાં તે વ્યાપ્ત હોવાથી દેવોને સર્વ વસ્તુની પ્રાપ્તિ પણ અગ્નિથી જ થાય છે. તે માટે જ અગ્નિ દેવદૂત અથવા દેવમુખ પણ કહેવાય છે. વસુ, રૂદ્ર, આદિત્ય અને વિશ્વદેવો એ મનુષ્યજાતિને મનસ્સ્વરૂપ આપેલું છે. મનુષ્યની સાત જાતિઓમાંથી તૃતીય અને ચતુર્થ જાતિઓમાં જન્મ લઇને તેઓએ મનુષ્યજાતિની ઉન્નતિ કરી છે. આધુનિક વૈવસ્વત મન્યંતરમાં શંતનુથી ગંગાના ઉદ્ભવમાં આઠ વંશુઓએ મિષ્માંદિક રૂપે, રૂદ્રે શંકરાચાર્ય રૂપે અને આદિત્યોએ બુદ્ધાદિક મહાત્માઓ રૂપે અવતાર લીધાની કથા પુરાણાદિમાં પ્રસિદ્ધ છે. અર્થાત્ પુરાણોમાં ઇશ્વરના અવતાર સાથે જ દેવોએ પૃથ્વી ઉપર અવતાર ધારણ કર્યાની કથા કહી છે, તે સઘળા દેવો ઉપરના વર્ણના છે. તેટલાજ માટે તેઓ પિતૃઓ પણ કહેવાય છે, અને આદ્યદિકમાં તે જ કારણથી તેઓનું યજ્ઞન ચતુ જોવામાં આવે છે. ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે કે:—

આદિત્યા રુદ્રા વસવો જુપન્તે—

દં વ્રહ્મ ક્રિયમાણં નવીયઃ ॥

શુષ્વન્તુ નો દિવ્યાઃ પાર્થિવાસ

ગોજાતાઃ ઉત યે યજ્ઞિયાસો

મં, ૭ સૂ. ૩૫ મં. ૧૪.

“ આ અમારા નવીન સ્તોત્રનું સેવન કરનારા સ્વર્ગમાં રહેનાર આદિત્યો, અંતરિક્ષમાં રહેનાર રૂદ્રો અને પૃથ્વીમાં રહેનાર વસુઓ તેમજ બીજા જોડે સ્વર્ગમાં, પૃથ્વીમાં અને ઉપરના લોકમાં રહેનારા દેવો છે, તેઓ તથા યજ્ઞભાગ સ્વીકારનારા દેવો અમારી આવાહન રૂપ પ્રાર્થના શ્રવણ કરો. ”

વેદાન્ત સૂત્ર ૧—૩—૨—૮ તથા ઋગ્વેદ ૧૦—૧૨૨—૧). કેટલાક વિદ્વાનો આ સાત સમ્પદો અર્થ દેવાનાં સૂચિષ્ઠાઃ ની પેઠે અસંખ્ય, એવો કરે છે; પરંતુ યદ્યપિ ઋગ્વેદના ૮ મા મંડળના ૨૮ મા સૂક્તના મંત્રો પાછળના મનાય છે, છતાં તે સૂક્તના ૫ મા મંત્રમાં આ દેવોની સાતની સંખ્યા કહેલી છે. તેમ છતાં વેદમાં સાત મંત્રોનાં અથવા સાત રહોનાં નામો જોવામાં આવતાં નથી. કદચ વસુઓનાં અગ્નિ, આદિત્ય, મરુત, ઇન્દ્ર ઉપા, અશ્વિન અને રૂદ્ર—એવાં સાત નામો કહેલાં છે, તે કમુલ કરીએ તો વેદમાંથી વસુઓની સાત સંખ્યા શોધી શકીએ છીએ; પરંતુ તે વિષે આપણે કંઈ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકીશું નહિ. વસ્તુતઃ આપણે એટલો જ સાર જોવી શકીએ છીએ કે, ઋગ્વેદમાંની જગ્યાએ ૮ વસુઓ, ૧૧ મંત્રો અને ૧૨ આદિત્યોને આપણે ત્રણ શકીએ છીએ; તે ૩૧ દેવોમાં તેઓના એ અગ્રણી દેવોને ઉમેરીને ૩૩ ની સંખ્યા પૂર્ણ કરી શકીએ છીએ. પૃ. ૫૦

તેજ વસ્તુદિ દેવો શ્રાવ્યદિયામાં અપાતા અજથી પિતૃઓની તૃપ્તિ કરે છે. શ્રી અચળ દ્વિવેદીકૃત નિર્ણયદીપકમાં કહેલું છે કે—

વસુદ્રાદિત્યરૂપાઃ પિતરઃ શ્રાદ્ધ દેવતાઃ ।

પ્રીણયન્તિ મનુષ્યાણાં પિતૃન્ શ્રાદ્ધેન તર્પિતાઃ ॥

“ શ્રાદ્ધના અધિ દેવરૂપ પિતૃદેવો વસુઓ, રહેા અને આદિત્યો છે. તેઓ શ્રાદ્ધાજથી તૃપ્ત થઈને જે પિતૃઓને ઉદ્દેશીને શ્રાદ્ધ કરવામાં આવ્યું હોય તે પિતૃઓને તૃપ્ત કરે છે. ”

અથર્વવેદ, મનુસ્મૃતિ, દેવલસ્મૃતિ અને માનુવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં મૃતપિતાનો દેવતા વસુ, મૃતપિતામહનો દેવતા રૂદ્ર અને મૃત પ્રપિતામહનો દેવતા આદિત્ય કહેલ છે. વિશ્વદેવોતો અમિતું પણ મુખ્ય કહેવાય છે, અને પિતૃઓના ખાસ રક્ષકો આ દેવગણ છે.

વસ્તુતઃ આ સઘળા દેવો ત્રિલોકીના જીવોની વ્યવસ્થા કરે છે, તેથી ત્રણે લોકો તેઓનું સ્થાન કહી શકાય. તોપણ છદ્વિગ્નેષોપનિષદ્ (અ. ૩ ખ. ૧-૭) માં અંતરિક્ષમાં સૂર્યની પૂર્વ દિશામાં અગ્નિ પ્રમુખ વસુઓનો, દક્ષિણમાં ઉદિપ્રમુખ રહેાનો, પશ્ચિમમાં વરુણ પ્રમુખ આદિધેતો, ઉત્તરમાં સોમ પ્રમુખ મરુતોનો અને ઉર્ધ્વદિશામાં અક્ષરદેવ પ્રમુખ સાધ્યોનો લોક આગ્રો છે, એમ કહેલું છે. તે જ ઉપનિષદના બીજા અધ્યાયના ત્રેવીસમા ખંડથી પ્રમત્તમ છે કે, વસુદેવો પૃથ્વીક્ષિત અગ્નિનાં, રહેા અંતરિક્ષક્ષિત વાયુનાં, અને આદિત્યો તથા વિશ્વદેવો સ્વર્ગક્ષિત સૂર્યનાં સ્વરૂપો છે. અર્થાત્ એક જ સૂર્ય રૂપ પ્રજાપતિનાં આ જૂઠાં જૂઠાં સ્વરૂપો હોઈને સ્થાન ભેદે અને કાર્ય પરત્વે તેઓનાં જૂઠાં જૂઠાં નામો આપેલાં છે.

વસુગણની સંખ્યા આઠ કહી છે. તેઓનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે.

ધરો ધ્રુવશ્ચ સોમશ્ચ અહ્યૈવાનિલોઽનિલઃ ॥

પ્રત્યંબૈશ્ચ પ્રમાસશ્ચ વૈસવો ડગ્ધાવિંતિં સ્મૃતાઃ ॥

“ ધર, ધ્રુવ, સોમ, અહઃ, અનિલ, અનલ, પ્રત્યંબ, અને પ્રમાસ, એવા આઠ પ્રકારનાં વસુઓ છે. ”

મત્સ્યપુરાણમાં અહઃ ને બંદહે અપય કહેલ છે, એટલો વિશેષ છે, જૂહદારણ્યકોપનિષદ (અ. ૩ બ્રા. ૪ મં. ૩) માં અગ્નિ, પ્રથિવી, વાયુ, અંતરિક્ષ, આદિત્ય, ઘૌ, ચંદ્રમા, અને વ્રહ્મત્રેમાં લક્ષ્મીનો વાસ હોવાથી તેઓ વસુઓ કહેવાય છે, એમ કહેલું છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા (અ. ૯ શ્લો. ૨૩) માં ‘વસુતાં પાવકો ડક્ષિ’ એટલે ‘વસુઓમાં પાવક રૂપ અગ્નિ હું છું.’ એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહેલું છે. અમરકોશમાં વસુ શબ્દનો

કુબેર, અગ્નિ, શિવ, વૃક્ષ, ધન, સૂર્ય, સર્વેનું કિરણ, તેજ, પ્રભા, જળ, મધુર, શુષ્ક, સુષુ, સુવર્ણ, એક જાતનું મૂળ, રૂપું, ક્ષાર, આકરો, એવા અનેકાંચો આપ્યા છે. એ સવળાનો પિંડિતાર્થ એજ છે કે-વસુદેવો અગ્નિનું સ્વરૂપ છે; તેઓ પૃથ્વીથી સ્વર્ગ સુધીમાં વ્યાપી રહ્યા છે; પરંતુ પાર્થિવ અગ્નિ, હ્રુવલોક વ્યાપી અપરંતત્વ, અને સર્વ, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, તારા તેમજ દ્રુવ પર્વત જે મનોરમણીય લક્ષ્મીનો પ્રકાશ પ્રકાશે છે, તે સર્વમાં વસુઓ વ્યાપી રહ્યા છે; એટલે વસુદેવોનું શરીર ત્રિલોક વ્યાપી અગ્નિ તત્ત્વનું જ બનેલું છે. પૂર્વ પ્રકરણમાં મૃત્યુ પામેલ જીવને તુરત ઉર્ધ્વ લોકમાં લઈ જતાર અગ્નિદેવ કહેલો છે, તે અગ્નિદેવ આ વસુ દેવો છે. પૃથ્વી સાથે તેઓ નિકટ સંબંધ ધરાવનારા હોવાથી, જે જીવના મરણનો વિશેષ સમય વ્યતીત થયો નથી તેના રક્ષકો તે જ દેવો ઠરે છે. તેથી જ પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહના વર્ગમાંથી પિતા રૂપ પિતૃના આ વસુદેવો રક્ષક હોવાથી, તેઓ તેના અધિદેવતા કહેવાય છે.

વસુગણ મંત્રી રૂઠોનો ગણ આવે છે. પ્રત્યેક પુરાણમાં રૂઠોની ઉત્પત્તિ એકજ પ્રકારે કહેલી છે. બ્રહ્મદેવે સૃષ્ટિના આરંભમાં ચનકાદિક ઋષિઓને ઉત્પન્ન કર્યા. તેઓએ સૃષ્ટિ કરવાની ના કહેવાથી બ્રહ્મદેવને ક્રોધ થયો. તે ક્રોધાવેશમાં તપ કરવાથી તેઓની ઋદુલિમાં થી આદિ શિવના અંશ રૂપે નિલસોદિત રૂદ્રદેવો ઉત્પન્ન થયા. તે રૂઠોએ બ્રહ્મદેવની ઈચ્છાનુસાર પ્રજોત્પત્તિ કરી.* સમ્રાજાં પુરાણમાં રૂઠોની સંખ્યા ૧૧ કહી છે; પરંતુ પ્રત્યેકમાં તેઓનાં જૂઠાં જૂઠાં નામો આપેલાં છે. પદ્મપુરાણના સૃષ્ટિ ખંડમાં એકાદશ રૂઠોનાં નામ-સ્થાનાદિ નીચે પ્રમાણે આપેલ છે.

સંખ્યા.	નામ.	સ્થાન,	પત્ની.
૧	ઋતુધ્વજ.	ઈન્દ્રિયગણ.	ધૃતિ.
૨	મનુ.	જીવાત્મા.	ધી.
૩	મન્યુ.	હૃદય.	આસિલા.
૪	ઉચ્ચરેતા.	આકાશ.	ઉમા.
૫	મહાન.	વાયુ.	નિધુત.
૬	શિવ.	અગ્નિ.	સર્પિલ.
૭	ભવ.	જલ.	વિલા.
૮	કાળ.	મહી.	અગ્નિકા.
૯	મહિનસ	તપ	ઈશિવતી
૧૦	કામદેવ	ચંદ્ર	સ્વધ
૧૧	ધૃતમત	સૂર્ય	દીક્ષા

*જૂઓ, મત્સ્ય પુરાણ.

જ્યોતિષ્મન્તસ્તુ યે દેવા વ્યાપકા સર્વતો દિશમ્ ।

વસવસ્તે સમારુયાતા સ્તેપાં સર્ગે નિવોધત ॥

અ. ૫ શ્લો. ૨૦

જે દેવો તેજસ્વી અને સર્વ દિશામાં વ્યાપી રહ્યા છે, તેઓ વસુઓ કહેવાય છે. તેઓની સૃષ્ટિ હવે તમે સાંભળો. † જૂઓ, બ્રહ્મપુરાણ, સૃષ્ટિખંડ, અ. ૮

માત્ર કુર્મપુરાણ (અ. ૧૦) માં તેઓનાં સર્વ, બવ, રૂદ્ર, ઉગ્ર, બીમ, પશુપતિ અને પ્રધાન-એવાં આઠ નામો આપેલાં છે. બહદારપ્રયકોપનિષદમાં : (૩-૫-૪), માં કહ્યું છે કે- પુરુષમાં રહેલા ૧૦ પ્રાણો અને ૧ આત્મા મળી ૧૧ રહે છે; મનુષ્યના શરીરમાંથી તેઓ બ્યારે ઉત્ક્રમણ કરે છે, ત્યારે તેઓ રૂદ્ર કરે છે, તેથી તેઓ રૂદ્ર કહેવાય છે. બૃહદેવતામાં શૈલકાચાર્ય કહે છે:—

અરોદી દન્તરીક્ષે યો વિદ્યુ વૃષ્ટિં દદન્નૃણાં ।

ચતુર્ભિઃ કર્ષિભિઃ સ્તેન રુદ્ર ઇત્યભિસંસ્તુતઃ ॥

અ. ૨. શ્લો. ૩૬.

“ અન્તરિક્ષમાંથી મનુષ્યને વિદ્યુત્તા તેજથી પ્રકાશિત કરી ને શબ્દ કરે છે, તેની ચાર ઋષિઓએ રૂદ્ર રૂપે સ્તુતિ કરી છે. ”

આ સર્વ ઉપરથી એવો નિશ્ચય થઈ શકે છે કે, રૂદ્ર પણ અગ્નિનું એક સ્વરૂપ છે. વસુદેવોની પેઠે તેઓ ત્રિસોદીમાં વ્યાપી રહ્યા છે, છતાં અન્તરિક્ષ તેઓનું વિશેષ સ્થાન છે. અન્તરિક્ષનો પ્રધાન દેવતા વાયુ છે. પરંતુ રૂદ્રને શબ્દ કરનાર કહેલ છે. બૃહદારપ્રયકો પતિપત્નાં તેઓને પ્રાણ રૂપ અને આત્મા રૂપ કહેલ છે. પ્રાણ અને આત્મા ઐતન્ય રૂપ હોવાથી ઈન્દ્રિયો અને શરીરોને પરમાણુઓને તેઓ કંપાયમાન કરે છે. ને રીતે તેઓ શરીરનાં પરમાણુઓને કંપાયમાન કરે છે, તે રીતે તેઓ ત્રિસોદીનાં પરમાણુઓને પણ કંપાયમાન કરે છે; અને તેથી જ તેઓને શબ્દ કરનાર કહેલ છે. તેઓનું સ્વરૂપ માત્ર વાયુનું અથવા ગાત્ર અગ્નિનું નથી, પણ બન્નેનું મિશ્ર છે; તેથી તે બન્નેના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનાર વિદ્યુત્તનું સ્વરૂપ તેઓનું છે; અર્થાત્ વિદ્યુત્ તેઓનું શરીર વિશેષ છે. અહંકારના દેવતા પણ રૂદ્ર કહેવાય છે. દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞનો ભંગ કરનાર પણ આ રૂદ્ર છે. પોતાના પ્રસવેદમાંથી વીરભદ્રોને ઉત્પન્ન કરી તેઓની પાસે તેઓએ યજ્ઞનો ભંગ કરાવ્યો છે. તે યજ્ઞમાં પોતાની શક્તિરૂપ ઉમાને અર્પણ કરેલી છે. ચીષોસોશીમાં મનુષ્યની સાત જાતિઓ કહેલી છે. તેમાંની પ્રથમ જાતિ ઉદ્ભિજ જન્મી હતી. તે જાતિમાં અહંકાર અથવા પૃથક્ત્વ જ્ઞાન ધણું સ્વરૂપ હતું. દક્ષપ્રજાપતિએ આ જાતિ ઉત્પન્ન કરી હતી. તે જાતિથી મનુષ્ય જાતિનો ક્રમવિકાસ થઈ શકે તેમ નહોતું. તેથી રૂદ્રે પોતાની શક્તિ અર્પણ કરી, બીજી જાતિ ઉત્પન્ન કરી. તે જાતિની વૃદ્ધિ પ્રસવેદમાંથી થતી હતી. પ્રજાપતિ કરતાં બીજી જાતિમાં અહંકાર અથવા પૃથક્ત્વ જ્ઞાન વિશેષ હતું. પ્રથમ જાતિનો નાશ કરી બીજી જાતિ ઉત્પન્ન કરી, તેનો અર્થ દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞનો ભંગ કર્યો એમ સ્પષ્ટ થાય છે. તેમ જ બ્રહ્મદેવની આરાધી તેઓએ કાર્તિકેય સ્વામી આદિ પ્રજાની પણ ઉત્પત્તિ કરી છે, તેથી તેમ જ યોગ્ય યોગ્ય પ્રસંગે મનુષ્યજાતિમાં જન્મ લેવાથી રૂદ્રદેવો મનુષ્યના પિતૃ દેવો કહેવાય છે.

આદિત્યોની સંખ્યા ઋગ્વેદમાં કોષ્ઠ સ્થળે ૬, કોષ્ઠ સ્થળે ૭, અને કોષ્ઠ સ્થળે ૮ ની આપેલી છે. આદિત્ય હૃદયમાં આદિત્ય, ભારકર, બાતુ, રવિ, સર્વ, દિવાકર, માતૈઃ તથા તપન—એ પ્રમાણે આઠની આપેલી છે.

(આલુ.)

માનસાકર વિ. પિતાંબરદાસ મહેતા.

जड के चेतन.

(મજેલું.)

(અનુસંધાન-૧૯ ૨૩૮ થી.)

સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત તત્ત્વપરત્વે પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બેનો સ્વીકાર કરે છે. પુરુષને સ્વરૂપ ચેતન, નાના, વિશુ અને અસંગ છે એમ માને છે. અને પ્રકૃતિને સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ ગુણ યુક્ત બ્રહ્મ સ્વરૂપે સ્વીકારે છે. ગુણો, જે છે તે પરસ્પર ઓત ઓત રહેલા છે. પ્રકૃતિનો એક પણ પરમાણુ એવો નથી કે કેવળ એકલો સત્ત્વ, રજઃ કે તમઃ નો બનેલો હોય પણ એ ત્રીવિધ ગુણ યુક્ત હોય છે. પરંતુ ગુણો પરસ્પર આ વિરોધી અને તીરોધાનરૂપે પરિણામ પામ્યા કરે છે; અને તેથી કરીને કવચિત્ સત્ત્વ તો કવચિત્ રજઃ અને કવચિત્ તમઃ એમ પ્રધાન અને ગૌણપણે જણાય છે.

પ્રકૃતિ સ્વભાવે પરિણામી છે. અને એનો પ્રારંભકાળ તેની વિપ્રભાવરથા થવા માંડે છે તે છે. પ્રકૃતિનો સ્વભાવ જ પરિણામી હોવાના કારણે એ અપરિણામે તો રહી ચકતી જ નથી કિંતુ એક કાળમાં એનો વિષમ પરિણામ થાય છે, ત્યારે અન્યકાળમાં તેનો સમતામાં પરિણામ થાય છે. સમ પરિણામ કાળે એ પ્રકૃતિરૂપે કહેવાય છે. અને વિષમ કાળે જેટલો ભાગ પરિણામ પામે છે તે વિકૃતિ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે કેવળ પ્રકૃતિ, કેવળ વિકૃતિ અને પ્રકૃતિ વિકૃતિ એમ એના બેદો થાય છે. મહત્ત્વથી માંડોને સ્થૂલ પંચભૂતો, સુધીનો કારણ પ્રકૃતિનો પરિણામ છે તેમ આ વ્યક્તિ સરિર પ્રત્યે અંતઃકરણથી માંડી સૂક્ષ્મ દેહ પર્યન્ત એ પ્રકૃતિનો જ બેદ છે. એમ સાંખ્ય તત્ત્વ વિદો માને છે.

હવે આ સિદ્ધાન્તનો આપણે વિચાર કરીએ. પુરુષ એ ચેતનરૂપ છે; તેમ વિશુ એટલે આંતર બાહ્ય સર્વ વ્યાપક છે; અને અસંગ છે. કેવળ ચેતનના સિદ્ધાન્તને માનવા

વાળાં એટલે કે અદૈત્વ-વાદીઓ આટલે સુધીનું લક્ષણ પુરુષ-સ્વરૂપે માન્ય કરે છે. દોષ માત્ર નાના રૂપે સ્વીકારવામાં આવે છે. કારણ એક વસ્તુને વિષુ માન્યા પછી તેમાં અન્ય વસ્તુનું અસ્તિત્વ માનવું એ અયુક્ત છે. તેમ પુરુષ કર્તા બોક્તા નથી પણ આપણું અંતઃકરણ જે પ્રકૃતિના સત્ત્વ ગુણનું બનેલું છે અને સત્ત્વગુણ સ્વચ્છ હોવાના કારણે પુરુષનું તેમાં પ્રતિબિમ્બ પડે છે. તેથી અંતઃકરણમાં પુરુષનો આરોપ થાય છે, અને કર્તા બોક્તા રૂપે મનાય છે. પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. પુરુષ તો અસંગ છે પણ માત્ર અવિવેકથી તેમ માનવામાં આવે છે. શિવાય કર્તા બોક્તા તો અંતઃકરણ છે. હવે એમાં દોષાપત્તિ એ આવે છે કે પુરુષો વિષુ હોવાથી સર્વનું તેમાં પ્રતિબિમ્બ પડશે. એટલે ક્યાં પુરુષનો તેમાં આરોપ કરવો જોઈએ? અથવા ક્યાં પુરુષનું તે અંતઃકરણ પ્રતિબિમ્બ ધારણ કરે છે? એનો નિર્ણય કરવો કઠણ થઈ પડે છે. તેમ એનો ખુલાસો થવો પણ મુશ્કેલી છે. અને તેથી કરીને એક જ ચેતન માનવું એ મુક્તિયુક્ત છે. વળી તેમાં લાઘવ છે અને ઉક્ત દોષાપત્તિથી મુક્ત થઈએ છીએ.

પુરુષનો વિચાર આ પ્રમાણે કરો હવે પ્રકૃતિનો કરીએ. પ્રકૃતિ એ ત્રી ગુણ સ્વરૂપે છે. ગુણોની પરસ્પર વિપ્રભાવરથા એ પ્રકૃતિનો પરિણામ કહેવાય છે. સત્ત્વ ગુણ સ્વચ્છ છે અને જ્ઞાનાવધારક છે. રજઃગુણ ગતિઃ યુક્ત છે. અને વાસનાને ઊપજાવે છે અને તમસઃગુણ અગતિ યુક્ત છે અને અજ્ઞાન ને ઊપજાવે છે એટલે કે જ્ઞાનને આવરે છે. પ્રકૃતિની સામ્યા-વશાતો ભંગ રજઃસગુણથી થાય છે. અને ત્યાર પછી તે શુદ્ધ સક્રમરૂપે પરિણામ પામે છે. એ પરિણામ શાને માટે થાય છે, તે કહે છે કે પુરુષના ભોગાપવર્ગ માટે, ભોગ એટલે સંસારિક સુખો કિંવા ઇદ્ર્યાદિકના અતુલ વિષયોનો તેઓની સાથેનો સંબંધ અને અપવર્ગ એટલે તત્ત્વ જ્ઞાન; પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બે તરવા છે. તેમાં પુરુષ કર્તા બોક્તા નથી પણ કેવળ પ્રકૃતિ જ છે અને પુરુષનો અસંગ છે. માત્ર અવિવેકથી પ્રકૃતિના કાંઈ પુરુષમાં આરોપાય છે. એ વિવેક જ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન કહેવાય છે. અને તે જ્ઞાનથી પ્રકૃતિનો પરિણામ સંત્ર કાગ માટે બંધ પડે છે. અને પુરુષ ને મુક્તિ મળી એમ કહેવાય છે. વાસ્તવે પુરુષ તો મુક્ત જ છે, કિંતુ અવિવેકથી તે જાણાતો નથી માત્ર વિવેક દ્રાણે જાણાય છે. એટલે પોતે અસંગ મુક્ત જ છે એ પશુનું જ્ઞાન થાય છે. અને એ જ તેઓની મુક્તિ મનાય છે.

આનો વિચાર આ પ્રમાણે છે. પ્રકૃતિ પોતે સ્વરૂપે જડ છે, તેથી પોતે સ્વયમ પરિણામ પામી શકે એ અસંભવિત છે. કારણ કે પરિણામ પામવું એટલે કે અન્યરૂપે થવું. અને તેમ થવા માટે ગતિવાન થવું પડે છે. પણ પોતે ગતિ લાવી ક્યાંથી શકે! કારણ કે પોતે તો જડ રૂપે છે. તેમાં શુદ્ધતા આવવાની શક્તિ નથી. શુદ્ધિ કેણુ આપી શકે? જે ચેતન હોય તે આપી શકે પણ ચતનત્વ તેમાં છે નહિ. એટલે પોતાની મેળે પરિણામ પામી શકે એ કેવળ અયુક્ત છે. પુરુષ એને પરિણામ પમાડે છે એમ કહો તો તે સાંખ્ય સિદ્ધાન્તથી દૂર જવાય છે કારણ સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત પુરુષને નિષ્ક્રમ રૂપે સ્વીકારે છે. કિંતુ સાંખ્યનો અન્ય દર્શનકાર કે જે યોગદર્શનકાર રૂપે મનાય છે, તે સાંખ્યના ચોવીસ તત્ત્વોને સ્વીકારી અન્ય પચ્ચીસનું ઈશ્વર તત્ત્વ ઊમેરે છે, અને કહે છે કે પ્રકૃતિ ને વિકૃતિમાં આણવાર તેનો

ક્ષેત્ર કરનાર આ ઇશ્વર તત્ત્વ છે એમ સ્વીકારે છે. કિન્તુ શ્રીકૃષ્ણના તત્ત્વ સ્વીકરૂપનો વિચાર કરતાં એ વિચાર અસમીચીન લાગે છે. શ્રી ઇશ્વર આત્મકામ, નિષ્કામ, સર્વદા અને સર્વ હેતુથી રહિત હોઈ સર્વ વ્યાપક છે. તો તેવા પુરૂષને શા અર્થે પ્રવૃત્તિ કરવી પડે. હેતુ વગરની પ્રવૃત્તિ સંભવી નથી કિન્તુ તેવો હેતુ શ્રી ઇશ્વરનો શો હોય ! જો હેતુ હોય તો ઇશ્વરના જે સર્વદાદિ લક્ષણો છે તે વ્યર્થ હરે છે. તેથી કોઈ હેતુ હોય એ સિદ્ધ થતું નથી. જો એમ કહેવામાં આવે કે જીવોના કાર્યના ફલાયે તો તે પણ યુક્ત નથી. કારણ કે જીવો કર્મ કરે તેમાં ઇશ્વરને શો સંબંધ ને તેને તેઓ માટે પ્રવૃત્તિ કરવી પડે. શું જીવોના કર્મો તેને અનિચ્છાએ પ્રવૃત્તિ કરવી પડે. શું જીવોના કર્મો તેને અનિચ્છાએ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. અને જો તેમ હોય તો કર્મો ઇશ્વરપરે આધિપત્ય ભોગવે છે એમ હરે છે ને માનવું વાસ્તવિક નથી. ત્યારે કર્મોના ફલો કેમ મળશે એવો કોઈ પ્રશ્ન કરે. તો તેનો પ્રત્યુત્તર આ રીતે પ્રાસંગિક થશે. કિન્તુ એક વિચારથી સીદ્ધ થાય છે ને એકની પ્રવૃત્તિ માટે અન્યને પ્રવૃત્તિ થવાનું કારણ નથી. તેમ ઇશ્વર દયાળુ છે. જીવોને જ્યાં સુખ છે ત્યાં વળી શ્રદ્ધિ ઊપજતી હોય આપણું એ એનું કર્તવ્ય કરતું નથી. આથી ફલીત થાય છે કે ઇશ્વર પ્રકૃતિને પરિણામ પમાડે એ સિદ્ધાન્ત વાસ્તવિક નથી. ત્યારે હવે પ્રશ્ન એ રહ્યો કે એનો પરિણામ કેવી રીતે થાય છે ?

ઉક્ત પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરરૂપે કેટલાકો એવો જીહ્વોષ કરે છે કે જેમ્ અપરકાન્ત અને લોક નજદીક આવતાં એકમાં ચક્ષુર અને અન્યમાં આકર્ષક શક્તિ જીહ્વોષી આવે છે તદવત્ પુરૂષ અને પ્રકૃતિના સંબંધ માત્રથી પુરૂષની ઇચ્છા વગર પ્રકૃતિમાં ક્ષોભરૂપ પરિણામ થવા માંડે છે. આ વિચાર પણ સૂક્ષ્મ અવલોકનથી જોઈશું તો અપર્યાય જણાયો, કારણ કે ગમે તેમ હો કેવળ જડમાં ઇચ્છા સંભવી શકતી નથી. કોઈની ઇચ્છા વગર ગતિઃ થઈ શકે ન નદિ ઇચ્છા વગર ન સંબંધ માત્રથી ગતિઃ થાય એ માત્ર ઊપસૂક વિચાર છે. શાસ્ત્રદૃષ્ટા વિચાર નથી. અપરકાન્ત અને લોકહીનો જે દશાન્ત છે તેમાં પણ શુભ ઇચ્છા રહેલી છે. કોઈએ પ્રતિપ્રશ્ન કરશે કે અપરકાન્તનો જડ છે એમાં વળી ઇચ્છા શાની હોય તો તે પણ એક બાલ દ્રષ્ટિ છે. સિદ્ધાન્ત તો એ જ છે કે કોઈ વસ્તુ જડ છે ન નદિ. સર્વ ચેતન જ છે અને તે ઇચ્છામય છે અને તે સિદ્ધાન્ત આગળ પરત્વે સમજારો.

પ્રાચીન કાળે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન ઐસાક ન્યુટને ઝાડપરથી ફલ પડતાં આકર્ષણનો નિયમ શોધી કાઢ્યો કિન્તુ આજના વિદ્વાનો આથી સતોષ ન પામતાં આકર્ષણ વસ્તુ પોતે શી છે તેનો ખુલાસો જાણવા માગે છે અને તેના ખુલાસો બારી પદાર્થને પોતા બધી જેએ એ સિદ્ધાન્તથી ચતો નથી પણ આ સર્વેનો ખુલાસો માત્ર ચેતનના સિદ્ધાન્તથી થાય છે.

આપરથી સમજાય છે કે પ્રકૃતિના પરિણામ સ્વયમ્ થાય એ સંભવી શકતું નથી તેમ કોઈની ઇચ્છાથી થાય છે તો તે પણ સિદ્ધ થતું નથી ત્યારે તેના પરિણામનો ખુલાસો કેવી રીતે કરીશું ? એ પ્રશ્ન માટે આપણને જરા ઊંચ વિચાર પ્રતિ જવું પડશે.

પ્રકૃતિ પરિણામ પામે છે એ સત્ય કિન્તુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિયા વિચારીશું તો જણાયો કે પ્રકૃતિ એટલે દ્રવ્ય-પદાર્થ-અને પરિણામ એટલે ગતિઃ અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવિદ્ દર્શક રોબર્ટ્સ-રોના સિદ્ધાન્ત અન્ય વાદ છે. તેનું દહેવું એમ છે કે દ્રવ્ય અને ગતિઃનું જ્ઞાન આપણને થઈ શકે છે. પરંતુ જેમાંથી એ જાણ્યો જીહ્વોષ છે તેના જ્ઞાન થઈ શકતું નથી અને તેથી તે પરમ તત્ત્વને અન્ય દહે છે.

અદ્વૈત વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આગામ તે નેતિ નતિનો બિહોય કરે છે. કારણ કે દ્રવ્ય અને ગતિ: ને જ્ઞેય રુપે જણાય છે તે વસ્તુતઃ તત્ત્વ નથી એટલે સત્ય બ્રહ્મ નથી કિન્તુ બ્રહ્મ એથી પર છે, તેઓનું કારણ છે. એ કારણમાંથી એ ઉભય દ્રવ્ય અને ગતિ: ઉત્પન્ન થાય છે; અને કાર્ય કારણ અભેદ હોવાથી કિં બહુના કાર્ય છે તે કારણ રુપ જ છે એથી વિશ્વ અને તેના સર્વ પદાર્થો ચેતનમય છે એ સ્પષ્ટપણે સમજાય છે. હજી પણ એનો ઉડા ઉતરી વિશેષ વિચાર કરીશું તો અધિક સ્પષ્ટપણે સમજાશે. પ્રકૃતિના દરેક પરમાણુ ગતિ: શીલ છે. કિન્તુ એ ગતિ: અતિ મૃદુ હોવાથી આપણી દૃષ્ટિ પચમાં આવી શકતી નથી કિન્તુ વિચાર દૃષ્ટિથી તો સમજાય છે કે દરેક પરમાણુ ગતિ શીલતો છે જ. હવે પરમાણુની ગતિનો જેમ બીડા વિચાર કરીશું તેમ તેમ દ્રવ્ય પદાર્થ અદૃશ્ય થતું જશે અને કેવળ ગતિ: જ દાદમાં આવશે. અને ને પદાર્થ—દ્રવ્ય—રુપે જણાય છે તે માત્ર ગતિ:નું જ એક રૂપાન્તર છે એમ જણાશે. આ પ્રમાણે વિશ્વ કેવળ ગત્યાત્મક છે એમ દર્શાય છે. અને આર્ય ઋષીઓ સંસારને આજ પ્રમાણે વીધોદેલ છે. સંસાર નામજ ગત્યાત્મક છે. સરિત્ સમ વહાય કરે એ સંસાર. વળી તેને ધતુઅર્થમાંથી છુટેલા બાણુ સમાન ગત્યાત્મક માને છે.

ગતિ: નો આટલો વિચાર ક્યાં કિન્તુ એ પોતે શી વસ્તુ છે, તેનો વિચાર હવે કરવો રહ્યો. ગતિ: એ કોઇ વસ્તુ તો નથી જ એટલે કે દ્રવ્ય રુપ નથી. ત્યારે એ શું છે? એક દ્રવ્ય એક સ્થળેથી અન્ય સ્થળે જાય તેની કિયાને ગતિ: કહેવાનાં આવે છે. અને એ કિયા ઇચ્છાથી થાય છે. કારણ કે ઇચ્છા વગર કીયા થઈ શકે નહિ. પણ જ્યાં દ્રવ્ય નથી ત્યાં કીયા કેવી રીતે થાય. તો ત્યાં કેવળ ઇચ્છા જ થાય. ઇચ્છા એ જ દ્રવ્ય અને ઇચ્છા એ જ ગતિ: આ પ્રમાણે ગતિ: ઇચ્છામય થઈ ગઈ. સૃષ્ટિગત પદાર્થો ઇચ્છા રુપ છે. સૃષ્ટિ પણ ઇચ્છા રુપ છે. ઉપનિષદો પણ એજ ઉદ્ધોષ કરે છે કે જગત્ બ્રહ્મરુપ છે. બ્રહ્મની ઇચ્છારુપ છે તો તે યથાર્થ છે એમ મુક્ત અવલોકનથી જણાય છે. ઇકોહ્ય વહુસ્વામિ ઇ શ્રુત્વર્થે રહસ્ય આથી સારી રીતે સમજાય છે. ઇક્ષણ ચેતનમાં થઈ શકે છે. અને એથી જ સૃષ્ટિ ઉદ્ભવે છે.

હવે એક અંતિમ પ્રશ્ન રહે છે તે એ છે કે બ્રહ્મ નિષ્કામ છે તેને વળી કામના— ઇચ્છા—શાની થાય. અને એક જ બ્રહ્મ અનેક રુપે કેમ થઈ શકે? માતા જ્ઞેયરુપે કેમ થાય, દાદા દૃશ્યરુપે કેમ થાય? એ પ્રશ્નનો પરિહાર એ છે કે બ્રહ્મ ને છે, તે સત્ અને ચિત્ એમ બે રુપે છે. બે રુપે એટલે કે જુદા જુદા રુપે નહિ, પણ એ બે એક જ રુપે છે. જેમ અગ્નિમાં ઘડક અને પ્રકાશક એમ ઉભય શક્તિ સાથે જ હોય છે તેમ, કારણ કે ચિત્માં બે સત્ત્વ ન હોય તો તે ચિત્ સત્ત્વ હીન થઈ ચિત્ રેહી શકતું નથી. તેમ કેવળ સત્ત્વ બે ચિત્ રુપે ન હોય તો એ સત્ત્વી સ્વત્વતા સીદ્ધ થઈ શકતી નથી. આમ એકલાની સ્થિતિ નથી. પણ ઉભયની સાથે સ્થિતિ છે.

બ્રહ્મ સચ્ચિદાનન્દ છે એમ ને શાસ્ત્રો પ્રબોધે છે તે યથાર્થ છે. વિશ્વમાં ને આનન્દ

જણાય છે, તે પણ તેમાંથી આવિર્ભાવને પામે છે. અને નામ રૂપ એ તેની ઇચ્છા છે ઇચ્છા સાધાન્ત છે. અને પોતે અનાદ્યન્ત છે. જે જે જ્ઞેય, દશ્ય રૂપે જણાય છે તે સર્વે સદંશનો પરિણામ છે. અને જે જે જ્ઞાતા અને દશ્યરૂપે જણાય છે તે સર્વે ચિદંશનો પરિણામ છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ એ ઉભય અર્થાત્મક નિરૂપાય છે. હવે નિષ્કામતાનો પરિહાર એ છે કે બ્રહ્માભિન્ન બ્રહ્મને જ આશ્રયે રૂહેલી અનાદિક્ષણની વાસના છે; અને તેજ કામના રૂપે સૂરે છે. કિંતુ શુદ્ધ બ્રહ્મ પોતે નહિ. એને શાસ્ત્રીય રીત્યા અવિદ્યા, માયા ઇત્યાદિ નામ થી વ્યવહરે છે. અને એની શક્તિ વડે જ બ્રહ્મમાં કામનાનો આરોપ થાય છે. કિન્તુ વસ્તુતઃ બ્રહ્મમાં તે નથી જ. આ સર્વ વિચાર વિવર્તવાદથી સમન્વય એમ છે* આ સર્વ વિચારથી એક જ કેવળ અદ્વિતિય ચેતનની જ સિદ્ધિ થાય છે, અને તે જ સત્ય છે.

પુરુષોત્તમ હારકાંદાસ.

* સુદશનના આજ વર્ષના છટાકમાં ૧૯૫ માં બ્રહ્મ (પરિણામ અને વિવર્ત) એ મયાળા નીચે એ વિવર્ત વિષય સ્થિતિસ્થર સર્વેવામાં આવેલ છે.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

કિંમત ગોળી ૩૨ ની ૬૫ ૧ નો-૩. એક.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિરામ ગોવિંદજી

માલેક આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય.

હેડ ઓફિસ.

ભાનુનગર—કાંઠાવાડ.

યાંચ આપીસો.

- ૧ મુગર્ધ—માનવદેવીરોડ.
- ૨ કલકત્તા—હેરીસનરોડ.
- ૩ પુના સીટી—મુખાર પેક.

એજન્સી.

- ૧ વડોદરા—મવપુરા,
- ૨ અમદાવાદ—રીંગીરોડ,
- ૩ સુરત—ઝાંખા બજાર,

અભિપ્રાયો

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ જાદુઈ કામ કર્યું છે.

અનંતરાવ એવોટાજાર

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ વાપરવાથી રમાં રહેલીનો વધારો થાય છે.

સાચનારાવ મૂર્તી પ્રકાશમજી

તમારી ગોળીઓએ મને નવી જીંદગી આપી છે. કે બ્રહ્માજીરાવ નીકાડતોલ

અભિપ્રાય પ્રમાણે તમારી આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ અમુન છે,

અનંગદી પી. પેતાકોન્ડા

આતંકનિગ્રહની ધણી ૬૫નીએ મેં તથા મારા રહેલીઓએ ખાધી છે અને તેઓ તથા હું એકી જામે તમારા વખાણ કરીએ છીએ.

અકબરઅલી પીરખાજી સુરત

આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ મને અમુત તુલ્ય ફાયદો ક્રયા છે.

જીવા ગુંગલ કેરીયા.

આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓથી ધાતુપાત્રું દરદ મર્યુ છે. ઉધ આવે છે દરત સાફ આવે છે, જૂબ લાગે છે વગેરે વગેરે ફાયદા જણાયા છે.

મજદર લક્ષ્મીરાંકર બાઈરાંકર બાયોદ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ ધાર્યા કરતાં વિશેષ કામ કર્યું છે.

સૈયદ અકબર પાટિયાદ કાનર.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓનો મળ એક અકબરીયું ઉપયોગ કરવાથી માફ શરીર તનામ ત-દુરત થયું છે.

અનંતરાવ મુ. નંદકિશોર કામાપોર

તમારી દવા (આતંકનિગ્રહ) થી મને ઘણી શક્તિ આપી છે. એ દવા આ પૃથ્વીપર એક જ કદમ વૃદ્ધ છે.

મણિરામ રાવ મે. રેશમુખ બાંદોર

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓથી હું નવે અત્યાર આવ્યો છું. એ ધાતુપુટીની દવા બહુજ અદ્ય

મવાઈમીદ કાંડેરામ સગતાપુર

તમારી ગોળીઓમાં દેવી શક્તિ સમાવેલી છે.

જી. એસ. રનાનેશુ. મેયોર

આ પુસ્તકોનું વી. પી. કમીશન તથા ટેપાલ ઓફિસ મંગાવનારને ફીર છે.
મ. ન. દિવેદીકૃત પુસ્તકો

બાલ વિલાસ,

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

આ પુસ્તક પાંચ મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં છતાંમ તથા લાયબ્રેરી માટે
મંજૂર કર્યું છે.

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કીર્તી.

(નાટક.)

આવૃત્તિ બીજી.

તૈયાર છે. કિ. ૦-૮-૦

ઉત્તર રામચરિત્ર.

આવૃત્તિ બીજી.

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

ચારિત્ર.

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં છતાંમ તથા લાયબ્રેરી માટે
પસંદ કરેલું છે.

આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, મુદ્રણ જોશીસ—નડીયાદ. અથવા
એન. એમ. ત્રીપાઠી એન્ડ કંપની કાલકારેવી રોડ, મુંબઈથી મળી શકશે.

એક આનાની ટીકોટ ગોલ્ડનનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ મુદ્રણજોશીસ નડીયાદથી
મોકલવામાં આવશે.

ગુજરાત.

રાજકીય, સામાજિક તથા ધાર્મિક વિષયો ઉપર અર્થે અધ્યાત્મ અને સામા-
ન્ય સમાચાર આપત્તુ માસમાં ત્રિકાસિક દૈનિક હેતુ પત્ર. આ પત્ર માટે બહુતા વિદ્વાનોના
ઉત્તમ પ્રતિભા અભિપ્રાયો મળેલા છે. જનજાગૃતિ રૂ. ૨-૨-૦૫૦૧૨૦૦ સદીત રથાનિક ૧-૮-૦
નડીયાદ પુસ્તકાલય બાપુજી શાહ.

ગુજરાત જોશીસ

એડીટર ગુજરાત.

આપદલા.

જે અલોકમાર્ગે પ્રવાસી,
અલગિય અણિલાલ નજીભાઈ.
દિવેદી.

સુદર્શન.

અન્ની.
જોમ. જો. જોમ. જોમ. જોમ.
જોમ. જોમ. જોમ. જોમ. જોમ.

(કર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્ય પરં ધીમહિ” — ભાગવતમ્.

તન્ત્રી—માધવલાલ નજીભાઈ દિવેદી.

[પુસ્તક ૨૩, અંક ૧૨.]

(માસિક)

[અમદા ૧૯૦૮.]

પરવા.	૩૨૩
સાંપ્રત આર્ય શ્રુતિ.	૩૨૪
બ્રાહ્મસર્ગ.	૩૩૧
શ્રાદ્ધ તર્ક.	૩૩૪
આર્ય ઇતિહાસ.	૩૩૬
સ્થૂલ પારની સૃષ્ટિનું જ્ઞાન.	૩૪૨
ભગવદ્ ગીતાનો સમય.	૩૫૦

સવાજમ

સવાજમ અગાડીયાં સેવાનો અમારો રિવાજ છે એવું અમારા મુલ શાહકોને સ્મરણ હશે. હવે તેના બાર માસ થવા આગળ છે. સવાજમ દુરત મોટલી આપસો.

સુચના.

વ્યવસ્થાપક.

પ્રેસ બીજા કામમાં ધણુ સામવાથી આ વ્યક મોટો થયો છે. હવેથી જલદી થશે.

તૈયાર છે.

સ્વ. મણિલાલ નમુભાઈ કૃત સિદ્ધાન્ત સાર કૌમત રૂ. ૩-૦-૦
વ્રજ અને નારી પ્રતિષ્ઠા કૌમત આઠ આના પંચે ગુજરાતી પુસ્તકોની
બીજી આવૃત્તિ હવળાં વહાર પડો છે.

મલવાનું સ્થલ સુદર્શન ઓફિસ. નહીયાદ અથવા એન. એમ.

ત્રીપાઠી-કાલચાંદેવી રોડ મુવડ.

સિદ્ધાન્ત સાર.

(બીજી આવૃત્તિ.)

નારી પ્રતિષ્ઠા.

(બીજી આવૃત્તિ.)

(મોટા ટાઇપ સારા કાગળ પાકુ પુઠું.) (વાલ્લભોપ ટાઇપમાં સારા કાગળ.)

(કૌમત રૂપીઆ ૩-૦-૦) (કૌમત રૂપીઆ ૦-૮-૦)

રાજ રજવાડામાં વખણાતો દવાઓ

રાજ રજવાડામાં અણીતા તથા કેટલાક રાજવંશીઓના ખાસ વેદક સલાહકાર ડાક-
ટરકાલીદાસે સરકારમાં મેડીકલ ઓફીસરના હોદ્દા પર નોકરી બજાવી હતી સરકારી ડોક્ટર મળવલ છે.

બાદશાહી યાકુતી

અનંગ વિલાસ

ગમે તે કારણથી શુભાવેલી તાકાત પાછી લાવે છે, પુરુષાતન કાયમ રાખે છે. સંસાર
મુખ્ય ભોગવવા માટે જ્યાંમાં જ્યાં દવા જોઈએ તો અનંગ વિલાસ યાકુતિ છે, રાજ રજ-
વાડામાં તથા શ્રીમંત હોડોમાં આ દવા બહુ વખણાય છે. વીર્ય દોષના તમામ ધી બધા
મટાડી બદ પુરુષાતન આપે છે. ખરી મરલાઈ આંધનાર અને નબળાં માથુંસને ધણુ જુલા
નની માથું જોરાવર બનાવનાર આ દવાનો સાબ સેવા અમારી ખાસ બલામણુ છે, શુભા
વેલી તાકાતને પાછી લાવી જુલાનીને ટકાવી રાખતી એ તો આ દવાનો ખાસ ગુણુ છે
આ દવા વાપરવામાં કોઈપણ જાતની પરેશની જરૂર નથી. ૪૦ ગોળીની ડબી એકના રૂ. ૧૫

ખાનુઓના લાલની વાત.

પ્રદર પુષ્પી, રત્નદોષ, દરવાન સળધી બાધી અને ધાતુ વિકારના સોઓના દરેક રાગ
મટાડી અબલો હવન નામની દવા ગરમારુપ સુધારે છે ૧૪ ગોળીની ડબી એકના રૂ.

ગરમીનો દુરુશન

રક્ત સુધારક નામની વનસ્પતીની ગોળીઓ ગરમીને લીધે બગડી ગયેલ સોહી સુધા-
રવા માટે અમૂલ સમાન દવા છે, આ દવાના શેવનથી (Syphilis ઉપદેશ) ગરમતું ખર-
બ દરદ ફરીથી થવાથી ધારતી રહેતી નથી ૧૪ ગોળીની ડબી એકના રૂપીઆ બે. ગર-
મીના જખમને તરતરજવનાર મક્કમની ડબીના આઠ આના તમામ દવાઓનું પોરત ખર્ચ જુલું.
ઢાકટર કાલોદાસ ભોતીરામ રાજકોટ-ઢાલીવાવાડ.

મન્વી.
જોમ. જો જોમ. જોમ. બી
જોમસર આનંદમાં ર આપુઆઈ મુખ.

સુદર્શન.

આપણા પ્રવાસી.
જોમ આપણા પ્રવાસી.
જોમ આપણા પ્રવાસી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સબંધ અને સ્વરૂપના વિચાર.)

“સત્ય પરં ધીમહિ” — માગવત્તમ.

તન્ત્રી—માધવલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી.

[પુસ્તક ૨૩, અંક ૧૨.]

(માસિક)

[અગષ્ટ ૧૯૦૮.]

પરવા.

(મળેલું.)

ગજલ-લેરવી.

દરકારના દિલબર ! હવે કંઈ આ નિગરને કોઈની,
ગજોએ કે રક્ષીકોની, રહી પરવા કરી ના કોઈની ! ૬૨૦
હરામી બેહવાઈના, જખમ સડતા યદ્ સીનામાં;
મગર તેનેય મરૂદમની, રહી પરવા કંઈ ના કોઈની ! ૬૨૦
ખરો યદ્સાન આલમમાં, પડ્યું મરુદ જખાને છે,
નિગરથી છૂવતો ના તો, રહી પરવા કરી ના કોઈની ! ૬૨૦
વફાઈ બેવફાઈની, કદર ના કયાંય માળા તો;
દરદ દિલ આ જખાનીએ, રહી પરવા કરીના કોઈની ! ૬૨૦
દીવાનાની દીવાનાઈ, ખુદા ધરની ખરી ખારી,
જખાઈ રાહ જોતાં ત્યાં, રહી પરવા કરી ના કોઈની ! ૬૨૦
મને મસ્તાન, માલિકે, સનમ સુર વાંસરી વાઈ,
ખરો રસ્તો બતાવે જ્યાં, રહી પરવા કરી ના કોઈની ! ૬૨૦
કુચ્છ જનનાંની ઝંખીમાં, દીકો દારૂ સનમ હાવો;
તહો પેસું પછી તો બસ, રહી પરવા કરી ના કોઈની ! ૬૨૦

‘મજબૂદારી’

॥ ॐ શ્રી ॥

॥ સાંપ્રત આર્ય શ્રુતિ. ॥

અથવા

હાલનું સંભાષણ.

(મળેલું.)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૦૦ થી.)

* * * * *

“રે સુભાગી વિનિત વીરસ! દેવી! તું બાલકોના;-
ઉરો વિશે ઉદ્યોગ દિશમાં ના દોલ દોર ક્રોમાં;
ધન્યા દેવી તુજ હૃદયને ધન્ય એ બાલકોને,
જેણે તારા યજન વૃત્તને છે મધ્યું શ્રેષ્ઠ નિત્યે.”

૮૧.

“ધીરે યા તું” પથિક! હમણાં જોઇ લે દિશ પ્રાચી,
જેમાં મ્હોટો કલરવ ચતો આજ દિગંત વ્યાપી;
તેમાં ત્યાંનાં સમષ્ટિ ઉરનાં ધીટતા ન્યાય ભક્તિ,-
સાચે કેવી મુજ યજનની રીતિઓ છે મવાતી.
જેજે વ્હાલા! તહોં વિકસતા વીર શ્રી ધી રસેલા,
સાધુતામાં વિપિન સરખા તાપ-ત્રિ સેવનારા;
મ્હારા માટે હિવિત નિજનાં અર્પણે એકતાળા,
માને માને યજન યજતા ઉભલા દૃઢ દાંતો!”

૮૨

૮૩

૧ આ લેખનો કેટલોક ભાગ મ્હેં ‘વસંતના’ ત્રાંત્રીપર મોકલાવેલ, જેમાંથી કેટલોક વસંતમાં તથા કેટલોક સુદર્શનના આશુ પુસ્તકમાં છપાયેલ છે. વાચકને પોતાને આખો લેખ સમજવાને સરલ થાય માટે વિનિત કરવામાં આવે છે કે * * * આથી ખતાવેલ ભાગમાં અનુક્રમે આશુ સુદર્શનના અંક ૧ તથા ૮ નાં કાવ્યો વાંચવા ઉમેરી લેવાં.

“એક સુદર્શન આર્ય પુત્ર”.

* હજી સુધી “તું” એવું રૂપ વપરાસમાં આવ્યું નથી, પરંતુ આ લેખકનો “તુ” એમ લખવાનો આગ્રહ, હાવાથી તેમ રહેવા દીધું છે.—

ત્રાંત્રી.

“દેવી ! ત્હારા મધુર હૃદયી પ્રેમના જ્યેમવાળા,
આ ઘેરા કે વૌર રસાબર્યો મુર પ્રાચી દિશાનો;
ગાને ધૂમી મુજ હૃદયને નિજનું ગાન આપી,
વાણી વીણા સુર ધુરવતો આમ-આ મુખ આવી.” ૮૪

* * * * *

“ભાવોઢેકે મુજ યજનમાં આજ એ સર્વ પ્રાચી,
આ સુતાનાં જિવન બચવા બોધતા બોધવાણી;
ત્હેમાંથી કે રચિર વદનો દોડીને દેશમાંડે,
ચોપાસાના મસિન પવને શુદ્ધતા લાવતાં છે. ૧૧૨

જે જોઈ તે તદપિ ન તહીં ઉઠવા શક આના,
તે તો મોંઘા વૌરલ હૃદયે હોય તો ગ્યાંક હો દા;
કિંતુ ત્હું તો તુજ હૃદયને શાંતવા આ અવાચી,—
દિશા દેશે નજર કરો ગા ગાન ત્યાંનું ગગનવી. ૧૧૩

જોજે બહાવા પચિક ! તહીં છે શાંત સુગાનવાળા,
વીરો મ્હારા યજન વૃતમાં પૂર્વનો બાવ જોતા;
ત્હેના ત્હેવા હૃદયહૃદના મુર સાકાર બ્હેવા,
શ્રદ્ધા સાથે અવધુ કરોને મૂખ ત્હું મુખ ત્હારા, ૧૧૪

“ઓ દેવી ઓ ! જગ સકળને ગાન-સુગાન દાતા,
વીરો ત્હારા ઉર ગળવતા સૌ અવાચી દિશાતા;
છે ઉભા કે નિજ હૃદયથી યાચતાં હોમ ત્હારું,
જે આ સણી પ્રગટ ધરું ત્હું ચર્ચું ત્હારે રસાણું ! ૧૧૫

શ્લોક.

આર્ય જૂમિ ! જયો ત્હારા, જૂતને વર્તમાનના;
ઉરે આવી સરે આજે, પ્રેમ સંકુલ ગાનમાં. ૧૧૬

‘વસંતતિલકા.

ચૂસાર્થી હીરં તુલનું અમને જોવાડે,
દુઃખાર્થી દેહતુલ્યનો અમને રમોડે;

એ માતૃપ્રેમ તુજનો અમ ઉર આવી,
નિત્યે પૂરે વદનમાં “જય આર્ય ભૂમિ.” ૧૧૭

શોભી ઉભાં અમ બધાં તુજ ધૂળ માંહી,
પામી પ્રભોદ સધળા તુજ પેપ પામી;
લેઈ સુગાન નવહું તુજ ગાન ગાઈ,
એ સર્વ કાર્ય જણુવે “જય આર્ય ભૂમિ.” ૧૧૮

જેનાથડી જનમોને પપપાંન પામી,
તે માત પેપ સધળું તુજથી નિહાળી;
હું માત માત અમની ખરી એમ જાણી,
પ્રેમે સરે વદનથી “જય આર્ય ભૂમિ.” ૧૧૯

તહારા ફેડા ગિરિવરો નવ-રત્ન કોટિ,-
દ્વદાશ્યે નિત રણા નિજથી બતાવી;
સૌ આત્મતા સદયતા અમની ખોલાવી;
પ્રીતે ધરે રમરણમાં “જય આર્ય ભૂમિ.” ૧૨૦

તહારી સુરમ્ય સરિતા દુહિતા અમેને,
આપી ફેડા નવ રસો સુધોદ બનીને;
રાખી સદા રતિ પૂરે રતિમાં રમાડી,
જિંદું ધરે હૃદયમાં “જય આર્ય ભૂમિ.” ૧૨૧

તહારાં તરે વિવિધ રમ્ય સુરમ્ય માડી,
ઉદાસ બાસ સધળો ઉરથી નસાડી;
આપી સુખોદ મૃદુતા રતિથી રસાન્તી,
પ્રેમે પૂરે હૃદયમાં “જય આર્ય ભૂમિ.” ૧૨૨

તહારી મૃદુવનસતા રતિરંગ ઘેટી,
લાંબા કરો કરો ઉરે સહકાર બાડી;
તહારાં ગૃહસ્થ ગૃહનાં રસસ્ત્ર દાખી,
દાંપત્ય જ્યોત જણુવે “જય આર્ય ભૂમિ.” ૧૨૩

જે નેમ પૂરું વરપા ન જુગોળ બાળી,
તે નેમ પૂરું વરપા તુજમાં નિહાળી;
એ ઇચ પ્રેમ પુનિતા તુજરૂપ જાણી,
પ્રીતે સરે વદનથી “જય આર્ય ભૂમિ.” ૧૨૪

પાણી મધુર તુમનું હર પાણી આપી,
જાતીય પ્રાણુ જિવને અમને અઘાપિ;
સખી રહું જગતમાં જગ તે નિદાળી,
પ્રેમે સરે હૃદયથી "જય આર્થ ભૂમિ." ૧૨૫

હારાં મુક્તેન રસધોધ અધોધ શોધી,
પીયૂષ પૂરું જિવનનામ અમૂલ્ય આપી;
સપ્રેમ બ્રહ્મપદ પારસને બતાવી;
મુકે રૂંગ રસરવે "જય આર્થ ભૂમિ." ૧૨૬

હારે ન હોય કદી હોય પયોધ એવું,
આકાશ નિત્ય અમને શ્રુતિ યાન દેવું;
પ્રારબ્ધ ખેલ સુખ દુઃખ વૃથા દલાવી,
આપા મખે હર મરે "જય આર્થ ભૂમિ." ૧૨૭

હારાં અનિલ વહનો અમ રોગ યાગ,
આપી સદા મનતને નિજ વીર્ય ભારી;
સંસાર સાર વિપયે નીતિમાન સ્થાપી,
શોભાવૌ બાવિઃવદે "જય આર્થ ભૂમિ." ૧૨૮

માડી! હું તેજ હર તેજ જની અમારા,
આર્થત્વ રૂપ તુલસી દલ પોષનારા,
પ્રેમે પડી જગતમાં નિજ પ્રેમ પૂરી,
વંદાઈ નિત્ય વદવે "જય આર્થ ભૂમિ." ૧૨૯

હારા—હું અંક રમતમાં જગ ચેતનાદિ,
આત્મદ પૂરું રસમમ્મ રસોલ વાડી;
સતોષ દુખ ચરણે અમ હર દાણી,
નિત્યે ધરે મનનમાં "જય આર્થ ભૂમિ." ૧૩૦

હારા મીતામૃત રસ્યા રસધર્મ માડી!
નિત્યે સુમંજિત અરપી પ્રણયે રૂબાડી;
અદૈત યાન હૃદમાં હર દૈત માગી,
વિશુદ્ધ વાસ વસવે "જય આર્થ ભૂમિ." ૧૩૧

દેવી! હું સત્ય અમ હર સદા વિરાજ,
સહ્યાત્ નાસ્તિ મર્મ્યે મર્મ સુધા પીવાધી;

ઔદિક સુખ સુરલોક સમું સુહાવી,
મરતાન તાન રસવે “જય આર્ય ભૂમિ.” ૧૩૨

દેવી ! તું દેહ દીપિકાવત દેવહૃતિ,—
આદિ બહુ પતિપરામણુ દિવ્ય ભૂતિ;
આજે રહી અમઝૂદે ગૃહને દીપાવી,
તે તેજ તરવ જણુવે “જય આર્ય ભૂમિ.” ૧૩૩

તહારે ઉરે યનગન્યાં બહુ રાજ રત્નો,
રામાદિ શ્રેષ્ઠ જગ પોષક વિષ્ણુ રૂપો;
તહેનાં સુન્યાય સમતા સુખ ઉરે લાગી,
ગાતાં નમી ચરણુ તું “જય આર્ય ભૂમિ.” ૧૩૪

વાલ્મિક વ્યાસ ઉરમાં ઉર તું અમારી,
પ્રાચીન પૂર્ણુ ગુણુ ગૌરવ આપ્ય આવી;
અત્યંત પ્રેમ નીતિ ધર્મ દયા રસોથી,
અમુજ ઉર દ્રવ્યે “જય આર્ય ભૂમિ.” ૧૩૫

વેદાંત પ્રગ્ધ વીર શંકર માત ! તહારો,
સૌ ઉર એક કરતો રસ રતન ક્યારો;
શિષ્ય પ્રશિષ્ય નિજથી નિજ સૌ બનાવી,
તત્ત્વઠ તત્ત્વ જણુવે “જય આર્ય ભૂમિ.” ૧૩૬

માડી ! તું પુત્ર સુરવંદ સમા દધીચી,—
આદિ ઋષી ગણુ ગુણો શ્રુતિ પ્યાત સૂણી;
તહેનાં જ આજ અમને પરત્ર બેડી;—
જેઈ સલજ્જ બજિયે “જય આર્ય ભૂમિ.” ૧૩૭

તહારા વિના અખિલ આ જગ શું નિહાળી,
તહારા વિના કષણુનાં અમ ગાન ગાધ;
તહારા વિના અવર ના અંમ ચિત્ લામી,
ગાધ સુનેત્ર નિરંખી “જય આર્ય ભૂમિ.” ૧૩૮

ઓવારો તું પ્રીતિ પરે અમ સૌ ઉરાને,
બોદી બોડાં બહુ રક્ષાં રક્ષ મોક્ષિકાને;—

કહાડી સુનેત કરવી તુજને; વધાવી,
લેઈ સપ્રેમ મોહમાં “જય આર્થ જૂમિ.” ૧૩૯

તહારી સુપ્રામ્ય નીતિમાં અમ નેત્ર વાળી;
દેખાડય દિવ્ય તનકું-તુજનું પ્રતાપી;
જેણે તું જીત સુખમાં વર્તમાન લાવી,
ગાઇ સદા ગરબથી “જય આર્થ જૂમિ.” ૧૪૦

તહારા હિમાચલ પરે મુર, સેન્ય મુખી,
બેડો સમાધિ મહોં તે વિનવી જગાડી;
તું મામ્ય એવ અમનું અમ એજ ચાહી,
જેથી દોષે જગતમાં “જય આર્થ જૂમિ.” ૧૪૧

શ્લોક.

હરી શ્રેષ્ઠ જયો તહાર, સદિષ્ટ સોહાવવા;
દિમાચલે હાક મારી, કાર્તિકેય જગાડય મા। ૧૪૨

મંદારકાંતા

દેવી! તહાર ધીર હૃદયના ગાન ગાતા સુપુત્રો,
આત્મ શ્રદ્ધા તુજ ચરણમાં સોંપતાં પ્રેમ સ્ત્રોત;
દક્ષિણાર્દિ ઉજવળ શુભે સોહવી એ અવાચી,—
દિશા દેશે જય વિજય તું પાચતા ઉર દાળી.” ૧૪૩

“હા, પંથી! એ મુજ ઉપરના પ્રેમને એમ પૂછ,
તે સાચે ને ફરજ નિજની તે ખરી તે બજવી;
કર્મો મર્મો અનન્યપણથી દિશ સહુ સમર્પા,
બંધાબંધે સહિત મનડે છે રજા ખેલ ખેલી.” ૧૪૪

સૌ સોહાગી હૃદય સંરિતા ત્યાં જોડે બેહુ બહેતી,
દેખાયે છે નજર કરતાં કંઈ આછી રૂપેરી;
કિન્તુ બહાલા પથિક! હમણાં સ્પર્શ તું આ પ્રતીચી,—
દિશા કેરા રમણિક સુખો ને ખરા સમયેળી। ૧૪૫

એ દિશાએ બોધમ બડ હું બાણુ સેવા સુનેસો,
બોધે છે સૌ જન હૃદયને દેશ સુસોજ્ય ધર્મો;
એ બોધે તો અભિર્તા શુભદ્ર કૃત્યની વાસ વાસી;
ધોમો થીલો પવન વહતો ને રૂડો રાજદારી. ૧૪૬

એ યોદ્ધાનાં પ્રકટ નિવને સૂતલાં આ ત્રિપૂટી,
અંગે વિશે રુધિર વહોને છે રહું છવ ધારી;
એના એ હું તનય તનને ઉદરે ધારનારી,
માના હુંથી જનમીં તદર્પિ તે ખરી દેવનારી. ૧૪૭

એ યોદ્ધાનાં વચન ચૂમતાં ઉર આંખ્યે ઉતારી,
એટલા ને પચિત્ર ! મુજના બાલ એ દેશ રાગી;
જેનાં આંસુ અખિલ રસદ દેશ સુપ્રેમ ભક્તિ,—
અર્પી, ત્યાંના સમષ્ટિ ઉરમાં શું રહ્યાં ને ગળવી ? ! ૧૪૮

“ હા, દેવી ! એ પ્રતિચ્છે દિશમાં આંખ્યને માંડતામા,
રામાંચોથી પુલકિત ખની ઉરને અંગ મહારાં;
ત્રેમાશ્રુથી ક્ષલિત રવતા શાંતિના પૂર બહેળા,
બહેવાડી હું પ્રણય સદને અર્પતાં કુંક જાણ્યાં ! ૧૪૯

શુ અર્પે તે ખબર મુજને ના પડે કાંય તહોયે,
આનદોની અપરિમિતતા એ હશે એમ લાગે;
કાંકે તહેમાં હૃદય મુજનું વિશ્વથી વિશ્વ જાયાં,—
જેઈ, જાણે પૌંચૂં લહરે રાયતું હોય શું ના ! ! ૧૫૦

બો સુભાગી ! વૌર તનયની માત, ત્યાં ભીખ તહારો,
ગોપાલાદિ ચિત્ત યજનથી રાયતો દિવ્ય બહારો;
સુરેન્દ્રાદિ મુલત ગણુને ઉરથી ઉર પાતો,
વીરો વચ્ચે વૌર શયનમાં સૂતયો વીર પ્યારો ! ૧૫૧

આબે જભી સુર રમણુઓ સુર સ્વામી વિસારી,
સુવસ્ત્રોમાં અમર વનનાં પુષ્પના હાર હાંડી;
હું બહેલી હું પ્રથમ મુજનો પ્રાણ એથી સહાવી,
રાયું એવી હૃદય મમતા પૂરીને આંખ્ય માંહી, ! ૧૫૨

તે વચ્ચે ત્યાં, સમષ્ટિ ઉરનો સુર સુશાંત ધીરો,
સૌરાષ્ટ્રોના સતત ઉન્નતિ બહેણું બહેણુ પ્યારો;
કાર્યા કાર્યે હૃદય હૃદયે જ્ઞાન શુંજે ભરેલો,
મીઠા મોઘો ભીખ ઉરથી જાડતો આ રસાલો ! ૧૫૩

(આગળ ચાલુ.)

“ એક મુજર્જર આર્યપુત્ર. ”

। બ્રહ્મસર્ગ ।

(મહેલું.)

(અનુસંધાન—ગતાંકથી)

પ્રહર—પ્રહિયતેઈતિ । * પ્રહરનાં રાત્રી દિવસ થાય છે, પણ ઉપર ૪ પ્રહરનો ૧ યામ લખેલ છે, માટે તે યામ એટલે ગાત્ર દિવસ જ છે. એ રીતે જોતાં ઉપર જે ૧ યામનાં કલાક, મિનિટ, સેકન્ડ, એ ત્રણે જોડાં જોડાં આપેલાં છે તેથી અરધાં ગણવાં. વળી એમાં ૨૩ ઘટીનો ૧ યામ કહેલો છે, પણ ઘટી ૬૦ નો યામ (દિવસ રાત્રી) મળીને જ્યોતિષે ગણેલ છે, માટે સુદર્ત પણ જે ૧ યામનાં ૬૩ છે ત્યાં રાત્રી ગણતાં ૧૩ થાય, અને એ રીતે એકલા દીવસની ૩૦ અને રાત્રી દિવસ મળીને ૬૦ ઘટી મળી ૨૬૨૨ છે. અત્ર ૪ પ્રહર પણ એકલા દિવસનાજ ગણેલા છે.

૧ પ્રહર=૧૫ મુદર્ત=૨૫ નાડી=૨૫ ઘટી=૨૫ હંક=૩ કલાક=૧૮૦ મીનીટ=૧૦૮૦૦ સેકન્ડ=૩૬૦૦ લઘુ=૩૬૦૦ કલા=૫૮૦૦ કાલ=૨૮૫૩૬ કાલુ=૮૮૫૩૬ નિમેય=૮૮૫૪૬ માત્રા=૨૬૫૭૮૬ લવ=૧૫૭૬ પલ=૮૪૫૦ વિપલ=૭૮૭૩૪ વેધ=૭૮૭૩૪૩૭૬ તુટિ=૨૩૬૨૦૩૧૨૬ ત્રસરેણુ=૭૧૭૬૦૮૩૭૬ એકમ=૩૫૮૮૦૪૬૮૬ લયણુક=૧૮૬ પ્રાણુ=૧૪૩૫૨૧૮૭૫ પરમાણુ.

પક્ષ—પક્ષયતે પરિગૃહ્યતે દેવપિતૃકાર્યાર્થયઃ યદ્વાપક્ષયતે ચંદ્રસ્ય પંચ-દશાનાં કલાનામાપૂરણં ક્ષયોઽવાયેત । યદ્વાપજતે ઇતિ । ૧૫ અહોરાત્રનો કાલ. તે બે પ્રકારનો છેઃ પૂર્વપક્ષ (પ્રથમ ૧૫ દિવસ)નો શુભપક્ષ અને અપરપક્ષ (બીજા ૧૫ દિવસ)નો કૃષ્ણપક્ષ કહેવાય છે.

૧ પક્ષ=૧૫ યામ*=૧૨૦ પ્રહર=૧૮૫ મુદર્ત=૭૮૦ નાડી=૭૮૦ ઘટી=૭૮૦ હંક=૪૬૮૦૦ પલ=૨૮૦૮૦૦૦ વિપલ=૭૨૦ કલાક=૪૩૬૦૦ મીનીટ=૨૫૬૨૦૦૦ સેકન્ડ=૧૧૭૦૦ લઘુ=૨૧૭૦૦ કલાક=૧૭૫૨૦૦ કાલ=૮૭૭૫૦૦ કાલુ=૨૬૩૨૫૦૦ નિમેય=૨૬૩૨૫૦૦ માત્રા=૭૮૮૭૫૦૦ લવ=૨૩૬૮૨૫૦૦ વેધ=૨૩૬૮૨૫૦૦૦૦ તુટિ=૭૧૦૭૭૫૦૦૦૦ ત્રસરેણુ=૨૧૩૨૩૨૫૦૦૦૦ એકમ=૨૨૫૦ પ્રાણુ=૧૦૬૬૧૬૨૫૦૦૦ લયણુક=૪૨૬૪૬૫૦૦૦૦૦ પરમાણુ.

માસ—મસ્પરિમાણે । મસ્યતે પરિમિયતે શુકલ તથા કૃષ્ણ એ બંને પક્ષો મળી ને થતો કાલ. પાપમાધાદિ બાર માસો કહેવાય છે, ચંદ્ર સૂર્યોદિની ગતિ ઉપરથી માસ માત્ર બિન્ન બિન્ન છે. અત્ર જ્યોતિષ લખવા બેલા નથી, તેથી જુદાં જુદાં માનો નહિ બતાવતાં કાર્તિકાદિ બાર માસોનાં નામ માત્ર આપીશું, અને એ પ્રત્યેક માસ ૩૦ યામ (અહોરાત્ર)નો ગણાય છે.

* રાત્રિ દિવસ બંને ગણેલ છે.

(૧) કાર્તિક.	(૪) માધ.	(૭) વૈશાખ.	(૧૦) શ્રાવણ.
(૨) માર્ગશીર્ષ.	(૫) કૃત્તિકા.	(૮) જ્યેષ્ઠ.	(૧૧) આશ્વિન.
(૩) પૌષ.	(૬) ચૈત્ર.	(૯) આષાઢ.	(૧૨) આશ્વિન.

આ બારે માસોનાં ક્રમસર પ્રાચીન વૈદિક નામો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ઉર્ગ.	(૪) તપસ્.	(૭) માધવ.	(૧૦) નભસ.
(૨) સહ.	(૫) તપસ્ય.	(૮) શુક.	(૧૧) નભસ્ય.
(૩) સહસ્વ.	(૬) મધુ.	(૯) શુચિ.	(૧૨) ધૃષ્ટિ.

આ માસનું માન નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ માસ=૨ પક્ષ=૩૦ યામ=૨૪૦ મુદ્રા=૩૬૦ મુદ્રા=૧૫૬૦=નાડી=૧૫૬૦ ઘટી=

આ માસોનાં નામો વિશે થોડુંક અત્ર લખીશું. કૃતિકા નક્ષત્ર યુક્તા પૌર્ણમાસી યત્રમાસે । આ માસનાં નામ બ્રહ્મ, ઉર્ગ, કાર્તિક, કૃત્તિકા, એ છે. મગશિશ નક્ષત્ર યુક્તા પૌર્ણમાસ્યત્ર । એનાં નામો, મગ, માર્ગ, આમગ્રહાયણિક, માર્ગશીર્ષ, સહ, એ છે. પુષ્ય નક્ષત્ર યુક્તા પૌર્ણમાસ્યત્ર । એનાં નામો તૈષ, સહસ્વ, પૌષિક, હૈમત, તિષ્ય, તિષ્યક, એ છે. મઘા યુક્તા પૌર્ણમાસ્યત્ર । એનું નામ તપાસ છે. ફલ્ગુની નક્ષત્ર યુક્તા પૌર્ણમાસ્યત્ર । એનું નામ તપસ્ય, કૃત્તિકા, વત્સરાંતક છે. ચિત્રા યુક્તા પૌર્ણમાસ્યત્ર । એનાં નામો ચૈત્રિક, મધુ, મૈત્રી, કાલાદિક, મૈત્રક, ચિત્રિક છે. વિશાખા યુક્તા પૌર્ણમાસ્યત્ર । એનાં નામો માધવ, રાધ, એ છે. જ્યેષ્ઠા યુક્તા પૌર્ણમાસ્યત્ર । નામ જ્યેષ્ઠ છે. અષાઢ્યા યુક્તા પૌર્ણમાસીપય । એનું નામ શુચિ છે. શ્રવણા યુક્તા પૌર્ણમાસી । એનાં નામ નભાસ, શ્રાવણિક, નભસ છે. અશ્વિની યુક્તા પૌર્ણમાસીવસ્મિન । એનાં નામો ધૃષ્ટિ, આશ્વિન, શરદ છે.

એ રીતે બારે માસોનાં નામો નક્ષત્રો ઉપરથી પડેલાં છે. આખું વર્ષ તે સંવત્સરે સ્વ-ચક્રાકાર માર્ગમાં ફરી રહેવાનો કાલ છે તેથી તે સંવત્સર ચક્ર પણ કહેવાય છે. એ એક વર્ષમાં આ બારમાસો આવી જાય છે. તેમાં વર્ષારંભ ચૈત્રથી, આષાઢથી, કાર્તિકથી, પૌષથી, એમ ચાર રીતે ગણાય છે. એનાં કારણે અત્ર લખવા જરૂર નથી. એ પ્રસંગ જ્યોતિષને લગતો છે; તોપણ શુભચત્ર કાર્તિકાવાક વગેરેમાં જ્યાં શુભરાત્રી ભાષા બોલાય છે તે દેશોમાં કાર્તિકી વર્ષ અને વિક્રમી સંવતથી તે આવે છે, અને મહારાષ્ટ્ર વગેરે દક્ષિણમાં તથા બીજાં ઘણે દેશોમાં ચૈત્રી વર્ષ અને શાલીવાહન શકથી તે આવે છે. આ બાર માસમાં

* ૪ થી ૯ પર્યંતના છ ઉત્તરાયન છે. † પહેલા ૧ થી ૩ અને છેલા ૧૦ થી ૧૨, એ દક્ષિણાયન છે.

દર બે બે માસોની એક, એમ ઋતુઓ ગણાય છે, તે સૂર્યનાં ફરવાથી પૃથ્વી ઉપર થતી ધીતોષ્ણાદિ અસરોથી થાય છે, અને જુઓ જાણે તે એક સરખી હોતી નથી.

ઋતુ—ઋગમને । બે બે માસનો કાલ ઋતુ કહેવાય છે. એવી છ ઋતુઓ છે:—

ઋતુ.	માસ.	ઋતુ.	માસ.
૧ હેમંત.	માર્ગશીર્ષ-પૌષ.	૪ શ્રીષ્ઠ.	જ્યેષ્ઠ-આષાઢ.
૨ શિશિર.	માઘ-ફાલ્ગુન.	૫ વર્ષા.	શ્રાવણ-ભાદ્રપદ.
૩ વસંત.	ચૈત્ર-વૈશાખ.	૬ સરત.	આશ્વિન-કાર્તિક.

ખીછ રીતે ત્રણ જ ઋતુઓ ગણાય છે:—

ઋતુ.	માસ.
૧ શીત.	કાર્તિક, માર્ગશીર્ષ, પૌષ, માઘ.
૨ શ્રીષ્ઠ.	ફાલ્ગુન, ચૈત્ર, વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ.
૩ વર્ષા.	આષાઢ, શ્રાવણ, ભાદ્રપદ, આશ્વિન.

હંતિલોકાન્યસૈવેન । હંતિસંતાપનિતિ । હેમંત. દાશતિ ગચ્છતિ છૂક્ષાદિ-શામંયસ્માત્ । શિશિર, વસંતયત્રમદનોત્સવા । આ ઋતુ પશુ પ્રાણી, મનુષ્ય, વન-સ્પતિ, સર્વ સૃષ્ટિને વિશેષે કરીને દ્રવ્ય કારનારી છે, અને જગતનો દેખાવ રમણીય. બની રહે છે, તેથી તે ઋતુદાન કહેવાય છે. કાલિદાસ કૃત ઋતુ સંહારમાં શ્લોક છે કે:—

દ્રુમાઃ સપુષ્પાઃ સલિલં સપદ્મં ત્રિયાઃ સકામાઃ પવનઃ સુગંધિઃ ।

સુસ્રાઃ પ્રદોષા દિવસાશ્વરમ્પા સર્વે પ્રિયે ચારુતરં વસંતે ॥

સમ શ્લોક બાપાંતર આતું નીચે આપેલું છે.—

દ્રુમો સપુષ્પે, સલિલે સપદ્મે, ત્રિયાસકામા, પવને સુગંધી,
સુખી જ રાત્રી, દિવસોય રમ્ય, સર્વ પ્રિયે ચારુતરે વસંતે.

વસંતેરસાનિતિ । શ્રીષ્ઠ. વર્ષો વર્ષણમસ્ત્યાસુ ઇતિ । વર્ષા કે પ્રાટ્ટ ઋતુ. શુદ્ધિસાયામ્ । સરત.

૧ ઋતુ=૨ મસ=૪ પક્ષ=૬૦ યામ=૪૮૦ પ્રહર=૭૨૦ મુહુર્ત=૩૧૨૦ નાડી=૩૧૨૦
પરી=૩૧૨૦ દંડ=૧૮૭૨૦૦ પલ=૧૧૨૩૨૦૦૦ વિપલ=૨૮૮૦ કલાક=૧૭૨૮૦૦૦ મીનીટ=૧૦૩૬૮૦૦૦ સેકન્ડ=૪૬૮૦૦૦ લઘુ=૪૬૮૦૦૦ કલા=૭૦૨૦૦૦ કાલ=૩૫૧૦૦૦૦ ક્ષણ=૧૦૫૩૦૦૦૦ નિમેષ=૧૦૫૩૦૦૦૦ માત્રા=૩૧૪૮૦૦૦૦ લવ=૮૪૭૭૦૦૦૦૦ વેધ=૮૪૭૭૦૦૦૦૦ મુદ્રિ=૨૮૪૩૧૦૦૦૦૦૦ વસરેલુ=૮૫૨૮૩૦૦૦૦૦૦૦ એકમ=૮૦૦૦ પ્રાણુ=૪૨૬૪૬૫૦૦૦૦૦ લઘુલક=૫૨માત્ર ૧૭૦૫૮૬૦૦૦૦૦૦.

આદિત્યો કહેવાય છે, આ શિવાય અવશિષ્ટ સાત મન્વંતરોમાં તેઓ ખીન્ન સાત નામોથી ઓળખાય છે.† પરંતુ માનસ અને રાજસ દેવો તેમજ આપણા અવતાર ધારણ કરનારા ધ્યાન સુહાણો પણ તે જ દેવો છે. ‡ શ્રીમદ્ ભાગવતના આઠમા સ્કંધમાં ચાંદે મન્વંતરોનું વર્ણન કર્યું છે; તે પ્રસંગે પ્રત્યેક મન્વંતરના મતુ, ઋષિઓ, દેવો, ઈન્દ્ર અને અવતારનાં નામો આપેલાં છે. તે સ્કંધના ૧૩ મા અધ્યાયમાં વૈવસ્વત મન્વંતરના આદિત્યો, રૂદ્રો, વસુઓ, વિશ્વદેવો, મરુતો, અશ્વિની કુમારો અને ઋણુઓ-એ દેવો કહેલા છે. અર્થાત્ આદિત્યો સૂર્યનાં સ્વરૂપો અને ગૃહમંડળના અધિષ્ઠાતા હોવા છતાં સૃષ્ટિકર્મમાં જીવાત્માની ઉત્પત્તિ કરવા માટે મન્વંતરે મન્વંતરે અવતાર ધારણ કરે છે; તેથી તેઓનો મતુષ્યો સાથેનો નિકટ સંબંધ માનેલો છે.

વરતુત: આદિત્યોનો સંબંધ સ્વર્લોક સાથે હોવાથી તેઓ માનસિક ભૂમિકા ઉપર કાર્ય કરે છે. મતુષ્યોનું માનસિક શરીર તેઓ તૈયાર કરે છે. રૂદ્રોનો બુધ્ધિક સાથે સંબંધ હોવાથી, તેઓ તૈજસ (Astral) ભૂમિકામાં કાર્ય કરે છે. અને મતુષ્યોનું તૈજસ શરીર તેઓજ તૈયાર કરે છે. તેજ પ્રમાણે વસુઓનો પૃથ્વી સાથે સંબંધ હોવાથી તેઓ પાર્થિવ (Physical) ભૂમિકામાં કાર્ય કરે છે, અને મતુષ્યોનું આકાશિય (Etheric) શરીર અને પાર્થિવ શરીરની રચનામાં તેઓ મુખ્ય ભાગ લે છે. તેથી વિપરીત † કમે મતુષ્યના મરણથી વસુદેવો જીવાત્માને પાાયવ અને આકાશીય શરીરોમાંથી, રૂદ્રો તૈજસમાંથી અને આદિત્યો માનસિક શરીરમાંથી જૂદો પાડી ઉપરુંપરિ ઉત્તમ શરીર અને ભૂમિકાઓ પ્રાપ્ત કરાવે છે. જ્યાં મુધી જીવાત્માનું મન સ્થૂલ વિષયોના ભોગથી વિરક્ત થઇ વિશુદ્ધ થતું નથી ત્યાં મુધી આ ત્રણ ભૂમિકા અથવા લોકમાં તેને રખાઈ પડે છે; તેને જ જન્મ મરણની પરંપરા કહે છે. તેથી હરકેઇ પ્રકારે આ ત્રણે શરીરોની વિશુદ્ધિ કરવાની આવશ્યકતા છે. જીવાત્મા પોતે તે ત્રણે શરીરો નિર્મળ ન કરી શકે ત્યાં મુધી ઉત્તરોત્તર શરીરો ધારણ કરવામાં અથવા તેમાંના હરકેઇ શરીરમાં અથવા ભૂમિકામાં હોય, ત્યાં તેને બાંદ: સાદાચની પણ તેટલી જ અપેક્ષા રહે છે. આદિક્રિયામાં આ ત્રણ ભૂમિકાનું એક પાર્વણ એટલે ચક્ર (Circle) કહ્યું છે. જીવાત્મા પિતૃ લોકમાં પોહોત્યા પછી પોતાનાં ત્રણે શરીરો શુદ્ધ કરાવવા ઉદ્યોગમાં રહે છે; તેથી આદ્યમાં પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતા મહત્ત્વ યજન કરવાનું કહ્યું છે, તેનું પણ તેજ કારણ જણાય છે. માનસિક શરીરમાંથી તૈજસ અને તૈજસમાંથી પાર્થિવ શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેથી માનસિક શરીરને પ્રપિતામહ, તૈજસને પિતામહ અને પાર્થિવને પિતા કહેવાનું પણ તેજ કારણ જણાય છે. જીવાત્માની પરમગતિ થયા શિવાય તેનાથી તે ત્રણ ભૂમિકાઓની પાર જઈ શકતું નથી. તેથી જ આદ્યના પાર્વણમાં પણ પ્રપિતામહથી ઉપરના પૂર્વજોનું યજન કરવાની આવશ્યકતા જણાવી નથી. અન્યથા પિતાના આદ્યકાળે પિતામહ અને પ્રપિતામહ પિતૃલોકમાં અથવા ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ લોકમાં

† જૂઓ, શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કં. ૮ તે સ્કંધમાં અન્ય સાત મન્વંતરોના દેવોનાં વિરાજ, મરીચિગર્ભ, સુવાસસ્, કાલાગમ, હરિત, સુત્રામ અને આશુપ-એ નામો કહેલાં છે,

‡ જૂઓ, Secret Doctrene. પુ. ૨ પૃ. ૯૪-૯૫.

હોવાનો કદિ પણ સંભવ હોતો નથી. તેટલા જ માટે એટલે માનસિક શરીર આપનાર આદિત્યો હોવાથી તેઓ પ્રપિતામહના અધિ દેવો, રૂદ્રો તૈમસ શરીર આપનાર હોવાથી તેઓ પિતામહના અધિદેવો અને વસુઓ પાથવ સરોર આપનાર હોવાથી તેઓ પિતાના અધિ દેવો કહેવાય છે.

આ દેવો મૃતદેવોના અધિદેવો રૂપે તેઓની સાથે જ પૂજાય છે. જીવાત્માનાં શરીરો સંબંધી તેઓને વ્યવસ્થા કરવાની હોવાથી તેઓનું પૃથક્ પૂજન કરવાની આવશ્યકતા જણાતી નથી. પણ જ દેવો સાથે જીવાત્માને જીવરૂ અને સ્વર્ગ લોકોમાં અતિ નિકટ સંબંધ છે, તેઓ વિશ્વદેવો છે. ઋગ્વેદમાં પૃથક્ પૃથક્ ૬૦ મુક્તિમાં વિશ્વદેવોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.† તે વિશ્વદેવો વિષે સૌનકાચાચં બૃહદેવતા (અ. ૨ શ્લો. ૨૪૧ થી ૨૪૩) માં કહ્યું છે કે—“ જ મત્રોમાં બહુ દેવતાઓનો સંનિષાત હોય છે, તે મત્રોના દેવતા વિશ્વદેવો છે, એમ યાસ્નકાચાચં અને શાંદિલ્ય ઋષિનું માનવું છે. તે જ પ્રમાણે પાન્કયા, અર્ધમ્કયા અથવા આખી ઋચાના, અથવા આખા સૂક્તના દેવતા વિશ્વદેવો કહેવાય છે. તેમ જ બ્યારે ઋષિઓ અનેક મત્રોથી અનેક દેવોની સ્તુતિ કરે છે, ત્યારે તે મત્રોના દેવો પણ વિશ્વ દેવો કહેવાય છે. ” અખ્યાય ત્રીમના શ્લોક ૪૨ થી ૬૦ સુધી એ વિષે વિસ્તારથી વિવેચન કરતાં તેઓ કહે છે કે—“ જેમાં બહુ દેવોની સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય, તે પૃથક્ સ્તુતિ કહેવાય છે; પોતાનાં સધળાં કર્મોથી ઉત્પન્ન થયેલા સધળા શુભોત્કે જે દેવોનું જ્ઞાન યાય છે, તે વિશ્વલિંગ કહેવાય છે; અને એક જ સર્વની સધળા દેવોને ઉદેશીને બ્યારે સ્તુતિ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે સ્તુતિ સર્વ સંસ્તવયુક્ત કહેવાય છે. આ પૃથક્સ્તુતિ, વિશ્વલિંગ અને સર્વ સંસ્તવયુક્ત સ્તુતિના દેવો વિશ્વદેવો કહેવાય છે. ” ગ્રેહેસર મેક્સમ્યુલર આર્ય-પદ્ધતિન (The six Systems of Indian Philosophies) નામના ગ્રંથ (પૃ. ૫૨) માં કહે છે કે—“ વિશ્વશબ્દ અને સર્વ શબ્દનો એક અર્થ નથી. વિશ્વદેવોનો અર્થ સંયુક્ત દેવો યાય છે, પણ ‘સર્વ દેવો’ એટલે જ અર્થ થતો નથી. કોષ કોષ પ્રસંગે જેમ કે તૈત્તિરિય બ્રાહ્મણ (૩-૩-૧) માં વિશ્વા મુવન્નાનિ સર્વા—એવાં વચનોમાં વિશ્વ અને સર્વ—એ બન્ને શબ્દોનો એક સાથે ઉપયોગ કરેલો જોવામાં આવે છે. મરૂતોને સંયુક્ત મરૂતોના અર્થમાં વિશ્વમરૂતો કહેતા છે. યદપિ આ વિશ્વદેવો પણ દેવ વર્ગનો અમુક ગણ મનાય છે, તેમ છતાં અન્ય દેવગણો કરતાં આ દેવગણમાં બેઠે એ છે કે, તેઓની સખ્યા બાળ્યે જ મુકરર કરી ચકાવ્ય તેમ છે. વિશ્વદેવોના સૂક્તોમાં જે દેવાની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, તે સધળા દેવોનાં નામ આપવામાં આવે તો તેનો પાર આવે તેમ નથી. ધણે પ્રસંગે ઇન્દ્રને તે દેવોના અધિપતિ (इन्द्रज्येष्ठाः) તરીકે કહેલ છે. તેમ છતાં એવો ભાગ્યે કોઈક જ દેવ હશે કે, જેનો કોઈ પણ પ્રસંગે વિશ્વદેવોની ગણનામાં સમાવેશ કરવામાં નહિ આવ્યો હોય. આ વિશ્વદેવોના સંબંધમાં જે ખરેખર અગત્યનું છે, તે એ છે કે ભિન્ન ભિન્ન દેવોનો એક વર્ગમાં અથવા ગણમાં સમાવેશ કરવાનો ઋષિઓએ પ્રથમ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો હતો, એમ વિશ્વ શબ્દનો તેઓએ જે રીતે ઉપયોગ કર્યો છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ

† જુઓ, History of Sanskrit Literature by the Mac Donell,

સમગ્રય છે. એ પ્રમાણે દરવાથી, વસુ, રૂદ્ર અને આદિત્યોના જેવા અન્ય દેવગણો પણ વિશ્વેદેવોના વર્ગમાં ગણી શકાય તેમ છે. ” આ સર્વ ઉપરથી એમ સૂચિત થાય છે કે, વિશ્વેદેવોની કોઇ પૃથક્ જાતિ નથી. પરંતુ બૃહદેવતાના અધ્યાય ત્રીજાના શ્લોક ૧૩૧ થી ૧૩૬ સૂક્તોમાં ત્રિતઋષિની કથા આપેલી છે. ત્રિત ઋષિને કૂર વૃકીસુતો કુવામાં નાંખી, તેની ગાયો હરણ કરી ગયા. તે સમયે તે ઋષિએ સોમ, બૃહસ્પતિ આદિ વિશ્વેદેવોની સ્તુતિ કરી. તે ઉપરથી બૃહસ્પતિને દયા આવી, અને તેઓએ વિશ્વેદેવોના ત્રણ ગણોને ત્રિત ઋષિને સાહાય્ય કરવા મોકલ્યા. આ સ્થળે વિશ્વેદેવોના ગણોનું પૃથક્ નિદર્શન કરેલું છે. તોપણ તે વિશ્વેદેવોના સહચારીઓ તરીકે વૈશ્વાનર, સુપર્યુ, વિવસ્વાન, પ્રજાપતિ, ગૌ, સુધન્વા, નગોધ, અપાતપાત્, અર્ચમા, વાતઋતિ, ઈલસ્પતિ, ઋણુઓ, પર્ગન્ય, પર્વતાગ્નિ, દક્ષ, નાગ, દેવપત્નીઓ, દિશાઓ, આદિત્યો, રૂદ્રો, પિતૃદેવા અને સાધ્યદેવો કહેલા છે. પરંતુ કોઇ પણ સ્થળે વેદમાં વિશ્વેદેવોનાં પૃથક્ નામો આપેલાં નથી.

તેમ છતાં પુરાણોમાં વિશ્વેદેવોનું પૃથક્ નિદર્શન કરેલું છે. શ્રીમદ્ ભાગવત (૨૬૦ ૩ અં ૨) માં તેઓની સંખ્યા ૨૭, બૃહદારણ્યકોપનિષદ્ (અં ૧ બ્રાં ૪) ના શાંકર બ્રાહ્મમાં ૧૩, આદિત્યાદિ પુરાણોમાં તેઓની સંખ્યા ૧૦ દેહેલી છે. છતાં તેઓનાં દસ નામો જ કોઈ પણ સ્થળેથી મળી શકે છે. આદિત્ય પુરાણમાં દેહું છે કે:—

વસુઃ સત્યઃ ક્રતુર્દ્રક્ષઃ કાલઃ કામોઽધૃતિઃ કુરુઃ ।

પુરુરવા આર્દ્રવશ્વ વિશ્વેદેવા પ્રકીર્તિતાઃ ॥

“વસુ, સત્ય, કૃતુ, દક્ષ, કામ, ધૃતિ, કુરુ, પુરુરવા અને આર્દ્રવ એ વિશ્વેદેવો છે.”

(આશુ.)

માનશંકર વિ. પિતાંબરદાસ.

આર્થ ઇતિહાસ.

(મગધુ.)

આર્થ લોકોએ ઇતિહાસ ઉપર દુર્લભ આપ્યું છે. અને તે તેના અવનતિમાંના અનેક કારણોમાંનું આ પણ એક કારણ છે એમ આધુનિક કાળે વદાય છે. આ પૂર્વ-પક્ષના ઉત્તર પક્ષનો વિચાર કરીએ.

કોઈ વિષયનો નિર્ણય કરવો એ અતિ દુર્લભ છે કારણ આજે મનાયલ સત્ય વસ્તુ કાલે અસત્ય થઈ જોસે છે એટલે સત્યતાનો નિર્ણય કરવો એ અતિ કઠીણ છે તો પણ પુરિણામ દર્શી પુરુષો કંઈક સહિગત નિયમોદારા બાપ્તિ શોધી કાઢી નિર્ણય કરવાને મથે છે. અને કવચિત્ તેમાં સફળતા પણ પ્રાપ્ત કરે છે. અને આ સમયે કોઈ કાળના મહિમાને લક્ષને થાય છે. આપણે આ વિષય પણ એવા કોઈ પ્રશ્નના પરિક્રમમાં આવે છે. તો તે પરિક્રમમાં રહી યથાશક્તિ નીરીક્ષણ કરીએ.

જેમ ઉદય અને અસ્ત આ વિશ્વમાં પ્રત્યક્ષ જણાય છે તેમ આ વિશ્વજનીત સર્વ વસ્તુ એ ઉભયથી અસ્ત છે. જન્મ માનવો ઉદયારત થાય છે એમ નથી કિંતુ જડ જેવી ભૂમિનો પણ ઉદયારત થાય છે તેમ વિચારવો પણ ઉદયારત થાય છે. આર્થ દેશની અવન-તિના જે જે કારણો આજે દર્શાય છે તેજ કારણો ભવિષ્યમાં ઉત્તતિના કારણભૂતરૂપે જણાશે નહિ એમ હાલ ફક્ત શક્ય નહિ. કારણ કે સદૃશ નીરીક્ષણ કરીશું તો એક કાળે એક પુરુષના વિચારો અને આચારો તેને દુઃખદ સ્થિતિમાં આણે છે તે જ વિચાર આચારો અન્ય કાળે મહા સુખદાયક દશામાં આણે છે તો તે આચાર અને વિચારો કેવા પ્રકારના છે તેનો નિર્ણય કરવો કેટલું હાનીકરતા છે એ સહેજે જ જણાય એમ છે તો આ વિષય પણ એવો જ છે. આધુનિક વિચાર પ્રવાહ જે વજા કરે છે અને જેણી ભણી તે જણે છે તે માર્ગ ધટ છે એમ હાલ મનાય છે અને તેથી અલ્પદર્શી એમ જ ધારે છે કે પ્રાચીન કાળે જે વિચારો પ્રવાહરૂપે જે દીશા ભણી વહેતા હતા તે દિશા અનિષ્ટકર હતી. પણ આ એક કાળનો જ મહિમા છે એમ તેઓ દીર્ઘ વિચારથી જાણી શકતા નથી. તેઓની દૃષ્ટિ અતિ દુર જઈ શકિત નથી નજદીકમાં જ તેઓ દેખી શકે છે અને તેથી તેઓના વચનનો વિશ્વાસ શો. એટલે કે જેટલી દૃષ્ટિ એટલું જાણી શકે તો તેને ખાટે કપીર જેવા ભક્ત કવીના કવનનો વિચાર કરી ક્ષતઅશીઝ હૃદયે આગળ પ્રયાણ મારે પ્રયત્ન કરવું ઉચિત છે:—

નંદી જતની યુદ્ધિ હૈ ઉતનો દેત ખતાય,

વાંકો કુરો ન મોનીએ ચોર કહાંસે લાય.

આર્થ લોકોએ સર્વથા સર્વશે ઇતિહાસ નથી લખ્યો એમ તો કહી શકાય નહિ. જન્મ કિંતુ હાલ જે ઇતિહાસ પ્રણાલીકા પ્રચલ છે તેવા રૂપમાં તેઓએ લખ્યો નથી એમ કહીએ તો તે યથાર્થ છે. કિંતુ તેના કારણો શા હોવા જોઈએ એ જાણવું અપેક્ષિત છે. જે સાક્ષરો ભક્ષ્ય દશ્યો છે તેઓ લોક સ્ત્રીને અનુસરી પોતાના લેખો પ્રકટ કરે છે. આધુનિકકાળે

નવલકથાઓ બહુ લોકરુચીના કારણે સંસારિક નવલકથાઓ પ્રકટ થાય છે તેમ પ્રાચીન કાળે આ દેશમાં લોકરુચી અલૌકિકતા બહુ વહેલ હતી. લૌકિકે એ પ્રત્યક્ષ છે, તો તેમાં રુચી શી અલૌકિકતામાં રુચી હોવી જોઈએ અને તેથી તે કાળના સાક્ષરો પુરાણોદ્ધાર લોક રુચીને તોપતા હતા અને તેમાં ઇતિહાસ છે કિંતુ તે એવા રૂપમાં ગોઠવાઈ ગયો છે કે અર્વાચીન કાળે તેની સત્યતા માટે વિશ્વાસ નથી અને તે ખરૂં પણ છે કોઈ. પ્રશ્ન કરશે કે સાક્ષરોને આમ કરવાનું કારણ શું તો તેનો પ્રત્યુત્તર એ જ છે કે લોક રુચી સંતોષવાને. કિંતુ લોક રુચીને ઉપગમવાને કોણ એ જ સાક્ષરો તો પછી તેઓએ આવી રુચીને શા માટે નિષ્કર્ષી. શું તેઓની વિકૃતતામાં ન્યુનતા હતી ? આ પ્રશ્ન એક મનનીય છે અને તેનો યથાશક્તિ વિચાર કરીએ.

આર્યોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ વાંચતા એટલું તો આપણને નિશ્ચિત દર્શાય છે કે તેઓની અભિરુચી ધર્મ પ્રતિ ધણી વહેતી હતી. તેમ તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ ધણા ઉગ્ર ઉત્તરેલ હતા અને તેથી તેઓના વિચારો આકાશગામી હતા. જૂતકાળ તેઓને માટે એક-સ્વમ સંગ લાગતું. ગત કાળનો નાયક અને અવિધ્ય કાળનો કે વર્તમાન કાળનો કંઈપનિક નાયક રામાન જણાતો. ઇતિહાસથી જે બોધ પ્રાપ્ત થાય છે તે બોધ તેઓ કોઈ એવી કલ્પનાદ્વારા આપતા કે આજે તે કલ્પના વિરલ્લ દર્શાય છે. તત્ત્વ જ્ઞાનની જુમિકા અથવા સ્થિતિ નિયમો જે જગતને આશ્રયતામાં વિલીન કરે છે તેનો અનુપમ બોધ તેઓ આ પુરાણોદ્ધાર આપતા. જગતમાં કેવળ નિરાશ થયેલ પુરૂષને તે પરમ આશાવંત નીવડે છે તેના હૃદયમાં શાન્તિરૂપી વરમાદની અનેક ધારો વર્ષાવે છે કોઈ અપૂર્વ પ્રયત્નશાળી કળ માટે નિરાશ થાય છે અને કોઈ પ્રયત્ન રહિત પુરૂષ કળ માટે આશાવંત નીવડે છે ત્યારે આવા કારણો બજાવા માટે લોક રુચી સ્વાભાવિક આકર્ષાય છે અને તેના કારણો બતાવનાર લોકમાં માન્ય ગણાય તે તે સ્વાભાવિકપણે અભિરુચિથી વંચાય છે. ઇતિહાસ આપણને શો બોધ આપે છે નીતિથી જદા થયેલ રાજ્યોનો અપકર્ષ કિંતુ તે સ્થિતિ નિયમાનુસાર સ્વાભાવિક છે એમ સ્થિતિ નિયમોને જાણનાર પુરૂષને અતિ આગ્રહ નથી. વિશ્વ જે પોતાના નિયમોથી ગતિમાન છે તેનો સદ્બોધ એ જ ઉત્તમોત્તમ ઇતિહાસ છે. અન્ય ઇતિહાસની અપેક્ષા નથી. જીવનને તેની ઉત્કૃષ્ટ દશામાં આજનાર કેવળ ઉત્તમ પ્રતિની પ્રેમભાવના છે અને એ ભાવનાનુસાર જીવન ગાળનાર જૂતદશાનો નાયક સત્ય હો કિંવા કાલ્પનીક હો તેની કંઈ અપેક્ષા નથી કારણ કે તેની સત્યતા કે કલ્પના પર ભાવના કેળવવાનો આધાર નથી એ તો માત્ર તેને શ્રદ્ધાથી માનનારની ભાવના પર આધાર રાખે છે. આ સમગ્ર બ્રહ્માંડ બ્રહ્મની ભાવનામય છે જેવી ભાવના તેવું રૂપ, તેવું સુખ તેવું દુઃખ, સાગ્ર નરસુ ઇત્યાદિ સર્વ આધાર ભાવના પર રાખે છે. જેટલું વિશુદ્ધ મન, વિશુદ્ધ ભાવના તેટલું સાત્વિક સુખ અને એવી ભાવના કેળવવા માટે જે ઉત્તમ પ્રતિના નાયકો પુરાણોમાં છે તેવા ઇતિહાસમાં આજે જ મળશે, જનક જેવા રાગર્થી, હરિશ્ચંદ્ર જેવા સત્યવાદી, રામ, લક્ષ્મણ અને ભરત જેવા બંધુઓ, મુદિલિર જેવા ધર્મ પરાયણ, બ્રાહ્મ જેવા પિતૃભક્ત, અને સીતા, સાવિત્રી, તારામતી, દ્રૌપદી, અનુસુયા ઇત્યાદિ નાયિકાઓ કયા ઇતિહાસમાં મળે શકશે. તેઓના સમ્યક્જ્ઞાનો વિચાર આપણી ભાવનાને અતિ ઉચ્ચ રીતે કેળવે છે. આ પ્રતિ કોઈ આક્ષેપ કરશે કે માનવને દેવરૂપે માની ભાવના કેળવવામાં આવે એ યોગ્ય નથી, તે આજ કેળવણીના જમાનામાં તેની અસત્યતા જણાઈ આવે છે માટે તે યોગ્ય નાયિકાઓ

નથી. તો તેનો પરિહાર એ જ છે કે એ માત્ર ઉપલક્ષ્ય જ વિચાર છે. દેવ એ શી વસ્તુ છે અમાનુષી ભાવના અલૌકિક ભાવના અને તે ભાવનામાં નિમગ્ન થયે ભાવ સ્વયં ઉપજી આવે છે અને તેથી મનુષ્ય દેવ થઈ રહે છે.

આ દેશમાં આધ્યાત્મિક વિચાર અતિ ઉદ્વેગ દશાને પામેલ હતા. ધ્યાન અને સંયમોદારો ચિત્તમાં રહેલ રાજસ અને તામસ દ્રવ્યને અભિભવ પમાડી શુદ્ધ સાત્ત્વિક ભાવને ઉપજાવતા. અને એ સત્યમાં રહેલ ઉદ્વેગ શક્તિ ચિત્તમાં આવિર્ભાવને પામતી અને મનુજ્ઞતા દેવ રૂપે બની રહેતો અને એ સદગુણ ભાવના કેળવવાથી જ બનતું. પુરાણોમાં અમાનુષી ભાવનાઓ જે દૃષ્ટિબિન્દુમાં આવે છે તે આ યોગની વિભૂતિઓ છે તે સત્ય છે, માત્ર આજના જમાનાના ઓછી જીવિના માણસોને માટે અસત્ય જેવી છે. સિવાય વિચારવંત પુરુષોને માટે તો સત્ય જેવું જ છે. એક દૃષ્ટાન્ત લઈએ આપણા જ દેશમાં આજથી બસો વર્ષ ઉપર રેલવે, તાર, વગર દોરડાની તાર, ફોનોગ્રામ ઇત્યાદિની વાતો કહીએ તો તે જેવી અસત્ય માનવામાં આવે તેવી જ આ વાતોઓ છે. યોગની વિભૂતિઓની અવસ્થા પણ આવી જ છે અને આવા કારણોને લઈ સત્ય વસ્તુની ઝાંખી પુરુષને થઈ શકતી નથી.

આર્પ દેશમાં હાલના જમાના જેવા ઇતિહાસને લખવામાં આવા કારણો હતા અને તે યોગ્ય જ હતા એમ કહીએ તો તે ખોટું નથી. જે પુરાણોની વાર્તાઓ ઇતિહાસ રૂપે માને તો ઇતિહાસ છે અને માને તો પણ તેમાં કાષ્ઠપનિક નાવકો અમારી ભાવનાને માટે ઇષ્ટ છે એટલે અમારા મને એ જ અમારો ઉત્તમ પ્રતિનો ઇતિહાસ છે. શું શમ અને લક્ષ્મણનો અંધુ ભાવ આપણા હૃદય પીગળાવતો નથી; બીજાનો પીતૃભક્તિ અર્થે અખંડ બ્રહ્મચર્યાવસ્થા પાળવાનો વિચાર આપણા હૃદયમાં કેવી વિશુદ્ધ ભાવના ઉપજાવે છે, સત્યતાને અર્થે હરિશ્ચંદ્ર જે દુઃખ સહન કીધું તેનો વિચાર આપણા મન શોક આણે છે. પતિ પરમજી તારા મતિ ગમે તેવા કષ્ટ સહન કર્યા છતાં પતિને અસત્ય માર્ગ પ્રતિ દોરવી જવા રજ પણ હાંડી કરતી નથી પતિનું કાજુ શીટારવા પતિ વિશેષ સહન કરે છે અને નિકટમાં નિકટ એની યુવામગીરી કરવા દાસીરૂપ રહે અને સર્વ ઉત્તમ પ્રતિની ભાવના તો સાવિત્રી છે. જેને હૃદયથી એક વખત પતિરૂપે માની લીધું પછી તે અસ્થાયી માટે રજ પણ હૃદય બીતિ ધરતી નથી અને પતિને પતિ રૂપે પેળે છે. અને રત્નકુમ્ભી કુખમાં હોરેલી તે કંઈ દૃષ્ટાંત દિવસ ગાળે છે પણ મનથી જરા અપ્રસન્ન થતી નથી અને પતિ, સાસુ અને શ્વસુરની આનંદથી એવા કરે છે એ જ આર્પ ઇતિહાસ.

પુરુષોત્તમ દ્વારકાંદાસ.

॥ સ્થૂલ પારનો સૃષ્ટિનું જ્ઞાન ॥

(અનુસંધાન-૫૪. ૨૮૩ થી)

અભ્યાસિને અભ્યાસ કરના આરંભમાં જ ભક્તિમાર્ગ પ્રત્યે તથા આંતરૂ જીવવાના વિકાસ પ્રત્યે વળવાની સૂચના આપવામાં આવી છે. (જુઓ આ નિબંધનો પ્રથમ ભાગ.) પરંતુ શુભવિધા વ્યાવહારિક ઉપદેશો પણ આપે છે; તેમના પ્રાલનવડે અભ્યાસિ એ માર્ગમાં વિહરવાનું તથા આંતરૂ જીવનને વિકસાવવાનું સિખિ શકે છે. આ અનુભવગમ્ય ઉપદેશોનો કોઈ પ્રકારનો અનિયંત્રિત આધાર નથી. પ્રાચીન અનુભવ અને પુરાતન પ્રચલિત ઉપર તેમનો આધાર છે; જ્યાં જ્યાં ઉચ્ચ જ્ઞાનનાં માર્ગો દર્શાવવામાં આવે છે હાં તેઓ સમાન પ્રકૃતિના જ હોય છે. શુભ વિદ્યાના સર્વે યથાર્થ ઉપદેશકો, ગમે તો આ નિયમોને હંમેશાં તેના તે જ શબ્દોમાં દર્શાવતા નથી તો પણ તેમના તાત્વિક સિદ્ધાન્ત પરત્વે, તો તેઓ એક મત હોય છે એક પ્રકારના જોણુ પક્ષનો તથા યથાર્થ કરતાં માત્ર બહારથી જ જણાતો આ ભેદ એવા બનાવોને લીધે સંભવે છે, કે તેમના વિષે વિચાર ચલાવવાની અત્રે જરૂર નથી.

આપા નિયમો વડે કોઈ પણ શુર, અન્ય માનવિઓ ઉપર શ્રેષ્ઠતા રચાવવાની ઇચ્છા રાખતો નથી. તે જાતિય સ્વાતંત્ર્યમાં માયુ ભાસ્તા નથી. ખરેખર શુભ વિદ્યાના શુરો કદતાં અન્ય કોઈ પણ માનવ વ્યક્તિત્વને વિશેષ માન અને પોષણ આપતું નથી. (આ નિબંધના પ્રથમ ભાગમાં) કહેવામાં આવ્યું હતું, કે સર્વે દીક્ષિતોનો સમાવેશ કરતા મંડલની આસપાસ એક દીવાલ આવી રહી છે તથા તેને દર રાખનાર સિદ્ધિતોનો એ નિયમોમાં સમાવેશ થાય છે. જ્યારે જ્યારે એકાદ દીક્ષિત આ વાડામાંથી બહાર નીકળીને દુનિયામાં આગળ ધપવા માંડે છે ત્યારે તેને એકત્રીજા અનિવાર્ય નિયમને આધિન થવું પડે છે. તે આ પ્રમાણે છે:— તમારા દરેક કર્તવ્ય અને દરેક શબ્દ ઉપર જરોર જરોર દેખરેખ રાખો કે જેથી કોઈ પણ માનવિની સ્વતંત્ર ઇચ્છા શક્તિમાં તમે બાધકારક થાઓ નહિ. શુભ વિદ્યાના ખરેખરા શુરોની રોગગમાં આ સિદ્ધાન્ત વ્યાપી રહેલો હોય છે, એમ જ્ઞાનનારાઓ સમજી શકશે, કે તેમણે પાલવાની સલાહ આપેલા આનુભવિક નિયમોના અનુસરણ વડે તેમને કોઈ પણ પ્રકારે તેમના સ્વાતંત્ર્યનો ભોગ આપવો પડતો નથી.

આમાંનો પ્રથમ નિયમ આપણી બાયામાં આ પ્રમાણે દર્શાવી શકાય:—“ તમારી જાત આ? આંતરશાંત દશાની ક્ષણ પૂરી પાડે, તથા એ ક્ષણમાં રાત્ર અને અસત્ય વચ્ચેના ક્ષેત્રનો વિવેક શોખો ?

“ આપણી બાયામાં દર્શાવી શકાય ” એમ હું ખાસ હેતુ પૂર્વકે કહું છું, કારણ કે મૂળ તો શુભ વિદ્યાના સર્વે નિયમો અને સિદ્ધાન્તો રૂપકરૂપ ચિદ્ર-બાયામાં દર્શાવવામાં આવતા હતા. જેમને આનો સમગ્ર વિસ્તાર અને અર્થ સમજવાની મરજી હોય તેમણે પ્રથમ તો આ રૂપકમય બાયા સિખવાની રજા મેળવવાની જરૂર છે; આ રજા મેળવતા પૂર્વે શુભ વિદ્યામાં પ્રથમ પગલાં બરવાં આવશ્યક છે. અત્રે આપવામાં આવે છે તેવા નિયમોને સંભાળ

પૂર્વક પાળવાં વડે આ સિદ્ધ કરી શકાય એમ છે. જમને પ્રવેશવાની તીવ્રેચ્છા છે તેવા સર્વ માટે માર્ગ હમેશાં ખુલ્લો જ છે.

આંતર સાંત દશાની ક્ષણો વિષેનો નિયમ સૂત્રમાં સારો છે તથા પાળવો પણ સહેલો જણાય છે; પરંતુ જેવો માર્ગ સારો છે, તેવી જ તીવ્રેચ્છા પૂર્વક તેને અનુસરવામાં આવે તો જ તે અંતિમ સ્થાન પર્યંત લઈ જાય છે. તેટલા માટે હવે વધારે ઉપોદ્યાત વિના, આ નિયમનું કેવા વિધિથી પાલન થયું જોઈએ તે હું દર્શાવીશ.

અભ્યાસિએ પોતાના દરેરાજના જીવનમાંથી એક નાનો વિભાગ જુદો પાડવો જોઈએ, તે સમયમાં તેણે પોતાના જીવનની સાધારણ બાબતો કરતાં કંઈક તદન બિન બાબતમાં જ પોતાની જાતને રોકવી જોઈએ; તે પોતાનાં અન્ય કર્તવ્યો જ રીતે કરે છે તે કરતાં આવા સમયમાં તે પોતાની જાતને જેવી રીતે રોકી શકે છે તે પણ તદન જુદા પ્રકારની જ હોવી જોઈએ. આથી એમ સમજવાનું નથી, કે આ પ્રમાણે જુદા પડેલા સમયમાં તે જે કરે છે તેનો તેના દરેરાજના કાર્યમાં કોઈ પ્રકારનો સંગંધ નથી. આથી ઉગ્રી રીતે જે અભ્યાસિ યથાર્થ રીતે આવી ક્ષણોને રોકાયે છે તેને તૂટ આજીવ પડી આવશે, કે આને લીધે જ તેને તેનું દરેરાજનું કાર્ય કરવાની સંપૂર્ણ શક્તિ મળી રહે છે. તેમજ એમ પણ ધારવાની જરૂર નથી કે આ નિયમ પાલન વડે કોઈને પણ પોતાનાં કર્તવ્યો કરવા માટે જરૂરના સમયનો ખરેખરી રીતે ભોગ આપવો પડે છે. જે કોઈ અભ્યાસિને ખરેખરી રીતે આ બાબતમાં ગાળવાનો વિશેષ સમય ના હોય તો દરેરાજની પાંચ જ મિનીટ પણ બસ છે. ખરેખરી વિચારવાની બાબત તો આ પાંચ મિનીટ કેવી રીતે ગાળવામાં આવે છે એ જ છે.

આવા સમયોમાં અભ્યાસિએ પોતાની જાતને સંપૂર્ણ રીતે દરેરાજના ધાંધલીયા જીવનની પદ્ધતિ દશામાં મુકવી જોઈએ. તેના વિચારો અને લાગણીઓને બિન પ્રકારનો રંગ લાગવો જોઈએ. તેનાં આનંદ અને શોકપ્રદ કાર્યોનું, તેની હાલહાલોત્તર અનુભવોનું, તેના મન ચક્ષુ સમીપ પુનરવલોકન થયું જોઈએ. તેણે મનનું એવા પ્રકારનું વલન ધરવું જોઈએ કે જે વડે, પોતાના અન્ય સર્વ અનુભવોને ઉચ્ચ દૃષ્ટિ બિંદુથી જોવાને તે શક્તિવાન થઈ શકે. આપણે એટલું જ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે, કે આપણે સામાન્ય જીવનમાં અન્યના અનુભવો અને કાર્યોને જે દૃષ્ટિ બિંદુથી અવલોકીએ છીએ તે, તથા જે દૃષ્ટિબિંદુથી આપણા અનુભવો અને કાર્યોને વિક્ષેપીએ છીએ તે ઉચ્ચ વચ્ચે ફેરવો બેઠો છે. આ અનિવાર્ય છે, કારણ કે જ્યારે આપણે માત્ર અન્યના અનુભવો અને કાર્યોનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણે આપણા અનુભવો અને કાર્યોમાં ગૂંચવણ લાગે છે. આથી સાંતિની ક્ષણોમાં આપણો ઉદ્દેશ, આપણા પોતાના અનુભવો અને કાર્યોનો જાણે તે આપણાં ના હોય પરંતુ અન્ય સાથે સંબંધ ધરાવતાં હોય અન્યનાં જ હોય તેવી રીતે તેમના વિષે વિચાર કરવાનો, અવલોકન ચલાવવાનો છે. દૃષ્ટાંત તરીકે ધારો કે અચુક માનવિ અચુક ક્રમ ભાગ્યમાં સપડાયો છે. આ સમયે તેનું વલન, પોતાના પાડોશી ઉપર આવા જ પ્રકારનું કમ ભાગ્ય આવી પડયું હોય, તે સમયે જેનું હોય તેની સાથે સરખાવતાં તદન બિન પ્રકારનું જ હોય છે. આવા માનસિક વલનને કોઈ અન્યાય ગણીને ભાગ્યે જ કપડો આપી શકશે; આવા પ્રકારનો પણ માનવ પ્રકૃતિનો એક વિભાગ છે, જેવી રીતે ખાસ બાધ કારક ગણાતાં દેશંતોમાં હોય છે તેમજ

દરેકજના જીવનના બનાવોમાં પણ બને છે. અભ્યાસિએ અમુક અમુક સમયે જાણે કે તે કોઈ અજ્ઞપણા માનવિ વિષે વિચાર ચલાવતો હોય તેવી જ રીતે પોતાની જાતવિષે વિચાર ચલાવવાની શક્તિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. એકાદ ટીકાકારની આંતરૂ શાંતિ પૂર્વક તેને પોતાની જાત વિષે વિચાર ચલાવવાની જરૂર છે. આવી દશા પ્રાપ્ત થતાં આપણા પોતાના અનુભવો જ આપણા સમક્ષ કંઈક નવીન પ્રકાશમાં જ ખડા થાય છે. ન્યાં સુધી આપણે આવા અનુભવોમાં ગુંથવાયલાં હોઈએ છીએ તથા જાણે કે તેમના અંતરમાં જ પેશી ગયા હોઈએ તેવા બનીએ છીએ ત્યાં સુધી સતતની સાથે તેમજ અસતતની સાથે આપણે ઘણા નિકટમાં જોડાયલા વસીએ છીએ. જ્યારે આપણે શાંત અંતરૂ અવલોકનની દશા પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ ત્યારે અસતતમાંથી ત્રત અલગ પડી આવે છે. શોક અને હર્ષ, દરેક વિચાર, દરેક નિશ્ચય જ્યારે આપણે આપણી જાત વિષે આ પ્રમાણે શાંતિથી વિચાર ચલાવીએ છીએ ત્યારે પલટાઈ ગયલાં જણાય છે. આતો જાણે આપણે આખો દિવસ એવા સ્થાનમાં ગાળીએ કે ન્યાં માના અને મોટા પદાર્થોને એક સમાન દૃષ્ટિ ગિંદુથી અવલોકવામાં આવતા હોય, અને સાંજના એકાદ નજીકના પર્વત ઉપર ચઢીને આ સર્વ દેખાવ સામટો જોવાતો હોય, તેના જેવું છે. આવા સમયે આ સ્થાનના વિભાગો, તે સ્થાનમાં રહીને તેમને જોઈએ તેવા કરતાં બિન પ્રકારનાં પ્રમાણુ ધારણુ કરે છે. આવા શાંત આંતરધ્યાનતી કીમતનો આધાર, આપણે જે યથાર્થનું ધ્યાન ધરતા હોઈએ તેના કરતાં આવા પ્રકારની આંતરૂ શાંતિથી આપણામાં જે શક્તિનો વિકાસ થાય છે તેના ઉપર વિશેષ છે.

દરેક મનવિનામાં, આપણે જેને દરેકજના “વ્યાવહારિક” માનવિ રૂપે જોળખીએ છીએ તે ઉપરાંત એક પ્રકારના ઉચ્ચ સત્ત્વનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉચ્ચ સત્ત્વને જાગ્રત કરવામાં ના આવે ત્યાં સુધી તે છૂપાયલું જ રહે છે. આપણે દરેક તેને માત્ર પોતાની જાતે જ જાગ્રત બનાવી શકીએ. પરંતુ ન્યાં સુધી આ ઉચ્ચ સત્ત્વને જાગ્રત કરવામાં આવતું નથી ત્યાં સુધી દરેક માણસમાં ઉદ્ધતી દશામાં રહેલી રુદ્રિય પારતા પ્રદેશમાં લઈ જતી ઉચ્ચ શક્તિયો છૂપાયલી દશામાં જ રહેલી જોઈએ. આંતરૂ શાંતિના સામાન્યમાં લઈ જતી આશક્તિ, અમુક ઉચ્ચ શક્તિઓને જાગ્રત કરીને પ્રવૃત્તિમાં મૂકનાર એક પ્રકારના જાદુઈ બલ સમાન છે. શોધક અભ્યાસિએ, પોતાના અંતરૂમાં આ જાદુઈ બલનો અનુભવ થતા સુધી, અરે દર્શાવાયલા નિયમને સખ રીતે તથા તીવ્રેચ્છા પૂર્વક હમેશાં અનુસરવાની આવશ્યકતા છે, આ પ્રમાણે જાંત પૂર્વક મમ્યા રહેનાર દરેક અભ્યાસિને એક એવો સમય આવશે કે જ્યારે એક પ્રકારનો આધ્યાત્મિક પ્રકાશ તેના સમક્ષ ખુલ્લો થશે તથા એક સમગ્ર નવીન સૃષ્ટિ-જેની દયાતીની હજુ સુધી શંકા પણ સંભવી ન હતી-તેના એક અંતરૂચક્ષુ સમીપ ખુલ્લી થશે.

અભ્યાસિ ઉપર દર્શાવેલા નિયમનું પાલન કરે તેથી કંઈ તેના જીવનમાં કોઈ પ્રકારના બહારના ફેરફાર થવાની કોઈ પ્રકારની જરૂર નથી. તે પહેલાંની પેઠે જ પોતાનાં કર્તવ્યો ક્યાં જાય છે, તથા આરંભમાં તો તેને પ્રથમના જેવા જ શોક પ્રયગો સહન કરવા પડે છે, પૂર્વના જેવા જ આનંદોનો અનુભવ લેવો પડે છે. આથી તે કોઈ પણ પ્રકારે “વ્યાવહારિક જીવનમાંથી” અલગ બની જતો નથી. ઉલટો આથી તો તે પોતાની જાતનો વિશેષ સંપૂર્ણ રીતે આ “જીવન” માટે ભોગ આપ-

વાને સમર્થ બને છે; આત્મ-કારણ એમ છે, કે. “ ખાસ કરીને જુદી પાડેલી આવા પ્રકારની ક્ષણોમાં ” તેને પોતાનું જ એક પ્રકારનું “ ઉચ્ચ જીવન ” ગણવાનું હોય છે. ધીમે ધીમે ઉચ્ચ જીવન, સામાન્ય જીવન ઉપર પોતાની અસર બતાવતું ચાલે છે. એ જુદા પાડેલા સમયની શાંતિ, દરરોજના સામાન્ય જીવન ઉપર પણ અસર કરી શકે છે. અભ્યાસિ એક સમય માનવિ રૂપે શાંત બનતો જાય છે, પોતાનાં સર્વ કાર્યોમાં અન્ય પામતો જાય છે, તથા સર્વ પ્રકારના આકસ્મિક બનાવોથી ઉચ્ચેરાઈ જતો બંધ થાય છે. આ પ્રમાણે આગળ વધનાર અભ્યાસિ ધીમે ધીમે પોતાની ભતતી વધારે ને વધારે સંભાળ લેતો જાય છે, તથા પ્રાસંગિક બનાવો અને બહારની અસરોથી યોગે દોરવાતો જાય છે. ધ્યાનના આવા સમયોમાં કેટલા બધા સામર્થ્યના એક મૂલ્ય ઉત્પત્તિ સ્થાનનો સમાવેશ થાય છે તે યોગ સમયમાં જ અભ્યાસિના સમજવામાં આવે છે. પ્રથમના કાલમાં જે જે બનાવોથી તે દીક્ષગીર બનતો હતો તેથી હવે તે દીક્ષગીર થતો બંધ પડે છે; તેનામાં ભયની પ્રેરણા ઉપજાવતી અસંખ્ય બાબતો હવે તેને વધારે વાર બડકાવી શકતી નથી. તેને માટે જીવન એક નવીન સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. પૂર્વે તો તે આ અથવા તે કાર્ય એક પ્રકારની બીજાની ભાવનાથી ઉપાડી લેતો હતો, તેનું એમ કહેવું થતું, કે “ આ કાર્ય જેવી સારી રીતે કરવાની મારી મરજી છે, તેટલી શક્તિની મારામાં ખોટ છે. ” હવે તેને વધારે વાર આવા પ્રકારનો વિચાર આવતો નથી, પરંતુ તેને બદલે એક ભિન્ન પ્રકારની વિચાર પદ્ધતિ આવે છે. તે હવે પોતાની બંને આ પ્રમાણે વિચારે છે:—“ મારાથી જેટલું સારી રીતે બની શકે તેટલું અમુક કાર્ય પાર પાડવાને હું મારા સર્વ સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરીશ. ” હવે તે ભીજતાને ઉત્તેજન આપે એવા વિચારને દબાવી દે છે. તેના સમજવામાં આવે છે, કે આ ભીજતા જ તેના કાર્યનું સક્ષાત્કાર વાળું નાખશે, તેની પ્રવૃત્તિની વૃદ્ધિમાં આથી લેશ પણ સહાય થશે નહિ. આ પ્રમાણે ઉપરા ઉપરી વિચારો, દરેક તેના સમય જીવનને લાભ કરે એવા અભ્યાસિના મનમાં ઉદય થવાનો આરંભ થાય છે. બાધકારક અને નબળા બનારી દેતા વિચારોનું સ્થાન આ વિચારો રોકે છે. હવે તે પોતાનું બદાણુ, તેને પૂર્વે આમ તેમ ઇગમગાવી નાખનાર આ સંસારનાં તોફાની મોજામાંથી સહીસહામત રીતે હંકારી જવાનો આરંભ કરે છે.

આવા પ્રકારની શાંતિ અને સ્વસ્થતાની અસર સમય દેહમાં પ્રતિકાર્ય રૂપે જણાઈ આવે છે. તેમના વડે આંતર પુરૂષની વૃદ્ધિમાં મદદ મળે છે તથા ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રતિદોરી જતી આંતર શક્તિયોનો વિકાસ પણ સધાતો જાય છે. આ દિશામાં આગળ વધવાથી અભ્યાસિ ક્રમે ક્રમે એક એવી દશામાં આવી પડે છે કે જેમાં બાહ્ય હનિયાના સંસ્કારો તેના પોતાના ઉપર કેવા પ્રકારે અસર કરી શકશે તેના તે બંને જ નિર્ણય કરી શકે છે. આ પ્રમાણે કદાચ તેની લાગણી દુઃખાવે તથા કષ્ટ ઉત્પન્ન કરે એવા શબ્દોના ઉચ્ચાર તેના સાંભળવામાં આવે છે. શુભ વિદ્યાના અભ્યાસના આરંભ પૂર્વે આથી તેની લાગણી ખરેખર દુઃખાત, તેને કષ્ટ થાત. પરંતુ હવે તો તે શિષ્યવૃત્તિના માર્ગમાં પ્રવાણ કરતો હોવાથી આવા પ્રકારની ભાવના તેના મનમાં કોઈ કાલે પ્રવેશ કરતાં પૂર્વે, તેમાંથી તેને દુઃખ દેવાની શક્તિ આપનારા દંશને દૂર કરવાને તે હવે સમર્થ બન્યો છે. એક અન્ય દૃષ્ટાંત લઈએ. બ્યારે આંખણને વાટ બેતા રાખવામાં આવે છે સારે આંખણે સ્વાભાવિક રીતે અધીરા બની નરહાં છીએ, પરંતુ અભ્યાસિમાં શાંતિની ક્ષણોમાં અધીરાઈની ઉપયોગિતાના અનુભવની ભાવના એટલી બધી ઉભી

રાઈ ભંતી હોય છે, કે આવા દરેક પ્રસંગે આવી લાગણી તેનામાં વર્તમાન હોય છે. સ્વા-
ભાવિક રીતે તેના ઉપર વિનય મેળવતી અધીરાઈ દૂર પળે છે, તથા અન્ય રીતે અધીરાઈ
દર્શાવવામાં ગુમાવવામાં આવતો મધ્ય સમયનો, રાહ જોવાનો સમયમાં અમુક લાભકારક
અવલોકન કરવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

આંની યથાર્થ બાબતોથી શું સંચલાય છે, તે હવે આપણે સમજવાની જરૂર છે. માન-
વિમાં વસતો “ આંતર પુરુષ ” સતત વૃદ્ધિ પામતો હોય છે તથા માત્ર શાંતિ અને સ્વસ્થ-
તાની એક દર્શાવણી દશા વડે ક્રમવાર વિકાસ સંભવિ શકે છે, એટલું આપણે સંગ્રી રાખ-
વાની જરૂર છે. બાહ્ય જીવનનાં મોજાં આંતર પુરુષ ઉપર સર્વ પાસાંથી આવીને અથડાય છે;
બાહ્ય જીવનને પોતાને આધીન કરવાને બદલે જો અભ્યાસિ પોતે જ એ જીવનને આધીન
ખની જાય છે તો આ પ્રકારે અથડાતાં મોજાંનું બહુ બહુલાન થાય છે. આલો અભ્યાસિ;
એકાદ બહુના ચીરાણમાંથી વિસ્તાર પામવાનો પ્રયત્ન કરતા એક વૃક્ષ સમાન છે, જ્યાં
મુધી નવીન માર્ગ મળતો નથી ત્યાં મુધી તેની જિંદગી રોધ થાય છે, કોઈ પણ પ્રકારની
બાહ્ય શક્તિયો આંતર પુરુષ માટે અવકાશ પૂરો પાડી શકતી નથી, તે તો માત્ર અભ્યાસિથી
પોતાના જીવાત્માને પૂરી પાડવામાં આવતી આંતર શાંતિ વડે જ ખની શકે એમ છે. બાહ્યના
બનાવો તો માત્ર તેના બાહ્ય જીવનનો માર્ગ જ બદલી શકે; તેમનાથી કદાપિ આંતર આધ્યા-
ત્મિક પુરુષ જાગ્રત ખનતો નથી. અભ્યાસિયે પોતાની જાને જ નવીન અને ઉચ્ચ પુરુષને
પોતાના આંતરમાં જન્મ આપીને વાસો વસાવવાનો છે.

“ ઉચ્ચ પુરુષ, ” “ આંતર રાસક ” ખની જાય છે, તે ખાત્રી બરેલી સંભાગ સહિત
બાહ્ય પુરુષની બનાવેલો નિયમે છે. જ્યાં મુધી અન્યનું ઉપરીપણું હોય છે ત્યાં મુધી આ
આંતર પુરુષ ગૂઝામીની દશામાં રહે છે, તેથી તે પોતાની શક્તિયોનો વિકાસ સાધી શકતો
નથી. જો મારા કરતાં અન્યમાં મને શુરસે કરવાની શક્તિ હોય તો હું મારી જાતનો ઉપરી
નથી અથવા મારી રીતે કહીએ તો હજી મુધી હું મારા “ આંતર રાસક ” ની શોધ કરી
શક્યો નથી. બાહ્ય દુનિયાના સંસ્કારો મારા હું પસંદ કરું તેવી રીતે મારા ઉપર અસર
ઉપજાવે, આવા પ્રકારની આંતર શક્તિ અભ્યાસિએ વિકસાવવાની જરૂર છે આ પછી જ
આમણાથી ખરેખરી રીતે શુભ વિદ્યાના એક અભ્યાસિ ખની શકાય છે. આવી શક્તિ પ્રાપ્ત
કર્યા માટે તીવ્રેચ્છા પૂર્વક પ્રયત્ન કરવા વડે જ અભ્યાસિ પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરી શકે
છે. આપેલા સમયમાં ધણું ધણું કરી નાખવાની બાબત શોધમાં તીવ્રેચ્છા પ્રકટાવવાની
બાબત કરેતાં જરા પણ વિશેષ ઉપયોગની નથી. અનેક અભ્યાસિઓએ અનેક વર્ષો પૂર્વે
કોઈ પેણું પ્રકારની લક્ષમાં લેવા યોગ્ય જિદ્દ પામ્યા વિના અભ્યાસ ચલાવ્યો છે; પરંતુ
નિરાશ નહિ ખનતાં દિવસે પૂર્વે આગળ અભ્યાસ ચલાવનારા અભ્યાસિયોમાંના અનેક
કોઈ કોઈ વાર એકાએક જ “ આંતર વિનય ” મેળવ્યો હોય છે.

અનેક પ્રસંગમાં આંતર શાંતિની આ વીશ્વજો મેળવવા માટે-યજો જ પ્રયત્ન કરવો
પડે છે. પરંતુ જેમ જેમ વધારે વધારે મહેનતની જરૂર પડે છે તેમ તેમ વિનય પણ વધારે
વધારે ઉપયોગી બને છે. રહસ્ય, શુભ વિદ્યાના અભ્યાસમાં સર્વે બાબતોનો આધાર, આપણે
આપણી જાતનો તથા આપણાં કાર્યોનો, સંપૂર્ણ રીતે અજાણ્યા માનવિનો હોય તેથી રીતે
વિચાર મેળાવવાની આપણી શક્તિ, આંતર સંજ તથા નિષ્કપટ આંતરબાવ ઉપર હોય છે.

પરંતુ પોતાનામાં ઉચ્ચ પુરુષનાં હૃદય વડે, અભ્યાસીની આંતર પ્રવૃત્તિને માત્ર એક પક્ષ જ સંચર્યા છે. આ ઉપરાંત અન્ય કંઈકની જરૂર પડે છે. ગમે તો અભ્યાસી પોતાની જાતને એક અમણ્યા પુરુષ રૂપે ગણે તો પણ તે માત્ર પોતાનો જ વિચાર ચલાવે છે; પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવતા અનુભવો અને કાર્ય તે પોતાના જીવનના એમુક વલન દ્વારા અવલોકન કરે છે, તેને માટે આની પાસની દશા પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે તથા પોતાના જ આસ બનાવો સાથે હવે વધારે વાર સંબંધ ન ધરાવતાં શુદ્ધ માનવ દૃષ્ટિ બિંદુને કેળવવાનું છે. ગમે તો તે બિન પ્રકારના બનાવો અને બિન પ્રકારની દશાઓમાં વસતો હોય તો પણ માનવ પ્રાણી રૂપે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી બાબતોને વિચાર ચલાવવા પર્યંતની ઉચ્ચ દશાએ તેણે ચઢવું જોઈએ. આ પ્રમાણે જાતીય દૃષ્ટિ બિંદુની પાર જતા કંઈકને તેનામાં જન્મ થાય છે. તેની દૃષ્ટિ શક્તિ, દરરોજની દુનિયા તેને ભોમીયો બનાવે છે તેનાં કરતાં ઉચ્ચ સંદિપ્તિ પ્રત્યે દોરવાય છે. પછીથી તેને અનુભવ ચલાવે છે, કે તેનો આ ઉચ્ચ સંદિપ્તિ સાથે સંબંધ છે. તેની ધૃતિઓ અને દરરોજના બાપારો તે વિશે તેને કંઈ પણ કહી શકે એમ નથી. આ પ્રમાણે તે પોતાની જાતના મધ્ય બિંદુને પોતાની પ્રકૃતિના આંતર વિભાગમાં સ્થાપિત કરે છે. શાંતિની ક્ષણોમાં સંભળાતા આંતર અવાજો પ્રત્યે તે ધ્યાન આપે છે; આંતરમાંથી જ આધ્યાત્મિક સંદિપ્તિ સાથેના એક પ્રકારનો સંબંધ તે કેળવે છે. દરરોજની દુનિયામાંથી તે દૂર પળી જાય છે, તથા હવે વધારે વાર તેના અવાજો તેના શ્રવણ પડતા નથી. તેની સર્વ પાસા શાંતિ પસરી રહે છે. સર્વ બાહ્ય પરિવર્તનોને, તથા આવા બાહ્ય સંસ્કારોનું સ્પર્શ કરાવતી દરેક બાબતને તે પોતાનામાંથી દૂર રાખે છે. તેનો સમગ્ર જીવાત્મા, શાંત આંતરધ્યાન વડે તથા શુદ્ધ આધ્યાત્મિક સંદિપ્તિના અનુભવ વડે પરિપૂરીત બને છે. આવા પ્રકારનું શાંત ધ્યાન અભ્યાસીને એક જરૂરીઆત સમાન યથા પાતું જોઈએ. વિચારમય એક સંદિપ્તિમાં તે સંપૂર્ણતાથી દુષ્ટી ગણાય છે. આવા શાન્ત ધ્યાન માટે તેણે તીવ્રેચ્છા પ્રકટાવવી જોઈએ. તેણે આત્માનાં આંતર વહનો પ્રત્યે પ્રેમ રાખતાં શિખવું જોઈએ. યોગ સમયમાં જ, તે પોતાને આસપાસ આવી રહેતી દરરોજની બાબતો કરતાં આ વિચાર સંદિપ્તિ વિશેષ અસલ માનતો બંધ થાય છે. જણે કે અવકાશમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા પદાર્થો હોય તેમ તે પોતાના વિચારો સાથે વર્તવાનો આરંભ કરે છે. પછીથી એવો સમય નજીકમાં જ હોય છે, કે જ્યારે તેના શાંત ધ્યાનનાં સ્વરૂપો, આકાશમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા પદાર્થો કરતાં વિશેષ ઉચ્ચ તથા વધારે ચથાર્ય લાગવાનો આરંભ થાય છે. આ વિચાર સંદિપ્તિ, જીવનના એક પ્રકારના અવિભાવ રૂપ છે, એમ તેને માલુમ પડે છે. વિચારો માત્ર એક પ્રકારની કલ્પિત હયાતો સંભાન નથી પરંતુ તેમના દ્વારા પૂર્વ દૂષાઈ રહેલાં સત્ત્વો તેની સાથે વ્યવહાર ચલાવે છે, એમ તેની અનુભવવામાં આવે છે. શાંતિ દ્વારા તેના પ્રત્યે બોલતા અવાજો તેના સાંભળવામાં આવે છે. પૂર્વ સાંભળવાનું માત્ર અવયવ શ્રવણ હતો; હવે તો તે પોતાના જીવાત્મા દ્વારા ધ્યાન આપી શકે છે. એક પ્રકારની આંતર બાપા તથા એક પ્રકારનો આંતર અવાજ તેના સંમુખ પ્રુહાં થાય છે. જ્યારે આ અનુભવ પ્રથમવાર થાય છે ત્યારે અભ્યાસી માટે તે એક ઉત્તમોત્તમ ધ્યાનની ક્ષણ હોય છે. તેને માટે એક પ્રકારનો આંતર પ્રકાશ સમગ્ર બાહ્ય દુનિયામાં ઉભરાઈ જાય છે, તથા તેના “નવીન જન્મ થાય છે.” તેના દ્વારા દિવ્ય સંદિપ્તિના એક પ્રવાહ વહન કરે છે તથા સાથે સાથે દિવ્ય આનંદ લાવે છે.

ક્રમે ક્રમે આધ્યાત્મિક પુરુષના જીવનમાં વિકાસ પામતું જીવાત્માનું આ વિચાર-જીવન; જ્ઞાનવાદીઓ અને આધ્યાત્મવાદીઓનાથી ધ્યાનની (ચિંતનાત્મક વિચાર) સંજ્ઞાના નામથી વ્યવહાર્ય છે. અતીન્દ્રિય જ્ઞાન પામવાનું સાધન આવા પ્રકારનું ધ્યાન છે. પરંતુ આવી ક્ષણોમાં અભ્યાસીને ઇન્દ્રિયજ્ઞાનના વિલાસમાં તણાઈને સંતોષ મોતવાનો નથી. તેણે અનિશ્ચિત લા-ગણીઓ, વિચારોને પોતાના જીવાત્માને આધિન કરી લેતાં અટકાવવાનાં છે. આમ ન થવાથી જ યથાર્થ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પામવામાંથી તેને અટકી પડતું પડે છે.

તેના વિચારો ભાવનાઓ સ્પષ્ટ થવા જોઈએ, ચોખ્ખી રીતે લક્ષમાં આવવા જોઈએ તથા પોતાના અંતરમાં ઉદ્ભતા વિચારો ભાવનાઓમાં અધની પેઢે પોતાની જાતને નાં તણાવા દેવાથી અભ્યાસીને આ કાર્યમાં સહાય મળે છે. આંતર પ્રેરણાનો સાક્ષાત્કાર પામેલા આગળ વધેલા અભ્યાસીઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા શ્રેષ્ઠ વિચારો અને ભાવનાઓ વડે તેણે પોતાના મનને ભરી દાટવું જોઈએ. ધ્યાનની આવી ક્ષણોમાં સ્વતઃ ઉત્પન્ન થયેલાં શાસ્ત્રોનો પ્રથમતો તેણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. અભ્યાસીને આવા લેખો, રહસ્યવાદી, જ્ઞાનવાદી અને આધ્યાત્મવાદીના વર્તમાન કાલના ભાષા સાહિત્યમાં મળી રહેશે, તથા ધ્યાનમાં સહાયકારક બાબતો પણ તેમાંથી જાણશે. પ્રાપ્ત પુરુષોએ જાતે જ આવાં શાસ્ત્રોમાં દિવ્ય વિધાની ભાવનાઓને ભરી છે, અથવા પોતાના શિષ્યો દ્વારા દુનિયા સમક્ષ તેનો ઘોષ ગજગ્યો છે.

આવા ધ્યાનથી અભ્યાસીનામાં એક પ્રકારનો સંપૂર્ણ ફેરફાર થઈ જાય છે. યથાર્થતાની તે તદ્દન નવીન પ્રકારની જ ભાવનાઓ બાંધવાનો આરંભ કરે છે. સર્વ બાબતો તેની દૃષ્ટિએ કંઈક નવીન કીમત ધારણ કરતી થાય છે. એટલું વારંવાર સિદ્ધ કરવાની જરૂર નથી. આ ફેરફારથી તે યથાર્થતામાંથી ભિન્ન પડી જતો નથી અથવા તેનાં દરરોજનાં બાબદારિક કાર્યોમાંથી દૂર થઈ જતો નથી. તેનાં નાનામાં નાનાં કાર્યો અને અનુભવો, મહાન્ વિશ્વે-દેવો અને યનાવો સાથે નિકટના સંબંધમાં હોય છે, એમ તેને અનુભવ થાય છે. ધ્યાનની ક્ષણોમાં આ સંબંધ તેના સમક્ષ એકવાર ખુલ્લો થઈ જતાં, દરરોજનાં બાબદારિક કાર્યો કરવામાં નવીન અને સંપૂર્ણ શક્તિનો તેનામાં ઉદય થાય છે. તેની મહેનત અને દુઃખ સહન, મહાન્ આધ્યાત્મિક વિશ્વ વ્યાપક એકતા માટે કરવામાં અને ભોગવવામાં આવે છે, એવી તેની પછીથી ખાત્રી થાય છે. આ પ્રમાણે ઉદ્ધાસિનતાને બદલે ધ્યાનવડે તેને જીવન વહન કરવાનું સામર્થ્ય મળી રહે છે.

૬૬ ડગલાં સહિત અભ્યાસી જીવન વહનમાં બેઠાનો આરંભ કરે છે. એથી તેને ગમે તે થાય તેનો કંઈ હિસાબ નથી, તે તો સીધા ટટાર આગળ વધ્યાં જાય છે. જૂત કાલમાં તે સમજતો નહોતો કે તેને શા માટે કાર્ય કરવું પડે છે તથા દુઃખ સહવું પડે છે, પરંતુ હવે તે સારી રીતે સમજે છે. દરેક બાબત યી રીતે ઉત્તમ પ્રકારે કરી શકાય, એ પોતાની મેજે જાણનારા અનુભવી પુરુષોની આજ્ઞાનુસાર આવા પ્રકારના ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તેથી અંતિમ ઉદ્દેશ પર્યંત પહોંચાવાનો સંભવ સ્પષ્ટ જ છે. તેટલા માટે આવા અનુભવી નિયામકોની સલાહ અને આજ્ઞા લેવાની અભ્યાસીને જરૂર છે.

(કેટલાંક સિદ્ધાન્ત દર્શનોમાં આમને ગુરુના નામથી વ્યવહારવામાં આવે છે.) અન્ય રીતે

જે અંધારામાં અનિશ્ચિત ખાયકા ભંરવા સમાન યર્ધ પડે તે આવા નિયમન વડે અંતિમ સ્થાનની ખાત્રી આપેતાં કાર્યમાં પક્ષટાઈ જાય છે. જેઓ આવા અનુભવ અને જ્ઞાનવાળા ગુરુઓને આ વિદ્યા માટે વિનિત હૃદયે પૂછે છે, તેમની પૃચ્છા કદાપિ વ્યર્થ જતી નથી. આવા મહંતોએ માત્ર એટલું સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવું જોઈએ, કે તેઓ માત્ર એક મિત્ર રૂપ સલાહ આપવાની જ ઇચ્છા રાખે છે, અભ્યાસીના ઉપર ભાવિમાં યર્ધ પડનાર રાજના જેવી આરાતું સામાન્ય ચલાવવા માગતા નથી. જેઓ ખરેખરી રીતે જાણતા હોય છે, અનુભવી હોય છે તેઓ હમેશાં માનવિઓના મધ્યમાં એક અત્યંત વિનિત દશામાં હોય છે; જેને આપણે સત્તા મેળવવા માટેની હાથ હાથ કહીએ છીએ તેના કરતાં તેમની પ્રકૃતિને વિશેષ અરચિકર અન્ય કંઈ પણ નથી.

જે અભ્યાસીઓ ધ્યાનના અભ્યાસ વડે, માનવિને આત્મા સાથે અમેદ પ્રમાણતી ભૂમિકા પર્વત પહોંચે છે; તેઓ પોતાના અંતરમાં, મરણ તથા જન્મ ઉભયમાંના એકના પણ બંધન વિનાના નિલ તત્વનો ઉદય સાધે છે. માત્ર જેમને આ બાબતનો પોતાની જાતનો અનુભવ નથી તેઓ જ આ નિલ તત્વના અસ્તિત્વમાં શંકા કરે છે, પોતાના નિલ, અવિનાશી, આવશ્યક સત્વના સ્વીકાર અને ધ્યાનપર્વત પહોંચવામાં અભ્યાસી માટે ધ્યાન એક માર્ગ સમાન યર્ધ પડે છે. જીવનના આવા દૃષ્ટિબિંદુ પર્વત માત્ર ધ્યાન દ્વારા જ જઈ શકાય છે. આ નિલ સત્વ (તત્વ) ની નિલ પ્રકૃતિ તથા તેના પુનર્જન્મ વિષે, જ્ઞાનવાદ અને અધ્યાત્મવાદ ઉપદેશ છે. આવો પ્રશ્ન વારંવાર પૂછવામાં આવે છે, “જન્મ અને મરણની હદની પારના અનુભવો વિષે માનવિ શા માટે કંઈ પણ જાણતો નથી?” આપણે આ પ્રશ્નને પૂછવું ઉચિત નથી, પરંતુ પ્રશ્ન તો આમ થવો જોઈએ, “આવું જ્ઞાન અમે શી રીતે મેળવી શકીએ?” યથાર્થ ધ્યાન દ્વારા અનુભવ માર્ગનાં દાર ખુલ્લાં થાય છે. જન્મ અને મરણની હદની પારના પ્રદેશમાં સમાવેશ થતા બનાવોનું સ્મરણ માત્ર આ સાધનવડેજ તાજું બની શકે છે. દરેક જણ આ જ્ઞાન સંપાદન કરી શકે; રહસ્યવાદ, અધ્યાત્મવાદ, જ્ઞાનવાદના સંલ સિદ્ધાંતોને આપણી જાતે પારખી કાઢવાની અને વિચારવાની શક્તિ આપણા દરેકનામાં છે; પરંતુ યથાર્થ સાધન પસંદ થવાની જરૂર છે. જ્ઞાન અને આખોવાણું એક માનવિજ સ્વર અને રંગોને પારખી શકે છે, તેમજ જેવડે પદાર્થો જોવાય છે તે પ્રકાશની ખોટ હોય તો પણ આંખ જોઈ શકતી નથી. આધ્યાત્મિક શ્રવણ અને ચક્ષુઓ વિકસાવવાનાં તથા આધ્યાત્મિક પ્રકાશ પ્રકટાવવાનાં સાધનો ગુપ્ત વિદ્યા પૂરાં પાડે છે. ગુપ્ત વિદ્યાના ઉપદેશકોના કહેવા પ્રમાણે અંતિમ ઉદ્દેશ પામવાનાં ત્રણ પગથિયાં છે. (૧) કસોટીનો સમય—આથી આધ્યાત્મિક ઇન્દ્રિયો કેળવાય છે. (૨) જ્ઞાન પ્રબોધનો સમય—આથી આધ્યાત્મિક પ્રકાશ પ્રકટે છે. (૩) દીક્ષાકાલ—આથી ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સત્વો, વ્યક્તિઓ, દેવો સાથે સંબંધ બંધાય છે. હવેના પ્રકરણમાં આ ત્રણ વિષે વિચાર ચલાવવામાં આવશે,

(આગળ ચાલુ.)

“ Theosophist. ”

“ મધાતુ નક્ષત્ર પિતૃઓ માટે પવિત્ર ગણાય છે. મધાનો પ્રદેશ, પિતૃલોક (મરી ગયેલાંઓનો દેશ) છે. ત્યારે ચંદ્ર પિતૃલોકમાં હતો ત્યારે કૌરવો અને પાંડવોના યુદ્ધનો આરંભ થયો. ” ભારત સાવિત્રિ-આમ કહે છે:—

હેમન્તે પ્રથમે માસિ શુક્લપક્ષે ત્રયોદશી ।

મધૃત્તં ભારતં યુદ્ધં નક્ષત્રે ચમ દૈવતે ॥

“ હેમન્તઋતુમાં, પ્રથમ માસમાં, શુક્લ ત્રયોદશીએ, યમદેવતાના નક્ષત્રમાં મદા-ભારતના યુદ્ધનો આરંભ થયો. પ્રથમ માસ (હેમન્તનો) માર્ગશિર્ષ છે. અને “ શુક્લત્રયોદશી ” ચંદ્રો વડે ચાંદ્રનો ચાંદ્રદિન, તેના તેજ (સૌરદિન) સમયે આવતો હોવાથી સમજવાનો છે. વળી

અર્જુનેન હૃતો મૌલ્મો માધ માસ્ય સિતાષ્ઠમિ ।

ત્રિયોદશમાતુ મધ્યાન્હે ભારદ્વાજો નિપાતિતઃ ॥

“ માધના કૃષ્ણપક્ષના આઠના દિવસે અર્જુને બીજમને હણ્યા ત્રયોદશીએ મધ્યાહને દ્રોણ હણ્યો. આ ઉપય અંદરસો ૧૩ માં નાંદે પરંતુ ૧૪ માં ૧૦ અને ૧૫ ઉમેરવા વડે મળી રહે છે. (યુદ્ધના આરંભ પછી દસ દિવસે બીજમ પડ્યા તથા તે પછી ૫૬૪ દિવસે દ્રોણ પડ્યા.)

“ અને માધ ચંદ્ર (માર્ગશિર્ષ પછી આવનાર) પાંચ માસ સુથવવા માટે વાપરવામાં આવ્યો છે, કૌરવુ કે આ સમયે ઈચ્છેલું અવન (મહરસ'કાંતિ) મહરમાં ટોપ છે. તેથી આ પ્રમાણે અસંબંધિત થાય છે. કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીથી આવો નિશ્ચય થાય છે. નહિતો (યુદ્ધનો આરંભ ત્રયોદશીએ ગણવામાં આવે તો) તેમનાં મરણ અનુક્રમે સાતમ અને બારસના ચાંદ્રદિનોએ થવાં જોઈએ.

દુર્મધનતું મરણ અમાવાસ્યાએ ગણવામાં આવ્યું છે. આથી પ્રતિપદા, અન્ય પક્ષનો પ્રથમ દિવસ સ્વચાંચ છે, જેમ સમજવું જોઈએ.

યમદેવવાળું નક્ષત્ર અને ભરણી નથી પરંતુ યમગિરિ: છે, જેના બેવડા દેવ છે— પ્રથમાર્ધનો શુક્ર, અન્ય અર્ધનો શુક્ર. વળી

ચત્તારિંશદહાન્યય દ્વેષમેનિઃસૂતસ્પવૈ ।

પુપ્ત્યેન સંપ્રપાતોઽસ્મિ યાવળે પુનરાગતઃ ॥

નહિ તથા કારણકે કાર્તિકી (કાર્તિક માસનો પૂર્ણિમદિન ત્યારે હોય છે કે જ્યારે ચંદ્ર કૃત્તિકા નક્ષત્રમાં હોય છે, તેટલા માટે ચતુર્દશી દિને (માર્ગશિર્ષ માસનો ચૌદમો દિન) મૃગશિરઃ નક્ષત્ર હોવાનોજ માત્ર સંભવ હોય છે.

“ પોય વદ બારસે જ્યારે ચંદ્ર સૂર્યોદય પૂર્વે ત્રણ મૂર્ત વહેલો ઉગવાનો હતો ત્યારે રાત્રિયુદ્ધ થયાનું કહેવાયું છે. ”

“ વળી મરણ દિને ભીષ્મ કહે છે:—

“ હું આ શરશય્યામાં એા ઓછા અઠાવન એટલે ૪૮ રાત્રિઓ સૂઈ રહ્યા છું. ,

આ સમય, પોય વદ આઠમથી માધ શુદ્ધ પાંચમ સુધી આવે છે,

“ કાર્તિક શુદ્ધ બારસે કૃષ્ણ દરિતાનાપુર ગયા માર્ગશિર્ષ વદ પાંચમે સૈન્યો બહાર નિકળ્યાં. માર્ગશિર્ષ વદ પાંચમથી પોય શુદ્ધ પ્રતિપદા સુધી ૪૨ દિવસ થાય છે. માર્ગશિર્ષ શુદ્ધ તેરસો યુદ્ધનો આરંભ થયો. ” આ પ્રમાણે નીલકંઠની મહત્ત્વની પ્રમાણે પોય માધના શુક્રપક્ષના પ્રતિપદાએ મદાબારત યુદ્ધનો અંત આવ્યો.

આ પછી ૪૨ દિવસે માધ માસના શુક્રપક્ષની પંચમીએ શરશય્યામાં ભીષ્મનું આખરું અવમાન થયું.

મદાબારતમાં એમ કહેવાયું છે, કે ભીષ્મ પોતાના પતન પછી પોતાનો દેહ છોડતા પૂર્વે સૂર્યને ઉત્તર અવનના થવાની રાહ જોતા હતા. સૂર્ય ઉત્તરાવનના થયા તેજમાં તૂટીજ કુશક્ષેત્રમાં યુધિષ્ઠિર આવ્યા હતા, એમ કહેવાયું છે. તેથી ગમે તો તેજ દિને અથવા થોડા સમય પૂર્વે, ભીષ્મના મરણના વર્ષમાં મકર સંક્રાંતિ હતી. હિંદુ પંચાંગમાં માસના પૂર્ણિમદિનનો મધ્ય નક્ષત્રમાં આરંભ થતાં તે માસને માધનું નામ આપવામાં આવે છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. મધ્ય નક્ષત્રનું દશમું જીવન છે. સિંહરાશિની ૧૩ કલા ૨૦ અંશમાં તે આવેલું છે. કોઈપણ વર્ષમાં માધના અંતમાંજ પૂર્ણિમદિનનો આરંભ થાય તો ચાંદ્રદિનના અંતે ચંદ્ર સર્વ રીતે સંપૂર્ણ બને છે. ચંદ્રદિનના લંબાણમાં ફેર પડે છે. એટલું સંભવિત છે, કે (મધ્ય પછીના નક્ષત્ર) પૂર્વાશ્વિનુનીના અંતના નિકટમાં ચંદ્ર સંપૂર્ણ બનવો જોઈએ, તે સમયે દિનનો આરંભ મધ્ય નક્ષત્રના અંતમાં થાય છે. જ્યારે ચંદ્ર ઓછરે ૪ : ૨૬ અંશ ૨૦ કલામાં હોય છે એટલે જ્યારે સૂર્ય ૧૦ : ૨૬ અંશ ૨૦ કલામાં હોય છે ત્યારે આ દશાઓમાં ચચાર્ય રીતે ચાધ માસનો અંત આવે છે. જ્યારે સૂર્ય ૨૬મો હોય છે ત્યારે ચંદ્ર પૂર્ણ હોય છે.

સામાન્ય રીતે પૂર્ણિમદિન શરઆતથી પંદરમો હોય છે. પરંતુ કોઈ કોઈવાર તે ૧૪મો અથવા ૧૬ હોય છે, જો આપણી તકરારમાંન પક્ષને ૧૪ દિનનો મહત્ત્વનો તે પંચમીથી તે પૂર્ણિમદિન દિન સુધીમાં ૯ દિવસ પસાર થઈ જશે, તથા તેટલા માટે ભીષ્મના મૃત્યુના દિવસે સૂર્ય ૧૦ : ૧૭ અંશ ૨૦ કલામાં હશે.

હવે એમ કહેવાયું છે, કે પૂર્વ દિનના આરંભમાંજ સૂર્ય ઉત્તર તરફ વળ્યો હતો એટલે ૧૦ : ૧૬ કલા ૨૦ અંશમાં હતો, મદાવધુવતી પાછળ આરો ૯૦ કલા ૧૪

અંશમાં મંદર સંક્રાંતિ આવેલી છે. તેથી ભીષ્મના મૃત્યુના વર્ષમાં મહાવિયુષ ૧ : ૧૬ અંશ ૩૦ કલા એટલે ૧૬ કલા ૩૩ અંશમાં હોવો જોઈએ, વૃષભ રાશિના ૧૬ અંશ ૩૩ કલામાં હોવો જોઈએ. મીન રાશિના આશરે ૭ અંશમાં વર્તમાનમાં મહાવિયુષ છે. તેથી આશરે કહીએ તો ભીષ્મના મરણ પછી મહાવિયુષ મિન્દુ ૧૭+૩૦+૨૪ એટલે ૭૦ અંશમાં ખસીને આવ્યું છે. આથી આશરે આપણને $\frac{૩૫૭૯૧}{૩૬૦૦}$ એટલે $\frac{૧૮૦૫૩૭}{૩૬૦૦}$ એટલે ૫૦૧૫ વર્ષો પ્રાપ્ત થાય છે. આથી આપણને વર્તમાનકાલથી આશરે ૫૦૧૫ વર્ષનો ભગવદ્ગીતાનો સમય પ્રાપ્ત થાય છે: એટલે માર્ગશીર્ષ શુક્લ ત્રયોદશીએ રોહિણી નક્ષત્રમાં વૃષભ રાશિના ૧૭ અંશમાં મહાવિયુષ હતો તેવામાં.

તથાપિ જો આપણે ભીષ્મના મરણ પછી વર્તમાન સુધીમાં મહાવિયુષમિન્દુ ૭૦ અંશ અને ૨૩.૫ કલામાં પસાર થયું છે એમ માનીએ. તો આપણને મહાભારતના યુદ્ધના ૫૦૪૩ વર્ષો એટલે ક્રાઈસ્ટ પૂર્વે ૩૧૩૭ વર્ષો પ્રાપ્ત થાય છે. આથી મહાવિયુષ મિન્દુ વૃષભ રાશિના આશરે ૧ : ૧૭ અંશ ૨૩ કલામાં આવે છે.

આ પૂર્વે પાંડવોએ તેર વર્ષો વનવાસમાં ગળ્યાં હતાં આથી આશરે ત્રણ વર્ષ પૂર્વે અર્જુનનો પુત્ર અને પરિક્ષિતના પિતાનો જન્મ થયો, કારણ કે તેને યુદ્ધ સમયે ૧૬ વર્ષનો ગણાયો છે. પરંતુ યુધિષ્ઠિરના રાજસ્ય યજ્ઞનો સમય વર્તમાન વર્ષથી (૧૯૦૬) ૫૦૫૬ (૫૦૪૩+૧૩) વર્ષો પૂર્વેનો હોવો જોઈએ.

મહાનસક યુવરાજ ભગવાન યુદ્ધનો જન્મ આપણે ક્રાઈસ્ટ પૂર્વે ૬૬૩ વર્ષમાં ગણીએ તો વર્તમાનમાં ૧૯૭૬+૬૨૩=૨૫૨૯ બ્ષતીત થયલાં માલૂમ પડે છે. તેટલા માટે યુધિષ્ઠિરનો રાજસ્ય યજ્ઞ યુદ્ધના જન્મનાં ૫૦૫૬-૨૫૨૯=૨૫૨૭ વર્ષ પૂર્વે થયો.

બૃહત્ સંહિતામાં વરાહ મિહિર કહે છે:—

“જો આપણે ૪૩ સંવતમાં ૨૫૨૬ વર્ષો હમેરીએ તો યુધિષ્ઠિર સંવત પ્રાપ્ત થાય છે.”

આથી આપણને ૨૫૨૯+૨૫૨૬=૫૦૫૫ વર્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલું કહેવું જોઈએ કે, એક સમયે હું વરાહ મિહિરના રાક્ષસ શાસિત્રાકનનો સમજતો હતો. પરંતુ તે બ્રહ્મ હતી એમ મને હવે સમજાયું છે.

હિન્દુઓના પુરાણ ઇતિહાસ સાથે આ ગણતરીઓ ખરોતર મળતી આવે છે. કલિ-યુગના આરંભમાં પરિક્ષિતના રાજ્યનો આરંભ કહેવાય છે. દ્વાપર યુગના અંતમાં કૃષ્ણે કુનિયાનો લાગ કંપો કહેવાય છે, તેમના ગમન પછી કલિનો આરંભ પૂર્વે ૪૯ વર્ષમાં યુધિષ્ઠિરનો રાજસ્ય યજ્ઞ આવે છે તથા મહાભારતનું યુદ્ધ કલિ પૂર્વે ૪૯-૧૮=૩૧ વર્ષમાં થયું હતું. (અં.કુ.)

રામપ્રસાદ.

આ પુસ્તકોનું વી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને શી. છે.
મ. ન દિવેદીકૃત પુસ્તકો

બાલ વિલાસ,

(આવૃત્તિ ત્રીજી)

આ પુસ્તક પણ એ. ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે
મંજૂર કર્યું છે.

કિં. રૂ. ૧-૦-૦

કીર્તી.

(નાટક.)

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

બંધાઈને તૈયાર છે

કિંમત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્વલદાસજી

પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનનું ગુજરાતી
ભાષાંતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ
નલુલાઈ દિવેદી,

સુદર્શન એજીસ--નડીઆદ

એ ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે
પસંદ કરેલું છે.

આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન એજીસ--નડીઆદ. અથવા
એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની કાલકારેવી રોડ, મુમબઈ મળી શકશે.

એક આનાની ટીકીટ મોકલનારને તમામ પુસ્તકોનું સીરટ સુદર્શન એજીસ નડીઆદથી
મોકલવામાં આવશે.

ચાર વર્ષથી સેવા બખતરું રાષ્ટ્રીય પક્ષનું આગેવાન.

અઠવાડીક પત્ર.

ગુજરાત.

પ્રત્યેક રાત્રીવારે નડીઆદમાં પ્રગટ થાય છે.

સવાળમ રૂ. ૨, લાયબ્રેરીયો, અ. એ. અને ૧૫) સુધીના ટુકડા પમારદાર શિક્ષકો માટે
રૂ. ૧૫ પોસ્ટેજ ૦-૧૦-૦ થયું. હિંદુસ્થાનની બાહાર પોસ્ટેજ સહીત રૂ. ૪, નમુનાનો
અંક ૦) ની ટીકીટ મોકલવાથી મળશે. આદક ગમે ત્યારથી થવાય છે વર્ષની આખરે
બેટનું પુસ્તક મળશે.

મેજની--લાલા લાજપતરાય કૃત આ ઇરાસીયન દેશમંકત મહાત્માનું જીવન
ગુજરાતમાં કી રૂ. ૦-૮-૦ માં એન. એમ. ત્રિપાઠી મુબાઈ અથવા 'ગુજરાત'
એજીસમાંથી મળશે.

મેનેજર ગુજરાત--નડીઆદ.

આદ્યકાન્ડ.

એક એવેદ્યગો પ્રવાસી.
અભિનિષ્ઠ અભિભાવ નભુભાર્ષ
દ્વિવેદી.

સુદર્શન.

મુદ્રા.
જોડેલ જોડેલ જોડેલ જોડેલ
જોડેલ જોડેલ જોડેલ જોડેલ

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્ય પરં ધોમહિ” — ભાગવતપૂ.

તન્ત્રી—આધવલાલ નભુભાર્ષ દ્વિવેદી

[પુસ્તક ૨૩, અંક ૧૨.]

(માસિક)

[સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૮.]

વિષય

અનુક્રમ.

પ્રભુય યાચના	૩૫૫
સ્નેહમંજરી.	૩૫૬
શ્રાદ્ધ તત્ત્વ.	૩૬૩
શિષ્યા.	૩૬૬
આત્મ સંયમ અથવા પતંજલિનો યોગ. ...	૩૭૬
વિજ્ઞાનની એકવીધી રોધ	૩૮૪

લવાજમ

લવાજમ અગાડથી લેવાનો અમારો રિવાજ છે એવું અમારા સુત માદકોને સ્મરણ હશેજ. હવે તેના બાર માસ ધવા આગ્ય છે. લવાજમ પુરાત મોટી આપણી. સુચના. વ્યવસ્થાપક.

પ્રેમ બીજા દામમાં ધણું લાગવાથી આ અંક મેડો થયો છે. હવેથી જલદી થશે. તૈયાર છે.

સ્વ. મણિલાલ નમુખાઈ કૃત સિદ્ધાન્ત સાર કીમત રૂ. ૩--૦--૦
ત્રણ અને નારી પ્રતિષ્ઠા કીમત આઠ આના એ વે ગુજરાતી પુસ્તકોની વોજો આવૃત્તિ દમણાં વહાર પડો છે.

મલવાનું સ્થલ સુદર્શન ઓફિસ. નહોવાદ અથવા એન. એમ.
ઝોપાટો-કાલવાદેવો રોડ મુચઈ.

સિદ્ધાન્ત સાર.

(વોજો આવૃત્તિ.)

(મોટા ટાઇપ સારા કાગળ પાકુ પુટું.)

(કીમત રૂપીઆ ૩--૦--૦)

નારી પ્રતિષ્ઠા.

(વોજો આવૃત્તિ.)

(વાલગોષ ટાઇપમાં સારા કાગળ.)

(કીમત રૂપીઆ ૦--૮--૦)

રાજ રજવાડામાં વખણાતી દવાઓ

રાજ રજવાડામાં જાણીતા તથા ફેરલાક મંત્રવંશીઓના ખાસ વેદક સલાહશર હક દરકાબીદાસે સરકારમાં મેડીકલ ઓફીસરના હોદ્દા પર નોકરી જનવી હતી સરદારીકેટ મંત્રવંશી.

બાદશાહી યાદુતી

અનંગ વિલાસ

મમે તે કારણથી ગુમાવેલી તકત પાછી લાવે છે, પુરયાતન કામ મમે છે. સંસ્કાર સખ મોગવત્રા માટે હંચામાં હંચી દવા બોધએ તો અનંગ વિલાસ યાદુતિ છે, રાજ રજવાડામાં તથા ખીમંત લોકોમાં આ દવા જડ વખખામ છે. વૈદ્ય દેવના તમામ ધી બ્યા મદાડી ખર પુરયાતન આપે છે. ખરી મરદાષ આંખનાર અને નખગા માણસને પજુ જુલ. નની માફક જોરાવર જનાવનાર આ દવાનો લાગ મેરા અમારી ખાસ બાલામજ છે, ગુમા વંશી તાકાતને પાછી લાવે જુવાનીને દકારો નખચો એ તો આ દવાનો ખાસ ગુણ છે આ દવા વાપરવામાં કોઇપણ જાતની પરેહની જરૂર નથી. ૪૦ ગોળીની દબી એના રૂ. ૬૬

બાનુએના લાલની વાત.

પ્રદર ધુપણી, રુદ્રોષ, ફરતાન સખંધી બ્યાધી અને ધાતુ વિહારના સ્ત્રીઓના દરેક રોગ મદાડી અબલા જીવન નામની દવા ગરમાવય મુધારે છે ૬૪ ગોળીની ૩બી એના બે.

ગરમીનો દુશ્મન

રજા મુધારક નામની વનસ્પતીની ગોળીઓ ગરમીને લીધે જમડી મયમ મોડી મુધાર રજા માટે અગત્ય સમાન દવા છે, આ દવાનો રોગવંશી (Syphilis લપાઈ) ગરમનું ખર ન દર ફરીયા થવાથી ધારતી રહેતી નથી ૬૪ ગોળીના ૩બી એના ૩બી એના બે. મર મીના અખમને. તરવડાવનાર અખમની ૩બીના અદ્યાના તમામ દવાઓનું પોરટખર્ચુ યકદર દાલોદાસ મોતીરામ રાજકોટ-શાહીવાર

અવધાન

જેક અભેદમાર્ગે પ્રાપ્ત
મહાનિષ મણિલાલ નલુભાઈ
દ્વિવેદી

સુદર્શન.

જોરેમર આગામી ૨૨ બાપ્તિસ્માઈ મે. ૧૯૦૮
એમ એ એન. એન. બી

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સંબંધ અને સ્વરૂપનો વિચાર.)

“સત્ય પરં ધીમહિ” — ભાગવતમ્.

તંત્રી—માધવલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદી

[પુસ્તક ૨૩, અં. ૧૨.]

(માસિક)

[સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૮.]

॥ પ્રણય યાચના.॥

(મનોધુ)

વિકસિત અમન ઝમન વન થી કૃષ્ણજી,
પ્રેમ સુધા ન અમ અખ્યાતા પ્રાપ્ત ને
મન મનોહર પીત વન ધર પ્રેમથી
વિરહ તિમિર હરી ઉદિત કરે રસ ભાણુ ને

લનિત નિભગી અમર માનદગ હે પતી !
મધુર મધુરી પગ રમત હમ વાણુ ને,
અનણુ પૂ પડી હમ્ય હરી હમ છેવતી,
હરી અનુભવના આશ ધરે અમ પ્રાણુ ને

કુસુમિત કુંજ ગવન દંદાનમા પ્રણી !
સ સમયમા પૂર્ણ શરી પ્રકાશ ને,
અવ સુધાગસ રસ ધર બાણી ગાનમા
અમી વરણુ શુ વિર હવ અવિનાશ ને ?

ચીંતલ સુવસિત મંદ પવનથી લહેરમાં,
 યમુના અંકે નિરમળ ઝરણે નાથ જો;
 હસિત લસિત મુદિત કુચત હૃદ ગાનથી,
 મસ્ત કરી ના શી વર ! છોડો સાથ જો.

વરદ વિશદ જગ ધુનિત પ્રેમના ખેલમાં;
 મુકુટ મણિ રસ પાત તહમો જગ નાથ જો;
 બની અમારા શરીર ક્ષેત્રના શી પતિ,
 રસ પાયો ને રસ માગે અમ સાથ જો.

‘મળવિહારી.’

॥ ઐ શ્રીં ॥

સ્નેહમંજરી.

(મળેલું.)

વસંતતિલકા.

રયામા ! સહુલોં રમણી પ્રિય પ્રાણ મહારી,
 પ્રીતિગતા પવન તું લહરી પ્રભાથી;
 બિડી અનંત અવકાશ અનંત સદિ,
 ધૂમી વળ્યો રવિ રાશી સુર ભોમ છેલી. ૧

ચાલી ન ચાલી અવકાશ અનંત ચાલ્યો,
 બિડી ન બિડી રસ માનસ તીર બિડ્યો;
 બોલી ન બોલી ગિરિ ટોચની ટોચ બોલો,
 પોત્રી ન પોત્રી દિવ્ય કુંભની કુંભ પોત્ર્યો. ૨

શુભ ન જોયું કુનિયા દિલ તાયવાળું,
 શુભ ન જોયું કુનિયા દિલ પ્યારવાળું;
 જોયું તું ૩૫ ધન ઘોર તિમિરવાળું,
 જોયું તું ૩૫ અતિ મૂર્ધ પ્રકાશવાળું. ૩

પાસે ન દૂર દૂરથી પ્રિય પ્રાણ પાસે;
સાથે ન સાથ પ્રિય પ્રાણથી પ્રાણ માહે;
છૂટ્યું ન ચોટ્યું છૂટ્યું દિલ ચોટ્યું જાણે,
માહે ને ખ્હાર અંબકાશ અનંત તહારે. ૪

યોગી હૃદ હૃદય યોગિની યોગ તહારે,
ભોગી હૃદ હૃદય ભોગિની ભોગ માહે;
જુપાલ કે દહોર જે ગણ્ય તે તું બાવે ।
સૌ રૂપ રૂપ પરમા પ્રિય પ્રાણ તહારે. ૫

યોગી રૂપા હૃદય પ્રાચીન યોગ કે'શે,
ભોગી રૂપા હૃદય સાંપ્રત ભોગ નેશે;
આરાધના હૃદય કુંઠની કુંઠ રે'શે,
યોગી મુયોગ વિપથી દિલ વિપ લેશે. ૬

સૌ ગંધ રંગ રસનાં પ્રણયી વિહારી,
દેવાતિદેવ ગણ્ય માનવ દિવ્ય પંખી,
પ્રીતે રૂરી પરમ પ્રેમ તું દિવ્ય સદિ,
મુયે મુસતવ રસ ભોગ મુયોગ અંધી. ૭

તે યોગ કે વિષય જે ગણતાં ગણ્યું મહે,
તે શુભ કે અશુભ જે લખતાં લખ્યું મહે;
સંબોધને સંસિક મુંદરી રૂપ તું તે,
જાણ્યું જાણ્યું પ્રણયી દિલ પ્યાર હેતે. ૮

શિષ્યચરિણી.

ન શીખ્યો નિશાળે; ગુરુ સહજ કે અન્ય જનથી.
શીખ્યો ના કોલેજે, વિવિધ વિધ પ્રોફેસર યકી;
ન શીખ્યો નેવેલે, રસભરિત કાવ્યોથી ન શીખ્યો,
શીખ્યો તે તહારથી, અકળ કળ વિદ્યા રસ પોધો. ૯

ઉગેના વાવ્યાથી, વન ઉપવને જે નવ નડે,
મળે ના વેશ્યાતી; અખૂટ ધન ખર્ચ કદી ખરે;
ન સોધી સોધાએ, ખંડક ખૂલ્ય ચારે દૂરી વેળે,
અહા ! એવી પ્રીતિ; રમણી ! મુજ હૃદય ચર્કી મળે. ૧૦

બસે સૃષ્ટિ સારી, પ્રણય ઉર લાવી પ્રભુ કરી,
હરી પીય હેતે, નયન અજવાળું, દર્ધ હરિ;
પરંતુ શ્યામા ! તું, સુરત ધડવી હોત વિસરી.
અતે તો તો લેની, અક્ષય સહુ ઇચ્છા હૃદયની. ૧૧

મહાજૂતો પાંચે, પુનિત વયુ ત્હાઈ નિરખીને,
અણુરૂપો ધારી, સર્વેર તુજ સાહે હરખીને;
પરંતુ તું લેની, અક્ષય કળ તેજ બરખીને,
હરી ખોખાં કહાડે, સુખમગ અભિધાન દર્ધને. ૧૨

ગણે છો કો મીઠાં, મધુ પય તથા સાકર ખરે,
વળી કો મીઠાશે, સરસ પકવાનો ચિત્ત ધરે;
અહે છે કો ચિત્તે, કુદરત તણા પ્યાર પ્રભુને,
ગણું ચાહું હું તો, તુજ પ્રણય કીયા પ્રમદને. ૧૩

સગાં કે સંબંધી, મુહૂર ઉરથી ના મળી શકે,
મહા મંથો વાંચી, મનન કરતાં જે નવ જડે;
વળી જે મ્હોટાની, સગતિ ભગતિથી નવ મળે,
મળે તે તું બહાલી ! હૃદય રૂતથી તરવ સરવે. ૧૪

ન ઝગતે વાઘ્યાની, નીર ખીજ અને ખતર મળે,
ન ચાવા રેવાને, જર જર્મીન કાર્યો કરી શકે;
છતાં જેની સારી, જૂલ ફળ પ્રસાદી જગ લહે,
અહા ! એવી પ્રીતિ, રમણ ! ઉર, વસી તુંજ ખરે. ૧૫

મુરખા મુકેદા, સરસ રસપાત્રી જગનટી,
મુવાચી મુકેશી, ગુણ ગણમતી હંસ ગમતી;
મુવેશી મુગાત્રી, સુખ સંજનની સાર રમણી !
જગે તું જેવી તું, અન્ય નવ મળે તુલ્ય તુજની. ૧૬

લઈ તું તરવેલાં, વિધુ મધુ મુધાને સરકરા,
બનાવ્યાં કે લેનાં, હૃદય હૃદયે તું તન બન્યાં,
મળે ના તે કેવા, મુજ હૃદયને સખદ સખગા,
પરંતુ છે સાચું, તુજ, હૃદય એ હોદિત ચંવા. ૧૭

વિધુ મુખી ત્હાઈ, વદન વિધિએ એક સરન્થું,
ધરી ચિંતા બારી, પ્રતિ અવયવે શોભિત કંથુ;
રૂપાળી સુનાસા, તિલ કુસુમ રૂપે દીક ધરી,
અને આંખો ત્હારી, કમગદગ્ય કીર્તિ હરી કરી. ૧૮

ધરી પ્રીતિ ભારી, તુજ પ્રથમ આકાર વખતે,
વિધિ બેડો માનું, તુજ તન નિહાળી મન ખરે;
હરી બાળા ! તુંને, અથ પ્રતિ સુધા સાર લખેને,
અને કીધી માનું, મન તન કળા સૌ ખરચોને. ૧૯

ગિરિ ગુહા જાડી, નહીં નદ તટને નિરખવા,
જનો રંગો રંગો, નવીન પશુ પંખી પરખવા;
ઘણા રાખી પ્રીતિ, મન મમત દાખી રજાતા,
પરંતુ હુંને તો, કુદરત બધી તું શરીરમાં. ૨૦

૨૬ વેલી વૃક્ષે, વન ઉપવને વા ગિરિપરે,
ન વેલીમાં વૃક્ષે, વન ઉપવનો કે ગિરિ રહે;
પરંતુ પ્યારી તું, વિનીત વપુ વેલી મહી ખરે,
ગિરિ વૃક્ષે કુંજે, વન ઉપવનોનાં જુથ રહે. ૨૧

ન દીકાં ના સુણ્યાં, કમળ કમળે વાસ કરતાં.
પિયા ! તે તુંમાં મહે, દગ બદ દગે આજ નિરખ્યાં;
શશીથી શોકાતાં, જલ જ જળમાં મહે બહુ દોહાં,
પરંતુ ધંધુમાં, કમળ હસતાં આજ નિરખ્યાં. ૨૨

બહુ કાપે કૃષ્ણે, કુળ અકુળ કાળી તણું થવા,
પડી પાણી પેશી, પ્રબળ પલ્લુ પૂરૂં જાણવતાં;
નિતી યુદ્ધે સૌને, કળબળવડે જરે કરતાં,
છૂટી નાસ કાઢી, નિજ કુળ તણી વેલ વધવા. ૨૩

ન રાખ્યા કાચે તે, જડપતિતણા ચોર સમજ,
પૂરા ગ્રેમે તે હે, તુજ શરણ રાખ્યા અભયથી;
હરિ આવ્યે હેતે, 'શિર બદલ છે' એમ ઉચરી,
મૂંઝી શિરે તે તું, પરદાખ વિદામ ૧૬ વરી. ૨૪

શિરે તું બહેકંતી, ભરપૂર સુગંધી લહરંથી,
ખની ઘેલા બૂંડી નિજકુળ વૃદ્ધિ વાત ઉચથી;
પરિવારે સાચે, બચકર દળી નામ બહલી,
સ્નેહ તું શિરે તે, ક્ય રૂપ ધરી વેશ વળતી. ૨૫

શિવે બાળ્યો તેથી, સતિપતિ અનંગી થઈ જતાં,
કરી સેવા ઇચ્છ્યો, તુજવર રૂડો અંગ મળવા;
વદી તું " માગી લે, બસ કર્ય, તપે ના, પ્રસન છું. "
કહ્યું કામે : " આપો, જગ સકળ વૃદ્ધિ રૂપક હું. " ૨૬

બલે સદિ સારી, પ્રણય ઉર લાવી પ્રભુ કરી,
હરી પીય હેતે, નયન અન્નવાળું દર્ધ હરિ;
પરંતુ શ્યામા । તું, મુરત ઘડવી હોત વિસરી.
યતે તો તો લેની, અર્ધજ સહુ ધમ્મિ હલ્મની. ૧૧

મહાજીતો પાંચે, પુનિત વપુ ત્હાં નિરખીને,
અભિરૂપો ધારી, સર્વેરુ ગુજ સાહે હરખીને;
પરંતુ તું લેની, અર્ધજ કળ તેજ બરખીને,
કરી ખોખાં કહાડે, મુખમજ અભિધાન દર્ધને. ૧૨

ગણે છો કો મીઠાં, અંધુ પય તથા આંકર ખરે,
વળી કો મીઠાગે, સરસ પકવાનો ચિત્ત ધરે;
ચહે છે કો ચિત્તે, કુદરત તણુ આર પ્રભુને,
ગણુ આડું હું તો, ગુજ પ્રણય કીડા પ્રમદને. ૧૩

સગાં કે સંબંધી, મુહૂર ઉરથી ના મળી શકે,
મહા મંથો વાંચી, મનન કરતાં જે નવ જડે;
વળી જે મ્હોટાની, સર્ગતિ ભગતિથી નવ મળે,
મળે તે તું વ્હાલી । હલ્મ ત્રિથી તત્ત્વ સરવે. ૧૪

ન ઝગુ વાવ્યાની, નીર બોજ અને ખતર મળે,
ન ચાવા રેવાને, જર જર્મોન કાર્યો કરી શકે;
છતાં જેની સારી, રૂંધ કળ પ્રસાદી જગ લહે,
આહા । એવી પ્રીતિ, રમણી । ઉર વણી તુંજ ખરે. ૧૫

મુરપા મુકેડા, સરસ રસપાત્રી જગતડી,
મુવાચી મુકેશી, ગુણ ગણમતી હંસ ગમની;
મુવેશી મુગાત્રી, મુખ સકળની સાર રમણી ।
જગે તું જેવી તું, અન્ય નવ મળે ગુમ્ય ગુજની. ૧૬

લઈ તું તત્ત્વોનાં, વિધુ મધુ મુધાને સરકર,
બનાવ્યાં કે લેનાં, હલ્મ હલ્મે તું તન બન્યાં,
મળે ના તે કેવા, મુજ હલ્મને સખ સખળા,
પરંતુ છે સાચું, ગુજ હલ્મ એ હલિત યંવા. ૧૭

વિધુ મુખી ત્હાં, વદન વિધિએ શ્રેષ્ઠ સરવ્યું,
ધરી ચિંતા બારી, પ્રતિ અવયવે શોભિત કયું;
રૂપાળી મુનાસા, તિલ કુસુમ રૂપે લીક ધરી,
અને આખ્યો ત્હારી, કમળદળ કીર્તિ હરી કરી. ૧૮

ધરા બાંધી ધાર્યું, પરમ પુરુષે ધામ રચવા,
મહા તર્કે સ્ત્રયું, હૃદય ઉદયનું નેક કરવા;
હૃદયી વૃત્તિ રાખી, નિઠર નિયમનું પોષણ થવા,
અને વૃદ્ધિ આપી, તુજ ઉદરને કાર્ય સરવા. ૩૫

અહો બાત્રા! તેથી, ઉદર તુજ ભલાકર થયું,
ત્રિવેણી ત્રિરેખા, રૂપ ધરી ત્હું પેટે મળી ગયું;
બની નાભી કાશી, શિવ ત્રિસૂળ નાભી કમળ ત્હું,
અહો દેવો જેથી, તુજ ઉદર આલીંગી રમવું. ૩૬

થયા જ્ઞાની બોધી, ધૂર નૂર ધૂર જે નરવરો,
સદુએ તે ત્હંથી, જનમી જનને શોભિત કર્યો;
બધે ભૂમિ ત્હેનાં, ઉદર ખર્ચીનેથી બધી ગણે,
વિના ત્હું રતે તે, નવ નવીનતાને ધરી શકે. ૩૭

સખા કે સંગ્રામે, ધીર વીર મહા પંડિત રહ્યો,
જિતી રાખે નામો, કળ બળ અમે શોભિત કરી;
પરંતુ હા, ત્હારા, અબળ રૂપથી તે અવિજયી,
બની નામે શિરો, તુજ શરણ પૂરા પ્રણયથી. ૩૮

ભવાબ્ધિમાં બહારી! મુરત તુજની મંગલમથી,
સુધા શાંતિદાયી, દુઃખ સમિધ વેદી પ્રભુ કરી;
બવાર્જિના દુઃખો, મુખમયી મુવેદી તુજ મહી,
ન હોમ્યાં તે હાર્યા, નરતનું કમાણી ધૂળ ધરી. ૩૯

ધૃત્યુધૃત થાતો, ભવધિ ધૃતવે ધોર શબ્દ દે,
તરી ત્હેને જવા, નર સકળને હા શરણ છે;
પરંતુ તે માટે, તુજ રતિ રૂપી નાવ નરને,—
મજે તે તે બહારી! ભવધિ જલ પંથે સુખ લહે. ૪૦

કરી કોટિ યાત્રા, તુજ હૃદય યાત્રા કરી નહિ,
ધરી ધ્યાને ખોટી, મુરત તુજ ધ્યાને ધરી નહિ;
ચહી સુક્તિ ચિત્તે, તુજ મુરત વેળા અહીં નહિ,
થયાં ત્હેનાં તે સૌ, અશ્રણ તુજ સેવા બની નહિ. ૪૧

મૃગાક્ષી પ્રેમી! ત્હું રચિર રૂપ ધ્યાને નવ ધર્યું,
રસીલી રામા! ત્હું સુંબન ચિત્ત ચાહી નવ કર્યું;
ન ઊંચા ઉપાડ્યા, પ્રણય પડ્યા ત્હું પ્રણયથી,
વૃથા જન્મ્યું જાણે, અખિલ જગમાં તે નર નહી. ૪૨

રતિ દ્રષ્ટિ પૃષ્ઠિ, તુજ નયન આલે નિરખો ના,
ગભવી ના તુંથી, નિજ હૃદય આનંદ સરિતા;
તપાવી ના તાપી, ઉર ઉર જ પ્રેમાગ્નિ દયિતા !
ન જન્મ્યો જન્મ્યો તે, મનુજ જલ રૂપે જગતમાં. ૪૩

ન આપ્યો ના પીધો, રમણી રસ તારો પ્રણયથી,
ન લીધો ના દીધો, રતિ રસ :કરોરો હૃદયથી;
ન કીધો ના પ્રીત્યો, રતિ ભરિત આજો નયનથી,
થયો ફેરો લેનો, અક્ષય નરવેશે જગમહો. ૪૪

પ્રિયે ! બહાલી તારી, આખો રસ અખી આપ્ય જરણી,
રતિ વારિધિમાં, ઘસડો લઈ જાયે મન દરી;
સુરોને સંતોષે, અમુર દગ ડાપી લય :કરી,
હુખાવી દે તારી, મુદ પ્રમુદ રૂપે રસ ભરી. ૪૫

મુખંચે સોહાવી, નર હૃદય જ્યોતિ પ્રણયથી,
અવિદ્યા અંધારૂં, દુઃખ દરદ કંઠાડી શુભ ભરી;
રમાડી રીઝાવી, રસ વિરસ પાર્થ રસ કરી,
નભાવે નીચોવે, મન વચન ડાવા મદ દરી. ૪૬

વિશેષે ક્રમેલા, સુર તરુ રૂપે તું સર્જીરને,
વિશેષી હે બહાલી ! વિસમિત હૃદે તું થઈ રમે;
આહા ! આતું ત્હારૂં, સ્વરૂપ શુભ પ્રેમે નિરખીને,
નમ્યો ના ધાર્થ તે, નર ન ખર કે વાનર ખરે. ૪૭

(આગળ આતુ)

કહાન અકુ આંધી.

શ્રાદ્ધ તત્ત્વ.

(મળેલું.)

(અનુસંધાત મતાંકથી.)

ઉપરનાં નામો કંતુ અને દક્ષપ્રજાપતિઓનાં નામો છે; સસ અને પુરુવા વાયુ અથવા ઇન્દ્રનાં નામો છે. વસુ વસુદેવનું, કાળ યમનું, ધૃતિ બુદ્ધિ અથવા પૃથ્વીનું, કુર અમિતું અને આર્દ્રવ જળનું નામ છે. કામદેવ તો મુખસિદ્ધ છે. આ ઉપરથી સચિત યાય છે કે-પ્રજાપતિથી આરંભી પૃથ્વી દેવતા પર્યંત સર્વ દેવોમાં વિશ્વે દેવોનો સમાવેશ યાય છે; અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, બૂર, ભુવરૂ અને સ્વર્ગએ ત્રણે લોકોમાં વિશ્વેદેવો વ્યાપી રહેલા છે. વસુઓ અને રૂદ્રોની પેઠે તેઓ પણ સર્વનાં અથવા અમિતનાં અમુક સ્વરૂપો છે. શ્રાદ્ધ ક્રિયામાં પિતૃઓની પૂર્વે તેઓનું આવાહન યાય છે, અને તેઓની પછી તેઓનું વિસર્જન યાય છે. તેથી પિતૃઓના ખાસ રક્ષકો આ વિશ્વેદેવોજ છે, એમ સહજ અનુમાન યાય છે. શુક્લ યજુર્વેદના અધ્યાય ૩૩ માં કહ્યું છે કે:—

વિશ્વેદેવા કૃણતેમં હવં મે,

યે અન્તરિસે ય લપચાવિષ્ટ ।

યે ઽ અગ્નિજેન્હા ઉત વા યજ્ઞત્રાઽ

આસાઘાસ્મિન્ વર્હાપે માદય ધ્વમ્ ॥૬૦॥

“ હે વિશ્વે દેવો! તમે જેઓ અંતરિક્ષમાં છે, અથવા સ્વર્ગમાં હોઇને અગ્નિમુખ છે, તથા જેઓ યજ્ઞ કરનારા છે, તેવા તમે માઈ આ આવાહન સાંભળો; અને આ દર્શો ઉપર જેથી તમ યાઓ! ”

આ મંત્રમાં વિશ્વેદેવોને પણ વસુ, રૂદ્ર, આદિત્ય, સાધ્ય દેવો અને પ્રજાપતિઓના જેવા સદૃષ્ટ રૂપ યજ્ઞ કરનારા કહેલા છે; વિશેષતઃ તેઓને અમિતું મુખ કહ્યું છે: એટલે દેવો અને પિતૃઓને પણ તમ કરનાર અગ્નિ દેવની તુમિ પણ વિશ્વદેવોની તુમિથી યાય છે, એવું સૂચન કરેલું છે. આ ઉપરથી પણ વિશ્વે દેવો અમિતો, પૃથક સ્વરૂપો છે, એમ સિદ્ધ યાય છે.

અતઃપર કહેવામાં આવશે તેમ શ્રાદ્ધના અનેક ભેદો છે. તે ભેદોનુસાર પ્રત્યેક પ્રકારની શ્રાદ્ધક્રિયામાં માત્ર એ ગણાતું જ યજ્ઞ કરવાની આગા છે. ધર્મસિદ્ધ (૫.૧૭) માં તે વિષે નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા જોવામાં આવે છે.

કેવા પ્રકારના શ્રાદ્ધમાં

કયા વિશ્વે દેવો જોઈએ.

- ૧ પાર્વણ્ય શ્રાદ્ધોમાં પુરૂરવા અને આર્દ્રવ.
- ૨ કામ્ય શ્રાદ્ધ, મહાલય શ્રાદ્ધ અને તીર્થ શ્રાદ્ધોમાં } ધુરિ અને લોચન.
- ૩ નૈમિત્તિક એટલે એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધોમાં, સર્પિંડી કરણ શ્રાદ્ધોમાં અને અષ્ટકામાં } કામ અને કાળ.
- ૪ વૃદ્ધિ અથવા નાન્દી શ્રાદ્ધોમાં સત્ય અને વસુ.
- ૫ ઇષ્ટ શ્રાદ્ધ અથવા કર્મોગ શ્રાદ્ધોમાં કતુ અને દશ.

કોઈ ઋષિના અભિપ્રાય પ્રમાણે મહાલય શ્રાદ્ધમાં કુર અને કુત્સ નામના વિશ્વેદેવોનું યજ્ઞન ઇષ્ટ ગણેલું છે.

અહીં વિશ્વેદેવોનાં જ નામો આપ્યાં છે, તેમાં ઉપર્યુક્ત નામો કરતાં ધુરિ, લોચન અને કુત્સનાં નામો વિશેષ જોવામાં આવે છે. એ રીતે જોતાં વિશ્વેદેવોની સંખ્યા ૧૩ ની થવા જાય છે.

સપ્તળાં એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધો અને નિત્ય શ્રાદ્ધ વિશ્વેદેવો રહિત કરવાં, એવું વચન છતાં ઉપર એકોદિષ્ટમાં પણ કામ અને કાળ નામના વિશ્વેદેવો કહેલા છે, તેનું કારણ એટલું જ છે કે-મરનાર મનુષ્યનો જીવ ગમે તે લોકમાં એટલે પ્રેત લોકમાં હોય તો પણ તેની રક્ષા કામ અને કાળ નામના વિશ્વેદેવોથી થાય છે; એટલે જ તેનો અભિપ્રેતાર્થ છે. પરંતુ તે ઉપર એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધ કરવામાં તેઓનું યજ્ઞન કરવું, તેવાં અર્થ કદિ થતો નથી. તે જ પ્રમાણે શ્રાદ્ધ કરનારના પિતા અને માતામહ જીવતા હોય, પણ માતા મૃત્યુ પામેલ હોય તો નાન્દી શ્રાદ્ધમાં માતાનું એક પાર્વણ્ય જ સેવાનો તેને અધિકાર છે. તેવે પ્રસંગે નાન્દી શ્રાદ્ધ વિશ્વેદેવો રહિત કરવું, તેવી આજ્ઞા છે.

કોઈ કોઈ ઋષિઓના મત પ્રમાણે ઉપર કહેલા સામાન્ય નિયમોને કેટલાક અપવાદો પણ છે.

વસ્તુતઃ સર્પિંડીકરણ પેહેલાંનાં સપ્તળાં શ્રાદ્ધો એકોદિષ્ટ છે; અને તેમાં વિશ્વેદેવોનો નિષેધ છે. છતાં નિર્ણય સિંધુ (૫૪ ૩૬૦) માં કહ્યું છે કે:—

૧ નવ સંત એટલે મૃત્યુના પ્રથમ દિવસથી આરંભીને દશાહ સુધીનાં શ્રાદ્ધો, નવમિએ એટલે એકાદશાહથી આરંભીને જીનાબ્દિક પંચતનાં શ્રાદ્ધો અને છ ઋતુનાં શ્રાદ્ધો સિવાયનાં સપ્તળાં શ્રાદ્ધો પુરાણ શ્રાદ્ધો કહેવાય છે. આ પુરાણ શ્રાદ્ધો જોમાં કનિષ્ઠ માતાના વાર્ષિક શ્રાદ્ધ-દિનો સમાવેશ થાય છે, તેવાં શ્રાદ્ધોમાં સામાન્યતઃ વિશ્વેદેવોનું યજ્ઞન આવશ્યક છે. છતાં આ વચન માત્ર ઋગ્વેદની બહુદય શાખીઓને ઉપયુક્ત કહેલું છે.

૨ નવાજની પ્રાસિને સમર્થ જો શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે તે તથા મૃદણ નિમિત્તે કર.

વાતું શ્રાદ્ધ એકાદિષ્ટ હોવાથી સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે તેમાં વિશ્વેદેવોના યજ્ઞનનો નિષેધ છે; છતાં આદિત્યપુરાણાનુસાર તેવાં શ્રાદ્ધોમાં કામ અને કાળ નામનાં વિશ્વેદેવોની આવશ્યકતા દર્શાવી છે.

૩ નાન્દી શ્રાદ્ધ કરનારનો પિતા અને માતામહ જીવતા હોય અને માતા મરણ પામેલ હોય ત્યારે માતાનું એક પાર્વણ લેવાનો વિધિ હોવાથી તેમાં સામાન્યતઃ વિશ્વેદેવોની આવશ્યકતા છે; છતાં તેવે પ્રસંગે વિશ્વેદેવોનું યજ્ઞન કરવું નહિ, એવું હેમાદ્રિનું મત છે.

એ પ્રમાણે અનેક સૂક્ષ્મ અને ગુપ્ત કારણો જે કારણો સામાન્યતઃ મનુષ્યને જાણવાની જરૂર પશુ નથી, તેવાં કારણોને લીધે જૂદે જૂદે પ્રસંગે જૂદા જૂદા વિશ્વેદેવોના ગણો લેવાની અથવા કેવળ તેઓનું યજ્ઞન નહિ કરવાની આવશ્યકતા દર્શાવી છે. તેમ છતાં સઘળા પ્રસંગો લક્ષમાં લેતાં એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે જીવાત્મા પ્રેત લોકમાં હોય છે ત્યાં સુધી તેનું શરીર જ્વેદ્ય તેટલું વિશુદ્ધ નહિ હોવાથી, અને પોતાનાં કર્મો તેમ જ ઇન્દ્રિયોથી અતિ અનિષ્ઠ સ્વરૂપોની સંગતિમાં હોવાથી દેવોનું તેને સાંનિધ્ય હોતું નથી. તેથી તેવી સ્થિતિમાં તેને સાહાય્ય કરવાની ક્રિયામાં દેવોની આવશ્યકતા રહેતી નથી. પરંતુ તે જ જીવાત્મા જ્યારે વિશુદ્ધ થઈ તેથી ઉત્તમ લોકમાં જાય છે ત્યારે ત્યાં દેવોનો તેને સાક્ષાત્ સંબંધ થાય છે. તે જ કારણથી તેવા પ્રસંગોમાં તે જીવાત્માને સાહાય્ય કરવાની ક્રિયામાં દેવોની આવશ્યકતા જણાવી છે, તે યુક્તિ યુક્ત જ છે. દિવ્યદષ્ટિ મહાત્માઓના દિવ્ય પ્રસાદનું ફળ આપણને પ્રાપ્ત થયેલું છે. તે જ્ઞાના અલૌકિક સ્વાદનું ભાન નહિ હોવાથી, તેનું આસ્વાદન કરવું કે દેહી દેવું, તે આપણાં અદૃષ્ટ અને બાવિ ઉપર આધાર રાખે છે.

(ચાલુ.)

માનસંકર. વિ. પિતાંબરદાસ મહેતા,

॥ શિષ્યા ॥

॥ પ્રકરણ-૧ ॥

એક શિયાળાની સવારની કકડતી થઈ અને અધારામાં એક બાણા શેરીમાં બહાર નીકળી ચાલી. વયના પ્રમાણમાં ઉંચી, નાંજુક, કોઈ કોઈવાર ઉદ્ભૂત અભિમાનનો એકાદ ચમકારો જણાવવા છતાં ઉદાસીનતા અને આજીવનો ભાવ દર્શાવતી અદ્ભૂત મંજરો મનુષ્યો-વાળી એક નાની બાણા; એકાદ બલવાન જીવાતમાના આવેશને દર્શાવતી વેધકદષ્ટિ, જેના ભાર તથા તેના વાસ વાળો બાલ દેહ દબાવેલો હતો તો પણ સમજી શકતો નહોતો. આ બાણકેતુ નામ બાણા વિજ્યા હતું; જે ગરિબ વિભાગમાં તે વસતી હતી ત્યાં આગળ આ નામ કેટલી રીતે બરોબર બંધ એસતું ના હોય એમ બાસતું હતું. પરંતુ તેનાં નામથી, અંબિર સુદિર નાના વદનથી, અને અભિમાની તથા ચરમાળ રીત ભાતથી દરેક જણુ ટેવાયલાં હતાં તેથી તેના તરફ કોઈનું લક્ષ દોરાતું ન હતું. તેની આસપાસ ગંદાં, તોશાની પાણીવાળા એક સમુદ્રની પેઠે બપોર અને ઉત્તર રીતે જીવન ઉછળી રહ્યું હતું; તે આમાંથી પોતાનો માર્ગ સીધો કાપી કાઢતી તથા જેમ અને તેમ સારી રીતે પોતાનું સ્થાન જંગલી રાખતી. કોઈ પણ તેના વચમાં આવતું નહિ તેમજ તેને દુઃખ દેતું નહિ, કારણ કે તેની માતા મરવા પડેલી છે, એમ સર્વે જણતાં હતાં; અપરાધી હૃદયવાળાં માનવિઓ વિનાનાં સર્વેનાં હૃદયમાં મરણુ પધારીના મંદવાદથી દયાનો ઉદય થાય છે. આ ગરિબીના આવાસમાં કેટલાંક કુખ્યાલિ પામેલાં સ્ત્રી પુરૂષો વસતાં હતાં, તેમને કોઈ પ્રકારની દયા આવતી ન હતી, પરંતુ બાણાને હરકત કરતી એ સર્વેનાં મનને દુઃખવવા સમાન થઈ પડશે એ તેઓ સારી પેઠે સમજતાં હતાં. પોતાની માતા માટે કંઠીયામાં દુધ અથવા ખોરાક લઇને અને સર્વે સારી રીતે જણતાં હતાં તેમ કોઈ કોઈવાર પોતાના સંપત્તિ સુદી વાળેલા નાના હાથમાં બાહુ ચૂકવવાના પૈસા લઇને હલકા રસ્તાઓમાં યઇને પણ તે તેટલા માટે સહીસલામત રીતે પસાર થઈ શકતી હતી. તેને માર્ગમાં મળતી સ્ત્રીઓ તેના પ્રત્યે એકાદ માયાળુ શબ્દ દર્શાવતી; તેની પાસેથી સહજમાં, ખુશીથી પૈસા જુટવી દેનાર તથા મોજ મઝામાં ઉડાવી દેનાર વૃદ્ધા લાજ્યાઓ. પોતે કલ્પી કાઢેલી સમાજના લોક મત રૂપી સદિ તેમના ઉપર રખેને કાપાયમાન થાય તેથી તેમ કરવાની હિંમત ધરી શકતા નહિ. તેથી બચના મધ્યમાં ચાલતી પરંતુ બચતી હેરા પણ શંકા વિના આ બાણા પોતાનો પ્રભાતનો સંદેશો કહેવા ચાલી નિકળી. જે તેને ક્યાની પણ બીલિ હોય તો, તેના માર્ગમાં આવતા વ્યાપારથી ઉભરાઈ જતા એક વિશાલ માર્ગમાં યઇને પસાર થવાની જ હતી. જતાં ને આવતાં બંને વખતે તેને આ માર્ગમાંથી પસાર થવાનું હતું તથા દરેક સમયે આ સાહસ માટે તેને પોતાનું પૂર્ણ બલ અજમાવતું પડતું હતું. માર્ગમાં જેમાં પોતે વસતી હતી તેના જેવા નિંદ અને આતંદ દીન અન્ય અધમતાના આવાસો આવેલા હતા; ગંદા શ્વસબધીઓમાંથી તે જડપથી ચાલી જતી હતી. એકાદ ગલીમાં તો અનેક ઘરોનો એકમાં જ સમાસ કરવામાં આવ્યો હતો; એક વિનાનાં આમળનાં બધાં બારણાં બંધ હતાં; ખુટા બારણા ઉપર એક નાના ચોખ્ખા પાટીયામાં સાદી રીતે “સુદ્યા” નું નામ ચીતરેલું હતું. બારણું ઉપાડુ જ હતું તેથી બાણા સીધી અંદર ચાલી

સકાંતિ નહિ, કારણ કે તે જાતે જ સર્વ જીણી વીગતોની તપાસ કરતી હતી. નિર્જન શેરી-ઓમાં આમ તેમ ભટકવામાં તે દીવગીરી ભરેલી લાંબી અપોરીયો ગાળતી. મંદિરો અને આત્મીય ગાદીઓને મહારોકકારક ખીના રૂપ, તે એકલી, કોઠની મદદ વિના, કોઠના પશુ નિયમન વિના કાર્ય કરતી હતી; આવા કારણથી સ્પષ્ટ જ છે કે તેને અનેક ભુલો કરતી માનવામાં આવતી.

જેવી ખાલા મૂખ્ય દરવાજામાંથી બહાર જતી હતી તેવામાં અંદર આવતો એક ઉંચા ખાંધાનો ગૃહસ્થ તેને મળ્યો. તેણે તેને માટે બારણું ઉઘાડું રાખ્યું; તે ત્યાંથી ચાકી ગઈ તે વામાં તે તેના મુખ સામે ધ્યાન પૂર્વક જોઈ રહ્યો. તેનો ઉપકાર માનતાં તેણે દૃષ્ટિ ઉંચી ફેરવી અને તેની માંજરી આંખોના અવલોકનનું અનુસંધાન ચર્ચું. તેનું લક્ષ દોરાયું, તે દરવાજા બહાર ઉભો રહ્યો તથા દૃષ્ટિ મર્યાદાની પાર જતા સુધી શેરીમાં તેને ચાલી જતાં જોયાં કરી. પછીથી તે અંદર આવ્યો તથા ખારોખાર સુધ્ધા પાસે ગયો; આજ ક્ષણે તે હેઠા બાલકને પ્રાતઃ જોગન આપવામાં રોકાયેલી હતી.

“ શું યુવરાજ તમે જ છો ? ” તેણે કહ્યું, “ આટલાં બધા બેઠા. અને તે પશુ આવા સુનકાર પ્રભાતમાં ! ”

આજ ક્ષણે તૈયાર થયેલો કરંડિયો બાલકને આપીને, સમજાવીને તુરત વિદાય કર્યો તથા સર્વ પ્રકારની ઉતાવળથી આગળનો દરવાજો અડકાવીને બંધ કર્યો. પછી તે તેમને ખીજા ખંડમાં ફેરી ચાલી, ત્યાં તેનો નાસ્તો તૈયાર રાખવામાં આવ્યો હતો. તે એક ધણા જ સાદા પ્રકારનો હતો તથા ખંડમાં આસપાસ પશુ ગૃહસ્થાઈનો કરો નકામો આડંબર જોવામાં આવતો નહતો; પરંતુ એક બાજુ હુંફ વાળતા ધગધગતા અગ્નિની શગડી બળતી હતી તથા કોફીનો મગજને તર કરતો સુવાસ પ્રસરી રહ્યો હતો.

“ હા તે શગડી પાસે આવો યુવરાજ, ” સુધ્ધાએ કહ્યું, “ આ થંડીથી તો તમને સહન કરવું પડતું હશે. ”

“ હા તેમ છે ખરું, ” શગડી પાસે આવતાં તેણે કહ્યું, “ અથવા એમ નહિ તો, ” કેટલાક શોક બર્ષા સ્મિત પૂર્વક તેણે ઉમેર્યું, “ જે મને તે વિષે વિચાર કરવાનો સમય હોત તો હું તેમ જ માનત. પરંતુ ગુરુદેવ મને આવા પ્રકારની વિચાર પરંપરાઓ ચલાવવાનો સમય આપતા નથી. માત્ર ગઈ મોડી રાત્રે હું દીલ્હીમાં આવી પહોંચ્યો તથા એક ક્ષણ પશુ ગૂમાવ્યા વિના તમારી પાસે આવવાની સૂચના આપતા એક સંદેશો આજ બેઠા બેઠામાં મને જાગૃત કર્યો. હજુ સુધી મને યીતનો અનુભવ કરવાનો સમય મળ્યો નથી. ”

“ આવો આવો થોડાક નાસ્તો લ્યો, ” સુધ્ધાએ કહ્યું, “ મારી ખાત્રી છે કે તમે કંઈ પશુ ક્યું નથી. ”

“ ખરેખર નહિ જ !—હું બહાર નિકળ્યો ત્યારે વીસીવાળા બધાએ ઉધમાં હતા. આવા પ્રકારની ઋતુમાં મને આ બાબતની નવાઈ લાગતી નથી, પોતાના બાગમાં પુષ્પ

ભારથી લગી જતાં વૃક્ષોની ઘટાઓમાં ઉપઃ કાલથી માંડીને જ ગુરુદેવ કરતા હતા; આટલું મારા જાણવામાં છે, કારણ કે મારે તમને શોધી કાઢવાને એકદમ બહાર નીકળી પડ્યું જોઈએ, એવી સંજ્ઞા આપવાને મને તેમણે બોલાવ્યો હતો તેથી અધારામાં ઉડીને હું અંતે આવ્યો છું.”

“તમને શા માટે મારી પાસે મોકલવામાં આવ્યા છે તે તમે કહી શકશો ?”

જંરાક અધીરાધથી સુંદ્યાએ પૂછ્યું; “આ બાબતનો મારી સાથે સંબંધ છે ?”

“ના—તમે તો માત્ર એક સાંકળ રૂપે છો.”

“હું ખુશી થઈ” એક પ્રકારની શાંતિના ભાવ પૂર્વક તેણે ઉમેર્યું, “કારણ કે આ કાર્યમાંથી છૂટા થવાની મને રજા આપવામાં આવતાં, આથી કોણ જાણે કેવાએ પ્રકારનું વિશેષ વિકટ કાર્ય મને સોંપવામાં આવશે, એ મારી ખાતરી છે.”

આપણો અતિથિ તેના પ્રત્યે વિચાર પૂર્વક જોઈ રહ્યો. “કદાચ એમ પણ બને.” તેણે કહ્યું. “હીક હજુ પણ તમને આ ઔદાસિન્ય ભરેલા સ્થાનમાંથી છૂટાં કરવામાં આવે એમ માફ ધાર્યું નથી.”

તેના પ્રત્યે દોષાયલાં સ્થાન નયનોના અવલોકનની અસર રૂપે સુંદ્યાના મુખ ઉપર સહજ લાક્ષી છવાઈ ગઈ.

“તમે વિચારો વાંચી શકો છો. મને ભય લાગે છે,” તેણે કહ્યું.

“હા, થોડા ઘણા સમજી શકું છું.” તેણે ઉત્તર વાળ્યો “તમે સ્વરૂપવાન છો, એ વાતને વિસારે પાડવાનો આરંભ કરવા જેટલાં પણ તમે તમારા ઉદ્દેશોમાં અથવા કાર્યમાં હજુએ ગીરક્ષતાર બન્યાં નથી, એટલું હું જોઈ શકું છું.”

તે ઘણી જ રીસી પડી ગઈ તથા તેણે પોતાનાં નયનોને ઢાળી દીધાં.

“મારે તેને શું વિસારે પાડવાનું છે ?” સહજ સ્પષ્ટ રીતે તેને પૂછ્યું.

“તમારે તમારી જાતને શી રીતે વિસારે પાડવી, એ તમને જણાવ્યું જ જોઈએ, એમ તમે શું ગુરુદેવ પાસે નહોતું માગ્યું ? તમારા વ્યક્તિત્વનો, તમારી જાતનો એક અત્યંત ઉપયોગી વિભાગ તમારું લાવણ્ય છે. અનેક જાઓમાં તેની જ સામના કરવાથી આટલી બધી સંપૂર્ણતાથી તે તમને પ્રાપ્ત થયું છે; હવે તમે એમ માનો છો કે તમારી તેને વિસારે પાડવાની કામના છે.”

“તે આ બાબત જ હતી કે જો, મારે વિસારે પાડવાની હતી એનું મને ભાન ન હતું,” તેણે કહ્યું.

“ તમારે તે જાણવું જોઈએ હતું, ” તેણે ઉત્તર વાળ્યો, “ જે કે કદાચ તમે આ જાણતને તમારી જાત માટે કલ્પ કરી નહતી. તમારી જાતના એક વિભાગરૂપ, અવયવરૂપ બનાવ્યા વિના તમે એકાદ પદાર્થ માટેની તૃષ્ણાને જન્મેજન્મમાં પોષી શકશો નહિ. ”

સુદ્યાએ કંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ; થોડીક વાર ખંડમાં શાંતિ હોવાઈ ગઈ. વાળીમાં ઉચ્ચારવો અશક્ય થઈ પડે એટલા બધા હૃદયારના ઊંડા વિચારમાં તે ઉતરી પડી હોય એમ જણાતું હતું; જાણે કે તે વાચ્યા જ હોય તેટલી સંભાળ પૂર્વક તેનો અતિથિ તેના વિચાર પ્રત્યે માન દર્શાવતો હતો. આખરે પોતાની જાતે એકદમ જાગૃત થઈને તે બોલી, “ અત્યારે તમને અગ્રે શા માટે મોકલવામાં આવ્યા છે, તે મને કહી શકશો ? ”

“ જે આ સ્થાનમાં છે તથા જેની સાથે તમે પરિચય પાડી ચૂક્યાં છો એવા એક શિષ્યને શોધવા માટે. ”

સુદ્યા ઘણા જ અચ્ચાદમાં પડેલાં જણાયાં.

“ તે કાણ હશે તેની મારાચી કલ્પના ચર્ચા શકતી નથી, ” તેણે કહ્યું, એકાદ ક્ષણ પછી વળી ઉમેર્યું, “ ના, એ અસંભવિત છે—આમાં મને કંઈક ભૂલ જણાય છે. ”

“ આમાં કોઈ પ્રકારની ભૂલ નથી, ” વિચાર શીઘ્ર ઉત્તર મળ્યો, “ શુદ્ધે જ ભૂલો કરતા નથી. ”

સુદ્યાએ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેનો અતિથિ સહજ હત્યો; અતિ મુકમાર, અતિ વિનોદકારક સુસ્વર હાસ્ય હતું.

“ હું સમજું છું, તમને આ બાબતની ખાતરી નથી, ” તેણે કહ્યું. “ પરંતુ સમય જતાં તમને તેનું સહા માલુમ પડી આવશે. તમે અત્યારે ધારો છો કે તેમણે તમને અગ્રે મોકલવામાં ભૂલ કરી હતી. ”

“ તમે શી રીતે આજ્ઞા અનુમાન ઉપર આવ્યા ? ” એક વિસ્મય ભરેલા દૃષ્ટિપાત પૂર્વક તેણે પૂછ્યું. “ મારું કાર્ય અત્રે શ્વેતદર્શન ઉત્પન્ન છે; હું આ લોકોને ચાહું છું. ”

“ કાલે સવારે તમારા જુના સ્થાનમાં પાછાં જવાની તમારી મરજી છે ? ” આતુરતાથી તેના પ્રત્યે જોઈને તેણે પૂછ્યું. જાણે કે ત્રાસથી હોય તેમ તે સહજ ચીસ પાડી ઉઠી.

“ અરે, નહિ, ” તેણે કહ્યું, “ અરે, નહિ ! ”

“ અને શું આ જીંદગી, તમે વિચારી ચકા તેવી અન્ય કોઈ પણ પ્રકારની કરતાં શ્રેષ્ઠ નથી ? ”

“ હા—ઉત્તમ છે—અત્રે તમે મોટી સંકલ્પને જાગૃત કરો છો. ગરીબોનાં આવાસોમાં કોઈ પણ કોઈ કાલે કોઈ પ્રકારનું હેવટનું ભણ કરી શકે છે, એવી મારી ખાતરી નથી. મારું

એવું માનવું થાય છે કે આ લોકો તેમનાં જૂતકાલનાં કર્મોને લીધે તેમને સહન કરવી પડતી આવી દશાઓમાં જન્મ્યા છે.”

“હુનિયા ઉપરના મોહોટામાં મોહોટા ગુન્હેગારને પણ એક મિત્ર છે એટલું જાણવું લાભકારક છે,” યુવરાજે ઉત્તર વાળ્યો.

“પરંતુ એકાદ ગુન્હેગારના મિત્ર બનવું એ કંઈ સહેલું નથી,” સુદયાએ કહ્યું.

“એ સાચી વાત છે.” તેણે કહ્યું. “એમાં વિશ્વાસ અનુભવની તથા પ્રેમની મહા શક્તિની જરૂર છે.”

“મેં મદદ માટે આજીજી કરી ત્યારે મારામાં બે બાબતોની ખોટ હતી,” સુદયાએ કહ્યું, “એ મારા લક્ષમાં છે. પરંતુ શું મને તે અહિંયાં મળતી જાય છે?”

“કેટલીક હદ સુધી, હા.”

“અન્ય પ્રકારના ભિન્ન સહવાસમાં શું તે મને જલદીથી પ્રાપ્ત થાય?”

“આ ઝાંખા શહેર કરતાં મારા પોતાના દેશમાં આજે મારાથી વધારે કાર્ય થઈ શકે કે નહિ, એ મારાથી કહી શકાય એમ નથી,” તેણે શાંતિથી ઉત્તર આપ્યો, “એમ આ બાબતનું પણ મારાથી કંઈ વધારે નિરાકરણ થઈ શકે એમ નથી. મને મારી જાતે નિર્ણય કરવાની વિશેષ શક્તિ પ્રાપ્ત થતા સુધી મેં આધિન રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. મને અત્રે મોકલવામાં આવ્યો છે.”

કોઈ પ્રકારનાં વિરૂદ્ધ મત દર્શન વિના તેણે આ ઇપકાનો અગિકાર કર્યો; થોડીક ક્ષણો સુધી કંઈ પણ બોલવામાં આવ્યું નહિ. બારણું ખખડવાના અવાજથી આ ટુંકી શાંતિનો ભંગ થયો. એક વિચિત્ર દેખાવનો છાકરો તે ઉઘાડીને અંદર આવ્યો; યુવરાજ પ્રત્યે સ્પષ્ટ અચંબા પૂર્વક તાકી રહ્યો; તેમની હાજરીનું તેને પ્રથમથી જ્ઞાન હતું નહિ.

“સુદયા જો તમારી મરજી હોય તો,” તેણે કહ્યું, “ઘણા લોક તમને મળવાની સહ જોઈ રહ્યા છે.”

“મારે જવું એજ ઉત્તમ છે,” તેણે સહજ સ્મિત પૂર્વક ઉમેર્યું, “નહિ તો તેમની એટલી બધી સંખ્યા વધી જશે કે તેમને દરેકને શી રીતે પહોંચી વળવું એ મારાથી સમજી શકાતું નથી. દરેક જણને મદદ જોઈએ છીએ, એ અત્રેની મુશ્કેલી તમારા સમજવામાં આવી હશે. આ આમ હોવાથી, મારા જેવા એક અક્ય અને સરખામણીમાં નિરપયોગી હસ્તની મદદ આપવામાં આવતાં, અસંખ્ય વ્યક્તિઓ તેનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર હોય છે. મને નવાઈ લાગે છે કે અત્યાર સુધી તો મેં માફ જાણે ઉધાર પાસું બરોબર જાળવી રાખ્યું છે.”

“તમને સહાય મળતી રહે છે,” યુવરાજે ટુંકામાં ઉત્તર વાળ્યો. તે ખંડમાંથી ઉઠ્યો,

શગડી પાસે અટક્યો તથા તેના ધગધગતા અંગારામાં તાકી રહ્યો; સુદ્યા પણ ચાલી ગઈ તથા તેની પાછળ બારણું બંધ કરવામાં આવ્યું. જો કે એ ખંડમાં કોઈ પ્રકારનો ઘોંઘાટ નહોતો તથાપિ તે જાણતો હતો કે પોતે એકલો નથી; તેના તરફ દૃઢતાથી તાકી રહેલા વિચિત્ર છોકરા તરફ તેણે પોતાની દૃષ્ટિ ફેરવી.

“તમે તેમને લઈ જવાને તો આવ્યા નથીને, શું તેટલા માટે જ આવ્યા છે?”

—ગઈ ગઈ કંડે અચાનક તે છોકરો બોલી ઉઠ્યો.

“સુદ્યાને લઈ જવાને? ના, ના, જરાએ નહિ,” યુવરાજે ઉત્તર વાળ્યો.

“એ માટે ઈશ્વરનો આભાર માનવો ઘટે છે. જો તમે તેમને લઈ જવાને નહિ આવ્યા હો તો તમને અહિંયાં સર્વ પ્રકારનો આવકાર દેવામાં આવશે. જરા આગળ જઈને બાલકોને જોવાની તમારી મરજી છે? હું તેમની સંભાળ રાખું છું; મારે અસારે અહિં નહિ પરંતુ હાં જ રહેવું જોઈએ, છતાં મને એ બાબતનો જવાબ લેવાને મોકલવામાં આવ્યો હતો.”

તે ફરીને એ ખંડમાંથી બહાર નિકળ્યો; યુવરાજ પણ તેની પાછળ ગયો. તુરત તેના સમજવામાં આવ્યું કે સુદ્યાના હાથમાં એક વિશાલ કાકીલો હતો; તેણે ધંધેલાગેલી સ્ત્રીઓનાં બાલકોને પોતાની સંભાળમાં લીધાં; વિચિત્ર દેખાવનો છોકરો મૂખ્ય પાત્રક હતો, અથવા તે એકલો જ પાત્રક હતો એમ ખરેખરી રીતે જણાઈ આવતું હતું. પરંતુ તે રૂબરૂ રીતે પોતાનું કાર્ય સમજતો હતો તથા તેના પાત્રકપણમાં બાલકો પણ સારી રીતે સંતોષાનંદમાં વસતાં હતાં. યુવરાજે પોતાની આસપાસ આ બાલકોનો ઉપર પોતાની દૃષ્ટિ ફેરવી તેમાંનાં કેટલાકે તેના તરફ ફેરેલી હાંથી, ખરા હૃદયની સ્થિર દૃષ્ટિમાં તે ઘણો આનંદ લેતો જણાયો.

“આમાં કેટલીક વિચિત્ર વ્યક્તિયો છે, જેમના આગળ ભાવિના હાંખા હાંખા માર્ગો વિસ્તર્યાં જાય છે,” હમણાં જ અંદર આવેલી સુદ્યાને તેણે કહ્યું; “બનાવોની વર્તમાન દશામાંથી જાતિ આગળ વધતા પૂર્વે માનવજાત માટે જરૂરની ભૂમિકા પર્યંત તે સર્વેને ઉછેરીને લાવી મૂકવાની જરૂર છે. આ શી રીતે ચલાવું છે તે મારા સમજવામાં નથી. પરંતુ હું એક બાબત તો જાણું છું—આ નાના દેહોમાંના એકાદમાં હું જે શિષ્યની શોધ ચલાવું છું, તેનો સમાવેશ થતો નથી.”

“આ તમે શી રીતે જાણી શક્યા?” તેણે પૂછ્યું.

“મારી સ્પષ્ટ દૃષ્ટિના જેટલી સારી રીતે મારી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ કેળવાયેલી છે,” તેણે ઉત્તર આપ્યો; “તમારા વર્તમાન જીવનમાં અચુક સમયે તમને પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત થશે; અહીંથી તમને સર્વે બાબતો વધારે વધારે આકર્ષક લાગશે.”

પેસે છોકરો બારણું ઉઘાડવા ગયો હતો તે બાલાવિજવાને લાંછને ખાઢો આવ્યો. તેણે

આજે સવારમાં અવરજવરથી ઉભરાઈ જતા માર્ગમાંથી બીજી વાર પસાર થવાની હાથ બીડી હતી; પોતાની માત્ર એક સંઘાયક પાસે તે મદદ માટે દોડી આવતી હતી.

“તમે માંજી પાસે આવી શકશો,” ધીમા ગદ્ ગદ્ સ્વરે તેણે સુદમાને કહ્યું. “મને ધારતી છે કે તે મરી જાય છે.”

“હું એકદમ આવું છું,” પોતાના સાદા પોશાક ઉપરનું ગરમ વસ્ત્ર જલદીથી દૂર કરતાં સુદમાએ કહ્યું.

“તેમ હું પણ ત્યાં આવીશ,” યુવરાજે ઉમેર્યું. બાલાનું તેના તરફ દુર્લક્ષ હોય એમ જણાયું; પોતાની એકની એક સંઘાયકને જોડે લઇને જેમ અને તેમ જલદીથી પાછાં વળવાની તેની મરજી હતી.

“હાકાર આવી ગયા ?” સુદમાએ પૂછ્યું. બાલકે માત્ર પોતાનું મસ્તક ધુણાવ્યું. સુદમાએ નિઃશ્વાસ મૂક્યો; આ ગરીબ સ્ત્રીની સારવાર કરનાર આ તાલુકાના હાકારને, તેના અતકાલનાં દિનોના દુઃખને ઓછું કરવા માટે તેને અશિષ્ટનું સત્વ આપવાની બક્ષામણુ કરવામાં આવી હતી, પરંતુ જે ગરીબીના આવાસની કોટડીમાં તે પડી હતી ત્યાં જોવા જવાનો તેને ભાગ્યે જ સમય મળતો હતો; ગયા આખા અડવાડીયાથી તે ત્યાં પડી રહી હતી, તેની કોઈ સાર વાર કરનાર નહતું; તેના ઉપર આવી પડેલા ભયંકર દુઃખને ઓછું કરનાર કોઈ પણ નહતું. પોતાના બાલકથી ધણે ભાંગે આ બાબત છપાવી રાખવામાં એક પ્રકારના શ્રેષ્ઠ વીરભાવની સહાય હતી.

બાલા માર્ગમાં આગળ ચાલી જતી હતી, માત્ર પોતાનો સંઘાયક પોતાની પાછળ આવે છે કે નહિ તે જોવાને પાછું વાળીને જોતી. પોતાની ગેરહાજરીમાં પોતાની માતાનું મરણ થવાનો તેને ભય હતો.

ધણા ખરા દિવસોમાં તો તે શાલામાં જતી, પરંતુ તાલુકાના ધર્મોદ્દેશ્યાદાન વડે શુન્દરે કરનારી તેની માતા મરણ નજીક આવી પડી છે એ બાબત જાણીતી હોવાથી આ બાલાની હાજરી ઉપર બારીક લક્ષ આપવામાં આવતું નહોતું. સુદમાને ત્યાંથી નારતાનો કરડિયો (કે જે તે દરેક સવારે ભરી જતી હતી) લઇને તે પાછી આવી ત્યારે મરણ પથારીએ પડેલી માતાને તેણે ઝેંટલી બધી ભયંકર દશામાં જોઈ કે પોતે ધાયું હતું તેમ શાલામાં ના જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

જે તે આટલી બધી અધિરી ના બની હોત અને જેવી રીતે વર્તિ હોત તેમ સુદમાનો હોય ઝાલવાને અટક્યા વિના, ગાડાં ગાડીઓના મધ્યમાંથી પોતાનો માર્ગ કાપતી તે ધાંધલીયા રાજમાર્ગમાંથી પસાર થવામાં દોડતી ચાલી ગઈ. એક વારે પાર ગયા પંછી તથા પોતાની દરરોજની જાણીતી ગંભીરોમાં આવી પહોંચતાં, તે ઝડપથી આગળ ચાલવા લાગી તથા એન્થ જે માનવિઓ તેની નિર્વાસ ગૃહનો બારણા આગળ આવી પહોંચ્યા ત્યારે તે પોતાની માતાની પથારી આગળ નખીને બેસી હતી. સુદમા એકદમ સીધી અંદર ચાલી,

નિઃસરણિઓ પણ ચઢી ગઈ; યુવરાજ તેની પાછળ ચાલ્યો, તેઓ જે ઓરડીમાં ગયાં તે એ ખીચોખીચ વસ્તિવાળા ગૃહના ઉપલા માળના ભાગમાં આવેલી હતી; કૃપણ, કંગાલ કુટુંબોની ધર ખટલાની છાંદગીને પ્રકટ દર્શાવતાં ઉધાડાં બારણાં આગળ ચઢીને તેમને સાં જવાનું હતું. સુદ્યાએ સ્ત્રીઓ સાથે વાતચીત કરતે કરતે આગળ ચાલવા માંડ્યું.

“આ સર્વે તમારાં મિત્ર છે?” યુવરાજે પૂછ્યું.

“ના,” તેણે ઉત્તર વાળ્યો, “માત્ર પરિચયવાળાં છે. સધળો પુરુષ વર્ગ ધંધા મજૂરીમાં લાગેલો છે; સ્ત્રીઓ કુટિલ કેળવણીથી જોડી છે. આમાં મૈત્રીનો કોઈ પ્રકારનો આધાર મળી શકતો નથી, તેમ જ તેની જરૂર પણ લાગતી નથી, તેમ જ તે માટે કંઈ આકર્ષણ થાય એવું નથી. આવા બનાવોમાં ભાગ્યે જ કોઈ પાસે પણ મૈત્રીની આશા રાખી શકાય? રમાના સંબંધમાં તો આ સર્વે જુદા પ્રકારનું છે.”

જો તેણે તેના તરફ જોયું હોત તો તેના સમજવામાં આવ્યું હોત, કે યુવરાજ તેના મતને મળતો આવતો નહોતો; પરંતુ કંઈ પણ વધારે બોલવા ચાલવાનો હવે જરા પણ સમય નહોતો, કારણ કે તેઓ હવે બાહ્યે અડધા ખુશ મૂકેલા રમાના બારણાં આગળ આવી પહોંચ્યાં. સુદ્યા તે ઉધાડીને અંદર ગઈ તથા યુવરાજ પણ તેની પાછળ ચાલ્યો. નજર ફેરવતામાં જ તેમના સમજવામાં આવ્યું, કે સર્વે પાર પડ્યું હતું. આ બાલા એકાદ પૂતળાની મારફત સ્તબ્ધ થઈ ગઈ હતી; તેનું મસ્તક નમી ગયું હતું; દૃષ્ટિશક્તિ દરાઈ ગયાના જેવાં તેનાં ચક્ષુઓ જણાતાં હતાં. પધારીમાં માત્ર ચામડી અને હાડકાં રૂપી સુકલકડી બની ગયેલી એક આકૃતિ પડી હતી; તેનો મ્હેરો વિરૂપ બની ગયો હતો; દીર્ઘ સમય લંબામલા મંડવાડને લીધે આકારમાં ફેરફાર થઈ ગયો હતો. છેલ્લો ડુંખી શ્વાસ છોડવામાં આવ્યો હતો તથા અતિ કષ્ટ સહન કરેલો દેહ શાંત પડી રહ્યો હતો. સુદ્યાએ બાલાને પોતાની પાસે લીધી તથા પોતાના માથાનું હસ્તોમાં વીંટી લીધી; બાલાએ કંઈ પણ પ્રતિઉત્તર આપ્યો નહિ; તે તો દિગ્મૂલ જેવી બની ગઈ હતી. યુવરાજ પધારી પાસે આવીને તેના ઉપર પડેલી શોકમય આકૃતિ તરફ જોઈ રહ્યો.

“આ એક અત્યંત લાવણ્યવાળી સ્ત્રી હતી.” તેણે કહ્યું.

“ત્યારે તો તમે તેને ઓળખો છો,” સુદ્યાએ કહ્યું, “નહિ તો અત્યારે તે જેવી છે તે ઉપરથી તો તે પૂર્વે લાવણ્યવાળી હતી એમ તમે બાંગ્યે જ અનુમાન કરી શકો. મને તેના કંગાલ મુખ ઉપર આદર ઢાંકવા ધો.”

“તે હું જ કરીશ,” તેણે કહ્યું, “મને તેમ વર્તવાનો હક છે. ધણી સમયથી હું તેને સારી રીતે ઓળખું છું.”

તેના અવાજમાં એવું કંઈક હતું કે જેથી સુદ્યાને તેના તરફ જોતાં બધા લાગવા માંડ્યો. તે વચ્ચે પડી નહિ, પરંતુ સુકલા સરીરને ઓરાડેલી આદર વડે તેને જ તેના મુખને ઢાંકવા દીધું.

“ગુરુદેવે મને આજે અહિં મોકલવામાં ઘણું જ સાફ કર્યું છે,” એટલા બધા ભયંકર દુઃખના અવાજમાં તેણે કહ્યું કે સુદયાની હાલવા આલવાની અથવા ઉત્તર આપવાની પણ દિવસેત આત્રી શકી નહિ. તેણે બાજાને પોતાની છાતી સરસી ચોંધી પરંતુ બાજાએ કંઈ પ્રતિઉત્તર આપ્યો નહિ. એરડીમાં મહાન શાંતિ પથરાઈ ગઈ. એકાએક સુદયા ભયની એક ધીમી ધ્રુમ પાડી ઉઠી. “એરડીમાં શું છે?” તે બોલી ઉઠી. “કોણ છે? મને લાગે છે પરંતુ મારાથી જોઈ શકાતું નથી એવું કંઈક છે.” તેણે ઉઠીને સુવરાજના સામે જોયું. તે કંઈકે ભયંકર અનુભવમાંથી પસાર થતો હોય એમ જણાયું. તે ઘણો જ મૌન્યવાન પુરુષ હતો, હજુ સુવાવર્યામાં હતો; તેનાં ચક્ષુ વિશાલ તથા કાળાં હતાં; તેનું મસ્તક અને સુખાકૃતિ પણ આકર્ષક હતાં. તેની સુખાકૃતિ અત્યંત નિસ્તેજ હતી ગઈ હતી, તેનાં ચક્ષુઓ અનિમેષ દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યાં હતાં તથા કાળા વાળના ટુંકા ગુચ્છાઓ તજે કપાળમાં પરસેવાનાં બિંદુઓ છવાઈ રહ્યાં હતાં. તે સુદયા સાથે બોલવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો; તે ગમતટ અને ભયની પણ નિશાનીઓ દર્શાવવા લાગી.

“જો તમે તેને જોઈ શકો તો જરા પણ ભય પામશો નહિ,” તેણે કહ્યું, “તે અત્યંત સુંદર છે. બાજા તેને જુએ છે ને તેથી ભય પામતી નથી.”

આ સમયે બાજા હાજરા મંડી. તે સુદયાની બાથમાંથી છૂટી થઈને ધીમે ધીમે સુવરાજના તરફ ગઈ તથા પોતાના બંને હાથ તેના પ્રતિ લાંબા કરી રાખ્યા.

“હે પ્રભુ,” અત્યંત લાગણીવાળા કાનેકાન સંભળાય એવા ધીમા અવાજથી તે બોલ્યો, “રમાકુમારિ, તેને શું તું મને સોંપે છે? તારી બાજાના જીવનનો હજુ પણ મારામાં વિશ્વાસ કરીને તું મને સારી પેઢે આપે છે? હું તારા વિશ્વાસ કાર્યને પાર પાડીશ. હવે આધ્યાત્મિક લોકમાં ગયા પછી પણ તું જાણીશ કે દુનિયા ઉપર મારી સાથે તે મુશ્કિલ છે.”

બાજાના હાથને પોતાના હાથમાં જોર જોર ઝાંઝી રાખતો તે અટક્યો.

સુદયાને બાજી અવકાશ રૂપ લાગતા સ્થાનમાં તે અને બાજા ઉભયે, તેમની ધન્ત્રિયોને સ્તબ્ધ બનાવી દે એવું કંઈક લાંબાં જોતાં હોય તેમ ટગર ટગર જોઈ રહ્યાં હતાં. પરંતુ વર્તમાન ક્ષણે સુવરાજમાં એકાએક એક પ્રકારનો ફેરફાર થઈ ગયો. તે અમઝો, પૂર્વજાવ દર્શાવતો હોય તેમ પોતાનું માથું તમાચું તથા કંઈક ધ્યાન પૂર્વક સાંભળતો હોય એમ લાગ્યું.

પછીથી લગભગ ન સંભળાય એવા અવાજે તે બોલ્યો.

“ભલે તેમ ચાઓ—ગુરુદેવ બોત્રી ચૂક્યા છે, હું આધિન થાઉં છું. તે મને નહિ પરંતુ તેમને સોંપવામાં આવી છે. મને જે સિધ્ધાની શોધમાં મોકલ્યો હતો તે આ જ છે.”

(આલુ.)

આપણાં-સ્થૂલચક્ષુઓથી જોવાતા, આપણે જોમાં વસિએ છીએ તે ગોળાના ભૂમિ વિભાગને જ'ભુક્ષીપતું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

જે થાય છે, તે આ પ્રમાણે છે. પૂર્વે કહી આવ્યા તેમ, સર્વ પ્રકારનાં બંધો, શક્તિયો, ભૂમિકાઓના મહાન વાસસ્થાન રૂપ આકાશમાંથી સૂર્યો અને ગ્રહોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પછે અત્રે તો માત્ર એક ગ્રહનો જ વિચાર યજાવવાનો છે. એક ગ્રહ, એક ગ્રહ રૂપે યથાર્થ રીતે એકલો જ પેદા થતો નથી. યથાર્થ રીતે આકાશમાંથી ભુજોક પેદા થાય છે. આપણા ભુજોકનાં ચૌદ ભુવનોને ઉપર પ્રમાણે નામ આપવામાં આવ્યાં છે. આ સર્વે ભુવનો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની સ્થૂલદ્રશ્યોથી ભિન્ન પડી આવે છે. તે સર્વે માત્ર ચૈતન્યની વિવિધ ભૂમિકાઓ સાથે સંબંધ ધરાવતા, જડનાં વિવિધ ભુવનો ઉપરના આકાશિક જડના બનેલા ગોળાઓ સમાન છે. આ પ્રમાણે આકાશિક જડનાં ત્રણ સામાન્ય ભુવનો છે.

૧- { ૧-નરક.
૨-ભૂમિ.

૨- ૨-પાતાલ.

પ્રથમ બેનો એક વિભાગમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે આપણે માટે ભુજોકના તથા યથાર્થ રીતે સમગ્ર બ્રહ્માંડના મધ્ય બિંદુરૂપ ભૂમિ છે એમ જણાય છે, પરંતુ અરેખરી રીતે તો તેના સ્થૂલજડની દ્રશ્ય સાથે સંબંધ છે ત્યાં સુધી તો, જડની અન્ય કોઈ દ્રશ્યના કરતાં, નરકોની સાથે જ તે વિશેષ સંબંધ ધરાવે છે. માટે અહીં કહી શકાય, કે સર્વથી પ્રથમ આકાશમાંથી જડનાં બે સામાન્ય ભુવનો પેદા થાય છે. આ વિભાગમાંનો એક પ્રજ્ઞ ભુવન સમાન છે, અન્ય નિર્બળ ભુવન સમાન છે. અથવા અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો એકમાં રાજસિક ગુણનું પ્રાબલ્ય હોય છે, અન્યમાં તામસિક ગુણનું પ્રાધાન્ય હોય છે. આ દરેક વિભાગના સ્વતઃ સાત મુળ વિભાગો પડી જાય છે, આ પ્રમાણે બેનો ચૌદમાં વિસ્તાર થાય છે. પાતાલો જરૂર કે ભૂમિઓની હયાઓ હોય તેવાં છે.

સાંખ્ય—યોગદર્શનનાં આધિર્ભાવ પામેલાં સાત ઉત્પાદકતત્ત્વોની અપરોક્ષ અસરમાં જ આ સમગ્ર વિભાગો થાય છે, એમ જણાઈ આવશે.

કયા કયા ઉત્પાદકોને, આ ભોગોમાંના કયા કયા સાથે સંબંધ છે તે નીચેના કોષ્ટકથી જણાઈ આવે છે:—

૧. નરક. પ્રજ્ઞ— રાજસિક	૧-મહાકાલ. (ગંધ તત્ત્વો; રૂપિતત્ત્વ.)
	૨-અબરિય. (રસ તત્ત્વો; આપસતત્ત્વ.)
	૩-દારવ. (રૂપ તત્ત્વો; તેજસતત્ત્વ.)
	૪-મહા દારવ. (સ્પર્શ તત્ત્વો; વાયુતત્ત્વ.)
	૫-કાલસૂત્ર. (શબ્દ તત્ત્વો; આકાશતત્ત્વ.)
	૬-અધ તામિય. (બૃહદ્દિ અદ્દાર)
	૭-ભૂમિ. (ભુદિ.)

૨. પાતાલ. નિર્ઘસ- નગસિક.	{	૧—મહાતર્ક. (મંથતન્માત્રા.)
		૨—સાતમ. (રસતન્માત્રા.)
		૩—અતપ્ત. (રૂપતન્માત્રા.)
		૪—સુતલ (સ્પર્શતન્માત્રા.)
		૫—વિતલ. (શબ્દતન્માત્રા.)
		૬—ત્સાતલ. (ભૂતાદિ અદ્વંકાર.)
		૭—પાતાલ. (શુદ્ધિ.)

તેમને ખાસ સંબંધ છે એવાં મહાજ્ઞાના આધિષ્ઠાતૃ તન્માત્રાઓનું આધિક્ય દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ભૂતાદિ અદ્વંકાર, અદ્વંકારનું તમસ્ સ્વરૂપ છે. આમાં પાંચે તન્માત્રાઓ વર્તમાન હોય છે, તથાપિ સર્વે અંધકારમાં હોય છે કારણ કે હજી સુધી તે સર્વે અપરિણામી દશામાં હોય છે. અન્ધતામિત્રમાં આ તમસ્ વ્યાપી રહેલું હોય છે, તેનું પ્રાધાન્ય હોય છે. એક સામાન્ય સમયમાં એકીભૂત બંનેનાં અન્ય સર્વે કૃત્પાદક તત્ત્વોની (સંભવી શકે તેટલી) સમદશાની હાજરી વડે સુદૃઢિતું અસ્થિત અવસ્થા છે.

આપણી નજીકના પ્રદેશમાં સપ્ત ભૂમિમાં જેમનાં જીવનની ટેવો ધણવલી છે તેમને દુઃખકારક નિવડવાને લીધે નરકોનાં આ પ્રભાસે નાગ પાગમાં આવ્યાં છે.

આ ચાંદ લોકોમાંના દરેકમાં વસતિ છે. સાતમી ભૂમિ ઉપર માનવિઓ તથા અન્ય સર્વનાં પહેલાં માનવભૂમિકાએ પડોંચવાને બંધાયલાઓ વસે છે. સર્વે નરકોમાં પણ વસતિ છે. આ ભિન્ન ભિન્ન લોકોનાં રાન્યકર્તાઓ વડે જીવનની ભિન્નતા દર્શાવાય છે. જે આસદાચારના એક આવરક પરિણામ રૂપે માનવિ ફરીથી જીવનની આ દશાઓમાં અમુક દાસ સુધી આવી પડે છે, તે તે દુઃખ સદન કરવાને બંધાયજોગ હોય છે. કંઈક કમ્ય જૂંટાવી શેવાયાનું જ્ઞાન તેનામાં જીવનની પેઠે વાસો કરે છે તથા સદખામણીમાં અધોદશાનાં બંધનો તેને બારે ચઢ પડે છે.

પાતાલોમાં પણ વસતિ છે. પરંતુ દિન અને રાત્રિ, પુરુષ અને સ્ત્રી, ચાંદ્ર અને સૌર પ્રકાશ દેવાદિ વચ્ચે જેટલો ગેદ છે તેના કરતાં પણ ત્યાં વધારે ભેદ જોવામાં આવે છે. આ ચાંદ લોકના વાસિયો જે પદાર્થોનાં જોવા હોય છે તે તેના તેજ હોય છે પરંતુ તે વ્યક્તિઓ અન્યોન્યથી તદન ભિન્ન હોય છે.

માત્ર સાતમી ભૂમિમાંજ એતના સંપૂર્ણ રીતે મનસમાં કેન્દ્રિત થાય છે, તથા પુરૂષ માનવિ બને છે. અન્ય સ્થાનોમાં તે સર્વે તાત્વિકસત્ત્વોનો (Elementals—દેવાદિ-અક્રિયો) નિવાસ હોય છે. હજી સુધી તેમનામાં મનસની દર્શન અને જ્ઞાનની શક્તિયોનો વિકાસ થયો હોતો નથી. આ તાત્વિક સત્ત્વોનાં નામ મૂળ અંધમાં અમુકાદિ રૂપે ગણાવવામાં આવ્યાં છે. -

અધમ અને સ્થૂલ તન્માત્રાઓ તથા ભૂતાદિ અદ્વંકાર સાથે ખાસ સંબંધવાળાં ક્રોનોનાં સમૂહ એકાં કરેલાં માનવિઓને મરણ પછીનો ધણો સમય નર્કમાં જીવન ગાળવું પડે છે. પરંતુ આપણે યથાર્થ ભૂમિનો, માનવિના નિવાસ સ્થાનનો વિચાર ચક્ષાવલો જોઈએ.

ઉત્તર તરફની ખીણ માત્રા જર્મની અને ઉત્તર ક્રાન્સમાં થઇને ખસાર થાય છે તથા ખ્રીડીશ આઇલ્સ અને સ્કેન્ડીનેવીયા પર્વત વિસ્તરે છે.

વર્તમાન નકશામાં ત્રીજી માંત્રામાં ઉત્તર અમેરિકાના ખડકમય પર્વતો આદિનો સમાવેશ થાય છે. વર્તમાન કાળના નકશામાં ઉત્તર વર્ષે તે સ્પષ્ટ અથવા ઉત્તર અમેરિકા છે. રશિયા, સ્કેન્ડીનેવીયા, જર્મની, ઉત્તર ક્રાન્સ, તથા ખ્રીડીશ આઇલ્સ નો સમાવેશ છે, ઉત્તર કુરમાં ચીન, ટીબેટ, ટુર્કિસ્તાન, સૈમીરીયાનો સમાવેશ થાય છે.

સાતમા ઇલાકાત વર્ષમાં હિમાલયના પ્રદેશોનો, તુર્કિસ્તાનના કેટલાક ભાગોનો, ઉત્તર ઇરાન, આર્મીનીયા, ગ્રીસ, મધ્ય યુરપ, રશીટઝરલેન્ડ, તથા ઓસ્ટ્રીયા હંગરીનો સમાવેશ થાય છે.

આ પ્રમાણે આપણી જમી ઉપર સાત મહાપર્વતો, અને સાત મહાવર્ષો છે. આ પર્વતમાત્રાઓ અને વર્ષોમાંના દરેકને પોતપોતાના નાના ઘાટાઓ હોય છે તથા નાના જમીના ઉપવિભાગો હોય છે, તેમનાં બિન બિન નાગ છે.

વિચાર અસાધ્ય યોગ્ય અન્ય અગત્યની બાબત, મૂળ મંથમાં આપેલા આ વિવિધ વર્ષોના પ્રદેશો વિષે છે. જમીનો વિસ્તાર ૧૦૦૦૦૦ યોજન આપવામાં આવ્યો છે. ઉત્તર અને દક્ષિણનાં ૭ વર્ષોનો દરેકનો ૮૦૦૦ આપવામાં આવ્યો છે. ગાદે પર્વત માત્રાઓ સાથેના ૭ વર્ષોનો વિસ્તાર (૮૦૦૦+૨૦૦૦)×૬૨૬૧૦૦૦ યોજનનો થાય છે. બાકીના ૩૪૦૦૦ યોજન સ્પષ્ટ રીતે મધ્ય પ્રદેશ દલાકાત વર્ષ અને તેની પર્વત માત્રાઓનો વિસ્તાર છે. આ પ્રમાણે સમગ્ર જમીનો વિસ્તાર ૧૦૦૦૦૦ યોજન થાય છે. હવે એક યોજન બરાબર કેટલું ગણવું એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. સામાન્ય રીતે એક યોજન બરાબર કોસ ગણવામાં આવે છે. કોસ ગમે તેમ તોએ એક ફિકને માપવાનું યથાર્થ સાધન નથી. હિંદના એક વિભાગનો કોસ ધણી વાર અન્ય વિભાગના જે ત્રણ ચાર કોસ સમાન હોય છે. દીલ્હીની આસપાસના પ્રદેશનો કોસ, પંજાબના રૂઝે અથવા તેથી પણ વધારે કોસ બરાબર છે; પૂર્વ વિભાગનો કોસ, દીલ્હીના કોસ કરતાં રૂઝે ગણો અથવા વધારે હોય છે. દક્ષિણનો કોસ આથી પણ વધારે હોય છે, માપવાની આ વિવિધ લગાઇની આપેલિક કીમત નક્કી કરવામાં આવી હોય એમ મારા જણવામાં નથી. તથાપિ એક જગ્યાનો કોસ અન્યજગ્યાના કોસ કરતાં રૂઝે ગણો વધારે અથવા તેથી પણ વધારે હોય છે, એવાત સ્પષ્ટ છે.

ત્યારે પૃથ્વીના ગોળાનો ભૌગોલિક વિસ્તાર આપવામાં આવે છે ત્યારે આ બિન બિન પ્રકારના માપમાંથી કયાવા સંબંધે કૂકહેવાયું હોય છે, તે સમજ શકાતું નથી. તેથી મૂળ મંથમાં આપેલા માપની સારાસારતા નક્કી કરવામાં મુશ્કેલિ ઉભી થાય છે. આ મંથમાં તેમજ પુરાણોમાં આવા પ્રકારનાં માપ હમેશાં દશકના આધારવાળા આપવામાં આવ્યાં હોય છે, એટલા ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ માપના સર્વે ઉપવિભાગોને પણ દશકના આધારવાળા ગણવામાં આવતા હતા. તેથી અને લાગે છે, કે આ ખાસ પ્રકારના માપમાં એક યોજન, ૧૦ કોસ બરાબર હોય છે. એક કોસના ચાર ગણાને એક યોજન બરાબર ગણવામાં આવ્યો છે એટલે એક યોજન આશરે રૂઝે ગણો શાસ્ત્રીય કોસ.

એક યોજન, તેમજ એક કોસ એ લખાઈનું માપ છે. અમુક ભૂમીના દુકાના ક્ષેત્ર હલ વિશે બોલતાં, એક રકવેર યોજન સરવાળા છે એમ સમજાવતાં છે. એક રકવેર યોજન આ પ્રમાણે ૧૦૦ રકવેર કોસ બરોબર થશે. કોસના માપને માપલના માપમાં પલટાવતાં એક ખીટી મુરકેલિ ઉભી થાય છે. ઉપરના વિચારથી જણાય છે, કે એક માપલ, એક કોસથી અર્ધ અથવા તેથી સદજ વધારે અથવા ઓછો હોવો જોઈએ. કેટલાક રચાને એક કોસ-એ માપલ હોય છે, અન્યમાં ત્રણ માપલની બરોબર છે, કેટલાક રચાનમાં ૧૬ માપલ બરોબર છે, વળી આથી પણ વિશેષ ભિન્નતા પડી આવતી હશે. જે આપણે યાત્રીય કોસને આશરે ૨.૫૬ માપલ બરોબર ગણીએ તો ભૂમિ અને પાણીનો વિસ્તાર, ભૂગોળનાં વર્તમાન પુસ્તકોમાં જણાવેલા વિસ્તારની સાથે લગભગ મળતો આવે છે. આ ગણતરીનીયે પ્રમાણે સંજોગ છે.

૧ કોસ=૨.૫૬ માપલ; ૧ રકવેર કોસ=(૨.૫૬)૨=

૬.૫૫-૩૬૧ રકવેર માપલ.

૧ રકવેર યોજન=૧૦૦ રકવેર કોસ=૬૫૫.૩૬ રકવેર માપલ.

જમણીપ=૧૦૦૦૦૦ રકવેર યોજન.

ભુમિની આસપાસ ફરી વળેલો દારમમુદ્રનો વિસ્તાર ભુમિથી બમણો કહેવામાં આવ્યો છે. તેથી ભુમિનો વિસ્તાર, ૬.૫૫-૩૬×૩૦૦૦૦૦=૧૯૬૯૦૮૦૦૦ રકવેર માપલ થશે.

આ બધી આચારની ગણતરી છે. એક યોજનને ૧૦ કોસ ને ૨.૫૬ અથવા ૨.૫૭ માપલ બરોબર ગણીએ અને પરિણામ હમેશા મળતાં આવે તોજ આ બાબત નિશ્ચિત થઈ શકે એમ છે.

અત્રે ભુલોકનું ટુંક વર્ણન સમગ્ર થાય છે હવે આપણે અંતરિક્ષ લોક અથવા જીવ-લોકનો વિચાર ચલાવીશું.

(આગ)

રામપ્રસાદ.

સુદર્શન.

(પુસ્તક—૨૩—૭. સ. - ૧૯૦૭-૦૮.)

સત્યં પરમ ધી મહિ ।

ભાગવતમ ।

મન્ત્રી—

ગ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.
એમ. એ. એલ. એલ. બી.

તન્ત્રી—

ભાઈવલાલ નરુભાઈ દ્વિવેદી.

સુદર્શન.

(પુસ્તક-૨૩.)

॥ અનુક્રમણિકા ॥

વિષય.

લેખક.

પૃષ્ઠ.

અ.

અમાધ વિષયની ચર્ચા.....	રા. રા. શંભુપ્રસાદ, શિવપ્રસાદ, મહેતા.....	૧૩
અથ ચારતોત્રમ્.....	રા. રા. હ. વૃં.....	૮૨

આ.

આર્થ ઇતિહાસ.....	રા. રા. પુરુષોત્તમ હારિકાંદસ.....	૩૩૯
આત્મસંયમ અથવા પતંજલિનો યોગ રા. રા. સમપ્રસાદ.....		૩૭૬

ઉ.

ઉપાખના અને ઓ શબ્દનું હુંકું		
વ્યાખ્યાન.....	રા. રા. શંભુપ્રસાદ, શિવપ્રસાદ મહેતા.....	૫૩

ક.

કર્મ વિષય.....	રા. રા. મહાકર નાગર.....	૧૯-૪૩ ૭૧
----------------	-------------------------	----------

કાવ્યો ॥

આધાસન.....	રા. રા. સાગર.....	૨૯૧
દગ્ધ હૃદય.....	રા. રા. કલિ	૧૨૯
નમઃ કર્તવ્ય ધર્માય.....	રા. રા. દાન્ત.....	૧
નરહરિકૃત જાનરમણિ.....	(પ્રાચીન).....	૩૬-૯૯
પરવા.....	રા. રા. વ્રજવિહારી.....	૩૨૩
પ્રણય યાચના.....	" "	૭૫૫
બાલક પંખીને.....	રા રા. સાગર.....	૨૫૯
બે દિવસ ન રહ્યા.....	(પ્રાચીન).....	૬૮
બ્રહ્મદર્શન.....	રા. રા. મહાકર નાગર.....	૯૭
ભારી મેયા ભારતભૂમિમાં મને		
અદા છે.....	રા. રા. કલ્હન ચક્ર ગાંધી.....	૧૬૨
મીઠું મેહેરામણ.....	રા. રા. મહાકર નાગર.....	૬૫
વર્ષાકર્મ.....	(પ્રાચીન).....	૯૭

વર્ષાબત્રીશી.....	(પ્રાચીન).....	૨૬૦
સાધના.....	રા. રા. મહેશકર નામર.....	૩૫
સાંપ્રત આર્ય શ્રુતિ અથવા હાલનું.		

સંભાષણ.....	એક ગુર્જર આર્ય પુન.....	૧૯૩-૩૨૪
સ્નેહશંકા.....	રા. રા. “લાલા”.....	૨૯૨
સ્નેહ મંજરી.....	રા. રા. કદાન ચક્ર ગાંધી.....	૩૫૬
હિન્દોદ્ગાર.....	રા. રા. નાનુ નરોત્તમ અદિયા.....	૯૮
હિન્દી વીર પ્રબોધ.....	રા. રા. કદાન ચક્ર ગાંધી.....	૨૨૬

ગ.

ગત જન્મેનું સ્મરણ.....	તંત્રી.....	૪
ગ્રંથ સ્વીકાર (ભગવદ્ગીતા).....	તંત્રી.....	૨૫૮
ગૃહ અને કુટુંબમાં ભયની બાના.....	તંત્રી.....	૧૮૪

જ.

જડ અને એતન.....	રા. રા. પુરુષોત્તમ હારિકાંદાસ.....	૨૩૬-૩૧૮
-----------------	------------------------------------	---------

ત.

તમાકુ સ્તોત્રન.....	રા. રા. “હું તું”.....	૧૦૮
---------------------	------------------------	-----

ધ.

ધર્મોમાં શુદ્ધિઓનું સ્થાન.....	તંત્રી.....	૧૫૨-૨૪૬
--------------------------------	-------------	---------

પ.

પ્રયત્ન.....	એકથીઓસોફિસ્ટ.....	૨૭
પૌરુષસર્ગ.....	રા. રા. ચમનરાય શિવરાંકર વૈષ્ણવ.....	૧૨૨-૨૦૧-૧૩૧

વ.

બ્રહ્મ (પરિણામ અને વિવર્ત).....	રા. રા. પુરુષોત્તમ હારિકાંદાસ.....	૧૬૫
બહિર્ દુનિયામાં થીઓસોફીની		

અસર.....	તંત્રી.....	૨૩૬
બ્રાહ્મસર્ગ.....	રા. રા. ચમનરાય શિવરાંકર વૈષ્ણવ.....	૨૬૭-૩૦૧-૩૩૧

મ.

મૂગવદ્ગીતાનો સમય.....	રા. રા. સમપ્રસાદ.....	૨૮૩-૩૫૦
-----------------------	-----------------------	---------

લ.

લિંગશિક્ષા.....	રા. રા. ચમનરાય શિવરાંકર વૈષ્ણવ.....	૩૮
-----------------	-------------------------------------	----

ન.

વર્તમાન વિચાર સૃષ્ટિમાં બ્રહ્મ.....		
-------------------------------------	--	--

વિદ્યાની કીમત.....	તંત્રી.....	૫૧-૧૧૩
--------------------	-------------	--------

વિજ્ઞાનની એક નવી શોધ.....	તંત્રી.....	૩૮૪
વેદાન્તનાં ચાર દર્શનો.....	તંત્રી.....	૧૩૬
વૈષ્ણવ પરિપક્વ કર્તવ્ય.....	રા. સ. લક્ષ્મીભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ પારેખ.....	૮૭-૧૪૮-૩૦૯

શ.

શિષ્યા.....	તંત્રી.....	?
શ્રાદ્ધતત્ત્વ.....	રા. રા. માનસંકર વિ. પિતામ્બરદાસ મેહતા.....	૩૧-૭૩-૧૦૧-૧૫૭-૧૭૮-૨૧૦
.....	—૨૩૦-૨૭૦-૩૧૨-૩૩૪-૩૬૩

સ.

સખા સંવાદ.....	રા. રા. પુરુષોત્તમ દ્વારિકાદાસ.....	૪૯
સજીવ અને નિર્જીવ સદ્ધિમાં પ્રત્યુત્તર	રા. રા. મુળ્લુભાઈ એચ. ચૌકરી.....	૨૧૮
સિદ્ધિયોગ અને અધ્યાત્મયોગ...	તંત્રી.....	૨૯૪
સુખની કીમત.....	તંત્રી.....	૬૯
સ્ત્રુલો અને કોલેજોમાં ચાલતી અસાંતિ	તંત્રી.....	૧૯૦-૨૪૭
સ્વપ્ન પારની સદ્ધિનું જ્ઞાન.....	તંત્રી.....	૨૭૫-૩૪૨

શ.

જ્ઞાતિ અધારણ.....	તંત્રી.....	૧૭૦
-------------------	-------------	-----

કૌવત આપનારી.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

કિંમત ગોળી ૩૨ ની ૩૫ ૧ નો રૂ. એક

વેદશાસ્ત્રી મણિરામ ગોવિંદ

માલેક આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય.

હિંદ આફ્રિક.

લખનનગર—કાઠિયાવાડ

અથ એરીસો

- ૧ મુગર્ષ—આશાદેરીરાં
- ૨ કલકત્તા—હેરીસનરાં
- ૩ પુના સીટી—મુરાર પેટ

એન.મી

- ૧ વડોદરા—ગવણ,
- ૨ અમદાવાદ—રીંગ રોડ,
- ૩ સુરત—અંબા બગીચા,

અભિપ્રાયો

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ મહત્ત્વ કામ કર્યું છે.

આનંદનંદ એમોટા નર

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ વાપરવાથી રમા સહેલીનો વધારો થાય છે

સરનાત્યણ મૂર્તી દક્ષરમણ

તમારી ગોળીઓએ મને નવી જાણ આપી છે કે સ્વાસ્થ્ય નીપજાવેલ

અભિપ્રાય પ્રમાણે તમારી આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ અમૂલ્ય છે,

અનંદ ટી પી પેનાકોન્ડા

આતંકનિગ્રહની ધણી ડીઓ એ તથા નારા સ્નેહીઓએ આપી છે અને તેઓ તથા હું એકી જોડે તમારા વખાણ કરીએ છીએ.

આકબરઅલી પીરબાદ સુરત.

આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ મને અમૂલ્ય સુખ કાપડો કર્યો છે

જીવા મુલજી કેરીવા.

આપની આતંકનિગ્રહ ગોળીઓથી ધાતુધાતુ દરદ મટ્યું છે. ઉધ આવે છે દરત સાફ આવે છે, ભૂખ લાગે છે વગેરે વગેરે કામ જણાયા છે.

મારત્ત લક્ષ્મીરાંકર બાધરાકર બાલોદ.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓએ ધાર્યા કરતા વિરોધ કામ કર્યું છે.

સૈયદ અકબર પાદશાહ કોલર.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓનો માત્ર એક અડવાડીયુ ઉપયોગ કરવાથી માત્ર શરીર તમામ તંત્ર દરત મર્યું છે.

અપનારાયણ નંદકિશોર કામપોર

તમારી દવા (આતંકનિગ્રહ) થી મને ધણી શક્તિ આવી છે. એ દવા આ પૃથ્વી પર એક જ કદાચ જણ છે.

માધવરાવજી દેવ દેશમુખ બાલોદ

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓથી હું નવે અવતાર આવ્યો છું. એ ધાતુપૃથ્વીની દવા બહુ જ અમૂલ્ય

સવાઈસીદ ઈવડેરામ સમતાપુર.

તમારી ગોળીઓમાં દેવી શક્તિ સમાવેલી છે.

બી. એસ. રતનાવેલ રેસોડ

આ પુસ્તકોનું ચી. પી. કમીશન તથા ટપાલ ખર્ચ મંગાવનારને

મ. ન. દ્વિવેદીકૃત પુસ્તકો

બાલ વિલાસ.

(આવૃત્તિ ત્રીજી.)

આ પુસ્તક પશુ મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે શાળામાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માં મંજૂર કર્યું છે.

કિ. રૂ. ૧-૦-૦
કોન્ટી.
(નાટક.)

શ્રી વૃત્તિ પ્રભાકર.

અંધાઈને તૈયાર છે.

કીમત રૂ. ૩) ત્રણ

માહાત્મા શ્રી નિશ્ચલદાસજી
પ્રણિત મુલ હિંદુસ્થાનનું ગુજરાતી
ભાષાતર કર્તા રા. રા. મણિલાલ
નણુભાઈ દ્વિવેદી,

સુદર્શન એ. ડી. સ.—નડીઆદ

મે. ડાયરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરી માટે પસંદ કરેલું છે.

આ શિવાયનાં તેમનાં અન્ય તમામ પુસ્તકો, સુદર્શન એ. ડી. સ.—નડીઆદ. એ. એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની કાશ્મીરેની રોડ, મુંબઈથી મળી શકશે. એક આનાની ટીપીટ મેકલનારને તમામ પુસ્તકોનું લીસ્ટ સુદર્શન એ. ડી. સ. નડીઆદ મોકલવામાં આવશે.

ચાર વર્ષથી સેવા બજાવતું રાષ્ટ્રીય પક્ષનું આગેવાન.

અડવેડીક પત્ર.

ગુજરાત.

પ્રત્યેક રાત્રીવારે નડીઆદમાં પ્રગટ થાય છે.

લવાજમ રૂ. ૨, લાઈબ્રેરીયો. એ. એ. અને ૧૫) સમીના ટુંક પગારદાર શિક્ષકો રૂ. ૧૫ પોસ્ટેજ ૦-૧૩-૦ વધુ. હિંદુસ્તાનની બાહાર પોસ્ટેજ સહીત રૂ. ૪, નમુના નં. ૦) ની ટીપીટો મોકલવાયા મળશે. આદક અને તારથી થવાય છે. વર્ષની આખા મેટનું પુસ્તક મળશે.

મોઝની—લાડા લાજપતરાય કૃત આ પ્રાચીન દેશગીત મહાત્માનું જ ગુજરાતમાં કી. રૂ. ૦-૮-૦ માં એન. એમ. ત્રિપાઠી મુંબઈ અગા ગુજરાત એજન્ડા ગુજરાત—નડીઆદ.